

<https://interscience.uz/>

ISSN 2181-1709 (P)

ISSN 2181-1717 (E)

SJIF: 3.805 (2021)

2023/12

**TA'LIM VA
INNOVATION
TADQIQOTLAR**

**ОБРАЗОВАНИЕ И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**EDUCATION AND
INNOVATIVE
RESEARCH**

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

№12/2023
DEKABR (1)

Muassis:

Buxoro davlat universiteti
Fan va ta'lim MChJ

Bosh muharrir: Ma'murov
Bahodir Baxshullayevich

Jamoatchilik kengashi raisi:
Xamidov Obidjon Xafizovich,
Buxoro davlat universiteti
rektori

Mas'ul kotib: Akramova
Gulbahor Renatovna

Texnik muxarrir: Davronov
Ismoil Ergashevich

Tahririyat manzili:
Buxoro shahar,
Q.Murtazoyev ko'chasi, 16-uy

E-mail:
eirjurnal2020@gmail.com

Jurnalning elektron sayti:
www.interscience.uz

Jurnal OAK Rayosatining
2021 yil 30 sentyabrda
306/6-son Qarori bilan
**PEDAGOGIKA,
PSIXOLOGIYA,
FILOLOGIYA, TARIX
FANLARI** bo'yicha falsafa
doktori (PhD) va fan doktori
(DSc) ilmiy darajasiga
talabgorlarning dissertatsiya
ishlari yuzasidan asosiy
ilmiy natijalarini chop etish
tavsiya etilgan ilmiy nashrlar
ruyxatiga kiritilgan

Bosishga ruxsat etildi:
15.12.2023 y.
Qog'oz bichimi 60x84 1/8.
b/t.12,5.

Buyurtma raqami 1.23
«FAN VA TA'LIM»
nashriyotida chop etildi.
Buxoro shahar

Jurnal 28.07.2021 yilda 9305
raqami bilan O'zbekiston
Ommaviy axborot vositalari
davlat ro'yxatidan o'tgan

Jurnal 2020 yilda tashkil topdi
va 2 oyda 1 marta chop etildi.
2021 yil noyabr oyidan
boshlab har oyda 1 marta
o'zbek, rus va ingliz tillarida
chop etiladi

«Ta'lim va innovatsion
tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-
metodik jurnalidan ko'chirib
bosish tahririyatining roziligi
bilan amalga oshiriladi

Maqolada keltirilgan
faktlarning
to'g'riligi uchun muallif
mas'uldir

07.00.00 – TARIX FANLARI

Ахметов Д. Д. Тарих дарсларида мустақил таълим топшириқлари устида ишлаш	7
Ахатов Л. К. Фалсафий - ахлоқий қарашлар таҳлили – тасаввуф, сўфий ва илм тимсоли	13
Ержанова Г. М. Тарих ўқитишда ўқувчиларни мантикий фикрлашга ўргатувчи ўқув топшириқлардан амалиётда фойдаланиш	17
Ганиев С. Т. Олий таълимда миллий тарихни ўқитиш орқали талабаларда мустақил ишлаш кўникмасини ривожлантириш усуллари	22
Iskandarov Sh. N. So'ngi amir said olimxonning afg'onistondagi muhojirligi	26
Miraxmedova Sh. N. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida kitobxonlik madaniyati	30
Nasirov B. U. Umumiy ovqatlanish tizimi faoliyatida ro'y bergan o'zgarishlar va ularning aholi turmush tarziga ta'siri. (xix asr oxiri- xx asr boshlarida o'zbekiston misolida)	34
Norinov M.R. Namangan madaniy hahotida muzeylarning o'rni (namangan o'lkashunoslik va madaniyat muzeyi misolida)	38
Norqo'chqarov X. E. Afg'onistonda o'zbek tilining qonuniy asoslanishi, o'zbeklar ijtimoiy-madaniy hayotidagi o'rni (XX asr – XXI asr boshlari)	41
Xamrokulova Sh. Sh. Qozoq xonligining shakllanish tarixi.	49
Yo'ldashev U. X. Raqamli tarix fanining shakllanishi va taraqqiyoti	53
Yunusxo'jayev H. Z. G'arb olimlari asarlarida ijtimoiy davlatchilik tarixining yoritilishi.	59
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
Abdullayeva X. N. Sehrli ertaklarda g'ayrioddiy tug'ilish motivining o'ziga xos turlari va ulaning tahlili	62
Абдуллаева Р. Х. Лингвокультурный анализ паремий, характеризующих внешность человека в русской и узбекской пословичной картине мира	66
Adizova O. I. Topishmoqlarning ijtimoiy –madaniy o'ziga xosliklari	74
Amonov U. Mumtoz adabiyotimida tazkirachilik an'anasi	79
Axrorova M. A. XX asr boshlarida navoiy an'anasi	86
Azimov Yu. Yu. "Devoni foniy"da she'r va shoirlik haqida	90
Бобо-Ходжаева А. Л. О лингвокультурном влиянии некоторых тюркизмов на современный русский язык	95
Hojiyeva G. S., Abduraximova M. D. Fransuz tilidagi san'at terminlari asosida yasalgan frazeologik birliklarning milliy-madaniy xususiyatlari	98
Икрамова Ш. Отражение социальных ролей в семантической структуре слов	101
Муртазаева Ф. Р. Типология женских образов и характеров в мировой «женской прозе»	106
Pardayev S. SH. Til madaniyatning aloqa tizimi sifatida	113
Suyunov R. S. Milliy gvardiya bo'linmalari shaxsiy tarkibini tarbiyalashdagi muammolari	117
Suleymanov T. Kh. The syntactical and lexical peculiarities of "Barn burning" by w. Faulkner	120
Sunnatov T. Qadimgi dunyo madaniyatida badiiy ijod namunalari	124
Tohirova Sh. Y. Fundamental steps for the development of lexical competence in english classes of non-philological higher education institutions based on case studies	128

Toшбекова Д. И., Вохидова Н. А. Тюркские заимствования в русском языке	132
Xodjayeve D. I. Jejn ostinning "pride and prejudice" romanida ayollar obrazi va gender masalalari	136
Xolmatov D. A. XX asr o'zbek hikoyalarida syujet va uning turlari.	141
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
Ma'murov B. B. Pedagogika yo'nalishida OTM boshqaruv tizimlarida akmeologik yondashuvlar	146
Abdisodiqova M. N. Talabalarni tadqiqotchilik faoliyatiga tayyorlashning psixofiziologik asoslari	189
Abdurazzoqova F. Farg'ona vodiysi jadidchi ma'rifatparvarlarning pedagogik qarashlari asosida talabalarning milliy ma'naviyatini shakllantirishning Shart-sharoitlari	152
Abdurahmonova D. Sh. Umumta'lim maktablarida multimediali elektron vositalaridan foydalanishning pedagogik aspektlari	155
Alimova N. R. Features of individualization of foreign language teaching at a non-linguistic fields	160
Aslonov J. M. XX asrning 60-80-yillarida o'zbekistondagi Iqtisodiy hayot	163
Axatova D. A. Professional pedagogik faolliyatni o'qitishning Ilmiy - nazariy asoslari	167
Axatova X. A. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini axloqiy tarbiyalashning pedagogik – psixologik xususiyatlari	171
Axmedova Z. J. Maktab o'quvchilarining o'quv faoliyatiga moslashuv jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari	173
Акрамова Ш. А. Бола ҳуқуқларини таъминлашда ижтимоий ҳамкорликнинг долзарб масалалари	178
Bakayeva R. I. Ona tili darslarida o'quvchilarni matn ustida ishlashga o'rgatish orqali funksional savodxonlik ko'nikmasini rivojlantirish	182
Bakiyeva H. S. Ismoilova M. T. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida badiiy asar tahlili ustida ishlashda – yangi bilimlarni yaxshi o'zlashtirish uchun tanaffusga strategik vosita sifatida yondashuv	186
Bakiyeva X. S. Egamqulova I. S. Bolalarning kreativ tafakkurini shakllantirishda fanlararo integratsiyaning afzalliklari	189
Bekmuradova D. P. Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarini mustaqil fikrlashga o'rgatishda muammoli ta'limning o'rni	192
Боймирзаева Д. Д. Формирование социальной креативности у будущих менеджеров в сфере образования	195
Дайкеева А. О. Бўлажак ўқитувчиларда акмеологик компетентликни ривожлантириш хусусиятлари	199
Dilova N. G. Bo'lajak o'qituvchilarni shaxslararo munosabatlarga tayyorlashning ta'limiy-integrativ va tarbiyaviy-kreativ jarayon uyg'unligi	202
Doniyorova Sh. Sh. Oliy ta'lim muassasalari xalqarolashuvida talabalarning pedagogik shart-sharoitlarini takomillashtirish	206
Isroilova Sh. A., Sayfullaeva D. I. Innovatsion yondashuv asosida talabalar kreativligini rivojlantirish xususiyatlari	209
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Abdusamatov X. U. Bolada jinsiy tarbiyani shakllantirishning ijtimoiy-psixologiya usullari	212
Adilova M. Maktab ta'limida ta'lim muassasalarida psixologik xizmatning o'rni	217
Ahmadov Sh. R. O'smirlarning oilaviy hayot va undagi nizoli vaziyatlarga nisbatan ijtimoiy ustanovkalarini o'rganish natijalari	222
Alimardonov Z. Sh. Bo'lajak ofitserlarda muloqotchanlik xususiyatlarini empirik o'rganish natijalari	225
Askarova N. A. Bolalarda psixosomatik buzilishlarni keltirib chiqaruvchi omillarning o'rganilganligi	229
Ataxo'jayeva Sh. A. Ijtimoiy va hissiy kompetentlikning namoyon bo'lishi	232
Алламбергенова Б. Х. Дуйсенбаева нилуфар рашидовна Социально-педагогические особенности изучения английского языка инновационными методами	236
Arzimbetov T. T. Sport jamoalarida yuzaga keladigan salbiy emotsional kechinmalarni psixologik xizmat ko'rsatish orqali bartaraf etilishi	240
Абилова Г. У. Педагогические возможности информационной образовательной среды при организации вебинаров	244
Azimov N. N., To'xtayev M. H. Umumta'lim maktabi jismoniy tarbiya darslarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy va psixologik tayyorgarligida harakatli o'yinlarning ta'siri va samaradorligi	248
Begmanova G. Sh. Seytpenbetov iqilas janaxmed o'g'li Globallashuv sharoitida o'smirlarni manipulyatsion ta'sirlardan himoyalashning ijtimoiy psixologik xususiyatlari	254
Bekmirov T. R. Onalardagi nevrotik holatlar va bolalardagi yosh inqirozlarining xorij adabiyotlaridagi metodologik tahlili	259

Bo'ronova H. A. Psixoanalizda inson tabiatini tushunishning psixologik mexanizmlari	262
Dedakuzieva B. M. Talabalik davrida psixologik moslashuvning xususiyatlari	265
Djolimbetova M. M. O'spirinlik yosh davrida tafakkur operatsiyalarining shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy psixologik omillar	269
Hikmatov A. S. Tibbiyot xodimlarining sotsial-psixologik kompetentligiga ta'sir etuvchi omillarni Ijtimoiy - psixologik xususiyatlari	272
Ikramova K. Sh. Yosh oilalardagi nizolarda xulq-atvor strategiyalari namoyon bo'lishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar	276
Ikromova S. A. Mafkuraviy immunitet shakllantirishning xorij va rossiya tadqiqotchilari tomonidan o'rganilishi.	280
Ismoilov T. I. Verbal muloqot qobiliyatlari va ularning o'qituvchining kasbiy faoliyatidagi o'rni	283
Jalolov T. S. SPSS dasturi vositasida olingan ma'lumotlarni qayta ishlashning pedagogik -psixologik ahamiyati	286
Jo'rayev Q. I. Talaba shaxsini shakllanishida kasbiy yetuklik va kompetentlikning ahamiyati	290
Jo'rayeva D. A. Kichik maktab yoshidagi bolalarning maktabga moslashuv jarayonining psixologik muammolari	293
Jo'raqulova D. Z. O'smirlik davrida kasbiy niyatlarning shakllanishi	297
Mahkamova D. B. Xotin-qizlarni davlat xizmatlariga ijtimoiy moslashuvining psixologik jabhalari	301
Mavlanova Z. T. Rahbar siyosiy kompetentligiga sotsiologik yondashuv	305
Meyliyev S. N. Konflikt ijtimoiy voqelik fenomeni sifatida	308
Muxtarova A. E. Bolalarda emotsional-kognitiv rivojlanishning psixologik xususiyatlari	312
Мирзаева А. Х. Ранняя диагностика и лечение маскированной депрессии у больных с бессонницей	314
Najmiddinova M. Sh. Turli nosituativ vaziyatlarda umumiy qarorlar qabul qilish	318
Niyazova N. F. Ota-ona qaramog'isiz qolgan o'smirlarda jinsiy identifikatsiyaning nomoyon bo'lish xususiyatlari	321
Нурмедов Н. А. Педагогические технологии и инновации в области физической культуры и спорта	326
Olimova F. A. Stressli vaziyatlardan qutilishning ijtimoiy psixologik determinantlari	329
Ostanaqulov A. D. O'smirlardagi ruhiy salomatlik haqidagi tasavvurlari tahlili	333
Оталиева А. Р. Педагогические - особенности обучения учащихся художественной гимнастике	336
Расулова Н. Т. Дунё бўйича соғлом эътиқодни ривожлантирувчи таъкилотлар хусусида	340
Rizayev A. R. Suisidal xulq-atvor namoyon bo'lish shakllarining psixologik tahlili	343
Safarov D. X. Rahbar faoliyatida zamonaviy boshqaruv usullari	348
Тошматов Б. Э. Особенности межличностных отношений и удовлетворенности жизнью и работой у женщин-педагогов	352
Tillayev A. Talabalarni kasbiy va shaxsiy rivojlanishini boshqarishini universitet ta'lim muhitiga moslashtirish	356
Tuychiyeva S. M. Bo'lajak pedagog-psixologlarda kasbiy amaliy ko'nikmalarni shakllantirish - pedagogik va psixologik muammo sifatida	359
Umarova M. Psychological views of friedrich nietzsche: a critical exploration	362
Vahobova O'. T. Axborot muhitining yoshlar ijtimoiy normalari shakllanishiga ta'sirining psixologik jihatlari	366
Xudoyqulova N.R. Sharq mutafakkirlari asarlarida oilaviy munosabatlar va nikoh masalalarining psixologik talqini	373
Yusupjonova I. A. Amaliy psixologiya yo'nalishi talabalarining kasbiy shakllanishi samaradorligiga erishishda trening dasturi samaradorligi	377
Sharapova D. B. Ta'lim jarayonida ijtimoiy-iqtisodiy qaramlikka qarshi va mehnat motivatsiyasini oshirishga qaratilgan o'quv mashg'ulotlarini tashkil etishning ahamiyatli jihatlari	384
Sharifova M. Z. Talabalarda o'zini-o'zi nazorat qilish muammosining o'rganilishining psixologik xususiyatlari	388
Shukurova N. I. Maqomat va holat psixologiyasi	391

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

JAMOATCHILIK KENGASHI A'ZOLARI

Djurayev Risboy Haydarovich, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi
Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Andijon davlat universiteti professori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat hodimi, tarix fanlari doktori

Majidov Inom Urushevich, texnika fanlari doktori, professor. O'zbekiston milliy universiteti.

Olimov Qahramon Tanzilovich, pedagogika fanlari doktori, professor. A.I.Gersen nomidagi Rossiya davlat pedagogika universiteti Toshkent filiali

Tadjixodjayev Zokirxo'ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor

Musurmonova Oyniso, pedagogika fanlari doktori, professor

Safarova Rohat G'aybulloyevna, pedagogika fanlari doktori, professor, T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti.

Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, professor. O'zbekiston jaxon tillari universiteti

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

XORIJ OLIMLARI

Artamonova Yekaterina Iosifovna, pedagogika fanlari doktori, professor, Moskva davlat pedagogika universiteti, Xalqaro pedagogika fanlari akademiyasining prezidenti

Yemelyanova Irina Yevgenyevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika univversiteti. Rossiya

Kuzmenko Galina Anatolevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Moskva davlat pedagogika universiteti, Jismoniy tarbiya, sport va salomatlik instituti

Safaraliyev Bozor Safaraliyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Chelyabinsk davlat akademiyasi

Kulishov Vladimir Vasilevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina

Lazarenko Irina Rudolfova, pedagogika fanlari doktori, professor. Altay davlat pedagogika universiteti rektori, Rossiya

Filippova Oksana Gennadevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika univversiteti. Rossiya

Xristo Kyuchukov, pedagogika fanlari doktori. Umumiy tilshunoslik va psixolingvistika professori. Berlin Erkin universiteti, Turkologiya instituti. Xalqaro psixolingvistika va Sotsiolingvistika jurnali asoschisi va muharriri, Germaniya

Kumskov Mixail Ivanovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor. M.V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti

Maksimenko Sergey Dmitriyevich, akademik, psixologiya fanlari doktori, professor. Ukraina Milliy pedagogika fanlari akademiyasining akademigi

Padalka Oleg Semenovich, pedagogika fanlari doktori, professor. M.P. Dragomanova nomidagi pedagogika milliy universiteti, Ukraina

Hazretali Tursun, tarix fanlari doktori, professor. Xoja Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro qozoq-turk universiteti professori

Mamedova Irada, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, Ozarbayjon Milliy akademiyasi Tarix instituti bo'lim boshlig'i

Timur Xo'jao'g'li, tilshunos va adabiyotshunos olim. Michigan universiteti professori (AQSh)

Nurettin Hatunoğlu Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Turkiya)

Mullodjanov Sayfullo Kuchakovich, tarix fanlari doktori, professor. Tojikiston milliy universiteti

Gushko Sergey Vladimirovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina

O'ZBEKISTON OLIMLARI

TARIX FANLARI

Inoyatov Sulaymon Inoyatovich, tarix fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti

Rajabov Qahramon Kenjayevich, tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti yetakchi ilmiy xodimi

Rashidov Oybek Rasulovich, tarix fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

FILOLOGIYA FANLARI

Madjidova Ra'no Urishevna, filologiya fanlari doktori, professor. O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Sharipova Laylo Frunzeyevna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

Nigmatova Lolaxon Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

Yusupova Hilola O'ktamovna, filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

Akramova Surayo Renatovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doytori (PhD), dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

PEDAGOGIKA FANLARI

Tolipov O'tkir Qarshiyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti.

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti

Jo'rayev Husniddin Oltinboyevich, pedagogika fanlari doktori, dotsent. Buxoro davlat universiteti

Tilalova Matlab Muxammadovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

Sohibov Akram Rustamovich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Qarshi davlat universiteti

Umarov Baxshullo Jo'rayevich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

Hasanova Gulnoz Qosimovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat universiteti

Inoyatov Abdullo Shodiyevich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat universiteti

Davronov Nurzod Ismoilovich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

PSIXOLOGIYA FANLARI

Umarov Baxriddin Mingbayevich, psixologiya fanlari doktori, professor. Toshkent davlat pedagogika universiteti

Bafayev Muxiddin Muxammadovich, psixologiya fanlari buyicha falsafa doktori (PhD). Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

IQTISODIYOT FANLARI

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor. Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi direktori

Mamanazarov Abdusakim Bozorovich, iqtisodiyot fanlari fan nomzodi, dotsent. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti Toshkent filiali

FALSAFA FANLARI

Namozov Bobir Bahriyevich, falsafa fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

SIYOSIY FANLAR

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent. Buxoro davlat universiteti

BIOLOGIYA FANLARI

Artikova Hafiza To'ymurodovna, biologiya fanlari doktori, dotsent. Buxoro davlat universiteti

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА

Джусураев Рисбой Хайдарович, доктор педагогических наук, академик АНРУз
Шамсутдинов Рустамбек Темирович, профессор Андижанского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук
Мажидов Ином Урушев, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека
Олимов Кахрамон Танзилевич, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена
Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович, доктор технических наук, профессор
Мусурмонова Ойнисо, доктор педагогических наук, профессор
Сафарова Рохат Гайбуллоевна, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Коринязи
Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ

Артамонова Екатерина Иосифовна, доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук
Емельянова Ирина Евгеньевна, доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Кузьменко Галина Анатольевна, доктор педагогических наук, профессор. Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья
Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии
Кулишов Владимир Васильевич, доктор педагогических наук, профессор. Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина
Лазаренко Ирина Рудольфовна, доктор педагогических наук, профессор. Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия
Филиппова Оксана Геннадьевна, доктор педагогических наук, профессор. Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Христо Кючуков, доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социолингвистики, Германия
Кумсков Михаил Иванович, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова
Максименко Сергей Дмитриевич, академик, доктор психологических наук, профессор. Академик Национальной академии педагогических наук Украины
Падалка Олег Семенович, доктор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина
Хазретали Турсун, доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави
Мамедова Ирада, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана
Тимур Хужаугли, лингвист и литературовед. Профессор Мичиганского университета (США)
Nurettin Natiñoğlu, Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусства и наук, исторический факультет (Турция)
Муллоджанов Сайфулло Кучакович, доктор исторических наук, профессор. Национальный университет Таджикистана
Гушко Сергей Владимирович, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

История

Иноятов Сулаймон Иноятович, доктор исторических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Раджабов Кахрамон Кенжаевич, доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана
Ойбек Расулович Рашидов, доктор исторических наук. Бухарский государственный университет

Филология

Маджидова Рано Уришевна, доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков
Шарипова Лайло Фрунзеевна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Низматова Лолахан Хамидовна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Юсупова Хилола Уктамовна, кандидат филологических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Акрамова Сураё Ренатовна, доктор философских наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт

Педагогика

Толипов Уткир Каришевич, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.
Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Джусураев Хусниддин Олтинбаевич, доктор педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Тилавова Матлаб Мухаммадовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Дилова Наргиза Гайбуллоевна, PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет
Сохибов Акрам Рустамович, кандидат педагогических наук, доцент. Каршинский государственный университет
Умаров Бахмулло Джусураевич, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Хасанова Гулноз Касимовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Иноятов Абдулло Шодиевич, доктор философских наук (PhD) по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет
Давронов Нурзод Исмоилович, PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный педагогический институт

Психология

Умаров Бахриддин Мингбаевич, доктор психологических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет
Бафав Мухиддин Мухаммадович, PhD по психологическим наукам. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Экономика

Куралов Кобулжон Кулманович, доктор экономических наук, профессор. Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова
Маманазаров Абдухаким Бозорович, кандидат экономических наук, доцент. Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова

Философия

Намозов Бобир Багриевич, доктор философских наук. Бухарский государственный университет

Политика

Джумаев Рустам Ганиевич, доктор философии (PhD) по политическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет

Биология

Артикова Хафиза Тоймуродовна, доктор биологических наук, доцент. Бухарский государственный университет

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL

Djuraev Risboy Haydarovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences

Majidov Inom Urushevich, Doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.

Olimov Kahramon Tanzilovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after AI Gertsen

Tadjikhojaev Zokirkhoja Abdusattorovich, Doctor of Technical Sciences, Professor

Musurmonova Oyniso, doctor of pedagogical sciences, professor

Safarova Rohat Gaybulloevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after TN Qori-Niyazi.

Ibragimov Kholboy Ibragimovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbekistan University of World Languages

MEMBERS OF EDITORIAL COUNCIL

Artamonova Ekaterina Iosifovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences

Emelyanova Irina Evgenyevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia

Kuzmenko Galina Anatolevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health

Safaraliev Bozor Safaralievich, doctor of pedagogical sciences, professor. Chelyabinsk State Academy

Kulishov Vladimir Vasilevich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine

Lazarenko Irina Rudolfovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Rector of Altai State Pedagogical University, Russia

Filippova Oksana Gennadevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia

Christo Kyuchukov, Doctor of Pedagogical Sciences. Professor of General Linguistics Psycholinguistics. Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany

Kumskov Mikhail Ivanovich, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. M.V. Lomonosov Moscow State University

Maksimenko Sergey Dmitriyevich, academician, doctor of psychological sciences, professor. Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Padalka Oleg Semenovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine

Hazretli Tursun, Doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi

Timur Khuzhaugli, linguist and literary critic. Professor at the University of Michigan (USA)

Nurettin Hatunoğlu Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)

Mullojanov Sayfullo Kuchakovich, Doctor of Historical Sciences, Professor. National University of Tajikistan

Gushko Sergey Vladimirovich, Doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN

History

Inoyatov Sulaimon Inoyatovich, Doctor of Historical Sciences, Professor. Bukhara State University

Rajabov Kakhramon Kenjayevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan

Rashidov Oybek Rasulovich, Doctor of Historical Sciences. Bukhara State University

Philology

Majidova Rano Urishevna, Doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages

Sharipova Laylo Frunzeyevna, Professor, Doctor of Philology. Bukhara State University

Nigmatova Lolaxon Xamidovna, Doctor of Philology. Bukhara State University

Yusupova Khilola Oktamovna, candidate of philological sciences, associate professor. Bukhara Engineering and Technology Institute

Akramova Surayo Renatovna, Doctor of Philosophy, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Pedagogy

Tolipov Utkir Karshiyeich, Doctor of Pedagogy, Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.

Olimov Shirinboy Sharofovich, doctor of pedagogical sciences, professor. Bukhara State University

Jurayev Khushniddin Oltinbayevich, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Tilavova Matlab Muhammadvna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Dilova Nargiza Gaybullayevna, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Sohibov Akram Rustamovich, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Karshi State University

Umarov Bakhshullo Djurayevich, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Khasanova Gulnoz Kasimovna, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Bukhara State University

Inoyatov Abdullo Shodieich, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Davronov Nurzod Ismoilovich, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Psychology

Umarov Bakhridin Mingbayevich, Doctor of Psychology, Professor. Tashkent State Pedagogical University

Bafaev Muhiddin Mukhamadovich, PhD in Psychological Sciences. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Economy

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, Doctor of Economics, Professor. Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov

Mamanazarov Abdulkhakim Bozorovich, candidate of economic sciences, associate professor. Tashkent branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov

Philosophy

Namozov Bobir Baxriyevich, Doctor of Philosophy. Bukhara State University

Politics

Djumayev Rustam Ganiyevich, Doctor of Philosophy (PhD) in Political Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Biology

Artikova Khafiza Tuymurodovna, Doctor of Biological Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

07.00.00 – TARIX FANLARI

ТАРИХ ДАРСЛАРИДА МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ ТОПШИРИҚЛАРИ УСТИДА ИШЛАШ

Ахметов Данияр Даулетович,

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети ўқитувчиси

Аннотация: мақолада олий таълимда тарих ўқитишда талабаларни мустақил таълим олишига ўргатишнинг мазмуни, усул ва воситаларини ишлаб чиқиш, Ўзбекистон тарихи фанини ўқитишда мустақил таълим топшириқларини ишлаб чиқиш мезонлари, таклиф ва тавсиялар ҳақида муҳокама юритилган.

Калит сўзлар: билим, кўникма, малака, мустақил фикр, мустақил таълим, мустақил ўқиш, қўшимча манбаалар устида ишлар

РАБОТА НАД САМОСТОЯТЕЛЬНЫМИ УЧЕБНЫМИ ЗАДАНИЯМИ НА УРОКАХ ИСТОРИИ

Ахметов Данияр Даулетович,

Преподаватель Каракалпакского государственного университета имени Бердака

Аннотация: в статье рассматриваются содержание, методы и средства обучения студентов самостоятельному обучению при преподавании истории в высших учебных заведениях, критерии разработки самостоятельных учебных заданий при преподавании истории Узбекистана, предложения и рекомендации.

Ключевые слова: знания, навыки, квалификация, самостоятельное мышление, независимое образование, самостоятельная учеба, работа с дополнительными ресурсами

Akhmetov Daniyar Dauletovich,

Lecturer at Berdak Karakalpak State University e-mail: dametov@gmail.com

WORKING ON INDEPENDENT STUDY ASSIGNMENTS IN HISTORY LESSONS

Abstract: the article discusses the content, methods and means of teaching students independent learning when teaching history in higher educational institutions, criteria for the development of independent learning tasks when teaching the history of Uzbekistan, suggestions and recommendations.

Keywords: knowledge, skills, qualifications, independent thinking, independent education, independent study, work with additional resources

Тарих фанини ўқитишда ҳам талабалар мустақил ишининг муҳим усули дарслик, ўқув қўланма, маълумотнома адабиётлар билан ишлаш ҳамда Интернет ресурсларидан фойдаланишдир. Китоб ва Интернет ресурслари билан ишлаш кўникмалари инсоннинг умумий маданиятини, фикрлаш мантиғининг ривожланиш даражасини, дунёқарашнинг шаклланишини, билимдонлигини, ахборот оқимида йўналтирилганлигини акс эттиради. Таълимнинг кредит тизими шароитида юқори ставкалар, катта миқдордаги маълумотлар ва олий ўқув юртида дастур материалларини ўрганишга комплекс ёндашув талабанинг мустақил, самарали ва тезкор ҳаракат қилишига олиб келади. Ушбу иш жараёнида матнни ўқиш, асосий нарсани таъкидлаш, таҳлил қилиш, таққослаш, синтез қилиш, кўриб чиқилган масаланинг амалда қўлланилишини баҳолаш кўникмалари ривожланади. Ахборотни ўрганиш натижаси унинг маълум бир шаклда тақдим этилиши бўлиши керак. Ёзма равишда - мавхум шарҳ, иншо, тезис шаклида; оғзаки-тақдимот, ҳисобот, мунозара шаклида. Мустақил иш жараёнида талабалар ўз фаолиятларини аниқ ташкил этиш кўникмаларини ҳам егаллайдилар, келгуси иш жараёнида ўз-ўзини тарбиялаш масалалари билан доимо шуғулланишлари кераклигини англаб етадилар.

Кейинги йилларда тарих ўқитиш методикасида ҳам турли замонавий метод ва усуллар фаол қўлланилмоқда. Олимлар томонидан анъанавий методлар умумлаштирилиб тўртга ажратилиб методлар ва уларнинг усуллари аниқ кўрсатилган.

Талабаларнинг мустақил ишларини (ТМИ) ташкил этишнинг долзарб вазифаларидан бири бу ташкилий муаммоларни ҳал қилишдир: ТМИ кўламини аниқлаш, ТМИнинг боришини назорат қилиш, талабаларнинг мустақил ишларини методик таъминлаш. Мутахассисларни касбий тайёрлашда ТМИ улушининг ортиши ТМИнинг ташкил этиш бўйича дарсликлар, ўқув қўлланмалари ва методик ишланмалар, электрон ўқув нашрлар билан таъминлаш масаласини кўтаради.

А. В. Меренков, С. В. Куньшиков, Т. И. Гречухина, А. В. Усачева, И. Ю. Воротковаларнинг талабалар мустақил таълимини ташкил этиш бўйича тайёрлаган методик қўлланмасидаги қулай ёндашувларга таянаган ҳолда кредит-модул тизими учун тарихчи-талабалар учун мустақил таълим топшириқлари ва уларни баҳолаш бўйича топшириқлар тизими ишлаб чиқилди:

1. Ўзбекистон тарихини ўқитишда мустақил ишлаш учун топшириқлар тизими

1-топшириқ. Иншо ёзиш (Эссе)

Мустақил ишнинг мақсади: мустақил ижодий фикрлаш ва ўз фикрларини ёзма равишда тақдим этиш кўникмаларини ривожлантириш. маълумотларни “фалсафий, адабий-танқидий, тарихий-биографик, журналистик, кўпинча парадоксал тақдимот билан қатъий индивидуал позицияси, сўзлашув нутқи”

маълумотномалар таснифи:

- мазмунига кўра: фалсафий, танқидий, тарихий, ва журналистик, маънавий ва диний ва бошқалар;

- таърифловчи, ҳикоя қилувчи ҳам бор, рефлексив, танқидий, таҳлилий иншолар ва бошқалар.

Маълумотноманинг белгилари:

- Кичик ҳажм-уч саҳифадан етти саҳифагача компютер матн; ўн саҳифагача ёзилган матндан иборат ёзма ахборотга рухсат берилади.

- Муайян мавзу ва уни қатъий субъектив талқин қилиш.

- Эркин композиция иншонинг муҳим хусусияти ҳисобланади.

- Ҳикоя қилиш қулайлиги.

- Парадокслардан фойдаланиш. Ёзма ахборот уни ўқиган кишини хайратга солиши учун мўлжалланган, бу, кўплаб тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, унинг мажбурий сифати.

- Ички семантик бирлик.

- Сўзлашув нутқига йўналтириш.

Вазифани бажариш:

1) кириш сўзини ёзинг (2-3 жумлалари учун хизмат қилади муаммонинг кейинги формуласи).

2) муҳим бўлган муаммони шакллантириш фақат муаллиф учун, балки бошқалар учун;

3) муаммо ҳақида изоҳ беринг;

4) муаллифнинг фикрини шакллантиринг ва далил келтиринг;

5) хулоса ёзинг (хулоса чиқариш, айтилганларни умумлаштириш).

Мустақил ишнинг режалаштирилган натижалари: мантиқий тўғри, аргументли ва аниқ оғзаки ва ёзма нутқ учун қулайлиги.

2-топшириқ. Ҳисобот тайёрлаш

Мустақил ишнинг мақсади: илмий уфқларни кенгайтириш, назарий тадқиқот усулларини ўзлаштириш, ривожлантириш талабанинг мустақил фикрлаши.

Ҳисобот – бу маълумотни ўз ичига олган ва савол ёки тадқиқотнинг моҳиятини акс эттирувчи оммавий хабар ёки ҳужжат берилган вазиятга нисбатан.

Ҳисобот турлари:

1. Иш натижалари асосида оғзаки ҳисобот ўқиладиган, бажарилдиган ва унинг натижаларини тушунтиришнинг самарали воситасидир.

2. Ёзма ҳисобот:

- қисқача (20 бетгача) - тадқиқот давомида олинган энг муҳим маълумотларни сарҳисоб қилади;

- батафсил (60 саҳифагача) - нафақат матнни ўз ичига олади, шунингдек, сарлавҳалар билан тузилиш, шунингдек диаграммалар, жадваллар, чизмалар, фотосуратлар, иловалар, изоҳлар, ҳаволалар.

Вазифани бажариш:

1) мавзунини аниқ шакллантиринг (масалан, ёзма ҳисобот);

2) мавзу бўйича тавсия этилган адабиётларни ўрганинг ва танланг, библиографик маълумот-

ларнинг учта манбасини ажратиб кўрсатинг:

- бирламчи (мақолалар, диссертациялар, монографиялар ва бошқалар.);
- иккиламчи (библиография, абстракт журналлар, сигнал маълумотлари, режалар, график диаграммалар, мавзу индекслари ва бошқалар.);

- учламчи (шарҳлар, компиляция ишлари, маълумотнома китоблар ва бошқалар.);

3) танланган мавзу билан тўлиқ мос келадиган режани ёзинг мавзу ва мантиқан уни очиб беринг;

4) қуйидаги талабларга риоя қилган ҳолда ҳисобот ёзинг:

- маъруза таркибига — қуйидагиларни киритиш керак: муаммонинг долзарблигини асословчи қисқача кириш; асосий матн;

муаммо бўйича қисқача хулосалар билан хулоса ўрганилаётган; рефератлар;

- ҳисоботнинг мазмунига - умумий қоидалар қўллаб-қувватланиши керак ва аниқ мисоллар билан тушунтирилган;

шахсни такрорламанг, дарслик ёки дарсликнинг боблари ва ўзларининг кўрилаётган масалаларнинг мазмунига оид фикрлар, уларнинг таклифлари;

5) ишни талабларга мувофиқ тартибга солинг.

Мустақил ишнинг режалаштирилган натижалари:

- талабаларнинг илмий натижаларини таҳлил қилиш қобилияти тадқиқот ва уларни аниқ ўқув ва илмий-тадқиқот вазифаларини ҳал қилишда қўллаш;
- тадқиқот муаммоларини оригинал ҳал қилиш учун индивидуал ижодий қобилиятлардан фойдаланишга тайёрлик;
- ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда ахборот-библиографик маданият асосида касбий фаолиятнинг стандарт вазифаларини ҳал қила олиш ва ахборот хавфсизлигининг асосий талабларини ҳисобга олган ҳолда баён қилиш.

3-топшириқ. Ахборот қидириш

Мустақил ишнинг мақсади турли хил ахборот олиш турлари асосида ўқув фаолиятини лойиҳалаштириш ва ўзгартириш қобилиятини ривожлантиришдир.

Ахборот қидириш – тузилмаган ҳужжатли маълумотларни қидириш.

Замонавий ахборот қидириш вазифалари рўйхати:

- моделлаштириш масалаларини ечиш;
- ҳужжатлар таснифи;
- ҳужжатларни филтрлаш, таснифлаш;
- қидирув тизими архитектуралари ва фойдаланувчи интерфейсларини лойиҳалаш;
- ахборотни чиқариш (аннотация ва мавҳумлаштириш ҳужжатлар);

- қидирув тизимларида ахборот ва қидирув сўровлари тилини танлаш.

Қидирув турлари бўйича вазифанинг мазмуни:

- библиографик қидирув-керакли маълумотларни қидириш манба ҳақида ва унинг бошқа манбалар тизимида мавжудлигини аниқлаш. Библиографик ахборотни қидириш орқали ўтказилади ва библиографик қўлланмалар (ахборот нашрлари);

- керакли маълумотларни ўз ичига олган ёки ўз ичига олиши мумкин бўлган ахборот манбаларини (ҳужжатлар ва нашрларни) қидириш;

- адабиётда, китобда мавжуд бўлган ҳақиқий маълумотларни қидириш (масалан, тарихий фактлар ва воқеалар ҳақида, адиб ҳаёти ва ижодидан биографик маълумотлар ҳақида, олим ва бошқалар.).

Вазифани бажариш:

- 1) билим соҳасининг таърифи;
- 2) маълумотлар тури ва манбаларини танлаш;
- 3) ахборот моделини тўлдириш учун зарур бўлган материалларни йиғиш;
- 4) энг фойдали маълумотларни танлаш;
- 5) ахборотни қайта ишлаш усулини танлаш (таснифлаш, кластерлаш, регрессия таҳлили ва бошқалар.);
- 6) нақшларни топиш алгоритминини танлаш;

7) нақшларни, расмий қоидаларни ва таркибий қисмларни қидириш
тўпланган маълумотлардаги муносабатлар;

8) олинган натижаларни ижодий талқин қилиш.

Керакли хусусиятларни аниқлаш учун моделга мисол ва маълум бир ахборот қидирувининг хусусиятлари (шартлари)

- Қидирувнинг мақсади ҳужжатли қидирув (мавзу бўйича асосий ҳужжатлар ва нашрларни қидириш).

- Қидирув мавзуси тематик қидирув (фақат муаммо бўйича).

— Даврлаштириш — тип қидирув (монографиялар, тўпламлар, маълумотномалар, библиографик қўлланмалар).

- Қидирув усули диалектик (мавжуд қидирув усулларининг барча мумкин бўлган тўплами).

- Хронологик қамров-ретроспектив (маълум бир даврни қидириш).

- Географик қамров-мамлакатга хос қидирув (ахборот манбалари, хорижий тиллардан таржима қилинган нашрларни ҳисобга олмаганда).

- Қидирувнинг тўлиқлиги-танлаб қидириш (энг кўп танлаш таниқли нашрлар).

Мустақил ишнинг режалаштирилган натижалари:

- ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда ва ахборотнинг асосий талабларини ҳисобга олган ҳолда талабаларнинг ахборот-библиографик маданияти асосида касбий фаолиятнинг намунавий вазифаларини ҳал қила олиши;

- фаннинг замонавий муаммолари бўйича билимлардан фойдаланишга тайёрлик ва таълим ва касбий муаммоларни ҳал қилишда таълим вазифалари.

4-топшириқ. Ўқув машғулотининг методик ишланмаларини тайёрлаш

Мустақил ишнинг мақсади: касбий педагогик компетенцияларни ривожлантириш.

Ўқув машғулотининг услубий ишланмаси ўқув жараёнининг таркиби ва моҳиятини очиқ беради.

Вазифа имкониятлари:

-янги билимларни шакллантириш (педагогик амалиёт) режа-дарс хулосасини ишлаб чиқиш;

- семинар дарсининг методик ишланмасини яратиш (илмий-педагогик амалиёт).

Вазифани бажариш:

1) дарс мавзусини аниқлаш учун таквим ва тематик режалаштириш (педагогик амалиёт) ёки фаннинг иш дастури (илмий ва педагогик амалиёт) билан ишлаш, унинг ўрганилаётган бўлимга ўрин, тур (педагогик амалиёт) ёки шакли (илмий-педагогик амалиёт);

2) талабаларни ўқитиш, тарбиялаш ва ривожлантириш (педагогик амалиёт) мақсадларини ёки тегишли таълим мақсадларини аниқлаш таълим натижаларига ва шаклланаётган компетенцияларга (илмий-педагогик амалиёт);

3) ўқув машғулотининг вазифаларини режалаштириш ва аниқлаштириш;

4) дарснинг ўқув материалининг оптимал мазмунини танлаш;

5) танланган таълим мазмунига дидактик ишлов бериш, яъни қайси ўқув материални аниқлаш, ҳажми, қандай шаклда фойдаланилади;

6) ўқув материалининг ички ва ташқи боғланишларини аниқлаш;

7) дарснинг дидактик воситаларини танлаш (диаграммалар, жадваллар, карточкалар, чизмалар, кино ва audio фрагментлар ва бошқалар.);

8) дарснинг тузилишини, шакли ва дидактик мақсади унинг турига қараб аниқлаш;

9) дарснинг ҳар бир босқичининг дидактик вазифасини шакллантириш (педагогик амалиёт);

10) бажариш шартлари ва кўрсаткичларини аниқлаштириш (педагогик ва илмий-педагогик амалиёт);

11) дарснинг технологик харитасини ишлаб чиқиш;

12) дарс режаси – Реферат тузиш.

Мустақил ишнинг режалаштирилган натижалари:

- талабаларнинг ўқув жараёнини ташкил этишда самарали педагогик тажриба ва инновацион ёндашувларни қўллай олиши;

- сифатни таъминлаш учун ўқув жараёни шароитлари, жараёнлари ва натижаларини таҳлил қила олиш;

- замонавий усул ва технологияларни қўллаш қобилияти ташкил этиш ва турли таълим муас-

сасалари, турли таълим даражадаги ўқув жараёнини амалга ошириш;

- услубий моделларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишга тайёрлик жараёни, техника, технологиялар ва ўқитиш усуллари, натижаларни таҳлил қилиш;
- башорат қилиш қобилияти, дизайни, модели ишлаб чиқиш.

5-топширик Ўзбекистон тарихи фанидан мустақил таълим учун ўз-ўзини назорат қилишга доир савол ва топшириқлар

1. Сизнинг таълим муассасангизда қўлланиладиган академик ютуқлар рейтинги қандай?
2. Кўпинча баҳолаш воситаси сифатида ишлатиладиган мустақил иш шакллари таҳлил қилинг ва нима учун эканлигини асосланг.
3. Мустақил иш шакллари бажарилишини назорат қилишнинг қандай турлари кам учрайди ва кўпинча қайси бири?
4. Мустақил ишнинг қандай шакллари таклиф қила оласиз, яқуний ёки оралиқ сертификатлаш тартиби сифатида? Жавобингизни асосланг.
5. Мустақил иш шакллари бажарилишини баҳолашнинг умумий мезонлари ва кўрсаткичлари тўпламини таҳлил қилинг ва ўзингизнинг таклифингизни айтинг. Таклифларингизни асосланг.

6. Ишлашни баҳолаш самарадорлиги жадвалини тузинг, сиз илгари бажарган мустақил иш шакллари ва уларни амалга ошириш даражасини аниқланг.

6-топширик. Лойиҳа ишлаб чиқиш (якка, гуруҳ билан)

Мустақил ишнинг мақсади: башорат қилиш қобилиятини ривожлантириш, лойиҳалаш, модель яратиш.

Лойиҳа “сифат учун белгиланган талабларга эга бўлган алоҳида тизимнинг вақт билан чекланган мақсадли ўзгариши натижалар, маблағлар ва ресурсларни сарфлашнинг мумкин бўлган чегаралари ва ўзига хос ташкилот” (В. Н. Бурсков, Д. А. Новиков).

Вазифа вариантлари (магистрантлар учун):

- эксперт баҳолаш технологияси бўлимини лойиҳалаш академик гуруҳ (илмий-педагогик амалиёт) кураторининг;

- ўқув машғулотининг технологик харитаси лойиҳасини ишлаб чиқиш (илмий-педагогик амалиёт).

Вазифани бажариш:

- 1) вазиятни диагностика қилиш (муаммолаштириш, мақсадни белгилаш, мақсад спецификацияси, лойиҳани форматлаш);
- 2) лойиҳалаш (мақсади, вазифалари, вазифалари ва аниқлаштириш иш режаси; ечиш усул ва воситаларини назарий моделлаштириш муаммолар; аниқ вазифаларни ҳал этиш босқичларини батафсил ўрганиш; режалаштирилган лойиҳа ҳаракатларини босқичма-босқич амалга ошириш; олинган натижаларни тизимлаштириш ва умумлаштириш, кутилган натижани қуриш, босқичма-босқич амалга ошириш лойиҳа ҳаракатлари);
- 3) акслантириш (олинган натижанинг мос келишини топиш режасига; олинган маҳсулот сифатини аниқлаш; истиқболлари уни ишлаб чиқиш ва ишлатиш учун).

Мустақил ишнинг кутилаётган натижалари:

- ўқувчиларнинг замонавий билимлардан фойдаланишга тайёрлиги таълим ва касбий вазифаларни ҳал қилишда фан ва таълим муаммолари;
- тадқиқот муаммоларини original ҳал қилиш учун individual ижодий қобилиятлардан фойдаланишга тайёрлик;
- башорат қилиш қобилияти, дизайни, модели.

7-топширик. Тарих ўқитишда график схемадан фойдаланиш

Мустақил ишнинг мақсади: ўзаро муносабатларни ўзлаштириш тарихб археологияб манбашуносликка оид тушунчалар ёки мавзунинг алоҳида бўлимлари ва уларни график схема ёрдамида акс эттириш.

Диаграмма – бу таъриф, таҳлил ёки график тасвир маълумотларни экранга чиқариш учун символлар ишлатиладиган масалани ечиш усули.

График диаграмма мантикий боғланишларнинг график тасвири матннинг асосий мавзулари

ўртасида (шартли муносабатлар ажратилган константалар).

Вазифа имкониятлари:

- тушунчалар орасидаги иерархик муносабатларни визуал шаклда тақдим этиш;
- элементлар орасидаги функционал алоқаларни ифодалаш матнда тушунчалар ёки тоифалар шаклида ифодаланган ҳар қандай тизим (бўлим).

Вазифани бажариш:

- 1) ушбу бўлимда ўрганилган асосий тушунчаларни таъкидланг;
(бу мавзуда);
- 2) тушунчаларнинг бир-бири билан қандай боғлиқлигини аниқланг;
- 3) тушунчаларнинг алоҳида блоклари ўзаро қандай боғлиқлигини кўрсатинг;
- 4) тушунчаларнинг ўзаро мувофиқлигига яратилган график схемаси асосида мисоллар келтиринг.

Мустақил ишнинг режалаштирилган натижалари:

- талабаларнинг индивидуал ижодий қобилиятларидан тадқиқотнинг асл ечими учун фойдаланишга тайёриги ва у билан боғлиқ муаммоларни аниқлаш;
- тушунчалар орасидаги муносабатларни ўзлаштириш ёки алоҳида мавзунинг бўлимга боғлиқлигини асослаш.

Хуллас, мустақил таълим топшириқлари орқали Ўзбекистон тарихи фанини талабаларга сифатли ўқитишга эришиш мумкин. Мустақил ишни ташкил этишда жуда жиддий муаммо талабаларнинг мустақил ўқиш қобилиятини шакллантириш – ижодий мустақилликни ривожлантиришгача билимларни ўзлаштиришнинг энг оқилона усуллари ишлаб чиқишдир. Талабаларни ўқув ва илмий ишларини ташкил этиш самарадорлиги, ақлий фаолиятнинг турли жиҳатлари, илмий ижод, овқатланиш ва дам олиш тўғрисида билимлар билан жиҳозлаш, уларни мустақил ўқиш учун ажратилган вақтдан оқилона фойдаланишга ўргатиш керак.

Фойдаланилган адабиётлар:

Сагдиев А., Фузаилова Г., Ҳасанова М. Тарих ўқитиш методикаси. – Тошкент: ТДПУ, 2008. – Б. 48-61.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти 2020. 203-б.

А. В. Меренков, С. В. Куньшиков, Т. И. Гречухина, А. В. Усачева, И. Ю. Вороткова; под общ. ред. Т. И. Гречухиной, А. В. Меренкова] ; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2016. — 80 с.

А. В. Меренков, С. В. Куньшиков, Т. И. Гречухина, А. В. Усачева, И. Ю. Вороткова; под общ. ред. Т. И. юЕкатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2016. — 80 с.

ФАЛСАФИЙ - АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАР ТАҲЛИЛИ – ТАСАВВУФ, СЎФИЙ ВА ИЛМ ТИМСОЛИ

Лутфилло Караматиллоевич Ахатов

Чирчиқ давлат педагогика университети доценти

Аннотация: Фалсафий-ахлоқий қарашлар моҳияти сўфийлар ҳаёти ва тасаввуфий қарашлар ёрдамида таҳлил қилинган. Тасаввуфнинг ривожланиши сўфийлар ахлоқи қа фалсафий мушоҳада иррационал ёндашув асосида тадбиқ қилинади. Бунда ахлоқий қарашларни англаш учун тасаввуф ва сўфийларга илмий ёндашувлар мисолида қаралди.

Калит сўзлар: Ахлоқ, тасаввуф, сўфий, илм, ислом, идрок, ирфон, фалсафа, Нақшбанд, Мавароуннахр, Шарқ.

АНАЛИЗ ФИЛОСОФСКИЕ И ЭТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ – СИМВОЛЫ МИСТИЦИЗМА, СУФИЯ И НАУКИ

Лутфилло Караматиллоевич Ахатов

Доцент Чирчикского государственного педагогического университета

Аннотация: Сущность философско - этических взглядов анализировалась с помощью суфийского быта и мистических воззрений. Развитие суфизма основано на иррациональном подходе к философскому осмыслению суфийской этики. Для понимания этических воззрений был рассмотрен пример научных подходов к суфизму и суфиям.

Ключевые слова: этика, суфизм, суфий, наука, ислам, восприятие-мысленно, ирфан, философия, Накибанд, Маварауннахр, Восток.

ANALYSIS PHILOSOPHICAL AND ETHICAL VIEWS – SYMBOLS OF MYSTICISM, SUFI AND SCIENCE

Lutfillo Karamatilloevich Akhatov

Docent of Chirchik State Pedagogical University

Abstract: The essence of philosophical and ethical views was analyzed with the help of Sufi life and mystical views. The development of Sufism is based on an irrational approach to the philosophical understanding of Sufi ethics. To understand ethical views, an example of scientific approaches to Sufism and Sufis was considered.

Key words: ethics, Sufism, Sufi, science, Islam, perception-mentally, Irfan, philosophy, Naqshband, Mawaraunnahr, East.

КИРИШ. Фалсафий-ахлоқий қарашларнинг моҳиятини ҳикмат илми ташкил қилар экан, тасаввуф йўли ва у йўлга эргашган одамнинг (Сўфийнинг) қалби доимо пок ва латиф сифатлар билан безанмоғлиги лозим бўлади. Тасаввуфда қалб дейилганда раббоний, руҳоний ва латиф нарса бўлиб, унинг аввалги (биологик юрак) қалбга боғлиқлиги мавжуд. Улар орасидаги алоқа худди сифатнинг сифатланган нарса билан алоқасига ўхшайди. Ана ўша латиф нарса инсоннинг ҳақиқатидир. Идрок, билим ва маърифат ўшандандир. Хитоб, итоб, иқоб ва талаб ўшангадир» деб таъриф берилган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР. Раббоний, руҳоний ва латиф сифатлар билан эътироф этилган қалб орқали ирфоний қарашлар ҳам мукамаллик касб этиб боради. Шунинг учун баъзи (кўплаб Л.Ахатов) авлиё зотлар ҳатти-ҳаракатларини «каромат»лари тарзида сифатлайдилар. Яъкуб ибн Исҳоқ ибн Маҳмуд номидан «Яҳё ибн Бадр Қурайшийнинг: «Абдуллоҳ ибн Мунир намоздан олдин Фибарда бўлардилар. Намоз вақти бўлганда одамлар у кишини «Омул» масжидида кўришарди. Улар: «Абдуллоҳ ибн Мунир сувда юрадилар», дейишарди. У кишидан бу ҳақда сўраганда: «Сув устида юришни билмайман. Бироқ, Аллоҳ таоло хоҳласа, дарёнинг икки қирғоғини яқинлаштиради», деб жавоб берганлар», деб Имом Шамсиддин Заҳабий баён этганлар.

Тасаввуф-ирфон илми «Ғайбоният-илоҳиёт илми» уларок мукамал тартиб (Шариат) ва мукамал йўналиш (Тариқат) билан боғлиқ ва уйғунлашган илм маъносида ифодаланади. Ирфоний

қарашларнинг юксак босқичда ифодаланиши учун шайх-устознинг (тасаввуф вакилининг) мурид-шоғирдлар ровийси (ривоят-нақл қилувчиси) мавқий ва илм йўлидаги фаолияти билан белгиланишлиги ҳам мумкин. Илмнинг шаклланишлиги фалсафий дунёқараш орқали тизимлаштирилиб, метафизик босқичлари («Ғайбоният-илоҳиёт илми») ирфон илми орқали баҳоланади. Бу ўз-ўзидан фалсафий-ирфоний қарашларнинг шаклланишининг муҳим методологик босқичини ифодайди.

НАТИЖАЛАР ВА МУҲОКАМА. Тадқиқотдаги фалсафий-ахлоқий қарашлар тушунчаси тизими ўзида нимани ифодалайди? Фалсафий-тасаввуфий қарашлар ҳақидаги фикрлар хилма-хиллигига сабаб нима? Фалсафий-ахлоқий қарашларни тизимлаштириш учун қандай омилларга эътибор қаратиш лозим? Ва бошқа бир қанча ўринли саволлар борки, ўрганмасдан туриб, муаммонинг субстанционал аҳамиятини очиб бўлмайди.

Ушбу фикрларнинг моҳиятига диққат билан қаралса, аниқлик (тўғрилиқ) сифатини англаш учун ташқи кўринишидан аниқ бир хулоса чиқариш (фалсафий ёки тасаввуфий қарашлардан бирини алоҳида олиш) кейин. Сифат ташқи кўриниш билан бирга ички-моҳияти (фалсафий ва тасаввуфий қарашларнинг ҳар иккаласи) билан бирга ифодаланиши билан сўз-илмнинг моҳияти очиб берилади. Тасаввур қилинг: икки инсон (тадқиқотчи) бир предмет ҳақида фикр билдириб, унинг моҳияти ҳақида тортишиб қолди. Айтайлик, ҳаёт-яшаш ва унинг моҳияти ҳақида фикр борди. Биринчиси: инсоннинг яшашида ташқи кўринишига қараб (тасаввур орқали Л.Ахатов) унинг жасади ва чиройи (кўриниши) ҳақида фикр берди. Иккинчиси: ўша инсонга дўст тутиниб, ахлоқи, фикри ва фитратини англайб, кейин у ҳақида фикр берди. Табиийки, дўст бўлиб, унинг фитрати ва ахлоқига бўлган муносабатидан келиб чиқиб фикр берган инсоннинг фикрлари мукамаллик аҳамият касб этади.

Фалсафий-ахлоқий қарашларнинг бирлиги тарзида, (Фалсафий-тасаввуфий кўринишда) фикр юритишда ҳам юқоридаги қарашлардан бири тарзида қаралади. Фалсафий дунёқарашдан хабардор бўлиб, тасаввуф илмидан мосуво бўлган тадқиқотчининг фикри ҳам мукамаллик аҳамиятидан йириқдир.

Илм аҳли наздида зиё истаган қалбларга фақатгина «яхши касб» эгаларининг касблари улуғланган. Зотан, Аллоҳ таоло Бақара сурасида марҳамат қилади: «Қилган яхши касби ўз фойдасига, қилган ёмон касби ўз зарарига» (286-оят) деб марҳамат қилган. Ушбу оят (Бақара сурасининг 286-ояти) Тафсирда «Аллоҳ ҳеч бир жонни тоқатидан ташқари нарсага таклиф қилмас. фойдаси ҳам ўз касбидан, зарари ҳам ўз касбидан. «Роббимиз, агар унутсак ёки хато қилсак, (иқобга) тутмагин. Роббимиз, биздан олдингиларга юклаганга ўхшаш оғирликни бизга юкламагин. Роббимиз, бизга тоқатимиз етмайдиган нарсани юкламагин. Бизни афв эт, мағфират қил ва раҳм эт. Сен хожамизсан. Бас, кофир қавмларга бизни ғолиб қил», деб берилган.

Бақара сурасининг ушбу 286-ояти тафсирида «Ҳамма нарсани дақиқ-дақиқларигача билувчи Аллоҳ ҳар бир жон ҳам нимага ярайдию нимага ярамайди - яхши билади. Бандаларга меҳрибонлигидан, имкони ва ҳаққи бўлса ҳам, ҳеч бир жонни тоқатидан ташқари нарсага таклиф қилмайди: «Аллоҳ ҳеч бир жонни тоқатидан ташқари нарсага таклиф қилмас» деб тафсир қилинган.

VIII асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда Араб халифалиги истилоҳи орқали минтақага Ислом дини билан биргаликда Ислом илмлари – тафсир, ҳадис, фикҳ ва калом ҳам кириб келган. Бу эса билиш йўлидаги янги тариқат-йўлнинг «кашф» этди. Бу йўл орифларнинг мукамаллашган-тадрижий илмий мероси билан белгилана бошлаган.

IX асрдаёқ Мовароуннаҳр тўлалигича мусулмон ўлкага айланиб бўлган лиги айтилади. Айни шу вақтда (даврд) маҳаллий илоҳиёт мактабига ҳам асос солинган лиги эътироф этилади.

Маҳаллий илоҳиёт мактабининг фаолияти эса ирфоний қарашлар билан баҳоланиб борилган. Фалсафий-ахлоқий қарашларнинг шаклланиш босқичи жадал суръатлар билан ривожланиб борар экан, тарихий шарт-шароитларнинг турткиси билан фанлар ва ўқитиш тизими ҳам бир босқичдан бошқа (ўз даврига хос Л.К.) босқичга ўта бошлаган. Бу эса, янгича дунёқараш тарзида жамиятда муносабатлар хилма-хиллигини бирлаштириш учун муҳим омиллардан бўлган. Ушбу эҳтиёжнинг ворисийлиги улароқ, ирфон илми ва тасаввуф илми ўзининг янги бир босқичи, илм-фан ва маданият, илми ахлоқ ва маърифат каби босқичларда ривожланди.

Б.А.Абдуҳалимовнинг келтирилган фикрлари, яъни: «IX-XI асрларда мусулмон маданиятидаги умумий маданий юксалиш Мовароуннаҳр ва Хуросон олимлари ижодида ўзининг юксак чўққисига кўтарилди» деб айтганлиги ҳам муҳим аҳамиятга эга албатта.

Шарқ ва Ғарб иқтисодий-маънавий, ижтимоий-маданий муносабатлари, хусусан, илм-фан йўлидаги интеграциялашуви биз шундай кўриш мумкин:

Марказий Осиё донишмандларининг илмий мерослари IX-XI асрдаги маданият ва умумий маданий юксалишнинг Мовароуннахр ва Хуросон олимлари ижодида ўзининг юксак чўққисига кўтарилиш билан кейинчалик - XII асрдан бошлаб, Европа минтақасидаги илмий-адабий тил саналган латин тилига таржималар қилина бошланганлиги ҳам илмнинг тадрижий босқичлар билан кенгаёб борганлигини кўрамыз.

XVII-XVIII асрга келиб инглиз, немис, француз, испан тилларига таржималар қилинган.

Мисол учун, Абу Наср ал-Форобийнинг Арестотел асарларига ёзган шарҳларини Берлин академиясида нашр қилганлиги ва XVIII аср охирида (1890-1891) Ф.Дитереци унинг бундай шарҳлари, фалсафий трактатларини, хусусан, сиёсий фалсафасини (Ал-мадинат ал-фадила) хижжалаб ўрганади. Шунингдек, Фридрих Рюкертнинг «Morgenlandische sagen und Geschichten» («Шарқона ривоятлар ва афсоналар») китобида Абу Наср ал-Форобийнинг куй ижро этиб, ҳамма ни хушнуд қилгани, бошқа бир (иккинчи) куй ила кўзларда ёш олишга мажбур қилган, учинчи бир куй ила уларни хушсиз-ухлатиб қўйганини тасвирлаганлиги ҳаммага маълумдир.

Ўрта асрлардаги тасаввуф-ахлоқ илми Шарқона позицияда шаклланган бўлсада, Ғарбда теологик (теоцентризм) ҳаракатлар ҳам мавжуд бўлганлигини кўрамыз. Бу эса: «Ваҳдат ал-вужуд» (Ибн Арабий) таълимотига ўхшаш туйилсада, фарқи бор. Теоцентризм бу марказда (асос бўлиб) Худо туришлиги айтилса, «Ваҳдат ал-вужуд» таълимотида Вужуд бирлиги (бирлашуви) Аллоҳ билан боғланишлик айтилган.

Маълум маънода ўхшаш (илоҳий ёки мистик) бўлсада, фарқ мавжуд.

Кўплаб тадқиқотчилар танлаган муаммо-мавзу илмий таҳлил қилиниш учун «Диний-дунёвий илм»лар тарзида баҳоланади. Мабодо «Дунёвий илм»лар асосида таҳлил қилинса, маълум бир соҳа (йўналиш) асносида (Мисол: адабиётчи адабий томонланма, тилчи тилшунослик томондан, тарихчи тарих томондан, файласуф фалсафий томондан ва ҳ.к) таҳлил қилинади. Билакс, «Диний илм»лар асосида таҳлил қилинса ҳам, маълум бир Дин (этикод) асносида (Исломушунос исломий томонланма, Христианчи насроний-христианлик томонланма, Авесточи зардуштийлик томондан ва ҳ.к) таҳлил қилинади. Шарқона фалсафани таҳлил этиладиган бўлса, маълум бир давр (замон) ва жой (макон) тарзида (замон: яшаган даври, макон: ўз давридаги жамият, Шарқ, шарқона қараш ва ҳ.к) таҳлил қилинади. Ғарб фалсафаси таҳлил этиладиган бўлса ҳам, маълум бир давр (замон) ва жой (макон) асносида (замон: яшаган даври, макон: ўз давридаги жамият, Ғарб, ғарбона қараш ва ҳ.к) таҳлил қилинади.

Ирфон илмининг иртибот лашган шакли уларок тасаввуф замирида “Ўзини билган одам Аллоҳни билади” деган тамойил ётади. Ўзини ўзи англаш Аллоҳни билишнинг энг қисқа йўлидир. Баҳоуддин Нақшбанд яратган таълимот асосидаги «Дил ба ёру, даст ба кор» деб айтилган ҳикмат исломдаги олижаноб маъно ва моҳиятнинг ифодасидир.

Азиз Наринбоев тасаввуф ҳақида ёзиб, «Тасаввуф учун қуйидаги хусусиятлар, деб:

биринчидан, идеалистик метафизикани психологик машғулотлар тизими билан бирлаштириш – аскеза, ўз этикодини, барча жисмоний ва руҳий маънавий куч-ғайратини сафарбар қилиш;

иккинчидан, тасаввуф-сўфийлар ҳаракатида тариқат йўлига ундовчи пир-муршидни ҳамда у ёки бу аснода уларга боғловчи (сафига қўшилукчи) тингловчилари –муридларининг бир сўз билан иштирокини таъминлаш;

учинчидан, «Илоҳиёт-ғайб илми» борасидаги таълимотга риоя этишлик, яъни сафдош-тариқатчилар ёки садоқат ила тариқатга берилган инсонлар секин-аста доимий ҳолда мистик билишга интилиш, ишқ-муҳаббат ва робита орқали Аллоҳга яқинлашиш ва пировард натижа уларок Аллоҳ билан бир бўлишлик. Бу хусусиятлар оламни мантиқий-рационал тушунишни инкор этадиган интуитив билимга, тажаллига, баъзи ҳолларда экстатикага (жазабага), иррационал-ғайриақлий ҳодисаларга қизиқиш, интилиш тасаввуфга хос хусусият-белгиларни билдиради».

Шу билан бирга, ирфон илмининг фундаментал асоси бўлмиш -тасаввуфда қуйдаги йўналишлар ҳам мавжуд:

Биринчи асос: субъектив идеализм (Бистомий, Шиблий, Халлож каби);

Иккинчи асос: объектив идеализм (Имом Ғаззолий, Фаридуддин Аттор, Ибн Арабий, Аҳмад Яссавий каби);

Учинчи асос: пантеизм (Жомий, Саъдий, Бедил каби) йўналишлари ҳам эътироф этилади.

Баъзан, пантеизм ортидан сўфийлар фаолияти шакллантирилган, нисбатан илғор материалистик ғояларни тарғиб этган ликлари ҳақида ҳам фикрлар берилган.

ХУЛОСА. Фалсафий-ахлоқий қарашларнинг келиб чиқиши ва шаклланиш босқичлари замон ва макон доирасида таҳлил қилинадиган тадқиқотлар сирасига саналсада, мукамаллик касб этувчи тасаввуфий-тариқат йўналишидаги илм саналади. Бу борада «Мақомот»-мақом (манзил, бекат) масаласидаги орифларнинг ирфоний қарашларига замин тайёрловчи манзил сифатида ва уларнинг маънавий-руҳий камолотини англаувчи муҳим сифат саналган.

Орифларнинг ахлоқ илами орқали мақомот ва унга эришиш (мақомот соҳиби бўлиш Л.А) йўлларида ҳам жуда катта машаққат ва масъулиятлари мавжуд.

Шайх Хорис Мухосибий (вафотлари 243/857 йил) фикрлари ҳам асос саналади. Шайхнинг (Шайх Хорис Мухосибий Л.Ахатов) фикрларича, риёзиёт ила нафси тозаламаган - пок тутмаган солиқ учун мақомот одобларидан йўл очилмайди, деб таъкидланади.

Ахлоқий-ирфоний қарашлар замирида ҳам руҳий баркамоллик туради. Руҳий баркамолликка эриш учун эса нафси жиловлаш ва поклаш орқали эришилади. Бундай поклик ва мақомотни таҳлил қилиш учун эса, тафаккур қонунияти ва методологик ёндашув орқали амалга оширилишлиги фалсафий қарашлар орқали амалга оширилади. Демак, юқоридаги мақомот ва сулук бобидаги масалаларни иррационал гнезисини маълум кирра-томонларини (қисман) рационал ёндашув асосида билиш мумкин. Бундай ёндашув (рационал тафаккур орқали иррационал жабҳаларга баҳо беришлик) фалсафий-ирфоний қарашларни шакллантиради. Айни пайтда миллий маънавиятининг ажралмас буғини вазифасини ҳам ўтайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати (Форс – тожик тилидан Комилов Н. таржимаси). – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1994. – Б. 18.
2. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Мукамал саодат йўли. – Тошкент: Nilol – nashr, 2014. – Б. 274.
3. Абдуҳалимов Б.А. Байт ал-ҳикма ва Марказий Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти (IX-XI асрларда аниқ ва табиий фанлар). Масъул муҳаррир Хайруллаев М. – Тошкент: O'zbekiston. 2010. – Б. 9.
4. Раҳимов К. Мовароуннаҳр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII-XI асрлар). – Тошкент: Akademnashr, 2020. – Б. 35.
5. Имом Шамсиддин Заҳабий. Сияру аъламин нурбало – Машхур даҳолар сийрати (китобидан сайланма асарлар) Алломалар тўғрисида маълумот. – Тошкент: Sharq, 2015. – Б. 3.
6. Пўлатов Ҳ., Маматов М. Тасаввуф тарихидан лавҳалар. А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. – Тошкент: 2011. – Б. 143.

ТАРИХ ЎҚИТИШДА ЎҚУВЧИЛАРНИ МАНТИКИЙ ФИКРЛАШГА ЎРГАТУВЧИ ЎҚУВ ТОПШИРИЛАРДАН АМАЛИЁТДА ФОЙДАЛАНИШ

Ержанова Гулчехра Медетбаевна,
Нукус давлат педагогика институти таянч докторанти

Аннотация: мақолада умумтаълим тизимида тарих дарсларида мантикий фикрлаш кўникмасини ривожлантириш орқали ўқувчилар тафаккурини ўстириш, талабага тайёр билим бериш эмас, уни изланишга ундаш, маълумотларнинг ўзи қидириб топиш ва таҳлил қилишга, талабаларга маълумотлар билан қандай ишлаш, маълумотларни қандай ва қаердан қидириш, қандай солиштириш, солиштирганда нимага асосланиш каби билим ва кўникмалар ўргатилиши ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: тарих дарслари, мавзуга доир тушунчалар, изоҳлаш, ўқувчилар тафаккурини ўстириш, миллий тарих, ўқитиш методикаси, мустақил ишлаш, излаб топиш, қиёслаш, таққослаш, аجدодлар тарихи, миллий ғурур

ПРИМЕНЕНИЕ НА ПРАКТИКЕ ЗАДАНИЙ НА УРОКАХ ИСТОРИИ, КОТОРЫЕ УЧАТ УЧАЩИХСЯ ЛОГИЧЕСКИ МЫСЛИТЬ

Ержанова Гулчехра Медетбаевна,
базовая докторантура Нукусского государственного педагогического института

Аннотация: в статье размышляется о росте мышления учащихся за счет развития навыка логического мышления на уроках истории в системе общего образования, не давая ученику готовых знаний, поощряя его к самостоятельному исследованию, поиску и анализу информации, о том, как обучают учащихся знаниям и навыкам, таким как, как работа с данными, как и где искать информацию, как сравнивать

Ключевые слова: уроки истории, понятия, связанные с темой, интерпретация, развитие мышления учащихся, национальная история, методика преподавания, самостоятельная работа, поиск, сравнение, история предков, национальная гордость

PRACTICAL APPLICATION OF TASKS IN HISTORY LESSONS THAT TEACH STUDENTS TO THINK LOGICALLY

Yerzhanova Gulchehra Medetbaevna,
basic doctoral studies at the Nukus State Pedagogical Institute

Abstract: the article reflects on the growth of students' thinking due to the development of logical thinking skills in history lessons in the general education system, without giving the student ready-made knowledge, encouraging him to independent research, search and analysis of information, about how students are taught knowledge and skills, such as how to work with data, how and where to look for information, how to compare

Keywords: history lessons, concepts related to the topic, interpretation, development of students' thinking, national history, teaching methods, independent work, search, comparison, ancestral history, national pride

Умумтаълим мактабларида ўқув предметлари мазмунини такомиллаштирилмоқда. Дарсликлар ҳам ўқувчиларнинг фикрлаш доирасини кенгайтириш, мустақил ишлай олиш кўникмаларини ривожлантиришга мослашиб бормоқда. Зеро, “Ёшларимизнинг мустақил фикрлайдиган, юксак интеллектуал ва маънавий салоҳиятга эга бўлиб, дунё миқёсида ўз тенгдошларига ҳеч қайси соҳада бўш келмайдиган инсонлар бўлиб камол топиши, бахтли бўлиши учун давлатимиз ва жамиятимизнинг бор куч ва имкониятларини сафарбар этамиз”, – дея таъкидланиши тарих ўқитиш фани олдида мамлакатимиз ёшларини мантикий фикрлайдиган, миллий ғурури баланд, мустақил фикр соҳиблари этиб тарбиялашдек долзарб вазифаларни кўяди.

Миллий тарихни ўқитишда янги ёндашувлар ва тушунчаларни излаш ўтмишнинг барча тадқиқот юқларини тўлиқ қайта кўриб чиқишни, алоҳида воқеалар ва фактларни сохталаштириш-

ни ёки яширишни англатмайди. Аксинча, дарс машғулотида талабаларнинг ўзларига тарихга оид кўп вариантли ахборотларни аниқлаштириш топшириқларини бериш керак. Бу талабанинг мустақил ишлаш кўникмасини ривожлантиради. Ахборот – (лот. информатіо – тушунтириш, баён қилиш) – шартли белгилар ёрдамида шахслар, предметлар, далиллар, воқеалар, ҳодисалар ва жараёнлар ҳақида, уларни тасвирлаш шаклидан қатъий назар узатиладиган ва сақланадиган маълумотлардир.

Таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи вазифалар ва тарихни ўқитиш мақсадларида тарих ўқитишининг мақсадлари талабаларни ўзлаштириш; жаҳондаги тарихий жараёни ҳақидаги тизимлаштирилган билимлар ва унда ўзбекистоннинг ўрни ҳақидаги ғояларни шакллантириш, шу орқали талабаларни миллий ва жаҳон маданияти ютуқлари, ижтимоий фаол ва ижодкор шахсни, Ватан фуқароси ва ватанпарварни тарбиялашга эришиш мумкин.

Тажриба-синов жараёнида ўқувчиларнинг матникий фикрлаш кўникмаси қай даражада ривожланишини кузатиш мумкин. Таълим тизимининг умумий ўрта таълим босқичида ўқувчиларни тарих ўқув предмети асосида мустақил ишлашга, ўз фикрини оғзаки ва ёзма шаклларда раво ва таъсирчан ифода қилиш кўникмаларини шакллантириш бугунги таълим олдида асосий вазифа сифатида турибди. Зеро, ўқувчиларни маърифатли, бир сўз билан айтганда баркамол шахс сифатида тарбиялашга алоҳида аҳамият берилиши талаб этилмоқда.

Бу жараёнда ёш авлоднинг жамият ривожига мос билим, кўникма ва малакалар соҳиби бўлиши муҳимлигини таъкидлаш лозим. Жумладан, умумтаълим мактабларининг 5-синф ўқувчиларида тарих фани, хусусан, миллий тарихни ўқитиш орқали мантикий фикрлашга ўргатиш, бугунги таълимнинг мазмуни ва мақсадини ташкил этади. Уни амалга ошириш тарих ўқитиш олдида замонавий педагогик технологиядан фойдаланиш, инновацион лойиҳалар яратиш муаммосини ҳам қўймоқда. Шу жиҳатдан олиб қараганда умумий ўрта таълим йўналишида тадқиқ қилиниши лозим бўлган муҳим масалалар тизимида ўқувчиларда мустақил, ижодий фикрлаш ҳамда ўз фикрини нутқ шароитига мос ҳолда тўғри ва раво ифода қилиш малакасини шакллантириш ҳамда такомиллаштиришнинг педагогик тизимини ишлаб чиқиш, уни татбиқ этишнинг янги методик ёндашувларини жорий этиш ва амалиётда синаб кўриш муҳим педагогик муаммодир.

Мазкур тажриба-синов илмий тадқиқотнинг энг сермахсул усули бўлиб, у кузатишлар жараёнида туғилган ғоя, тақдим этилган тавсия ва ишлаб чиқилган ўқув топшириқларининг самарадорлик даражасини белгилаб беради.

Тажриба-синов ишларининг асосий мақсади ҳам 5-6-7-синф ўқувчиларида тарих ўқув предмети, хусусан, миллий тарихни ўқитиш орқали мантикий фикрлашга ўргатиш, дидактик имкониятларини ўрганиш ва мазкур жараёнга замонавий усулларни татбиқ этиш бўйича илмий-методик тавсиялар ишлаб чиқишдир.

Тажриба жараёнида 5-6-7-синф ўқувчиларининг дарслик материалларини ўзлаштириш имкониятлари аниқланди ва бу жараёнда тарих ўқув предмети ўқитувчиларнинг миллий тарихга оид материалларни узвий боғлиқликда тушунтириш юзасидан касбий-педагогик тайёргарлик даражалари аниқланди. Ўқувчиларни анкета ёрдамида мустақил, ижодий фикрлашга ундайдиган маҳсус савол ва топшириқларга бўлган қизиқишлари, шунингдек, билим даражалари аниқланди. Яна қуйидагилар ҳам маълум бўлди:

- 5-6-7-синф ўқувчиларининг миллий тарих ҳақидаги билимлари аниқланди;
- ўқитувчиларнинг тарих дарслари, хусусан, миллий тарихни ўқитишда дарслик ва бошқа кўргазмали воситалардан фойдаланишдаги ютуқ ва камчиликлар аниқланди;
- қизиқарли, ноанъанавий, мантикий фикрлашга асосланган тарихга доир савол ва топшириқларга нисбатан ўқувчиларнинг муносабатини аниқлаш ҳамда фикрларни умумлаштириш мақсадида анкета-савол жавоблари ўтказилди;
- таъкидловчи тажриба-синовда аниқланган камчиликларни бартараф этиш усул, шакл ва воситалари аниқланиб, 5-6-7-синфда қизиқарли, ноанъанавий ижодий изланишга асосланган миллий тарихга доир савол ва топшириқлар асосида ўқувчиларда мантикий фикрлаш ҳамда мулоҳаза қила олиш оид кўникмаларни шакллантириш методикаси ишлаб чиқилди.

Мантикий фикрлашга асосланган миллий тарихга доир топшириқлар, саволлар орқали, аввало, ўқувчининг ҳар бир ҳикоя, ривоят, факт ва ўртага қўйилган муаммо ҳақида шахсий фикрини оғзаки ва ёзма шаклларда мазмунли ифода қилишга эътибор қаратилди. Зеро, санаб ўтилган

ларга нисбатан ўқувчида кўникма шакллантириш бугунги кундаги энг долзарб ва муҳим педагогик муаммолардан бири ҳисобланади. Шунинг учун 5-6-7-синф ўқувчиларида тарих дарслари мантикий фикр маҳсулини нутқ вазиятига мос равишда тўғри қўллаш малакаларини шакллантириш талаб этилади.

Тажриба-синов ишлари жараёнида куйидаги илмий фараз текшириб кўрилди ва ўз исботини топди:

- ўқувчиларда мантикий фикрлаш кўникмасини прагматик топшириқлар орқали шакллантириш;
- миллий тарих ўқитиш жараёни махсус ўрганилиб, ундаги камчиликлар, уларнинг сабаблари аниқланиб, бартараф этиш йўллари ва омиллари ишлаб чиқилди;
- миллий тарихга оид маълумотларни ўргатишнинг аҳамияти ва дидактик имкониятлари аниқланган ҳолда методик жиҳатдан тўғри татбиқ этилди;
- ўқувчиларга ўқитиш мураккаб бўлган мавзуларни ўргатишнинг мазмуни, шакл, усул ва воситалари ишлаб чиқилди;
- ўқувчиларда мантикий тафаккурни шакллантирадиган, ўз фикрини турли шаклларда тўғри ва равиш билан ифода қилиш кўникмасини пайдо қилишга йўналтирилган ҳамда самарадорлик даражаси аниқланган илмий-методик тавсиялар ишлаб чиқилди.

Шакллантирувчи тажриба-синов ишларининг мақсадини амалга ошириш учун куйидаги вазифалар бажарилди:

- ўқитувчилар ишлаб чиқилган илмий-методик тавсиялар билан таништирилди;
- ишлаб чиқилган илмий-методик тавсиялар дарс жараёнига тўлиқ татбиқ этилди;
- олинган натижаларга кўра ишлаб чиқилган илмий-методик тавсиялар такомиллаштирилди.
- 5-6-7-синф ўқувчиларида мантикий фикрлаш, мустақил ишлаш олиш кўникмаларини шакллантиришнинг ёритилмаган қирралари аниқланди ва келажакда олиб бориладиган илмий тадқиқот ишларига материал бўла оладиган тавсиялар берилди.

Умумтаълим мактаблари она тили дарсликларида миллий тарихга оид ўқув материалларининг таркиби ва миллий тарих ўқитишнинг бугунги ҳолатини аниқлаш мақсадида дастлаб тажриба-синов майдончалари аниқлаб олинди. Тажрибанинг дастлабки кунларида назорат синфларидан ҳам, тажриба синфларидан ҳам ёзма ишлар олинди. Бизга иккала гуруҳнинг ҳам дарсларни ўзлаштириш даражаси деярли бир хил эканлиги маълум бўлди. “Соҳибқирон Темур”, “Жалолиддин Мангуберди”, “Бобур” каби мавзуларда синаш учун ёзма ишлар олинди.

Нукус шаҳридаги 54-умумтаълим мактабида олиб борилган тажриба-синов жараёнида ўқувчилар нутқида куйидаги камчиликлар аниқланди:

- миллий тарихни тизимли билмаслиги нутқ элементларидан сезилиб турибди;
- ёзма нутқда, асосан, саналарда хатоликлар бор. “Амир Темур” мавзусида тажриба ҳамда назорат гуруҳларидан олинган баён натижалари ўқувчиларнинг 80%да мазкур хатоликлар борлигини кўрсатди.

– ўқувчиларнинг маълумотлар базаси нутқий талабга жавоб бермаслиги ҳоллари ҳам сезилди. Аслида, кишида маълумотлар захираси ночор бўлса, нутқида кўплаб услубий хатоликларга йўл қўяди.

Ўқувчиларда мантикий фикрлаш кўникмаси ривожлантиришда хотирани синаш кўникмалари шаклланишида ўқитувчиларнинг таъсири катта эканлиги барчага маълум. Умуман, дарсни қандай ташкил қилиш ўқитувчининг тўплаган малакасига боғлиқ. Умумтаълим мактабларида миллий тарих ўқитиш билан боғлиқ муаммоларнинг бир учи мактаб ўқитувчиларига ҳам бориб тақалмоқда. Тажриба-синов жараёнида шундай ҳолатларга дуч келиндик, айрим ўқитувчилар тарих ўқитишдан кўзланган асосий мақсад нима эканлиги ҳақида аниқ тасаввурга эга эмас. Ҳатто тажрибали ўқитувчилар ҳам дарсни интерфаол усулда турли замонавий методларда қизиқарли ташкил эта олсалар-да, ўқувчиларга тарих фанидан, миллий тарих бўйича зарур кўникма ва малакаларни бера олмаяпти. Ўқувчиларни дарсга қизиқтира олиш яхши, албатта, бироқ шу қизиқтириш орқали ўқувчини ижтимоий ҳаётда доим асқотадиган билим ва малакалар билан қуроллантириш асосий масала эканлигини доим эсда тутиш зарур. Ушбу ҳолатнинг сабабини аниқлаш мақсадида Хива шаҳридаги мактаб ўқитувчилари орасида анкета-сўров ўтказилганда куйидагилар аниқланди:

1. Мактабда “Миллий тарих” бўлими нима учун ўқитилади?

Жавоблар(айнан келтирилди.):

Тарихи билиш учун.

Ота боболаримиз ҳақида маълумотга эга бўлиш учун.

Ўзликни англаш учун.

Юқорида келтирилган жавоблардан кўриниб турибдики, тарих дарсларини ташкил қилувчи, ўқувчиларни маълумотлардан мохирона фойдаланишга ўргатувчи мутахассислар КТМД талабларини, тарих фанидан ДТС малака талаблари ва, энг муҳими, тарих ўқитишнинг мақсадини аниқ билишмайди.

Миллий тарих ўқитишдан кўзланган мақсад ҳам тарих ўқитишнинг асосий мақсадидан келиб чиқади. Айтиш керакки, ўқитувчилар орасида саволга аниқ жавоб берганлар ҳам бор. Жумладан, 15-умумтаълим мактаби ўқитувчиси Халилова Нурнiso “Миллий тарих ўқитишдан кўзланган мақсад ўқувчиларнинг маълумотлар базасини кенгайтириш, мантикий фикрлашга ўргатиш, мустақил фикрлай оладиган баркамол авлодни камол топтириш”, деб жавоб ёзган. Аммо бу ўқитувчиларнинг умумий сонига нисбатан жуда оздир.

“Миллий тарих мавзуси орқали ўқувчилар қандай кўникма ёки малакага эга бўлиши керак?”, деган саволга мантикли жавобнинг ўзи йўқ. Баъзилари ҳавола қилинади.

Мавзулар бир-бири билан ўзаро алоқада, боғлиқликда бўлади. Айниқса, миллий тарих бўлимини ўқитишда уни тилнинг бошқа (қадимги дунё тарихи, ўрта асрлар, Темурийлар даври ва ш.к.) бирликларига боғлаб тушунтириш катта натижа беради.

Тил ўқитишда, айнан, миллий тарих ўқитишда тарихни бошқа фанларга (ўқувчи мактабда ўргатилаётган фанга) боғлаб, қиёслаб ўргатиш бугунги кунда ниҳоятда долзарб ҳисобланади. Бунинг икки томонлама фойдали жиҳати бор. Биринчидан, ўқувчиларга миллий тарих мавзусини ўтаётганда масалан, адабиёт ёки география фанидаги маълумотларга солиштириб осонгина тушунтириш мумкин. Иккинчидан, замон ҳар бир ўқувчидан, ҳар бир мутахассисдан бирор тарихий асарларни мукамал билишни талаб қилмоқда. Маълумки, умумтаълим мактабларида даврнинг мазкур талабига мос шароитлар, имкониятлар давлат, яъни буюртмачи томонидан яратиб қўйилган. Бироқ миллий тарихни ўрганиш масаласи на давлатнинг на жамиятнинг эҳтиёжини қондира олмаяпти. Бу борада яқиндан ёрдамчи тарих дарслари бўлиши зарур эди, аммо ўқувчи ўз миллий тарихи ҳамқида ўз фикрини турли шаклларда равон, мантикли ифодалай олмайди.

Ўқитувчиларнинг бу борадаги фикрларини билиш мақсадида анкетага қуйидаги савол киритилган эди:

“Миллий тарихни қайси фанларга ва тилнинг қайси сатҳларига боғлаб тушунтирасиз?”

Айрим ўқитувчилар миллий тарих ҳақидаги маълумотларни тизимли билмайди, қолганлари эса барча тил сатҳларига боғлаб тушунтиришини баён қилган. Кўриниб турибдики, бу борада ҳам ўқитувчиларга методик ёрдам бериш зарур.

Далилларни келтиришнинг боиси шуки, таълимнинг асосий воситаси ҳисобланган дарсликлар мазмун-мундарижаси талаб даражасида бўлиши, ўқув материаллари таълим мақсади рўёбига хизмат қила олиши шарт, акс ҳолда айрим ўқитувчиларнинг тушунчаси ўзгаргунча, мохиятни англагунча ёш авлод, давлат кутиб туролмайди. Дарсликлардаги ўқув материаллари шундай тузилиши керакки, ўқувчини билим олишга, мустақил ишлашга автоматик равишда йўналтирсин. Республиканинг марказдан узоқ, чекка туманларида фаолият кўрсатаётган ўқитувчиларнинг савияси паст эканлиги, асосан, дарслик материалларидан фойдаланишни, дарсликлар давлатнинг энг узоқ кишлокларига (у ерга тарих ўқитувчилари етиб бормаган бўлиши мумкин) ҳам етиб боришини инobatга олсак, барча эътиборни мукамал дарслик яратишга қаратиш лозим бўлади.

“Тарих” дарсликларидаги ўқув материалларини ўрганиш асносида тузилган миллий тарихга оид савол ва топшириқларни амалиётда синашдан кўзланган асосий мақсад қуйидагилар эди:

- 5-синф ўқувчиларида миллий тарихни ўрганишга бўлган қизиқишни орттириш;
- 5-синф ўқувчиларида мустақил ишлай олиш, мантикий фикрлаш кўникмаларини ошириб бориш ва шулар замирида ўз фикрини турли шаклларда тўғри ва равон ифодалай олишига эришиш;
- ўқувчини тавсия этилган савол ва топшириқларни бажариш жараёнида ўз кучига, ўзи мустақил ишлай олишига ишонтириш;
- мавзуга доир назарий маълумотларни ҳам ўқувчининг амалий кўникмаларини шакллантиришга бўйсундириш;
- қизиқарли, ноанъанавий ижодий изланишга, мантикий фикрлашга асосланган миллий та-

рихга доир савол ва топшириқлар орқали, аввало, ўқувчининг мантикий фикрлаш, мушоҳада қила олиш, ўртага қўйилган муаммо ҳақида шахсий фикрини оғзаки ва ёзма шаклларда мантикли ифода қилай олишига эришиш.

Тадқиқот назариясининг амалда синаб кўриш; тадқиқот илмий-амалий имкониятини жорий этиш, умумлаштириш; бир неча вариантда ҳар хил шароитда тадқиқот натижасини текшириб кўриш; математик статистик таҳлил қилиш ва баҳолаш каби йўналишлардан иборат бўлади. Маълумки, амалиёт илмий билишнинг мезонидир. Илмий тадқиқот фаннинг истикболини белгиловчи, мумтоз қонуниятларни ёритувчи ёки вақтинчалик бўлиши, баъзан такрор бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун тажриба-синов ишлари ана шу имкониятларни ҳаётда ўз ифодасини аниқлашдан иборат бўлади.

Илмий фаразларни асослашда тажриба-синовлари муҳим таркибий қисмдир. Илмий фаразларга асосан тажриба-синов ишлари ташкил этилади, илмий фаразлар амалиётда синалсагина назарий ғояга айланади. Илмий фаразлар тажрибаларда асосланмаса илмий тадқиқот йўналиши ўзгартирилади, қайта тажриба ўтказилади.

Илмий тадқиқотнинг концепцияси муаммонинг ўрганилиш тарихий тараққиёти, ҳаётда типик кўринишлари тажрибада синаб кўрилади. Амалий тажриба тадқиқот назариясини асослайди тўлдирди. Шунинг учун тажриба-синов ишлари дастури илмий тадқиқотни изчил амалга ошириш тизими, механизмдир. Тадқиқот назарияси тажриба-синов ишлари бир-бири билан узвий боғлиқ. Назариянинг амалиёт билан боғлиқлиги фалсафий категория тажриба-синов ишларининг методологик асосидир.

Тадқиқотнинг илмий-амалий аҳамиятини аниқлашда тажриба-синов ишлари экспертиза вазифасини бажаради. Тадқиқот аргументи тажриба-синов ишларининг натижасига асосан ифодаланади. Илмий тадқиқотни аргументлаш, ғоявий аксиома тажриба-синов ишларининг ҳар хил вариантда, ҳар хил шароитда ўтказилганига боғлиқ. Педагогик тадқиқотда субъектив тавсиялар ўтган асрда таълим-тарбия тизимини инқирозга олиб борди. Педагогик тадқиқотларни аргументлаш тажриба-синов ишлари дастурининг таркибий қисмидир. Бир неча вариантда, шарт-шароитда таълим-тарбия самарадорлигини ошириш бўйича тажриба-синов ишлари тажриба ва назорат гуруҳларида синаб кўрилади. Узоқ муддатли тажрибада ҳар бир босқичда бажариладиган кузатиш тажриба-синов ишлар тартиби белгиланади. Тажриба гуруҳлари хусусиятига кўра бир ёки бир неча босқичли тажриба-синов ишлари режалаштирилади. Тажриба-синов ишлари натижаларини умумлаштиришда мантикий хулосалар билан бирга математик статистик таҳлил аргументли концепциялар ишлаб чиқилади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, тажриба-синов натижасида ўқувчилар мантикий фикрлашга ўргатиш орқали мавзу ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Бунда улар мавзуга боғлиқ тушунча доирасидаги атамалар, воқеаларни яхши билиши керак бўлади. Ўқувчиларни мантикий фикрлашга, ўқув топшириқлари орқали мустақил ишлашга ўргатиш учун мавзуга доир тушунчаларни, терминларни изоҳлаш, бу борада луғатлар билан ишлаш кўникмасини ривожлантириш катта аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Т.: Ўзбекистон, 2016. –14-б.
2. Rahmatullayev M.A. «Masofaviy ta'limning yetti jihati. - Toshkent, 2009; Ta'limda axborot texnologiyalari. Oliy ta'lim muassasalari uchun / R.Hamdorov, U.Begimkulov, N.Tayloqov. O'zME davlat ilmiy nashriyoti. - T.: 2010, - 120 b.
3. Сагдиев А., Фузайлова Г., Ҳасанова М. Тарих ўқитиш методикаси. – Тошкент: ТДПУ, 2008. – Б. 48-61.
4. Глазырина Т. Н. Методика преподавания истории –Новопоцк, 2011. –С. 65.

ОЛИЙ ТАЪЛИМДА МИЛЛИЙ ТАРИХНИ ЎҚИТИШ ОРҚАЛИ ТАЛАБАЛАРДА МУСТАҚИЛ ИШЛАШ КЎНИКМАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ УСУЛЛАРИ

Ганиев Саламат Турсунбаевич,
Тошкент гуманитар фанлар университети проректори

Аннотация: мақолада олий таълимда тарих ўқитиш орқали талабаларни мустақил ишлашга ўргатишнинг мазмуни, усул ва воситаларини ишлаб чиқиш, Ўзбекистон тарихи фанини ўқитишда мустақил таълим топшириқларини ишлаб чиқиш мезонлари, таклиф ва тавсиялар ҳақида муҳокама юритилган.

Калит сўзлар: мустақил ишлаш, билим, кўникма, малака, мустақил фикр, мустақил таълим, мустақил ўқиш, қўшимча манбаалар устида ишлар

МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ У СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ ПРЕПОДАВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Ганиев Саламат Турсунбаевич,
проректор Ташкентского гуманитарного университета

Аннотация: в статье рассматриваются содержание, методы и средства обучения студентов самостоятельной работе при преподавании истории в высших учебных заведениях, критерии разработки самостоятельных учебных заданий при преподавании истории Узбекистана, предложения и рекомендации.

Ключевые слова: самостоятельная работа, знания, навыки, квалификация, самостоятельное мышление, независимое образование, самостоятельная учеба, работа с дополнительными ресурсами

METHODS OF DEVELOPING STUDENTS' INDEPENDENT WORK SKILLS THROUGH TEACHING NATIONAL HISTORY IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Ganiev Salamat Tursunbayevich,
Vice-rector of Tashkent University of the Humanities

Abstract: the article discusses the content, methods and means of teaching students to work independently when teaching history in higher educational institutions, criteria for the development of independent learning tasks when teaching the history of Uzbekistan, suggestions and recommendations.

Keywords: independent work, knowledge, skills, qualifications, independent thinking, independent education, independent study, work with additional resources

Кредит модулли тизим университетнинг кўп томонлама фаолиятини тартибга солиди: ўқув дастури, ўқув режаси, дарслар жадвали, талабалар билимини баҳолаш, даражаларни бериш, ўқиш тўловларини аниқлаш ва ҳк. Ушбу тизим ўқитувчи ва талабанинг фаолиятини ҳақиқатан ҳам баҳолашга имкон беради, ўқитувчиларнинг иш юкини аниқлашга ва талабаларнинг иш юкини тартибга солишга ёрдам беради, ишлаш имкониятини беради.

Бозор иқтисодий муносабатларига мос келадиган ўрганиш эркинлигини таъминлайди. Кредит тизимида ўқув юкини ҳисобга олишнинг ягона тизимини жорий этиш қуйидаги босқичларни ўз ичига олади: ҳар бир интизом ёки модуль белгиланган юкга эга деб фараз қилиб, модулли тизимни жорий этиш. Иш юки қуйидагилар асосида аниқланади: – вазифалар; – олинадиган натижалар; – уларга эришиш учун ўртача талаба сарф қилиши керак бўлган вақт. – ҳар бир модулда ёки интизомда ўқитишнинг айрим турлари ва шакллари ажралиб туради.

К. Н. Хуммамамованинг таъкидлашича, ўқитувчи ўқув юкларининг тузилишини қайси шакллар ва қай даражада ташкил этиши кераклигини аниқлаши керак. Ўқиш жараёнида ҳар бир талаба кредит олади, бу талаба фаолиятининг меҳнат интенсивлигининг ўлчовидир. Ушбу тизимнинг бошқа афзалликлари қуйидагилардир: бир вақтнинг ўзида кам ўрганилган фанлар, педагогик жараёни индивидуаллаштириш, амалий йўналиш, шунингдек талабаларнинг ижодий қобилият-

ларини очиб бериш. Замоनावий шароитда кредит тизими сизга кўпроқ mobil, малакали ва талабга жавоб берадиган мутахассисларни тайёрлашга имкон беради. Кредит-модулли тизим талабадан кўп ўз-ўзини назорат қилишни талаб қилади, чунки унинг ўзи ўзининг шахсий таълим дастурини режалаштириши керак, бу кўпинча замоनावий ёшлар учун жуда қийин. Шунингдек, ўқув юкламасининг қайта тақсимланиши туфайли талабаларнинг мустақил иши улушининг кўпайиши кузатилди, бу талабалар аниқ қониқмайди. Ўқитувчилар талабалар томонидан катта миқдордаги назарий материални, ҳатто паст даражадаги мураккабликни мустақил ўрганиш мумкин эмаслигини таъкидлашади.

Кредит-модулли ўқитиш тизимининг жорий этилиши ўқув жараёнининг бориши, уни қайта ишлаш ва сақлаш ҳақидаги маълумотларнинг кўпайишига олиб келади. Сессиялараро аттестация даврида ўқитувчилар деканат томонидан тайёрланган баёлотларни тўлдирадилар, охириги сессиялараро аттестация натижалари тўғрисидаги баёлотлар деканатга топширилади, деканат фанлар бўйича рейтинг назорати баёлотлари асосида талабанинг интеграл рейтингини белгилайди. Шунинг учун Смснинг муваффақиятли ишлаши учун ўқув жараёнини тегишли автоматлаштирилган ҳужжат айланиши тизими билан таъминлашни таъминлаш керак. Шундай қилиб, кредит-модулли тизим таълимни ривожлантиришнинг ушбу босқичида олий таълимни ташкил этишнинг устувор технологияси эмас. Бироқ, у, бошқалар сингари, ўзининг афзалликлари ва камчиликларига эга, амалда ҳаракацизликнинг ҳақиқий сабаблари бор.

Маълумки, ўқитишнинг кредит технологияси ёрдамида аудитория иши ҳажмини камайтириш тўғридан-тўғри талабанинг мустақил ишининг аҳамияти ва мақомини оширади. Агар анъанавий ўқитиш тизимида мустақил иш ўрганилаётган ўқув курсининг умумий меҳнат интенсивлигининг учдан бир қисмини ташкил еца, у ҳолда ўқитишнинг кредит тизимида бу қисмининг учдан икки қисмини ташкил қилади. Шунинг учун кредит технологияси шароитида талабанинг мустақил иши таълим сифатини ошириш ва бўлажак мутахассисларни тайёрлашнинг асосий захираларидан бирига айланади. Талабаларнинг мустақил ишлари икки турга бўлинади: – аудиторияда, - аудиториядан ташқари.

Аудитория талабаларининг интизом бўйича мустақил ишлари ўқитувчининг бевосита назорати остида ва унинг топшириғи бўйича аудиторияда амалга оширилади. Аудиториядан ташқари мустақил ишлар талабалар томонидан ўқитувчининг топшириғи билан, лекин унинг бевосита иштирокисиз амалга оширилади. Мустақил ишнинг педагогик аҳамияти талабалар фаолияти қандай ташкил етилганига ҳам боғлиқ. Талабаларнинг мустақил фаолиятини ташкил этиш шакллари муҳим тарбиявий аҳамиятга эга. Олий таълимдаги мустақил иш – бу ўқув жараёнида талабаларнинг мустақил фаолиятини ташкил этиш ва бошқаришнинг ўзига хос воситаси, зарур билим, кўникма ва кўникмаларни ўзлаштиришда талабаларнинг ўзини ўзи ташкил этиш ва ўзини ўзи тарбиялаш воситасидир. Келажакда профессионалликка таъсир этувчи асосий омиллардан бири мақсадли сифатли таълимдир.

Мустақиллик – бу таълим жараёнида ҳам, таълим қийинчиликларини енгиб ўтиш жараёнида ҳам зарур бўлган таълим муваффақиятининг кўрсаткичидир.

“Мустақил иш” тушунчасининг ўзи кенг кўламли иш ва йўналишларни назарда тутати. Муайян маъно “мустақил” атамаси ишлатилган маънога боғлиқ. Асосан бу сўзнинг 3 маъноси мавжуд: - талаба ўқитувчининг бевосита иштирокисиз ишни ўзи бажариши керак; - талабалардан мустақил аклий операциялар, ўқув материалида мустақил йўналтириш талаб этилади; - ишни бажариш қатъий тартибга солинмайди, талабага топшириқни бажариш мазмуни ва усуллари танлаш эркинлиги берилади.

Ҳозирда университетларда мустақил ишлашнинг икки шакли мавжуд: – анъанавий, яъни талабаларнинг мустақил иши, ўзбошимчалик режимида ва вақтида, талаба учун қулай соатларда, кўпинча аудиториядан ташқарида мустақил равишда бажарилади. - ўқитувчи назорати остида аудиторияда мустақил ишлаш, ундан топшириқ пайтида маслаҳат олиш мумкин. Талабаларнинг мустақил ишларига асосланган таълим жараёнини икки турга бўлиш мумкин.

Биринчиси, таълим жараёнида мустақил таълимнинг ўсиб бораётган роли. Ушбу йўналишни амалга ошириш ўқитувчилардан талабаларнинг юқори даражадаги мустақиллигини таъминлаш ва таълим сифатини оширишга ёрдам берадиган дарсларни ташкил этиш усуллари ва шакллари ишлаб чиқишни талаб қилади.

Иккинчиси, аудиториядан ташқари мустақил ишларнинг барча соҳаларида талабаларнинг фаоллигини ошириш. Шу ўринда шуни еътироф этиш керакки, талабаларнинг мустақил иши нафақат таълим жараёнининг муҳим шакли, балки унинг асосига айланиши лозим. Мустақил ишни ташкил этишда ҳал қилувчи рол ўқитувчига тегишли бўлиб, у «умумий» талаба билан эмас, балки унинг индивидуал хусусиятлари, кучли ва заиф томонлари, қобилиятлари ва мойилликлари билан ишлаши керак. Ўқитувчининг вазифаси келажакда талабанинг юқори малакали мутахассис сифатида энг яхши сифатларини кўриш ва ривожлантиришдир. Мавзунинг ўрганишда мустақил ишларни ташкил этиш ўзаро боғлиқ учта шаклнинг бирлигини ифодалаш керак: ўқитувчининг бевосита назорати остида аудиторияда ишлаш; иш аудиториядан ташқарида амалга оширилади; ижодий, шу жумладан тадқиқот ишлари. Ўрганилаётган фан бўйича талабалар натижаларини баҳолашнинг энг мос шакли бу ўлчовлар тизимидир. Талабанинг мустақил иши натижаларини баҳолаш кўламини ишлаб чиқишда мустақил иш учун вазифаларни уларнинг мураккаблик даражасига қараб ажратиш керак.

Жумладан, К. Н. Хуммаматова алгебра ва сонлар назарияси курсидан «Алгебраик тизимлар» модули бўйича мустақил ишларни кўриб чиқади. У топшириқлар модуль ҳақида минимал маълумотга эга бўлган талабалар учун мўлжалланган. 30 вариантдан иборат: 1. Алгебра берилган. Ушбу алгебрада нейтрал элементни топинг буюрилган. Замонавий динамик ҳаёт олий таълим мутахассисларини тайёрлашни талаб қилади: - мавжуд муаммоли масалаларни таҳлил қилишни ҳисобга олган ҳолда ўзгарувчан ҳаёт ва касбий вазиятларда тез мослаша олади; - билимларни доимий равишда янгилашга, ўз-ўзини ривожлантиришга, янги билимларни яратишга, билимларни амалда моҳирона қўллашга тайёр. Профессионал вазифалар; - бораётган ахборот оқимларида ҳаракат қилиш, ахборотни таҳлил қилиш, ўзгартириш ва ўз касбий фаолиятида ва ўз ҳаётида қўллаш учун замонавий технологиялардан фойдаланиш; - танқидий ижодий фикрлашга эга; - дўстона, алоқали, турли жамоаларда ишлашга қодир; - ўз мақсадларига еришишда фаол. Айнан шундай мутахассислар замонавий меҳнат бозорида рақобатбардош бўлишлари, шунингдек, ўз корхоналари, муассасалари ва ташкилотларининг рақобатбардошлигига ҳисса қўшишлари мумкин.

Айнан улар ўз бизнесларини яратиши, иш профилидаги барча ўзгаришларга мослашиши ва ўз билимлари, кўникмалари ва қобилиятларини доимий равишда ошириши мумкин. Шунинг учун ҳам олий таълим тизимида ифода етилган тезислар мазмунида талабаларнинг ўқув жараёнини ташкил этишнинг муҳим муаммоси турибди. Бошқача айтганда, жамият бўлажак мутахассисларни ахборот оқимида мустақил йўналтириш, билимларини узлуксиз такомиллаштириш, ҳар қандай ўзгаришларга ижодий ёндашиш, юзага келаятган муаммоларни ноанъанавий ва сифатли ҳал этиш даражасига етказишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Ўз-ўзини ўрганиш ва ўз-ўзини тарбиялаш қобилиятини мустақиллик каби шахс сифатисиз тасаввур қилиб бўлмайди, бу эса ўз навбатида мустақил ва фақат мустақил фаолият билан тарбияланади. Шундай қилиб, талабаларнинг мустақил ўқув фаолияти етакчи бўлиши керак. Анъанавий ёндашувлардан фарқли ўлароқ, талабаларнинг мустақил ишларининг анча катта миқдори тахмин қилинадиган кредит-модулли таълим тизими доирасида уни ҳақиқатан ҳам етакчи қилишга уринишлар фаол равишда амалга оширилмоқда. Мустақил изланиш ва ривожланиш учун катта миқдордаги ўқув материаллари чиқарилади. Мустақил машғулотлар доирасида ўқитувчи раҳбарлигида қўшимча дарслар ҳам ўтказилади, деканлар махсус жадваллар ва жадвалларни ишлаб чиқади. Илмий тадқиқотлар ва нашрлар таҳлили шуни кўрсатдики, Й. Бабанский, А. Вербицкий, Л. Деркач, В. Казаков, О. Киричук, Б. Коротяев, А. Кучерявй, С. Матушкин, А. Мороз, Н. Никандров, П. Пидкасистий, Н. Половникова каби олимлар томонидан талабалар мустақил ишларини ташкил этишнинг турли жиҳатлари ўрганилган, В. Сластенин, Т. Шамова ва бошқ. В. Аксенова, Т. Гусак, В. Крилова, В. Леонтиев, Г. Шчукина, В. Вергасов ва бошқалар талабаларнинг ўқув фаолиятини рағбатлантириш масалаларини кўриб чиқди. Талабаларни мустақил ўқув фаолиятига тайёрлашни такомиллаштириш йўллари М. Антонюк, В. Буряк, Н. Вазхеевская, Л. Деркач, И. Мостовая, Л. Онучак, М. Солдатенко ва бошқалар томонидан таҳлил қилинган.

Ўқитишни ташкил этишнинг модулли тизими А. Алексюк, К. Вазина, А. Кучерявй, А. Гуменюк, Б. Огневюк, А. Furman, П. Юцевичене ва бошқалар томонидан батафсил ўрганилган. Шахснинг ўз-ўзини тарбиялаш ва ўз-ўзини тарбиялаш билан боғлиқ масалаларни ишлаб чиқиш Н. Битянова, А. Громцева, С. Днепров, В. Куринский, Л. Рувинский ва бошқалар. Ўқув фаолиятини илмий ташкил этишнинг турли жиҳатлари С. Архангелский, Я. Лудченко ва бошқалар. Олимлар

ва амалиётчиларнинг университет талабаларининг мустақил ишларини ташкил этиш муаммосига катта эътибор қаратишларига қарамай, акс еттириш ва ҳал қилишни талаб қиладиган муҳим масалалар ҳанузгача сақланиб қолмоқда.

Ю.Мирошниченко ва О.Троян бу университет талабаларининг мустақил ишларини ташкил этиш мақсади ва уни амалга ошириш усуллари ўртасидаги ошкор қилинмаган алоқалар ва муносабатлар; кредит-модулли таълим тизими шароитида талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этишни яхлит назарий тушуниш ва асослаш; талабаларни ўзларининг мустақил таълим фаолияти самарадорлигини ошириш шароитида рағбатлантириш масалалари; талабалар томонидан ўқув ишларининг оқилона усуллари ўзлаштириш; мустақил таълим олиш қобилиятлари ва кўникмаларини шакллантириш. ўрганиш. Бундан ташқари, талабаларнинг мустақил ишларини, биринчи навбатда, замонавий ахборот-коммуникация технологиялари орқали аниқ бажариш бўйича саволларни қўшиш керак. Ушбу йўналишда тадқиқотлар мавжуд, аммо, бизнинг фикримизча, улар алоҳида мавзулар (курслар) доираси билан чекланган, масалан, ядро бўлмаган магистр даражасида инглиз тилини ўрганишда интернетдан фойдаланиш, талабаларнинг мустақил иши бўлимда электрон ўқув модуллари билан математик таҳлил курсида талабаларнинг компютер математик тизимларидан фойдаланган ҳолда мустақил иши ва бошқалар.

Юқорида айтилганларнинг барчасини ҳисобга олган ҳолда, университет талабаларининг мустақил ишларини ташкил этиш ҳолатини таҳлил қилиш ва Болония жараёни шароитида уни такомиллаштириш истиқболларини аниқлашга уринишларимиз жуда долзарбдир. Университет талабаларининг мустақил ишларини ташкил этиш ва самарадорлигини оширишнинг бугунги муаммолари доимий эътибор ва сифатли ечимларни талаб қилади. Ушбу йўналишдаги психологик ва педагогик адабиётлар таҳлили XX аср ўрталарида талабаларнинг мустақил билим олиш масалалари бўйича тадқиқотларнинг фаол бошланишини кўрсатди, гарчи ўтган асрнинг бошларида И. Гессен еркин ривожланиш манбаи фаол ва мустақил иш еканлигини таъкидлади. худди шу вақт шахсий ижод манбаи. Бундан ташқари, талабанинг шахсияти нафақат у томонидан ёзилган ёки айтилган сўзлар, қўлларининг ҳаракатлари, балки бу вақтда у бошдан кечирган фикрлари, ҳиссиётлари ва ҳиссиётлари, истаклари ва ихтиёрий ҳаракатлари, шунингдек руҳий ҳолат билан яратилади. [2]. Бизнинг фикримизча, интеллектуал ишнинг фаоллиги ва мустақиллигига унинг ўткир зарурлигини, фойдалилигини, катта мақсадга мувофиқлигини ва, албатта, ижодий характерини қўшишга арзийди. Бир қатор олим ва тадқиқотчилар (В. Бондар, В. Буряк, Л. Вйгоцкий, П. Галперин, Е. Кабанова-Меллер, А. Леонтиев, В. Лозова, Н. Половникова ва бошқалар.) умумтаълим мактабида муҳокама қилинган муаммо нуқтаи назаридан ўз фикрларини баён қилдилар.

Хуллас, миллий тарихни ўқитишда мустақил ишлашга ўргатувчи топшириқлар талабанинг тафаккури ва қобилиятини ривожлантиришда мустақил ишнинг белгилловчи ролини очиқ беради, ўқув жараёнида талабаларни ижодкорликка жалб қилиш имконияти ва зарурлигини асослайди, когнитив фаолият ва мустақилликни шакллантиришнинг айрим йўналишларини аниқлайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Хумматов, К. Н. таълимнинг кредит тизими шароитида педагогика университетларида algebra бўйича талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этиш шакли / К. Н. Хумматов. - Матн: бевосита // Молодой ученый. — 2020. — № 31 (321). - С. 142-145
- Буслук Г. Е., Андреев Р. Е., Колеченко А. А. модуль обучения. Минск: 2007. — 176 п.
- Гарга, В. В. кредит-модуль поддержки идеи: Умида и поражения. Дисциплина, культура, образование дунези. - 2010. - 6-сон. - с. 121. Хоботова, Е. В. управление кредитом-модульная технология по совершенствованию возможностей информационного бюллетеня — 2009. - 45 С. - с. 7-9.
- Чиж А. Н., Сагина Н. С. самостоятельная работа студентов в учебном процессе / О. Н. Чиж, Н. С. Сагина // новые педагогические технологии в контексте современных концепций и образования: сб. статей. — Луганск, 1999. — С.211-243.
- Шайдур И.А. Организация самостоятельной работы студентов педагогических университетов на основе индивидуально ориентированного подхода: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук: специальность 13.00.04» теория и методика профессионального образования « / И. А. Шайдур. - К., 2003. - 21 с
- Мирошниченко Ю. Анализ состояния организации самостоятельной работы студентов университетов в процессе кредитно-модульного обучения / Ю. Мирошниченко, А. Троян // Образование на Луганщине. — № 2 (33). — 2010. — С. 60-65.
- Попова Н. В. Самостоятельная работа с использованием информационных технологий при обучении иностранному языку в непрофильной магистратуре / Н. В. Попова, М. М. Степанова // Иностранные языки в образовательном пространстве технического вуза: материалы IV Международной научно-методической конференции (Новочеркасск, апрель 2010). - Новочеркасск: Юж.- Рус. техн.ун-т (НПИ). — 2010. — С. 305-309.
- Темуров С. Ю. Методика организации самостоятельной работы студентов по курсу математического анализа с использованием информационных технологий / Сек. Ю. Темуров // Молодой ученый. — 2012. - № 6. - С. 428-431.
- Байназарова А. В. Использование информационно-коммуникационной технологии в организации самостоятельной работы студентов / А. В. Байназарова, И. К. Проскурина Ярославский педагогический вестник. — 2012. — № 3. — Том II (Психолого-педагогические науки). — С. 170-174.
- Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / Отв. Ред и сост. П. В. Алексеев. — М.: «Школа-Пресс», 1995. — 448 с. 3. Журавская Л. М. Концептуальные условия управления самостоятельной работой студентов в высших учебных заведениях / Журавская Л. М. // Образование и управления. — 1999. — № 2. — С. 105-

SO'NGI AMIR SAID OLIMXONNING AFG'ONISTONDAGI MUHOJIRLIGI*Iskandarov Shodiyor Nurdullo o'g'li**Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti.*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro amirligida hukmronlik qilgan mang'itlar sulolasining so'ngi vakili Said Amir Olimxonning hayoti asosan Afg'onistonda muhojirlikdagi azob-uqubatlarga to'la hayoti tarixiy manbalar asosida tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: Ibrohim laqay, "Hayot-ul-obod", Fotuh qal'asi, Mozori Sharif, rupiy, murassa toji, amir Olimxon, Kobul, ingliz-afg'on urushi.

THE LAST AMIR SAIDOLIMKHAN'S EMIGRATION IN AFGHANISTAN*Iskandarov Shodiyor Nurdullo o'g'li**Doctoral student of Samarkand State University named after Sharof Rashidov.*

Abstract. In this article, the life of Said Amir Alim Khan, the last representative of the Mangite dynasty that ruled the Bukhara Emirate, is studied based on historical sources.

Key words: Ibrahim Laqay, «Hayat-ul-Abad», Fatuh Castle, Mazari Sharif, rupee, murassa taji, Amir Alim Khan, Kabul, Anglo-Afghan war.

ЭМИГРАЦИЯ ПОСЛЕДНЕГО АМИРА САЙДОЛИМХАНА В АФГАНИСТАН*Искандаров Шадияра Нурдуллы угли**Докторант Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова.*

Абстракт. В данной статье на основе исторических источников изучается жизнь Саид-Амира Алим-хана, последнего представителя мангитской династии, правившей Бухарским эмиратом.

Ключевые слова: Ибрагим Лакай, «Хаят-уль-Абад», замок Фатух, Мазари Шариф, рупия, мурасса таджи, Амир Алим-хан, Кабул, англо-афганская война.

Kirish. Buxoro xonligida hukmronlik qilgan sulolalardan biri bu mang'itlar sulolasi bo'lib, ular bir yarim asrdan ziyod vaqt davomida 8 ta hukmdor nomlari tarixda o'z izlarini qoldirishdi. Sulolaning so'nggi hukmdori amir Said Olimxonning vatandan yirokda, muhojirlikda kechgan hayoti har doim biz uchun mavhum, sirli bo'lib keldi. U hukmdor haqida uzoq vaqt o'z isbotini topmagan asossiz ma'lumotlar mavjud bo'lgan va bu ma'lumotlar ilm ahlining amirga nisbatan salbiy fikrga borishiga sabab bo'lib kelmoqda edi. Ammo so'ngi paytlarda olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlarini olib borilishi natijasida ma'lum bir miqdorda asl tarix ochilmoqda. Bundan tashqari turli mafkuralar o'rtasidagi ziddiyatlar va tashqi bosim amirga katta qiyinchiliklar tug'dirdi.

Said Olimxon 1881-yilda Karmana shahrida tavllud topdi. 13 yoshga to'lgach, otasi Sayyid Abdulahadxonning xohish istagiga ko'ra Rossiya poytaxti Sankt-Peturburgdagi harbiy bilim yurtiga o'qishga junatildi va 1896-yilgacha ta'lim oldi. Bu erda Abdulahadxon ham yoshligida o'qigan edi. O'qishni bitirish munosabati bilan padaribuzrukvari Olimxonni valiaht deb e'lon qiladi. Shundan so'ng Buxoroga qaytib, dastlab Qarshi, keyin Karmanada hokimlik lavozimligida faoliyat yuritadi. Va nihoyat, taqdir taqozosiga ko'ra, 1910 yil dekabrda otasi vafotidan so'ng, 29 yoshida Buxoro taxtiga o'tiradi. [1, 132] Uning hukmronlik davri ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va mafkuraviy ziddiyatlarga boy davr bo'lganligi bilan xarakterlanadi. Chunki Amir ham chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosatiga qarshi, ham mamlakatdagi turli mafkuralar o'rtasidagi kurashga qarshi tura olishi kerak edi.

Mavzuga doir adabiyotlar sharhi. Amir Olimxonning Afg'onistondagi muhojirligi nomli maqolani tayyorlashda bir qancha adabiyotlar o'rganib chiqildi. Dastlab, Aynan shu davrda yashagan va o'z ko'zi bilan ko'rgan jadidchilar va boshqa ayrim siyosatchilar xotiralari va asarlaridan foydalanildi. Masalan, Ahmad Zakiy Validiyning "Bo'linganni bo'ri yer", Amir Olimxonning "Buxoro xalqining hasratli tarixi" shuningdek asosiy manba sifatida Said Olimxonning o'g'li Sayyid Mansur Olimiyning "Buxoro-Turkiston beshigi" asarlaridan foydalanildi. Shu bilan birgalikda zamonaviy tarix fani tadqiqotchilarning asarlari va ilmiy ishlaridan ham yetarlicha foydalanildi. Ularga Xolboev Sotimjonning "Buxoro amirligining oltin xazinasi", Mannonov A. M, Abdullayev N.A, Rashidov R. R Afg'oniston tarixi va boshqa asarlarni

aytish mumkin. Bundan tashqari Kamoliddin Abdullayevning maqolalari, Freyzerning “Bosmachilar” asari va Andrew Chuaning Afg’oniston amiri Omonullaxon haqidagi maqolalaridan foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolani tayyorlashda qiyosiy taqqoslash va tanqidiy tahlil metodlaridan ko‘proq foydalanildi. So‘ngi amir Said Olimxonning bolsheviklarga qarshi kurashda yordam olish uchun Afg’onistonga yuzlanishi va uning Afg’oniston amirligiga muhojirligi. Afg’onistonda o‘tkazgan muhojirlikdagi hayoti obektiv ochib berildi.

Tahlil va natijalar. Amir Olimxon hukmronligining so‘ngi yillarida ichki ziddiyatlar va chor Rossiyasining bosimi nihoyatda kuchayib ketadi. Hattoki amirlikni tugatish uchun harakatlar ham boshlab yuboriladi.

Lenin va Trotskiyning buyrug‘i bilan Buxoroni sovetlashtirish vazifasi ishonib topshirilgan Mixail Frunze 1920-yil 28-avgustda o‘z armiyasi bilan Samarqandga keldi. Buxoro amirligiga to‘satdan shiddatli hujum uyushtirib, uni bosib olish rejasini Bolsheviklarning ishongan generali Mixail Frunze tuzib chiqdi. Rejaga ko‘ra, qizil armiya Buxoro amirligiga besh tarafdin hujum qilib, shaharni o‘rab olishlari kerak edi. Hujum boshlangach sovetlar tez orada Chorjo‘y, Karmana, Kitob va Shahrisabz shaharlarini egallab olishgach, Buxoro shahri qurshovda qoldi. Amir Olimxon o‘z asarida bu urush 4 kun bo‘lib, nihoyatda dahshatli bo‘lganligini aytib o‘tgan. [2, 9]

Vayronagarchiliklarni to‘xtatish maqsadida Amir Olimxon shaharni tark etishga majbur bo‘ldi. U bilan afg‘on elchisi Abdushukrxon va Afg‘onistonning Toshkentdagi elchisining ov boshlig‘i Muhammad Aslamxon, afg‘on harbiy qozisi va yigirma besh ming nafardan iborat Buxoro xizmatchi va askarlari, shuningdek, afg‘on askarlari va mansabdorlari amirga hamroh bo‘lishdi. Yo‘lda bir necha marta qizil armiyaga qarshi janglar qilib, daslab G‘ijdivonga so‘ng sharqiy Buxoro hududidagi Hisor viloyatiga keldi va u yerda olti oy davomida bolsheviklarga qarshi kurashga boshchilik qildi. Sharqiy Buxoroda Mulla Muhammad Ibrohimbek devonbegi va Davlatmandbek devonbegilar asosiy yetakchilar hisoblanib, Amir Olimxon ularni qo‘shinga bosh qilib o‘zi harbiy yordam olish uchun Afg‘onistonga yo‘l oladi. [2, 10]

Bu ma‘lumotdan aniqki, Buxoro amirining Afg‘onistonga ketishdan asl maqsadi o‘z oilasi, ayollari va bolalarini saranjom qilish, jang tayyorgarligini ko‘rish, afg‘on va boshqa musulmon mamlakatlaridan ko‘mak olish bo‘lgan. Chunonchi, Hoji Hazratqulbek va uning qavmidan bo‘lgan ba‘zi ulug‘zodalar, shuningdek amir Olimxon saltanati davrida u bilan aloqada bo‘lgan yoki uning muxojirlik yillarida amir bilan hamsuhbat bo‘lgan kishilarning guvohlik berishlaricha, amir Olimxon Afg‘onistonga kuch to‘plash uchun vaqtinchalik kelgan edi. U Afg‘onistonga borishdan oldin, Afg‘oniston podshohi amir Omonullaxondan xarbiy yordam so‘ragan. Omonullaxon afg‘on ziyolilaridan bo‘lgan Abdulhodixon Dovniy boshchiligidagi hay‘atni Buxoroga yuborib, unga harbiy yordam va‘da qildi hamda harbiy yordam masalasida o‘zaro kelishib olish uchun uni Afg‘onistonga taklif qilgan.[3, 63]

Shunday qilib Said Olimxon 1339-yilning (1921) jumadus-soniy oyining yigirma ikkisida, chorshanba kuni Ko‘lob viloyati orqali Amudaryodan kechib o‘tdi va Afg‘oniston hududiga utib ketdi. Afg‘on ma‘murlari amirni Abdunazarbegi degan joyning markaziga olib boradi. U joyda Muhammad A‘lamxon amirni kutib oladi. Ikki kun u yerda turib keyin Qatag‘on hududiga yo‘l oladi va noib Orinxon bilan uchrashadi. Asosiy maqsadi Afg‘oniston amiri bilan tezroq uchrashish va amirdan bolsheviklarga qarshi kurash uchun harbiy yordam olish bo‘lgan Said Olimxonga “Hayot-ul-obod” degan shohona bog‘dan joy qilib beriladi va u yerda 35 kun qolib ketadi. Toshkentdagi afg‘on elchixonasi mirishkori Muhammad Aslamxon Afg‘oniston amiri Omonulloxon vakili sifatida Said Olimxon bilan uchrashdi va Omonulloxon bilan va‘da qilingan xarbiy yordam bobida muzokara olib borish uchun amirni poytaxt Kobulga olib bordi. Ammo amirga taxminan 100 ming nafar amirlik aholisi hamroh bo‘lib kelishgan edi. Shulardan eng obro‘li amaldorlar va navkarlardan 500 nafarini ajratib olib o‘ziga hamroh qildi. Qolgan qismi esa o‘z oilalari bilan Afg‘onistonning Balx, Mozori Sharif, Jurjon, Foryob, Samangan, Xonobod, Kunduz, Taxor, Badaxshon, Kobul, Qandahor, Hirot, Paktiyo, Nangarxor viloyatlariga joylashtirdi. [3, 64-65]

Amir Olimxon qo‘l ostidagi 500 kishi bilan xijriy 1339-yil o‘n sakkizinchi ramazonda 4-shanba kuni Kobuldagi Murodbek qal‘asiga kelib joylashadi. O‘z asarida Said Olimxon bir oy davomida mehmon qilinganini va shu vaqt oralig‘ida bir-necha marta Omonullaxon bilan uchrashganini aytib o‘tgan. Ammo berishi kerak bo‘lgan harbiy yordamdan esa darak bolmaydi. Ko‘rinib turibdiki, amir muhojirlikda yurib o‘z vatani ozodligi uchun kurashayotganlarning harbiy ta‘minoti uchun yordam qidirmoqda edi. Ammo Afg‘oniston amiri Omonullaxon yaqinlashib kelayotgan uchunchi ingliz-afg‘on urushida Rossiya bolsheviklariga suyanish maqsadida zimdan Buxoro amiriga yordam berish niqobi ostida bolsheviklarga

yordam berganligini ko'rishimiz mumkin. Bunga dalil sifatida Omonullaxonni 1921-yil 28-fevralida Rossiya bilan imzolagan do'stlik bitimini aytishimiz mumkin. [4, 171] Bo'lib o'tayotgan voqealar va o'sha davrdagi vaziyatdan ayon bo'ladiki, Omonullaxon o'z tarafidan va Kobuldagi boshqa mamlakatlar elchixonalari tarafidan harbiy yordam eshiklarini Buxoro amiri uchun yopib qo'yadi. Buxoro amirining Afg'onistonga taklif qilinishi va Kobul hukumati tomonidan unga xarbiy yordam va'da etilishi xamda uni chet mamlakatlar elchilari bilan uchrashtirilishi shunchaki siyosiy aldov bo'lib, amirning dushmanlari bo'lmish kommunistlar O'rta Osiyoni qo'lga kiritgunga qadar har tomonidan hujumga duchor etilmasligi va shu muddatda amir Afg'onistonda nazorat ostida bo'lishi, Buxoro mujohidlari kurashdan toliqib qurollarni tashlashi uchun amalga oshirilgan.[3, 64-65]

Balki shuning uchun ham daslab Amir Olimxonning qarargohi tez-tez o'zgartirilib turilgan bo'lishi mumkin. Dastlab Hoshimxon bog'iga, bir yildan so'ng esa Murodbek qal'asi bog'iga ko'chirildi. To'rt oydan so'ng amir Olimxon qarargohi Hashmat qal'asiga ko'chirildi. Oxiri Kobuldan 11 kilometr uzoqlikda joylashgan Fotuh qal'asi amir qarargohiga aylantirildi. Bu joy amir va uning hamrohlariga doimiy yashash uchun bepul berildi. Amir xavfsizligini ta'minlash maqsadida unga Fotuh qal'asidan tashqariga chiqish afg'on hukumati tomonidan man qilingan edi. Agar zarurat yuzasidan tashkariga chiqqanda maxsus bir guruh uni muhofaza qilib yurardi. Shu yo'l bilan amir Olimxonning tashqi dunyo bilan aloqasini uzib qo'yishga harakat qilishgan.

Afg'onistonga kelgan dastlabki kunlarda amir Olimxon o'zining tarafdorlari vositasida Hindiston, Eron va Afg'onistondan shaxsiy puli hisobiga bir qancha qurol-aslaha sotib olib xufiyalari orqali uni Buxoroga yubordi va bu qurollar mujohidlarga yetib keldi. Amir Olimxonning o'g'li Sayyid Mansur Olimiyning asarida shunday ma'lumotlar uchraydi: "Buxoro amirini tutqunlikda saqlash shiddatli tus ola boshladi. Amir Olimxon o'z qo'riqchilari hamrohligida Fotuh qal'asidan tashqariga chiqqanda Kobuldan 11 km uzoqlikdagi masofaga borishi mumkin emasdi, bunga haqqi yo'q edi. Kuz va qish fasllarida u Pagmon yoki Jalolobodga bormoqchi bo'lsa, avval bu to'g'rida afg'on hukumatini ogoh qilib ruxsat olardi. Ixtiyorsiz tutqunlik va Buxoroga yuborilayotgan qurollar musodara etilayotgan qiyin vaziyatda amir Olimxon chora qidirardi. U shu maqsadda qimmatbaho yirik olmoslarga ega bo'lgan bir dona murassa tojini o'ziga in'om qilingan Fotuh qal'asining bir qismini sotib olish va Buxoroga qurol jo'natib turishga ijozat berilishi uchun Omonulloxonga sovg'a qildi. Qimmatbaho yirik olmoslar va boshqa javohirlar bilan bezatilgan bu toj Fotuh qal'asiga o'xshagan qal'alarning bir nechtasini sotib olishga arzi edi". [3, 65] Amir Olimxon Murodbek qal'asida yashayotgan vaqtida Hoji Mirzo devonbegi tomonidan Buxoro davlati xazinasidan olingan uch dona qimmatbaxo javohirlarga ega bo'lgan murassa toji Murodbek qal'asiga olib kelinib amir Olimxonga topshirilgan edi. Amir Olimxon Amudaryoning bu tomoniga qurol uzatishga ruxsat olish uchun tojlardan birini amir Omonulloxonga, ikkinchisini Muhammad Nodirshohga hadya qildi. Uchinchi tojning pulini Afg'oniston, Eron, Hindistondan qurol-aslaha, porox va boshqa jang anjomlarini sotib olish uchun sarf qilgan.[3, 84]

«Ibrohim laqay» nomi bilan mashhur bo'lgan mullo Ibrohimbek o'sha davrda Buxoro jangchilarining katta qismiga lashkarboshilik qilardi. Amir Olimxon Sharqiy Buxoroda yashagan muddat ichida Ibrohimbekka o'xshash yovqur, qo'rqmas kishilarga tayanib, sovetlarga qarshi kurashgan edi. [5, 140-141] Muhammad Ibrohimbek hatto Dushanbe shahrini bolsheviklardan tortib ham oldi.[6, 180-185] Ammo qizil askarlar, G. Frezer bergan ma'lumotlarga qaraganda, shahardan chekinish paytida 50 ming kishini qilichdan o'tkazib ketishganligi haqida ma'lumotlar keltirilgan. [7, 34]

Amir Omonullaxonni amalga oshirgan radikal islohatlari aholining ko'p qismiga yoqmaydi va narozilik asta sekin rivojlanib boradi. Bu narozilik 1928 yildan katta qo'zg'alonga aylanib hattoki 1929-yilda Omonullaxonning hakimiyatdan ketishiga olib keldi. [8, 44-45]

Undan keyin Xabibulloxon 1929-yil 19-yanvarda hokimiyat tepasiga keldi. Buxoro amiriga erkin yurishga ruxsat berdi. Shundan so'ng amir Olimxon istagan joyiga borish, xohlagan kishisi bilan muloqot kilish imkoniyatiga ega bo'ldi.

1929-yil oktabr oyida Afg'onistonda davlat to'ntarishi amalga oshirildi va Muhammad Nodirshoh hokimiyat tepasiga keldi. Uning hukmronlik davrida ham Amir Olimxonga xuddi Omonullaxon davrida yuritilgan siyosat qo'llanildi.

Amir Olimxon Afg'oniston hukumatidan bir necha bor haj ziyoratini amalga oshirish uchun ijozat so'raydi. Ammo Afg'oniston hukumati rad javobini beradi. Hattoki uning o'g'illariga Muhammad Zohirshoh davrida Pokistonga borishga ruxsat etilmaydi. Mulla Ibrohimbek oilasi esa Xamadon Shoh shahid qal'asida hibsda saqlanadi. Ko'rinib turibdiki Amir Olimxon Afg'onistonda poshpana topmadi

yoki qandaydir yordam ko'rmadi. Balki bir siyosiy mahbus sifatida to umrining oxirgi daqiqalarigacha yashadi. Vatan sog'inchi, dard-alamlar amirning qaddini bukib qo'ydi. Daslab, ko'zi ojiz bo'lib qoldi. Keyinchalik og'ir dardga chalinib 1943 yil 29 aprelda xayotdan ko'z yumdi va Kobul atrofidagi "Shahidoni islom" (islom shahidlari) qabristoniga dafn etilgan. [3, 88-89], [1, 134]

Amirning o'g'li Sayyid Mansur Olimiyning yozishicha Amir Olimxon vafotidan so'ng uning har bir oila a'zolari uchun maosh tayinlangan. Shuningdek amir vorislari ta'lim olish huquqidan mahrum bo'lganlar. Qanchalik o'zlarini afg'onlarga yaqin hisoblasalar ham, ammo afg'onlarga beriladigan huquqlar ularga berilmagan edi. O'zlari uchun yer, uy sotib ololmasdilar, safarga chiqish man etilgan edi. Faqatgina bosh vazir Doniyor Muhammad Yusufxon davrida Afg'onistonda demokratik islohotlar o'tkazildi. Shu o'rinda Amirning Afg'onistonda tug'ilgan farzandlari va boshqa yaqinlari Afg'oniston fuqorosi sifatida tan olingan. [3-88]

2023 yil 6-7 mart kunlari Toshkentdagi Turon kutubxonasida "Jadidlarning ma'rifiy faoliyati: g'oyalari, maqsadlari, vazifalari va Turkiston taraqqiyotiga qo'shgan hissasi" mavzusida xalqaro konferensiya o'tkazildi. Konferensiyaga Amir Olimxonning nabirasi Binafshaxonim Xotun o'g'li va uning turmush o'rtog'i Nuriddin Xotun o'g'li o'z ma'lumotlari bilan ishtirok etdi. Ma'lumot uchun, Binafshaxonim Amir Olimxonning kenja farzandi bo'lmish Said Abdulsattor Olimxonning qizi. Uning turmush o'rtog'i Nuriddin Xotun o'g'lining aytishicha, amir farzandlari dastlab Afg'onistondan, so'ng Turkiyadan qo'nim topgan.

Ular uzoq yillar terichilik, zardo'zlik bilan shug'ullangan. Ba'zilar Amerika, Germaniyada ham istiqomat qiladi. Biroq, amir avlodlarining markazi bugun - Turkiya, Gaziantep viloyati. O'sha erda Amir Olimxon farzandlarining qabrlari mavjud, nabiralari esa ushbu hududda istiqomat qilib keladi. [8]

Xullas Amir Said Olimxon vatandan yirokda bo'lsada, dushman bilan jihad qilish to'g'risidagi qarorini o'zgartirmadi. Yetti yil mobaynida Buxoroning g'arbiy va sharqiy xamda shimoliy viloyatlarida ruslarga qarshi kurashayotgan mahalliy kuchlarga sirdan ko'mondonlik qilib turdi va imkon topdi deguncha ularga Hindiston, Eron va Afg'onistondan yashirincha qurol olib yetkazib berganligini quyida guvohi bo'ldik. U o'zining bor imkoniyatlaridan foydalanishga harakat qildi. Afsuski uning niyati amalga oshmadi. O'zi bilan kelgan Buxoro aholisi ahvolidan doimiy xabardor bo'lib, ularning Afg'onistondagi hayoti uchun yordam berib turdi. Amir Olimxonning o'g'li Sayyid Mansur Olimiy shunday yozadi: "Amir Olimxon ikkinchi jaxon urushi yillarida Afg'oniston davlat vaziri bo'lgan Ahmadshohga shunday degan edi: «Afg'onistonga kelganimga 23 yil bo'ldi. Shu davr ichida ko'p g'urbat va musibatlarni boshdan kechirdim. Lekin vatan yodi bir muddat ham qalbimni tark etmadi. Vatan yodi bilan yashadim va vatan yodi bilan o'laman. «Amir Olimxon qo'lidagi kimmatbaxo uzugini Axmadshoxga sovg'a qilgan edi.» [3, 87] Amir Olimxonning ayrim zamondoshlari va ba'zi tarixchilar Said Olimxonni zolim va xoin hukumdor sifatida tavsiflashadi. Ammo amirning say harakatlaridan buning qanchalik xato ekanligini ko'rishimiz mumkin. Vaholanki Amir Afg'onistonga bolsheviklar bosqinidan qochib kelmadi, balki ularga qarshi yordam so'rash maqsadida kelgan edi va bu yordamni avvalo amir Omonulloxon taklif qilgan edi. Uni asl maqsadini bilmasdan kelgan so'ngi amir Olimxon Afg'onistonda siyosiy tutqinga aylanib qolgan edi.

Reference/Iqtiboslar/Сноски

1. Холбоев Сотимжон. Бухоро амирлигининг олтин хазинаси. —Т.: Фан, 2008. 132.6
2. Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг хасратли тарихи. - Т.: Фан, 1991. 9.6
3. Саййид Мансур Олимий. Бухоро - Туркистон бешиги. Бухоро, 2001
4. Mannonov A. M, Abdullayev N.A, Rashidov R. R Afg'oniston tarixi T.- 2018
5. Ahmad Zakiy Validiy. Bo'linganni bo'ri yer. T.-1997
6. Камолиддин Абдуллаевнинг От Синтсиана до Кхорасана. из Истории Среднеазиатской Эмиграции 20 века, Душанбе.: «ИРФОН» -2009
7. Фрейзер Г., Босмачилар. Лондон-1987. 34-bet.
8. Andrew Chua "The Promise and Failure of King Amanullah's Modernisation Program in Afghanistan" The ANU Undergraduate Research Journal, - Australia, Canberra.: ANU Press 2014. 44-45
9. <https://rost24.uz/>

YANGI O'ZBEKISTON TARAQQIYOT STRATEGIYASIDA KITOBXONLIK MADANIYATI

Miraxmedova Shoxida Nusratilloevna

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti
"Fakultetlararo ijtimoiy fanlar" kafedrasida o'qituvchisi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada Prezidentimiz boshlagan besh muhim tashabbusning o'zagi hisoblangan kitobxonlik va mutolaaga davlat tomonidan berilayotgan katta e'tibor, jamiyatimizda yoshlarni g'oyaviy-mafkuraviy jihatdan kamol toptirishda beqiyos ahamiyatga ega bo'lgan kitobxonlik madaniyatining bugungi kundagi holati, bu boradagi ayrim muammolar va ularni bartaraf etish yuzasidan fikr-mulohazalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: kitobxonlik madaniyati, ma'naviy ehtiyoj, oilaviy mutolaa, badiiy asar tahlili, madaniy nutq, matn kompozitsiyasi, savodxonlik, tashabbus, ijod.

БИБЛИОТЕЧНАЯ КУЛЬТУРА В НОВОЙ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ УЗБЕКИСТАНА

Мирахмедова Шохиди Нусратилловна

*Чирчикский государственный педагогический университет
Преподаватель кафедры «Межфакультетские общественные науки»*

Аннотация. В этой статье рассматривается большое внимание, уделяемое государством чтению и чтению, которое является ядром пяти важных инициатив, выдвинутых Президентом, современное состояние культуры чтения, имеющей несравненное значение в идейно-идеологическом развитии молодежи. в нашем обществе представлены некоторые проблемы в связи с этим и их комментарии по устранению

Ключевые слова: творчество, художественное творчество, стиль, направление, искусство, архитектура, эстетика, развитие, ренессанс.

LIBRARY CULTURE IN THE NEW DEVELOPMENT STRATEGY OF UZBEKISTAN

Miraxmedova Shoxida Nusratilloevna

*Chirchik State Pedagogical University
Lecturer at the Department of Interfaculty Social Sciences*

Annotation: In this article, the great attention paid by the state to reading and reading, which is the core of five important initiatives launched by the President, the current state of reading culture, which is of incomparable importance in the ideological and ideological development of young people in our society, some problems in this regard and their comments on elimination are presented.

Key words: reading culture, spiritual need, family reading, analysis of artistic work, cultural speech, text composition, literacy, initiative, creativity.

KIRISH. Muhtaram yurtboshimiz ilgari surgan besh tashabbusning biri - yoshlarni adabiyotga, mutolaaga, kitobga, kitobxonlikni rivojlantirish masalalariga ustuvor ahamiyat berilgan. Mana salkam besh yildirki O'zbekiston kitobsevarlar mamlakatiga, mutolaa mamlakatiga aylanmoqda, kitobxonlikni targ'ib qilish, biz yoshlarni mutolaaga chorlash masalalari davlat siyosatiga aylanib ulgurdi. Bu avvalamdor Uchinchi Renessans poydevorini qurishga shaylanayotgan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida o'z aksini ko'rsatmoqda.

Insoniyatning farovon, to'kin-sochin hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy-texnik jihozlar kundan kunga, yildan yilga takomillashib, sayqallanib, qulayliklari ortib bormoqda. Mamlakatimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligi, "insonlarning millati, tili va dinidan qat'i nazar, erkin, tinch va badavlat umr kechirishi, bugun hayotidan rozi bo'lib yashashi", yurt kelajagi kafolatlanganiga ishonch hosil qilishi Davlatimizda olib borilayotgan oqilona va odilona siyosatning bosh maqsadidir. Zero, O'zbekiston, yurtboshimiz e'tirof etganidek, milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari jadal harakat qilmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Adabiyot vatanparvarlarni voyaga yetkazadi va tarbiyalaydi, shuning uchun ham kitobga mehr, mutolaaga e'tibor kundan kunga kuchayib bormoqda.

Davlatimiz rahbari biz yoshlarning dunyoqarashimiz shakllanishi, mustaqil fikrlashimiz, jahon va o'zbek adabiyoti durdonalari bilan yaqinroq tanishishimiz maqsadida kitobxonlik va mutolaaga doir qator islohotlarni amalga oshirmoqdalar. 2018-yilning 12-maydagi "Buyuk allomalar, adib va mutafakkirlarimiz ijodiy merosini keng o'rganish va targ'ib qilish maqsadida yoshlar o'rtasida kitobxonlik tanlovlarini tashkil etish to'g'risida"gi Prezident Qaroriga, Hukumat qaroriga asosan 2020-2025 yillarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash milliy dasturi tasdiqlangani:

2020-2021 yillarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish bo'yicha tashkiliy-huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish chora-tadbirlarini amalga oshirish;

2020-2022 yillarda oid infratuzilmani mustahkamlash;

2024-2025 yillarda yoshlarning kitobxonlik madaniyatini jadal rivojlantirish, ularning intellektual salohiyati o'sishi hisobiga inson kapitali sifatini yaxshilash chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun olib borilayotgan say-harakat yoshlarni bilimga, kitobga bo'lgan mehrini oshirishlariga qanot berishi shubhasiz.

Davlat va jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy sohalarida qancha taraqqiy etsa, insonlarning ilmiy-ma'naviy salohiyati ham shunga mos va mutanosib bo'lishi lozim. Fuqarolarning ilmiy iqtidori, rahbarlik salohiyati, harbiy bilimlari, kasbiy mahorati yuqori saviyada bo'lishi bilan birga, ularning shaxsiy fazilatlarini: insoniylik, xalqparvarlik, vatanparvarlik, milliy g'urur tuyg'ulari qanchalik kuchli bo'lsa, davlatimiz poydevori ham, kelajagi ham shunchalik mustahkam bo'ladi. Mustaqil O'zbekistonimiz bugungi tezkor taraqqiyot davrida har tomonlama eng rivojlangan davlatlar qatoridan mustahkam o'rin egallash yo'lidan sobitqadamlik bilan borayotgan bir davrda xalqimizning, shuningdek, kelajagimiz egalari hisoblanmish o'sib kelayotgan yosh avlodning o'z oldiga qo'ygan maqsadi ham shunga mos holatda teran, aniq, xolis va qat'iy bo'lmog'i lozim. Shu bois jamiyatning mazkur talabini – g'oyaviy-mafkuraviy jihatdan sobitqadam avlodlarga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun, avvalo, kamolotning dastlabki bosqichi sifatida har bir yoshning shaxs sifatida kamol topishiga zamin tayyorlanadigan ta'lim-tarbiya jarayoniga alohida e'tibor qaratilmoqda. Prezidentimiz ta'kidlaganidek, "zamon talabi, islohotlar shiddatiga mos kadrlar tayyorlash" maqsadida keyingi yillarda ta'lim tizimini takomillashtirish, zamonaviy kadrlar tayyorlashga qaratilgan qator ishlar amalga oshirildi.

Tarixiy hodisalar shundanguvohlik beradiki, moddiy ehtiyojlar har bir davrda o'ziga xos tarzda namoyon bo'laveradi, lekin ma'naviy immunitetning mustahkam bo'lishi hamma davrlar uchun birdek qadriyat sanaladi. Aytish joizki, bugungi kunda mamlakatimizda 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan oliy maqsad – mamlakatimiz taraqqiyotini yanada yuksak bosqichga ko'tarish yo'lida barcha soha va tarmoqlarda ulkan o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Shu nuqtayi nazardan yosh avlodning, o'quvchi va talabalarning g'oyaviy-mafkuraviy jihatdan mukammal tarbiyalanishi ayni maqsadga muvofiq hodisa sifatida jamiyat a'zolarining diqqat markazida turuvchi dolzarb masaladir. Jamiyat hayotida ezgu qadriyat va an'analarni chuqur qaror toptirishda, xususan, xalqimiz, ayniqsa, yosh avlodning ma'naviy-intellektual salohiyati, ong-u tafakkuri va dunyoqarashini yuksaltirishda, ona vatani va xalqiga muhabbat va sadoqat tuyg'usi bilan yashaydigan barkamol shaxsni tarbiyalashda beqiyos ahamiyatga ega bo'lgan omillar bir qancha bo'lib, shulardan eng muhimi – bu kitobxonlik madaniyatini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Mazkur yo'nalishda tashkiliy-amaliy ishlarni olib borish va ularni zamon talablariga mos tarzda yo'lga qo'yish bo'yicha tegishli huquqiy-me'yoriy hujjatlar bazasi yaratilgan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining bu sohada ijobiy o'zgarishlar, tub islopotlar amalga oshirishga qaratilgan 2006-yil 20-iyuldagi "Respublika aholisini axborot-kutubxona bilan ta'minlashni tashkil etish to'g'risida"gi qarori, 2011-yil 13-apreldagi "Axborot-kutubxona to'g'risida"gi Qonuni, 2017-yil 12-yanvardagi «Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya tuzish to'g'risida»gi Farmoyishi, 2017-yil 13-sentabrdagi "Kitob maxsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha Kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida"gi Qarori asosida yurtimizda keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda. Mazkur qonun va qonunosti hujjatlarda belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash yuzasidan hududlarda Axborot-resurs markazlari faoliyati zamon talablariga mos isloh qilindi, yangi kitob savdo do'konlari faoliyati yo'lga qo'yildi hamda aholiga xizmat ko'rsatish sifat jihatidan ancha takomillashtirildi. Kitobsevarlar o'rtasida o'tkaziladigan ko'rik-tanlovlar respublika miqyosida ommalashtirildi va shaxsan davlatimiz rahbari tomonidan rag'batlantiruvchi sovrinlar belgilandi. Yoshlarning kitob o'qishga ishtiyoqi ortdi.

Nashriyotlarda badiiy asarlarni bir necha nusxada chop etish va hududlarga tarqatish ishlari sur'ati oshdi. Biroq, tan olish kerakki, bu maskanlar hali gavjum go'shalarga yetarlicha aylanib ulgurganicha yo'q. Demak, jamiyatimizda kitobga mehr qo'yish, kitobxonlikka qiziqish eng zarur ehtiyoj ekanligiga aholi o'rtasida hali to'liq e'tibor qaratilmagan. Pedagog sifatida tajribamizdagi kuzatishlardan kelib chiqib bu holat yuzasidan ayrim mulohazalarimizni aytib o'tmoqchimiz.

Xalqimiz turmush tajribasidan ma'lumki, ajdodlarimiz farzand tarbiyasida kitob mutolaasiga alohida e'tibor qaratishgan. Buyuk Navoiy-u Bobur, Amir Temur-u Ulug'bek kabi alloma-yu ijodkorlarimiz, tojdor-u daholarimiz ma'naviyati bolalikdan kitobga mehr qo'yish bilan shakllangan. Ajdodlarimiz xalq ertaklari-yu dostonlarini tinglab tasavvur va tafakkur dunyosini, ruhiyat olamini boyitishgan. Adabiyot durdonalari – xoh xalq og'zaki ijodi namunalari, xoh yozma asarlar bo'lsin – xalqimiz qalbida yurtiga, ona tiliga, oilasiga, vatandoshlariga mehr-muhabbat va sadoqat, milliy g'urur, or-nomus, adolat-u insof, andisha-yu hurmat, olijanoblig-u saxovatpeshalik sifatleri shakllanishida asosiy vosita bo'lib xizmat qilgan. Bunday ma'naviyat durdonalari mutolaa qilingan, tinglangan, eng muhimi, oila davrasida yoki jamoat ichida muhokama qilingan, bahs-u tortishuvlar asosida asarlar mazmun-mohiyati anglangan, anglatilgan. Ahamiyatlisi shundaki, yosh-u qari birday qiziqish bilan ishtirok etadigan bunday davralarda mushohada qilish va mulohaza yuritish, mantiqiy fikrlash qobiliyati, keng dunyoqarash va tafakkur shakllangan, e'tiqod va iroda mustahkamlangan, notiqlik mahorati o'sgan, kishilar ongi ham ma'nan, ham ruhan, ham ilman boyib borgan.

MUHOKAMA. “Yoshlarimizga munosib ta'lim berish, ularning ilm-fanga bo'lgan intilishlarini ro'yobga chiqarishimiz kerak. Shu maqsadda maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirishimiz, o'rta va oily o'quv yurtlarining moddiy-texnik bazasini, ilmiy va o'quv jarayonlari sifatini tubdan yaxshilashimiz kerak”,-deydi yurtboshimiz. Ta'lim sohasi faoliyatini kitoblarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Ta'lim jarayonida o'quvchi ham, o'qituvchi ham bevosita kitob mutolaasiga ehtiyoj sezadi. Bu quvonarli, albatta. Lekin hozirgi kunda o'quvchilar asosan ilmiy adabiyotlar, darslik va qo'llanmalardan foydalanayotganlari bois badiiy asarlar mutolaasiga vaqt ajratishga imkoniyatlari cheklanyapti. O'quvchi faqat adabiyot darsida o'qituvchi bergan vazifani bajarish uchungina badiiy asarlarni qo'lga olyapti. Natijada esa ma'lum: mutolaa jarayoni sevimli mashg'ulot emas, majburiyatga aylanib qoladi. Kitob mutolaasiga havasi bolalikdan paydo bo'lmagan o'quvchi keyinchalik berilgan katta hajmli asarlarni o'qishga kuch topolmaydi, ishtiyok sezmaydi, xohish bildirmaydi, faqat darslikda berilgan qisqartirilgan parcha bilangina tanishadi va yozuvchining butun asar mazmuniga singdirib yuborgan pafosini, g'oyaviy-badiiy maqsadini to'la anglolmaydi, badiiy asarlarning haqiqiy zavqidan bebahra qoladi, adabiyotning haqiqiy kuchini, qudratini his qilmaydi, natijada kitob o'qishga mehr qo'ymaydi. Kam o'qishning salbiy oqibatlari juda ko'p: kishida mustaqil fikrlash qobiliyati, voqelikni teran idrok etish, hodisalarga munosabat bildirish, oq-qorani farqlay bilish ko'nikmalari to'liq shakllanmaydi; milliy madaniyat, tarix va an'analar bilan keng tanish bo'lmaydi; ma'naviy qashshoqlik va ojizlik kelib chiqadi; hayotda muammolarga duch kelganda yechim topishga qiynaladi, o'zini irodasiz sanaydi; savodxonligi past bo'ladi, so'z boyligi kamligi sababli fikrini to'la ifodalab berolmaydi; madaniy nutq uchun qo'yiladigan (aniqlik, to'grilik, mantiqiy muvofiqlik, jo'yalilik, soflilik kabi) talablarga mos, kompozitsion jihatdan mukammal matn yaratishda, jumlar tuzishda qiyinchiliklarga duch keladi. Buning isboti sifatida aytishimiz mumkinki, ona tili va adabiyot darslarida insho, bayon, diktant yozdirganimizda, aksariyat ta'lim oluvchilarning yozma ishida juda ko'p imlo, ishoraviy va uslubiy xatolar uchrashiga, ko'pchilik o'quvchilarning ijodiy ishlari saviyasi juda past ekanligiga guvoh bo'lamiz. Hatto darsda o'rganilayotgan badiiy parchalarni g'oyaviy-badiiy tahlil qilishda, ularning estetik ta'siri haqida bahs-munozara qilishda o'quvchi jo'yali fikr aytolmaydi, munosabat bildirolmaydi. O'quvchi bilan suhbat o'tkazganimizda ular oxirgi marta qachon qaysi badiiy asarni o'qiganlarini aytolmaydilar, mutolaa qilgan badiiy asarlari ro'yxati bilan qiziqqanimizda, afsuski, ularning nomi sanoqligina bo'ladi. Bunday muammolarni bartaraf etish uchun o'quvchilarga har hafta bitta ma'lum nomdagi badiiy asarni o'qishni topshiriq sifatida beramiz va belgilangan muddatda guruh o'quvchilari bilan o'sha asarning g'oyaviy-badiiy jihatlarini o'rganib chiqamiz.

NATIJA. Mustaqil o'qish uchun berilgan asarlarni tahlil qilganimizda o'quvchida badiiy kitob o'qish ishtiyogi ortganining, unda hayrat, zavq paydo bo'layotganining guvohi bo'lamiz. Demak, yosh avlodning ma'naviy ehtiyojini qondirish uchun ularga kitob tanlashni, uni o'qishni, tahlil qilishni muntazam o'rgatib borish kerak, buning uchun esa, bizningcha, adabiyot va ona tili fanlaridan dars soatlarini ko'paytirish, mashg'ulotlarni guruhlariga bo'lib o'tkazilishi tashkil etish maqsadga muvofiq

bo'lar edi. Buning natijasida tahsil oluvchilarga individual yondashish imkoni ortadi, darslarning samaradorligi oshishiga erishiladi. Shuningdek, o'quvchilar mutaxassis o'qituvchilar bilan ko'proq suhbatda bo'lib, ulardan tajriba o'rganadilar. Ta'lim-tarbiya jarayonida tom ma'noda davr talabiga mos haqiqiy vatanparvar, salohiyatli, dadil yoshlarni, g'oyaviy-mafkuraviy va intellektual jihatdan yetuk kadrlarni tayyorlashda, zarur ma'naviy ehtiyojlarni qondirishda adabiyot darslarining insonshunoslik, ruhshunoslik, axloqshunoslik sifatleri to'la namoyon bo'ladi.

XULOSA. Shubhasiz, insonlarning ehtiyojlari oshib boraveradi, lekin har qanday davrda ma'naviy ehtiyojning qadri ortsa ortadiki, hech qachon yo'qolmaydi. Ma'naviy tanazzul jamiyat tanazzuliga sabab bo'ladi, ma'naviy barkamollik jamiyat taraqqiyotiga asosiy mustahkam poydevor vazifasini bajaradi. Mamlakatimizda har yili aprel oyining birinchi haftasida o'tkazilishi mo'ljallanayotgan "Kitobxonlik haftaligi" nafaqat kitobsevarlar safini yanada kengaytirishiga, balki nurli tashabbuslarning keng quloch yoyishiga xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O'zbekiston, 2017. – 488 b.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. // Harakatlar strategiyasi asosida jadal taraqqiyot va yangilanish sari. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017. – 92 b.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga

Murojaatnomasi. – "Zarafshon", 2018-yil 29-dekabr, 155-156-son.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – "Zarafshon", 2020-yil 30-dekabr.

O'zbekistonga jadal islohotlar sur'atiga mos ilg'or kadrlar kerak. – "Xalq so'zi", 2018-yil 19-dekabr, 262-son.

Ahmedova Z. Bola tarbiyasida psixolog maslahatlari. – Toshkent, 2018.

UMUMIY OVQATLANISH TIZIMI FAOLIYATIDA RO'Y BERGAN O'ZGARISHLAR VA ULARNING AHOLI TURMUSH TARZIGA TA'SIRI (XIX ASR OXIRI- XX ASR BOSHLARIDA O'ZBEKISTON MISOLIDA)

Nasirov Bunyod Uralovich

O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali dotsenti, PhD.

Annotatsiya: Maqolada muallif tomonidan XIX asr oxiri- XX asr boshlarida umumiy ovqatlanish tizimi, an'analar, keyinchalik undagi o'zgarishlar, sohaga xizmat ko'rsatishning yangi turlarining kirib kelishi, rivojlanishi hamda bu o'zgarishlarga mahalliy aholining munosabati yoritilgan.

Kalit so'zlar: an'ana, zavod, choyxona, restoran, bufet, umumiy ovqatlanish, xizmat ko'rsatish, sovet hokimiyati, soha, aholi.

THE IMPACT OF CHANGES IN THE PUBLIC CATERING SYSTEM IN THE DAILY LIFE OF THE POPULATION

(ON THE EXAMPLE OF UZBEKISTAN IN THE LATE 19TH-EARLY 20TH CENTURIES)

Nasirov Bunyod Uralovich

Associate Professor, Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan, Ph.D.

Abstract: In the article, the author describes the catering system, traditions, subsequent changes in it, the introduction and development of new types of service in the late 19th and early 20th centuries, as well as the reaction of the local population to these changes.

Key words: tradition, factory, tea house, restaurant, buffet, catering, service, Soviet power, industry, population.

ВЛИЯНИЕ ИЗМЕНЕНИЙ В СИСТЕМЕ ОБЩЕСТВЕННОГО ПИТАНИЯ НА ПО- ВСЕДНЕВНУЮ ЖИЗНЬ НАСЕЛЕНИЯ (НА ПРИМЕРЕ УЗБЕКИСТАНА КОНЦА 19-НАЧАЛА 20 ВЕКОВ)

Насиров Бунед Уралович

Доцент Джизакского филиала Национального университета Узбекистана, PhD.

Аннотация: В статье автор описывает систему общественного питания, традиции, последующие изменения в ней, внедрение и развитие новых видов обслуживания в конце 19 - начале 20 веков, а также реакцию местного населения на эти изменения.

Ключевые слова: традиция, фабрика, чайхана, ресторан, буфет, общественное питание, сервис, Советская власть, промышленность, население.

Umumiy ovqatlanish tizimi aholining turmush darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim omil hisoblanadi. Shu bilan birga, ushbu soha inson ehtiyojlarini qondirish va uning rivojlanishi uchun sharoit yaratish kabi muhim hayotiy vazifalarni bajaradi.

Umuman "umumiy ovqatlanish" termini xonadondan tashqarida tayyorlanadigan ko'p miqdorda taomlar ma'nosini ham anglatadi. G'arbiy Yevropa, AQSh va Yaponiya kabi davlatlarning amaliyoti shuni ko'rsatadiki, umumiy ovqatlanish muassasalariga yo'naltirilgan investitsiyalar tez o'zini oqlaydi. Xorijiy davlatlarda yarim avtomashlashgan yoki to'liq avtomatlashgan oshxona va kafelar, shuningdek "fast-fud" kabi taomlar tayyorlaydigan kafeteriylar, gril-barlar hamda "shved stoli" ko'rinishidagi bufeti mavjud restoranlar va shu kabilar ovqatlanish maskanlari mavjud oshxonalar ancha mashhur [1].

Bugungi kunda jahon mamlakatlarida inson omili barcha jabhalarda asosiy o'rin tutadi. Shu sababli qator xorijiy tadqiqotlarda O'zbekiston aholisining hayot tarzi, ijtimoiy tarixini o'rganishga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Ushbu tadqiqotlar bo'yicha muhim ilmiy natijalar qo'lga kiritilgan.

Biz ushbu maqolada umumiy ovqatlanish tizimi faoliyatining XIX asr oxiri va XX asrdagi faoliyati masalasida fikr yuritmoqchimiz.

Rossiya imperiyasi o'lkashunoslari B.Xanikov, P.I.Nebolsin va I.Gayerlar mahalliy aholining an'anaviy taomlari to'g'risida fikr bildirganlar. Jumladan, B.Xanikov Buxoro xonligi hududida yetishtirilgan meva va poliz mahsulotlari,

Bozordagi choyxona [5].

P.I.Nebolsin esa buxoroliklarning choy ichish odati (shirchoy va go'shtli taomlar) hamda M.Gayer Buxoroda turli qandolatchilik mahsulotlarini ishlab-chiqilishiga oid ma'lumotlarni qayd etishgan [2]. O'z o'rnida, buxoroliklarning ovqatlanish tartibi xususida to'xtalib, ularning eng sevimli taomi palov va turli shirinliklar, mevalar bilan to'ldirilgan dasturxon to'g'risida ma'lumot bergan. XIX asr oxiri XX asr boshiga oid amirning kundalik ovqatlanish tartibi va kambag'al xalq o'rtasidagi farqlar A.Fitrat va M.S.Andreev hamda O.D.Chexovichlarning asarlarida qayd etilgan [3]. Rossiya imperiyasi hukumatining ichimlik savdosi 1876 yildagi me'yor asosida belgilanishi ham alohida ko'rsatib o'tilgan. O'z o'rnida, vino do'konlarini tashkil etishda 500 nafargacha (ayol va erkak) bo'lishi, bu ko'rsatkich do'konlar miqdoriga ta'sir etishi e'tirof etiladi [4].

Shu o'rinda, mehmonxonalar, spirtli ichimliklar savdosi bilan shug'ullanuvchi do'konlarda rus va xorijiy o'tkir ichimliklarni (pivo, porter va "med" ichimliklari) sotishga ruxsat berilishi ma'lum qilingan [6].

XX asr 80-yillari oxirida Turkiston general-gubernatoriga Turkiston o'lkasi aksiz yig'imler boshqaruvchisi xat orqali murojaat qiladi [7]. Unda, Turkiston o'lkasi va Sirdaryo viloyati hududida rus aholi manzilgohlari mavjudligi bayon etilib, viloyat boshqaruvi va General gubernator Kengashi ularga ichimlik savdosiga oid faoliyat olib borishga ruxsat bermayotgani qayd etiladi. Ushbu hududlarda bo'za kabi ichimliklar savdosi rivojlangani, qo'l bola ichimliklar mavjudligi e'tirof etilib, bu ulgurji omborlarni ochishini taklif qiladi [8].

Bu borada, XX asr yangi o'zbek adabiyotining ulkan namoyandasi, o'zbek romanchiligining asoschisi. 20-yillardagi muhim ijtimoiy-madaniy jarayonlarning faol ishtirokchisi bo'lgan Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida Toshkentning Chuqur qishloq degan joyida qozoqlar tomonidan bo'zaxonalar tashkil etilgani, unda maxsus hujralari bo'lganligi qayd etiladi [9]. Shuningdek, bu yerda bo'zalarning turlari bo'lib, mashshoyixlar xizmat ko'rsatgani e'tirof etiladi [10].

XIX asr 70-yillariga oid choyxona [12].

Shu davrdan, yoshlar orasida pivo ichimligini ichishi M.Behbudiyning "Padarkush" dramasida ham tasvirlangan [11].

Ta'kidlash joizki, ushbu yillarda joylarda spirtli ichimliklarni ishlab chiqarishga mo'ljallangan zavodlarni qurishga, omborlarni tashkil etishga hamda turli spirtli mahsulotlari bilan savdo qiluvchi ovqatlanish maskanlarini tashkil etishga e'tibor qaratilgan. Masalan, shu davrda Yangi Marg'ilon hududida 2 ta pivo, 1 ta aroq ishlab chiqarish zavodi, 1 tadan pivo va vino ombori, 1 ta rus uzum vinosi bilan savdo qiluvchi, 3 ta ichkilikga mo'ljallagan uy hamda 1 ta bufet tashkil etilgan bo'lsa, Qo'qonda 4 ta rus uzum vinosi bilan savdo qiluvchi, 1 ta bufet, Andijonda 5 ta rus uzum vinosi bilan savdo qiluvchi, 1 ichkilik sotuvchi maskan bo'lgan. Albatta, bu ko'rsatkichlar o'sha davrda, Samarqand hududida Samarqand, Jizzax va Katta-qo'rg'on hududlarida nisbatan oz bo'lsa-da mavjud bo'lgan [13]. Rus oziq-ovqat sanoatiga tegishli bufetlar va ichkilik bilan bog'liq maskanlar, shu davrda shahar kesimida rus aholisiga nisbatan nechtdan to'g'ri kelayotgani tahlil qilingan [14]. Biroq, mahalliy aholining turli oshxona va choyxonalarni rivojlantirish kabi masalalarga e'tibor qaratilmaydi.

Ta'kidlab o'tish lozimki, Turkiston general gubernatorligi faoliyatida ichimlik bilan bog'liq maskanlarni rivojlanishi va muammolari masalasi tahlil qilib borilgan.

Shu davrdan, yangi ko'rinishdagi ovqatlanish, dam olish yoki ichkilik maskanlarida turli o'yinlar tashkil etib borilgan. Masalan, farg'ona viloyatidagi Yangi Marg'ilonda savdogar Vittega tegishli mehmonxona va 2 ta pivoxonada bilyard mavjud bo'lgan [15].

Arxiv fondining Toshkent shahri ruslar istiqomat qiladigan qismi Politsiya boshqarmasiga teshgishli yig'ma jildida 1904 yilga oid choyxonalar bo'yicha bir qator ma'lumotlar keltiriladi. Xususan, Sirdaryo viloyat harbiy gubernatori nomiga General Gubernator vazifasini bajrauvchi general leytenant Matsievskiy tomonidan murojaat yuboriladi. Unda Matsievskiy Janarboevaga tegishli choyxonaini yopishga yetarli asos topa olmayotganligini bayon qiladi [16]. Bu holat o'z-o'zidan Rossiya imperiyasi hududiy rahbarlari tomonidan mahalliy aholining kundalik hayotida muhim ahamiyat kasb etgan choyxonalarni, turli bahonalar bilan yopilishi uchun yillar mobaynida politsiya vakillari kuzatuv va asos izlaganligini tasdiqlaydi.

XIX asr oxiriga kelib O'rta Osiyoda "Rivera", "Parij", "Shimol" (Samarqand), "Regina", "Buffa", "Anona" (Toshkent) kabi restoranlar faoliyat ko'rsatib, unlarda faqat yuqori tabaqa vakillariga xizmat ko'rsatilgan [17].

Toshkent shahar dumasida 1912 yil 18 yanvar kuni o'tkazilgan majlisda bir qator yevropa millatiga mansub va mahalliy kishilar tomonidan spirtli ichimliklar savdosi bilan shug'ullanuvchi bufet, issiq taomli pivoxonalar ochish bo'yicha arizalari o'rganilib chiqilgan [18].

XX asrning 30- yillarda qizil choyxonalar tashkil etilib, turli mavzularda ma'ruzalarni tashkil qilish, gazeta va jurnallarni o'qish ishlar keng ko'lamda olib borilgan. Ya'ni, sovet hokimiyati o'z g'oyalarini aholiga singdirishda ular uchun uzoq davrdan buyon an'anaviy bo'lgan choyxonalardan ustalik bilan foydalanishga

XX asrning 30-yillariga oid choyxona [19].

harakat qilgan. Qizil choyxonalarni jadal sur'atlar bilan o'sishi natijasida, 1937 yil respublikada ularni soni 3437 tani tashkil etgan. Shu o'rinda Buxoro viloyatida -700 ta bo'lgan. Buxoro viloyatidagi qizil choyxonalarda bir yilda 4176 ta ma'ruza va nutqlar o'qilgan. 1939 yil 1 yanvar holatida, O'zbekistondagi qizil choyxonalar soni 4073 tani tashkil etdi [20].

1940-1945 yillarda O'zbekistonda aholiga umumiy ovqatlanish tizimi bo'yicha xizmatlar ko'plab

idora va tashkilotlar tomonidan amalga oshirildi. Jumladan, harbiy savdo, O'zmaxsus savdo, bosh savdo, temir yo'l bufet, daryo floti, matlubot uyushmasi va boshqa idoralar faoliyat olib bordi [21].

1956 yilni 1 martida kompartiya MQ hamda SSSR Vazirlar kengashining "Umumiy ovqatlanish muassasalari faoliyatini yaxshilash tadbirlari to'g'risida"gi Qarorida mamlakatdagi umumiy ovqatlanish muassasalari aholining kundalik turmushida muhim ahamiyat kasb etishi to'g'risida so'z yuritilib, sohada oqsoqlik mavjudligi, ko'plab o'quv yurtlari, tashkilotlar, sanoat korxonalarida oshxona va bufetlar tashkil etilmagani, aholiga xizmat ko'rsatish darajasi talabga javob bermasligi, umumiy ovqatlanish muassasalarining moddiy-texnik bazasi nochor ahvolda ekanligi kabi holatlarga joylardagi rahbarlar yetarli e'tibor qaratishmayotganliklari qayd etildi [22].

Sovet davrida umumiy ovqatlanish tizimi tarkibida fabrika-oshxona, tayyorlov, oshxonalar, uy oshxonalar, restoranlar, choyxonalar, kafe, tamaddixonalar va bufetlar faoliyat yuritishar edi. Ularning bir qismi ish va o'qish joylarida aholiga xizmat ko'rsatib, taomlarni tayyorlash uchun harajatlarning ma'lum qismi o'sha tashkilotlar, muassasalar va o'quv yurtlari zimmasida bo'lar edi [23].

Umumiy ovqatlanishning ommaviy rivojlanishida tarmoqda sodir o'zgarishlar misolida, yuqori mexanizatsiyalashgan muassasalarining tashkil etilishi, ularni tayyor va yarim mahsulotlar, konservali hamda muzlatilgan tayyor taomlar bilan ta'minlash muhim ahamiyat kasb etgan [24].

Keyingi davrlarda esa, umumiy ovqatlanish korxonalarining milliy bayramlarda mahalliy aholi ehtiyojlariga mos ravishda taom pishirganligi tanqid ostiga olindi. Jumladan, xalqimizning qadimiy tarixi bilan bog'liq qadriyatlaridan biri Navro'z bayrami kunlarida respublikadagi bir qancha savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarida un mahsulotidan tayyorlanadigan taomlar hamda qandolat mahsulotlarini tayyorlash va sotish ishlari amalga oshirilayotganligi O'zbekiston Savdo vazirligi tomonidan qattiq tanqid qilindi. Buning amaliy isboti sifatida barcha savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari kelgusida o'z faoliyatlarida Navro'z bayrami timsolini anglatuvchi taomlarni sotib olishi, tayyorlash hamda aholiga sotishi ta'qiqlandi [25].

Xulosa tariqasida aytish joizki, aholi kundalik turmushida muhim ahamiyat kasb etgan umumiy ovqatlanish tizimida XIX asrning oxiri va XX asrning boshida transformatsion jarayonlar yuz berib, xizmat ko'rsatishning yangi ko'rinishlari kirib keldi. O'z o'rnida, yillar mobaynida qator holatlarda umumiy ovqatlanish muassasalarining aholi turar joyida, keyinchalik ish va o'qish joylarida barpo etilishga keng e'tibor qaratilib, xizmat ko'rsatishning yangi ko'rinishlari tashkil etildi. Biroq, xizmat ko'rsatishning yangidan-yangi turlari kirib kelgan bo'lsada, uzoq tarixga ega bo'lgan choyxonalarga aholining ehtiyoji baland bo'lganligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Казакова Т.И. Зарубежный опыт работы организаций общественного питания.// Вестник НГИЭИ, 2014. –С.70-71.
- Курбонова М.Б. Бухоро воҳаси ўзбек ва тожикларининг анъанавий таомлари (XIX аср охири-XX аср боши). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация. –Тошкент, 1994. – Б. 9.
- Курбонова М.Б. Кўрсатилган манба. – Б. 4-10.
- И-1-Р-фонд, 16-рўйхат, 1939- йиғма жилд, 2-13-варақлар.
- КиноФотоФоно ХМА, 0-98174-фонд, Скобелев 1900 йил.
- И-1-Р-фонд, 16-рўйхат, 1939- йиғма жилд, 14-варақ.
- И-1-Р-фонд, 16-рўйхат, 1939- йиғма жилд, 82-варақ.
- И-1-Р-фонд, 16-рўйхат, 1939- йиғма жилд, 82-варақ.
- Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. (Электрон ресурс: Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар (роман) - www.ziyouz.uz).
- Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. (Электрон ресурс: Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар (роман) - www.ziyouz.uz)
- Бехбудий М. Танланган асарлар. -Тошкент: Маънавият, 1999. -Б.45.
- Туркестанский альбом. Часть этнографическая 1871-1872. -С. 87
- И-1-Р-фонд, 16-рўйхат, 1939- йиғма жилд, 109-варақ.
- И-1-Р-фонд, 16-рўйхат, 1939- йиғма жилд, 109-варақ.
- ЎзМА, И-19-Р-фонд, 1-рўйхат, 5304- йиғма жилд, 2-3-варақлар.
- ЎзМА, И-462-Р-фонд, 1-рўйхат, 333-йиғма жилд, 16-варақ.
- Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 9-жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005. (Электрон шакли)
- ЎзМА, И-1-Р-фонд, 23-рўйхат, 45-йиғма жилд, 50-54-варақлар.
- Макс Пенсон фонди материалларидан.
- Бешимов Р. Победа культурной революции в кишлаках Узбекистана (1933-1941 года) По материалам Бухарской и Самаркандской областей. Дисс... канд. ист. наук –Ташкент. 1963. – С. 180.
- Ўз МА, Р.91-фонд, 11-рўйхат, 10-иш, рақамсиз варақ.
- Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т.4 М.: Политиздат, 1968. –559-564 с.
- Ильющенко Д.В. Культура общепита в 1970-х и 1980-х годах: достижения и проблемы.// Вестник МГУКИ. 2015. №2 (64). – С. 97.
- Ильющенко Д.В. Культура общепита в 1970-х и 1980-х годах: достижения и проблемы.// Вестник МГУКИ. 2015. №2 (64). – С. 98.
- Ўз МА, Р.91-фонд, 11-рўйхат, 2196-иш, 131-135-варақлар.

NAMANGAN MADANIY HAHOTIDA MUZEYLARNING O'RNI (NAMANGAN O'LKASHUNOSLIK VA MADANIYAT MUZEYI MISOLIDA)

Norinov Muzaffar Ramonjonovich,

Namangan Muxandislik texnologiya institute "Ijtimoiy fanlar va sport" kafedrasi o'qituvchisi

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolda Namangan viloyatining madaniy hayotida muhim o'rin tutgan namangan o'lkashunoslik va madaniyat muzeyi haqida batafsil ma'lumotlar berilgan. Jumladan Namangan ekspozitsiyalari zamon talabi ruhida yangi rejalar asosida qayta jihozlangani va ziyoratchilarni jalb etayotganligi va u yerda o'lka tabiati, tarixi, madaniyati ajdodlarimizning hunarmandchilik san'atining tarixiy sirlarini ochib beruvchi nodir va noyob eksponatlarga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Muzey, eksponat, ekspozitsiya, moddiy ashyolar, Munchoqtepa, Axsikent, Buonamozor, O'lkashunoslik.

РОЛЬ МУЗЕЕВ В УНИКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ (НА ПРИМЕРЕ НАМАНГАНСКОГО МУЗЕЯ НАРОДНОЙ НАУКИ И КУЛЬТУРЫ)

Норинов Музаффар Рамонжонович,

преподаватель кафедры «Социальные науки и спорт» Наманганского инженерно-технологического института

АННОТАЦИЯ. В данной статье представлена подробная информация о Наманганском краеведческом музее, который играет важную роль в культурной жизни Наманганской области. В частности, экспозиции Намангана переоснащаются по новым планам в духе потребностей времени и привлекают паломников, а внимание уделяется редким и уникальным экспонатам, раскрывающим исторические тайны природы, истории, культуры, страны и ремесленного искусства наших предков.

Ключевые слова: Музей, экспонат, экспозиция, материальные объекты, Мунчоқтапа, Аксицент, Буонамозор, Краеведение.

THE ROLE OF MUSEUMS IN A UNIQUE CULTURAL ENVIRONMENT (IN THE EXAMPLE OF NAMANGAN MUSEUM OF PEOPLE'S SCIENCE AND CULTURE)

Norinov Muzaffar Ramonjonovich,

teacher of the Department of «Social Sciences and Sports» at Namangan Institute of Engineering Technology

ANNOTATION. This article provides detailed information about the Namangan Local History and Culture Museum, which plays an important role in the cultural life of the Namangan region. In particular, the expositions of Namangan are re-equipped based on new plans in the spirit of the needs of the times and attract pilgrims, and attention is paid to the rare and unique exhibits that reveal the historical secrets of the nature, history, culture of the country and the handicraft art of our ancestors.

Key words: Museum, exhibit, exposition, material objects, Munchogtepa, Aksikent, Buonamozor, Local history.

Kirish. Hozirgi kunda muzeylar madaniy-tarixiy va tabiiy-ilmiy qadriyatlarni mushohada qilishga mo'ljallangan va o'zida ijtimoiy axborot institutini namoyon etadi. Muzeylar-moddiy ashyolarni axborot vositasida mushohada qilish, to'plash, tarqatish, jamiyatning ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qiluvchi ixtisoslashtirilgan madaniy-ma'rifiy muassasa hisoblanadi. Muzeylar nafaqat tabiat va jamiyatning noyob va xilma-xil ashyolari xazinasi, balki muhim ilmiy ma'rifiy-tarbiyaviy markaz ham hisoblanadi.

Muzeylar — moddiy va ma'naviy madaniyat yodgorliklarini, shuningdek tabiat va insoniyat jamiyati taraqqiyoti xaqidagi bilimlarning ilk manbalari hisoblanadigan tabiiy-tarixiy kolleksiyalarni to'plash, saqlash, o'rganish, ko'rgazma qilish va ommaga yetkazish bilan shug'ullanadi. Muzeylar madaniyatning asosiy davlat omborxonalaridir.

Muzeylar faoliyatining xarakteriga ko'ra ilmiy -tadqiqot va ilmiy-ma'rifiy muassasalar hisoblanadi.

Ilmiy-tadqiqot muassasasi sifatida muzeylar madaniyat va tabiiy-tarix yodgorliklarini, shuningdek tabiat va jamiyat haqidagi bilimlar bo'yicha boshqa ilk manbalarni to'playdilar, o'rganadilar, saqlaydilar.

Ilmiy - ma'rifiy muassasalar sifatida esa muzeylar o'zlarining tadqiqot ishlari natijalarini ko'rgazma va nashr qilish singari ilmiy - ma'rifiy faoliyatlarida namoyish qiladilar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mustaqillik tufayli yurtimizda hukumatimiz tomonidan muzeylarga e'tibor yanada kuchaydi va ko'plab yangi yo'nalishdagi muzeylar ham ochildi. Muzeylarda xalqimiz tarixini o'rganish va yanada takomillashtirish kabi xayrli ishlar amalga oshirilmoqda. Namangan shahrining Nodim Namangoniy ko'chasida joylashgan Namangan o'lkashunoslik va madaniyat muzeyi sal kam bir asrlik tarixiga ega. Muzey shu yillar davomida viloyatning madaniy-ma'rifiy ishlarida o'zining salmoqli hissasini qo'shib kelmoqda. Namangan viloyatida 6 ta "Xalq" muzeyi va O'zbekiston Respublikasida ikkinchi o'rinda turuvchi Pop shahridagi "Arxeologiya" muzeyi va ko'plab uy muzeylar faoliyat olib bormoqda. Namangan viloyati tarixi va madaniyatini o'rganish davlat muzeyi esa ular uchun asosiy uslubiy markaz hisoblanadi. Bu muzey kekxa madaniyat maskani bo'lib, 1920-yil 20-avgustda tashkil topgan[4]. Muzey dastlab Namangan shahridagi 1-rus o'rta maktabi fizika o'qituvchisi Vladimir Ivanovich Ivanov tashabbusi bilan fanlarni chuqurroq o'rganish uchun laboratoriya tarzida tashkil etilgan edi[3].

Bu muzeyga Turkiston oqsoqollari kengashi madaniyat bo'limi qaroriga asosan, XX asr boshidagi eng ko'rkam binosi hisoblangan Fizika muzeyi uchun ajratib berildi. V.I. Ivanov rahbarligida har yili viloyatning cho'l, tog' zonalariga, Nanay, Mamay, Chodak, G'ova Kosonsoyga ilmiy ekskursiyalar uyushtirib, o'lkamiz tabiatiga, tarixiga, madaniyati va hunarmandchilik san'atiga oid buyumlar yig'ilib, ularga ishlov berib, muzeyni boyitib borildi. Natijada 1922-yilda muzey eksponatlari soni 900 taga yetadi. 1930-yilga kelib muzey xazina fondi 3000 taga yetdi[2]. 1970-yildan boshlab muzey ilmiy xodimlari xar bir urush qatnashchilari xonadonida bo'lib, orden, medallari, xat, surat va boshqa moddiy ashyolarni olib kelib, muzey eksponentlarini yanada boyitishadi. Dastlabki vaqtlarda I. Nizomboev, X. Zokirov, N. Axmedov, I. Malenkovlar muzeyni rivojlanib ketishi, eksponatlar bilan boyitilishida o'zining butun hayotini muzey hayoti bilan chambarchas bog'ladilar.

Tadqiqot metodologiyasi. 1920-1987-yillar mobaynida bir qavatli binoda faoliyat yuritgan bo'lsa, 1987-yildan maxsus loyiha asosida qad roslagan 3 qavatli maxsus muzey uchun mo'ljallangan binoda faoliyat yuritmoqda. Muzey jamoasining say-harakatlari va samarali mehnatlarida erishilgan yutuqlar natijasida muzey 1998-yildan boshlab 1-toifali muzeylar qatoridan o'rin oldi[3]. Muzeyning 2-qavatida 1989-yildan tabiat bo'limini ekspozitsion reja asosida jihoslash ishlari olib borildi va bu ishni viloyat rassomlar uyushmasining T. Ashurov boshchiligidagi musavvirlar guruhi zallarni bezadilar. Keyingi yillarda tabiat bo'limi ko'rgazma zallarini viloyatimiz tabiati, o'simlik va hayvonot dunyosi namunalari bilan jihozlash ishlarini amalga oshirishda E. Qoraboev boshchiligidagi bir guruh ilmiy xodimlarning xizmatlari katta bo'ldi.

2014-yil may oyiga kelib, muzey o'zida o'lka tarixi madaniyati, hunarmandchiligi, irrigatsiyasi, san'atini namoyon etuvchi 55239 dona eksponatni tashkil qiladi.

Hozirgi kunda Namangan o'lkashunoslik va madaniyat muzeyida "Tabiat", "Tarix", "Adabiyot va san'at", "Xazina" bo'limlari va "Ma'naviyat", "Mustaqillik" sektorlari faoliyat yuritmoqda.

Natijalar bo'limi. Har qanday tashkilot taraqqiyotida rahbar yuritgan boshqaruv katta ahamiyatga ega hisoblanadi. 2004-yilda muzeyga tarix fanlari doktori, professor I. Yusupov rahbar etib tayinlanadi[1]. Professorning tashabbusi bilan tamomila o'lka tarixi etnografiyasi, mustaqillik yillarida Namangan ko'rgazmalari hozirgi zamon ruhi talabiga javob beradigan yangi ekspozitsiyalar yaratildi va ziyoratchilarga namoyon etilib ijobiy fikrlar olinmoqda. Muzeyni aylanar ekansiz Tabiat bo'limi o'quvchi yoshlarning eng sevimli bo'limi hisoblanadi va bu yerda o'lkamizning tuproqlari, suvi, o'simlik dunyosi, tog'lari, parranda-yu qushlari bilan tanishasiz. Bu bo'limda bo'ri, tulki, burgut, kaltakesak, sariq chipor ilon, tipratikan, yo'vvoyi to'ng'iz, jayra va cho'l o'simliklarini jonli qotishmasini uchratasiz. Eng qizig'i shundaki 2007-yilda Namangan shahridan taxminan balandligi 5 metr, uzunligi 8 metr bo'lgan hayvon bosh suyagi topildi[3].

Yurtimiz arxeolog olimlarining aniqlashicha bu suyaklar karkidonlarning eng qadimgi avlodlari indrikoteriyalarga tegishli ekanligi aniqlandi. Bundan ko'rinadiki 600 ming yildan 3,5 mln yil oldin Namangan hududi dasht bo'lmagan. Chunki bu jonzo'tlar o't-o'lan va daraxtlar bilan oziqlangan. Uzunligi 8 metrlik jonzo'tlar yashaganligini Chustlik pichoqsoz ustalar an'anasiga ko'ra dastaning muguz-karkidon

suyagidan tayyorlanganligi ham isbotlaydi.

Munozara bo'limi. Tarix bo'limida esa o'lkamizning eng qadimgi davridan shu kungacha ajdodlarimiz bosib o'tgan shonli yo'li tarixidan qimmatli ma'lumotga ega bo'lasiz. Bo'limda arxeolog olimlar tomonidan o'rganilish diogrammasiga va xaritasiga, ibtidoiy ajdodlar yashagan g'or ko'rinishi, ularning mashg'uloti, tosh asrini bo'linishi, mehnat va ov qurollari, Chust bronza davri manzillari va u yerdan topilgan mehnat qurollari, Qadimgi Koson, Pop Munchoqtepa yodgorligi, Axsikent, Buonamozor, Temuriylar davrida Axsikent va u yerdan topilgan zeb-ziynatlar bilan tanishasiz. Hatto eramizdan avvalgi III-II asrlarga oid eng qadimiy topilma hisoblanadigan Yunon-Baqtriya tangalari ham saqlanib kelinmoqda. Tarix bo'limda etnografiya bo'limi bo'lib, unda ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan turli xil sopol, chinni, yog'och va misdan yasalgan uy anjomlari, o'zbek milliy cholg'u asboblari, milliy kiyimi, o'zbek milliy uyi va hovlisi ko'rinishi yaratilgan.

Adabiyot va san'at bo'limi zalida o'lkamizning kulolchilik maktabi asarlari, naqqoshlik san'ati ustalari, mahsulotlari, kashtachilik va hozirgi zamon musiqa, teatr san'ati vakillari faoliyatini ko'rish bilan ma'naviy ozuqa olasiz. Bu bo'lim muzeyda tez-tez ziyoratchi mehmonlar, muntazam tadbirlar o'tkazilishi bilan o'zgacha taassurot qoldiradi.

Muzeyning ma'naviy-ma'rifiy, ommaviy ishlarida Ma'naviyat bo'limining o'rni alohida. Ma'naviyat bo'limi muzeyda tadbirlarni tashkillashtirish, mehmon va ziyoratchilarni kutib olish va ularga tanishtiruv, mavzuli o'quv ekskursiyalarni tashkillashtirish, xodimlar o'rtasida muzeyda va muzeydan tashqarida muloqot, suhbat uchrashuvlar tashkil qilish ishlarini bajaradi.

Xazina bo'limi muzeyning asosiy bo'limi hisoblanadi. U yerda o'lka tabiati, tarixi, madaniyati ajdodlarimizning hunarmandchilik san'atining tarixiy sirlarini ochib beruvchi nodir va noyob eksponatlar saqlanadi. Muzey xazina fondi yil davomida ilmiy xodimlarning say-xarakatlari orqali yangi-yangi eksponatlar bilan to'ldirib borilmoqda.

2004-2008 yillarda tarix, etnografiya, Namangan adabiy muhiti, Mustaqillik yillarida Namangan ekspozitsiyalari zamon talabi ruhida yangi rejalar asosida qayta jihozlandi va ziyoratchilarga havola etilmoqda. Bu ishlarni amalga oshirishda I.Yusupov, L.Axmadaliyeva, E.Mirzaaliev, E.Qoraboev va ilmiy xodimlar N.Mo'minova, D.Ahmadjanova, O.Sottiboevlar alohida jonbozlik ko'rsatmoqdalar.

Xulosa. Mazkur muzeyning yoshlarimizga bugungi kunda berayotgan ma'naviy va tarixiy saboqlari biz yoshlarni ajdodlarimizni qanday mashaqqatli, sinovli yo'llarni bosib o'tganidan darak beradi. Yurtimizga qanchadan-qancha bosqinchilar hujum qilgan, lekin o'zbek xalqining milliy etnik konfliktlari yo'q bo'lib ketmadi. Tarix millatning o'tmishi, buguni va kelajagini o'rganadi muzey esa shularni bizga ko'rsatadi. Shuni alohida aytish kerakki, Namangan viloyati tarixi va madaniyatini o'rganish davlat muzeyi viloyatimizning aholisini, o'quvchi yoshlarini o'lkamiz tarixi, madaniyati, san'ati sirlarini o'rganishga imkon yaratadi. Shunday ekan bu nodir noyab tarixiy topilmalarni va etnografik buyumlarni to'plash, saqlash va kelajak avlodlarga yetkazishda nafaqat muzey, balki biz yoshlarning ham o'rni katta muzey eksponatlarini ushlab e'zozlashimiz, o'tmishimiz tarixiga hurmat bilan qarashimiz va asrab avaylashimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Baxriddinov O. Muzeylar-tariximiz guvohi // Namangan haqiqati. 2004, 10 mart
2. Kuryazova D. O'zbekistonda muzey ishi tarixi. -Toshkent: San'at. 2010. –B. 43
3. Mirzaaliyev E. Namangan viloyat o'lkani o'rganish muzeyi: kecha va bugun. - Farg'ona: 2010.- B.23.
4. www.ziynet.com

AFG‘ONISTONDA O‘ZBEK TILINING QONUNY ASOSLANISHI, O‘ZBEKLAR IJTIMOY-MADANIY HAYOTIDAGI O‘RNI (XX ASR – XXI ASR BOSHLARI)

*Norqo‘chqarov Xushvaqt Eshnazarovich,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada butun XX asr davomida va XXI asr boshlarida Afg‘onistonda o‘zbek tilining holati, unga afg‘on hukumatining munosabati, o‘zbek tilining Konstitutsiya darajasida qonuniy asoslanishi, ta’lim tizimi, matbuot nashrlari, ommaviy axborot vositalari va boshqa shu kabi afg‘on o‘zbeklarining ijtimoiy-madaniy hayotidagi muhim sohalarda tutgan ahamiyati, mamlakatdagi murakkab etnolingvistik vaziyatda Afg‘oniston o‘zbeklarida o‘zligini saqlashning muhim sharti sifatida o‘zbek tilini asrash uchun harakatlari tarixiy jihatdan tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Afg‘oniston, o‘zbek tili, afg‘on o‘zbeklari, Konstitutsiya, ta’lim tizimi, matbuot, radio, televideniya, milliy uyushma, jamiyatlar.

ПРАВОВАЯ ОСНОВА УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА В АФГАНИСТАНЕ, ЕГО МЕСТО В СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ УЗБЕКОВ (XX ВЕК – НАЧАЛО XXI ВЕКА)

*Норкучкаров Хушвакт Эшназарович,
Базовый докторант Бухарского государственного университета*

Аннотация: В данной статье рассматривается положение узбекского языка в Афганистане на протяжении XX века и в начале XXI основы века, отношение к нему афганского правительства, правовые основы узбекского языка на уровне Конституции, образовательная система, издания в прессе, средства массовой информации и т.п. Значение афганских узбеков в важных сферах их социокультурной жизни и их усилия по сохранению узбекского языка как важного условия сохранения идентичности афганских узбеков в сложной этнолингвистической ситуации в стране анализируются исторически.

Ключевые слова: Афганистан, узбекский язык, афганские узбеки, Конституция, система образования, пресса, радио, телевидение, национальные объединения, общества.

LEGAL BASIS OF THE UZBEK LANGUAGE IN AFGHANISTAN, ITS PLACE IN THE SOCIO-CULTURAL LIFE OF THE UZBEKS (XX CENTURY - EARLY XXI CENTURY)

*Norkuchkarov Khushvakt Eshnazarovich,
Basic doctoral student of Bukhara State University*

Abstract. In this article, the situation of Uzbek language in Afghanistan throughout the 20th century and at the beginning of the 21 st century, the attitude of the Afghan government to it, the legal basis of the Uzbek language at the level of the Constitution, the educational system, press publications, mass media and other such The importance of Afghan Uzbeks in important areas of their socio-cultural life, and their efforts to preserve the Uzbek language as an important condition for preserving the identity of Afghan Uzbeks in the country's complex ethnolinguistic situation are analyzed historically.

Key words: Afghanistan, Uzbek language, Afghan Uzbeks, Constitution, education system, press, radio, television, national association, societies.

Kirish (Introduction). Tarixiy tadqiqotlardan ma’lumki, XVIII asr ikkinchi yarmida Afg‘oniston davlati asoschisi Ahmadshoh Durraniy (1747-1773 yy.) hukmronligi davrida boshlangan Janubiy Turkistondagi Qunduz, Balx, Axcha, Mozori-Sharif, Maymana, Andxoy, Shibirg‘on va Xulm kabi mustaqil o‘zbek xonliklarini bo‘ysindirish uchun harakat XIX asr 80-yillarida Amir Abdurahmonxon (1880-1901 yy.) tomonidan hududning to‘liq qo‘shib olinib, Afg‘on Turkistoniga aylanishi bilan yakunlandi [1, B.10-11]. Natijada Amudaryoning chap sohilidagi shahar va qishloqlar bilan birga ushbu hududda yashovchi aholi ham Afg‘oniston davlati fuqarolariga aylandi. Aslida mintaqa murakkab etnik xilma-xillikka ega bo‘lib, o‘zbek millati vakillaridan tashqari tojiklar, turkmanlar, hazoralar, arablar ham istiqomat qilardi. Amudaryoning o‘ng sohilida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar ta’sirida yuzaga kelgan muhojirlik to‘lqini natijasida o‘zbeklar salmog‘i yanada ortdi. Bu holatlar mamalakatning keyingi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy rivojlanishi va taraqqiyotida muhim masalalardan biriga aylandi. Yuqoridagi omillar

Afg'onistonni yanada ko'p millatli va ko'p tilli mamlakatga aylantirdi.

Adabiyotlar tahlili va Metodlar (Materials and Methods). Afg'onistondagi o'zbeklarning til xususiyatlari, uning rasmiy Afg'on hukumati tomonidan qonuniy asoslantirilishi va o'zbeklar ijtimoiy-madaniy hayotidagi ahamiyati bir qancha tadqiqot va manbalarda o'z aksini topgan. Jumladan, ushbu maqola ma'lumotlari o'zbek, nemis, rus va afg'onistonlik olim va mutaxassislarning tadqiqotlarida keltirilgan fikr-mulohazalari hamda arxiv materiallari va rasmiy internet-axborot manbalaridagi ma'lumotlarni o'zaro solishtirish orqali qiyosiy tahlil qilingan holda o'rganilgan. Shuningdek, maqolada qiyosiy tahlil metodidan tashqari, tarixiylik, izchillik, xolislik kabi ko'plab metodlardan ham foydalangan holda mavzu mohiyatini yoritishga harakat qilingan.

Natijalar va munozara (Results and Discussion). Ma'lumotlarga ko'ra Afg'onistonda 20 dan ortiq millat va elat vakillari istiqomat qilib, mamlakat aholisi so'zlashadigan tillar va yirik dialektlar soni 30 dan ortiqni tashkil qiladi[2, B.22-29]. Bunday murakkab etnolingvistik vaziyatda Afg'onistondagi o'zbeklar ham o'zining milliylik xususiyatlarini, urf-odat, an'ana va qadriyatlarini, shuningdek, milliy mansublikning asosiy sharti sifatida o'z ona tillari - o'zbek tilini saqlab qolish orqali milliy qiyofalarini yo'qotmaslik choralari ko'rdilar.

Aslida milliy tilni asrashning eng muhim shartlari tilni davlat tili darajasiga chiqarib, qonuniylashtirish va ta'lim tizimi, nashriyotlar, adabiyot, matbuot, gazeta, jurnal, televideniya, radioeshittirishlar kabi xalqning ijtimoiy-madaniy hayotida keng qo'llanilishi hisoblanadi. XX asrning 30-yillarigacha Afg'oniston aholisi o'rtasida dariy tili umummuloqot tili va mamlakatning yagona rasmiy tili hisoblangan bo'lsada, boshqa tillarning ahamiyati ham butunlay yo'qolmagan edi. Buning isboti sifatida ko'ramizki, Amir Omonullaxon davrida (1919-1929 yy.) o'zbek va turkman o'quvchilari uchun "O'qish kitobi" nashr qilingan edi. Shuningdek, yirik afg'on puli banknotlarida pul qiymatini belgilovchi yozuvlar dariy, pashtu va o'zbek tillarida ifodalangan[3, B.14].

1929-yil Afg'oniston taxtiga o'tirgan Muhammad Nodirshoh davridan boshlab mamlakatda pushtunlashtirish siyosati olib borildi. Bu holat mamlakatning shimoliy qismlarini, umuman o'zbeklar va ular yashaydigan hududlarni ham chetlab o'tmadi. Jumladan, kelib chiqishi turkiy bo'lgan geografik va tarixiy nomlar pashtunchasiga almashtirildi, ko'plab tojik va o'zbek tillaridagi badiiy, tarixiy va diniy kitoblar aholi orasidan yig'ishtirib olindi[3, B.12-16]. 1936-yil pashtu tili rasmiy davlat tili deb e'lon qilindi va mamlakatda dariy tili bilan birgalikda ikkinchi rasmiy til sifatida joriy etildi. Pashtu tilini rivojlantirish maqsadida davlat apparati ma'murlariga bu tilni o'rganish majburiy deb e'lon qilindi[4, B.18]. Rasmiy xatlar va hujjatlar faqat pashtu tilida yoziladigan bo'ldi. Pashtu tilini bilgan idora xodimlariga har oy 50 afg'oniy miqdorida maoshlariga qo'shimcha mablag' ham beriladigan bo'ldi. Afg'on Turkistonida pashtu tilidagi maktablarni ochib, unda yerlik aholi bolalarini o'qitishga harakat qilindi[3, B.12-16]. Bunday holatda Afg'onistonda o'zbek tili asosan, o'zbek oilalarida hamda o'zbeklar zich yashaydigan hududlarda "oila tili" yoki og'zaki til darajasida saqlandi. Muhojir o'zbeklar tarixi bo'yicha yetuk olim Shodmon Hayitov xorijdagi o'zbeklarning milliy tillarini saqlashi haqida quyidagicha fikr bildiradi: "Xorijdagi ko'pgina o'zbek oilalarida o'zbek tilida gapirish yozilmagan qonun bo'lib, uyda, dasturxon atrofida bir-birlari bilan o'zbek tilida muloqot qilganlar. O'zbek muhojirlar farzandlariga asosan o'zbek tilining og'zaki nutqini o'rgatishni maqsad qilib qo'yidilar" [5, B.149]. Afg'onistonda bu davrdagi pushtunlardan o'zga millat vakillarining ijtimoiy-siyosiy jarayonlardan chetda tutilishi yoki pushtunlashtirish siyosati natijasida hamda yuqorida ta'kidlaganimiz murakkab etnolingvistik sharoitda har bir millat o'zlarining milliy o'ziga xosliklarini asrab qolishga harakat qildilar. Xususan, o'zbeklar ham o'zbek tilini og'zaki va xonadon tili darajasida doimiy ishlatishga harakat qilishi afg'on o'zbeklarida bu tilning bir necha o'ziga xos jihatlari namoyon qildi. Birinchidan, ushbu holat o'zbek tilining keyingi avlodga yetkazilishini ta'minlovchi shakli sifatida ko'rilgan bo'lsa (chunki Afg'onistondagi ba'zi millatlar o'z tillarini unitib, asosan dariy yoki pashtu tilli xalqlarga aylanib bormoqda, ularning ko'pchiligi kelib chiqishi mo'g'ul yoki turkiy bo'lgan millatlar hisoblanadi[6, B.111-112]); ikkinchidan, o'zbek tilining uzoq vaqt o'zga tillar ta'siridan holi, sof holda saqlanishini ta'minladi (XX asrning 70-90 – yillari va XXI asr boshlarida bevosita Afg'onistonda bo'lib, bu yerdagi o'zbeklarning etnomadaniy xususiyatlari va milliy tilini tadqiq etgan olim Ingeborg Baldauf, o'z tadqiqotlarida XX asrning so'nggi choragi va XXI asr boshlarida mamlakatda harbiy-siyosiy, ijtimoiy jarayonlar ta'sirida Afg'oniston o'zbeklari tilida yuz bergan o'zgarishlar haqida ancha mufassal ma'lumotlar beradi. Jumladan, tadqiqotchi o'zi duch kelgan o'tgan asrning 70-yillaridagi o'zbek tilining holati 18 yillik tanaffusdan keyingi (1996-yil) tashrifida uchratgan tildan ko'p jihatdan farq qilganini ta'kidlaydi. Unga ko'ra bu davrga kelib,

afg'on o'zbeklarining tili ancha forslashgan, o'zga tillarning ta'siridan tashqari hatto, o'zbek tilining o'z ichida dialektik (lahjaviy) aralashuvi ham yuz berganligiga o'zi duch kelgan holatlardan misollar keltiradi. 1970-yillari oxirigacha olima Afg'oniston o'zbeklarining tili asosan o'zbeklar zich yashaydigan hududlarda og'zaki suhbat va oila tili sifatida qo'llanilib, o'zga tillar ta'siridan holi bo'lganligini va ayniqsa tashqi dunyodan uzoq vaqt cheklangan o'zbek ayollari milliy tilini ancha sof holda saqlanganini aytib o'tadi. 1990-yillar ikkinchi yarmida esa o'zbek tilida gapiruvchilar tilida forscha so'zlar ko'payib, o'zbek tili eroniylashganini o'zbeklarning ijtimoiy-siyosiy hayotda faollashib, ular orasida davlat idoralarida faoliyat yurituvchilarning ko'paygani, shu davrdagi harbiy-siyosiy va ijtimoiy jarayonlar tufayli yuzaga kelgan ichki migratsiya natijasida millatlar o'rtasida ma'lum miqdorda aralashuv hodisasi yuz bergani bilan izohlaydi. Bu esa tillar va lahjalarning ham ma'lum ma'noda o'zaro ta'sirlashuviga olib keldi. Yashash manzillariga qaytganlar o'zlarining muhojirlik tajribalari bilan lisoniy ta'sirni ham olib qaytganini aytib o'tadi [7, B.66-79]; uchunchidan, O'zbekistonda o'tgan tarixiy davrda hozirgi zamon o'zbek adabiy tili vujudga kelgan bo'lsa, xorijdagi xususan, Afg'onistondagi o'zbeklarda esa 1917-yillargacha mavjud bo'lgan o'zbek tili lahjalari hamda 1920-1930 yillargacha muomalada bo'lgan klassik o'zbek adabiy tilida ya'ni Alisher Navoiy va Bobur ijod qilgan tildagi so'z va atamalar saqlanib qolishiga olib keldi [8, B.19-20]. Afg'onistondagi bunday muhit XX asr 60-yillari ikkinchi yarmigacha davom etib keldi. Muhammad Zohirshoh hukmronligining keyingi yillarida muhojir o'zbeklarga nisbatan siyosat yumshatilib, o'zbeklarga yerlar berildi, ta'lim muassasalarida o'qishga, savdo-sotiq, tijorat bilan shug'ullanishga va davlat muassasalarida yuqori lavozimlarida ishlashga ruhsat berildi [3, B.12-16].

Tadqiqotchi X.Alimovanning tahlillariga ko'ra, mustaqil Afg'oniston tarixida 8 marotaba (ba'zi manbalarda 10 ta) Konstitutsiya qabul qilingan bo'lib, 1923-yil Amir Omonullaxon (1919-1929 yy.) va 1931-yil Nodirshoh (1929-1933 yy.) hukmronligi davrlaridagi Konstitutsiyalarda davlat tili haqida moddalar kiritilmagan. 1964-yil Muhammad Zohirshoh (1933-1973 yy.) hukmronligi davrida qabul qilingan Konstitutsiyada pashtu va dariy tillari rasmiy davlat tillari sifatida belgilanadi. Muhammad Dovud tomonidan Afg'oniston Respublika deb e'lon qilingandan so'ng qabul qilingan 1976-yilgi Konstitutsiyada ham huddi shu ikki til davlat tili sifatida ko'rsatiladi. 1980-yil Afg'oniston Demokratik Respublikasi tomonidan Babrak Kormal rahbarligida qabul qilingan beshinchi Konstitutsiyaning 40-moddasida davlat tili masalasi quyidagicha ifodalangan: "Revolutsion Kengashning qonunlari va farmonlari pashtu va dariy tillarida chop qilinadi va ularni Afg'onistonning boshqa xalqlari tillarida nashr etish mumkin." Ko'ramizki, bu yerda rasmiy hujjatlar pashtu va dariy tillarida qabul qilinishi ta'kidlansada, Afg'onistonda mavjud boshqa xalqlar tillariga o'girilib nashr etilishi mumkinligi aytilmoqda (shu jumladan o'zbek tilida ham) [2, B.22-29]. Bu vaqtga kelib mamalakatda yashovchi boshqa millatlar tillarida ham rasmiy nashrlar faoliyat yurita boshlagan edi. Konstitutsiya moddasining bu tarzda talqin etilishidan maqsad rasmiy e'lon qilingan hujjatlar mazmunini ushbu nashrlar orqali barcha xalqlarga yetkazib borish ko'zlangan deyishimiz mumkin.

1987-yil Doktor Najibullo davrida qabul qilingan Konstitutsiyaning 8-moddasida: "Mamlakatdagi milliy tillar orasida pashtu va dariy rasmiy tillardir" - deyilgan. Bunda "milliy til" va "rasmiy til" o'rtasida farq vujudga kelgan. Unga ko'ra Afg'onistondagi barcha tillar "milliy" va bular orasida pashtu va dariy "rasmiy til" hisoblanadi. Bu yerda mamlakatdagi boshqa tillar bilan birga o'zbek tili ham Afg'onistonning "milliy tili" deb hisoblanishini ko'ramiz. Hozirgi vaqtda Afg'onistondagi tillarning maqomi 2004-yil 4-yanvarda Loyi Jirg'a tomonidan qabul qilingan va Afg'oniston prezidenti Hamid Karzay tomonidan rasmiy imzolangan Konstitutsiyaning 16-moddasiga muvofiq belgilab qo'yilgan. Jumladan, ushbu modda quyidagicha ifodalanadi: "Pashtu, dariy, o'zbek, turkman, pashayi, nuristoniy, pomiriy tillar va mamlakatdagi boshqa tillar orasida pashtu va dariy davlatning rasmiy tillaridir.

Aksariyat aholi o'zbek, turkman, pashayi, nuristoniy, baluj va pomiriy tillarida so'zlovchi rayonlarda, o'sha til pashtu va dariy tillari bilan bir qatorda uchinchi rasmiy tildir va uning tatbiqi qonun orqali tartibga solinadi.

Davlat Afg'onistondagi barcha tillarni mustahkamlash va rivojlantirishga qaratilgan samarali dasturlarni ishlab chiqadi va amalga oshiradi.

Mamlakatdagi barcha tillarda matbuot nashri va ommaviy axborot vositalari erkindir.

Mamlakatdagi mavjud ilmiy va milliy ma'muriy terminlar saqlanib qoladi." [2, B.22-29]

Ushbu moddaga ko'ra, pashtu va dariy tillariga rasmiy davlat tili maqomi berilgan. Shuningdek, o'zbek, turkman, pashayi, nuristoniy, baluj va pomir tillarida so'zlashuvchi aholi zich yashaydigan

mintaqalarda qayd etilgan tillar ham uchinchi rasmiy til maqomida ekanligi qonuniylashtirilgan. Ushbu tillarning rivojlanishi uchun davlat mas'ul bo'lib, dastur ishlab chiqilishi, shuningdek, matbuot nashri va ommaviy axborot vositalari uchun ham hech qanday cheklovlar yo'qligi belgilangan.

Asosiy Qonunning 43-moddasida: "...Davlat har bir hududda so'zlashadiganlar uchun Ona tilida o'qitish sharoitini yaratadi" – deyilgan jumlarlar esa mamlakatdagi turli millatlarning o'z tillarida ta'lim olish imkoniyatini ham yaratib beradi[9]. Albatta, 16-moddaning oxirgi bandidagi "ilmiy va milliy ma'muriy terminlar saqlanib qolishi" va uchinchi rasmiy tillarga o'zgartirilmasligi qoidasi hamda 20-moddadagi "Afg'oniston davlat madhiyasi pashtu tilida va "Allohu akbar" hamda Afg'oniston xalqlarining nomlari bilan aytiladi." – degan jumlarlar ma'lum ma'noda mamlakatda pashtu tilining ustunligini ko'rsatuvchi hisoblanadi[2, B.22-29]. Shunday bo'lsada o'zbek tilining ham rasmiy davlat tili maqomini olishi va mamlakatning Bosh Qomusi – Konstitutsiyada belgilab qo'yilishi afg'on o'zbeklari uchun ulkan yutuq sifatida ko'rishimiz mumkin.

Ma'lum millatga tegishli tilning davlat tomonidan qonuniy asoslanishi, tilning jamiyatda faqat og'zaki yoki oila tili darajasida qolib ketmasdan, ta'lim tizimi, matbuot nashrlari, ommaviy axborot vositalari va boshqa shu kabi xalqning ijtimoiy-madaniy hayotidagi muhim sohalarda faol qo'llanilishi ushbu tilni rivojlantiradi va yashovchanligini oshiradi. Shuningdek, millatni birlashtiruvchi, o'zligini tanituvchi vosita ham hisoblanadi. Bu jihatlarni biz Afg'oniston o'zbeklarining ijtimoiy-madaniy hayotida ham ko'rishimiz mumkin.

XX asrning 60-yillarida Afg'onistonda chuqur islohatlar davri boshlandi. Garchi Konstitutsion-monarxiya shaklidagi mamlakat bo'lishiga qaramasdan 1964-yil qabul qilingan Konstitutsiya Afg'onistonda ancha liberal va demokratik islohatlarga yo'l ochdi. Bu esa jamiyatda turli ijtimoiy, siyosiy-huquqiy qarashlar o'sishiga, aholining faol qatlamlari o'rtasida hamda o'zligini saqlash harakatidagi millatdoshlarni birlashtirgan milliy uyushma, jamiyat va tashkilotlar yashirin yoki ochiq ko'rinishda tashkil etilishiga olib keldi.

Xuddi shunday jamiyatlardan biri 1964-yilda Kobul shahrida tashkil etilgan tarkibida asosan muhojir o'zbeklarni birlashtirgan shoir Shog'ulom Ahmadiy boshchiligidagi she'riyat ixlosmandlarining kichik guruhi hisoblanadi. Vatanparvarlik she'rlari "Oydin" gazetasida (O'zbek "Vatan" jamiyatining nashri, 1968-yildan nashr etila boshlangan[10]) chop etilgan bu guruh a'zolari asosan, boy va nufuzli kishilar galma-galdan ulardan birining uyida to'planib, bahs-munozara va she'riyat kechalari o'tkazishgan. Bu guruh rasman ro'yxatga olinmagan. Shuni ham ta'kidlash kerakki, ushbu jamiyat keyinchalik, O'zbek "Vatan" jamiyati, Afg'oniston Maorif vazirligining O'zbek tilini va adabiyotini o'rganish markazi bilan keng aloqalar olib bordi[11]. Afg'onistonning shimolidagi aholini birlashtiruvchi jamoat tashkilotlaridan yana biri 1980-yilda O'zbek "Vatan" jamiyati yordamida tashkil etilgan Afg'on "Vatan" jamiyati hisoblanadi. Tarkibini asosan muhojir o'zbeklar tashkil qilgan. Ushbu jamiyat Afg'onistonda rasman faoliyat yuritgan[11]. Yana bir shunday uyushma – Turkiy tilli yoshlarning "Oydin" uyushmasi hisoblanadi. Uyushmaning markazi Kobulda joylashgan. Ushbu uyushmaning asosiy maqsadi Afg'onistondagi turkiy tilli yoshlar orasida madaniy-ma'rifiy faoliyatni targ'ib etib, yoshlarning ta'lim olishiga imkon yaratish hisoblangan. Uyushmani Turkiya Respublikasi qo'llab-quvvatlaydi. "Oydin" uyushmasining Tahor, Mozori-Sharif, Saripul, Andxo'y va Maymana kabi shimoliy viloyatlarda bo'limlari ham tashkil etilgan edi[12, B.47-48].

Ma'lumotlarga ko'ra, o'tgan asrning 50-yillari o'rtalarida Afg'onistonning o'zbeklar yashaydigan viloyatlarida atigi 95 ta boshlang'ich maktab faoliyat ko'rsatgan. Ulardan 42 tasi shahar (40 tasi o'g'il bolalar uchun va 2 tasi qiz bolalar uchun), ular 6 yil o'qigan va 53 tasi qishloq maktablari (barchasi o'g'il bolalar uchun) bo'lib, o'qish muddati 3 yillik bo'lgan. Bu maktablarda o'qitish o'zbek tilida emas, balki dariy va pashtu tillarida olib borilgan.

Afg'onistonning shimolidagi o'zbek oilalaridagi o'g'il bolalar (milliy ozchilikdagi qizlar uchun bu mutlaqo istisno qilingan) o'rta va maxsus (va ayniqsa oliy) ma'lumotni faqat Kobulda yoki boshqa yirik shaharda olishi mumkin edi. Bu faqat aholining boy va o'ziga to'q qatlamlarigagina nasib qilishi mumkin edi[20, B.118].

Afg'oniston ta'lim tizimida 1978-yil aprel (Savr) voqealaridan keyin o'zbek bolalari va yoshlari o'zbek tilida ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'lib, o'zbek tilidagi maktablar va oliy ta'lim tizimida O'zbek tili fakultetlari ochila boshladi. Jumladan, O'zbek "Vatan" jamiyati tomonidan Afg'oniston Maorif vazirligi huzurida tashkil etilgan "O'zbek tili va adabiyotini o'rganish" Markaziga yordam sifatida Afg'onistonga katta hajmdagi o'quv-metodik adabiyotlar yuborildi. Afg'oniston Maorif vaziri o'rinbosari

Abdulqayum Nurzayning Jamiyatga yo'llagan maktubi amalga oshirilgan ushbu ishlar Afg'on hukumati tomonidan yukasak baholanganidan darakdir[13]. Ushbu o'quv-metodik adabiyotlar tarkibida 1-sinf dan 10-sinf gacha o'zbek tilidagi darsliklar bo'lib, ular afg'on maktablari uchun o'zbek tilidagi darsliklarni ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qilgan. 1979-1980-yillarida boshlang'ich sinflar uchun bir qator darsliklar nashr etildi[11]. Ammo Afg'onistonga yuborilgan ushbu adabiyotlarni qayta ishlab, afg'on o'zbeklari bolalari uchun barcha fanlarni moslashtiradigan (yuborilgan darsliklar asosan krill alifbosida bo'lgan shuning uchun ularni arab alifbosi asosidagi o'zbek alifbosiga o'girib qayta ishlash zarur edi-N.X.) va yangi adabiyotlar yaratadigan mutaxassislar ham, o'zbek tilida dars beradigan fan o'qituvchilari ham yetishmas edi.

O'zbekistonda o'zbek filologiyasi yo'nalishida tahsil olayotgan afg'onistonlik Omidulloh Bayoni ushbu holatlarni tahlil etib quyidagi fikrlarni bildiradi. "O'zbek tili mutaxassislari bo'lmagani uchun, bolalar oltinchi sinfga yetganda ham darsliklar uchinchi-to'rtinchi sinfdan o'ta olmadi, shunday bo'lsada ona tili darsligi sakkizinchi sinfgacha tayyorlangan. O'zbek xalqi farzandlarining bunday taqdirsizligini ko'rib, bolalarini o'zbekcha maktablardan daryi va pashtu tilidagi maktablarga ko'chirishga majbur bo'ldi. 1992-2004-yillarda Afg'oniston Islom Respublikasi va Tolibonning birinchi hukmronligi davrida ta'lim va tarbiya tizimi tubdan o'zgartirilib, o'zbek tilida ta'lim olish to'xtatilgan bo'lsada, biroq o'zbek tili kafedrasi butunlay chiqarib tashlanmagan, faqat faoliyati sekinlashtirilgan. 2004-yil Afg'oniston Maorif vazirligi chorsho'basida o'zbek tili kafedrasi qayta tiklandi. Biroq bu safar o'zbekcha maktablar emas, balki o'zbeklar yashaydigan hududlarda o'zbek tili alohida fan sifatida o'tiladigan bo'ldi. Bu davrga kelib, o'zbek tili darsliklari 12-sinf gacha (Afg'oniston maktablarida 12 yillik ta'lim shakli bo'lib, 1-sinf dan 6-sinf gacha boshlang'ich davr, 7-sinf dan 9-sinf gacha o'rta davr va 10-sinf dan 12-sinf gacha esa lisa (oliy) davrlardir) tayyorlangan bo'lib, o'zbeklar yashaydigan hududlardagi maktablarda "O'zbek tili darslik kitobi" nomi ostida O'zbek tili va adabiyoti o'rgatilmogda. Afg'oniston viloyatlarining 7 oliy ta'lim muassasalari (Kobul, Balx, Faryob, Juzjon (Javzijon), Taxor, Bag'lon va Saripul universitetlarida[9]) va 10 dan ortiq muallim tayyorlash (o'qituvchilar malakasini oshirish) institutlarida O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi mavjud. Afsuski oliy ta'lim bo'yicha rasmiy o'quv qo'llanmalar chop etilmagan. Barcha universitet va institutlarda O'zbekistonda chop etilgan kitob va o'quv qo'llanmalar o'zbek kirill va lotin alifbolaridan arab alifbosiga o'girilib, darslik sifatida dars berilmogda"[14, B.201]. Afg'onistonda ta'lim tizimida umumafg'on o'zbeklari uchun ma'lum ijtimoiy-siyosiy sabablar tufayli yagona adabiy tilning shakllanmagani ham o'zbek tili grammatikasiga oid yangi darsliklar yaratishda muammo tug'dirmogda[15, B. 22-28]. 1982-yili Kobulda Afg'oniston Fanlar Akademiyasi tashkil etildi. Akademiya qoshida Til va adabiyot va ijtimoiy fanlar instituti tashkil topdi. Bu institutda Afg'onistondagi barcha yirik tillarda yaratilgan xalq og'zaki ijodi, mumtoz va hozirgi zamon adabiyoti, alohida yirik adib va shoirlar ijodiyotining o'rganilishi yo'lga qo'yildi[4, B.19]. Fanlar Akademiyasi muhbir a'zolari uchun o'tgan 1986-yilgi saylovda o'zbeklardan Yoqub Vohidiy domla muhbir a'zo sifatida saylangan[12, B.46-47].

Ma'lum bir tilning jamiyatdagi nufuzi va barqarorligini ta'minlovchi omillardan yana biri bu matbuot hisoblanadi. 1978-yil aprel voqealaridan 21 kun keyin Mozori-Sharif viloyatining markazi Balx shahrida Abdulloh Ruyin muharrirligida o'zbek tilida "Yulduz" gazetasi chop etildi (Ba'zi manbalarda "Yulduz" gazetasi Kobulda tashkil etilgan va shimolga yetkazib berishning murakkabligi bois Mozori-Sharifga ko'chirilgan, asoschisi Afg'onistonning sobiq adliya vaziri va bosh prokurori professor Abdulhakim Shar'iy Juzjoniylar hisoblanadi[12, B.48-49]. Gazeta dastlab, Muhammad Amin Uchqun so'ngra Oyxon Bayoniylar va Abdulloh Ruyinlar tomonidan boshqarilgan[9]). "Yulduz" gazetasi hazrat Alisher Navoiyning "Odamiy ersang demagil odami, onikim yo'q xalq g'amidin g'ami" misralari shiori ostida nashr qilingan. Gazeta 7300 nusxada (boshqa manbalarda oyiga tiraji uch yuz dona[12, B.49]) chop etilib, sahifalarida Navoiy, Bobur, Mashrab, Nodira, Uvaysiy, Anbar Otin singari o'zbek klassik adabiyoti namoyondalarining asarlari bilan birga G'afur G'ulom, Oybek, Pirmuqol Qodirov, Odil Yoqubov, Orif Usmon kabilarning asarlaridan namunalar berib borilgan.

"Yulduz" gazetasi bilan birga turkman tilida "Gurash" ("Kurash") gazetasi (Bosha manbalarda dastlab, "Yulduz" gazetasining 1978-yilda Kobulda chiqqan to'rt-besh sonining to'rt sahifasi o'zbek, to'rt sahifasi esa turkman tilida bo'lib, Mozori-Sharifga ko'chirilgach turkman tilidagi sahifalari alohida "Gurash" nomi bilan chiqarib boshlagan[12, B.48-49]) ham chop etilgan. "Yulduz" va "Gurash" gazetalari Afg'onistonning o'zbeklar yashaydigan 10 ta viloyatiga tarqatilgan[5, B.143-144].

90-yillarda ham bir qancha o'zbek tilidagi gazetalar nashr etildi. Jumladan, Afg'oniston Milliy Islomiy

Harakati Oliy Kengashining matbuot organi "Islom ovozi" ("Nedoy-e Islom") gazetasi 1992-yildan Mozori-Sharif shahrida nashr etila boshlagan; "Yo'l" ("Rox") gazetasi Balx viloyati Yozuvchilar uyushmasi matbuot organi, 1995-yil mart oyidan Mozori-Sharif shahrida nashr etila boshlagan; "Muqaddas yer" ("Xaram") kundalik gazetasi Afg'oniston Islomiy Birlik Partiyasi matbuot organi 1993-yildan Shibirg'on shahrida nashr etila boshlagan; "Tohariston" gazetasi Toliqonda, "Qunduz" gazetasi Qunduzda, "Bidar" ("Uyg'onish") gazetasi Balxda nashr etilgan. Ularning har birining tiraji ming nusxadan oshadi. Ularda Afg'onistonning shimoliy viloyatlaridagi o'zbek shoir va yozuvchilarining ijod namunalari muntazam bosilib chiqqan [21, B.22-23].

Turkiy tilli yoshlarning "Oydin" uyushmasi matbuot nashri "Oydin" jurnali rangli tasviri shaklda, asosan o'zbek tilida Kobul shahrida nashr etiladigan qirq betdan iborat jurnal hisoblanadi. Tiraji ming – ikki ming dona. Jurnalning Mozori-Sharif, Saripul, Tahor, Shibirg'on, Maymana viloyatlari nashrlari ham mavjud-ki, bular Turkiyada tahsil olib kelgan yoshlar tashabbusi asosida nashr etilgan.

"Oydin-Afg'oniston" oylik gazetasi Kobulda o'zbek tilida nashr etilgan. Xususi nashr bo'lib, tiraji ming dona hisoblangan.

"Bobur" jamg'armasining nashri hisoblangan "Ezgu tuyg'u" gazetasi 2000-yildan Shibirg'on shahrida nashr etila boshlagan. Ming dona tirajga ega, sakkiz sahifalik, o'zbek tilidagi gazeta edi.

"Gunash" jurnali turkman tilida bo'lib, har oyda nashr etilgan. Tiraji ikki ming dona bo'lgan [12, B.49].

O'zbekistonda o'zbek filologiyasi yo'nalishida tahsil olayotgan yana bir afg'onistonlik talaba Muhammad Yasin Eldash ma'lumotlariga ko'ra, Shimoliy viloyatlar boshkenti sanalmish Mozori-Sharif shahri afg'on o'zbeklarining madaniy faoliyatlar markaziga aylangan. Mir Alisher Navoiy nomidagi madaniy anjuman bu shaharda qayta o'z faoliyatini boshlagan. Shimoliy viloyatlarda o'zbek tilida bosiladigan "Yog'du", "To'g'ri yo'l", "Quyosh" nomli yana bir qancha gazeta va jurnallar hamda fors tilida chiqadigan "Andisha" nashri o'z o'quvchilari qo'liga yetib borgan. Afg'onistonlik nufuzli o'zbeklardan Abdurashid Do'stim rahbarligida tuzilgan, a'zolari asosan o'zbeklardan iborat bo'lgan, "Afg'oniston Milliy Islomiy Junbushi" harbiy-siyosiy partiyasining markaziy nashri "Nidoyi Islom" va "Armug'on" hamda "Faryob" va "Javzijonon" gazetalarida ham fors tilidagi nashrlar yonida o'zbek tilida yozilgan maqolalar va she'rlar ham nashr etilgan.

O'tgan asrning 70-yillari oxiridan ya'ni Aprel (Savr) voqealaridan keyin o'zbek tilida matbuotda maqola va she'rlar nashr etishdan tashqari, o'zbek tilidagi klassik adabiy asarlar va she'riy to'plamlardan iborat kitoblarni chop qilishga ham ruxsat berildi. Jumladan, dastlab Doktor Muhammad Ya'qub Vohidiy Juzjoni tashabbusi bilan Sulton Husayn Boyqaro Devoni, Abdulg'affor Bayoni bilan hamkorlikda Alisher Navoiyning "Xamsa"si hamda "Mahbub ul-qulub" asari nashr etildi. Shuningdek, Doktor Shafiq Yorqin tashabbusi bilan Zahiriddin Muhammad Boburning "Daryo dar gavhar" nomdagi Devoni, shoira Nodirabegimning "Nodira va uning she'rlari" to'plamlari bosib chiqarildi. Keyinroq, bir qator o'zbek mumtoz asarlari va she'rlar to'plamlari ham nashr etildi. Xususan, "Shajarai tarokima", "Muhabbatnoma", "Mezon ul-avzon", "O'zbek adabiyoti farhangi", "Bobur manguligi", "Shoiralar" tazkiralari va "O'zbek ijodkorlari" to'plamlari bosilib chiqdi [9].

Shu o'rinda afg'onistonlik folklorshunos olim Fayzulla Aymoq tomonidan Kobulda (1980-yil) keyinchalik Toshkentda (1986-yil) bosilib chiqqan "Xalq durdonalari" to'plamini alohida eslatib o'tish o'rinlidir. Bu to'plamda Afg'oniston o'zbeklari orasida keng tarqalgan xalq qo'shiqlari, ertak va dostonlari, maqol va matallaridan namunalar berilgan [4, B.42].

Afg'oniston o'zbeklarida o'zbek tilining ahamiyatini oshirishda ommaviy axborot vositalarining roli ham muhim hisoblangan. O'zbekistonda xorijdagi o'zbeklar bilan o'zaro aloqalarni yo'lga qo'yishda muhojir o'zbeklar uchun radioeshittirishlar olib borgan "Vatandosh" radiostansiyasi tashkil etilgan edi. 1961-yilda ilk bor "Vatandosh" orqali o'zbekcha radioeshittirishlar berish boshlandi. Ushbu radioeshittirishlarda adabiyot, san'at, jonli muloqotlar va turli viktorinalar ko'rinishida turfa yo'nalishlar bo'yicha eshittirishlar berib borilgan. "Vatandosh" radioeshittirishlarini afg'on o'zbeklari ham katta qiziqish bilan tinglaganliklari tarixiy ma'lumotlardan ma'lum. Jumladan, radioeshittirish dasturlaridagi suhbat va muloqotlarda eng ko'p g'olib bo'lganlar ham aynan afg'onistonlik o'zbeklar hisoblangan. Afg'onistonlik o'zbeklarning farzandlarida Zikrilloh Ishonch va Muhammad Karim Halimiylar "Vatandosh" radiostansiyasining doimiy muhbirlari bo'lishdi [16, B.38-54]. 1970-yil 2-oktabrda Afg'oniston radiosida o'zbek tili eshittirishlari boshlangan edi [17, B.130-138]. "Vatandosh" radiostansiyasiga 1990-yilda afg'on

radiosi o'zbek eshittirishlar bo'limidan Muhammad Ilyosiy, Burxoniddin Nomiq kabi jurnalistlar va shoirlar kelib ikki oycha ishlab tajriba almashdilar. Ular Toshkent, Buxoro, Samarqand, Xiva kabi tarixiy shaharlarimizda ijodiy safarlarda bo'lib, o'z taasurotlarini "Vatandosh"da o'rtoqlashdilar. O'zbekistonlik shoir va yozuvchilar hamda san'at ustalari bilan muloqotda bo'lib, afg'on radiosi eshittirishlari uchun materiallar to'pladi [16, B.54-55].

Afg'oniston o'zbeklari ijtimoiy-madaniy hayotida o'zbek tilining ahamiyatini oshiruvchi yana bir omil bu televideniya hisoblanadi. Afg'onistonda o'zbek tilidagi televideniya mamlakatda 2001-yildan keyin yuz bergan ijobiy o'zgarishlar davridan boshlab, asosan xususiy televideniya tashkil etish orqali rivoj topdi. Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti universiteti ilmiy tadqiqotchisi afg'onistonlik Quvonch Ehsonullo XXI asr boshlarida ya'ni Afg'oniston Islom Respublikasi davrida mamlakatdagi televideniya, videomediya va ijtimoiy tarmoqlarda o'zbek tilining qo'llanilishi masalasini mufassal tahlil etgan. Jumladan, bu davrda Afg'onistonda o'zbek tilida 7 ta mahalliy va xalqaro telekanallar faoliyat olib borganini ko'rishimiz mumkin.

"Oyna" telekanali mamlakat bo'yicha birinchi xususiy telekanal bo'lib, Marshal Abdurashid Do'stimning tashabbusi va moliyaviy yordami bilan Sayid Anvar Sodod muharrirligida 2004-yildan Juzjon viloyatida faoliyat boshladi. Keyinchalik Azizulloh Aral bosh muharrirligida 2008-yildan Kobulga ko'chirildi va xalqaro telekanal sifatida barcha dasturlarni o'zbekcha uzatdi.

2014-yilda Marshal Do'stimning o'g'li Hoji Botur Do'stim tashabbusi bilan Habib Quyosh bosh muharrirligida "Botur" nomli o'zbekcha yana bir xususiy telekanal ish boshladi. Ammo siyosiy sabablar tufayli faoliyati to'xtatildi.

"Birlik" telekanali 2013-yil Tahor viloyatida Muhammad Olim Soyi rahbarligida va Ramazon Botur bosh muharrirligida faoliyat olib bordi.

Mozori-Sharif shahrida Nazif Solihiy tashabbusi bilan Bismullah Muhammadiy bosh muharrirligida "Almos" telekanali o'zbek, turkman va dariy tillarida dasturlar berib borildi.

"Oylar" telekanali Mehrobuddin Sharifi moliyaviy ko'magi bilan Sadruddin Qunaviy bosh muharrirligida 2021-yil Tahor viloyatida ish boshlagan edi.

"Bek" telekanali Juzjon markazi Shibirg'onda dariy va o'zbek tillarida ko'rsatuvlar uzatildi.

"Oy" telekanali 2011-yil Kobulda Sabruddin Rahmoniy homiyligida Muhammad Olim Ko'hkan bosh muharrirligida tashkil etildi.

Ushbu telekanallardan tashqari "Oriyono", "Orizu", "Nurin", "Nur" va "Rahi Fardo" telekanallarida ham o'zbek bo'limlari ochilib, dariy va pashtu tillaridagi dasturlar bilan birga o'zbekcha ko'rsatuvlar ham eferga uzatilgan.

Shuningdek, tadqiqotchining fikriga ko'ra, Afg'oniston rasmiy hokimiyat tizimi, prezident matbuot bo'limidan tortib sud hokimiyatigacha o'zbek tilidagi rasmiy matbuot bo'limlari tashkil etilgan edi [17, B.130-138]. Shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, 2020-yil 10-apreldagi O'zbekiston Respublikasining Qonuni bilan 21-oktabr – O'zbek tili bayrami kuni deb belgilandi [18, B.4]. Qayd etilishicha, Afg'onistonda 21-oktabr – rasmiy jihatdan bayram kuni – O'zbek tili kuni deb e'lon qilingan [18, B.4].

Xulosa (Conclusion). Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, dunyoning boshqa mintaq va mamlakatlariga nisbatan salmoqli qismni tashkil etuvchi Afg'onistondagi o'zbeklar milliy o'zligini saqlashning muhim sharti bo'lgan milliy tilni asrash, uni davlat darajasida qonuniy asoslantirib, xalqning ijtimoiy-madaniy hayotida keng qo'llash til yashovchanligining muhim jihati hisoblanadi. Yuqoridagi tahlil va ma'lumotlardan ko'ramizki, afg'on o'zbeklari milliy tilning nufuzi uchun doimiy kurashdi va ma'lum yutuqlarga erisha oldi. Jumladan, XX asrning 60-yillaridan boshlab, Afg'oniston o'zbeklari ijtimoiy faollik kuchayib, turli jamiyat va uyishmalarga birlashish jarayoni boshladi. 1978-yil aprel (savr) voqealaridan so'ng o'zbek tilidagi gazeta va jurnallar, radioeshittirishlar, televideniya, o'zbek jamiyatlari faoliyat yurita boshlagan bo'lsa, XXI asr boshlarida Afg'onistonda rasmiy til sifatida yangi Konstitutsiyada o'z ifodasini topdi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

Хашимбеков Х. Узбеки Северного Афганистана. – М., Институт востоковедения РАН, 1994. – 56 с.

Alimova X. Afg'oniston Konstitutsiyalarida davlat tili maqomi. // O'zbek sharqshunosligi: buguni va ertasi (Ilmiy maqolalar to'plami). – Toshkent, 2020. – B. 22-29.

Ismoilov A., Toshqin A. Afg'onistondagi turkiy tillar vaziyatiga doir // "Sharq mash'ali" jurnali,

2005-yil, № 1. B.12-16.

Mannonov A. Afg'oniston xalqlari folklori va mumtoz adabiyoti tarixi. – Toshkent, 2001. – 152 b.

Hayitov Sh.A. O'zbek muhojirligi tarixi (1917-1991 yy.). – Toshkent, "ABU MATBUOT KONSALT". – 2008. – 208 b.

Muhammad Humayun Nadim. Shimoliy Afg'oniston o'zbeklari etnografik leksikasi o'ziga xosligini belgilovchi omillar. // "So'z san'ati" xalqaro jurnali, 2021-yil, № 3, B. 107-113.

Ingeborg Baldauf (Berlin, Humboldt universiteti). Shimoliy Afg'oniston o'zbeklarining tili, joylashuvi va o'xshashligi. (Nemis tilidan G'. Xo'jayev va A. Ahmedov tarjimasi) // QarDU xabarlar, № 1 (23) 2015, B. – 66-79.

Hayitov Sh.A., Badriddinov S. Vatan deya vatansiz qolganlar qismati. – Buxoro, "Buxoro" nashriyoti, 2005. – 159 b.

Muhammad Yasin Eldash. Afg'onistonda o'zbek tili va adabiyotining o'tmishi va bugungi ahvoli // <http://eldash123.blogfa.com/post/2>

O'zMA. R-2661- fond, 1-ro'yxat, 302-yig'ma jild, 3,4-varoq.

O'zMA. R-2822- fond, 1-ro'yxat, 73-yig'ma jild, 6,7-varoq.

Nazarov N. Afg'oniston o'zbeklari. – Toshkent, 2011. – 127 b.

O'zMA. R-2822- fond, 1-ro'yxat, 4-yig'ma jild, 44-varoq.

Omidullah Bayani. Study of uzbek language's part of speech in Afghanistan (Afg'onistonda o'zbek tili so'z turkumlarining o'rganilishi). // Eurasian journal of academic research. Innovative Academy Research Support Center. Volume 1 | ISSUE 01| ISSN 2181-2020, April 2021: P. 200-205. www.innacademy.uz. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4711213>.

Nurullo Oltoy. Afg'onistonda o'zbek adabiy tili muammolari. // "Guliston" jurnali, 2014. № 5, B. 22-28.

Hayitov Sh.A., Badriddinov S. O'zbekiston – bizga ham Vatan.... – Buxoro, "Buxoro" nashriyoti, 2006. – 156 b.

Ehsonullo Quvonch. O'zbek tilining Afg'onistondagi video medialar va ijtimoiy tarmoqlarda qo'llanilishi. O'zA ilmiy-elektron jurnali, 2022-yil, № 10 (36), B. 130-138.

Karimov D. Ona tilimizning hayotbaxsh qudrati // "Xalq so'zi" gazetasi, 2020-yil 22-oktabr, № 223 (7725), B. 4.

Afg'onistonda O'zbek tili kuniga bag'ishlangan bayram tadbirlari birinchi marta davlat miqyosida nishonlandi. // <https://daryo.uz/2020/10/21/afgonistonda-ozbek-tili-kuniga-bagishlangan-bayram-tadbirlari-birinchi-marta-davlat-miqyosida-nishonlandi/>, 21.10.2020

Шарипов У.З., Хашимбеков Х. Исторический и современный аспекты социального и политического положения афганских узбеков. // Афганистан-2010. Политические и экономические реалии современного Афганистана в условиях геостратегической экспансии Запада (сборник статей). – Москва, 2010. С. 103-146.

Лалетин Ю.П. Ресурсный потенциал Северного Афганистана, консолидация этнических меньшинств и укрепление элит в этом регионе. – Москва, 2000. – 43 с.

QOZOQ XONLIGINING SHAKLLANISH TARIXI

*Xamrokulova Shoxista Shamshidinovna,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti o'qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qozoq xonligining shakllanishi tarixi Qozog'iston hududida mavjud bo'lgan Abulxayr davlati va Mo'g'uliston xonliklarini tanazzulga yuz tutishi bilan bog'liqligi haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, Qozoq xonligining mustaqil davlat sifatida qaror topish jarayonida va uning siyosiy jihatdan yuksalishida muhim rol o'ynagan qozoq xonlariga keng to'xtalib o'tiladi.

Kalit so'z. Qozoq xonligi, No'g'ay O'rda, qozoqlar, jung'or-qalmoqlar, oyratlar.

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КАЗАХСКОГО ХАНСТВО

*Хамрокулова Шохиста Шамшидиновна,
Доцент кафедры всемирной истории исторического факультета Самаркандского государственного университета*

Аннотация. В данной статье говорится об образовании Казахского ханства, создание, которого было связано с упадком государства Абулхайрхана и Монгольского ханства, существовавших на территории современного Казахстана. Также подробно обсуждаются казахские ханы, сыгравшие важную роль в процессе становления Казахского ханства как независимого государства и его политического подъема.

Ключевое слово. Казахское ханство, Ногайская Орда, казахи, джунгаро-калмыки, ойраты.

HISTORY OF THE FORMATION OF THE KAZAKH KHANATE

*Xamrokulova Shoxista Shamshidinovna,
Associate professor of Samarkand State University named after Sharof Rashidov*

Abstract. This article talks about the connection between the history of the formation of the Kazakh khanate and the decline of the Abulhair state and the Mongolian khanate, which existed on the territory of Kazakhstan. Also, the Kazakh khans who played an important role in the process of establishing the Kazakh Khanate as an independent state and its political rise are discussed in detail.

Key word. Kazakh Khanate, Nogai Horde, Kazakhs, Jungor-Kalmyks, Oirats

Kirish. Qozoq xonligining tashkil topish davrida iqtisodiy turmush tarzi bir xil, urf-odat va an'analari o'xshash, bir tilda so'zlashuvchi etnik jihatdan yaqin qabilalarning birlashishi asosiy rol o'ynadi. Hozirgi Qozog'istonning ulkan hududida yashovchi barcha qabilalar, Qozoq xonligi tashkil topgunga qadar, bir xalq "qozoqlar" ni ifodalagan, ammo ular yagona siyosiy birlik shaklida birlashmagan.

Qozoq xalqining shakllanish jarayoni XIII asr boshlarida mo'g'ullarning bosqini sabab to'xtab qoladi. Lekin XIV-XV asrlardagi siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy voqealar qozoq millatining shakllanish jarayonining yakunlanishiga hissa qo'shadi. Qozoq xonligining tashkil topishi etnik hududning shakllanishiga, qozoq qabila va urug'larining birlashishiga xizmat qiladi.

Qozoq xonligining tashkil topish jarayoni Qozog'iston hududida mavjud bo'lgan ikki davlat – Abulxayr va Mo'g'uliston xonliklarining ichki siyosiy holati bilan bog'liq bo'lib, xonligining barpo etilishi esa Jonibek va Kerey xonlarining nomlari bilan uyg'unlashadi.

Jonibek va Kerey boshchiligidagi qozoq aholisining bir qismining Sharqiy Dashti Qipchoqdan G'arbiy Yettisuvga ko'chishi XV asr o'rtalarida Mo'g'ulistonda Yesenbug'axon hukmronligi davrida sodir bo'lgan. Yesenbug'a Jonibek va Kerey bilan ittifoq tuzib, ularning yordami bilan nafaqat davlatdagi hokimiyatini mustahkamlash, balki o'z chegaralari xavfsizligini ta'minlashga, ulardan Abulxayrxon va oyratlarga qarshi kurashda foydalanishga umid qilgan. Shu maqsadda Yesenbug'a Janibek va Kereyga o'zining shimoli-g'arbiy hududlari - Chu va Talas vodiylarini beradi □1□. Tarixchi Muhammad Haydar Yettisuvdagi tarixiy vaziyat va Qozoq xonligining tashkil topish jarayoni haqida yozib, o'zining "Tarix-i-Rashidiy" kitobida Qozoq xonligining tashkil topishini 1465-1466 - yillar deb belgilaydi □2□.

Jonibek va Kerey Chingizxon avlodlari bo'lib, har biri xon taxtini egallash huquqiga ega edi, lekin kattalik huquqiga ko'ra Kerey taxtga o'tiradi. 1480-1511 yillarda Qozoq xonligining hukmdori Kereyning

o'g'li Burundiq bo'ladi.

XV asr oxiri XVI asr boshlarida Qozoq xonlari bilan Shayboniylar o'rtasidagi urushning asosiy sababi Sirdaryo bo'yidagi shaharlar va qishki yaylovlar uchun kurash bo'lib, bu hudud yosh davlat uchun eng muhim strategik va iqtisodiy ahamiyatga ega edi. Bu kurashda qozoq xonlarining asosiy raqiblari Abulxayrxonning vorislari Shayboniylar edi. XVI asr boshlarida Qozoq xonligining kuchayishi bilan Shayboniylar Dashti Qipchoq qabilalarining bir qismi bilan Mavarounnahr tomon yo'naladi □3□.

Mavzuga oid manba va adabiyotlar sharhi. XIII-XVI asrlarda Qozog'iston, O'rta va O'rta Osiyoda sodir bo'lgan voqealar Qodirg'ali Jaloiriyning "Jomi at-tavorix" (Yulnomalar to'plami) asarida aks etgan bo'lsa, Yettisuvdagi tarixiy vaziyat, Qozoq xonligining tashkil topish jarayoni va Qozoq xonligi hayotiga oid bebaho faktlarni tarixchi Muhammad Haydar o'zining "Tarixi Rashidiy" asarida berib o'tadi □4□. Muhammad Solihning "Shayboniynoma" □5□, Hofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma" □6□ va qisman Iskandar Munshiyning "Tarixi olam oroyi Abbosiy" ("Abbosiyning jahon ziynati tarixi") asarlarini ham Qozoq xonli tarixiga doir manbalar qatoriga qo'shishimiz mumkin □7□. Shuningdek, maqolada o'zbek, rus va qozoq tilidagi adabiyotlar qatori M.X.Abusaitovning qator ilmiy ishlaridan foydalanilgan □8□.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar - ko'proq tarixiylik, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan bo'lib, Qozoq xonligining shakllanishi va uning tashkil topishiga bag'ishlangan. Ma'lumki, XV – XVIII asrlarda Markaziy Osiyo tarixi murakkab siyosiy jarayonlar kechgan davr bo'lib, Qozoq xonligining tashkil topishida XIV-XV asrlardagi siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy voqealarning ta'siri katta bo'lgan. Shuning uchun ham mintaqa tarixini o'rganishda Dashti qipchoq, Movarounnahr, va Yettisuv tarixini bir-biriga uzviy bog'liqligini ko'rsatib, qiyosiy – mantiqiy tahlil metodidan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Qozoq xonligi o'zining eng katta qudratiga XVI asrning birinchi choragida Qosimxon davrida erishdi. Uning hukmronligi davrida Qozoq xonligi aholisi birinchi marta bir million kishiga yetdi. Sirdaryo shaharlarini qo'shib olish uchun kurash Qosimxon tashqi siyosatining asosiy maqsadi edi.

Qozoq xonligining gullab yashnashi Qosimxon hukmronligi davriga to'g'ri keladi. U hali Burundiq davridayoq omadli xon hisoblanadi. Qosimxon taxtga rasman esa 1511- yilda o'tiradi va Jonibek avlodlarining hukmronligiga asos soladi. Burundiqxon esa xonlikda o'z mavqeini yo'qotib, oilasi va ko'ch-ko'roni bilan Movarounnahrqa ko'chib ketadi. Qosimxon (1511-1521) Shayboniynonning Eron shohi Ismoil bilan bo'lgan jangdagi muvaffaqiyatsizligidan foydalanib, Janubiy Qozog'istonda o'z mavqeini mustahkamlab oladi. 1515 - yilda u Sayramni egallab, Toshkentga yurish uyushtiradi. Qosimxon Mo'g'uliston xoni Sulton Said bilan yaqin aloqada bo'lgan. Sulton Said 1514-yilda Yettisuvdan ketib Sharqiy Turkistonda o'z davlatini tashkil etgan edi. Bu esa qozoq xonining Yettisuvda o'z mavqeini tiklab olishiga yo'l ochadi. G'arbda esa inqirozga uchragan No'g'ay O'rdadan ba'zi bir qabilalar ko'chib kela boshladi. Shu yo'l bilan xonlikning chegaralari kengayib boradi: uning hududlari janubda Sirdaryoning o'ng qirg'oqlari, janubi-sharqda Yettisuvning katta qismi, shimolda va shimoliy-sharqda Olatov tog'lari va Balxash ko'ligacha, g'arbda esa Yoyiq daryosigacha brogan □9□.

Shunday qilib, Qosimxon davrida qozoqlarning yagona etnik hududi tashkil topdi va mo'g'ullar istilosidan keyin birinchi marta deyarli barcha qozoq qabilalari bir davlatga birlashdi. Uning hukmronligi davrida Qozoq xonligi Yevropa va Osiyoda mustaqil davlat sifatida tanildi. Qozoq xonligi tashkil topishining dastlabki davrida Sig'noq shahri davlatning siyosiy markazi va poytaxtiga aylanadi.

Ibn Ro'zbehxon, Bobur, Mirza Haydar ta'biricha Qosimxon boshqalarga o'rnak ko'rsatuvchi, jasur, mard, harbiy mahorat egasi bo'lish bilan birga katta ahloqiy sifatlariga ega bo'lgan. Uning davrida xon hokimiyati shu darajada kuchli bo'lganki, hech bir xon shuncha aholini uningchalik birlashtira olmagan. Xalq Qosimxon nomi bilan matallar bitgan, masalan, "Qosimxonning qashqa yo'li" ya'ni "Qosimxonning ravon yo'li, yoki Qosimxonning oq yo'li" kabi.

Qosimxon vafotidan keyin qozoq davlati tanazzul va siyosiy inqirozni boshidan kechirdi. Qosimxonning o'limidan so'ng 1522 - yilda uning o'g'li Mamash taxtga o'tiradi. Ammo birozdan so'ng jangda vafot etadi. 1523 - yilda Jonibekning nabirasi, Adiq sultonning o'g'li Tohir (1523-1533) taxtga o'tiradi. U o'zining o'ta vahshiyliги, shafqatsiz zolimligi bilan ajralib turar edi. Uning davrida mamlakatda ichki va tashqi norozilik, boshboshdoqlik va parokandachilik kuchayib ketadi. Qozoq xonligi ko'p hududlarni qo'ldan boy beradi. 1533 - yili Mo'g'ulistonning janubida Shayboniylar bilan bo'lgan jangda Tohirxon qirg'izlar orasida vafot etadi. Undan so'ng taxtga ukasi Buydash o'tiradi (1533-1534). U asosan Yettisuvda hukmronlik qilgan.

1538 - yildan 1580 - yilgacha bo'lgan davrda xonlik hududining tiklanishi va kengaytirilishi Qosimning o'g'li Xaqnazar nomi bilan bog'liq edi. XVI asrda Qozoq xonligi chegaralarini g'arbg'a qarab kengaytirgan Xaqnazar, No'g'ay O'rdasining aksariyat qabilalarini o'z tarkibiga qo'shib oladi. No'g'ay O'rdasining parchalanishi Qozoq xonligi chegaralarini Rossiya davlatiga yaqinlashtiradi. O'rta Osiyo davlatlarining adovatidan foydalangan Xaqnazar Buxoro xoni bilan qasamyodli ittifoq tuzadi □10□.

Xaqnazar oyrat va mo'g'ul hukmdorlari bilan muvaffaqiyatli kurashlar olib borgan. Uning nomi nafaqat qozoqlarning uchala juzlarida, balki, uyg'ur va no'g'aylarda ham doston bo'ladi. U Shayboniy Abdullaxon bilan yaqin aloqalarni o'rnatgan. Xaqnazarning vafotidan keyin Jonibekning nabirasi Jadiqning o'g'li Shig'ay (1580-1582), undan keyin esa uning o'g'li Tavakkal (1582-1598) taxtga o'tiradi. U 1594 yilda Qulmuhammad boshchiligidagi Rossiyaga elchilar yuborgan. Uning hukmronlik davri Sirdaryo hududi uchun o'zbeklar bilan olib borilgan kurashlar bilan kechadi. 1598 - yilda esa Abdullaxonning o'limidan foydalanib, Tavakkal Sayram, Toshkent, Turkiston va Samarqand shaharlarini egallab Buxoroga yo'l oladi. Lekin 1598 - yilda Qozoq xonligi hukmdori Tavakkal Buxoro shahrini qamal qilish paytida olgan jarohatlaridan vafot etdi. Tavakkal vafotidan keyin taxtga 1598 -1628 yillarda uning ukasi, ya'ni Shig'ayning o'g'li Yesimxon (Ishimxon) (1598-1628) o'tiradi. Uning davrida poytaxt Turkiston bo'ladi.

XVII asr boshlarida qozoq davlatining ichki siyosiy ahvolidagi o'zgarishlar ro'y berib, ichki nizolar kuchayib boradi. Yesimxon davrida qozoqlar o'rtasidagi o'zaro nizolardan foydalanib, Buxoro xoni kelishuvni bekor qilib, qozoqlarni Sirdaryodan nariga quvib chiqarish va Toshkent shahrini qaytarish maqsadida yangi yurishlarni boshlaydi. Yesimxon davrida bo'lib o'tgan qozoq-Buxoro urushi 20 yildan ortiq davom etadi va Buxoro xoni o'z mag'lubiyatini tan olishi bilan yakunlanadi. Yesimxonning muvaffaqiyatli tashqi siyosati natijasida Toshkent shahri Qozoq xonligi tarkibiga kiradi. Qozoqlar va o'zbeklar o'rtasida yuz yillik urush Sirdaryo viloyati va Toshkent shahrining Qozoq xonligiga qo'shib olinishi bilan yakunlanadi.

1582 - yilda Yermak qo'shinlari Sibir xoni Kuchumxon ustidan g'alaba qozonadi. Bu mag'lubiyatdan so'ng, Sibir xonligi tarkibida bo'lgan qozoq qabilalari Qozoq xonligi tarkibiga kiradi. 1598 - yilda Sibir xonligi Rossiya davlati tasarrufiga o'tadi □11□.

XVII asrning birinchi yarmida Jung'or xonligining tashkil topishi tufayli sharqdagi qozoq yerlarini yo'qotish xavfi ortadi. Jung'oriya hukmdori (kuntayji ya'ni boshliq)ning kuchayishi va qozoq davlatida markaziy hokimiyatning zaiflashishi davrida xon unvoni 1629-1652 yillarda Jangirga tegishli bo'ladi □12□. Jung'orlarga qarshi qahramonona kurash olib borganligi uchun xalq qahramoni sifatida tarixga kiradi. 1643-yilda Jangirxon boshchiligidagi qozoq qo'shinlari Orbuloq jangida jung'orlarning bir necha marta ko'p sonli qo'shinlarini mag'lub etadi. Uning davrida Sin imperiyasi bilan yaqin aloqada bo'lgan oyratlarning Qozog'iston xonligini bosib olish xavfi kuchayadi. Jangirning o'zi 1652 - yilda oyratlar (jung'or-qalmoqlar) bilan bo'lgan janglarning birida halok bo'ldi. Jangirdan so'ng xonlikni Botirxon boshqaradi, lekin uning hukmdorligi to'g'risida ma'lumotlar uchramaydi. Botirxondan keyin Jangirning o'g'li Taukexon (1652-1715) taxtga chiqdi.

XVII asr oxiri - XVIII asr boshlarida Qozoq xonligidagi siyosiy vaziyatni yumshatishda Taukexon muvaffaqiyatga erishadi. Davlat uchun qiyin sharoitlarda u muvaffaqiyatli ichki va tashqi siyosat olib boradi. 1680-1715 yillarda xonlikda o'zaro nizolar kuchayadi. Taukexon markaziy hokimiyatni mustahkamlash va sultonlarning rolini zaiflashtirish maqsadida davlatni boshqarishda biylarga tayana boshlaydi □8, 104□.

Taukexon biylarga tayanib, davlatni parchalashga intilayotgan dasht zodagonlariga qarshi kurashadi. Markaziy hokimiyatni mustahkamlash maqsadida xon kengashi va biylar kengashini kuchaytirishga alohida ahamiyat beradi. Qozoq xonligida Taukexon davrida ijro va sud hokimiyati faqat xon va urug' biylariga berilar edi. Xon kengashida biylar hal qiluvchi ovozga ega bo'lgan. Urug' va qabila o'rtasidagi barcha bahsli masalalar ham biylar kengashida hal qilingan. Uning davrida xonlik birmuncha mustahkamlandi □9, 70□.

Jung'or bosqinining tahdidiga duch kelgan Taukexon qirg'izlar va qoraqalpoqlar bilan harbiy ittifoq tuzadi. 1710-yilda Qoraqum sahrosi yaqinida jung'orlarga qarshi kurash olib boruvchi qo'shinlar tashkil etish maqsadida uchta qozoq juzining qurultoyi chaqiriladi.

Xulosa. XVI asrning birinchi yarmida No'g'ay O'rdasining inqirozi natijasida bir qancha qabilalarning Qozoq xonligiga ko'chib o'tishi ro'y bergan.

Oltin O'rdaning parchalanishi bilan G'arbiy Sibir va shimoliy Qozog'iston hududida Sibir xonligi tashkil topadi va u Shayboniylar sulolasining merosiy mulkiga aylanadi. Sibir xonligida O'rta Juz urug'larining ko'pchiligi yashar edi. XVI asr oxirida Rossiya Sibir xonligiga qarshi kurashda Qozoq xonligini o'zining ittifoqchisiga aylantirish maqsadini ko'zlagan. 1598-yilda Sibir xonligi qulagach, qozoq qabilalari Qozoq xonligi tarkibiga kiradi. Qozoq xonligini Jung'oriyaga qarshi kurashda harbiy-siyosiy yordamga muhtojligi Rossiya bilan yaqinlashishga undaydi. XVI-XVIII asrlarda Sirdaryo daryo havzasidagi barcha shaharlar Qozoq xonligi tarkibiga kiradi. Xullas, ko'rib o'tilgan davrda Qozoq xonligida Gireyxon (1465-1473-74), Qosimxon (1512-1521), Xaqnazar (1538 -1580), Tavakkal (1583-1598), Yesimxon (1598-1613-14, 1627-28), Taukexon (1680-1715) katta mavqega ega xonlar bo'lgan va ular Qozoq xonligining shakllanishi va keying taqdirida muhim o'rin tutgan.

Adabiyotlar:

- <https://saniya1607.jimdofree.com/подготовка-к-ент/казахской-ханство-в-15-18-вв>
<http://www.tarih.spring.kz/ru/history/medieval/figures/mohammed>.
<https://www.kstu.kz/wp-content/uploads/docs/ik/teor/teor6.htm>
Mirzo Muhammad Haydar. Tarixi Rashidiy. "O'zbekiston". T.2011. B.701
Мухаммад Солих. Шайбонийнома.—Т.: Фафур Фулом, 1989. -Б.34
Хофиз Таниш ибн Мирмухаммад Бухорий. Абдуллонома. 1-жилд, Т., 1966
<https://www.kazportal.kz/kazahskoe-hanstvo-xv-xviii-vv>
Абусеитова М. Х. «Казахстан и Центральная Азия в XV—XVII вв.: история, политика, дипломатия» (1998), Абусеитова М. Х. История Казахстана и Центральной Азии. Дайк-Пресс, 2001. — С.611, Казахское ханство во второй половине XVI века / М.Х. Абусеитова ; Академия наук Казахской ССР, Институт истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова. — Издательство Наука Казахской ССР, 1985. — С.104
https://studopedia.ru/10_74290_lektsiya---kazahskoe-hanstvo-v-XVI-nachale-XVIII-vekov.html
Жолдасбайұлы С. Ежелгі және Орта ғасырлардағы Қазақстан. Алматы: Ана тілі, 1995. - 176 б
Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии XIII—XVIII вв. = Written sources on history and culture of Kazakhstan and Central Asia XIIIth — XVIIIth centuries : (Библиогр. обзоры) / М. Х. Абусеитова, Ю. Г. Баранова. — Алматы : Дайк-пресс, 2001. — 420, [2] с., [2] л. цв. ил.; 22 см. — (Серия «Казахстанские востоковедные исследования» / Ин-т востоковедения им. Р. Б. Сулейменова М-ва образования и науки Респ. Казахстан).; ISBN 9965-441-59-6
International Journal of Education, Social Science & Humanities. Finland Academic Research Science Publishers ISSN: 2945-4492 (online) | (SJIF) = 7.502 Impact factor Volume-11| Issue-4| 2023
Published: |22-04-2023| Publishing centre of Finland 887 Jung'or xonligining siyosiy tarixi. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7830927> Jabborov Oybek Axrorbek o'g'li

RAQAMLI TARIX FANINING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI

Yo'ldashev Umirzoq Xamza o'g'li

CHDPU Umumiy tarix va ta'lim metodikasi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli tarix fanining shakllanishi va taraqqiyoti, axborotlashtirish, axborot tizimi, axborot resurslari haqida ma'lumotlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning tarix fanining rivojlanishidagi o'zini haqidagi qarashlar byerilgan.

Kalit so'zlar: Axborot texnologiyalari, informatsion inqilob tushunchasi, axborotlashtirish, axborot tizimi, axborot resursi, Tarix, informatika, Digital History (Raqamli Tarix), "Tarixiy informatika", texnika, raqamli metod, sanoq metodi.

ЦИФРОВАЯ ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЕ И ПРОГРЕСС НАУКИ

Йулдашев Умирзак Хамза угли

Преподаватель кафедры Общая история и методика обучения ЧГПУ

Аннотация. В данной статье даны сведения о становлении и развитии науки цифровой истории, информатизации, информационной системе, информационных ресурсах, взгляды на роль научно-технического прогресса в развитии исторической науки.

Ключевые слова: Информационные технологии, понятие информационной революции, информатизация, информационная система, информационный ресурс, история, информатика, цифровая история (Цифровая история), "историческая информатика", техника, цифровой метод, метод подсчета.

DIGITAL HISTORY THE FORMATION AND PROGRESS OF SCIENCE

Yoldashev Umirzak Khamza ugli,

Teachyer of Genyeral history and educational methodology the department of CHDPU

Annotation. This article provides information about the formation and development of the science of digital history, informatization, information system, information resources, views on the role of scientific and technological progress in the development of historical science.

Keywords: Information technologies, the concept of information revolution, informatization, information system, information resource, history, computer science, Digital history (Digital history), "historical informatics", technology, digital method, counting method.

KIRISH. Insoniyat tarixi nafaqat davrda, balki makonda ham sodir bo'ladi. Ajdodlarimiz tarixiy jarayon obyektlari, sodir bo'lgan voqea, hodisalarni dastlab og'zaki, keyinchalik esa yozma va xaritalarda aks ettirib qoldirishga harakat qilgan. Shuningdek ajdodlarimiz tabiat haqidagi qiziqarli ma'lumotlar, u yoki bu hududning o'ziga xos xususiyatlari, uning flora va faunasi haqida yozma va kartografik ma'lumotlar qoldirgan. Shu asosda eng qadimgi fanlar: tarix, geografiya va unga yordamchi fan bo'lmish kartografiya vujudga keladi.

Zamonaviy texnologiya - bu ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning ajralmas qismi bo'lib, jamiyatining hayoti va faoliyatida muhim o'ringa egadir. Axborot texnologiyalarning qo'llanilishi zamonaviy sivilizasiya taraqqiyoti darajasini belgilab byeradi. Axborot vositalari va usullarining faol qo'llanilishi XXI asr gumanitar bilimlar sohasidagi asosiy yondashuvlardan biri hisoblanib, XXI asr, shubhasiz axborot asri deb e'tirof etiladi. Axborot kundan-kun jamiyatni taraqqiy ettiruvchi muhim resurslardan biriga aylanib bormoqda. Kompyuter texnikasining taraqqiy etishi foydalanilayotgan ma'lumotlarni nafaqat qayta ishlash, balki yangi ma'lumotlarni jalb etish, shuningdek fanning yangi sohalarini kompyuterlashtirish va boshqarishni taqozo etmoqda. Axborot texnologiyalarining amaliyotda qo'llanilishini taqozo etuvchi dasturlar va texnik vositalar axborot resurslaridan foydalanish uchun mo'ljallangan.

Hozirgi kundagi axborotlarning kattagina qismi hududiy bog'liqlikka egadir. Yangi axborot texnologiyalarining muhim qismini hududiy axborotlarni qayta ishlash tizimi tashkil etadi va bu yerda geografik axborot tizimi muhim o'ringa egadir. Fan va texnika turli sohalarining qanchalik darajada rivojlanishiga qaramasdan axborot jamiyat taraqqiyotini ta'minlovchi eng muhim resurslardan biriga

aylanib bormoqda. Kompyuterlarning keng miqyosda qo'llanilishi ularning axborotlarni insonga nisbatan tez va aniq hisoblashida emas, balki biz katta xajmda o'sib borayotgan axborotlar ustida ishlashimizda vujudga keladigan ma'lum bir qiyinchiliklarni bartaraf etish bilan belgilanadi.

Kompyuterlarning qo'llanilishi oddiy ilmiy hisoblardan keng miqyosdagi boshqaruvga, sodda fayllar ustida ishlashdan katta xajmdagi hududiy axborotlar ustida ishlash hamda ularni saqlashga qadar bo'lgan bosqichni bosib o'tgan. Hozirda biz bu sohadagi yangi bir yo'nalish-hududiy axborotlarni qayta ishlashning keng miqyosda joriy etilishini kuzatmoqdamiz. Shubhasiz, bu yerda geografik axborot tizimlari muhim o'ringga egadir. Arxeolog ma'lum bir yodgorliklarda tadqiqot ishlari olib borish jarayonida ko'plab arxeologik topilmalarga duch keladi. Arxeologik manbalar xajmining ko'pligi va ularni o'rganish ishlari ko'lamining kengayishi esa arxeologiyada zamonaviy axborot texnologiyalarining qo'llanilishini taqozo etmoqda.

Tarix fanlari ichida aynan arxeologiya birinchilardan bo'lib matematik usullar va axborot texnologiyalariga murojaat etgan fan sohalardan biri hisoblanadi. Kompyuter va matematika usullarining arxeologiyada qo'llanilishi tarixiga nazar tashlasak, XX asrning 20-yillaridan boshlab rus arxeologlari tomonidan tadqiqotlar jarayonida taxminiy statistika va geometriya usullari qo'llanila boshlandi[1].

1936 yilda esa Jey Barnes va Alfred Vinsent Kiddy tomonidan paleolit industriyasini o'rganishda statistik usullar qo'llanilgan. XX asrning 40-yillaridan boshlab Amerikalik arxeolog olimlar ham o'z tadqiqotlarida matematika usullarini qo'llay boshlashdi. XX asrning 50-yillarida Breynyerd va Robinson tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar esa arxeologik muammolarni matematik tuzish va echish yo'llarini ko'rsatib berdi.

Hozirgi kunga kelib esa arxeologiyada matematik usullar va kompyuterning qo'llanilishi borasida etarli darajada tajriba to'plangan va ko'plab ilmiy adabiyotlar nashr etilgan. Bunga biz 1987 yilda G.A.Fedorov-Davdov muallifligida nashr etilgan "Statisticheskie metod v arxeologii", 1989 yilda A.P.Dyerevyanko, Yu.P. Xolyushkin muallifligida "Metod informatiki v arxeologii kamennogo veka", 1995 yilda esa nashr etilgan "Matematicheskie metod v arxeologicheskix rekonstruksiyax" va xokazolarni misol qilib keltirishimiz mumkin.

Keyinchalik zamonaviy kompyuter texnologiyalarining yaratilishi va taraqqiy etishi esa arxeologik tadqiqotlarni yangi darajaga olib chiqdi. XX asrning 90-yillarida kompyuter vositasida tarixiy kartografiya yaratish g'oyasi vujudga keladi. 1994 yildan boshlab bu g'oya Italiyaning Florensiya shahrida «History and Computing» xalqaro assosiasiya tomonidan tashkil etilgan seminardan so'ng amalga oshirila boshlandi. Aynan shu davrdan boshlab kompyuter kartografiyasining tarix fani sohasida qo'llanilishining nazariy va amaliy jixatlari o'rganila boshlandi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Arxeologik topilmalarni ma'lum bir hududga bog'lash axborot texnologiyalari sohasidagi yangi yo'nalish, ya'ni geografik axborot tizimining arxeologiya sohasida keng qo'llanilishini taqozo etmoqda. GAT yordamida qadimgi tarixiy xaritalarni o'rganish, arxeologik yodgorliklar planini tuzish yoki ma'lum bir geografik hududlarning arxeologiyaga oid ma'lumotlar tizimini yaratish imkoniyati vujudga kelmoqda.

Shuningdek GAT nafaqat arxeologik topilmaning xududiy joylashuvi balki, yodgorliklar, arxeologik madaniyatlarning yoyilish xududini ham aniqlash borasidagi muammolarni bir qadar echish imkonini byermoqda. Arxeologiya sohasida GAT texnologiyalar dastlab AQSh, Angliya, Germaniya, Gollandiya, Shvesiya, Rossiya olimlari tomonidan qo'llanilgan. GAT nimani kasb etishini tushunish uchun uning qanday qismlardan tashkil topganligini va axborot texnologiyalardagi o'rnini anglab etishimiz kerak bo'ladi. Albatta, GAT bilan tanish bo'lmagan inson "menga bu soha nima uchun kerak" degan savolni byerishi tabiiy xoldir. GAT bu kompyuterda tasvirlangan xaritadan ham kattaroq tushunchadir. Birinchidan, bu texnologiya univversal, ikkinchidan esa inson hayoti va faoliyatini qamrab olgan hamda tez sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan sohadir. GAT xaritalarni tayyorlash va chop etishdan tashqari ayero va kosmik suratlarni ham qayta ishlash imkoniyatini byeradi[1].

GAT ya'ni geografik axborotlar tizimi XX asrning 50-60 yillarida yer yuzida joylashgan obyektlarni kompyuter xotirasida saqlash va tasvirlash vositasi sifatida yaratiladi. Geografik axborotlar tizimini yaratishda AQSh, Kanada va YEvropaning bir nechta davlatlari faoliyat olib borishgan. Ushbu davlatlar tomonidangeografik axborotlar tizimi sohasida ko'plab yutuqlar qo'lga kiritilgan. GAT texnologiyasi hozirgi kunda deyarli barcha sohalarda keng qo'llanilayotgan axborot texnologiyalaridan biri. Uni univversitet va ilmiy-tadqiqot institutlarida o'rganishadi. GAT yoki GIS texnologiya inson hayotining barcha sohalariga ta'sir ko'rsatadigan butun bir industriya hisoblanadi. Biroq shu bilan birga

texnologiyaning bu turiga aniq bir ta'rif byerish mushkul. Bu oddiygina tizimli bilimlar to'plami emas, balki bizni o'rab turgan dunyoga o'ziga xos qarash hisoblanadi.

NATIJALAR. GAT - bizni o'rab turgan olamdagi obyektlarni xaritalash, so'ngra unga tegishli bo'lgan ko'plab parametrlar asosida ushbu obyektlarni taxlil etish, ularni namoyish etish vazifasini bajaradi. Biz GAT yordamida ko'plab shaxsiy va global muammolarni echish imkoniga ham ega bo'lamiz.

Ma'lumotlar tizimi nima? Ma'lumotlar tizimi raqamli formatga aylantirilgan ma'lumotlar bazasidir. Ular ma'lum bir koordinatalar tizimiga bog'langan va geografik belgilariga ko'ra birlashtirilgan ma'lum bir qatlamlar ko'rinishida namoyon bo'ladi. Biz bunday ma'lumotlar asosida sodir bo'layotgan voqea-hodisalarni nazorat qilishimiz, yer sharining xoxlagan bir nuqtasini izlab topishimiz yoki xohlagan bir obyekt harakatini kuzatish imkoniyatiga ega bo'lamiz. GAT texnologiya hozirgi kunda barcha sohalarida keng qo'llanilayotgan va ko'plab muammolarni echish imkonini byerayotgan texnologiya hisoblanadi.

GATning asosiy funksiyalari:

- maxsus va umumgeografik ma'lumotlarni tahlil etish;
- geohududiy modellashtirish;
- geoma'lumotlarni to'plash va modellashtirish uchun tayyorlash;
- ishlab chiqilgan va tayyor holatga kelgan ma'lumotlarni foydalanuvchi ko'ra oladigan shaklda aks ettirish.

GATning boshqa tizimlardan ustunligi

- turli o'lchamdagi xaritalar yaratish;
- ko'p qatlamli xaritalarning ma'lum bir qatlamidagi obyektlarni faollashtirishimiz yoki aksincha;
- xaritalarni uch o'lchamli ko'rinishda aks ettirishimiz mumkin;
- raqamli xaritalarni monitorda aks ettirishimiz yoki uni chop ettirishimiz mumkin;
- xaritada obyektlar maydonini, uzunligini o'lchash, ya'ni hisoblash yoki obyekt xaqida cheksiz ma'lumotlarni kiritish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Hozirgi kunda GAT yer kadastr, ko'chmas mulkni ro'yxatga olish, neft va gaz, telekommunikasiya, ekologiya, arxeologiya, transport, o'rmon xo'jaligi, tijorat, savdo va xizmat ko'rsatish sohasi, turizm, demografiya va mehnat resurslarini tadqiq etish, geologiya, geodeziya, kartografiya kabi sohalarida keng qo'llanilmoqda.

Zamonaviy texnologiya - bu ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning ajralmas qismi bo'lib, jamiyatining hayoti va faoliyatida muhim o'ringga egadir. Axborot texnologiyalarning qo'llanilishi zamonaviy sivilizasiya taraqqiyoti darajasini belgilab byeradi. Axborot vositalari va usullarining faol qo'llanilishi XXI asr gumanitar bilimlar sohasidagi asosiy yondashuvlardan biri hisoblanib, XXI asr, shubhasiz axborot asri deb e'tirof etiladi. Axborot kundan-kun jamiyatni taraqqiy ettiruvchi muhim resurslardan biriga aylanib bormoqda. Kompyuter texnikasining taraqqiy etishi foydalanilayotgan ma'lumotlarni nafaqat qayta ishlash, balki yangi ma'lumotlarni jalb etish, shuningdek fanning yangi sohalarini kompyuterlashtirish va boshqarishni taqozo etmoqda. Axborot texnologiyalarining amaliyotda qo'llanilishini taqozo etuvchi dasturlar va texnik vositalar axborot resurslaridan foydalanish uchun mo'ljallangan.

Hozirgi kundagi axborotlarning kattagina qismi hududiy bog'liqlikka egadir. Yangi axborot texnologiyalarining muhim qismini hududiy axborotlarni qayta ishlash tizimi tashkil etadi va bu yerda geografik axborot tizimi muhim o'ringga egadir. Fan va texnika turli sohalarining qanchalik darajada rivojlanishiga qaramasdan axborot jamiyat taraqqiyotini ta'minlovchi eng muhim resurslardan biriga aylanib bormoqda. Kompyuterlarning keng miqyosda qo'llanilishi ularning axborotlarni insonga nisbatan tez va aniq hisoblashida emas, balki biz katta xajmda o'sib borayotgan axborotlar ustida ishlashimizda vujudga keladigan ma'lum bir qiyinchiliklarni bartaraf etish bilan belgilanadi.

Kompyuterlarning qo'llanilishi oddiy ilmiy hisoblardan keng miqyosdagi boshqaruvga, sodda fayllar ustida ishlashdan katta xajmdagi hududiy axborotlar ustida ishlash hamda ularni saqlashga qadar bo'lgan bosqichni bosib o'tgan. Hozirda biz bu sohadagi yangi bir yo'nalish-hududiy axborotlarni qayta ishlashning keng miqyosda joriy etilishini kuzatmoqdamiz. Shubhasiz, bu yerda geografik axborot tizimlari muhim o'ringga egadir. Arxeolog ma'lum bir yodgorliklarda tadqiqot ishlari olib borish jarayonida ko'plab arxeologik topilmalarga duch keladi. Arxeologik manbalar xajmining ko'pligi va ularni o'rganish ishlari ko'lamining kengayishi esa arxeologiyada zamonaviy axborot texnologiyalarining qo'llanilishini taqozo etmoqda.

Tarixiy informatika - tarix fanlari va informatika chorrahasida fanlararo tadqiqot sohasi. Tarixiy

informatika barcha turdagi tarixiy manbalarning raqamli vyersiyalarini yaratish, qayta ishlash va tahlil qilish uchun zarur bo'lgan nazariy va amaliy bilimlar to'plamiga asoslanadi [2].

“Tarixiy informatika” atamasi 1990-yillarning boshlarida kiritilgan. Borodkin L.I. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti tarix fakultetining tarixiy informatika kafedrasida tarixiy informatikaning asosiy tushunchalari va yondashuvlari “Tarix va kompyuter” mintaqalararo assotsiatsiyasi homiyligida birlashtirilgan bir qator ilmiy-o'quv markazlari bilan hamkorlikda ishlab chiqilmoqda, 1992 yilda “Tarix va hisoblash” xalqaro assotsiatsiyasining Rossiya bo'limi sifatida yaratilgan.

Tarixiy informatikaning nazariy asoslari zamonaviy axborot tushunchasi (shu jumladan ijtimoiy ma'lumotlar) va nazariy manbashunoslik va amaliy - axborot va kompyuter texnologiyalari.

Tarixiy informatika kompyuter texnologiyalari yordamida tarixiy ma'lumotlarni yig'ish, saqlash, qayta ishlash, uzatish, izlash, tahlil qilish va baholash usullari va jarayonlarini o'rganadi va ishlab chiqadi.

Tarixiy informatika sohalariga tarixiy manbalarni elektron nashr etish, tarixiy ma'lumotlar bazalarini va tematik Intyernet-resurslarni ishlab chiqish, tarixiy geografik axborot tizimlari, madaniy myeros obyektlarini virtual 3D rekonstruksiya qilish, statistik, tizimlashtirilgan tahlil qilish uchun kompyuterlashtirilgan usul va texnologiyalardan foydalanish kiradi. matnli, vizual, audiovizual va boshqa manbalar, tarixiy jarayonlarni kompyuterda modellashtirish, shuningdek ixtisoslashtirilgan dasturiy ta'minotni yaratish va tarixiy ta'limda axborot texnologiyalaridan foydalanish (shu jumladan, onlayn o'qitish).

Tarixiy informatikada resurs (infratuzilma) va analitik (mazmunli natijalarni olishga yo'naltirilgan) tarkibiy qismlarini ajratish odatiy holdir. So'nggi o'n yillikda tarixiy informatika doirasida an'anaviy ravishda rivojlanib kelayotgan bir qator yo'nalishlarni belgilash tendentsiyasi kuzatildi, “raqamli tarix” atamasi (“raqamli tarix” esa keng fanlararo sohaning tarkibiy qismi sifatida talqin qilingan) “raqamli gumanitar fanlar”) [2].

Tadqiqot mavzusiga murojaat qilish zamonaviy ilm-fanning rivojlanish tendentsiyalari, birinchi navbatda chuqur fanlararo integratsiya jarayonlari va ilmiy tadqiqotlarni axborotlashtirish bilan belgilanadi. Ushbu jarayonlar tabiiy va gumanitar fanlarga ta'sir ko'rsatdi. Gumanitar va tabiiy-ilmiy fikrlashning qarama-qarshiligi atrofimizdagi dunyoni va jamiyatni muntazam o'rganish g'oyalari bilan almashtiriladi.

Informatikaning boshqa fanlar bilan (shu jumladan tarix bilan) tutashgan joyida ilmiy fanlarning rivojlanishi, bir tomondan, insonparvarlik kabi hodisalarning paydo bo'lishiga olib keldi [2] va ijtimoiy [3] informatika jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlarga va gumanitar va ta'lim taraqqiyotiga ta'sirini o'rganish bilan shug'ullanadigan informatika, ikkinchidan – “sanoat informatika” (iqtisodiy, huquqiy va boshqalar), [4] ya'ni umumiy informatika metodlari va algoritmlarini, kompyuter ma'lumotlarini qayta ishlash texnologiyalarini inson bilimlarining alohida tarmoqlarining o'ziga xos xususiyatlariga moslashtiradigan. Shu bilan birga, ilm-fanni yanada matematiklashtirish va kompyuterlashtirish nafaqat sodir bo'ladi, bu o'tgan asrdagi rivojlanishining etakchi tendentsiyalaridan biri sifatida o'zini namoyon qildi, balki ba'zi fanlarning kompyuter faniga teskari ta'siri: bilan ishlash turli xil ma'lumotlar, shu jumladan gumanitar ma'lumotlar, informatika fanining o'zi imkoniyatlari va vositalarini kengaytiradi.

MUHOKAMA. Bizni fanlarni birlashtirishda qiziqtiradigan yana bir yo'nalish - bu tarix va geografiyaning “tutashgan joyi”, yaqinroq o'rganib chiqsak, bu fanlar tarixda fazoviy omilning roli katta bo'lganligi sababli bir-biriga juda yaqin bo'lib chiqadi va geografiya tarkibidagi kuchli gumanitar komponent. Tarixning geografiya bilan o'zaro aloqasi uzoq vaqtdan byeri samarali bo'lib kelgan, ikkita “qo'shma” fanni nomlash kifoya - tarixiy geografiya va tarixiy kartografiya. Tadqiqot jarayonlarining kompyuterlashtirilishi ushbu jarayonga yangi hayotni «nafas oldi».

Tarix faniga birlashtirilgan obyektlar va hodisalarni o'rganishga tizimli yondoshish tarix fanida tobora ko'proq tan olinayotgan tarixiy-sistematik uslubning shakllanishiga olib keldi. Bu yerda aniq tarixiy muammolarni hal qilish ko'p jihatdan “ajratilgan tizim tarkibiy qismlariga xos bo'lgan tizim yaratuvchi (tizimli) xususiyatlarni” aniqlashga bog'liq [5]. Ushbu xususiyatlarning aksariyati fazoviy momentlarga asoslangan. Biz o'z ishimizda tarixiy tadqiqotlarning xususiyatlarini makonga va uni tarixiy jihatdan o'rganish usullariga e'tibor qaratib, teng makon-vaqt sharoitlari tizimida ko'rib chiqamiz.

Tarixiy tadqiqotlarga fanlarning integratsiyasi natijasida fanlararo yondashuv zamonaviy tarix fanida tobora ko'proq yo'l ochmoqda. Tarix tobora tobora mustahkamroq ilmiy-tadqiqot izlanishlariga asoslanib, o'zaro bog'liq gumanitar va tabiiy (aniq) fanlarning uslublari va yondashuvlaridan foydalanmoqda.

Bu yerda eng samarali biri, bizning fikrimizcha, so'nggi o'n yil ichida o'z qadr-qimmatini isbotlagan tarix va informatika birlashmasi. A.M. Byerlyant obrazli ravishda yozganidek: "Tarixiy tadqiqotlarda "Informatika" barcha fanlarning "boshining orqa tomoniga" nafas oladi, ularni ushlab, sudrab olib boradi va ba'zida ularni kompyutyerning cheksiz mukammalligi yo'lida qul qilib oladi.

Mikrokompyuter inqilobi qo'llab-quvvatlagan ushbu yo'lda manbashunoslikning rivojlanishi yangi ilmiy intizom - tarixiy informatika yaratilishiga olib keldi. Tarixiy informatika tadqiqot predmeti va obyektini ilmiy fan sifatida, uning tarixiy fanlar tizimidagi o'rnini anglash 90-yillarda boshlangan. o'tgan asr va hozirgi paytda adabiyotimizda davom etmoqda. Ushbu munozaralar "Tarix va kompyuter" professional assotsiatsiyasi doirasida - uning konfyerentsiyalarida bo'lib o'tmoqda[6]. Axborotnomalar 1, 2 va Assotsiatsiyaning boshqa nashrlari sahifalarida muammo shu qadar dolzarb bo'lib, uni muhokama qilish, shu jumladan yangi ilmiy yo'nalishning asosiy fikrlarini taqdim etish va uning rivojlanishining asosiy yo'nalishlarini aniqlash paydo bo'ldi. darsliklar va o'quv jurnallari sahifalarida. Mahalliy tarixiy informatika global tendentsiyalarga mos ravishda rivojlanib bormoqda - xorijiy, xususan, G'arbiy Yevropa tadqiqotchilari o'rtasida ham uning rivojlanishi to'g'risida munozaralar bo'lib o'tmoqda.

XULOSA. Agar tarixiy informatika shakllanishi va rivojlanishining boshida kompyuterni tarixiy fanlarga va ta'limga joriy etish aniq paradigma bo'lsa, endi bu davr o'tgan deb hisoblanishi mumkin. Kompyuter o'qituvchilar, tadqiqotchilar va talabalar uchun juda qulay bo'lib qoldi. Bundan tashqari, ko'plab tarixchilar uchun bu ilmiy ishning, hatto undan ham ko'proq ilmiy va tashkiliy ishning haqiqiy ish quroliga aylandi. Ko'p sonli elektron resurslar va telekommunikatsiya vositalarining mavjudligi kompyuterni tarixiy ma'lumotlar va tarixiy bilimlarga ega bo'lishning muhim vositasiga aylantirdi. Multimedia texnologiyasi azaldan tarixiy tadqiqotlar manbalari va natijalarini taqdim etishning tanish vositasiga aylangan.

Bunday sharoitda savol muqarrar bo'lib qoladi: "Tarixiy informatika tarixiy tadqiqotlarni faollashtirish, tarixiy ma'lumotlarni o'rganish usullari va texnologiyalari doirasini kengaytirish uchun nimani taklif qilishi mumkin?"

Hozircha asosiy yo'nalish standart (asosan tijorat) dasturiy ta'minotni tarixiy tadqiqotlar ehtiyojlariga moslashtirishdir. Bunda kompyuter texnologiyalaridan foydalangan tarixchilar hamjamiyati ma'lum yutuqlarga yerishdi. Biroq, bu yerda katta xavf mavjud: tadqiqot muammosini shakllantirish ko'pincha kompyuter texnologiyalarining mavjud imkoniyatlarini tushunish bilan almashtiriladi. Boshqacha qilib aytganda, tadqiqotchilar ba'zida ijodiy muammolarning echimini mavjud bo'lgan (hatto tez-tez o'zlashtirilgan) dasturiy ta'minot uchun manbalarni «moslashtirish» bilan almashtiradilar. Ko'rinib turibdiki, bunda hech qanday salbiy narsa yo'q, chunki ishlatilgan dasturlar va algoritmlar odatiy bo'lib qoldi, chunki ular univversal muammolarni hal qilishga qaratilgan. Shu bilan birga, standart dasturiy ta'minotga haddan tashqari ishtiyoq tarixiy manbalarni o'rganish va tarixiy ma'lumotlarni qayta ishlash xususiyatlarini xiralashtirishi mumkin.

Mavjud vaziyat tarixiy informatikaning tabiiy ravishda "o'sish qiyinchiliklarini" namoyish etadi, bu uning nisbatan yoshligi yoki rivojlanishning yangi bosqichiga o'tish bilan bog'liq holatlar bilan izohlanadi. Ko'pgina mutaxassislar istiqbolli ilmiy va ta'limiy yo'nalishni rivojlantirish yo'llari haqida o'ylashadi, ba'zan bir xil savollarga turli xil javoblar byerishadi. Va shunga qaramay, bugungi kunda eng asosiy narsa shundaki, tarixiy informatika tarixchi uchun "umumiy kasbiy ta'limning ajralmas qismi"ga aylandin [7]. Bu ko'rib chiqilayotgan ilmiy yo'nalishni rivojlantirishning birinchi bosqichining asosiy natijasidir, natijada hech bo'lmaganda kompyuter savodxonligi asoslarini bilmaydigan va kompyuterni qayta ishlashning asosiy yo'nalishlarini bilmagan tarixchi. tarixiy ma'lumotlar, uning ijodiy vositalarini sezilarli darajada qashshoqlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Wheatley, D.W. and Gillings, M. 2002. Spatial technology and archaeology: a guide to the archaeological applications of GIS. London: Taylor & Francis.

Демкин В.П. Можаяева Г.В. Гуманитарная информатика или информатика для гуманитариев: постановка проблемы // Информационный бюллетень Ассоциации "История и компьютер". N29. М. 2002; Гуманитарная информатика: Сб. статей / Под ред. Г.В. Можаяевой. Томск, 2004. Вып. 1.

Колин К.К. Фундаментальные основы информатики: социальная информатика: Учебное пособие для вузов. Екатеринбург, 2000. 350 с.; Социальная информатика: основания, методы, перспективы / Отв. ред. Н.И. Лапин. М. 2003. 216 с.

Экономическая информатика. Введение в экономический анализ информационных систем: Учебник. М. 2005. 960 с.; Правовая информатика. Справочные правовые системы: Учебное пособие. М. 2005. 264 с.

Ковальченко И.Д. Указ. соч. С. 199-200.

На II конференции АИК этим проблемам был посвящен специальный «круглый стол». См. «Круглый стол»: Проблемы становления исторической информатики // Информационный бюллетень АИК. N10. М. 1994. С. 87-89. Начиная с III конференции этим проблемам посвящалась отдельная секция: Информационный бюллетень АИК. N 14. Специальный выпуск бюллетеня: Тез. докл. и сообщ. III конференции АИК. М. 1995. С. 7-27; Информационный бюллетень АИК. N 17. Специальный выпуск бюллетеня: Тез. докл. и сообщ. IV конференции АИК. М. 1996. С. 10-24; Информационный бюллетень АИК. N21. Специальный выпуск бюллетеня: Тез. докл. и сообщ. V конференции АИК. Минск, 1997. С. 166-182;

Тяжельникова В.С. От старой к новой социальной истории // Исторический ежегодник. 2002-2003. Омск, 2003. С. 85.

G'ARB OLIMLARI ASARLARIDA IJTIMOY DAVLATCHILIK TARIXINING YORITLISHI

*Yunusxo'jayev Habibulla Zafar o'g'li,
Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
<https://orcid.org/0009-0004-0455-3507>*

ОСВЕЩЕНИЕ ИСТОРИИ СОЦИАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В ТРУДАХ ЗАПАДНЫХ УЧЕНЫХ

*Юнусходжаев Хабибулла Зафар угли,
Свободный соискатель Ургенчского государственного университета*

ILLUMINATION OF THE HISTORY OF SOCIAL STATEHOOD IN THE WORKS OF WESTERN SCIENTISTS

*Yunuskhoyayev Habibulla Zafar ogli,
Independent researcher of Urgench state university*

Annotatsiya. Muallif maqolada Inson va uning manfaati ijtimoiy siyosatning nafaqat obyekt, balki ijtimoiy tizim yaratuvchisi, barcha ne'matlar va xizmatlar iste'molchisi hamdir. Insonlarning o'zaro ijtimoiy munosabatda bo'lishlari, muloqot qilishlari, fikr almashishlari, moddiy ne'mat yaratishari va baham ko'rishlari murakkab ijtimoiy jarayonlar tizimini vujudga keltirishini ta'kidlagan.

Kalit so'zlar. G'arb, tarixiy-madaniy, iqtisodiy-siyosiy, ijtimoiy, siyosat, Platon, Aristotel, Demokrit, axborot, resurs, risk, g'oya.

Аннотация. В статье автора Человек и его интересы являются не только объектом социальной политики, но и творцом социальной системы, потребителем всех благ и услуг. Он подчеркнул, что социальное взаимодействие людей, общение, обмен идеями, создание и совместное использование материальных благ создают систему сложных социальных процессов.

Ключевые слова. Западный, историко-культурный, экономико-политический, социальный, политика, Платон, Аристотель, Демокрит, информация, ресурс, риск, идея.

Annotation. In the author's article, Man and his interests are not only the object of social policy, but also the creator of the social system, the consumer of all benefits and services. He emphasized that people's social interaction, communication, exchange of ideas, creation and sharing of material wealth create a system of complex social processes.

Keywords. Western, historical-cultural, economic-political, social, politics, Plato, Aristotle, Democritus, information, resource, risk, idea.

KIRISH. Inson va uning manfaati ijtimoiy siyosatning nafaqat ob'ekti, balki ijtimoiy tizim yaratuvchisi, barcha ne'matlar va xizmatlar iste'molchisi hamdir. Chunki, inson ijtimoiy mavjudot bo'lib, moddiy ne'matlarni yaratadi va o'zi ulardan foydalanadi, qolaversa, boshqa ehtiyojmand insonlarga ham yetakazadi [1]. Insonlarning o'zaro ijtimoiy munosabatda bo'lishlari, muloqot qilishlari, fikr almashishlari, moddiy ne'mat yaratishari va baham ko'rishlari murakkab ijtimoiy jarayonlar tizimini vujudga keltiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Ushbu mavzu yuzasidan M.O.Kosven, Aristotelning "Siyosat" asari, F.Gegel, Tomas Robert Maltus, G.Spenserning "Ijtimoiy statistika", I.Kant, J.Stiglis, E.Reklyuning "Boyluk va qashshoqlik" asarlaridan foydalanilgan.

NATIJALAR. Ijtimoiy siyosat va himoya tizimining tarkibiy qismi bu, ijtimoiy hayotdir. U kundalik hatti-harakatlarning o'ziga xos paradigmasi bo'lib, uning mohiyati tarixiy-madaniy, iqtisodiy-siyosiy va etnik-konfessional kontekstdagi insonning kundalik turmush tarziga daxldor voqea – hodisalar, jarayonlarni aks ettiradi.

MUHOKAMA. "Ijtimoiy" so'zi definitsiyasiga ta'rif beradigan bo'lsak, ushbu tushunchaning ijtimoiy-siyosiy mazmunini bilish zarur. «O'zbek tilining izohiy lug'atida»: "Ijtimoiy – [arabcha – jamoa, jamiyatga oid]: birinchidan, inson va jamiyat hayotiga oid. Masalan, ijtimoiy tuzum. Ijtimoiy taraqqiyot. Ijtimoiy ishlab chiqarish. Ikkinchi ma'nosi esa jamiyatdagi tabaqa, sinf va shu kabilarga

mansublikni belgilovchi"[2] so'z sifatida ta'riflangan va tavsiflangan. Shunga ko'ra "ijtimoiy" deganda ob'ektiv olamda sodir bo'lgan va bo'layotgan barcha voqelik va hodisalarning inson va jamiyatga tegishli bo'lgan tomonlari tushuniladi. Ijtimoiy so'zi jamiyatni tashkil etish va uni harakatga keltirish, ya'ni rivojlantirish va taraqqiy ettirish mexanizmlarini o'z ichiga qamrab oladigan omillaridan biridir. Shu sababli jamiyatning rivojlanishi va taraqqiy etishi ko'p hollarda uning ijtimoiy tabiatiga bog'liqdir. Jamiyatda sodir bo'ladigan narsa va hodisalar qanchalik darajada ko'pchilikning maqsadiga mos kelsa, ularning ehtiyojlarini qondirsa, u shunchalik ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Bunday holat esa mavjud jamiyatning taraqqiy etishiga va uzluksiz ravishda rivojlanib borishiga yo'l ochib beradi[3].

Ijtimoiy hayot jamiyatdagi turli ijtimoiy qatlam vakillarining turmush tarzi va ularning xatti harkatlarining mushtarak tizimi bo'lib, u turli hodisalarga nisbatan ijtimoiy munosabatlar tizimi sifatida yuzaga keladi. Ya'ni, kundalik hayot bu keng va tor doiradagi muloqotlar, oilaviy va jamoaviy munosabatlar hamda tadbirlar, shaxsiy kundalik turmush, kasbiy faoliyat va bo'sh vaqtni unumli o'tkazish kabilarni o'z ichiga oladi. M.O.Kosvenning fikricha, u "keng jamoatchilik, omma, ya'ni aholi ko'pchilik qatlamining o'zaro shaxsiy, ijtimoiy munosabatlari, umumiy maqsadlari asosidagi ixtiyoriy faoliyatidir"[4]. Umuman, ijtimoiy hayot va davlatning ijtimoiy siyosati muhim voqelik sifatida e'tibor qaratish muhim.

Insoniyatning uzoq yillik evolyusiyasi shundan guvohlik beradiki, jamiyatda insonlarning munosib turmush kechirishi, ijtimoiy hayotga oid qarashlarning ilk kurtaklari, inson va jamiyat rivoji bilan bog'liq turli masalalar g'arb mutafakkirlari ijodida farovon jamiyat qurish va davlatchilik masalasi bilan uyg'un tarzda vujudga kela boshlagan. Bunday jamiyat qurish to'g'risidagi dastlabki qarashlar qadimgi Yunonistonda dastlab Platon, Aristotel, Demokrit tomonidan qayd etila boshlagan. Jumladan, Platon jamiyatdagi ijtimoiy tengsizliklarning kelib chiqish sabablarini aniqlashga harakat qiladi va adolatli ideal davlat qurish haqida mulohaza yuritadi[5]. Aristotelning "Siyosat" asarida insonning erkin yashash huquqi kishilik jamiyatining adolat va qonun ustuvorligi asosida tashkil etilishi orqali ta'minlanishi lozimligi qayd etiladi. Jamiyatni boshqarishda qonunlarning to'g'ri va adolatli bo'lishiga alohida e'tibor beriladi[6].

Ijtimoiy taraqqiyotni falsafiy jihatdan yoritib berishda nemis faylasufi F.Gegelning alohida o'rni bor. Jahon tarixing umumiy qonuniyatga bo'ysungan holda rivojlanib boruvchi bir butun jarayon deb tushungan Gegel: "...ijtimoiy taraqqiyot bu takomillashmaganlikdan yanada takomillashish sari olg'a qarab harakatlanishdir. Taraqqiyot - bu zaruriyatga bo'ysunuvchi qonuniy jarayondir. Jahon tarixi Sharqdan G'arbga qarab yo'nalgan bo'lib, bunda Yevropa jahon tarixining muqarrar tugashi, Osiyo esa uning boshlanishidir[7]", - degan. Shu bilan bir qatorda u ijtimoiy taraqqiyotni cheksiz davom etadigan jarayon sifatida qaragan holda, "Taraqqiyotning cheksizligi bu qarama-qarshiliklarning umumiy ifodasidir. Cheksiz taraqqiyot bu qarama-qarshiliklarni hal etish emas, balki uni ifodalashdir[8]", - degan fikrni bildirgan. Gegel jamiyatda taraqqiyot mavjudligini tan olgan bo'lsada, ammo uning substratini "Mutlaq ruh" belgilaydi degan g'oyani ilgari surgan.

O'rta asrlarda bu borada Tomas Robert Maltus 1798 yilda o'zining shahar aholisini shakllantirishda qonuniy tajribaga oid ishlarida ijtimoiy rivojlanishning ziddiyatlarini tabiat qonunlari orqali tushuntirgan. T.Maltus "ijtimoiy progressiyaning mashhur qonunini shakllantirish, ya'ni aholi sonining o'sish mamlakat taraqqiyoti bilan nomutanosib ravishda sodir bo'lsa, u holda ijtimoiy hayot uchun zarur bo'lgan yashash vositasi faqat arifmetik ravishda o'sadi, bu farq ortiqcha aholining paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Aholining ko'pligi va mahsulotlar taqchilligi bilan muqarrar ravishda yetishmovchilik ham kengayib boradi. Natijada, kambag'allik yuzaga kelib, u jamiyatning ijtimoiy tuzilishining atributi emas, balki insoniyat mavjudligining universal vositasi kabi juda tez tarqaladi. Biroq, ortiqcha aholi esa epidemiyalar, ocharchilik va urushlar sababli birinchi navbatda nobud bo'ladi" deb, ta'kidlagan.

G.Spenser esa ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamini ijtimoiy hodisa, deb hisoblagan. U o'zining "Ijtimoiy statika" nomli asarida tengsizlik jamiyatning o'sishi va tabaqalashuvi bilan birga paydo bo'lishini va jamiyatdagi aholining o'sib borishini doimiy jarayon ekanligini ta'kidlagan. "Mukmmal insonlarning o'zi yo'q, ba'zilar ijtimoiy hayotning turli qiyinchiliklariga moslashadi, ba'zilar esa moslasha olmaganliklari sababli hayotda muvaffaqiyatga erisha olmaydilar"[9], degan fikrni ilgari surgan. Chunki mazkur olimlar davlatning ijtimoiy siyosatida erkinlik masalasiga davlat ijtimoiy-siyosiy turmush tarzining muhim aspekti sifatida qaraydi hamda unda qonun ustuvor bo'lishini ta'kidlaydilar.

Jumladan, nemis faylasufi I.Kantning "kimningdir erkinligi boshqa bironing erkinligiga soya somasligi lozim" degan fikri tadqiqot mavzuumizga ham to'la mos keladi. Aslida bunday yondashuv

jamiyatda yaratilgan qonunlarda o'z aksini topishi muhimdir. Chunki, har qanday jamiyatning barqarorligi uning o'sha jamiyat manfaatlariga mos keluvchi muayyan qonunlar asoslanishiga bog'liqdir. Davlat, Kantning fikriga ko'ra, "...huquqiy me'yorlarga bo'ysunadigan insonlarning birlashmasidan boshqa narsa emas. Davlatni esa kimnidir shaxsiy qarashlaridan xoli qonun tartibga soladi. Huquqiy davlat tuzilishining yaxlit g'oyasi shu yerda tugashi kerak"[10].

Ijtimoiy siyosat xususida taniqli olim J.Stiglis o'zining "Globallashuv: havotirli yo'nalishlar" asarida shunday yozadi: "u yoki bu xalqning globallashuv jarayonidan qanday ne'matlarni tatib ko'rishi asosan milliy hukumatning faoliyatiga bog'liq bo'ladi. Ko'pchilik bozor iqtisodiyoti jarayonida davlatning rolini oshirishni yetakchi g'oya deb hisoblaydi. Ular bir narsani hisobga olishni istamaydilar, bozor munosabatlari qonuniyatining o'zi barcha ijtimoiy muammolar yechimini o'z joyiga qo'yadi. Davlatning zimmasida esa tengsizlik, ishsizlik, atrof-muhitning ifloslanishi kabi muammolarni hal etish asosiy bo'lib qolishi kerak"[11].

XIX asr o'rtalaridan e'tiboran G'arbda egalitaristik oqim vakillari K.Marks, F.Engels va E.Reklyular kapitalistik jamiyatdagi tengsizlikni tanqid qilganlar, bunday ijtimoiy tengsizlikni hatto ijtimoiy yovuzlik, muayyan turdagi taqsimot munosabatlarining oqibati deya ta'rif berganlar. Ijtimoiy tengsizlik, bu ishlab chiqarish munosabatlaridagi ortiqcha qiymat deb hisoblaganlar[12].

E.Reklyu o'zining "Boylik va qashshoqlik" asarida jamiyatda tez-tez sodir bo'luvchi ijtimoiy tengsizlik va kambag'allikni o'ta qashshoqlikdan farqini qayd etar ekan, uning fikricha, muhtoj va kambag'allar faqat o'zining asosiy ehtiyojlarni qondira oladiganlardir. U jismoniy mavjudlikni saqlash uchun zarur bo'lgan minimal vositalarni hisoblab chiqqan. Minimalga to'g'ri kelganlar kambag'al, to'g'ri kelmaganlar esa qashshoq hisoblangan. E.Reklyu kambag'allikni butunlay yo'q qilish uchun sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini teng taqsimlash zarur, deb hisoblaydi[13].

Z.Bauman, U.Bek, M.Kastels kabi olimlar shakllanayotgan yangi dunyoga ehtimoliy, axborot, resurs va risklar nuqtai nazaridan yondashish muhimligini ta'kidlaganlar. Ularning fikricha, jamiyatda ijtimoiy hyotni to'g'ri tartibga solish, tenglik g'oyalari Yevropaning barcha mintaqalarida aniq tamoyil sifatida emas balki, hayotiy zarurat tufayli vujudga kelgan. Ijtimoiy birdamlikni ta'minlash uchun kimnidir majburlash, kuch ishlatish va kimgadir ta'sir o'tkazish shart emas. Yana bir xulosa shuki, g'arbda shakllangan tenglik va adolat g'oyalari keyinchalik inson huquqlari va erkinliklarining boshqa yo'nalishlari rivojini ham ta'minlaganligini kuzatish mumkin.

XULOSA. Alohida ta'kidlash lozimki, mamlakatdagi ijtimoiy himoya samaradorligini oshirish va ijtimoiy sohadagi islohotlarni kuchaytirish faqatgina kompleks yondashuvlar orqaligina amalga oshirilishi mumkin. So'nggi yillarda mazkur sohalarda salmoqli sa'y-harakatlar amalga oshirildi. Ularga yangi ish o'rinlari yaratish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, qishloq joylari va qishloq xo'jaligini rivojlantirish, qishloq joylarda infratuzilmani takomillashtirish, sog'liqni saqlash, kasb-hunar ta'limi va tarbiyasini yaxshilash hamda iqtisodiy migratsiya kiradi. Bu sohalarda oxirgi yillarda amalga oshirilayotgan ijobiy o'zgarishlar mamlakatimizning uzoq muddatli strategik maqsadi – ijtimoiy davlatni shakllantirish va rivojlantirish dasturining muhim qismi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Теория и методика социалмной работы: Краткий курс / Под ред. В.И.Жукова. –М.: Союз, 1994. -С. 15.
2. Ўзбек тилининг изохли луғати. А.Мадвалиев таҳрири остида (2006-2008) // <https://ziyouz.uz/durdona-toplamlar/uzbek-tilining-izohli-lugati/>
3. Шерманов И. Ўзбекистоннинг мустақил ижтимоий тараққиёти ва унинг ривожланиш тенденциялари // ЎзМУ хабарлари, №1/6, 2016. – Б. 101.
4. Косвен М.О. Семейная община и патронимия. – Москва.: Наука, 1963.
5. Карант: Платон. Собр.соч. В 3-х т.Т.2. -М.: Наука, 1970. – 468 с.
6. Карант: Аристотел. Поэтика. -Л.: 1927. -642 с.
7. Гегел Г.В.Ф. Философии истории, Соч., –М.: «Мысль»,1974.- С.54,98.
8. Гегел Г.В.Ф. Наука логики. В 3-х томах. Т.1. –М.: «Мысль», 1970.- С 304-305
9. Спенсер Г. Социальная статика. Изложение социальных законов, обуславливающих счастье человечества.- СПб.- 1906.- 261 с.
10. Кант И. Собрание сочинений: В 8 т. Т. 6. М., 1994. С. 242–243.
11. Стиглис Дж. Глобализация: тревожные тенденции. М. 2004. – С. 11.
12. Маркс К., Энгелс Ф. Сочинения. — изд.2-е. — М.: Политиздат. -Т.16.-1960.- С.827.
13. Реклю Э. Богатство и нищета.- М.- 1906. – С. 33.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

SEHRILI ERTAKLARDA G'AYRIODDIY TUG'ILISH MOTIVINING O'ZIGA XOS TURLARI VA ULANING TAHLILI

<https://orcid.org/0009-0004-1557-3669>

Abdullayeva Xurshida Ne'matjonovna
Andijon davlat universiteti 1-bosqich doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek hamda ingliz sehrli ertaklarining g'ayrioddiy tug'ilish motivlarini qiyosiy, tipologik, kulturalagik va koprativistik tahlil qilingan. G'ayrioddiy tug'ilishning o'z talqinlariga qarab olti xil turi ko'rib chiqildi va tahlil yuzasidan natijalarga erishildi. Ikki xalq sehrli ertaklarining bu motivi juda keng motiv ekanligi va u epik asarga o'zgacha joziba taqdim qilinishi aniqlandi. Ushbu maqolada yana g'aroyib tug'ilishning o'ziga xos turlari ko'rib chiqiladi. Birinchi turi bo'lmish "tilla kokil bilan tug'ilish" o'zbek xalq ertagi asosida ko'rib chiqilgan bo'lsa, ikkinchi turi bo'lmish "barmoqdek kichkina" iste'mol qiluvchi narsalarni, Tabiat xodisalari natijasida, Biror jonivordan tug'ilish, G'aroyib xislat bilan tug'ilish kabi turlari ko'rib chiqildi. Shunga asosan o'zbek hamda ingliz sehrli ertaklarining sehrli ertaklari talqinida tahlil qilinib kerakli xulosalar chiqarildi. Xulosalar natijasi ingliz va o'zbek ertaklarining mushtaraklik va bir hillik taraflarini aniqlashga yorda berildi. O'zbek sehrli ertaklari o'zining estetik badiiyati hamda o'zining ideal sehrli syujetga ega ekanligi aniqlandi.

Kalit so'zlar: Koprativistik, kulturalagik, totem, fetish, qiyosiy tahlil, g'ayrioddiy, qo'lsiz honim, Qor bola.

АНАЛИЗ КОНКРЕТНЫХ ТИПОВ МОТИВА НЕОБЫЧНОГО РОЖДЕНИЯ В ВОЛШЕБНЫХ СКАЗКАХ И ИХ СВЯЗЬ

Абдуллаева Хуришда Нематжоновна

Андижанский государственный университет Докторант первое курса

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный, типологический, культурологический и копративистский анализ необычных мотивов рождения узбекских и английских волшебных сказок. Шесть различных типов аномальных родов были рассмотрены в соответствии со своими интерпретациями и получены результаты анализа. Выяснилось, что этот мотив волшебных сказаний двух народов является очень широким мотивом и придает эпическому произведению особый шарм. Первый тип, «рождение с золотой плесенью», считался на основе узбекской народной сказки, а второй тип, «маленький, как палец», родился в результате природных явлений, от животного. дефекты были учтены. На основе этого проанализированы узбекские и английские волшебные сказки и сделаны необходимые выводы. Результаты выводов помогли определить общность и однородность английских и узбекских сказок. Узбекские волшебные сказки имеют свое эстетическое художественность и свой идеал. было обнаружено, что у него есть магический сюжет.

Ключевые слова: Копративистский, культурный, тотем, фетиши, сравнительный анализ, необычный, безрукая дама, Снежный мальчик.

ANALYSIS OF SPECIFIC TYPES OF THE MOTIF OF UNUSUAL BIRTH IN MAGICAL TALES AND THEIR CONNECTION

Khurshida Abdullayeva Nematjonovna

Andijan State University First year doctoral student

Abstract . This article provides a comparative, typological, cultural and coprativist analysis of the unusual motives for the birth of Uzbek and English fairy tales. Six different types of abnormal births were reviewed according to their interpretations and analysis results were obtained. It turned out that this motif of the magical tales of two peoples is a very broad motif and gives the epic work a special charm. The first type, "born with golden mold," was believed to be based on an Uzbek folk tale, and the second type, "small as a finger," was born as a result of natural phenomena, from an animal. defects have been taken

into account. Based on this, Uzbek and English fairy tales were analyzed and the necessary conclusions were drawn. The results of the conclusions helped to determine the commonality and homogeneity of English and Uzbek fairy tales. Uzbek fairy tales have their own aesthetic artistry and their own ideal. it was discovered to have a magical plot.

Key words: *Coprativistic, cultural, totem, fetish, comparative analysis, unusual, armless lady, Snow boy.*

Kirish. Jahon xalqlari ertaklaridagi umumiy o'xshashlik haqida fikr borganida, ko'proq sehrli ertaklar nazarda tutiladi. Qadimdagi fantastik voqealar totem, fetish obrazlardan uchar gilamlarga, sehrli dasturxonlarga, oltin qaynaydigan xumlarga, istagan odamni istagan paytda ko'rish mumkin bo'lgan jomlarga, oynalarga o'tgan. Sehrli ertaklardagi voqea-hodisalar haqiqiy ma'noda ajdodlarimiz orzu-havaslarining majmuasiga aylangan. Sehrli ertaklar jozibasi, ko'pincha, asardan o'rin olgan mo'jizaviy safarlar hayratomuz to'kinlik aks etgan lavhalar, xayol bovar qilmaydigan jodu va afsonaviy uchrashuvlar tasvirida o'z ifodasini topadi. Ertaklarda hayot shu qadar mazmunli va bebaho ehsonki, unda bo'lishi mumkin bo'lmagan hodisalar tizimining o'zi yo'q, yechimi topilmas muammo uchramaydi, degan xalq falsafasi nafas oladi.

Metodologiyasi. Bu maqolada o'zbek va ingliz sehrli ertaklarida gayrioddiy tug'ilish motivlarining qiyosiy mushtarak va o'ziga xos jihatlarini aniqladi. Bu esa ikki xalqning adabiyotlararo umumiy nazariy qonuniyatlarning yuzaga kelishida asos bo'lib xizmat qiladi. Qiyosiy tahlil metodikasi aytib o'tilgan harakatlardan tashqari, yana tahlil obyektlarining tashkil etuvchilarini ham bir-biri bilan qiyoslashga qaratiladi. Qiyosiy tahlildan maqsad – qiyoslanuvchi obyektlarning o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash, ular orasidagi umumiy qonuniyatlarni yuzaga chiqarishdan iborat. Azaldan, «Haqiqat qiyosda bilinadi» deymiz. Shuning uchun ham qiyoslash metodologiyasi xalq og'zaki ijodidagi ertaklar qiyosiy tahlilida keng tarqalgan va qo'llanilmoqda. Bugungi kunda qiyoslash metodi barcha bilish va hodisalarni tahlil etish jarayoniga tatbiq etilgan. Fan va amaliyotning barcha sohalarida qiyoslash metodologiyasidan foydalaniladi. Shunday ekan ushbu maqola ham qiyoslash metodikasiga qo'l uradi.

Ingliz va o'zbek sehrli ertaklarida g'aroyib motivi ikki til ertaklari orasida qiyosiy metodologik tarzda tahlil qilinadi.

Tahlil va natijalar. Sehrli ertaklarining yana bir o'ziga hos sirli motivlaridan biri, ertaklarda ayollar gayrioddiy farzand dunyoga keltirishidir.

1. Tilla kokil bilan tug'ilish. Masalan, "Tilla kokil bola" yoki "Oltin bola" ertaklari bunga misol bo'la oladi. Bunda qahramon o'ziga xos sehrli kuch quvvatga va qobiliyatga ega bo'ladi a uni albatta vatan himoyasi, ezgulikka sarf qiladi.

2. Barmoqdek kichkina. Ba'zan ularning bollari barmoqdek kichkina tug'iladilar (Thumbling tales da bo'lgani kabi). Bu qahramonlar o'ziga xos xislatli hamda talantli bo'lib kopincha e'zgulik va adolat uchun kurash olib boradilar.

3. Iste'mol qiluvchi narsalar. Ba'zan shunday epik asarlar ham uchrashi mumkinki unda ayollar taomlar, iste'mol qiluvchi narsalarni ham farzand sifatida dunyoga keltirishlari mumkin. Masalan, Oshqovoq qiz (Pumpkin girl) [1.1], ba'zan esa bodring yoki mango bo'lgan bola ham ko'radilar. Ingliz ertaklarida g'ayri tabiiy bola tug'ilishida ona och qolishi va birorta mevani yoki sabzavotni yeb shu tufayli g'aroyib bola tug'ish motivi juda ko'p uchraydi. Bunga misol qilib Qirol Lindworm etagini olishimiz mumkin (Prince Lindworm ATU433B). [2.2] Qirolcha ikkita archilgan piyoz po'chog'ini och qolganligi tufayli yeb qo'yadi so'ngra bir ajdaho o'g'il (a dragon son) ko'radi. Sehrli ertakdagi onalar o'z farzandlarini xalqdan qutqarish uchun juda ehtiyot bo'lganlar chunki tug'ilgan farzandlarni turli hil hayvonlarga o'rniga qo'yib onani ayblash ham epik asarning motivlarida tez-tez uchraydigan hodisa. Qo'lsiz honim bunga yetarli misol bo'la oladi. (Armless Meiden) (ATU da 706 ertak sifatida yozilgan Girl without a hand). [3.1]

4. Tabiat xodisalari natijasida ham g'aroyib tug'ilish kuzatilish mumkin.

Qor Bola (the Snow child) Terra Stolidi Vallona degan degan joyda bir boy dehqon yashar ekan uning kata bir fermasi bor ekan. Fermasida qora mollari bo'lib ularni ba'zan mamalakat tashqarisiga, yaylovlarga olib ketar ekan. U yerda oylab qolib ketar ekan.

Uning ayoli uyda qolar ekan. Ayoli to'ladan kelgan qoracha yuzi dumaloq go'zal edi. U ayolga shaharning bir Lordi oshiq bo'lib qoladi, Ular birga aylanib yurishadi. Ayol esa birdan qorni ishib

homilador bo'lib qoladi. Qahraton qish fasli edi. Ayol farzand ko'radi va farzand qordek Oppoq bo'lganligi uchun unga oppoq deb ism beradi. Safarga ketgan eri birdan keadi va bolani so'raydi. Xotin qattiq qor yog'ganini va osha payt shu voqea bo'lganini aytib beradi. Eri yana safarga chiqib ketib Oq (White) bolani ham olib ketadi. Yolda issiq tushib bola erib ketadi. Xotin buni eshitib juda hafa bo'lib eri bilan ajrashadilar.

5. Biror jonivordan tug'ilish. Bu motiv ingliz xalq ertagi "Fish of Gold" – "Oltin baliq"da uchraydi. U Norton to'plamida John Smis tomonidan 1924-yil 9 aprelda yozib olinganligi uning kundaligida ko'rsatilgan [4.234]. U Tomson qayd etgan ATU375 motivga o'xshaydi.

Etakda aytilishicha, bir kambag'al chol ayoli bilan bir kulbada yashar ekan. Bir kuni chol baliq to'rida bir oltin baliqni topib olibdi va u baliq choldan qo'yib yuborishini yolvorib so'rabdi. Evaziga uyini qasrga aylantirishini hamda sehrli dasturhon berishni va'da qilibdi. Chol rozi bo'lib, baliqni qo'yib yuboribdi. Baliq cholni bu boylikni qayerdan olganini hech kimga aytmasligini tayinlabdi, aks holda hamma narsa yo'q bo'lib ketishi mumkinligini aytibdi. Baliqchi uyiga qaytib, ayolini qimmatli sarpolarda, uy to'ridagi sehrli dasturxonda hamma narsa tayyor turganini ko'ribdi. Lekin kampir buncha boylikni qayerdan olganligini so'rab, aytishga majbur qilib turib olgan ekan. Chol aytib beribdi, o'sha zahoti hamma oltin baliq bergan narsalar yo'q bo'lib ketibdi. Chol yana baliqning oldiga boribdi va hamma narsani qaytib olmoqchi bo'libdi. Yana baliqni tutib olibdi va boylikni olib, yana qo'yib yuboribdi. Shunday qilib, uchinchi martasida baliq noiloj cholga uni uchga bo'lishini va bittasini o'ziga, bittasini xotiniga va bir bo'lagini bog'iga ko'mishini buyuribdi. Vaqti kelib ayoli tilla bola tug'ibdi, chol dengizga borish uchun unga tilla toy kelibdi, bog'da esa tilla nilufar gul o'sib chiqibdi. Tilla bola ulg'ayibdi va baxtini toppish uchun tilla otni minib, tilla gul ochilsa, chol uning bargini asrab qo'ysa, yigitni asrab turadi deb kelishib, yo'lga chiqibdi. Yo'lda yigit bitta katta o'rmonga duch kelishibdi. O'rmonda o'g'rilar bilan ayovsiz kurashibdi. Biroz vaqtdan keyin yigit bir qizni uchratibdi, u qiz malika ekan. Yigit qizni qattiq sevib qolib, u bilan turmush quribdilar. Malika yigitni o'z qasriga olib ketibdi. Malikaning otasi qirolning juda jahli chiqibdi va yigitni o'ldirmoqchi bo'libdi, lekin malika uni qutqarib olibdi. Bir kuni qirol yigitning oltin bola ekanligini bilib qolibdi va o'rmonga kiyik tutib kelgani jo'natibdi. Yigit kiyikni tutay deganda, bir jodugar chiqib, yigitni toshga aylantirib qo'yibdi. O'sha kuni oltin gul bargi yerga tushibdi. Yigitning otasi yaproqni cho'ntagiga solib, o'z otiga minib, sehrli kuchga gul tufayli ega bo'lib, yigitga yordam bergani yo'l olibdi. Jodugarni o'ldiribdi va malikaning oldiga qaytib, baliqchi ayoli – hammasi qasrda birga yashadilar.

O'zbek xalq ertagi "Ayiqqolvon"da ayiq va insondan tug'ilgan bola obrazi keltirilgan. Yana O'zbek xalq ertaklari fantastikasida "Oyjamol"[5.24] ertagida malika bo'ridan farzand ko'radi va bu bola o'ziga xos kuch qudratga ega kuchli, yengilmas baxodir bo'lib ulg'ayadi, yirtqich mahluqdan tug'ilishiga qaramay qalbi toz malikani hamda xalqni yovuz Devlardan xalos etadi.

6. G'aroyib xislat bilan tug'ilish. O'zbek xalqining "Kulsa – gul, yig'lasa – dur"[6.1] ertagi qahramoni bunga yorqin misol bo'la oladi. Unga xos g'aroyib xislat ingliz xalq ertaklari qahramonida kuzatilmadi. Ushbu ertakda aytilishicha, bir chol bilan kampir bo'lgan ekan. Chol daladan o'tin terib kelib, uni sotib tirikchilik qilar ekan. Chol bilan kampirning farzandlari yo'q ekan. Kunlardan bir kuni chol daladan o'tin olib kelayotganda, unga Xizr yo'liqib, bolasi bor-yo'qligini so'rabdi. Xizr cholning bolasi yo'qligini eshitib, unga bir qizil olma beribdi va bu olmaning yarmini o'zi, yarmini xotini eyishini buyuribdi.

Shundan so'ng cholning xotini qiz tug'ibdi. Qiz yig'lasa, ko'zidan gavhar to'kilarkan, agar kulsa, og'zidan ochilgan gul tusharkan, yursa oyog'i tagidan tilla sochilarkan. Ammo Xizr qiz katta bo'lgandan keyin ozor chekishini aytibdi.

Xizr aytgandek, qiz yig'laganida ko'zidan gavhar to'kilibdi. Uch oylik bo'lganidan keyin kulsa, og'zidan ochilgan gul ham to'kilibdi. Shu gavharlarni, shu gullarni otasi bozorga olib borib sotib, uylar qurib olibdi.

Qiz o'n besh yoshga kirganda Buxoro podshosining o'g'lidan sovchi chiqibdi. Unga otasi ancha vaqtgacha bermay yuribdi. Podsho zo'rlik qilib olmoqchi bo'libdi. O'tinchi oxiri qizini shahzodaga berishga majbur bo'libdi. Lekin "Bermas qizning qalini ko'p" deganday, chol qizining qaliniga yuzta sigir, yuzta tuya, ikki yuzta ot va ming tilladan iborat ko'p narsa so'rabdi. Sovchilar rozi bo'libdi va so'ralgan narsalarni olib kelibdilar. Podsho bir aravada ikki erkak, yana bir aravada ikki ayol yuboribdi. Ular bilan ikkita otliq ham bor ekan. Qiz bilan birga boradigan odam yo'q ekan. Ikkinchi aravadagi ikki ayolga qizni qo'shib jo'natibdilar. Qiz va uni olib ketayotganlar yarim yo'lga yetganda bir quduq yonida to'xtabdilar. Aravadan tushib dam olibdilar, qiz suv ichmoqchi bo'libdi. Ikki ayolning biri qiz ekan. Yonidagi onasi

ekan. Xotin erkaklarni nariroqqa yuborib, “kelin qochmasin” deb, o‘zi va qizi kelin bilan birga qolibdi. Shunda suv ichib, non emoqchi bo‘libdilar. Qiz xotindan non va suv so‘rsa, u evaziga qizning ko‘zlarini so‘rabdi. Qizning qorni ochqagani uchun rozi bo‘libdi. Oxirida xotin qizning qimmatbaho kiyimlarini yechib olib, o‘z qiziga kiygizibdi. Keyin kelinning o‘rniga qizini aravaga o‘tqazibdi, kelinni esa quduqqa itarib yuboribdi. Keyin ular yo‘lga tushib ketibdi. Podshoning uyiga ikki chaqirim qolganda, podsho bir otliqni yuborib: “Kelinni kelgan joyida aravadan tushirib, piyoda olib keling. Oyog‘idan sochilgan tillani lashkarlar terib kelsin”, – debdi. Yasovullar podshoning aytganicha kelinni piyoda olib kelibdilar. Lekin uning oyog‘idan hech qanday tilla sochilmabdi. Podsho buni bilib juda ham xafa bo‘libdi. Kuyov uyga kirib, kelinni kuldursa, og‘zidan gul ham sochilmabdi, yig‘latib ko‘rsa, ko‘zidan gavhar ham tushmabdi. Kuyov bu haqda otasiga aytibdi.

Bir kambag‘al yo‘lovchi quduq yonidan o‘tayotib, qiziq hodisaga duch kelibdi. Quduq o‘rnida gavhar supa paydo bo‘libdi. Quduqqa tashlab ketilgan qizning ko‘zidan to‘kilgan gavhar bilan quduq to‘lib, uning ustida ko‘zi o‘yilgan bir chiroyli qiz o‘tirgan emish. Yo‘lovchi chol hayron bo‘lib, qizning holini so‘rabdi. Qiz boshidan o‘tganlarni aytib beribdi. Ikkisi ota-bola tutinibdi. Qiz choldan to‘kilgan ko‘z gavharlaridan shu erga bir bino soldirishini so‘rabdi. Chol bir paxsasini oltindan, bir paxsasini kumushdan qilib bir bino solibdi. Chol qizni qo‘yarda-qo‘ymay uyiga olib ketibdi. Qiz bir necha oy cholning uyida yurgandan keyin, bir kuni kulibdi, uning og‘zidan ochilgan gul tushibdi. Qiz shu gulni choldan podshoning darvozasiga olib borib sotishini, gulning bahosi ikki o‘yilgan ko‘z ekanini aytibdi. Buni eshitgan podshoning kelini onasidan so‘ramay qutida turgan ikki ko‘zni berib, gulni olibdi. Haligi chol sevinib ko‘zlarni olib ketibdi. Olib borib qiziga beribdi. Qiz to‘liq sog‘aygach, yigit qirq kecha-qirq kunduz to‘y-tomosha berib qizga uylanibdi. Kampir bilan uning qizini otning dumiga bog‘lab, qirq chaqirim uzoqlikdagi changalzorga haydab yuboribdi.

Xulosa. Shunday qilib, sehrli ertaklarda g‘ayriodiy tug‘ilish motivi qadimiy tarixga borib taqaladi. Ularda bu motivlar ikki xalqning o‘z hayot tarzi, etimologiyasi, yashash sharoiti, makon hamda zamonga qarab shakllanadi va badiiy va adabiy hodisaga aylanadi. G‘ayriodiy tug‘ilish motivi o‘zbek va ingliz sehrli ertaklarining yorqin spesifikasi bo‘lib, ular epik syujetlarning daomiyligini, barqarorologini, tilsim hodisalarga boyligini ta‘minlaydi.

Adabiyotlar

<https://sites.pitt.edu/~dash/type1362.html#north England, Thomas North>

<http://www.story-lovers.com/storygarden.html#pumpkinchild>

https://www.compassion.com/charitable-gift-catalog.htm?referer=514582&utm_source=xmpie&utm_medium=email&utm_campaign=gc_email1_mass_2017

A dictionary of British fairy tales. 1894 Norton collection <http://www.mftd.org/index.php?action=atu>” Yonar Daryo” O‘zbek xalq fantastikasi, Yosh gvardiya nashriyoti. 1986 [24-151]

”Kulsa gul-yig‘lasa dur”. <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-xalq-ogzaki-ijodi/uzbek-xalq-ertaklari/kulsa-gul-yig-lasa-dur>

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ ПАРЕМИЙ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИХ ВНЕШНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА В РУССКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ПОСЛОВИЧНОЙ КАРТИНЕ МИРА

Абдуллаева Раъно Хикматовна

Предподаватель, Самаркандский государственный университет им. Ш. Рашидова

Аннотация. В статье предпринимается попытка изучения концептов – оценок, затрагивающие эстетическую оценку человека в русской и узбекской пословичной языковой картине мира, отражающие процесс оценивания ситуации / поведения / состояния с точки зрения ценностной значимости и социально-культурных стереотипов, получивших статус знания и включенных в состав языковой картины мира. Анализ пословиц, включающих положительную и отрицательную оценку человека, позволил выделить следующие основные концепты-оценки: красота, друг/дружба, ум (интеллектуальные способности). Также были определены четыре основных семантических признака, характерных для репрезентации указанных концептов: антропоцентрический, личностно-индивидуальный, ценностно-оценочный и эмоционально-оценочный, которые в зависимости от содержания концепта могут отражать различные характеристики, ценности и стереотипы.

Ключевые слова: лингвокультурные концепты, стереотипы, эстетическая оценка человека, репрезентация, антропоцентрический, личностно-индивидуальный, ценностно-оценочный, эмоционально-оценочный, ценности.

LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF PROVERBS CHARACTERIZING THE APPEARANCE OF A PERSON IN THE RUSSIAN AND UZBEK PROVERBAL PICTURE OF THE WORLD

Abdullaeva Rano Khikmatovna

Lecturer, Samarkand State University named after: Sh. Rashidov

Annotation: The article attempts to study concepts - assessments that affect the aesthetic assessment of a person in the Russian and Uzbek proverbial language picture of the world, reflecting the process of assessing a situation / behavior / state from the point of view of value significance and socio-cultural stereotypes that have received the status of knowledge and are included in the language picture peace. Analysis of proverbs, including positive and negative assessments of a person, made it possible to identify the following main concepts-evaluations: beauty, friend/friendship, intelligence (intellectual abilities). Four main semantic features characteristic of the representation of these concepts were also identified: anthropocentric, personal-individual, value-evaluative and emotional-evaluative, which, depending on the content of the concept, can reflect various characteristics, values and stereotypes.

Key words: linguocultural concepts, stereotypes, aesthetic assessment of a person, representation, anthropocentric, personal-individual, value-evaluative, emotional-evaluative, values.

DUNYO RUS VA O'ZBEK MAQOL RASMIDA INSON TASHQI KO'RINISHINI IFODALOVCHI MAQOLLARNING LINGVOMADANIY TAHLILI

Abdullaeva Ra'no Xikmatovna

Sh. Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada dunyoning rus va o'zbek maqol tillarida shaxsning estetik bahosiga ta'sir etuvchi, vaziyatni/xulq-atvorni/holatni qadriyat ahamiyati nuqtai nazaridan baholash jarayonini aks ettiruvchi tushunchalar – baholashlarni o'rganishga harakat qilinadi. bilim maqomini olgan va til tasviriga kiritilgan ijtimoiy-madaniy stereotiplar tinchlik. Maqollarni tahlil qilish, shu jumladan shaxsga ijobiy va salbiy baho berish quyidagi asosiy tushuncha-baholarni aniqlash imkonini berdi: go'zallik, do'st/do'stlik, aql-zakovat (intellektual qobiliyat). Ushbu tushunchalarning ifodalanishiga xos bo'lgan to'rtta asosiy semantik xususiyat ham aniqlandi: antropotsentrik, shaxsiy-individual, qiymat-baholovchi va hissiy-baholovchi, ular tushunchaning mazmuniga qarab, turli xususiyatlar, qadriyatlar va stereotiplarni aks ettirishi mumkin.

Kalit so'zlar: lingvomadaniy tushunchalar; stereotiplar; shaxsni estetik baholash, vakillik, antropotsentrik, shaxsiy-individual, qiymat-baholovchi, hissiy-baholovchi, qadriyatlar.

Введение. Анализ концепта «красота» в узбекской и русской пословичной языковой картине мира показал, что в семантическом поле национальных ценностей в обоих языках «красота» распределяется на следующие тематические группы:

1. Обладание красотой.
2. Притягивающая сила, хорошее явление, желаемое сердцем и душой.
3. Чистый и без изъяна.
4. Беспрецедентный, удивительный.
5. Отношение к окружающим / к себе.

С целью репрезентации эстетической оценки человека используются характерные образы и национальные стереотипы.

В тематической группе «Обладание красотой» для репрезентации эстетической оценки человека в качестве оснований для обладания красотой как ценностью мы выделили:

- значимость для человека с точки зрения духовной составляющей:

В русском языке: Красота до вечера, а доброта на век.

Своя жена – своя и краса [2,78].

В узбекском языке: Усти бутун, ичи тутун - Снаружи красота, а внутри пустота [6,45].

- значимость как физическое преимущество перед другими:

В русском языке: Красота без разума пуста.

Лицом красиво дерево, а одеждою - тело.

В узбекском языке: Хуснига бокма, хунарига бок - Не смотри на красоту, а смотри каков в работе

- значимость в сравнении с каким-либо другим качеством (личностным):

В русском языке: Не родись красивой, а родись счастливой.

Не гонись за красотой, а гонись за добротой.

В узбекском языке: Одамнинг хуснига бокма, аклига бок - Дело не в красоте, а в уме

Литературный обзор. В тематической группе «Притягивающая сила, желаемое сердцем и душой» в качестве оснований для репрезентации эстетической оценки мы выделили:

- потребность человека / желание видеть красоту вокруг себя как процесс эстетизации окружающего мира:

В русском языке: Дом красится хозяином. Красотой сыт не будешь.

В узбекском языке: Соч ҳам бир хусн - И волосы придают красоту

- желание человека иметь/видеть красоту душевную:

В русском языке: Неказисто дерево, да вкусен плод.

Не родись красивым, а родись счастливым.

В узбекском языке: Хусн тўйда керак, мухаббат кунда керак - Красота нужна на свадебном пиру, а любовь повседневно

- красота как знак, символ хорошего:

В русском языке: Что к лицу, то и красит.

В узбекском языке: Яхшига ҳар ранг ярашур - Хорошему любой цвет подходит

- красота как притягивающая сила по сравнению с другими качествами:

В русском языке: Красив как чернослив. Красота приглядится, а ум пригодится.

В узбекском языке: Сулув сулув эмас, суйган сулув - Не та красавица, что красива, а та красавица, что любима

В тематической группе «Чистый и без изъяна» в качестве оснований для репрезентации эстетической оценки человека мы выделили:

- идеальная с точки зрения субъекта оценки качества, как физическое, так и духовное / идеальный с точки зрения красоты, но наделенный негативными качествами:

В русском языке: Аленький цветочек бросается в глаза.

Красавица в румянах не нуждается.

В узбекском языке: Эрак киши киркқа кирса қирчилайди - Сороколетний возраст как период расцвета для мужчины

- образцовость, незапятнанность плохими качествами, поступками / компенсация отсутствия

красоты каким-либо качеством характера:

В русском языке: Не взяла красотой, ластится лисой.

В узбекском языке: Кампирнинг дарди ғозада - Старуха думает о румянах

В тематической группе «Беспрецедентный, удивительный» в качестве оснований для репрезентации эстетической оценки мы выделили:

- необыкновенность по каким-либо отдельным свойствам, характеристикам:

В русском языке: Красота - товар не лежалый. Ни глаза во лбу, ни зуба во рту.

В узбекском языке: Кўнгли қоранинг юзи қора - У кого душа черная, у того и лицо черное.

- вызывающий удивление, странный, обращающий на себя внимание:

В русском языке: Мужик чуть краше черта - уже красавец.

В узбекском языке: Афтинг қийшиқ бўлса, ойнадан ўпкалама - Не обижайся на зеркало, если твоя физиономия крива

В тематической группе «Отношение к окружающим и к себе» в качестве оснований для репрезентации эстетической оценки человека мы выделили:

- отражение внутреннего духовного мира через внешние характеристики:

В русском языке: Коли хорош, так не хвались: тебя и так заметят.

В узбекском языке: Тоққа чикмагунча дўлана қайда, жондан кечмагунча жонона қайда - Если не откажешься от жизни, то где же тебе видеть красавицу, а если не поднимешься в горы, то где же тебе видеть боярышник

- проявление положительных качеств к окружающим:

В русском языке: Некрасив собою, зато честен душою.

В узбекском языке: Ранг кўр - хол сўр - Посмотри на цвет лица, потом справляйся о здоровье

Положительная семантика эстетической оценки человека в узбекской пословичной картине мира достигается посредством следующих способов:

- указания на отдельный признак / характеристику (аромат, волосы, возраст);

- ассоциативных рядов (жена -цветок);

- оппозиционных отношений (снаружи-внутри).

Положительная семантика эстетической оценки человека в русской пословичной картине мира достигается посредством следующих способов:

- утвердительными бессоюзными предложениями (своя жена-своя краса);

- глаголами с семантикой дополнения (придают, красит) [3,78].

Отрицательная семантика в русском языке достигается посредством следующих способов:

- подчеркивания полного / частичного отсутствия положительного качества / признака (до вечера- на век)

- сравнительной характеристики положительного и отрицательного качества/признака (неказистый-вкусный, некрасивый-честный, хорош-нехорош);

- сравнения с объектом, имеющим негативное качество/признака, подразумевающее употребление «как» (чернослив, черт, тетерев, ворона);

- отрицания необходимости (не будешь, не нуждается);

- сравнения объектов на основе их негативного проявления (очи-речи, красота – поведение, красота- душа);

- указания на не необходимость дополнения признака для идеального состояния (красота без разума пуста).

Как видим, отрицательная семантика эстетической оценки в русской пословичной языковой картине мира отражается в большинстве случаев в отношении признака.

В узбекском языке репрезентация отрицательной семантика достигается за счет:

- указания сферу значимости красоты (красота на свадьбе, ум в работе);

- отрицания и побудительного действия (не смотри..., а смотри...);

- оппозиционных отношений (не в красоте, а в уме, красива - любима)

- аналогий (душа черная - лицо черное);

- придаточных уступительных (не обижайся, если...) [4,59].

Обсуждение. Семантическими признаками языковых единиц, репрезентирующих концепт «Красота», в обоих пословичных языковых картинах мира выступают антропоцентрический, личностно-индивидуальный, ценностно-оценочный и эмоционально-оценочный [5,82]. В концепте

«Красота» каждый семантический признак реализуется посредством языковых единиц, характерных для конкретного языка.

1. Антропоцентрический: пословицы обоих языков описывают качества человеческого характера, поведение, внешность, нормы поведения, эмоциональное и физическое состояние, а также ситуации межличностного взаимодействия:

В русском языке: На иного взглянешь - картина, а разглядишь - скотина. (внешность)

В узбекском языке: Гул ўсса - ернинг кўрки, киз ўсса - элнинг кўрки - Цветок растет - красота земли, девочка растет - красота народа (внешность)

2. Личностно-индивидуальный: пословицы обоих языков помимо универсальных базовых ценностей – качеств характера отражают ценности воспитания, образования, индивидуального опыта:

В русском языке: Не будь пригож, а будь пригоден.

В узбекском языке: Аввал ўзинга боқ, кейин ногора қоқ - Сначала посмотри на себя, потом бей в литавры

3. Ценностно-оценочный: пословицы обоих языков отражают эстетическую оценку человека, связанную с сопоставлением красоты с разными объектами оценки, имеющими ценность в данной лингвокультуре [7,46]:

- в русском языке преобладающими ценностями являются честность, внутренняя красота души, наличие умственных способностей, доброта, счастье (языковые единицы: добрый, счастливый, хороший, умный, честный и др.).

- в узбекском языке чаще всего идет отсылка на ценности добра, умственные способности, разумность, семейное счастье (языковые единицы: добрый, хороший, счастливый, жена и др.).

4. Эмоционально-оценочный: пословицы отражают различные аффективные реакции человека и достаточно устойчивы в языке (ненависть, восхищение, страх, симпатия и т.д.), что является основными свойствами национальных стереотипов [8,23].

Таким образом, в русской лингвокультуре стереотипы концепта «Красота» определяются понятиями семьи, мужчины в роли хозяина и как сильного пола, важности разделения красоты на внешнюю и внутреннюю, недостаточности красоты для счастья.

Как видим, в целом стереотипы в обеих лингвокультурах практически совпадают, что объясняется выделенными ранее аналогичными тематическими группами и семантическим сходством большинства пословиц.

Анализ пословиц, включающих эстетическую оценку человека, репрезентирующихся в концепте «Друг / Дружба» в пословичной языковой картине мира, позволил выделить в обоих языках практически аналогичные тематические группы:

В русском языке:

Место дружеских отношений в жизни человека

Взаимная помощь в беде

Взаимоотношения между людьми, основанные на доверии и преданности

Общность интересов

В узбекском языке:

Взаимная помощь в беде

Место друга в межличностных отношениях

Взаимоотношения между людьми, основанные на доверии и преданности

Общность интересов

Исключения составляют тематическая группа, определяющая место друга / дружеских отношений в межличностных отношениях. В русском языке в большей степени акцентируется внимание на дружеских отношениях в общем смысле, важности их наличия, значимости, общей характеристике друга, проверки дружбы. В узбекском же языке основной акцент смещается в сторону значимости друга как субъекта, способного влиять на индивида [10,77].

Рассмотрим варианты репрезентации тематических групп данного концепта в русском языке.

В тематической группе «Место дружеских отношений в жизни человека» в качестве оснований для репрезентации эстетической оценки человека мы выделили:

- кого можно считать другом с точки зрения проверки дружбы:

Не тот друг, кто медом мажет, а тот, кто правду в глаза скажет [6].

- общий образ (характеристика) друга:

Плохой друг, что тень: в солнечный день не отвяжется, в ненастный – не найдешь.

Друг - ценный клад, недругу никто не рад [2].

В данной группе мы выделили с сугубо положительной семантикой 6 пословиц, с сугубо отрицательной – 2 пословицы, пословицы с оппозиционными отношениями – 8 (друг-недруг, новое-старое, друг-камень, три дня-три года, медом мажет-правду скажет, потакает-на ум наставляет, дюжит-дружит, поддакивает-спорит).

В тематической группе «Взаимная помощь в беде» в качестве основания для репрезентации эстетической оценки человека мы выделили поступки в трудных ситуациях:

Конь познается на горе, а друг в беде.

Не бойся врага умного, а бойся друга глупого.

Неверный друг – опасный враг [9].

В данной группе мы выделили с сугубо положительной семантикой 5 пословиц, пословицы с оппозиционными отношениями – 5 (друг-враг, в беде-в еде, овцою-волком, умный-глупый), с сугубо отрицательной семантикой не найдены.

В тематической группе «Взаимоотношения между людьми, основанные на доверии и преданности» в качестве оснований для репрезентации эстетической оценки человека мы выделили:

- проявление верности / неверности: Верному другу цены нет.

- надежности / ненадежности: Мы с тобою, что рыба с водою: ты – ко дну, я – на берег.

Зовется другом, а обирает кругом.

- личностные качества: Дружба крепка не лестью, а правдой и честью.

Дружные сороки и гуся съедят, дружные чайки и ястреба забьют [6].

В тематической группе «Общность интересов» основанием для репрезентации эстетической оценки человека является степень соответствия интересов, потребностей индивидов в дружеских отношениях:

Не сошлись обычаем, не бывать дружбе.

Как кошка с собакой (дружны).

С кем хлеб-соль водишь, на того и походишь [6].

Рассмотрим варианты репрезентации тематических групп данного концепта в узбекском языке.

В тематической группе «Взаимная помощь в беде» в качестве основания для репрезентации эстетической оценки человека мы выделили модель поведения в трудных ситуациях:

Дўсти нодондан душмани зийрак яхши - Глупый друг опаснее умного врага

Яхши ўртоқ - жон озиғи, ёмон ўртоқ - бош қозиғи - Добрый друг - душу радует, плохой друг - как колом по голове

В тематической группе «Место друга в межличностных отношениях» в качестве оснований для репрезентации эстетической оценки человека мы выделили:

- кто может считаться другом с точки зрения проверки дружбы:

Таги душман дўст бўлмас - Прирожденный враг другом не станет

Асли душман дўст бўлмас - Истинный враг никогда не станет другом

- характеристика человека по выбору друга:

Дўстингинг кимлигини айт, мен сенинг кимлигингни айтиб берман - Скажи мне кто твой друг, я скажу кто ты

В тематической группе «Взаимоотношения между людьми, основанные на доверии и преданности» в качестве оснований для репрезентации эстетической оценки человека мы выделили:

- проявление качеств характера в процессе межличностного взаимодействия:

Дўст ачитиб гапирар, душман - қулдириб - Друг говорит колко, а враг – потешая

Ақлли ўзини айблар, ақлсиз - дўстини - Умный винит себя, глупый - друга

- долговечность отношений

Ҳисобли дўст айрилмас - Друзья, ведущие взаимные расчеты - неразлучимы

Ҳўкиз ўлди, ўртоқчилик йўқолди - Умер вол - и дружбе конец

Отрицательная семантика эстетической оценки человека в узбекской пословичной картине мира достигается посредством следующих способов:

- использование сложных предложений, в частности, условных и определительных:

Ошнанг олақарға бўлса, емишинг гўнг бўлур - Если твой друг - ворона, твоей едой будет навоз

- оппозиционных отношений:

Дўст бошга боқар, душман - оёққа - Друг смотрит на голову, а враг на ноги

- отрицания:

Асли душман дўст бўлмас - Истинный враг никогда не станет другом

- акцентирования внимания на негативной модели поведения с использованием глаголов:

Дўст ачитиб гапирар, душман - кулдириб - Друг говорит колко, а враг – потешая

- описания общих качеств личности, характерных для друга / врага:

Положительная семантика эстетической оценки человека в узбекской пословичной картине мира достигается посредством следующих способов:

- одобрения положительной модели поведения:

Ҳисобли дўст айрилмас - Дружья, ведущие взаимные расчеты - неразлучимы

- усиления дружеских отношений за счет родственных связей, а также не поодиночке, а вместе:

Тотув оилада бешик бўшамас - У дружных супругов люлька не пустеет.

Уюрли қўйдан бўри ҳам қўрқар - Дружного стада и волк боится

Семантическими признаками языковых единиц, репрезентирующих концепт «Друг/Дружба», в обоих пословичных языковых картинах мира выступают антропоцентрический, личностно-индивидуальный, ценностно-оценочный и эмоционально-оценочный. В концепте «Друг/Дружба» каждый семантический признак реализуется посредством языковых единиц, характерных для конкретного языка.

1. Антропоцентрический признак реализуется в нормах поведения (приемлемых/неприемлемых), а также в межличностных отношениях:

В русском языке: Дружные сороки и гуся съедят, дружные чайки и ястреба забьют. (нормы поведения)

Недруг поддакивает, а друг спорит. (межличностное взаимодействие)

В узбекском языке: Дўст дўстни кулфатда синар, одам одамни - мехнатда - Дружья познаются в беде, людей узнают в труде (нормы поведения)

2. Личностно-индивидуальный отражает качества характера друга, индивидуальный опыт, описании хорошего / плохого друга (качество характера), конкретных действиях друга / недруга, критерии выбора друга:

В русском языке:

Добрый друг лучше ста родственников. (качество характера)

Зовется другом, а обирает кругом. (индивидуальный опыт)

В узбекском языке:

Агар одамни билмоқчи бўлсанг, унинг дўстига боқ - Если хочешь узнать человека, посмотри на его друга (критерий выбора друга)

3. Ценностно-оценочный признак отражает эстетическую оценку человека, связанную с сопоставлением ценности дружбы в данной лингвокультуре:

- в русском языке преобладающими ценностями являются честность, бескорыстность, дружность, доброта, верность, ум (языковые единицы: дружный, добрый, умный, верный и др.).

- в узбекском языке чаще всего идет отсылка на ценности неразлучности, ума, надежности, дружности (языковые единицы: умный, надежный, дружный и др.).

4. Эмоционально-оценочный признак отражает стереотипные представления о дружбе и друге в той или иной лингвокультуре. Анализ пословичной картины мира позволил выявить три стереотипа и сделать вывод о том, что стереотипы в узбекском и русском языке идентичны:

- стереотип друга: настоящий друг никогда не подведет;

- стереотип дружеских отношений: друзья познаются в беде;

- стереотип влияния друга на индивида: индивид выбирает себе друга, похожего на себя внутренними качествами, друг – это второе я.

Таким образом, в обеих лингвокультурах стереотипы концепта «Друг/Дружба» определяются понятиями характеристики настоящего друга, норм поведения в дружеских отношениях и крите-

риях выбора друга и/или отражения себя в друге. Сходство стереотипов также можно объяснить выделенными ранее аналогичными тематическими группами и семантическим сходством большинства пословиц.

Анализ пословиц, включающих эстетическую оценку человека, репрезентирующихся в концепте «Ум» в пословичной языковой картине мира, позволил выделить в обоих языках практически аналогичные тематические группы: В русском языке: 1. Интеллектуальные способности. 2. Поведение в разных ситуациях. В узбекском языке: 1. Показатель обученности. 2. Врожденное качество. 3. Поведение с точки зрения оценки ума.

Рассмотрим варианты репрезентации эстетической оценки человека в русской языковой пословичной картине мира.

В тематической группе «Интеллектуальные способности» в русском языке в качестве оснований для репрезентации эстетической оценки человека мы выделили:

- указание на отсутствие / недостаток ума в сравнении с эстетической формой головы или внешним видом:

Голова с лукошко, а мозгу ни крошки.

- уровень умственных способностей:

Обычай бычий, а ум телячий.

- влияние красоты/ пестроты на ум:

Что пестро, то дураку и красно.

- приобретение ума / отсутствие ума в зависимости от возраста:

Седина в бороду - ум в голову.

- качества характера как проявление ума:

Мудрая птица жалеет перья, мудрый человек жалеет слова.

- указание на отсутствие целостности личности вследствие недостатка ума:

Не всяк умен, кто с головою [6].

В данной группе мы выделили с сугубо положительной семантикой 5 пословиц, с сугубо отрицательной – 5 пословиц, пословицы с оппозиционными отношениями – 19 (локоть-ноготь по аналогии много-мало, старый-молодой, умный-глупец и др.).

В тематической группе «Поведение в различных ситуациях» основаниями для репрезентации эстетической оценки человека мы выделили:

- поведенческие характеристики:

С умным браниться - ума набраться, с дураком мириться - свой растерять. Для умного печать, для глупого замок [9].

- понимание значение ума при совершении каких-либо действий:

Никто не выбросит душистый цветок, никто не осмелится ругать умного человека.

Положительная семантика эстетической оценки человека в русской пословичной картине мира достигается посредством следующих способов:

- отрицательных предложений (не выбросит душистый цветок – не осмелится ругать), когда отрицается неприемлемая норма поведения;

- бессоюзные предложения:

Гору красит камень, человека - голова.

- сложноподчиненные предложения с отрицанием:

Бывают иногда и те умны, чья борода не знает седины.

Отрицательная семантика эстетической оценки человека в русской пословичной картине мира достигается посредством следующих способов:

- использование сложносочиненных предложений:

Ума палата, да ключ от нее потерял.

- оппозиционных отношений: С умным браниться - ума набраться, с дураком мириться - свой растерять.

- отрицания: Глупостью не прокормишься.

- акцентирования внимания на негативной модели поведения с использованием глаголов, обозначающих мыслительные операции:

Умный изучает, глупый поучает.

Вывод. Сравнение тематических групп концепта «Ум» показало значительные различия в се-

мантике пословиц русского и узбекского языков. В русской пословичной картине большое количество акцентируется внимание на интеллектуальных способностях, сравнении наличия ума с внешним видом, возрастом, а также поведенческие характеристики в разных ситуациях. В узбекской пословичной картине мира ум расценивается как врожденное качество, при этом его недостаток отрицательно сказывается на поведении, межличностных отношениях, ремесле.

Семантическими признаками языковых единиц, репрезентирующих концепт «Ум», в обоих пословичных языковых картинах мира выступают антропоцентрический, личностно-индивидуальный, ценностно-оценочный и эмоционально-оценочный. В концепте «УМ» каждый семантический признак реализуется посредством языковых единиц, характерных для конкретного языка.

1. Антропоцентрический признак реализуется в оценке факта наличия / недостатка ума как врожденного качества:

В русском языке: Ростом с Ивана, а умом с болвана.

В узбекском языке: Туғма ақл бўлмаса, туртма ақл ҳеч бўлур - Нет врожденного ума — побо-ями не научишь

2. Личностно-индивидуальный признак отражает значимость ума, индивидуальные поведенческие характеристики:

В русском языке: Ум да разум надоумят сразу. (значимость ума)

В узбекском языке: Донога иш - шону шуҳрат, нодонга иш - ғаму кулфат - Труд для умного - слава и честь, а глупому (лентяю) - горе и страдание (значимость ума)

Как видим, в русской лингвокультуре стереотипы концепта «Ум» определяются оценочными характеристиками качеств и поступков. В узбекской лингвокультуре стереотип взаимосвязан с понятиями труда, ремесла, обучения.

Литература:

1. Абдуллаев Х. Энциклопедия ума. – Ташкент, 2016. – 448с.
2. Абдурахимов М. Узбекско-русский словарь афоризмов. – Ташкент, 1986.
3. Аксенова Е.Д. Лингвокультурологический анализ концептосферы «Здоровье человека» в русской паремиологии. – М., 2008.
4. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М., 1999. – 145с.
5. Богуславский В.М. Типология значений образных средств выражения оценки внешности человека. – М., 1995. – 98с.
6. Калонтаров Я.И. Мудрость трех народов. Панду хикмати се халк. Уч халкнинг хикматлари. – Душанбе, 1989. – 432с.
7. Леонтьев А.А. Языковое сознание и образ мира. – М., 1996. – 167с.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М., 2001. – 204с.
9. Мудрость трех народов. Пословицы и поговорки народов Средней Азии. – Ашхабад, 1984. – 174с.
10. Мякишева Е.В. Эстетическая оценка человека в современном русском языке: лингвистический и лингвокультурологический аспекты. – Омск, 2009.
11. Садыкова М. Русско-узбекский фразеологический словарь. – Ташкент: Укитувчи, 1976. – 192с.

TOPISHMOQLARNING IJTIMOIIY –MADANIY O'ZIGA XOSLIKLARI

Adizova Obodon Istamovna

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Buxoro davlat universiteti,

Annotatsiya. Maqolada folklorshunoslikda topishmoqlar janrining o'rni va uning taraqqiyoti haqida ma'lumotlar keltirilgan. Folklorshunoslikda topishmoqlarning berilishi, milliylik tushunchalari va xususiyatlari o'rganilgan. Shuningdek, xalq topishmoqlarining mavzusiga ko'ra rang-barangligi, ularning mazmuni hayotning barcha qirralarini qamrab olganligi, hamda topishmoqlarning qadimdan hozirgacha yaratilib kelishi va ularning yozma adabiyotdagi o'rni haqida ma'lumotlar tahlil etilgan.

Tayanch so'zlar: folklorshunos, adabiyotshunoslik, topishmoqlar, janr, taraqqiyot, xalq og'zaki ijodi, tarixiy matn, xarakter, urf-odat, etnografiya, milliylik, qadimiy, yozma adabiyoti, tushuncha, xususiyati, xalq topishmoqlari.

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЗАГАДОК

Адизова Ободон Истамовна

Бухарский государственный университет, Факультет иностранных языков, Доцент кафедры французской филологии

Annotatsiya: В данной статье представлены сведения о роли жанра загадки в фольклоре и его развитии. В фольклоре изучаются загадки, понятия и характеристики народности. Также проанализированы сведения о разнообразии народных загадок по теме, их содержанию, охватывающем все стороны жизни, а также о том, что загадки создавались с древнейших времен и их место в письменной литературе

Ключевые слова: фольклорист, литературоведение, загадки, жанр, развитие, фольклор, исторический текст, персонаж, традиция, этнография, национальность, древняя, письменная литература, понятие, особенность, народные загадки.

SOCIO-CULTURAL FEATURES OF RIDDLES

Adizova Obodon Istamovna

Bukhara State University, Faculty of Foreign Languages, Doktor at the Department of French Philology

ABSTRACT: The article: The article provides information about the role and development of the riddle genre in folklore. Folk art studies the secrets, concepts and characteristics of the people. Also, information about the variety of folk riddles related to the topic, their content, covering all aspects of life, the fact that riddles have been created since ancient times, and their place in written literature is analyzed.

Key words: folklorist, literary criticism, riddles, genre, development, folklore, historical text, character, tradition, ethnography, nationality, ancient, written literature, concept, feature, folk riddles.

Kirish: Topishmoq folklorning qadimiy janrlaridan biridir. Uning paydo bo'lishi, qadimiy vazifasi va dastlabki shakli haqida olimlar turli-tuman qarashlarni ilgari surganlar. Mashhur folklorshunos olim E.B.Taylorning fikricha, topishmoq madaniyat tarixida maqol bilan birga paydo bo'lgan bo'lib, uning gullagan davri sivilizatsiyaning quyi va o'rta bosqichlariga to'g'ri keladi. Uningcha, topishmoq an'anaviy savol – javob shaklidagi odatda quruq hazilga olib boruvchi hozirgi so'z o'yini emas, balki u jiddiy javob berishni talab qilgan qadimiy shaklda tuzilgan topshiriqdir. [1, 14] Topishmoqlar shartli yashirin nutq asosida yuzaga kelgan bo'lib, uning zamini kishilarning qadimiy e'tiqod va tasavvurlari, olamni bila borish va idrok etish darajasi bilan bog'liqdir. Darhaqiqat, 3.Husainovning yozishicha: «O'tmishda tabiat va tabiat hodisalarining o'zi bir jumboq bo'lganki, odamlar uning sirini bilmaganlar va echa olmaganlar, ularga u sirlar bir mo'jizaday bo'lib ko'ringan... Shaxs o'zini qurshab turgan tashqi obyektiv olamni taniy boshlagan bir paytda undagi narsa va hodisalarning qaysi yo'l bilan yaratilishini anglash, bilish istagida narsa va hodisalarni bir-biriga solishtirish, qiyoslash va ba'zan qarama-qarshi qo'yish bilan o'rgana boshlagan. Ular quyosh, oy, yulduzlar harakatining, chaqmoq chaqishi, ko'k

guldurashi, bulut kelishi, shamol esishi, qor-yomg'ir yog'ishi kabilarning mohiyatini to'la anglab etmaganlar va animistik tushunchalarga asoslanib, ularning hammasida jon bor, deb tasavvur qilganlar. Bunday tushunchalarning ba'zi ko'rinishlari topishmoqlarda ham uchraydi. «Bir otasi, bir onasi, necha yuz ming bolasi» topishmog'ida quyosh, oy, yulduzlar insonga qiyos qilinib, jonlantirib berilishi ibtidoiy tushunchalar bilan bog'liq. Chunki inson hali tabiat va uning sirlarini to'g'ri tushunib eta olmagan, totemistik tushunchalar hukmron bo'lgan paytlarda quyosh va oyni otalik va onalik boshlang'ichi — ota va ona deb tasavvur etgan».[2, 17]

Demak, topishmoqlar bir vaqtlar muayyan magik vasifalarni ado etgan zamonlaridan boshlab, aql-zakovat, ziyraklik musobaqasi, ko'ngil ochish, o'yin-kulgi vositasiga aylangan davrlarigacha bo'lgan murakkab taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Shuning uchun ham ular hayotni tasvirlash mohiyati, tuzilishi, badiiy xususiyatlari jihatidan turli-tuman bo'lib, ko'p zamonlar izini o'zlarida saqlaganlar, xalqning estetik didi, hissiy tuyg'ulari osha borgan, tabiat va jamiyatni bilish qudrati kuchaya borgan sari ulardagi mifologik tasavvurlar va qadimiy tushunchalar susaya borib, poetik bosim birinchi planga chiqib boshlagan. Natijada, topishmoq turli-tuman marosimlar bilan bog'liqligi va boshqa maishiy funksiyalarini yo'qotib, sof badiiy-estetik vazifa o'taydigan janrga aylanib qolgan. Hayotni o'ziga xos badiiy idrok etish shakli bo'lgan topishmoq folklori ommaviy janrlardan biridir. Inson va uni o'rab olgan olam topishmoqlarda ko'chimlar, o'xshatishlar, taqqoslashlar, qiyoslar, solishtirishlar, savollar vositasida o'ziga xos poetik shaklda aks etadi.

Muayyan bir xalqqa mansub bir folklor janri namunasining boshqa bir millat folklorida boshqacha nom bilan bo'lsa-da uchrashi jahon xalqlari folkloridagi janrlarning mushtarakligini yorqin namoyon etuvchi asosiy belgilardan biridir. Qolaversa, bu yana folklor janrlari tarixiy taqdiridagi mushtaraklikdan ham dalolat beradi. Masalan, topishmoq inson ma'naviy taraqqiyotining ilk bosqichida shakllangan qadimiy janrlardan biridir. Inson va uni o'rab olgan olamning metafora, ya'ni shartli ko'chimlar, turli o'xshatish va qiyoslashlar, epitetlar, savollar vositasida o'ziga xos badiiy shaklda aks ettirilishi topishmoq janriga xos asosiy janriy belgi bo'lib, unga tegishli ana shu yetakchi xususiyat umumiy bo'lib, dunyodagi barcha xalqlar topishmoqlariga taalluqlidir. Shu ma'noda topishmoq “xalqaro janr” hisoblanadi. Yuqorida qayd etilgan belgi esa dunyo bo'yicha tarqalgan xalq topishmoqlarining genetik asosdoshligini bildiradi. Bu jihati bilan u insoniyat badiiy tafakkuri taraqqiyotida favqulodda hodisa bo'lib, unda obrazli zuhur etgan hayot parchasi topishmoqning javoblari orqali reallashadi. Janrning poetik tabiatiga xos bo'lgan bunday umumiy xususiyat barcha xalqlar topishmoqlariga taalluqlidir. Demak, u-xalqaro janr. Shu bilan birga har bir xalqning topishmog'i o'sha xalq hayot tarzining ifodasi sifatida o'ziga xos jozibali va benazirdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Dunyodagi hamma xalqlarning topishmoqlarida shakli, vazifasi, ish-harakati va holati jihatidan bir-biriga o'xshash ikki predmet, narsa va hodisa jumboqlanib, ikkinchisiga xos o'xshash belgilar asosida uni topishga mo'ljallangan she'riy yoki nasriy tuzilishdagi savol yoxud topshiriq tinglovchi e'tiboriga havola qilinadi. Xalq topishmoqlari mavzusiga ko'ra boy va rang-barangdir. Ular mazmunan hayotning barcha qirralarini qamrab olgan. Topishmoqlar qadimdan hozirgacha yaratilib kelinmoqda. Hatto ular yozma adabiyotga ko'chgan.

Topishmoqlar turli joylarda o'sha joylarning lokal xususiyatlari va shevasiga ko'ra, jumboq, jummoq, jumoq, topmacha, topar cho'pchak, top-top, top-top cho'pchak, matal, masala, ushuk kabi xilma-xil so'zlar bilan ham ifodalanadi. Ammo hozirgi paytda «topishmoq» yagona ilmiy-adabiy termin sifatida to'la o'zlashdi, qolganlari esa, tor doiralarda va ayrim keksa kishilar nutqida ishlatiladigan bo'lib qoldi.

Shakli, vazifasi, ish-harakati va holati jihatidan bir-biriga o'xshash ikki predmet, narsa va hodisadan jumboqlanib, ikkinchisiga xos o'xshash belgilar asosida uni topishga mo'ljallab she'riy yoki nasriy tuzilishda berilgan savol yoki topshiriq topishmoq deb yuritiladi. Masalan, «Bir parcha patir, Olamga tatir» topishmog'ini olaylik. Bunda to'lin oy bilan patir bir-biriga taqqoslangan va ularning shakl jihatidan bir-biriga o'xshashligi aniqlangan. Shu tariqa topishmoqning javobi — oyning juda chiroyli va o'rinli ko'chimi — patir topilgan. Patirning inson uchun nihoyatda to'yimli ozuqa ekanligini, oyning esa, qorong'i tunni munavvar qilishligini, har ikki holat ham insoniyat uchun qaratilganligini hisobga olsak, ular orasida juda katta ma'naviy yaqinlik borligi ham ayon bo'ladi. “Topishmoq” termini “top” buyruq fe'liga —“ish” yasovchi qo'shimchasini qo'shish orqali yasalgan va unga “moq” formasini qo'shish bilan janr atamasi yuzaga kelgan.

Topishmoq aytishishning ham qat'iy an'analari, o'ziga xos tartib-qoidalari bo'lgan. Folklorshunos 3.Husainovanning yozishicha, «O'zbek xalqi orasida ham juda qadimda biror muayyan vaqtda, biror

marosimda topishmoq aytishish rasm bo'lgan bo'lishi mumkin. Lekin hozirgi vaqtda bunday aytishishlar saqlanmagan. Ammo ota-bobolarimiz kundalik mehnatdan bo'shagandan keyin, ko'pincha kechasi topishmoq aytishar ekan. Qishning kechalari uzun bo'ladi, shunday paytlarda qadimda ayollar yig'ilib urchuq yigiradi, olacha to'qiydi, shu vaqtlarda yoki kechasi yotgandan keyin topishmoq aytishish» odati bo'lgan. Samarqand viloyatining shimoliy tumanlaridagi o'zbeklar yashagan qishloqlarda to'yga boshqa qishloqlardan kelgan odamlarni qo'ni-qo'shnilar nikiga qo'ndirganlar. Yig'ilgan mehmonlar o'rtasida chaldirmoq, jumboq aytishish ham bo'lgan».[3, 32] Demak, topishmoqni asosan qish kechalari aytish o'tmishda uning ijrosida muayyan taqiqlar bo'lganligini ko'rsatadi.

Faqat mazkur hodisa har bir xalqning milliy til xususiyatlaridan kelib chiqqan holda atamalashtirilgani kuzatiladi. Aytaylik, fransuz folklorshunosligida "topishmoq" atamasi uchun "devinette" so'zi tanlangan. Fransuz folklorida insonning muhim tana a'zolaridan biri bo'lgan "ko'z" haqida shunday topishmoq aytilgan: "Qui sont ces deux frères qui vivent de part et d'autre de la route mais ne se voient jamais?" (Yo'ning qarama-qarshi tomonida yashaydigan, lekin bir-birini ko'rmaydigan ikki aka-uka kimlar?) Agar o'zbek folklorida "ko'z" haqida yaratilgan topishmoqlarni kuzatsak, ularda ham aynan topishmoq janrida ko'zni obrazlantirish uchun "ikki og'ayni" (deux frères) istiorasi tanlangani ko'zga tashlanadi: "Ikki og'ayni bir-birini ko'rmaydi".

Umuman aytganda, har ikkala xalqda ham ko'zni obrazlantirganda, ko'zning miqdoran ikkitaligi, qo'shaligiga alohida urg'u qaratilgani ayonlashadi. Jumladan:

Fransuzchada:

« Deux voisins, deux amis,

Ils se tiennent côte à côte.

S'ils pleurent, pleure ensemble

Ils rient toujours »

O'zbeklarda:

"Ikki qo'shni, ikki do'st,

Yonma-yon turishadi.

Yig'lasha birga yig'lab,

Baravar kulishadi".

Mashhur folklorshunos olim E.B.Taylorning fikricha, "Topishmoq madaniyat tarixida maqol bilan birga paydo bo'lgan bo'lib, uning gullagan davri sivilizatsiyaning quyi va o'rta bosqichlariga to'g'ri keladi. Uningcha, topishmoq an'anaviy savol – javob shaklidagi odatda quruq hazilga olib boruvchi hozirgi so'z o'yini emas, balki u jiddiy javob berishni talab qilgan qadimiy formada tuzilgan topshiriqdir". [4, 78]

Natijalar va muhokamalar. Topishmoq ijrosi uchun kamida ikki kishi, ikki guruh yoki topishmoq aytuvchi va uni echuvchilar, javobini topuvchilar bo'lishi kerak. Topishmoq aytilishi bilan uning javobi topilgach, ketma-ket navbatdagilari aytila beradi. Shuning uchun ham topishmoq aytish hozirgi paytda aql-zakovat, ziyraklik musobaqasi, o'yin-kulgi, ko'ngil ochish vositasiga aylangan.

Xalq o'rtasida «O'zi g'ir mitti, urdi yiqitdi» (uyqu), «Otdan baland, itdan past» (egar), «Ko'k ko'ylakka g'o'za yoydim» (osmon va yulduzlar), «Qoziq ustida qor turmas» (tuxum) kabi juda keng tarqalgan topishmoqlar borki, ular aytilishi bilan darhol javobi topiladi. Ammo topishmoqlarning shundaylari ham borki, javobini topish ancha qiyin, hatto katta turmush tajribasi bor kishilarni ham o'ylantirib qo'yadi. Bunday hollarda javobni topishni engillashtiruvchi qo'shimcha ma'lumotlar beriladi, ya'ni javobni topuvchilar aytuvchidan «jonlimi, jonsiz?» deb so'raydilar. Ayrim joylarda javob topilmagach, topuvchi bilan aytuvchi o'rtasida «Sotdim-oldim» dialogi bo'lib o'tadi. Bunga ko'ra, aytuvchi topuvchining barcha tana a'zolarini «Sotib olish» orqali uni izza qiladi:

— Sotdim.

— Oldim.

— Nimasini?

— Ko'zini

— Nima qilasan?

— O'choqqa kosov qilaman.

Shu tariqa javob topolmagan shaxsning ko'zi xalojoyga shamchirog' uchun «sotib olinadi».

Shundan keyingina aytuvchining o'zi topishmoqning javobini aytgan. Javobini bilmay turib, topishmoq aytish qattiq qoralangan. Masxara bo'lishdan uyalish, tahqirlanishdan qochish istagi topishmoq aytish

o'yiniga qatnashuvchilarni ko'p bilishga, fikriy qobiliyatlarini doim o'stirib borishga undagan. «Shahar bergandagi» tahqiromuz gaplar undagi ishtirokchilarni sira ham ranjitmagan, aksincha, davrada ruhiy ko'tarinkilik, xushchaqchaqlik paydo qilgan, ularning qiy-chuvi, xursandchiligiga sabab bo'lgan.

Shunda ham javob topish qiyinlashsa, «Qattiqmi, yumshoq?», «Achchiqmi, shirin?», «O'zi qanday?», «Qaerda bo'ladi?» kabi qo'shimcha so'roqlar o'rta tushadi. Javob topilmagach, «shahar» beriladi. «Shahar olish» topishmoqni topa olmagan kishini uyaltirish, izza qilish va shu bilan davraga xushchaqchaqlik kiritish vositasidir. Aytuvchi topishmoq javobini topolmagan kishini quyidagicha uyaltirib, so'ng o'zi javobini aytib beradi: «Shahar, unda boru munda kel, kelib mening qoshimga yiqil. Ikkalamiz ketaylik. Sen ham keta berib, tap etip bir xaloga tushding. Men ham keta berib, jarang etib bir tillaxonaga tushdim. Bir devona:— «Hey, do'st»,— deb keldi. Men bir olovkurak tilla chiqarib berdim, meni tol ko'chada alqab-alqab ketdi. Sen bordingu, bir olovkurak go'ng chiqarib berding, seni tol ko'chada qarg'ab-qarg'ab ketdi. Men ham bir otga mindim, sen bir yag'ir eshakka minding. Kunjaradan non qilib, eshakning yag'iriga kunjarani tegizib, yalab-yalab ketding. Men bordim, shinni bilan murabboga nonni tegizib, yalab-yalab ketdim. hay, sen topmasang, men topay, og'zingga katta bir tappini yopay. Uning o'zi...». [4, 17]

Darhaqiqat, 3.Husainovning yozishicha: «O'tmishda tabiat va tabiat hodisalarining o'zi bir jumboq bo'lganki, odamlar uning sirini bilmaganlar va echa olmaganlar, ularga usirlar bir mo'jizaday bo'lib ko'ringan... Shaxs o'zini qurshab turgan tashqi obyektiv olamni taniy boshlagan bir paytda undagi narsa va hodisalarining qaysi yo'l bilan yaratilishini anglash, bilish istagida narsa va hodisalarni bir-biriga solishtirish, qiyoslash va ba'zan qarama-qarshi qo'yish bilan o'rgana boshlagan. Ular quyosh, oy, yulduzlar harakatining, chaqmoq chaqishi, ko'k guldurashi, bulut kelishi, shamol esishi, qor-yomg'ir yog'ishi kabilarning mohiyatini to'la anglab etmaganlar va animistik tushunchalarga asoslanib, ularning hammasida jon bor, deb tasavvur qilganlar. Bunday tushunchalarning ba'zi ko'rinishlari topishmoqlarda ham uchraydi. «Bir otasi, bir onasi, necha yuz ming bolasi» topishmog'ida quyosh, oy, yulduzlar insonga qiyos qilinib, jonlantirib berilishi ibtidoiy tushunchalar bilan bog'liq. Chunki inson hali tabiat va uning sirlarini to'g'ri tushunib eta olmagan, totemistik tushunchalar hukmron bo'lgan paytlarda quyosh va oyni otalik va onalik boshlang'ichi — ota va ona deb tasavvur etgan».[6, 45]

Topishmoq folklorning qadimiy janrlaridan biridir. Uning paydo bo'lishi, qadimiy vazifasi va dastlabki shakli haqida olimlar turli-tuman qarashlarni ilgari surganlar. Qadimgi grek mifida Sfinks boshi ayol, tanasi sher bo'lgan qanotli maxluq sifatida tasavvur qilingan. U Fiv shahri yaqinida joylashib olib: «Kim ertalab to'rt, kunduz ikki, kechqurun uch oyoqda yuradi?»—deya topishmoq aytadi va javob topa olmaganlarni o'ldiradi. Nihoyat, Edip: «Inson bolaligida emaklaydi, ulg'ayganda tik yuradi va qariganda hassaga suyanib qoladi»,— deb bu jumboqni echadi va Fiv shahriga shoh bo'ladi.

Topishmoqlar shartli yashirin nutq asosida yuzaga kelgan bo'lib, uning zamini kishilarning qadimiy e'tiqod va tasavvurlari, olamni bila borish va idrok etish darajasi bilan bog'liqdir. Topishmoqlar bir vaqtlar muayyan magik vasifalarni ado etgan zamonlaridan boshlab, aql-zakovat, ziyraklik musobaqasi, ko'ngil ochish, o'yin-kulgi vositasiga aylangan davrlarigacha bo'lgan murakkab taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Shuning uchun ham ular hayotni tasvirlash mohiyati, tuzilishi, badiiy xususiyatlari jihatidan turli-tuman bo'lib, ko'p zamonlar izini o'zlarida saqlaganlar, xalqning estetik didi, hissiy tuyg'ulari osha borgan, tabiat va jamiyatni bilish qudrati kuchaya borgan sari ulardagi mifologik tasavvurlar va qadimiy tushunchalar susaya borib, poetik bosim birinchi planga chiqa boshlagan. Natijada, topishmoq turli-tuman marosimlar bilan bog'liqligi va boshqa maishiy funksiyalarini yo'qotib, sof badiiy-estetik vazifa o'taydigan janrga aylanib qolgan.

Xulosa. Topishmoqlar ommaviy va keng tarqalgan janrdir. Ularda kishilikning tabiat va jamiyatga munosabatining hamma qirralari axloqiy-falsafiy tarzda baholangan. Topishmoqlar ota-bobolarning asrlar davomida to'plangan hayotiy tajribalarini zamonlar osha yetkazishda ma'noviy ko'prik bo'lib, avlodlarning bir-birlariga bog'lanishlarida beminnat xizmat qilib kelmoqda.

Xulosa qilib aytganda, ma'lum bir xalqqa mansub folklor janrini yana boshqa bir millat folklorida boshqacha nom bilan bo'lsa-da uchratish jahon xalqlari folkloridagi janrlarning mushtarakligidan, ularning aksariyati genetik asosdoshligidan dalolat beradi. Topishmoqlar adabiyot va san'at taraqqiyotiga barakali ta'sir etdi. Ular adabiyotimiz tarixida chiston, muammo, muvashshax, ta'rix kabi lirik janrlarning paydo bo'lishi va rivojida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bugungi kunda topishmoqlar juda katta ma'rifiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Ular bolalar va yoshlarimizning fikr doirasini kengaytirish, topqirligini

oshirish va muhokama qobiliyatini o'stirishning muhim estetik vositasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Adizova O. I. Les contes biographiques et esthétiques. Innovative Development in Educational Activities ISSN: 2181-3523 VOLUME 2 | ISSUE 6 | 2023 Scientific Journal Impact Factor (SJIF): 5.938
2. Adizova O. I. Medieval Tales and Fairy Tales in the 17th Century. Journal of Survey in Fisheries Sciences 10(2S) 1689-1697, 2023 Skopus
3. Arnold Van Gennep Le folklore. Croyances et coutumes populaires françaises. Paris : Librairie Stock, 1924, 16 p. Édition complétée le 3 août, 2009 à Chicoutimi, Ville de Saguenay, Québec
4. Jahongirov G'. O'zbek bolalar folklori. T.: "O'qituvchi", 1978.
5. Kapisa F.S., Kolyadich T.M. Russkiy detskiy folklor // Uchebnoe posobie. M.: "Flinta-Nauka", 2002.
6. Melnikov M.N. Russkiy detskiy folklor / Uchebnoe posobie. "Prosvehenie", 1987.
7. Safarov O. O'zbek bolalar poetik folklori. T.: "o'qituvchi", 1985.
8. M.Xamidova Fransuz va uzbek makollarda meteonimlar. Sentr nauchnix publikatsiy (buxdu. uz)32(32),2023.
9. Jumaxo'ja, Nusratullo, and Iqboloy Adizova. O'zbek adabiyoti tarihi:(XVI-XIX asr I yarmi)-O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2019-yil 21-noyabr 5-sonli qaroriga asosan 5120100-Filologiya va tillarni o'qitish yo'nalishi bo'yicha bakalavriat bosqichi talabalari uchun darslik. Innovatciya-Ziyo, 2020.
10. Narzullaeva, D. B. (2023, January). HISTORY OF THE TRANSLATION OF THE QURAN INTO FRENCH. In INTERNATIONAL CONFERENCES (Vol.1, No. 2, pp. 116-118). <http://erus.uz/index.php/cf/article/view/1495>
11. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. Darslik. – Musiqachi, 2010. – B. 63.
12. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М., 1989. – С.78. b. 470

MUMTOZ ADABIYOTIMIDA TAZKIRACHILIK AN'ANASI

Amonov Ulug'murod,
BuxDPI dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori.

Annotatsiya: Ushbu maqolada muallif sharq mumtoz adabiyoti - tanqidchiligida tazkira janrining paydo bo'lishi jarayoni, taraqqiyoti; arab, fors-tojik, o'zbek adiblarining tazkiralari, ularning bir-biriga ta'siri, farqli tomonlari haqida; tazkiralarning xususiyatiga ko'ra tasnifi; Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkirasi uning tazkirachilikda yangi an'anani boshlab bergani haqida; A.Navoiy tazkirasi asosida yaratilgan tazkiralalar, ularning mualliflari haqida; Hasan Xoja Nisoriy, Maleho Samarqandiy, Mutrib haqida; Ayniqsa, XIX asr oxiri XX asr boshlarida Buxoro ilmiy-adabiy muhiti tazkiranavislari, ularning tazkiralari va asarlarining xususiyatlari haqida; Ne'matulloh Muhtaram, Sadr Ziyo, Sadriddin Ayniylarning tazkiranavislilik, munaqqidlik faoliyati haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: tazkira, tazkirachilik, adabiyot tarixi, adabiy tanqidchilik, jadid adabiyoti, matnshunoslik, manbashunoslik.

ТРАДИЦИЯ ТАЗКИРАПИСАНИЯ В НАШЕЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Амонов Улугмурод,
Доцент БухГПИ, доктор философии по филологическим наукам.

Аннотация: В данной статье автор описывает процесс возникновения и развития жанра тазкира в восточной классической литературе-критике; о тазкирах арабских, персидско-таджикских и узбекских писателей, их влиянии друг на друга и различиях; классификация тазкир по их характеристикам; о тазкире Алишера Навои «Маджолис ун-нафоис», которая дала ход новой традиции в тазкираписании; о тазкирах, созданных на основе тазкиры А. Навои, об их авторах; О Хасане Ходже Нисари, Малехо Самарканди, Мутрибе; особенно о тазкираписании научной и литературной среды Бухары конца XIX - начала XX века, характеристики их тазкиров и произведений; обсуждается тазкираписательская и критическая деятельность Нематоллы Мухтарам, Садра Зиё и Садриддина Айни.

Ключевые слова: тазкира, тазкираписание, история литературы, литературная критика, джадидская литература, текстоведение, источни-коведение.

TRADITION OF TAZKI WRITING IN OUR CLASSICAL LITERATURE

Amonov Ulugmurod,
Associate Professor BukhSPI, Doctor of Philosophy in Philological Sciences.

Annotation: In this article, the author describes the process of emergence and development of the tazkira genre in Eastern classical literature-criticism; about tazkirs of Arab, Persian-Tajik and Uzbek writers, their influence on each other and differences; classification of tazkirs according to their characteristics; about Alisher Navoi's tazkira "Majolis un-nafois", which gave rise to a new tradition in tazki writing; about tazkiras created on the basis of A. Navoi's tazkiras, about their authors; About Hassan Khoja Nisari, Maleho Samarkandi, Mutrib; especially about tazkirs and the scientific and literary environment of Bukhara at the end of the 19th - early 20th centuries, characteristics of their tazkirs and works; The tazki writing and critical activities of Nematullah Mukhtaram, Sadr Ziyo and Sadriddin Aini are discussed.

Key words: tazkira, tazkira writing, literary history, literary criticism, jadid literature, textual criticism, source studies.

Sharq adabiyoti tarixida tazkira va tazkirachilik an'anasi uzoq tarixga ega. Shu o'rinda tazkiraning lug'aviy va atama jihatdan ma'nolarini oydinlashtirib olsak: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasida: tazkiraning lug'aviy ma'nosi – zikr etmoq, eslatib o'tmoq deb aytiladi. Mazkur manbada tazkira atama jihatdan quyidagicha izohlangan: "Tazkira – Yaqin va O'rta Sharqda adabiyotshunoslik asari. Shoirlarning hayoti va ijodi haqida ma'lumot, asarlaridan parchalar keltirilgan antalogiya. Shoirlar haqidagi ma'lumotlar alohida kichik maqola – fikrlardan iborat bo'ladi. Unda shoirlarning ismi, taxallusi, qayerdanligi, ijodi, tabiatdagi xarakterli xususiyat, qay darajada shuhrat topganligi, she'rlaridan bir yoki

ikki bayt namuna, shoirga tazkira muallifning ijobiy yoki tanqidiy munosabati, shoir umrining oxiri (vafot etgan bo'lsa, dafn qilingan joyi) bayon etiladi", -deb ma'lumot beriladi.

Olimlar tomonidan ham tazkira va tazkirachilik tarixi borasida jiddiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan o'zbek klassik adabiyotining zahmatkash tadqiqotchisi, adabiyotshunos olim B.Valixo'jayev tazkira va tazkirachilik an'anasini o'rganib, tazkira haqida shunday deydi: "Tazkira arabcha zikr so'zidan tuzilgan bo'lib, esdalik daftari ma'nosini anglatadi. Shu jihatdan olib qaraganda, tazkira ma'lum davrda bo'lib o'tgan yoki muallifning o'z boshidan kechirgan hodisa voqealarni, hamda mazkur shaxslar hayoti haqidaagi ma'lumotlarni qayd qiluvchi asardir".

Yuqoridagi har ikkala ta'riflardan ko'rinib turibdiki, tazkira qaysi asrlardan yaratilishidan qat'i nazar adaabiy hayot manzarasini tasvirlaydi va uni ma'lum darajada faktlar asosida tahlil qiladi.

Adabiyot tariximizga nazar tashlab, tazkira janrining vujudga kelishi sabablarini o'rganib chiqsak.

Qadim tariximizdan boshlab, bosmaxonalarning yo'qligi tufayli kitoblar xattot tomonidan qo'lda ko'chirilib ko'paytirilgan. Shuning uchun kitoblarning bahosi nihoyatda qimmat edi. Bunga esa hammaning iqtisodiy imkoniyatlari yetmas edi. Shu sababli baiiy adabiyot ixlosmand kishilar o'zlari yoqtirgan shoirlarning asarlaridan namunalar ko'chirib, to'plamlarga kiritganlar. Buning natijasida dastlab majmua – bayozlar yaratila boshlangan. Bu to'plamlarda shoirlarning asarlari kiritilgan bo'lsa ham, ular haqidagi ma'lumotlar: ismi, taxallusi, tavallud topgan yurti, ayni damda yashab turgan joyi ushbu bayozlarda umuman ko'rsatilmagan. Vaqt o'tishi bilan bunday to'plamlar mukammalasha borib, shoirlarning ismi va hayotidan lavhalar kiritilgan ilk tazkiralar edi.

Dastlabki tazkiralar arab tilida IX-X asrda yaratilgan tazkiralar sifatida Abu Abdulloh ibn Sallom al-Jumahiyning "Taboqat ash-shuaro"sini, Abu Mansur as-Saolibiyning "Yatimat ad-dahr fi mahosini ahli asr" asarlarini aytish mumkin.

XIII asrdan boshlab O'rta Osiyo xalqlari adabiyotshunosligida ham tazkiralar maydonga kela boshladi. Shunday tazkiralardan Muhammad Avfiy Buxoriyning fors-tojik tilida yozgan "Lubob ul-albob" ("Mg'izlar mag'zi") tazkirasidir. [9.21. 14. II J. 112-113.]

Muhammad Avfiy mazkur tazkirasini 1221-yilda Hindistonda yozgan. Muallif asarida X-XIII asrlarda yashagan 300 shoirning tarjimai holi, ijodi haqida ma'lumotlar to'plagan va kiritgan. Bu asari bilan Muhammad Avfiy tazkirachilik an'anasiga yangi tarixiy yo'nalishga asos soldi.

Tazkira va tazkirachilik rivojlana borib, turli-tuman sohalarini qamrab ola boshladi. Adabiyotshunos olim Botirxon Valixo'jayev "Tazkiralar hayotning turli-tuman sohalarini qamrab olishi nuqtai-nazaridan uni keng va tor ma'noda tushunish mumkin. Keng ma'nodagi tazkira tarix, falsafa va san'atning turli sohalariga bag'ishlangan bo'lishi mumkin. Jumladan, Farididun Attorning "Tazkirat ul-avliyo",* G'ulom Muhammad Dehlaviyning "Tazkirai Xushnavison", Sadri Ziyoning "Tazkirayi humaqa"* kabi asarlari keng ma'nodagi tazkiralardir. Tor ma'nodagi tazkira adabiy-tanqidiy qarashlarni ifoda etuvchi, adabiyot va ijodini o'rganishga bag'ishlangan adabiyotshunoslik asaridir", - deb yozadi.[9.20]

Biz shu xildagi tazkiralar biri Sadridin Ayniyning "Namunayi adabiyoti tojik" asari haqida to'xtalib o'tamiz.

Demak, yuqorida zikr qilib o'tilgan Muhammad Avfiyning "Lubob ul-ahbob" tazkirasini tor ma'nodagi tazkiralardan sanaladi. Shunday nisbatan tor sohani qamrab olgan tazkiralardan biri. 1487-yilda tartib berilgan Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro"sidir. [11.10 tom. 503-bet. 13.5 tom.228.] Mazkur majmua Alisher Navoiyning bevosita yordami bilan vujudga keldi. Davlatshoh Samarqandiyning o'zi "Tazkirat ush-shuaro"ni A.Navoiyga bag'ishlab yozgani buning yorqin dalilidir. Tazkirada 10-15-asrlarda yashab ijod qilgan 151 nafar fors-tojik, arab va turk adiblarining tarjimai holi va asarlaridan namunalar keltiriladi.

Alisher Navoiydek nozik ta'b insonning maqtoviga sazovor bo'ladigan asar yaratish ko'p shoirlarga ham nasib etavermas edi. G'azal mulkining sultoni o'zining "Majolis un-nafois" asarida Davlatshoh Samarqandiy va uning tazkirasini haqida shunday so'zlarni, e'tirofni, yozadi: "Amir Davlatshohkim Xuroson mulkining asil amirzodalari orasida fazl va donnish zevari bila bahramand, faxr va qanoat toji bila sarbalanddur, ham sultoni sohibqiron otig'a "Tazkirat ush-shuaro" otlig' kitob bitibdur, voqean base zahmat tortibdur va bu toifani yaxshi jam qilibdur". [4.6 bet]

Bu fikrdan ko'rinib turibdiki, Alisher Navoiy Davlatshoh Samarqandiyning chuqur hurmat qilib, uning tazkirasiga yuqori baho beradi. Xuddi shu asrda Movarounnahr va Xurosonda tazkirachilik an'anasiga tarixiy-zamonaviy va zamondoshlarga bag'ishlangan tazkiralar kirib keldi. Bu an'anaga asos solgan olim g'azal mulkining sultoni Alisher Navoiy edi. Hazratning "Majolisun-nafois"i nafaqat yangi an'anaga asos

solgan asar bo'lib qolmay, balki turk tilda yaratilgan birinchi tazkira ham edi. Mazkur asar ko'pgina xususiyatlari bilan keyingi XVI-XIX asrlarda o'zbek, tojik, fors tilida yaratilgan tazkiralarga asos bo'ldi. Biz shu o'rinda XV asrga kelib, ya'ni A.Navoiy tazkirasini yozganidan so'ng tazkirachilikning ikki yo'nalishiga bo'linganini ko'rishimiz mumkin. Birinchisi, tarixiy-zamonaviy yo'nalishdagi tazkiralari; ikkinchisi, zamondoshlarga bag'ishlangan tazkiralari.

Olmlarimizning fikrlariga qaraganda, tarixiy-zamonaviy yo'nalishda yozilgan tazkiralardan ko'ra, zamondoshlarga bag'ishlangan tazkiralarning ahamiyati kattaroq. Jumladan, "Lubobul-albob" uch asrlar davomida yashagan 300 shoir to'g'risida ma'lumot bersa, Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" 5 asr davomida yashagan 151 shoir haqida ma'lumot beradi. Bu degani tazkira nihoyatda keng davrni qamrab olganligi sababli ma'lumotlarning ishonchligiga putur etadi. Buning ustiga bu tazkiralarga mashhur shoirlar kiritilgan bo'lib, zamondosh shoirlar esa kirmay qolgan.

Zamondoshlarga bag'ishlangan "Majolisun-nafois" tazqirasida Alisher Navoiy bu kamchiliklarni tuzatgan. Fikrimizning dalili sifatida "Majolis un-nafois" ning kirish qismidan iqtibos keltiramiz: "Shikasta xotirga va siniq ko'ngulga andoq keldikim, bir necha varaq bitilgay va bu asr shuaro bilan bu davr zurafo si otin anda sabt etilgay, to bu niyozmandlar ham burung'i shuaro akobiri zaylida mazkur bo'lg'aylar va bu payravlar ham ul rahbarlar xaylig'a qo'shilg'aylar. Bu jihatdin Sulton Sohibqironning Humoyun valodatlari zamonidan ro'z afzun davlatlari davronig'achakim qiyomatqacha barqaror va olam inqirozig'igacha poydor bo'lg'ay, uncha faqir eshitibman, ammo xizmatlarig'a yetmayman va ulcha xizmatlarig'a yetibman, ammo holo bu fano dorul g'ururidin baqo dorus-sururig'a intiqom qilibdurlar va ulcha holo bu farrux zamonda namoyandadurlar ul hazratning zoti malakiy sifatlig'a mauhi saroyandadurlar jam qilingay va qaysining namoyishi tab'idin biror nima nishona yo'sunluq yozilg'ay." ("Majolis un-nafois", 7-bet)

Shunday qilib, yuqorida aytib o'tilganidek, hazrat Alisher Navoiy bugungi kunda ilmiy ahamiyati yuksak bu ajoyib asarini o'z zamondoshlariga bag'ishladi. Mazkur tazkirada 459 shoir haqida ma'lumotlar berilgan. Izlanishlardan shu narsa aniqlanganki, Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" an'analari nafaqat bizda, balki Yaqin va O'rta Sharqda, Kavkazda ham davom ettirilgan ekan. Shunday tazkiralari sirasiga Sodiqbek Sodiqiyning "Majma ul-xavos", Som Mirzoning "Tuhfa Somiy", Lutfalibekning "Otashkada Ozar" asarlarini qo'shish mumkin.

Bular qatoridan Sodiqiy Kitobdorning (1553-1612-yillar) "Majma ul-havas" tazkirasini chig'atoy tilda, ya'ni eski o'zbek tilida yozilgani bilan ajralib turadi.

"Majmoul-havos"ni 1948-yil Tabriz universitetining doktori Abdurrasul Xayompur forschaga tarjima qilib asli bilan birgalikda nashr etadi.

Sodiqiy o'z tazkirasini "Majolis un-nafois" tazkirasiga muvofiq sakkiz bobdan tuzganligi uning A.Navoiy boshlab bergan an'analarni davom ettirganligidan dalolat beradi. Sodiqiy Kitobdor tazkirasining fazilati shundaki, bu asar orqali qadimiy o'zbek-turkiy she'riyat adiblarining Eron, Ozarbayjon, Mavorounnahr vakillari bilan birgalikda Hindistondagi vakillarini ham ko'ramiz. Jumladan, kitobda Humoyun podshoh haqida shunday deyiladi:

"Humoyun podshoh nihoyatdin mutajoviz karimul tab' va sahopesha va xushsaliqa podshoh erdi. Abulg'azi Sulton Husay Mirzadin so'ngra chig'atoy podshohlaridan Humoyun podshohdek xushtab' podshoh oz voqe' bo'lubtur. Qarindoshi Komron Mirzodin hazimat qilub, shohi jannatmakon ziloli jalolig'a malja' bo'ldi. Qizilbosh askari nusrat farjomi imdodi bila xasmni (raqibini) mag'lub qilub, Hind abvobin maftuh (fath) qila oldilar. Tab'i she'rda o'qush muloyim voqe' bo'lubtur. Bu ikki turkiy baytining ko'p shuhrati bor va mashhur bo'lubdirkim:

G'ariblig' g'amidin mehnat-u malolim bor, Bu g'amdin o'limg'a yetdum, g'arib holim bor. Visoli davlatidin ayrilubman mahzun, Tirikmen-u, bu tiriklikdin infiolim bor. [18.4 t.341.]

Mazkur satrlardan ko'rinib turibdiki, Sodiqiy tazkirasida shoirlar haqida ma'lumot berish va ularning asarlaridan namuna keltirishda "Majolisun-nafois" uslubiga ergashadi.

Haqiqatdan ham, tazkirada yozilganidek, Humoyun Mirzo Hindistonning hukmdori edi. U Sherxon Surdan yengilib, Qandahorga chekinadi, lekin bu yerda ham uning ukasi Komron Mirzo tinch qo'ymaydi. Natijada u Eron shohi Tahmsap huzuriga borib, uning yordami bilan qaytadan Hindiston taxtini qo'lga kiritadi. Ushbu to'rtlik Humoyunning nozik va shoirona bir qalb hamda hassos bir did egasi bo'lganidan dalolat beradi. She'r mazmuniga ko'ra Humoyun bu to'rtlikni Hindiston podshohligidan quvilib, ukasi Komron Mirzo ta'qibidan qochib, Eronda boshpana topgan mahalda yozgan deb xulosa chiqarish mumkin. Demak, tazkiradagi bunday ma'lumotlar tarixning ba'zi bir bo'shliqlarini to'ldirishga yordam

beradi. Shu kungacha Humoyun mirzoning faqat fors-tojik tilida yozgan she'rlari ma'lum bo'lib, turkiy tildagi she'rlari noma'lum edi. Tazkiralar qaysi asrdan yaratilishidan qat'iy nazar, o'sha davr madaniyatini, tarixini tazkiranavislar tafakkuri orqali o'zida aks ettiradi.

Keyingi asrda yashagan tazkiranavis adiblar Muhammad Avfiy Buxoriy va Alisher Navoiy an'alarini davom ettirganlarini ko'ramiz. 16-asrning ikkinchi yarmida ko'zga ko'ringan buxorolik adiblardan Hasan Xo'ja Nisoriy "Muzakkir ul ahhob" tazkirasini "Majolis un-nafois" yo'nalishida yozdi. "Ensiklopediyai adabiyot va sa'nat tojik" (5-tom. 297-bet)da ko'rsatilishicha, adib bu asarni 1566-yilda yozgan. Asar muqaddima, to'rt bob va xotimadan iborat. Bu kitobda Alisher Navoiyning "Majolisun-nafois" va Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro"sida kiritilmagan, yoxud keyingi yillarda yetishib chiqqan 275 nafar qalam sohiblari haqida ma'lumot jamlangan. Ko'rinib turibdiki, asar Shaybonilar sulolasining eng gullagan davrida, aniqroq qilib aytsak, Abdulloxon hukmronlik qilgan yillarda yashagan shoirlar haqida qimmatli ma'lumot beradi. Masalan, Mushfiqiy, Safoiy, Muhammad Bade' Hofiz Mirak, Solehi, Karminagiy, Donishiy, Arslon, Sahliy va boshqalar haqida keltirilgan ma'lumotlar o'sha davr shoirlarining hayoti va ijodini o'rganishda juda qimmatlidir.

XVI asr oxiri XVII asrning boshlaridan boshlab tazkiranavislik an'anasi rivojlanib, A.Navoiyning "Majolis un-nafois"i uslubida bir-birini takrorlanmaydigan, mustaqil tazkiralar maydonga kela boshladi. Bular Mutribi Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro"si hamda Maleho Samarqandiyning "Muzakkir-ul-ashob" nomli tazkiralardir. Mutribiy "Tazkirat shuaro" ("Shoirlar tazkisasi")sini 1605-yilda Samarqandda tuzgan. Unga 16-asrning ikkinchi yarmi va 17-asrning birinchi yarmida Fargona, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Hindiston, Afg'oniston va Eronda yashab ijod etgan 320 dan ortiq shoir ijodidan namunalar kiritilgan. Asarda shoirlarning ismi, taxallusi abjad (hisobida) sistemasida berilgan. "Tazkirat ush-shuaro"da bizga Abdurahmon Mushfiqiy, Nisoriy, Bedili Samarqandiy kabi talantli shoirlar haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.[11.10.503 b]

Mutribiy ustoz Hasan Xo'ja Nisoriy an'anasini davom ettirib, 1625-yilda ikkinchi tazkirasini tuzdi. Asarning nomi "Nusxai zeboi Jahongir" bo'lib, Hindiston podshohi, Boburning aberasi Jahongirga bag'ishlab yozilgan. Mutribiy o'z zamonasining yetuk bilimdonlaridan sanalgan. U ham adabiyotshunos, ham shoir, ham musiqashunos bo'lgan. Mutribiy o'zining ilmi va iste'dodli bo'lib yetishuvida o'zining ustoz Hasan Xo'ja Nisoriyning nihoyatda hurmat bilan tilga oladi, she'riyat va aruz qonun-qoidalarini o'rgatgan Nisoriy nomini "Tazkirat ush-shuaro"ning bir necha o'rnida eslatib o'tadi:

1. "Har chiki kamina (ya'ni Mutribiy A.U.) dar funun she'r omo'xta, namunayest, ki az ruftu ro'bi bazmgohi on (ya'ni Xasanxoja Nisoriy) olijahon". (Mazmuni: She'riyat ilmida nimani o'rgangan bo'lsam bu Hasanxoja Nisoriy tufaylidandir.).

2. "Faqir dar xidmati maxdumi Hasanxoja Nisoriy aruz mexonam". (Mazmuni: Men Hasanxoja Nisoriydan aruzni o'rganar edim.) [9.154 b].

Bu fikrlardan shogirdning ustozga bo'lgan hurmatini, e'tirofini ko'ramiz. Yana shu narsani ta'kidlash kerakki, mazkur davrda she'riyat ilmi nihoyatda rivojlangan. Bu asrlar Buxoro va Samarqand madaniyatining yuksakka ko'tarilgan so'nggi yillari edi. Tarixdan ma'lumki, XVI asrda Movarounnahr hukmdori Abdullaxon Buxoroda o'z nomiga madrasa qurdiradi. Unga Shayx ul-ulamo (Rektor U.A.) tanlash uchun 1587-yilda (ushbu madrasada) ilmiy munozara chaqiradi. Buxorolik mudarrislardan Mufsar Mavlaviy Sadriddin bilan Sherozdan kelgan mehmon Mirzojon mudarris orasida diniy-ilmiy munozara bo'lib o'tadi. Buxorolik mudarris ta'lim dargohlarida diniy ilm bilan dunyoviy ilmni ham keng o'qitilishishi lozimligini aytadi. Sherozlik mudarris esa ilohiyot ilmlarini o'qitish tarafdori bo'ladi. Xon oldidagi bu munozara Mirzojonni xon madrasasiga Shayx ul-ulamo bo'lishi bilan yakun topadi. Mirzojon shoshilinch ravishda madrasa dars dasturidan dunyoviy fanlarni chiqarib tashladi. Uzoqni ko'ra bilmaslik natijasida qilingan bunday tadbir nafaqat boshqa madrasalar uchun, balki butun Turkiston madrasalari uchun namuna bo'ldi. Shu paytdan boshlab Buxoro madrasalari o'sha paytdagi eng oliy dargoh, hozirgi Universitetlik huquqlarini yo'qotib bordi. Bu nafaqat rivojlanayotgan ilm fanni balki, jamiyatning, iqtisodning inqiroziga sabab bo'ldi.

Shunday bo'lsa-da xalqning jonfido farzandlari o'z davrining ilm fanini egallab, rivojlantirishga, adabiy muhitning eng sara durdonalarini to'plab kelajak avlodga qoldirishga harakat qildilar. XVII asrning ikkinchi yarmida yaratilgan tazkiralardan biri shu davrning allomalaridan bo'lmish Muhammad Bade' Maleho Samarqandiyning "Muzokir ul-ashob" asaridir. Zamonasining ilmlarini o'rgangan shoir va adabiyotshunos sifatida shuhrat qozongan Maleho Samarqandiy tazkirasini 1682-1692-yillar orasida yozib tugatgan.

“Muzokir ul-as’hab” ikki qism (asosiy va qo’shimcha) dan iborat bo’lib, ikki yuzga yaqin zamondosh shoirlar haqida ma’lumot beradi. Malehoning tazkisasi zamondosh shoirlar zikriga bag’ishlangan kitob bo’lishi bilan ham o’zbek shoiri va adabiyotshunosi Mir Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasiga yaqin turuvchi asardir. Maleho Samarqandiyning “Muzokir ul-as’hab” tazkisasi ba’zi bir xususiyatlari bilan boshqa tazkiralardan farq qiladi. Shoirlar haqida keltirilgan hamma ma’lumotlar ishonchlidir. Chunki u ko’p shoirlar bilan hamsuhbat bo’lib, ularning asarlaridan xabardor bo’lgan.

Maleho tazkirasining yana bir xususiyati shundaki, unda shoirlar arab alifbosi tartibida berilgan bo’lib, har bir harf bilan boshlanadigan bo’limning oldidan kichik debocha beriladi. Bu debochalarda shu qismning maqsadi va u kimlarning zikriga bag’ishlangani yozilgan. Maleho Samarqandiyning ijodkorlarni bunday tartib bilan berishi 17-asrgacha fors-tojik va o’zbek tazkirachiligida yangilik edi.

O’rta Osiyo tarixida XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib favqulodda dahshatli qonli tarixiy voqealar bo’lib o’tdi-ki, qadimdan shon-shuhrati dunyoga yoyilgan xalqimiz Chor Rossiyasining mustamlakasiga aylanib qoldi. Mavjud uch xonlikning birini – Qo’qon xonligini tarix sahnasidan yo’q bo’lishi va qolgan ikki xonlikning davlatchilik haququqi nazorat ostiga olishishi bilan tugagan bu tarixiy jarayon, o’sha davr adabiy muhitiga o’z ta’sirini ko’rsatdi, albatta. Bu davrlarda yaratilgan tazkiralarda o’zbek va tojik adabiy-tanqidiy qarashlari tarixini o’rganishi hamda uni yoritishi bilan birgalikda “yerli aholini” o’tmish adabiy merosi bilan tanishtiradi.

Biz bu davrda yaratilgan tazkiralarda soni o’ndan ortiq ekanini bilib oldik. Bular Qori Rahmatullo Vozehning “Tuhfat ul-ahbobi tazkirat ul-as’hab”, Abdillazim Shar’iyning “Tazkirat ush-shuaro”, Mirsiddiq Hashmatning “Tazkirat ush-shuaro”, Afzal Pirmastitning “Afzal ut-tazkor fi zikr ush-shuaro val-ash’or”, Muhammad Sharif Sadr Ziyoning “Tazkor ul-ash’or”, Hoji Ne’mamulloh Muhtaramning “Tatkirayi ush-shuaro” va boshqa ko’plab tazkiralarni sanab o’tish mumkin. Biz shu tazkiralardan Ne’matulloh Muhtaram va Sadr Ziyo tazkiralarga qisqagina to’xtalib o’tmoqchimiz, chunki bu mualliflarning hayoti va ularning asarlari olimlarimiz tomonidan hali o’rganilmagan desak, xato qilmaymiz.

Buxoro adabiy muhitida o’zining she’rlaridan ko’ra tazkisasi bilan mashhur bo’lgan adiblardan biri Xo’ja Ne’matulloh Muhtaramdir. Muhtaram 1880-yillarda Buxoro shahrida tug’ilgan. Amir Abdulahad zamonida turli mansablarda ishlaganligi haqida manbalardan ma’lumotlar yetib kelgan. (“Namunai adabiyoti tojik” 473-478 betlar). Muhtaramdan bizga qadar yetib kelgan adabiy-tanqidiy merosi “Tazkirat ush-shuaro” tazkisasi bo’lib, asar 1908-yilda yozilgan. Biz Muhtaramning tazkisasi bilan tanishib chiqib, bunda asosan, XIX asrning oxiri XX asr boshlarida yashab ijod qilgan shoirlar va ularning asarlari haqida ma’lumot jamlanganini ko’ramiz. Tazkirada Ibrat, Oshiqiy, Nazmiy, Munzim, Sahbo, Shoiq, Afzallar haqida qimmatli xabarlar berilganki, bu mazkur adiblarning hayoti va ijodini o’rganishda nihoyatda ahamiyatlidir.

Muhtaramning tazkirasini yaxshi bir xususiyati shundaki g’azal, ruboiy, qasida, fard, muxammaslarga o’zining fikrlarini bildirib o’tadi. Jumladan, Mullo Nazrulloh Lutfi Buxoriyning

Biyo ey rashk xurshid va qamar ruxsor zeboyat, Chaman az kamtarin xudam ro’y jannat inshoyat.

Mazmuni: Kel, xurshid va qamar rashk qiluvchi go’zal zebo,

Men kamtarindan chaman jannat yuzi paydo.

matlali g’azalini keltirib, o’z davrining badiiyati jihatdan yuksak g’azaldir deb baho beradi.

Bundan tashqari u hamkasbi bo’lgan Qozi Sadr Ziyo haqida tazkirasida shunday yozadi:

“... Ziyo-xud tahsili ulumi diniro tamoman dar nazdi padari xud namud ...” (Muhtaram “Tazkirat ush-shuaro”. 215 b). Mazmuni: “Ziyo diniy ilmlarni otasining rahnamoligida oldi...” deb ma’lumot keltiradi.

Bizga ma’lumki, qozi bo’lish uchun diniy ilmlarni mukammal egallash shart bo’lgan. Muhtaramning bu ma’lumotidan bizga shu narsa oydinlashadiki, Abdushukur Oyat (Sadr Ziyoning otasi A.U.)ning shaxsan o’zi o’g’liga diniy ilmdan dars bergan ekan.

Yana shuni qayd etish lozimki, ilmiy izlanishlar natijasida Muhtaram tazkirasida Sadr Ziyoning g’azallaridan tashqari, Amir Abdulahadga shikoyat tarzida yozgan qasidasi ham borligi aniqlandi. Mazkur qasida jami 45 bayt (90 misra) dan iborat bo’lib, matni “Tazkirat ush-shuaro”. (Xo’ja Ne’matulloh Muhtaram. Nashriyoti “Donish”: –1976-y. 214-219-betlar) da to’lamligicha keltirilgan. Sadr Ziyoning mohir so’z san’atkorligi tufayli qasidada zamonasidagi kamchiliklar amirga shikoyat tariqasida bayon qilinadi.

Dar jahon qudratnishon afsungar, Dar in zamon nahu sat’ayon dun parvar. Chi jurho ki nakardast bo man in gardun, Che zulmho ki nakardast bo man in axtar, Namuda paykari man mahzun hazor ozar.

Namuda sinai man mijmar hazor ozar, Dil fikor maro kard chun qafas sad chokTan nazor maro kard hamchuu xas log'ar... Hamisha ham sar taxti tu bod joh jalol, Hamisha hamroh baxt tu bod fath-u zafar.

Sadriddin Ayniy o'zining "Namunai adabiyoti tojik" tazkirasida Muhtaram va uning tazkisasi haqida ma'lumotlarni qayd qilib, "Tazkirat ush-shuaro"ga kiritilgan shoirlarning ijodidan 5000 bayt she'ri jamlanganini aytadi. [6. 471-472].

Hozirgi kunda "Tazkirat-ush-shuaro"ning ikkita qo'lyozmasi mavjud bo'lib birinchi nusxasi Tojikiston Fanlar Akademiyasining qo'lyozmalar fondida saqlanadi. Bu kitob Muhtaramning o'zi tomonidan ko'chirilgan bo'lib, 125 shoirning hayoti va ijodi arab alifbosi tartibida "alif"dan "qof"gacha berilgan. Ikkinchi nusxasi esa O'zbekiston Fanlar Akademiyasining Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda. Bu kitob 1923-yilda Buxoroda Sadr Ziyo tomonidan ko'chirilgan. Asarning oxirgi qismida qo'shimchalar kiritilib shoirlar soni 175 taga yetkazilgan. [13.299]

Sadriddin Ayniy "Namunai adabiyoti tojik" tazkirasida: "Xo'ja Ne'matulloh Muhtaram 1920-yilning sentyabr oyida inqilob harbiylari tomonidan o'ldirildi", – deb ma'lumot beradi.

Ko'rinib turibdiki, Xo'ja Nematulloh Muhtaramning tazkisasi XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida yashab ijod qilgan o'zbek, tojik adiblarini hayoti va ijodini o'rganish uchun qimmatli manbadir. Bu adibning hayoti va ijodini hali ochilmagan qo'riq desak, xato qilmaymiz. Faqatgina 1975-yilda Dushanbe shahrining "Donish" nashriyotida Asg'ar Jonfido tomonidan "Tazkira-ush-shuaro"ning qiyosiy matni tayorlanib nashr etirilgan xolos.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, Buxoro davlati Chor Rossiyasining qaram o'lkalaridan biriga aylantirilgan edi. Albatta, bunday holat xalqning peshqadam vakillariga ta'sir qilmasdan qolmas edi. Ular ham Buxoroni, Turkistonni har tomonlama taraqqiyotini istar edilar. Buxoroning ana shunday farzandlaridan biri Sharifjon Maxdum Sadr Ziyodir.

Sadr Ziyo 1867-yil 2-fevralda Buxoro amirligining Ziyouddindagi qozisi Abdushukur Oyat oilasiga dunyoga kelgan. Uning otasi Abdushukur zamonasining ma'rifatparvar kishilaridan bo'lib, Oyat taxallusi bilan she'rlar yozgan. Sadr Ziyo avval boshlang'ich maktabda, so'ngra madrasada o'qib zamonasining ilmi kishilaridan biriga aylandi. Sadriddin Ayniyning "Qisqacha tarjimai holim" hamda "Esdaliklar" asarlari bilan tanishib chiqib shu xulosaga keldikki, u (Sharifjon Maxdum) madrasada o'qib yurgan kezlari dayoq madrasaning ijodkor talabalaridan anchasini o'z atrofiga to'plagab, o'ziga xos adabiy guruh tuzgan ekan. Bular yosh adabiyotshunos va shoirlar bo'lib, bir qanchasi xalq orasida asarlari bilan endigina tanilayotganligini ko'ramiz. Jumladan, Sadriddin Ayniy, Abdulvohid Munzim, Hayratlarni aytishimiz mumkin.

Sadr Ziyo Buxoro ilm ahlining peshqadam vakillari: Abdulmajid Zufunun, Mirzo Nazrulloh Lutfiy, Yahyoxo'ja, Sodiqxo'ja, Gulshaniy, Homidbeki Homid, Abdulxo'ja, Tahsin, Qori Abdulkarim Ofarin (Do'zaxiy), Mirzo Azimiy, Somi Bo'stoniy, Mullo Raxmat sartarosh, Azizxo'jai Azizlar bilan yig'ilishib, turli mavzularda suhbatlashar edilar.

Sharifjon Maxdumning ustida bo'lib o'tadigan bu yig'ilishlarda asosan adabiyot masalalari, zamonadagi kamchiliklar, mansabdorlarning kirdikorlari muhokama qilinar edi.

Shu o'rinda shuni qayd qilish kerakki, Sadr Ziyoning o'zi 1883-yildan 1920-yilgacha qozilik lavozimida ishlab kelgan. Sadriddin Ayniyning "Qisqacha tarjimai holim" biografik asarida esa Sadr Ziyoning qozilik faoliyati 1896-yildan boshlanganligi qayd qilinadi. [15.1t.56]. U qozilik mansabida ishlasa ham ilm-fanga qiziquvchi ko'pgina yoshlarga homiylik qildi. O'zi ham shu yillar orasida ko'pgina asarlar yozganini ko'ramiz.

Jumladan, uning ko'zga ko'ringan asarlari "Nafodiri ziyoiya", "Ro'znoma", "Tazkirat ul-xattotit", "Tarix va tazokir ash'or" tazkiralardan iborat.

Qadimiy tazkira yozish an'anasi XIX asr oxiri XX asr boshlarida ham davom etayotgan edi. Sadr Ziyo ham bu an'anani davom etdirib, 1905-1907-yillar orasida "Tazokiri – ash'or" tazkirasini yozganligi ma'lum. Mazkur tazkiraning boshqa tazkiralardan farqi shundaki, 49 ta shoirning hayoti va ijodidagi lavhalar she'riy yo'l bilan bayon etiladi. Tazkira zamondosh adiblarga bag'ishlangan bo'lib, Ahmad Donish, Vozeh, Shohin, Muhtarib, Sadr Sarir, Iso Maxdum, Hayrat, Ayniy, Munzim, Hamdiylar haqida qimmatli ma'lumot beradi.

Sadr Ziyo shaxsining ulug'ligi shundaki, u barcha voqea - hodisalarga xolis yondashgan. Uning bu prinsipi tazkiralarda ham o'z ifodasini topgan.

So'zimizni muxtasar qilsak, XIII – XX asrning boshlarida o'zbek va tojik tillarida yaratilgan ko'pgina

tazkiralар shoirلarga munosabat bildirishga bir-biridan farq qilsa ham, o'zbek, tojik adabiy-tanqidiy qarashlari tarixini o'rganish uchun asosiy manba bo'lib qoladi.

Zero o'tmishga qiziqish - insoniyatga qadimdan odat. Bugun va ertamizning mohiyatini anglash uchun ajdodlarimiz hayotini, tarixini bor teranligi va murakkabligi bilan bilishimiz zarur.

Bizning tadqiq obyektimiz hisoblangan S. Ayniyning "Namunai adabiyoti tojik" tazkirası ham o'tmish ajdodlarimiz qoldirgan merosni o'rganish uchun muhim adabiy manbalardan sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Энциклопедия совети тожк. 5 жилд. Душанбе – 1980.
2. Энциклопедия совети тожк. 7 жилд. Душанбе – 1987.
3. "Намунайи адабиёти тожик". "Намунайи адабиёти Ирон". Москва. 1926.
2. Энциклопедия адабиёти ва санъати тожик. Душанбе. 1982.
3. B.Valixojayev, R.Vohidov. "Muhaqqiqi buzurgi du adabiyot". Irfon.: Dushanbe – 1978-yil.
4. Amonov U. S., Eshonqulova M. Z. Buxoroning ikki farzandi haqida mulohazalar. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7383200>
5. Amonov U. S. Turkiston o'lkasida usuli jadid maktablarining shakllanish jarayoni, muammolari va taraqqiyoti //Pedagogs jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 412-414.
6. Sadridin Ayniy. Namunai adabiyoti tojik. Moskva. 1926.
7. Нейматулло Мухтарам. Тазкират ул-шуаройи Мухтарам. 1975.// Хо'ja Ne'matulloh Muhtaram. Tazkirat ush-shuaro. Nashriyoti "Donish". – 1976. 214-219.
8. Садри Зиё. "Наводири Зиёия". Душанбе. Нашриёти адиб. –1981.
9. Амонов У. С. Научный подход а. Фитрата к пословицам //Современные тенденции развития науки и технологий. – 2016. – С. 5.
10. Amonov U. S., Saparova S. R. The mother tongue textbook of the primary school in Elbek's interpretation //Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. – T. 11. – №. 6. – C. 403-407.
11. Amonov U. S. Folklore in the works of Abdurauf Fitrat //Theoretical & Applied Science. – 2016. – №. 10. – C. 9-12.
12. Amonov U. S. Abdurauf Fitrat is one of the earliest researchers of uzbek folklore. "Academicia" An International Multidisciplinary Research Journal, India. June 2020. 669-673p. DOI:10.5958/2249-7137.2020
13. Amonov U.S. Jadidchilik harakati va "Buxoroyi sharif" ro'znomasi. "Ta'lim va innovatsiyalar" jurnali №5. 2022-may. 62-68-betlar. <http://wsrjournal.com/index.php/new/article/view/1183/448>.
14. Sultonovich, Amonov Ulug'murod, and Sayidova Ziyana Yoqubovna. «Turkiston o'lkasida usuli jadid maktablarining shakllanish jarayoni, muammolari va taraqqiyoti.» Pedagogs jurnali 1.1 (2022): 412-414.
15. Amonov, Ulug'Murod. «Sadridin ainiy is a connoisseur of tajik literature (as an example of a tajik work of exemplary literature).» International Journal of Advance Scientific Research 3.10 (2023): 142-146.
16. Yoqubovna, Sayidova Ziyana, and Amonov Ulug'murod Sultonovich. «Chor rossiyasi mustamlakachiligi davrida Turkiston maktab va madrasalaridagi ijtimoiy-ma'naviy ahvol.» sustainability of education, socio-economic science theory 1.8 (2023): 22-25.
17. Sultonovich, Amonov Ulug'murod, and Sayidova Ziyana Yoqubovna. «Turkiston o'lkasida usuli jadid maktablarining shakllanish jarayoni, muammolari va taraqqiyoti.» Pedagogs jurnali 1.1 (2022): 412-414.
18. Ulugmurod, Amonov Sultonovich. «Abdurauf fitrat is one of the earliest researchers of Uzbek folklore. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. Year: 2020, Volume: 10, Issue: 6. First page:(669) Last page:(673).» Online ISSN: 2249-7137.

XX ASR BOSHLARIDA NAVOIY AN'ANASI

Axrorova Mahina Avazovna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Jadid adabiyoti namoyandalari Alisher Navoiy asarlarini puxta o'rgangani, o'z asarlarida Navoiyga ergashgani, uning an'analarini g'oyaviy davom etgani misollar bilan yoritilib berilgan. Maqolada adabiy an'anani 3 turi ajratilib, uning har biri misollar bilan izohlab ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Jadid, mumtoz adabiyoti, tazmin, nazira, taxmis, "Hayrat ul abror", qanoat, g'oyaviy an'ana.

НАВОИЙСКАЯ ТРАДИЦИЯ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Ахророва Махина Авазовна

Преподаватель Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова

Аннотация. В этой статье подробно описывается изучение творчества Алишера Навои представителями Джадидской литературы, следование Навои в своих произведениях, идейное продолжение его традиций. В статье показано, как разделить литературную традицию на 3 типа, объясняя каждый из них примерами.

Ключевые слова: Джадид, классическая литература, тазмин, Назира, тахмис, "Хайрат уль Аброр", канаат, идеологическая традиция.

NAVOI TRADITION AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Akhrorova Mahina Avazovna

Teacher of Samarkand State University named after Sharof Rashidov

Annotation. This article describes in detail the study of Alisher Navoi's work by representatives of Jadid literature, the following of Navoi in their works, the ideological continuation of his traditions. The article shows how to divide the literary tradition into 3 types, explaining each of them with examples.

Key words: Jadid, classical literature, tazmin, Nazira, tahmis, "Khairat ul Abror", kanaat, ideological tradition.

Zamon o'zgargani sayin barcha sohada taraqqiyot bo'ladi. Mana shu taraqqiyotni adabiyotda ham ko'rishimiz mumkin. Jadid adabiyotida katta o'zgarish bo'lgan, yangi janrlar, uslublar paydo bo'lgan. Lekin har bir yangilik zamirida an'anaviylik yotadi. Yozuvchi va shoirlarimiz har bir yaratgan asarlarida sinalgan tajribaga tayanadi. "Adabiy an'ana – dunyoni badiiy idrok etish, bilish sohasida davrdan davrga, avloddan avlodga o'tib kelgan adabiy tajribalar: estetik qarashlar, tasviriy vositalar, tildagi obrazlilik, emotsionallik va uslubdagi rang-baranglik. O'tmish yozuvchilarining ijod tajribasida sinalgan, ustuvor va muhim g'oyaviy-badiiy boylklarni yosh bo'g'in o'z davri talabiga ko'ra qayta ishlab, ijodiy rivojlantiradi[1]. Yuqoridagi fikrni inobatga olgan holda, Adabiy an'ana ko'r-ko'rona taqlid emas, ya'ni o'z ustozlari qo'llagan adabiy janr, qahramonlarni yangi o'z zamonasiga moslab, unga yangicha ruh berish. Bu badiiy asarga yangi hayot berish degani. Alisher Navoiy asarlar hech qachon eskirmaydi. Uning g'oyaviy qarashlari barcha davrlarga mos keladi. Jadid ijodkorlari ham mana shu g'oyaviy qarashlarni o'z davriga munosib qilib qayta ijod qilgan. "Jadid" arabcha yangi degan so'zdan olingan bo'lib, yangilik tarafdori-degan ma'noni anglatadi. Mana shunday yangilik tarafdorlari o'zbek adabiyotida yangi janrlarni, xususan, yevropa an'alariga tayanib roman janrida ijod qilib, o'zbek romanchiligining rivojlanishi uchun katta hissa qo'shishgan. Bunga misol sifatida Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar", "Mehrobdan chayon" Cho'lponning "Kecha va Kunduz" va boshqa romanlarni keltirishimiz mumkin. Mana shunday yangilik novatorlikning ham zaminida an'analari ham yotibdi. Obrazlarni yaratishda yozuvchilar, mumtoz adabiyotimiz vakillarining an'alarini davom ettirgan. Yangi janr bo'lishiga qaramay asarda o'zimizning milliylikimiz, o'zbekona urf-odatlarimiz, ota-onaga hurmat, kichiklarga izzat, mehmondorchilik odobi kabi udumlarimiz ufurub turibdi. An'ana barcha davrda bo'lgan. Jadid adabiyoti vakillari uchun an'ana Alisher Navoiy kabi mumtoz adabiyot vakillari ijodlari bo'lsa, Navoiy uchun Xamsa yaratish an'ana bo'lgan. Mana shu jihatdan kelib chiqib, an'analarni quyidagi 3 turlarga ajratishimiz mumkin:

1. Asliy an'ana. Bunda yozuvchi yoki shoir yaratilgan an'anadan g'azal yoki she'ridan bir parcha keltirib, uni davom etadi. Ba'zida g'azal yoki she'rning oxirida kimning an'anasiga murojaat qilganini ham keltirib o'tadi. Masalan: tazmin bog'lash, nazira bog'lash, taxmis bog'lash bu to'g'ridan-to'g'ri an'ana sanaladi. A) Tazmin (arab.-she'rdan bir parcha olish, ko'chirish)-poetik san'ati turi, B) Nazira (arab.) - Sharq adabiyotidagi an'anaviy usullardan biri, o'tgan yoki zamondosh adib asariga o'xshatma tariqasida yozilgan asar. Nazirani mumtoz shoirlar tatabbu deb ham yuritishgan. Navoiy o'z «Xamsa»sining Nizomiy «Panj ganji»ga tatabbu deb ataydi [1].D) Taxmis (arab. - beshtalik qilish, beshtaga yetkazish) - muxammasning bir turi. Taxmis bamlari ham muxammas singari 5 misradan iborat; ular bir shoirgagina tegishli bo'lmay, balki ikki shoirning misralaridan tashkil topadi: dastlabki 3 misra taxmis yozayotgan shoir qalamiga, keyingi 2 misra esa taxmis yozilayotgan shoir g'azaliga mansub bo'ladi[2].

2. Obrazlar an'ansi: Unda yozuvchi murojaat qilmoqchi qilmoqchi bo'lgan o'zidan oldin yaratilgan obrazga yangicha ruh berib, o'z davriga o'sha obrazni moslashtirib beradi. Bunga Misol qilib, Abdulla Avloniyning "Ikkinchi muallim" kitobida ham ko'rishimiz mumkin. Bu kitobda Navoiy "Hayrat ul-abror"da keltirilgan ikki do'st hikoyatiga bir xil obrazlar o'xshashligini uchratishimiz mumkin:

Chin do'st

Ikki odam bir-biriga do'st bo'ldilar chunon,
 Bir nafas ayrilmas erdi bir-biridan ikki jon.
 Maslahat birla safar qilmoqni aylab ixtiyor,
 Bo'ldilar sahro tamoshosi uchun bir kun ravon.
 Yo'lda bir daryodan o'tmak to'g'ri keldi do'stlara,
 O'lturub bir kemaga ketmog'da erdilar hamon.
 Bir zamon to'lqun kelub ul kemani qildi xarob,
 Ul iki o'rtog' yiqildilar suv uzra nogahon.
 Suv yuzinda ul zamon ketmakda erdilar oqib,
 Suvchilar keldilar ushlab olg'ali suvdan amon.
 Ul iki do'stning birini tutsa, suvchig'a dedi:
 Qo'y mani, avval borub, do'stumni qutqar beziyon.
 Suvchi borub ushlasa o'rtog'ini,
 Ul ham aylar do'st qutulsun deb fig'on.
 Ko'rdingizmi, ey suchuk o'g'lonlarim,
 Do'stlig'dan bu siza bir doston.

Avloniy qalamiga mansub "Chin do'st" hikoyasida ikki do'st bir-birini juda qadrlashini, hatto, cho'kayotgan paytda ham o'z jonini qutqarishdan oldin, do'stini "beziyon" qutqarishini aytgan. Xuddi mana shu hikoyani yozishda Abdulla Avloniy Alisher Navoiy an'anasini davom ettirgan. Har ikki hikoyatda do'stga muhabbat, sadoqatning eng yuqori pog'onalari aks ettirilgan. Do'stlik kabi buyuk tushuncha davr, vaqt tanlamasligini shu ikki hikoyadan ham anglashimiz mumkin. Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror" dostoning sakkizinchi maqolotida "Ikki vafoliq yor xususida" hikoyatini keltiradi. Unda to'rt ulus xoni Amir Temur Ko'ragon iqlimlarni bosib olar ekan, Hindiston uchun juda qattiq janglar bo'ldi. Yovlar kofir bo'lib, shahanshoh ularning barchasini qirib tashlashni buyuradilar. Har bir askar o'z xohishicha bosh kesishga kirishadi. Boshlar sellardagi toshlar kabi hamma joyni to'ldiradi. Shu mahal ikki do'st qotillarga duch keladi. Sipoh ulardan birini boshini kesayotganda, ikkinchisi "Senga bosh kerak bo'lsa, uning boshiga tegmay, mening boshimni kesa qol!" deb iltijo qila boshlaydi. Sipoh oldingi hindini qoldirib, keyingisini o'ldiray deb tig' ko'targanda, o'rtog'i qotil oyog'iga bosh qo'yib o'zini o'ldirishni tilardi. Ikki do'st o'z boshlarini oldin kestirish uchun bir-birlari bilan talashishardi. Shu hol davom etar ekan, el orasida "al-omon" ya'ni "o'ldirishni to'xtatib, qolganlarni omon qoldiringlar", degan e'lon eshitiladi.

Ey Navoiy, xudo senga shunday yor bersa,
 Sen ham unga boshing bilan joningni fido qilgin.

Abdulla Avloniy Navoiy hikoyatidagi obrazlarni o'z asarida ham bergan. Mana shu obrazlar an'ansi hisoblanadi.

3.G'oyaviy an'ana: G'oyaviy an'anada yozuvchi ma'lum bir asarda berilgan g'oyaga yangicha ruhda beradi. Misol uchun: Navoiy "Hayrat-ul abror" dostonining yettinchi maqoloti Qanoat bobiga bag'ishlangan. "Kim uchun qanoat bir fan, odat bo'lib xizmat qilgan ekan, bilingki, boy qilgan ham ana

shu qanoat bo'lgan. Oltin-kumushlari turli bezaklarni boylik hisoblamagin, chinakam boylik qanoat ganjidir... Shoh tama' qilsa, jig'ildonga aylansa, qanoatli darvesh podshoh bo'lg'usidir"[3].

Unda Navoiy inson qanoatli bo'lishi kerakligini, qanoatli inson nimagaki erishsa, shundan ham xursand bo'lib, hatto eng boy odam bir nimadan rohatlanamasa ham, qanoatli inson shundan rohatlanib, o'zini shohlarcha his qilishini aytib o'tgan. Xuddi mana shunday qanoat haqidagi xulosalarni biz Avloniyni "Turkiy guliston yoxud axloq" kitobida ham ko'rishimiz mumkin: "Qanoat bir xazinadirki, naqdinasi kundan-kun ortar. Bu xazinaga ega bo'lgan kishilar umrlarini shavq va rohatda kechirurlar"[4].

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, har ikki ijodkor ham qanoatga bir xil ta'rif bergan. Agar inson qanday sharoitda bo'lishidan qat'iy nazar qanoat bilan yashasa, u haqiqiy boy inson sanaladi. Agar, qanoat qilmay yashasa, hatto, shoh bo'lsa ham u xotirjam hayot kechirolmay, o'zining nafsiga qul bo'lib yashashini ta'kidlagan. Bunga misol sifatida Navoiy ikki do'stni keltirib, biri qanoat qilgani uchun podshoh bo'lganini, birini esa ta'ma xoksor qilganini keltirib o'tgan. Shunga o'xshash hikoyani Avloniy ijodida ham uchratishimiz mumkin. "Birinchi muallim" kitobidan "Qanoat" hikoyatida bir kishining Ali va Vali ismli ikki o'g'li bo'lgan ekan. Ali qanoatli, Vali esa qanoatsiz ekan. Bir kuni otasi bolalalarini sinash uchun bozordan olma olib kelib, "bolalarim keling, olma beraman",- debdi. Vali tezlik bilan kelib: "Menga hammasini bering"-debdi, Ali esa "Otajon menga bittasini bersangiz bo'ladi"-debdi. Otasi Alining qanoatiga ofarin qilib, quchog'iga olib, ikkita olma beribdi. Ammo, Valiga qanoatsiz bo'lma deb adab beribdi.

Qanoat bilan qorun to'ydurursiz,
Qanoat bo'lmasa, ko'p och qolursiz.
Qanoatsiz kishi bag'rini dog'lar,
Qanoatlik kishi og'zini yog'lar.

Yuqoridagi misollardan kelib chiqib shuni aytishimiz mumkinki, har ikki davr ijodkorlarining Mumtoz adabiyot vakili Alisher Navoiy hamda Jadid adabiyoti vakili Abdulla Avloniyni ikki hikoyati zamirida bitta g'oya qanoatli bo'lish g'oyasi yotadi. Bunday asarlardan misollarni juda ko'plab keltirish mumkin. Ularda g'oyaviy an'ana mavjud.

Jadid munaqqidlaridan Vahdud Mahmud shunday degan:

Bir necha yildan beri adabiyot otida bir-ikki she'r majmuasidan boshqa nima chiqdi? Bu bilan adabiy ishlarimiz tuzuk boradir, deyish mumkinmi? Albatta yo'q. Navoiy turk adabiyotining otasidir. Navoiy adabiyot dunyosida juda katta xizmatlar qilg'on bir kishidir. Navoiy turk tilining otasidir. Navoiy buyuk adib, buyuk shoir, buyuk dohiydir. Faqat qani biz uni taniymizmi? Uning xizmatlarini bilamizmi?! Uning kim ekanidan xabarimiz bormi?! Haligacha uning tarjimai holini bosdirmadik. Bir rasmini chizib chiqarg'on bo'lsak ham asliga uncha muvofiq emasdir. Buxoroning ochilishi bilan Navoiy davri uchun eng muhim vosiqalar bizga ochilg'ondir. Eng muhim kishilarning muhim asarlari, qo'lyozmalari hatto Navoiyning o'z qo'li bilan yozg'on maktublari bor. Ularning rasmlarini olmoq, tarjimai hollariga qo'shmoq, o'shal davrga oid taftishlarga kirishmak kerakdir.

Bundan boshqa har zamonda har yerda yetishgan adib va shoirlarni maydonga otmoq kerak. Bularning orasida adabiyot tarixi uchun eng muhim o'run tutaturg'onlari bordir. Biz bu kun qo'limizdan kelaturgan qadar qilaylik, sekin-sekin tugallash zamonaning ishidir. Bu ishlarni, bu tashabbuslarni qilish uchun ilmiy muassasa va tashkilotlarimizning tirishmog'i kerakdir[5].

Yuqoridagidan ko'rinib turibdiki, jadidlar, Navoiyni o'rganishga, uni chuqurroq anglashga va uning asarlaridagi obrazlarni zamonaga mos ravishda yangi ruh, jon berib qayta tiriltirishga harakat qilishgan. Masalan, Cho'lpon ham, Navoiy ham ko'ngil mavzusidagi g'azal va she'r yaratgan. Ikki buyuk ijodkorning asarini tahlil qilamiz:

Ey ko'ngul, ul otashin orazg'a ko'p o'rganmagil,
Nogah ayrilsa firoqi o'tig'a o'rtanmagil.
Tut o'zingga fardu bekaslik balo-yu shiddatin,
To birovga o'rganib, ayru tushub emganmagil.

Alisher Navoiy ko'ngilga murojaat qilib, yorning otashin yuziga o'rganib qolmaslikni, agar undan ayrilib qolsa, uning firoqida o'rtanib qolishi mumkinligini uqtiradi. Sen o'zingga yakkalik, kimsasizlikni odat qil, chunki birovga o'rganib qolsang, undan ayrilish juda qiyin bo'lishini keyin azob chekishini aytadi. Navoiy o'z ko'nglini yorning visolidan ozod qilishni istasa, Cho'lpon ko'nglini qullikdan, erksizlikdan ozod qilishni istaydi.

Ko'ngil, sen munchalar nega

Kishanlar birla do'stlashding?
 Na faryoding, na doding bor,
 Nechun sen muncha sustlashding?
 Haqorat dilni og'ritmas,
 Tubanlik mangu ketmasmi?
 Kishanlar parchalanmasmi?
 Qilichlar endi sinmasmi?
 Tiriksan, o'lmagansan,
 Sen-da odam, sen-da insonsan.
 Kishan kiyma,
 Bo'yin egma,
 Ki, sen ham hur tug'ulg'onsan![6]

Cho'lpon nafaqat o'z ko'ngliga, balki o'ziga o'xshagan erksiz yuraklarga qaratib aytgan edi. U ko'ngilni nega kishanlar bilan do'stlashganini, mana shunday qullikka rozi bo'lib qanday yashashini so'raydi. Haqorat, tubanlikka guvoh bo'lgan, unga faryod bilan javob bermagan ko'ngilning bedorligini, tirikligini eslatadi. Har bir tug'ilgan banda qullikda emas, hurlikda tug'ilganligini yodiga keltiradi. Ikki davrning buyuk ijodkorlarida bir xil "ko'ngil" obrazini ko'rishimiz mumkin. Ammo ko'ngilni iki davr vakili ikki xil tarzda, ya'ni har bir ijodkor o'z davriga munosib ravishda talqin qiladi. Navoiy mumtoz adabiyoti vakillari kabi majoziy ishq orqali ilohiy ishqni aks ettirib, unga qul bo'lgan firoq o'tiga qolishini aytsa, Cho'lpon jadid namoyandalari kabi xalqni uyg'otishga zulmga qarshi kurashishga da'vat qiladi.

Mana shulardan ko'rib aytish mumkinki, adabiyot hech qachon e'tiborsiz bo'lmagan, hamma davrda ham, hamma joyda ham siyosiy hayot adabiy asarlarda yaqoqol namoyon bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil.

O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent, 2000.

Alisher Navoiy Xamsa. Toshkent, Yangi asr avlodi, 2010. 348 b.

Abdulla Avloniy. Turkiy Guliston yoxud axloq. Toshkent, "O'qituvchi" 1992-yil, 10-bet.

Vahdud Mahmud Ilmiy-adabiy vazifalar qarshisida, "Zarafshon" gazetasi, 1924-yil, 21-son.

Cho'lpon. Tong sirlari. Toshkent, 1922-yil, 7-avgust.

N. Yuldashev, A. Arslonov. Alisher Navoiyning Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon ijodiga ta'siri, Alisher Navoiy adabiy-ilmiy me'rosini o'rganish. Konferensiya materiallari. 2023-yil, 4-son.

Homil Yoqub Cho'lpon va Navoiy, Toshkent, "Sharq" 1997-yil.

“DEVONI FONIY”DA SHE’R VA SHOIRLIK HAQIDA

Azimov Yunus Yusupovich

Filologiya fanlari nomzodi, Buxoro davlat universiteti dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Alisher Navoiy (Foiniy)ning “Devoni Foni” asarida shoirning she’r yozish san’ati hamda shoirlik xislatlari borasidagi fikr mulohazalari chuqur tahlilga tortilgan. Navoiy (Foni)ning she’ru shoirlik borasidagi o’ziga xos adabiy-nazariy qarashlari va adabiyotshunos sifatidagi mulohazalari she’riy parchalar yordamida ochib berilgan.

Kalit so’zlar: zullisonayn shoir, “Muhokamat ul-lug’atayn”, muqattaot, ruboiyot, masnaviy, ta’rix, lug’az, muammo, avroq, she’r, shoirlik, g’azal janri, shoir qalam, adabiy-nazariy qarashlar, tatabbu’ qilish, javobiya asarlar, yaxshi va yomon she’r, she’rning vazifalari, talabchan ijodkor.

В «ДЕВОНИ ФОНИЙ» О ПОЭТЕ И ПОЭЗИИ

Аннотация. В данной статье произведение Алишера Навои (Фоний) «Девони Фоний» содержит глубокий анализ мыслей поэта об искусстве написания стихов и качествах поэзии. С помощью поэтических фрагментов раскрываются уникальные литературно-теоретические взгляды Навои (Фоний) на поэзию и его комментарии как литературного критика.

Ключевые слова: поэт зуллisonайн (билингвист), «Мухокамат ул-лугатайн», муқаттаат, рубаят, маснави, история, лексика, проблема, аврак, стихотворение, поэзия, жанр газели, волшебник пера, литературно-теоретические взгляды, исследование, реторты, хорошая и плохая поэзия, задачи поэзии, требовательный творец.

IN «DEVONY PHONIA» ABOUT THE POET AND POETRY

Annotation. In this article, the work of Alisher Navoi (Foniy) “Devoni Foniy” contains a deep analysis of the poet’s thoughts about the art of writing poetry and the qualities of poetry. With the help of poetic fragments, the unique literary and theoretical views of Navoi (Foniy) on poetry and his comments as a literary critic are revealed.

Key words: poet zullisonain (bilingualist), “Mukhokamat ul-lughatain”, muqattaat, rubayat, masnavi, history, vocabulary, problem, avrak, poem, poetry, ghazal genre, wizard of the pen, literary theoretical views, research, retorts, good and bad poetry, tasks of poetry, demanding creator.

Kirish. Alisher Navoiy o’z zamonasidayoq o’zbek va fors-tojik adabiyoti ravnaqiga katta hissa qo’shgan buyuk shoir qalam sohibi, mutafakkir va zullisonayn shoir sifatida shuhrat qozongan edi. Buyuk ijodkor umrining oxirida o’z muxlislariga tuhfa etgan asar – “Muhokamat - ul - lug’atayn” o’zining ilmiy mulohazalarga boyligi, tilshunoslik va adabiyotshunoslikka doir ko’pgina dolzarb masalalarni o’z ichida qamrab olganligi bilan diqqatga sazovordir. Unda hazrat Navoiyning til va tafakkur, badiiy adabiyot va uning turli jilolari borasidagi qimmatli fikr - mulohazalari o’ziga xos tarzda ifodasini topgan. Muallif fors - tojik va o’zbek tillarini bir-biri bilan solishtirar ekan, xolisona muhokama yuritadi hamda dalillarga asoslangan xulosalarini o’rtaga tashlaydi.

Asarda muallifning o’z ijodi va shoir qalami to’lqin etgan badiiy-ilmiy yaratmalariga munosabati ham berilgan. Buyuk shoir o’zining “G’aroib – us - sig’ar”, “Navodir – ush – shabob”, “Badoe – ul – vasat”, “Favoid – ul – kibar” (“Xazoyin – ul – maoniy”), “Xamsa”, “Nasoim – ul – muhabbat”, “Lison – ut – tayr”, “Mezon – ul – avzon” kabi asarlarini faxr ila tilga oladi. Ular haqida ajoyib va qimmatli ma’lumotlarni keltiradi. So’ngra fors-tojik adabiyotining o’z ijodida tutgan o’rni haqida chuqur mulohaza yuritir ekan, Amir Xusrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziy va Mavlono Abdurahmon Jomiy kabi buyuk so’z san’atkorlari hamda ularning asarlari zikrini ehtirom ila keltirib, quyidagilarni ta’kidlaydi: «Barchasiga ko’p qatla o’qupmen, balki ko’pni yod tutupmen va qasoyid va g’azalliyotlarining g’arib va latofatin bilibmen, balki garibroq va latifroglariga tatabbu’ dag’i qilibmen» [1:122].

Tahlil va natijalar. “Muhokamat – ul – lugatayn”da shoirning fors-tojik tiliga bo’lgan munosabati ham o’zining yorqin ifodasini topgan. Hazrat Navoiyning e’tiroficha, u o’z ilk ijodiy yo’lini forsiyda boshlab, umrining oxirigacha ushbu tilga katta ehtirom va samimiyat ila munosabatda bo’ldi va unga chin dildan sadoqat saqladi. “Muhokamat – ul - lug’atayn”da hazrat Navoiyning fors - tojik tilida yaratgan asarlari, ayniqsa uning “Devoni Foniy” to’plami sharhiga katta o’rin berilgan. Yuqoridagi iqtibosda ko’rganimizdek, Alisher Navoiy Xusrav Dehlaviy, Mavlono Jomiy, Xoqoniy va Anvari qasidalariga hamda Xoja Salmonning quyida keltiriladigan mashhur matlasiga

Safoi safvati ro’yat birext obi bahor,

Havoi channati ko’yat bubext mushki tator [1:124]

qilgan tatabbulari haqida o'ziga xos tarzda fikr yuritadi. O'sha qasidalarining to'liq nomi va matlalarini keltirib, qisqacha bo'lsa-da, o'z munosabatini bildiradi.

U "Muhokamat – ul - lug'atayn" asarida forsiy tildagi asarlari borasida mufassal to'xtalib o'tar ekan, ularning miqdori, tarkibi, mavzular doirasi, janriy xususiyatlari to'g'risida ham keng ma'lumot berib o'tadi. Asarda "Devoni Foni" tartibi haqida ma'lumot berib, quyidagilarni ta'kidlaydi: "Va anda ("Devoni Foni"da - Yu.A.) har nav' nazm asnofidin, misli: muqattaot va ruboiyot va masnaviy va ta'rix va lug'az va ul jumladan besh yuzga yaqin muammokim,... xomamdin ro'zg'or safhasig'a yozilibdur va qalamim layl va nahor avroqida naqsh qilibdur" [1: 125].

"Devoni Foni" ("Foni devoni") asari shirqalam shoir Alisher Navoiyning Foni taxallusi bilan forsiy tilda yozgan she'riy asarlari majmuasi hisoblanadi. Navoiy (Foni) bu devonini umrining so'nggi yillarida, taxminan 1492-1498 yillar orasida tuzgan. Ulug' shoir "Muhokamat – ul - lug'atayn" asarida o'zining forsiy tildagi she'rlaridan Xoja Hofiz Sheroziy devoniga o'xshatib ("Xoja Hofiz tavrada") devon tuzganini ma'lum qilarkan, shunday deydi: «Yana forsiy g'azaliyot Xoja Hofiz tavrada, jame' suxanadolar va nazmpirolar nazarida mustahsan va matbu'dir, tartib beribmenkim, olti mingdan ab'yoti adadi ("baytlar miqdori") ko'prakdurki, ko'prak ul hazratu (Xoja Hofiz) she'riga tatabbu' voqe' bo'lubdur".

"Devoni Foni"dagi she'rlarning katta qismini Navoiy salaflari va zamondoshlarining g'azallariga yozilgan tatabbular tashkil etadi. 554 g'azaldan 237 tasi Hofiz Sheroziy, 52 tasi Abdurahmon Jomiy, 33 tasi Xusrav Dehlaviy, 25 tasi Sa'diy Sheroziy, 5 tasi Mavlono Kotibiy, 5 tasi Mavlono Shohiy, 4 tasi Kamol Xo'jandiy va boshqa shoirlarning g'azallariga bog'langan. Bunda eng ko'p g'azal Hofiz Sheroziy g'azallariga bog'langani va uning she'rlaridan ilhomlanib yozilgan Navoiyning bu buyuk iste'dod egasiga ixlosi yuksak bo'lganidan dalolat beradi. "Devoni Foni"dan Navoiy (Foni)ning o'z original gazallari ham o'rin olgan. Shoir ularni "Muxtara", "Ixtiro" deb atab, shu yo'sinda tatabbulardan ajratib ko'rsatgan.

"Devoni Foni" asaridan o'rin olgan bir qator g'azallarni M. Muinzoda, A. Hayitmetov va boshqalar o'zbek tiliga mohirona tarjima qilishgan. "Devoni Foni"ni birinchilardan bo'lib ilmiy o'rganish ishiga ustod Sadridin Ayniy, Hamid Sulaymon, Shoislom Shomuhamedov, Natan Mallaev, Ergash Shodiev, Ali Muhammadiy kabi olimlar munosib hissa qo'shganlar. "Devoni Foni"ning qadimiy qo'lyozma nusxalari mavjud bo'lib, ular chet el qo'lyozma fondlarida saqlanadi. Jumladan, ikkitasi Fransuz Milliy kutubxonasida, yana ikkitasi Turk islom muzeyi kutubxonasida va «Nuri Usmoni» kutubxonasi (Turkiya)da, yana biri Tehrondagi Eron Davlat majlisi kutubxonasida saqlanadi. Bu qulyozmalarining aksariyati Navoiy hayotligida ko'chirilgan, ulardan mukammal va to'lig'i Parijdagi Milliy kutubxonada saqlanayotgan nusxadir. Unda 554 g'azal, 1 musaddas, 1 marsiya, 72 qit'a, 73 ruboiy, 16 tarix, 373 muammo, 9 lug'z (she'riy topishmoq) - jami 1131 she'r bo'lib, 6197 baytni tashkil etadi. Ushbu devonni O'zbekistonda ilk bor professor Hamid Sulaymonov nashrga tayyorlagan (Alisher Navoiy, Asarlar [15 jildli], T., 1965, 5-j.).

"Muhokamat ul-lug'atayn"da g'azal janridan keyin qit'aning tilga olinishi ham besabab emas, albatta. Shoirning fors-tojik tilidagi muqattaotining miqdori "Devoni Foni"ning qo'lyozma va nashrlarida turlicha. Bu hol qo'yidagi jadvalda yaqqol ko'zga tashlanadi:

№	Qo'lyozma va nashrlar	Miqdori
1.	1952 raqamli (Turkiya) qo'lyozma	36 ta
2.	3850 raqamli (Turkiya) qo'lyozma	34 ta
3.	1502 raqamli (Tehron) qo'lyozma	36 ta
4.	285 va 1345 raqamli (Parij) qo'lyozma	36 ta
5.	Fonī, Amir Alisher. Devoni forsī (Muntaxab). Murattib va muallifi sarsuxan Ali Muhammadī. -Dushanbe, Irfon, 1993. -320 sah.	30 ta
6.	Navoiy Alisher. Asarlar. 15 tomlik. 5-tom (II kitob): "Devoni Foni". - Toshkent, Badiiy adabiyot nashriyoti, 1965.	47 ta
7.	Devoni Amir Nizomiddin Alisher Navoiy - Fonī. Bo sa'yu lehtimomi Rukniddin Humoyun Farrux. Chopi avval. Tehron, 1963	32 ta

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, Parij milliy kutubxonasidagi 285 va 1345-inventar raqamlari ostida saqlanuvchi

“Devoni Foni”ning qo‘lyozmalarida qit‘aning miqdori ancha ko‘p.

“Devoni Foni” tarkibidagi muqattaotda ixcham, teran mazmunli va milliy ruhda yaratilgan, pokiza axloqni vasf etuvchi hikmatli so‘zlar juda ko‘p uchraydi. Ularni mutolaa qilar ekanmiz, ayni damda, ya‘ni istiqloqlga erishgan davrimizda ham ular o‘z mohiyat-mazmuni va tarbiyaviy ahamiyatini yuqotmaganiga yana bir karra shohid bo‘lamiz. Shoir shoir qalami ila bir rishtaga marjonday terilgan axloqiy duru gavharlar zamonamizga hamohang bo‘lib, yoshlarni javonmardlik, saxovatpeshalik, bohayolik, vafodorlik, ilmga chanqoqlik hamda hayotga teranroq boqish kabi ezgu qadriyatlar sohibi bo‘lishga da‘vat etadi.

Alisher Navoiy - Foni yoshlarni ilm o‘rganish, bilim to‘plashga da‘vat etar ekan, bu borada, birinchi navbatda, izlanuvchan, tirishqoq va kitobsevar bo‘lishni tavsiya etadi. Uning ta‘kidlashicha, kitob insonning eng yaqin do‘sti va yagona mahbubidir. Uni birovdan oriyatga olib bo‘lmas, chunki u munisu g‘amxo‘r yor kabi hamisha yoningda va bag‘ringda bo‘lmog‘i darkor:

Kitob on ast, ki az kas oriyat just,
Makun, z-ahli xirad digar shumorash.
Ki hast on munisu mahbub kasro,
Gahe andar bag‘al, gah dar kanorash [3: 315].

(Mazmuni: Kimki kitobni birovdan vaqtinchalik o‘qish uchun olsa, uni xirad ahlidan hisoblama. Chunki kitob insonga munisu mahbub bo‘lib, sevimli yor kabi gohida yonida, gohida og‘ushida bo‘lmog‘i lozim).

“Devoni Foni” muqattaotida shoirning adabiy-nazariy qarashlari va adabiyotshunos sifatidagi mulohazalari ham o‘z ifodasini topgan. Shoir o‘zining ba‘zi qit‘alarida fors-tojik tilida yaratgan asarlari va unga taalluqli masalalar borasida so‘z yuritib, zullisonayn ijodkor ekanligi va har ikkala xalqqa birday xizmat qilayotganidan xolisona hamda kamtarlik ila faxrlanadi. Darhaqiqat, buyuk mutafakkir va so‘z olamining mohir ustasi shoir qalami tuhfa etgan forsiy tildagi asarlari ham uning turkiy tildagi durdonalari qatorida xalq orasida marg‘ub va ma‘ruf edi. Shoir buni bilar va haqli ravishda faxrlanardi. Qo‘yidagi qit‘ada ham shu mazmun qalamga olingan:

Ma’nii shirinu ranginam ba turki behad ast,
Forsi ham la’lu durhoi simin chun bingari.
Go‘iyo dar rost bozori suxan bikshodaam,
Yak taraf do‘koni qannodiyu yak so‘ zargari.
Z-in do‘konho har gado kolo kujo donad xarid,
Z-on boshad ag‘niyo in naqdhoro mushtari [3: 312].

(Mazmuni: Rang - barang va shirin ma’noli she’rlarim turkiyda behaddir. Agar yaxshiroq qarasang, forsiy tilda yaratgan ash’orim ham bebaho la’lu gavhardir. Go‘yoki o‘ngda so‘z bozori ochganman, bir tarafda esa qandolat, ikkinchi tarafda zargarlik do‘konlari. Bu do‘konlardan har qanday gado ham mato xarid qilolmaydi, chunki bu naqdnlarni xarid qiluvchi mushtariylar juda ko‘pdir).

Bu borada Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida ham mufasssal to‘xtalib o‘tadi. U forsiy tilda yaratgan ash’ori xususida so‘z yuritib, u uchun forsiy til ham ona tili - turkiyday qadrlil ekanligini ta’kidlaydi va faxr ila shunday yozadi: «...Forsiy alfoz istifosin va ul iborat istiqsosin kishi mendin ko‘prak qilmaydur erkin va saloh va fasodin mendin yaxshiroq bilmaydur» [1:121]. Ta’kidlarimiz va iqtibosdan ayonlashadiki, shoir forsiy tildagi asarlariga mas’uliyat bilan jiddiy munosabatda bo‘ladi, ularni turkiy ash’oridan biror jihatdan past bo‘lishini xohlamaydi.

“Devoni Foni” tarkibidagi gazallarning asosiy qismi tatabbu’ usulida yaratilganligi ilm ahliga yaxshi ayon. Bu ijodiy bellashuvda Alisher Navoiy - Foni katta muvaffaqiyatlarga erishganligi, o‘z yo‘li va maktabiga ega ekanligi ham haqiqatdir. Shoir bir qit‘asida bu borada shunday yozadi:

Tatabbo‘ kardani Foni dar ash’or,
Na az da’viyu na az xudnamoist.
Chu arbobi suxan sohibdilonand,
Murodash az dari dilho gadoist [2: 395].

(Mazmuni: Foniyning shoirlar she’riga tatabbu’ qilishi biron da’vo yoki o‘zini ko‘rsatish yuzasidan emas. So‘z arboblari sohibdildurlar, mening murodim esa dillar eshigida gadolik qilishdir).

Foniyning “murodim dillar eshigida gadolik qilish” deyishi ham uning kamtarligi va xoksorligining ulug‘vor namunasidir. U o‘zining fors-tojik she’riyatidagi maqomi va iqtidorini yaxshi bilar va bundan faxrlanardi ham. Uning tatabbu’lari esa javobiya asarlarning esa sara va eng mukammali ekanligi ham ayondir.

“Devoni Foni” muqattaotida she’r va shoirlik san’atiga ham munosabat bildirilgan. Foni shoirlikni faxrli va ayni damda juda mas’uliyatli mashg’ulot ekanligini ta’kidlaydi. Shuning uchun har bir she’ri puxta va mukammal chiqishini, odamlar e’tiboridan qolmasligini istaydi. U she’r va shoirlik haqida kuyunib gapirar ekan, so’z san’atkorlarining ash’orini dildan suyub, o’zining farzandiday yaxshi ko’rishini aytadi va niyat qiladiki, uning ash’ori ham odamlarga ma’qul bo’lsinu unga farzandlariday mehr qo’ysinlar:

She’ri man gar z-on ki dar ma’ni ba man farzand shud,
Lek mahbubi man ast ash’ori marg’ubi kason.
On chunon k-aftod farzandi kason mahbubi man,
Chi buvad ar farzandi man ham gasht mahbubi kason [2: 396].

(Mazmuni: She’rlarim ma’no yuzasidan menga farzand bo’ldi, lekin boshqalarning yaxshi ash’ori menga mahbubdir. Odamlarning farzandi (she’rlari) mening mahbubim bo’lgani kabi mening farzandim (she’rlarim) ham odamlarning mahbubi bo’lsa edi).

Hassos shoir ta’kidlaridan sho’nday xulosa chiqarish mumkinki, she’rning biki ma’nosi farzand kabi aziz va mahbubdir. U shoirning qalbidan, uning eng sara va toza ehtirosu orzulari zamiridan otilib chiqadi va ro’shnolik yuzini ko’radi. Farzandi haqidagi samimiy so’zlar va iliqlik maqtovlari insonni qay darajada xursand qilsa, she’rlari borasida muxlislari tomonidan aytilgan e’tirofnomayu qutlovlar ham shoirni shu darajada shodu masrur etadi.

Foni shoir boshqa qit’asida yana bir bor she’r va shoirlik masalasiga qaytar ekan, uni mushaxxasroq sharhlashga intiladi. U yaxshi va yomon she’r xususida so’z ocharkan, shuaro ijodini bir xil - hammasi a’lo darajada emasligini aytadi va shu bilan birga marg’ub - hammaga ma’qul bo’ladigan she’r aytish juda mushkul ekanligi, bu mas’uliyatli va zahmattalab ishning uddasidan hamma ijodkorlar ham chiqolmasligi, bu sharaf shoirlarning yuzdan biriga nasib etajagini aytadi:

Zi sar to po naboshad she’ri kas xub,
Ki in mumkin naboshad hech kasro.
Badu nek ar barobar hast bad nest,
Base dorand in neko’ havasro.
Zi bad gar neki o’ boshad ziyoda,
Nadid az sad yake in dastrasro.
Kalomi haq nayomad jumla yakson,
Chi boshad nukta mushti xoru xasro [2: 404].

(Mazmuni: Insonning she’ri boshdan- oyoq yaxshi bo’lishi mushkul. Bu ish hech kimga muyassar bo’lmaydi. Uning yomon va yaxshi jihatlari barobar bo’lsa ham yomon emas. Buni ko’pchilik shoirlar havas qiladi. She’rning yomonidan yaxshisi ko’proq bo’lishini yuzdan bir kishi ham ko’rgan emas. Xudoning kalomi ham bir xil kelmadi, bizdek xoru xaslarga tenglikni kim qo’yibdi).

Foni shoir she’r va shoirning xalq oldidagi vazifalari va mas’uliyatlari borasida chuqur mulohaza yuritadi, iqtidorli va ushbu mas’uliyatni yaxshi tushungan shoirlarni osmonlarga ko’tarib maqtaydi, ularni hurmat qilish va qadrlashga chaqiradi. Shoirning ta’kidicha she’r yaxshi va yomon odamlarga birday, xizmat qilishi – “neko’suraton” va “badsiraton” dilini betafriqa g’am va anduhdan xoli qilmog’i lozim. Agar ushbu vazifa amalga oshsa, shoir maqsadiga erishgan hisoblanadi:

She’r xoli kardani dil gasht az ando’hu dard,
Xoh az badsiraton, xoh zi neko’suraton.
Dil chu xoli gasht qoyil ham ba maqsudash rasid,
Da’vi in jo kay mahal dorad zi olihimmaton [2: 406].

(Mazmuni: She’r badsiyaratlar va neko’suratlar dilini anduh va darddan birday xalos kiladi. Dillar g’amdan xalos bo’lgandan so’ng shoir ham o’z maqsadiga yetadi. Bu da’vo oliyhimmatlilarning nazdida qachon mahol bo’lsin).

Mutafakkir shoir ta’kidlaridan ayonlashadiki, she’rning vazifalari najib bo’lib, u inson kamoloti yo’lida xolisona xizmat qiladi. Lekin masalaning ikkinchi tomoni ham bor. Agar shoir she’rini xalq oldida istig’no bilan o’qisa, u yaxshi bo’lsa ham muxlislarga ma’qul bo’lishi. dargumon. Qaysi shoir ash’orim xalq nazdida maqtovg’a sazovor bo’ldi, deb da’vo qilsa, she’rlariday o’zi ham tez orada muxlislari nazaridan qoladi. Bu borada yana holdon shoirning qitalarini guvohlikka chaqiramiz:

Har nas, ki az ro'i istig'no ba mardum xond she'r,
Nek ham gar hast sozad zisht peshi xalq besh.
Da'vii maqbulii sher ar kunad sar to ba poy,
Xeshtanro ham kunad mardud hamchun she'ri xesh [2: 404].

(Mazmuni: Kimki istig'no yuzasidan xalq oldida she'r o'qisa, yaxshi she'r bo'lsa ham, xalq nazdida yomon ko'rinadi. Agar shoir mening she'rim boshdan - oyoq yaxshi deb da'vo qilsa, o'zi ham she'riday tez xalq nazaridan qoladi).

Hazrat Alisher Navoiy o'z asarlarida zahmatkash, iste'dodli va xoksor so'z san'atkorlarini juda yuksak qadrlagan, shu bilan birga qobiliyatsiz, didi past, xudbin va maqtanchoq shoirtaroshlarni ayamasdan tanqid qilgan. Shunday mayl "Devoni Foni" tarkibidagi qit'alarda ham ko'zga tashlanadi. Durshunos shoir o'z she'rlarini boshqalar ash'oridan ortiq ko'radigan, o'zga ijodkorlar she'rlarini pastga uradigan shoirlarni insofu diyonatga chaqiradi. O'z hunaringni maqtayapsanmi, uni aksini – kamu ko'stini ham ko'ra bilgin, deya qo'yidagi hikmatomuz so'zlarni nazm rishtasiga tizib, o'quvchi hukmiga havola etadi:

Ey, ki nazmi suxanvaroni jahon,
Mekuni nafiyyu she'ri xud tahsin.
Nestand ahli donishu insof,
Ki buvad inchuninashon oyin.
Hunari xeshu aybi kas didi,
Nesti ko'r aksi in ham bin [2: 400].

(Mazmuni: Ey, jahon so'z ustalari nazmini mensimay o'z she'rini maqtovchi kishi. Bu ishni o'ziga odat qilib olganlar ilm va insof ahlidan emaslar. O'z hunaring va boshqalarning aybini ko'rding, ko'r emassan buning aksini ham ko'r).

Xulosa. Shunday qilib, "Devoni Foni" tarkibidagi qit'alar tahlili shuni ko'rsatadiki, Navoiy - Foni forsiy muqattaotining katta bir qismi she'ru shoirlik masalalariga bag'ishlangan bo'lib, buyuk zullisonayn shoirning zabardast adabiyotshunos, zukko hamda talabchan ijodkor ekanligidan yana bir bor dalolat beradi. Uning she'ru shoirlik oldida qo'ygan talab - istaklari hamda fikr - mulohazalari ayni zamonda ham o'z qimmatini va ahamiyatini saqlab turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Navoiy Alisher. Asarlar. 15 tomlik. 14-tom. -Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1967. 125-b.

Navoiy Alisher. Asarlar. 15 tomlik. 5-tom (II kitob): "Devoni Foni". -Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1965. 394-395-b.

Foni Amir Alisher. Devoni Forsi (Muntaxab). Murattib va muallifi sarsuxan Alii Muhammadi. - Dushanbe, "Irfon", 1993. 315-b.

О ЛИНГВОКУЛЬТУРНОМ ВЛИЯНИИ НЕКОТОРЫХ ТЮРКИЗМОВ НА СОВРЕМЕННЫЙ РУССКИЙ ЯЗЫК

Бобо-Ходжаева Адолат Лутфилло кызы,
(учитель русского языка и литературы в школе «Buxoro Maktabi», г. Алмалык)

Аннотация. В данной статье раскрывается понятие такого явления в русском языке как тюркизмы, дается краткая история проникновения тюркизмов в русский язык и русскую культуру, а также рассматривается положение тюркизмов в современном русском языке.

Ключевые слова: тюркизм, заимствование, исконно тюркизмы, исторические тюркизмы.

ABOUT THE LINGUOCULTURAL INFLUENCE OF SOME TURKISM ON THE MODERN RUSSIAN LANGUAGE

Bobo-Khojaeva Adolat Lutfillo kizi,
(teacher of Russian language and literature at the school "Buxoro Maktabi", Almalyk)

Annotation. This article reveals the concept of such a phenomenon in the Russian language as Turkisms, gives a brief history of the penetration of Turkisms into the Russian language and Russian culture, and also examines the position of Turkisms in the modern Russian language.

Key words: Turkism, borrowing, native Turkisms, historical Turkisms.

BA'ZI TURKIZMLARNING HOZIRGI RUS TILIGA TIL MADANIYAT TA'SIRI HAQIDA

Bobo-Xo'jaeva Adolat Lutfillo qizi,
(rus tili va adabiyoti o'qituvchisi "Buxoro maktabi" maktabi, Olmaliq)

Annotatsiya. Ushbu maqola rus tilidagi turkizmlar kabi hodisa tushunchasini ochib beradi, turkizmlarning rus tili va rus madaniyatiga kirib borishining qisqacha tarixini beradi, shuningdek, turkizmlarning hozirgi rus tilidagi pozitsiyasini ko'rib chiqadi.

Kalit so'zlar: turkiylik, qarz olish, mahalliy turkizmlar, tarixiy turkizmlar.

Русский язык, как все активные и развивающиеся языки, имеет в своём составе слова из других языков. Эти заимствованные слова соединены большими лексическими пластами.

Состав словарного запаса современного русского языка свидетельствует о том, что доля заимствований в его составе составляет 25-35% (колебания вызываются наличием слов с неясной этимологией). Заимствованные слова в русском языке делятся на две большие группы: славянские и неславянские группы. Одним из наиболее значительных представителей неславянской группы являются тюркские заимствования. Хотели бы обратить внимание на тот факт, что процент тюркских заимствованных слов в данных процентах (вышеназванные 25-35%) составляет почти половину, т.е. до 50% всех заимствований. Этой цифрой, мы думаем, доказываеутверждение о том, что пласт тюркизмов в составе русского языка огромен и тюркизмы встречаются и активно используются во всех сферах жизни. В «Словаре-справочнике лингвистических терминов» Д.Э. Розенталя и М.А. Теленковой нет определения тюркизма, но есть статья, посвященная тюркским языкам (тюркской семье языков): «Языки, образующие ряд групп, в которые входят языки: турецкий, азербайджанский, казахский, киргизский, туркменский, узбекский, кара-калпакский, уйгурский, татарский, башкирский, чувашский, балкарский, карачаевский, кумыкский, ногайский, тувинский, хакасский, якутский и др. К мертвым относятся языки половецкий, хазарский, болгарский и др.» [Розенталь, 1976, с. 496]. Исходя из этого, под термином тюркизмы мы понимаем слова и выражения, заимствованные напрямую из тюркских или посредством тюркских языков в процессе культурного обмена. Тюркские языки иногда включаются в менее научное, но более распространенное понятие «восточные языки».

К тюркизмам также относят слова, заимствованные из арабского и персидского языков, считают некоторые исследователи [3: 233-237]. Тюркизмы занимают в русском языке особое место, т.к. история отношений России с тюркскими народами насчитывает много веков. Ни с одним другим народом русский народ так долго не контактировал, как с тюрками. А через них, в свою очередь, опосредованно, и с другими народами Персии, Аравии, Кавказа.

Среди заимствований особенную часть занимают тюркизмы. Тюркизмы — слова или обороты в русском языке, заимствованные из тюркских языков или же посредством тюркских языков. В таком случае тюркские языки являются языком-переносчиком. В целях более точного, соответ-

существующего истинному происхождению слов определения границ термина «тюркизм» все тюркизмы подразделяют на исконные и исторические:

- 1) исконные тюркизмы — употребляющиеся в русском языке тюркские слова, которые принадлежат к собственному, относительно первоначальному словарному составу тюркских языков;
- 2) исторические тюркизмы — проникшие в русский язык из тюркских языков слова первоначально нетюркского происхождения, усвоенные тюркскими языками из какого-либо другого языка (иранского, арабского, монгольских и др.) [9: 1].

Особенностью русского языка считается явление пере-импорта, когда русифицированный тюркский лексикон возвращается к смежному тюркскому населению, уже по крайней мере частично двуязычному, дополняя или заменяя слова родного языка. Утюг, арка, хомут являются примерами этой двуязычной ассимиляции, отличной от типа элитной доминации. Но надо иметь в виду то, что в термин «тюркизмы» входят оттенки нескольких языков. А это непременно приводит к сближению языка исконного, переносающего и заимствовавшего. Это явление соединяет не только культуры данных языков, но и влияет на них непосредственным образом.

Тюркизмы, практически проникли во все направления жизни и быта: явления природы и географические понятия (буран, бархан, буерак, арык и т.п.), растения (камыш, жасмин, арбуз, банан и т.п.), домашняя утварь (казан, арба, аркан и т.п.), одежда (халат, зипун, кафтан, бешмет и т.п.), животные, птицы (альбатрос, бурундук, ишак, беркут и т.п.), кушанья, напитки (каймак, кумыс, айран, кофе) и т.п.

В каждом языке имеется довольно обширный пласт заимствованных слов разной степени освоенности. Одни из них уже не воспринимаются заимствованиями, т.к. используются много веков, другие, только что вошедшие, воспринимаются чужеродными элементами: стоит сравнить слова тетрадь, альбом, ноутбук – все эти слова заимствованные, но в разные времена (в разные века) и поэтому оцениваются современными носителями языка по-разному.

Рассмотрим несколько примеров, чтобы иметь подробное представление о тюркизмах.

Арбуз (из тюркского). Бахчевое растение сем. тыквенных с большими шарообразными сладкими плодами, а также плод его [1:53].

В арабском языке есть глагол «тарвиж» [4:59], что означает делить, разделить. Понятия «арбуз» у арабов не было. Это растение широко распространилось в Средней Азии. Но название было арабское. Так как арбуз был большим и по традициям его делили на несколько людей, то тюрки называли его «Арбуз» или «тарвуз», что означает «делимый».

Бакалея (из арабского) – сухие съестные товары (чай, сахар, кофе, мука, крупа, перец, пряности и т. п.). 2. Магазин, торгующий такими товарами (разг.) [1:76.]

Слово «Бакалея» имеет арабское происхождение. В прямом значении данное слово трактуется так: лавка, где продаются пищевые продукты. Имеются однокоренные слова в современном узбекском языке «баққол» – продавец лавки [4:60].

Базар (из персидского) — 1. Место для торговли, обычно на площади, а также розничная торговля на таком месте.

В персидском языке слово означает «открытое помещение». Слово состоит из двух морфем: боз (корень), что означает + ор (словообразовательный суффикс). Это помещение, где продавались вначале скоты или бараны, а в дальнейшем – все продукты бытия.

Балкон – выступающая из стены здания площадка с перилами, решеткой. 2. Верхний или средний ярус в зрительном зале.

По мнению Е.Шиповой, данное слово означает «долина, пространство между лесом и нагорьем; подножие нагорья» [2:72].

Многие современные лингвисты утверждают, что это слово заимствовано из французского (balcone). Но в современных тюркских языках имеется слово «болохона», состоящее из двух морфем: «боло» (от персидского высокий) и «хона» (дом), что означает верхний этаж дома или жилище [4:180]. В персидском языке есть ещё одно слово «болор», обозначающее «балка». Тюркские народы, в частности татары, сохранили большие балки в чердаке. Можно предположить, что слово имеет единое происхождение.

Жасмин (из персидского) — садовый кустарник сем. маслиновых с белым душистыми цветками.

Д.Ушаков отнёс данное слово к тюркизмам персидского происхождения. В персидском языке растение жасмин называется «ёсуман». Само слово тоже имеет два корня: «ё» и «суман». «Ё» означает гнутый, «суман» - тело, фигура [4:29].

Чекан (из персидского «чака»). В начале данное слово обозначало мелкую денежную единицу, то есть «монету». Но со временем это слово утратило или потеряло первичную форму и приобрело новую форму. Но само значение сохранилось. Кроме этого, до наших дней сохранилось в

языках народов Средней Азии ближе к данному значению слова. Например “чақа” (монета), “ча-кана” (в розницу).

Кафтан (из персидского) – короткая женская одежда, обычно носимая с юбкой или брюками.

Займствовано из древнерусского слова кавтанъ, кофтанъ, также встречается в чешском, польском языке как kaftan. Слово займствовано из тюркского, азербайджанского, крымско-татарского kaftan, источником которого является персидского слово и которое через арабский распространилось в Западной Европе.

Есть предположения о том, что начальная форма была как «кофитан». Данное слово состоит трёх морфем, из которых 2 являются корнями, а 1 интерфиксом. Корень «коф» означает закрывать, корень «тан» - тело, то есть верхняя одежда. Но со временем суффикс «и» отпадает и остается форма «кафтан».

Очаг (из тюркского) устройство для разведения и поддержания огня, печь || перен. источник, место распространения чего-нибудь; родной дом, семья; домашний очаг [2:60].

Тюркизмы употребляются в пословицах и поговорках: «Один балахон, да и тот из бани унесен»; в составе многих фразеологизмов русского языка: не фунт изюму, метать бисер перед свиньями; в былинах, возникших во времена татаро-монгольского ига и др.

Литература

1. Словарь тюркизмов в казахском языке / Шипова Е.Н. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1976.
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1-4. М., 1955.
3. Назаров И.М. Тюркско-татарские элементы в языке древних памятников русской письменности. – Ученые записки Казанского государственного педагогического института. 1958, вып.15. – Казань, 1958. - С. 233–273.
4. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – 4-е изд., доп. – Москва : Азбуковник, 2000. – 940 с
5. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. т. 2. – Т.: «Учитель», 2014.
<https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/yangi-kitoblar/o-zbek-tilining-etimologik-lug-ati-2-jild-shavkat-rahmatullayev> (дата обращения: 23.03.2021)
6. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов: пособие для учителей. Изд.2-е, испр. и доп. – М.: Просвещение, 1976. - 543 с.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati / сост. А. Мадвалиев Т.: Государственное научное издательство «Национальная энциклопедия Узбекистана», 2008.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1- 4. – М., 1964-1973.
9. Фаткуллина Ф.Г., Сулейманова А.К. Тюркизмы в русской лингвокультуре // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 2-1.;URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=20435>

FRANSUZ TILIDAGI SAN'AT TERMINLARI ASOSIDA YASALGAN FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARI

*Hojiyeva Gulchehra Salimovna,
Buxoro davlat universiteti Fransuz filologiyasi kafedrasida
katta o'qituvchisi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd)*

*Abduraximova Maftuna Dilshodovna,
Buxoro davlat universiteti 4 kurs talabasi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikda frazeologik birliklarning tutgan o'rni, shuningdek, san'atga oid terminosferada iboralarining yasallishidagi o'ziga xosliklar hamda ularning milliy-madaniy xususiyatlari ikki noqardosh til misolida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar. Ibora, ohang, kino, nota, konsert, couleur, danser, demi-mot, disque, art, broderie, musique.

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ НА ОСНОВЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕРМИНОВ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: В данной статье на примере двух неродственных языков анализируется роль фразеологизмов в языкознании, а также особенности формирования выражений в терминосфере, связанных с искусством, и их национально-культурные особенности.

Ключевые слова. Фраза, мелодия, кино, нота, концерт, couleur, danser, demi-mot, disque, art, broderie, musique.

NATIONAL-CULTURAL CHARACTERISTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS BASED ON FRENCH TERMS OF ART

Annotation. This article analyzes the role of phraseological units in linguistics, as well as their unique characteristics and cultural significance in the sphere of art. Using the example of an unrelated pair of languages, the analysis focuses on the emergence of idiomatic expressions and their national-cultural peculiarities.

Keywords: expression, rhythm, cinema, note, concert, couleur, danser, demi-mot, disque, art, broderie, musique.

Kirish. Ma'lumki, «san'at» insoniyat tarixi davomida turli bahs-munozaralarga sabab bo'lgan, hayotni inson orzu qilgan tomonga o'zgartira olishi bilan unga mazmun, go'zallik va estetik zavq baxsh eta oladigan ko'rinmas kuchdir. Shu boisdan u kishini ilhomlantirib, ijodkorlik, bunyodkorlik, yaratuvchanlikka chorlaydi. Bundan tashqari, san'at hayotni kuzatish, o'rganish va bilish vositasi sifatida odamlar orasidagi ma'naviy ko'priklar hamda muloqot manbai vazifasini bajaradi. Qolaversa, san'at bashariyatning badiiy-estetik didini tarbiyalaydigan hamda unda muayyan dunyoqarashni ma'lum voqelikka nisbatan hissiy, ijtimoiy, ma'naviy, ma'rifiy, siyosiy aloqalarni shakllantiradigan darajada takomillashtirish qudratiga egadir.

Manbalarda «san'at» terminiga turlicha ta'riflar uchraydi. Jumladan, «San'at – bu his-tuyg'ularga, sezgi va intellektga ataylab murojaat qiladigan faoliyat, ushbu faoliyatning mahsuli yoki u haqida g'oyadir» [10]. «Rassomlik – cheksiz hayrat, tasavvur, taassurot, mo'jizaga boy san'at» [14] hisoblanadi. «Musiqqa – barcha donolik va falsafadan yuqori vahiydir» [13]. «Biz teatrda hayotni va hayotda teatrni xohlaymiz. Teatr – bu hayot» [12]. «Kino – bu tasvirni tovush bilan birlashtirishga bo'lgan juda kuchli istak» [11]. Shunga o'xshash san'at va uning turlari to'g'risidagi ta'riflarni qator va keng keltirish mumkin. Chunki san'at bu voqelikni badiiy timsollar vositasi bilan ijtimoiy aks ettirishda mahorat ko'rsatish jarayonidir [3, 26].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ta'kidlash lozimki, san'at sohasiga oid terminlar tilshunoslikda ko'p yillardan buyon tadqiq etiladi [3, 1, 4-8]. Xususan, quyida fransuz tilidagi san'at terminlari ishtirokida hosil bo'lgan iboralarining frazeologik birlik (bundan keyin – FB)lar sifatida obrazli ekspressivlik va ko'chma ma'no ifodalashi bilan bir vaqtda milliy-madaniy xususiyat kasb etishini ham ko'rish mumkin. Jumladan:

note nm

1) nota;

2) ohang;

Misol: fausse note – buzucq ohang; qalbaki, yasama, mos kelmaydigan narsa; note cristalline – jarangdor ohang; (loc) note juste – haqiqiy tafsilot; forcer la note – bo‘rttirmoq, orttirib yubormoq, haddan oshmoq, chegaradan chiqmoq; [2,233]; Cet objet, cette remarque étaient bien dans la note. – Bu narsa, bu izoh juda mos tushgan edi. [2,363].

«Nota» hamda «ohang» ma’nolariga ekvivalent hisoblangan «note» termini yuqoridagi misollarda «tafsilot», «had», «chegara» singari ham turg‘un so‘z birikmasi, ham FB yasashga xizmat qilmoqda.

2. cinéma nm

1) kino;

2) kinoteatr;

3) kino san’ati;

4) kino olami.

Misol: C’est du cinéma. – Bu qiziq, g‘alati; munofiqlik, soxtalik, uydirma, mubolag‘a [2,92].

Mazkur o‘rinda san‘at termini hisoblangan «cinéma» vositasida yasalgan iboralarning o‘zbek tili leksikologiyasida bir necha sinonimlarga ega bo‘lishi bilan birga, ularning bir-biridan farq qiluvchi, ko‘proq salbiy bo‘yoqdorlikka asoslangan obrazlilik kasb etishiga guvoh bo‘lamiz.

3. flûte nf

1) fleyta, nay;

2) fleyta chaluvchi;

3) pl fam oyoq.

Misol: jouer des flûtes – chopmoq, yugurib ketmoq [2,231].

Yuqoridagi misolda musiqa cholg‘u asbobi «flûte» (nay) ishtirokida FB hosil qilingan bo‘lib, ushbu o‘rinda iboradagi so‘zlar o‘zaro birikib, frazeologik butunlik hosil qiladi hamda «tezkorlik», «shoshilish», «olg‘a borish»ni ifodalaydi.

4. concert nm

1) konsert;

2) olqishlar oqimi.

Misol: (loc adv) de concert – birga, birgalikda, yakdillik bilan [2,105].

Tahlilga tortilgan «concert» termini o‘z ma’nosida aynan musiqaviy ahamiyat kasb etsa, ko‘chma ma’noda «olqishlar oqimi» hamda «de» predlogi bilan birikib, «bir yoqadan bosh chiqarib», «hamjihat bo‘lib» singari ma’nolarga ishora qiladi.

5. couleur nf tus, rang, bo‘yoq.

Misol: couleur feu – o‘t, olov, cho‘g‘dek qizil, qipqizil rang; couleur gris d’acier – po‘lat rang, kul rang; robe de couleur – gulli, rangli ko‘ylak; homme de couleur – oq tanli odam; avoir de belles couleurs – bet, yuzning rangi, tusi yaxshi bo‘lmoq; il est haut en couleurs – uning chakaklari qip-qizil; sous couleur de (loc prép) – niqobi ostida, bahonasi bilan, bahona qilib [2,120].

Yuqorida tahlil etilgan san‘atga oid «couleur» termini o‘z ma’nosidan kelib chiqib, rang va u bilan bog‘liq tarjimalarga ega bo‘libgina qolmay, «sous» hamda «de» predloglari bilan hamohanglikda «niqobi ostida», «bahonasi bilan», «bahona qilib» kabi frazeologizmlar sifatida obrazlilik kasb etganligini ta’kidlash mumkin.

Natijalar va muhokamalar. 6. danser raqsga tushmoq;

Misol: Elle danse à la perfection. – U a’lo darajada o‘yinga tushmoqda [2,403]; entrer dans la danse – allaqachon boshlangan ishda qatnashish, guruh yoki harakatga qo‘shilish; ne pas savoir sur quel pied danser – oyog‘i kuygan tovuqday [9].

Tadqiq etilayotgan misollar ichida fe’l so‘z turkumiga xos bo‘lgan «danser» termini bilan hosil qilingan 1-gapda ushbu fe’l o‘z ma’nosida, keyingi o‘rinlarda, ya’ni «allaqachon boshlangan ishda qatnashish» so‘z birikmasiga hamda «oyog‘i kuygan tovuqday» iborasiga ekvivalent bo‘lib kelmoqda.

7. demi-mot nm shama, ishora, evfemizm

Misol: (loc adv) à demi-mot – so‘z chiqar-chiqmas, og‘zini ochishi bilan [2,146].

Mazkur misol tahlilidan «demi-mot» («yarimta so‘z») so‘z qo‘shilmasi adabiyot – so‘z san‘atiga oid termin sifatida «à» predlogi bilan birikib, ko‘chma ma’noga ega bo‘lganligi hamda «og‘zini ochishi bilan» iborasi shaklida obrazli bo‘yoqdorlik kasb etganini ko‘rish mumkin.

8. disque nm gramplastinka

Misol: disque compact (C.D.) – kompakt disk; (loc fam) Change ton disque. – Plastinkani almashtir, gap mavzuini o‘zgartir [2,165].

Misollardan ko‘rinadiki, fransuz tilidagi musiqa san‘atiga oid «disque» termini «changer» («o‘zgartirmoq», «almashtirmoq») fe’li bilan birikib, noqulay vaziyatda «mavzuni o‘zgartirish»ga ishora

qiladi.

9. art nm san'at

Misol: (loc fam) C'est l'enfance de l'art – Bu juda oddiy [2,195].

Ushbu misol tahlili «san'at» terminining leksik tarjimada gap tarkibida «Bu – san'atning yoshligi.» tarzida emas, balki, «Bu – juda oddiy.» ma'nosida aynan fransuz tilida ko'chma ma'no ifodalashini ko'rsatadi.

10. broderie nf kashtado'zlik;

Misol: une broderie à jour – to'rsimon, ko'z-ko'z kashta. [2, 295] raconter sa vie en brodant un peu – hayotini bir oz bo'rttirib gapirib berish; exagérer sa vie en brodant un peu; hayoti haqida bir oz mubolag'a qilmoq, lof urmoq; broder son récit pour se faire remarquer – hikoyasini esda qolarli bo'lishi uchun bo'rttirmoq [3, 102-103].

Yuqorida tahlilga tortilgan barcha misollarda «broderie» («kashtado'zlik»), «en brodant» («bezak berib») va «broder» («kashta tikmoq») terminlari uslubiy bo'yoqdorlik asosida ko'chma ma'no anglatishini ta'kidlash mumkin.

11. musique nf musiqa

Misol: C'est toujours la même musique. – Doim bir xil gap; bir xil rad etish. [3, 113,115].

Ushbu misol tarjimasida «musique» termini bevosita boshqa gap bo'laklari bilan qo'shilib, ibora tarkibida «gap», «raddiya» mazmunini anglatgan holda ko'chma ma'no ifodalab kelmoqda.

Xulosa. Tahlillarga suyanib, xulosa qiladigan bo'lsak, san'at inson aql-idroki, mehnati bilan vujudga kelgan, ijod qilingan badiiy asarlar yig'indisi va ularda voqeani badiiy aks ettirish vositasidir. Shuningdek, san'at ijtimoiy hayotning murakkab, rang-barang munosabatlari bilan aloqador bo'lib, u bir vaqtning o'zida mehnatning alohida turi ham sanaladi. San'at inson aql-idroki, mehnati, shuuri bilan yaratilgan ijod mahsuli, ijtimoiy ong va inson faoliyatining o'ziga xos shakli bo'lib, insoniyat ma'naviy madaniyatining tarkibiy qismi va dunyoni ma'naviy anglashning oliy namunasi hisoblanadi.

Iboralar ifoda plani bilan mazmun plani o'ziga xos qarama-qarshiligi va birligi asosida yuzaga kelishiga ko'ra alohida yondashishni o'rganishni talab qiladigan, obrazlilik va ekspressivlikni vujudga keltiruvchi murakkab vositalar bo'lib, ular badiiy, siyosiy, publitsistik matnlarning ifodaviy ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, san'atga oid terminlar vositasida yasalgan FBlarning o'z navbatida fransuz va o'zbek san'atidagi milliy o'ziga xoslik, madaniy va leksik taraqqiyot hamda mushtarak va differensial belgilarni ochib berishda muhim omillardan ekanligini yana bir bor ta'kidlash o'rinlidir.

Adabiyotlar ro'yxati:

Abdullayev N. San'at tarixi. – Toshkent (1987, 272), 2001. – B.192.

FRANSUZCHA-O'ZBEKCHA LUG'AT. DICTIONNAIRE FRANÇAIS-OUZBEK. – Toshkent, 2008. – 588 b.

Hojiyeva G.S. San'atga oid terminlarning leksik-semantik va milliy-madaniy tahlili (fransuz va o'zbek tillari misolida). Monografiya. – Buxoro, «Sadridin Salim Buxoriy» Durdona, 2023. -140 b.

Ibrohimov S. Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasi. – Toshkent, «Fan», 1956.

Pardayeva 3. O'zbek tilining zargarlik terminologiyasi. Filol. fan. nomz. diss. avtoref. – Toshkent, 1994. – B.199.

Toshniyozova G.S. O'zbek tilidagi rassomlik atamallari tadqiqi. – Toshkent, «Navro'z», 2015. – B.8-47.

Мамбетова С.К. Термины искусства и особенности их перевода на английский язык. – Бишкек, 2008.

Фанайлова, Е. Научное искусство или искусственная наука.; Фанайлова Е. [Радио Свобода] 06.12.2009.

<https://fr.babel.com/fr/magazine/les-expressions-francaises-artistiques>

<https://fr.wikipedia.org/wiki/Art>

Devid Linch <https://citation-celebre.leparisien.fr/citation/cinema>

Jyul Renar. <http://evene.lefigaro.fr/citations/mot.php?mot=th%C3%A9%C3%A2tre>

Lyudvig van Betxoven / <https://www.linternaute.fr/citation/theme/115/musique/>

<https://uza.uz/uz/posts/tasviriy-sanatimiz-yuksalishi-y-lida-22-04-2020>

ОТРАЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ РОЛЕЙ В СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ СЛОВ

Икрамова Шахло,

PhD свободный соискатель НУУЗ. Преподаватель Гёте-Института, Ташкент

Аннотация. В данной статье рассматриваются различные теоретические подходы к изучению социальной составляющей значения языковых единиц в рамках социолингвистики и лингвокультурологии. В статье показано, что внутри каждой социальной группы существуют уникальные формы общения и взаимодействия – социальные отношения, которые отражаются в семантике языковых единиц и включают трудовые, профессиональные, национальные, культурные и ролевые. Ролевые отношения обуславливают уровень формальности и выбор слов могут меняться в зависимости от социального статуса и роли участников общения. Кроме того, в группах с различными уровнями иерархии язык может быть более или менее формальным. Эти разнообразные формы социального взаимодействия не только определяют, как люди общаются внутри своих социальных групп, но и как они взаимодействуют с членами других групп. Особое внимание уделяется анализу слов, выражающих асимметричные ролевые отношения между субъектом и объектом действия.

Ключевые слова: слово, лексическое значение, семантическая структура, социальный фактор, социальный компонент, социальная семантика.

SO‘ZLARNING SEMANTIK TUZILISHIDA IJTIMOY ROLILARNING AKS ETTIRILISHI

Ikramova Shahlo,

O‘zMU mustqil izlanuvchi PhD, Goethe-Institut Taschkent, o‘qituvchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada sotsiolingvistika va lingvokulturologiya doirasida til birliklari ma’nosining ijtimoiy komponentini o‘rganishning turli nazariy yondashuvlarini ko‘rib chiqiladi. Maqolada ko‘rsatilgandek, har bir ijtimoiy guruh ichida muloqot va o‘zaro ta’sirning o‘ziga xos shakllari – ijtimoiy munosabatlar mavjud, bu munosabatlar til birliklarining semantikasida namoyon bo‘lib, mehnat, kasbiy, milliy, madaniy va rolni o‘z ichiga oladi. Rol munosabatlari rasmiyatchilik darajasini belgilaydi va so‘zlarni tanlash muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy mavqei va roliga qarab farq qilishi mumkin. Shuningdek, turli darajadagi ierarxik guruhlarda til ko‘proq yoki kamroq rasmiy bo‘lishi mumkin. Ijtimoiy o‘zaro ta’sirning bu xilma-xil shakllari nafaqat odamlarning o‘zlarining ijtimoiy guruhlari ichida qanday muloqot qilishlarini, balki boshqa guruhlar a’zolari bilan qanday munosabatda bo‘lishini ham belgilaydi. Harakatning predmeti va ob’ekti o‘rtasidagi assimetrik rol munosabatlarini ifodalovchi so‘zlarni tahlil qilishga alohida e’tibor beriladi.

Tayanch so‘zlar: so‘z, leksik ma’no, semantik tuzilma, ijtimoiy omil, ijtimoiy komponent, ijtimoiy semantika.

REFLECTION OF SOCIAL ROLES IN THE SEMANTIC STRUCTURE OF WORDS

Ikramova Shakhlo,

PhD NUUZ. Teacher, Goethe-Institut Taschkent

Abstract. This article examines various theoretical approaches to the study of the social component of the meaning of linguistic units within the framework of sociolinguistics and linguoculturology. The article shows that within each social group there are unique forms of communication and interaction - social relations, which are reflected in the semantics of linguistic units and include labor, professional, national, cultural and role. Role relationships determine the level of formality and the choice of words may vary depending on the social status and role of the participants in communication. Also, in groups with different levels of hierarchy, language may be more or less formal. These various forms of social interaction not only determine how people communicate within their social groups, but also how they interact with members of other groups. Particular attention is paid to the analysis of words expressing asymmetrical role relationships between the subject and object of the action.

Key words: word, lexical meaning, semantic structure, social factor, social component, social semantics.

Язык отражает социокультурный контекст, в котором он используется, и одним из способов отражения социальной реальности является отражение иерархии социальных ролей в семантической структуре слов.

Явление социального в языке относится к тому, как язык используется в различных социальных контекстах и как он отражает социальные структуры и отношения. В этом контексте язык не является просто средством общения, но и инструментом, через который формируются и поддерживаются социальные идентичности, статусы и группы, что в свою очередь проявляется в языке как различные диалекты, жаргон, сленг и даже тон и стиль общения, которые могут изменяться в зависимости от социального контекста, в котором они используются. Внутри каждой социальной группы существуют уникальные формы взаимодействия и общения – социальные отношения, которые отражаются в языке на уровне семантики. Эти социальные отношения могут быть разнообразными и включать в себя трудовые и профессиональные отношения, национальные и культурные связи, а также ролевые взаимоотношения:

Трудовые и профессиональные отношения. В рабочем окружении часто используются помогающие участникам трудовых групп быстро и эффективно общаться специализированные термины и жаргон, который может быть непонятен для внешних наблюдателей.

Национальные отношения. Язык отражает национальную идентичность и культурные особенности. Например, в любом языке есть слова и выражения, которые трудно перевести на другие языки, потому что они связаны с определенными культурными и историческими контекстами.

Ролевые взаимоотношения. В зависимости от социального статуса и роли (например, родитель-ребенок, учитель-ученик, начальник-подчиненный), язык может меняться, что проявляется в уровне формальности, выборе слов и даже в тоне общения.

Отношения равенства и неравенства. В группах, где ценятся равенство и товарищество, язык может быть более непринужденным и открытым. В контекстах, где есть ярко выраженные иерархии, язык является более формальным и строгим.

Вышеприведенные различные формы социальных отношений не только влияют на то, как люди общаются внутри своих групп, но и на то, как они взаимодействуют с членами других социальных групп. В этом плане семантика языковых единиц выступает одним из ключевых элементов, через который эти социальные нюансы находят отражение в языке, а социалингвистика – одной из дисциплин, которая активно их изучает через призму, например, того, как различные социальные факторы, такие как класс, этническая принадлежность, пол и возраст, влияют на использование и восприятие языка. Так, семантика социально-ролевой иерархии в словах выражает отношение к другим людям, исходя из их социальной роли и статуса. Л.П. Крысин, исследуя, как социально-статусные отношения отражаются в структуре значения слов, анализирует слова, которые описывают ассиметричные ролевые отношения: роль субъекта выше роли адресата, например, арестовать или руководить; статус субъекта ниже статуса адресата, как в словах апеллировать или послушаться. Семантическая структура этих слов всегда включает в себя хотя бы двух участников: субъекта и адресата (Крысин, 2003, с. 95-100).

То обстоятельство, что семантическая структура слов, которые описывают ассиметричные ролевые отношения, всегда вбирает в себя как минимум двух участников: субъекта и адресата, обуславливает то, что значение таких слов не может быть полностью понято без учета обоих сторон взаимодействия:

- субъект: кто выполняет действие или занимает определенную роль в ситуации. Например, в глаголе арестовать субъект – это лицо или орган, который осуществляет арест. Субъектом в слове командовать является лицо или орган, который имеет полномочия и статус для выдачи указаний или приказов, в слове подчиняться – лицо или группа лиц, которые находятся в нижестоящем положении и должны следовать указаниям или приказам. Субъект в глаголе обучать – лицо или организация, которая имеет знания или навыки и передает их другим, в слове учиться – лицо или группа лиц, которые активно стремятся получить знания или навыки.

- адресат: к кому направлено действие или кто является объектом действия. В том же примере с арестовать адресат – это лицо, которое подвергается аресту. Адресат в слове командовать – лицо

или группа лиц, которые должны следовать этим указаниям или приказам, в слове подчиняться – лицо или орган, которому подчиняются, и который имеет полномочия выдавать указания или приказы. Адресат в глаголе обучать – лицо или группа лиц, которые получают знания или навыки от субъекта, в слове учиться – лицо, книга, курс или организация, от которых субъект получает знания или навыки.

В каждом из этих примеров, семантическая структура слова включает в себя как минимум двух участников: субъекта и адресата. Это обуславливает то, что значение таких слов не может быть полностью понято без учета обеих сторон взаимодействия. Эта двойственная структура позволяет языку выразить различные аспекты социальных и статусных отношений. Например, в слове руководить субъект обычно имеет более высокий социальный статус по сравнению с адресатом, в то время как в слове апеллировать субъект, скорее всего, имеет ниже статус по сравнению с адресатом.

В немецком языке также присутствуют слова, которые описывают ассиметричные ролевые отношения и включают в себя как минимум двух участников: субъекта и адресата. Например, глагол Befehlen (приказывать) обычно ассоциируется с лицом или органом, имеющим полномочия для выдачи приказов, в то время как Gehorchen (подчиняться) чаще всего используется в контексте лиц, которые должны следовать этим приказам. Здесь субъект и адресат взаимосвязаны и определяют социальную динамику между ними. Аналогично, глагол Lehren (преподавать) подразумевает наличие субъекта, обладающего определенными знаниями или навыками, и адресата, который эти знания или навыки получает. В контексте глагола Lernen (учиться), субъект – это тот, кто стремится получить знания, а адресат – это источник этих знаний, будь то преподаватель, книга или курс. Как видим, в немецком языке, как и в других языках, семантическая структура многих слов не может быть полностью понята без учета социальных и иерархических отношений между субъектом и адресатом.

В узбекском языке также существуют слова, выражающие ассиметричные ролевые отношения между субъектом и адресатом. Например, глагол buyurtmoq (приказывать) воплощает в себе как субъекта лицо или орган, имеющий полномочия для выдачи приказов или указаний. С другой стороны, Itoat qilmoq (подчиняться) описывает лицо или группу лиц, которые должны следовать этим приказам или указаниям. В глаголе o'qitmoq (преподавать) заложено значение, что одна сторона (субъект) имеет экспертные знания или умения, которыми она делится с другой стороной (адресат). С другой стороны, в контексте o'rganmoq (учиться), субъект – это индивид или группа, желающие приобрести эти знания, а источником или поставщиком знаний является адресат, который может быть преподавателем, книгой или образовательным курсом. Что касается boshqarmoq (руководить), этот глагол подразумевает, что субъект обладает авторитетом и полномочиями для управления или организации, в то время как адресат – это те, кто находятся под его руководством или управлением. В рамках значения слова ergashmoq (следовать, сотрудничать, работать вместе) субъекты – это участники какой-либо совместной деятельности, а адресат – это лицо или организация, с которой они взаимодействуют в процессе этой деятельности.

Таким образом, в узбекском языке, как и в других языках, семантическая структура многих слов не может быть полностью понята без учета социальных и иерархических отношений между субъектом и адресатом.

Значение слова может служить не только для описания действия или объекта, но и для выражения социальных или иерархических отношений между участниками этого действия. Например, в слове инспектировать социальная составляющая является очевидной, поскольку это действие обычно совершается лицом с определенным уровнем авторитета или компетенции. В данном случае слово не только описывает процесс проверки, но и подразумевает наличие субъекта (инспектора) и адресата (проверяемого). Глагол судить описывает процесс судебного разбирательства, но вместе с тем еще указывает на социальный статус субъекта (судья) и адресата (подсудимый). Аналогично, в слове консультировать подразумевается, что субъект (консультант) обладает экспертными знаниями, которыми делится с адресатом (клиент).

Рассмотрим примеры на немецком и узбекском языках, которые иллюстрируют социальные и иерархические отношения между субъектом и адресатом. В немецком языке глагол Beraten (советовать) также несет в себе социальный компонент: субъект (консультант) предоставляет советы, а адресат (клиент) их принимает. Unterweisen (инструктировать) подразумевает, что субъект

(инструктор) имеет необходимые навыки и знания, которыми он делится с адресатом (ученик). В узбекском языке, *tavsiya qilmoq* (рекомендовать, советовать) подразумевает, что субъект (консультант или эксперт) предоставляет рекомендации, а адресат (клиент или другая сторона) их получает. Глагол *tauyorlamoq* (подготавливать) предусматривает, что субъект (тот, кто подготавливает) имеет определенные навыки или знания, необходимые для подготовки чего-либо или кого-либо, в то время как адресат (тот, кто подготавливается) является получателем этой подготовки.

Таким образом, в разных языках мира слова часто несут в себе скрытую или явную социальную нагрузку, которая помогает понять иерархические и социальные отношения между участниками действия или ситуации.

Слова обычно не имеют явного социального компонента в своем основном значении. Однако это не означает, что они полностью лишены социального контекста. Социальный компонент может присутствовать в этих словах имплицитно, то есть неявно. Например, слово бегать в основном описывает физическое действие и не имеет явного социального компонента. Однако в зависимости от контекста, в котором это слово используется, оно может приобретать социальные коннотации. Если сказать Он бегаёт на работу каждый день, это может имплицитно указывать на определенный социальный статус или даже на уровень занятости человека.

В немецком языке глагол *Laufen* (бежать, идти) в основном описывает физическое движение, но в фразе *Er läuft jeden Tag zur Arbeit* (Он идет на работу каждый день) может имплицитно указывать на экологическую осведомленность или даже физическую активность человека. Действие *Lesen* (читать) означает процесс чтения, но в контексте *Er liest nur wissenschaftliche Artikel* (Он читает только научные статьи) может неявно говорить о высоком уровне образования или интересах человека.

В узбекском языке слово *yurmoq* (ходить) передает значение движения пешехода, но в фразе *U har kuni piyoda yuradi* (Он ходит пешком каждый день) может неявно указывать на его жизненные принципы или даже физическую выносливость. Слово *uzmoq* (писать) в основном описывает физическое действие написания. Однако, во фразе *U har kuni rejalarini daftariga yozadi* (Он каждый день пишет в свой дневник) оно неявно указывает на интроспективный характер или даже на уровень образованности человека.

Следовательно, даже если слово в основном описывает несоциальное действие или объект, его использование в определенных контекстах может неявно отражать социальные отношения или статусы. Говоря иначе, хотя основное (денотативное) значение слова может не содержать явных указаний на социальный статус, дополнительные (коннотативные) значения могут это делать. Проявление социального компонента значения при этом может наблюдаться в двух случаях:

слово может использоваться в контексте, который явно указывает на социальный статус субъекта. Например, слово *управлять* в русском языке обычно ассоциируется с высоким социальным статусом, так как предполагает наличие подчиненных или ресурсов. В немецком языке слово *Beaufsichtigen* (наблюдать, контролировать) во фразе *Er beaufsichtigt die Arbeiter* (Он наблюдает за рабочими) подчеркивает социальный статус субъекта, который имеет полномочия контролировать других. В узбекском языке слово *tekshirmoq* (проверять, контролировать), например, в контексте *U ishchilarni tekshiradi* (Он проверяет рабочих) также указывает, что субъект имеет полномочия или статус для осуществления контроля над другими;

слово может использоваться в контексте, который неявно указывает на социальный статус. Например, слово *заботиться* может использоваться в различных социальных контекстах и не всегда указывает на социальный статус, но в определенных условиях может иметь такую коннотацию, к примеру, заботиться о семье может имплицитно указывать на роль кормильца. Аналогичные случаи имеют место и в немецком, и узбекском языках. Сравним, в немецком языке: *Kümmern* (заботиться) – в общем смысле это слово не обозначает социальный статус. Однако, в фразе *Er kümmert sich um die Familie* (Он заботится о семье) оно неявно намекает на роль кормильца или главы семьи. В узбекском языке: *parvarish qilmoq* (ухаживать, заботиться) во фразе *U bolalarini parvarish qiladi* (Он ухаживает за своими детьми) неявно указывает на роль кормильца и матери. Обычно такие оттенки значения становятся явными только при анализе контекстов употребления слова.

Таким образом, важность изучения языка и культуры других народов подчеркивается тем, что это позволяет правильно воспринимать их способы общения и понимать, как социальная ие-

рархия отражается в их языке. Кроме того, уважение к культурным различиям и понимание их особенностей помогает наладить более эффективную межкультурную коммуникацию и предотвратить недоразумения, связанные с неправильной интерпретацией значений слов. В целом, отражение иерархии социальных ролей в языке является важным аспектом культуры и языка, который необходимо учитывать при общении с представителями разных культур и стран.

Литература

Акинина Н.М. Социальный аспект семантики немецких глаголов (на материале коллоквиальных глаголов в составе немецкого литературного языка): Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Пятигорск, 2009. – 31 с.

Апресян Ю.Д. Лексическая семантика (Синонимические средства языка). – М.: Языки русской культуры, 1995. – Т.1. – 472 с.

Гемплер М.А. Межкатегориальный синкретизм финитных форм спрягаемого глагола в современном немецком языке (с позиции идей Й.Л. Вайс-гербера): Автореф. дисс. ...канд. филол. Наук. – Нижний Новгород, 2009. – 25 с.

Карасик В.И. Язык социального статуса. – М.: Гнозис, 2002. – 333 с.

Козынцева У.Н. Социальный компонент семантики слова // Традиции и новации в гуманитарном и социально-экономическом исследовании: проблемы, методы, практики: Матер. Всероссийской науч. конф. студентов-стипендиатов Оксфордского Российского Фонда. – Екатеринбург, 2017. – С. 95-97.

Крысин Л.П. Социальная маркированность языковых единиц // Современный русский язык: социальная и функциональная дифференциация. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – С. 95-100.

Маклакова Е.А. Типы семантических компонентов и аспектноструктурный подход к описанию семантики слова. – Воронеж: Истоки, 2013. – 31 с.

Щетинина А.В. Характеристики человека в газетном дискурсе: опыт описания социальной лексики // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2016. – № 8 (62): в 2-х ч. – Ч. 2. – С. 172-177.

ТИПОЛОГИЯ ЖЕНСКИХ ОБРАЗОВ И ХАРАКТЕРОВ В МИРОВОЙ «ЖЕНСКОЙ ПРОЗЕ»

Муртазаева Феруза Рашитовна,

доцент, д.ф.ф.н (PhD), кафедры русского литературоведения Бухарского государственного университета

Аннотация: В данной статье рассматривается типология женских образов и характеров в мировой «женской прозе», на материале произведений Ф.Сэган, Дж.Остин, Хелен Филдинг, В.Токаревой, Л.Петрушевской, Зульфии Куролбой кизи. В мировой женской прозе можно встретить разнообразные типологии женских образов и характеров, которые отражают различные аспекты женской психологии и социокультурного контекста. Героиня-романтичка: характеризуется своей нежностью, ранимостью и верой в идеализированную любовь. Сильная женщина: представляет собой независимую, целеустремленную и энергичную личность. Жертва обстоятельств: это обычно женщина, которая оказывается в трудных жизненных ситуациях, сталкивается с несчастьем, лишениями и тяжелыми испытаниями. Феминистка: такие героини активно выступают за равноправие женщин и мужчин, борются с гендерными стереотипами и дискриминацией. Кокетка: это женщина, использующая свою привлекательность и обаяние для достижения своих целей. Материнская фигура: такой образ отражает женщину в роли матери, которая обладает особыми качествами и выполняет важную функцию в жизни своего ребенка.

Ключевые слова: психологизм, типология, образы, характер, независимость, социально-культурный, индивидуальность.

JAHON “AYOL NASIR”DA AYOL OBRAZIII VA XARAKTERLAR TIPOLOGIYASI

Murtazayeva Feruza Rashitovna,

dotsent, filologiya fanlari doktori (PhD), rus adabiyotshunoslik kafedrasi Buxoro davlat universiteti

Аннотация: Ushbu maqolada F.Sagan, J.Ostin, Xelen Filding, V.Tokareva, L.Petrushevskaya asarlari asosida jahon «ayollar nasri»dagi ayol obrazlari va harakterlarlarining tipologiyasi ko'rib chiqiladi. Jahon «ayollar nasri»da ayol psixologiyasi va ijtimoiy-madaniy kontekstning turli jihatlarini aks ettiruvchi ayol obrazlari va harakterlarining turli tipologiyalarini uchratish mumkin. Romantik qahramon: uning nozikligi, zaifligi va ideallashtirilgan sevgiga ishonishi bilan ajralib turadi. Kuchli ayol: mustaqil, maqsadli va baquvvat insonni ifodalaydi. Qo'zg'olonchi: Bu tasvir isyon, erkinlik istagi va ijtimoiy me'yorlarni rad etish bilan tavsiflanadi.

Vaziyat qurboni: bu odatda qiyin hayotiy vaziyatlarga tushib qolgan, baxtsizlik, mahrumlik va qiyin sinovlarga duch kelgan ayol. *Feministik:* bunday qahramonlar ayollar va erkaklar tengligini faol ravishda himoya qiladilar va gender stereotiplari va kamsitishlarga qarshi kurashadilar. *Coquette:* Bu o'z maqsadlariga erishish uchun o'zining jozibadorligi va jozibasidan foydalanadigan ayol. *Ona obrazi:* Bu tasvir ona rolidagi ayolni aks ettiradi, u o'ziga xos fazilatlariga ega va bolasining hayotida muhim vazifani bajaradi.

Kalit so'zlar: psixologizm, tipologiya, obrazlar, xarakter, mustaqillik, ijtimoiy-madaniy, individuallik.

TYPOLOGY OF FEMALE IMAGES AND CHARACTERS IN THE WORLD'S «WOMAN'S PROSE»

Murtazayeva Feruza Rashitovna,

Associate Professor, Doctor of Philology (PhD), department Russian literary criticism Bukhara State University

Abstract: This article examines the typology of female images and characters in the world's women's prose, based on the works of F. Sagan, J. Austin, Helen Fielding, V. Tokareva, L. Petrushevskaya. In the world's women's prose one can find various typologies of female images and characters that reflect various aspects of female psychology and sociocultural context. Romantic Heroine: Characterized by her tenderness, vulnerability, and belief in idealized love. Strong Woman: Represents an independent,

purposeful and energetic person. Rebel: This image is characterized by rebellion, a desire for freedom and a rejection of social norms. Victim of circumstances: this is usually a woman who finds herself in difficult life situations, facing misfortune, deprivation and difficult trials. Feminist: such heroines actively advocate for the equality of women and men and fight gender stereotypes and discrimination. Coquette: This is a woman who uses her attractiveness and charm to achieve her goals. Maternal figure: This image reflects a woman in the role of a mother, who has special qualities and performs an important function in the life of her child.

Keywords: psychologism, typology, images, character, independence, socio-cultural, individuality.

Введение

Изучение характера человека в литературе является актуальной проблемой на протяжении многих времен. Характер является одним из ключевых аспектов литературного произведения, и его анализ позволяет понять мотивации, поступки и эмоциональный внутренний мир литературных персонажей. Изучение характеров в литературе помогает нам глубже понять человеческую природу, различные аспекты человеческой психологии и социального взаимодействия. [1]

Литературные персонажи могут быть сложными и многогранными, и исследование их характеров позволяет нам почувствовать сопричастность к их судьбам, а также отразиться над своими собственными чертами характера. Изучение характеров в литературе также помогает нам лучше понять социальные, культурные и исторические контексты, в которых происходят события произведений. Через анализ характеров авторы могут передавать свои взгляды на мораль, этику, политику и другие аспекты человеческой жизни.

В современном мире, несмотря на появление новых форм коммуникации и развитие новых медиа, изучение характеров в литературе остается актуальным. Литература по-прежнему является мощным средством передачи глубоких эмоций, исследования человеческой природы и вызова к размышлению.

В литературе можно встретить разнообразные типы женских образов и характеров, которые отражают различные аспекты женской психологии, поведения и ролей в обществе. Ниже приведены некоторые из наиболее распространенных типов женских образов, часто встречающихся в литературе:

1. Героиня-романтичка: характеризуется своей нежностью, ранимостью и верой в идеализированную любовь. Она может быть мечтательной, романтической и склонной к эмоциональным переживаниям.

2. Сильная женщина: представляет собой независимую, целеустремленную и энергичную личность. Она обладает силой характера, уверенностью в себе и способностью преодолевать трудности.

3. Жертва обстоятельств: это обычно женщина, которая оказывается в трудных жизненных ситуациях, сталкивается с несчастьем, лишениями и тяжелыми испытаниями. Она может быть символом страдания, жертвенности и силы духа.

4. Феминистка: такие героини активно выступают за равноправие женщин и мужчин, борются с гендерными стереотипами и дискриминацией. Они стремятся к самореализации и свободе выбора.

5. Кокетка: это женщина, использующая свою сексуальность и обаяние для достижения своих целей. Кокетка часто играет роль соблазнительницы и может быть хитрой, манипулятивной и изобретательной.

6. Материнская фигура: такой образ отражает женщину в роли матери, которая обладает особыми качествами и выполняет важную функцию в жизни своего ребенка. Материнская фигура ассоциируется с заботой, любовью, поддержкой и защитой. Материнская роль варьируется в зависимости от культуры, общественных норм и индивидуальных предпочтений. Однако, в общем смысле, материнская фигура олицетворяет некоторые универсальные черты. Во-первых, материнская фигура обычно ассоциируется с бескорыстной любовью и преданностью своему ребенку. Матери стремятся обеспечить своего ребенка всем необходимым для его физического и эмоционального благополучия. Во-вторых, материнская фигура обычно проявляет огромную заботу и

внимание к своему ребенку. Она готова слушать, понимать и поддерживать его во всех сферах жизни. В-третьих, материнская фигура зачастую выполняет роль учителя и наставника, помогая ребенку усваивать знания, навыки и ценности, необходимые для успешной жизни. Кроме того, материнская фигура может быть источником вдохновения и поддержки для своего ребенка. Она может стимулировать его развитие, поощрять его таланты и помогать ему достигать поставленных целей. Однако, важно отметить, что каждая материнская фигура уникальна и может иметь свои собственные особенности воспитания и подхода к родительству. Не существует единственно правильного способа быть матерью, и каждая женщина находит свой собственный путь в роли матери. В целом, материнская фигура представляет собой важный и неповторимый образ в жизни ребенка. [2]

2. Основная часть

Франсуаза Саган - писательница, наиболее известной своим романом «Здравствуй, печаль». В ее творчестве можно обнаружить разнообразные женские образы и характеры. Хотя нельзя утверждать, что у Саган существует однозначная типология женских персонажей, можно выделить несколько характеристик, которые часто встречаются в ее работах.

Женские образы в произведениях Франсуазы Саган представляют широкий спектр эмоций, характеров и жизненных ситуаций.

В романах и произведениях Франсуазы Саган встречаются многочисленные героини, которые чувствуют себя отчужденными и неуверенными в своем месте в мире. Они ищут свою идентичность и стремятся понять свои желания и мечты. Эти черты характера отражают широко распространенные эмоциональные и психологические состояния многих женщин. [4]

1. Свободолюбивая и бунтарская женщина: Многие героини Саган независимы, стремятся к свободе и не соглашаются с общественными ожиданиями. Они часто нарушают правила и ищут свое собственное счастье, иногда живя беззаботно и рискуя.

2. Уязвимая и эмоциональная женщина: Саган также изображает женщин, которые скрывают свою внутреннюю боль и несчастье за маской красоты и беззаботности. Эти персонажи могут быть эмоционально нестабильными и ищут любовь и смысл в своей жизни.

3. Женщина, страдающая от одиночества и тоски: Некоторые героини Саган чувствуют себя одинокими и несчастными, ищут понимания и поддержки в своих отношениях с мужчинами. Они часто борются с тоской и пустотой, которая преследует их даже в самых ярких моментах жизни.

4. Женщина, ищущая свое место в мире: Многие героини Саган испытывают постоянное чувство непринадлежности и неуверенности в своем месте в мире. Они стремятся найти свою идентичность и осознать свои желания и мечты. Это лишь некоторые общие черты, которые можно обнаружить в женских образах и персонажах, созданных Саган.

Ее роман «Здравствуй, печаль» («Bonjour tristesse»): Главная героиня, Сесиль, представляет собой типичную образцовую подростковую девушку. Она переживает свое первое серьезное романтическое отношение и сталкивается с взрослыми проблемами, такими как любовь, ревность и семейные конфликты.

Многие женщины могут сопереживать эти чувства и искать вдохновение и поддержку в историях таких героинь. Часто эти персонажи проходят через процесс самооткрытия и самореализации, преодолевая свои собственные страхи и сомнения. Они могут быть символами силы, мужества и независимости для многих женщин, которые сталкиваются с подобными вызовами в своей жизни.

Такие героини также могут вдохновлять женщин, чтобы они не боялись быть самими собой и стремились к своим мечтам и целям, несмотря на общественные ограничения и предрассудки. Они показывают, что каждая женщина имеет право на свое место в мире и может достичь успеха, если верит в себя и борется за свои убеждения.

В произведениях Джейн Остин, одним из самых известных и популярных женских образов в ее романе «Гордость и предубеждение» является героиня Элизабет Беннет. Элизабет — молодая женщина, умная, остроумная и независимая. Ее характер и поведение отличаются от типичных представлений о роли женщины в обществе того времени. Элизабет Беннет выделяется своей интеллектуальностью и стремлением к независимости. Она умна, обладает острым умом и крити-

ческим мышлением, что делает ее исключительной для женщины того времени. Она отказывается подчиняться общепринятым стереотипам о том, как должна себя вести и что должна искать в мужчине. Элизабет не готова пожертвовать своей независимостью и интеллектуальной свободой ради брака, который был бы лишь социальным признанием. Она также отличается своей честностью и принципиальностью. Элизабет отказывается присоединиться к общественной игре и гипокризии, которые окружают ее. Она не боится высказывать свои мнения и защищать свои убеждения, даже если они противостоят общепринятым взглядам. Элизабет Беннет также обладает сильным чувством справедливости и сострадания. Она не судит людей по первому впечатлению и готова дать им второй шанс. Она проявляет сострадание к своей сестре Лидии, несмотря на ее ошибки, и к своей сестре Джейн, стараясь помочь ей в поиске счастья.

Женский образ Элизабет Беннет в «Гордости и предубеждении» представляет собой пример сильной, умной и независимой женщины, которая не боится идти против общественных ожиданий и защищать свое мнение. Элизабет Беннет в романе «Гордость и предубеждение» Джейн Остин действительно представляет собой образ сильной, умной и независимой женщины. Она отличается от многих женщин своего времени своими необычайными умственными способностями, остроумием и независимым мышлением. Элизабет не боится выражать свои мнения и идти против общественных ожиданий. Она отказывается выходить замуж ради материальных выгод и социального статуса, предпочитая искать истинную любовь и партнера, которого она действительно уважает и ценит. Ее решимость и независимость проявляются в ее способности отстаивать свои убеждения и не поддаваться давлению окружающих. В то же время, Элизабет не лишена недостатков и противоречий. Она часто допускает ошибки в своих суждениях о других людях, особенно в отношении мистера Дарси. Однако она готова пересмотреть свое мнение и признать свои ошибки, если представлены достаточные доказательства. Образ Элизабет Беннет стал одним из символов феминизма и силы женского характера в литературе. Она показывает, что женщина может быть интеллектуально и эмоционально независимой, преодолевая ограничения и предубеждения общества. Ее личность и принципы делают ее важной фигурой в истории литературных героинь.

Хелен Филдинг - это автор и создатель персонажа Бритти Джонс, главной героини серии романов о Бритти Джонс. Бритти Джонс - это вымышленный персонаж, который представляет собой типичную современную женщину, столкнувшуюся с обычными проблемами и неуверенностями, с которыми многие женщины могут идентифицироваться. Бритти Джонс описывается как женщина в своих 30-х годах, живущая в Лондоне. Она работает в издательстве и ведет свой дневник, в котором отражает свои мысли, чувства и события своей жизни. Бритти часто бывает неуверенной в себе и страдает от низкой самооценки, особенно в отношении своей внешности и личной жизни. Она постоянно борется с проблемами, связанными с поиском любви, взаимоотношениями с мужчинами и самооценкой. Бритти часто попадает в неловкие ситуации и делает глупые ошибки, что придает ей обаяние и делает ее более реалистичной и относимой к реальной жизни. Однако, несмотря на свои несовершенства, Бритти является очаровательной и доброй персоной. Она имеет чувство юмора и способность смеяться над собой, что помогает ей пережить трудности и продолжать двигаться вперед. Она также проявляет силу воли и решимость, когда сталкивается с трудностями, и в конечном итоге находит свою собственную счастливую концовку. Образ Бритти Джонс и ее характер являются ключевыми элементами, которые делают ее персонажем, с которым многие читатели могут сопереживать и идентифицироваться.[13]

Виктория Токарева - известная советская и российская писательница, автор множества рассказов и повестей. В ее произведениях часто встречаются женские образы, которые описывают различные аспекты женской жизни и опыта.

В рассказах В. Токаревой можно найти образы сильных и независимых женщин, которые борются за свои права и свободу. Они могут быть представлены в роли работниц, активисток или просто женщин, которые не боятся выступать против несправедливости и диктата общества.[10]

Также в рассказах Токаревой можно встретить образы женщин, сталкивающихся с трудностями и проблемами в семейных отношениях. Она описывает их чувства, внутренние конфликты и поиски смысла в жизни.

Виктория Токарева также обращается к теме материнства и семейных ценностей. Она рассматривает различные ситуации и проблемы, с которыми сталкиваются женщины в роли матерей, и исследует сложные взаимоотношения между матерями и детьми.

Женские образы в рассказах В. Токаревой часто характеризуются глубиной эмоций, внутренней силой и стремлением к самовыражению. Она исследует различные аспекты женского опыта и представляет разнообразные жизненные ситуации, с которыми сталкиваются женщины.

В творчестве Токаревой можно встретить разнообразные женские образы, которые отражают различные аспекты женской природы и опыта. Вот некоторые из них:

1. Сильные и независимые женщины: Токарева создает образы женщин, которые обладают силой характера, уверенностью и независимостью. Они стремятся к самореализации, преодолевают трудности и противостоят общественным ограничениям.

2. Женщины в поисках себя: В творчестве Токаревой часто встречаются образы женщин, которые ищут свое место в жизни, свое призвание и смысл. Они борются с внутренними конфликтами, ищут свое истинное «я» и стремятся к самоосознанию.

3. Материнство и семейные отношения: Токарева часто обращается к теме материнства и семейных ценностей. Она исследует сложные взаимоотношения между матерями и детьми, описывает радости и трудности материнства, а также влияние семейных отношений на жизнь женщин.

4. Женщины в поисках любви и счастья: Виктория Токарева описывает различные аспекты любви и романтические отношения. Ее героини ищут настоящую любовь, борются с разочарованиями и сталкиваются с сложностями в построении здоровых и счастливых отношений.

В рассказе В. Токаревой «Дома стоят дольше, чем люди» можно выделить несколько женских образов, каждый из которых обладает своим характером и особенностями.

Одним из центральных персонажей рассказа является главная героиня, женщина по имени Мария Петровна. Она предстает перед нами как мудрая и сильная личность, обладающая глубоким пониманием жизни и значимостью семейных ценностей. Мария Петровна является хранительницей истории своей семьи, а также символом прочности и устойчивости дома, который противостоит времени и переменам.

Другой женский образ, который появляется в рассказе, - это Людмила, дочь Марии Петровны. Она представлена как молодая женщина, проживающая в Москве и ведущая современный образ жизни, отличный от традиционной сельской жизни ее матери. Людмила символизирует молодое поколение, стремящееся к собственной независимости и развитию в городской среде.

Третий женский образ, который можно выделить, - это Маргарита, внучка Марии Петровны. Она представлена как женщина, проживающая в США и привыкшая к американскому образу жизни. Маргарита возвращается в родной дом, чтобы помочь бабушке и сохранить семейные традиции. Она сочетает в себе черты современной женщины и уважение к прошлому.

В рассказе В. Токаревой «Дома стоят дольше, чем люди» женские образы представлены как разнообразные и комплексные личности, каждая из которых имеет свою индивидуальность и отношение к семье, прошлому и настоящему. Эти образы дополняют друг друга и помогают передать разные аспекты человеческой природы и жизни.[5]

В рассказах Людмилы Петрушевской можно встретить разнообразные женские характеры. Они отличаются по своей индивидуальности, поведению, мотивациям и отношению к окружающему миру. Вот некоторые из них:

1. Сильные и независимые женщины: В некоторых рассказах Петрушевской встречаются героини, которые проявляют силу духа и решительность в сложных ситуациях. Они способны справляться с трудностями и бороться за свои права и свободу.

2. Уязвимые и подавленные женщины: В других рассказах Петрушевской героини представлены как женщины, которые страдают от насилия, социальной изоляции или психологических проблем. Они часто испытывают боль и одиночество, и их характеры отражают их внутренние страдания.

3. Разочарованные и обеспокоенные женщины: Некоторые героини Петрушевской выражают свое разочарование в жизни и обществе. Они могут испытывать горечь, гнев и чувство потерянной надежды. Их характеры часто отражают сложности, с которыми они сталкиваются в своей повседневной жизни.

4. Женщины, ищущие смысл и понимание: В некоторых рассказах Петрушевской героини

стремятся найти смысл в своей жизни или понимание со стороны окружающих. Они могут быть в поисках любви, счастья или просто своего места в мире. Важно отметить, что женские характеры в рассказах Людмилы Петрушевской обычно обладают сложностью и глубиной. Они отражают различные аспекты женской психологии, а также социальные и эмоциональные проблем.

«Новые Робинзоны» Людмилы Петрушевской – это сборник рассказов, в котором автор исследует различные аспекты женской жизни и образов. Женский образ в произведении представлен в разнообразных проявлениях, отражая различные аспекты женской реальности. Во многих рассказах «Новых Робинзонов» Петрушевская освещает темы семьи, брака, материнства и домашней жизни. Женщины в ее произведениях часто описываются в контексте семейных отношений, раскрывая свои эмоциональные состояния, неполные семьи, домашние конфликты и проблемы. В рассказах Людмилы Петрушевской женские персонажи часто сталкиваются с социальными ограничениями, неравенством и дискриминацией. Они сопротивляются традиционным ролям, борются за свою независимость и свободу, стремятся к самоутверждению и поиску смысла в своей жизни. Важным аспектом женского образа в произведении является его реалистичность и проникновенность. Петрушевская показывает женщин как сложных и многогранных личностей, сталкивающихся с внутренними конфликтами, сомнениями и трудностями. Она не стесняется затрагивать темы, связанные с сексуальностью, насилием и эмоциональным стрессом, и показывает, как эти факторы влияют на женскую психологию и поведение. Женский образ в «Новых Робинзонах» Людмилы Петрушевской является пронзительным и эмоционально заряженным. Через своих героинь автор исследует различные аспекты женского опыта, а также вызывает в читателях осознание и понимание[6]

Типология человеческих характеров Л. Петрушевской сформирована очень четко. В произведениях автора наше общество делится на людей (настоящих людей, способных на помощь другим и в то же время не чуждых отдельным слабостям человеческого характера), преступников (не головорезов и разбойников с большой дороги, а тех представителей нашего общества, которые способны для осуществления собственной выгоды на переход через границы морали и человечности) и отрешенных от мира сего (лишенных социальных контактов и не проявляющих адекватных реакций во взаимодействиях с окружающими).[8]

В творчестве Зульфийи Куролбой Кизи можно наблюдать разнообразие образов и характеров женщин. Она изображает женщин как сильных, независимых и решительных личностей, которые не боятся ставить свои цели и бороться за свои права и свободу. Она описывает их как интеллектуальных и образованных, способных преодолевать трудности и преодолевать препятствия в своей жизни.[9]

Одновременно с этим, в творчестве З. Куролбой Кизи также присутствуют образы женщин, которые сталкиваются с традиционными ролевыми ограничениями и социальными ожиданиями. Она освещает проблемы, связанные с дискриминацией, насилием и подавлением, с которыми женщины сталкиваются в своей повседневной жизни.

Через свои произведения Зульфийа Куролбой Кизи стремится пролить свет на женскую эмансипацию и равноправие полов. Ее работы пропагандируют осознание и преодоление неравенства половых ролей, а также поддержку женщин в их стремлении к самореализации и свободе. Основная черта творчества автора – подход к женщине как матери, жене, и в то же время как очень сильно страдающему человеку (рассказы «Ёмғирли ўлка» («Дождливый край»), «Изтироб» («Боль»), «Рашк» («Ревность»), «Муҳаббат ва нафрат» («Любовь и ненависть»)) и т.д.

3. Методы (Methods)

В основу методов исследования положены принципы целостного анализа идейно-художественной структуры текста под углом зрения специфики психологизма в сочетании с описательным и сравнительно-типологическим видами анализа.

4. Результаты исследования (Findings)

В мировой «женской прозе» можно встретить разнообразные типологии женских образов и характеров, которые отражают различные аспекты женской психологии и социокультурного контекста. Изучение характера человека в литературе является актуальной проблемой на протяжении

многих времен. Характер является одним из ключевых аспектов литературного произведения, и его анализ позволяет понять мотивации, поступки и эмоциональный внутренний мир литературных персонажей. Изучение характеров в литературе помогает нам глубже понять человеческую природу, различные аспекты человеческой психологии и социального взаимодействия. Литературные персонажи могут быть сложными и многогранными, и исследование их характеров позволяет нам почувствовать сопричастность к их судьбам, а также отразиться над своими собственными чертами характера. Изучение характеров в литературе также помогает нам лучше понять социальные, культурные и исторические контексты, в которых происходят события произведений. Через анализ характеров авторы могут передавать свои взгляды на мораль, этику, политику и другие аспекты человеческой жизни.

5. Заключение (Conclusion)

Таким образом, типология женских образов и характеров у женщин-писательниц сформирован очень четко. Женщина, ищущая свое место в мире: Многие героини испытывают постоянное чувство непринадлежности и неуверенности в своем месте в мире. Они стремятся найти свою идентичность и осознать свои желания и мечты.

Общая черта этих героинь заключается в том, что они представляют женщин, которые сталкиваются с внутренними и внешними препятствиями, пытаясь найти свое место в мире. Они чувствуют себя отчужденными от общества или ограниченными социальными ожиданиями и стремятся осознать свою уникальность и самоопределение.

Через анализ характеров авторы могут передавать свои взгляды на мораль, этику, политику и другие аспекты человеческой жизни. В современном мире, несмотря на появление новых форм коммуникации и развитие новых медиа, изучение характеров в литературе остается актуальным. «Женская проза» является мощным средством передачи глубоких эмоций, исследования женской природы и вызова к размышлению.

Список литературы

1. Макарова И.В. (2015). Средства художественной выразительности произведений декоративно-прикладного искусства народа коми (текстильные изделия). Человек. Культура. Образование, (4 (18)), 92-99.
2. ДРОЗД Д. С., НИКОЛАЕВ Д. С., ФЕДОСЕЕНКОВ А. В. Формирование характера. Характер и темперамент // Наука молодых-будущее России. – 2017. – С. 121-123.
3. Зиганшина Г. Х. Концепт «Характер человека» через призму сегодняшнего дня // Вестник Башкирского университета. – 2013. – Т. 18. – №. 1. – С. 125-132.
4. Яковенко, Е. П. (2011). Специфика психологического романа Ф. Саган в контексте послевоенной литературы Франции (на примере романа «Bonjour tristesse»). Мировая литература в контексте культуры, (6), 146-150.
5. Горжая А. А. Психологическая женская проза как объект исследования // Гуманитарные и юридические исследования. – 2020. - №2. – С. 175-181.
6. Репина А. В. Особенности психологизма в современной женской прозе (на примере произведений Л. Улицкой и Л. Петрушевской) // Проблемы школьного и дошкольного образования. – 2012. – С. 67-68.
7. Пигнастая Д. Г. Специфика «женского письма» // Реализация компетентностного подхода в системе профессионального образования педагога. – 2018. – С. 251-253.
8. Антипина Е. С., Гилева А. М. Феномен «женской прозы» в современной русской литературе // Global and regional research. – 2020. – №3. – С. 199-204.
9. Зулфия Куралбой кизи. Сборник рассказов «Қадимий кўшиқ». (). - Т.: Узбекистан, 2012. С.161-162
10. Муртазаева, Ф. Р. (2020). Женское видение мира в прозе В. Токаревой. «Своя правда». Молодой ученый, (4), 462-465.
11. Murtazaeva, F. R. (2019). PSYCHOLOGISM AS A STYLISH DOMINANT IN THE MODERN FEMALE PROSE OF V. TOKAREVA. Theoretical & Applied Science, (10), 717-720.
12. Муртазаева, Ф. Р. (2020). Типология женских персонажей в прозе Виктории Токаревой. In Современные исследования в гуманитарных и естественнонаучных отраслях (pp. 136-142).
13. Муртазаева, Ф. Р. (2023). ВНУТРЕННИЙ МИР ЖЕНЩИН В АНГЛИЙСКОЙ «ЖЕНСКОЙ ПРОЗЕ». Инновационные исследования в науке, 2(10), 44-48.

TIL MADANIYATNING ALOQA TIZIMI SIFATIDA

*Pardayev Sirojiddin Shokir o'g'li,
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida assistenti*

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada zamonaviy madaniyatshunoslikda til madaniyatning aloqa tizimi sifatidagi g'oyalari endigina shakllana boshlanayotganligi to'g'risida fikr yuritiladi. Madaniyatning ma'lum shakllari mavjudligi, ulardan biri madaniyatning kommunikativ shakli ekanligi, u bir qancha xususiyatlarga ega bo'lib bular: 1) madaniyat nafaqat avloddan-avlodga, balki bir davrdan ikkinchi davrga ham axborot tashuvchi; 2) madaniyat uchun nafaqat voqeliklarini bilish, balki ularni turli darajalarda tushunish ham zarurdir: mentalitet, qadriyatlar, me'yorlar, ma'nolar va boshqalar; 3) eng muhim kategoriya - bu kommunikativ tizim sifatidagi madaniyat tili bo'lib, u turli darajadagi madaniyat tashuvchilarning o'zaro tushunishini ta'minlaydi: mentalitet, an'anaviy qadriyatlar, belgilar shakllanishi va ramz shakllanishi haqida.

Kalit so'zlar: madaniyat, aloqa tizimi, mentalitet, qadriyat, muloqot, kommunikativ, til, me'yor, kategoriya, lingvistika, milliylik, madaniyat tili

LANGUAGE AS A COMMUNICATION SYSTEM OF CULTURE

*Pardayev Sirozhiddin Shokir o'g'li,
Uzbek-Finnish pedagogical Institute Assistant of the Department of Uzbek language and literature*

ANNOTATION. In this article, the ideas of language as a communication system of culture are just beginning to be formed in modern cultural studies. The existence of certain forms of culture, one of them is the communicative form of culture, which has several characteristics: 1) culture carries information not only from generation to generation, but also from one period to another; 2) it is necessary for culture not only to know its realities, but also to understand them at different levels: mentality, values, norms, meanings, etc.; 3) the most important category is the language of culture as a communicative system, which ensures mutual understanding of culture carriers at different levels: about mentality, traditional values, sign formation and symbol formation.

Key words: culture, communication system, mentality, value, communication, communicative, language, norm, category, linguistics, nationality, language of culture

ЯЗЫК КАК КОММУНИКАЦИОННАЯ СИСТЕМА КУЛЬТУРЫ

*Пардаев Сирожиддин Шокир оглы,
Узбекско-Финляндский педагогический институт ассистент кафедры узбекского языка и литературы*

АННОТАЦИЯ. В данной статье представления о языке как коммуникативной системе культуры только начинают формироваться в современной культурологии. Существование определенных форм культуры, одной из них является коммуникативная форма культуры, имеющая ряд особенностей: 1) культура несет информацию не только от поколения к поколению, но и от одного периода к другому; 2) культуре необходимо не только знать свои реалии, но и понимать их на разных уровнях: менталитета, ценностей, норм, смыслов и т. д.; 3) важнейшей категорией является язык культуры как коммуникативная система, обеспечивающая взаимопонимание носителей культуры на разных уровнях: о менталитете, традиционных ценностях, знакообразовании и символаобразовании.

Ключевые слова: культура, система общения, менталитет, ценность, общение, коммуникатив, язык, норма, категория, языкознание, национальность, язык культуры

Kirish. Muloqot hodisasini o'rganish muloqotning sub'ekti (kommunikator) kim ekanligi, aloqa qanday va qay maqsadda sodir bo'lishi haqidagi savollarga javob izlashni o'z ichiga oladi. Mohiyatan, aloqa axborot va ma'no almashishdir. Muloqot har doim turli kontekstlarda sodir bo'ladi, masalan, bu shaxslararo muloqot, turli madaniy guruhlar yoki kichik guruhlar bilan muloqot (madaniyatlararo muloqot) yoki katta auditoriya (ommaviy aloqa) va boshqalar bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, muloqot

hodisasini tushunish uning madaniyatdagi o'rnini bilishni talab qiladi. Madaniyat atama sifatida ham akademik, ham kundalik nutqda keng qo'llaniladi, u turli tushuncha va tushunchalarni anglatadi. Bu atama dastlab qadimgi yunon va rim madaniyatlariga taalluqli bo'lsa-da, hozirda u har bir sohada, xususan, antropologiya, sotsiologiya va kommunikatsiya tadqiqotlari bo'yicha keng ko'lamli ehtiyojlarga asoslangan turli o'lchamlarga ega. Kommunikativ tadqiqotlar bilan bog'liq holda, madaniyat fenomeni o'zaro ta'sir orqali bir guruh shaxslar tomonidan o'rganilgan xatti-harakatlar to'plami sifatida belgilanishi mumkin. Madaniyat qat'iy, monolit mavjudot emas, u o'zgaruvchan, har doim o'z a'zolarining tajribasi yoki boshqa madaniyatlar bilan o'zaro munosabati kabi turli ta'sirlarga javob beradi. Biroq, ma'lum bir madaniyat tashuvchilari uchun artefaktlar, madaniy xatti-harakatlar va kodlarning o'ziga xos xususiyatlari ko'rinmas bo'lib qolishi mumkin. Madaniyat jamiyatning asosiy madaniy doirasida mavjud bo'lgan o'ziga xos submadaniyatlarga ega bo'lishi mumkin, lekin unda uni asosiy oqimdan ajratib turadigan o'ziga xos xususiyatlar yoki modalliklar mavjud. Ushbu submadaniyatlar ko'p yillar davomida yoki faqat qisqa vaqt ichida mavjud bo'lishi mumkin. Ular nobud bo'lishi yoki madaniy evolyutsiya jarayonida asosiy oqimning bir qismiga aylanishi mumkin. Madaniyatlar o'rtasida ba'zi farqlar mavjud bo'lsa-da, umuman olganda madaniyatlar bir qator umumiy xususiyatlarni birlashtiradi, xususan, umumiy til yoki lingvistik belgi, to'g'ri va noto'g'ri xulq-atvorning ta'rifi, qarindoshlik va ijtimoiy munosabatlar tushunchasi, san'at va madaniyat tushunchasi, yetakchilikni tushunish va qaror qabul qilish jarayonlaridir. Madaniyat va jamiyat bir vaqtning o'zida juda ko'p o'xshashlik va farqlarga ega. Madaniyat odamlarning barqaror xulq-atvori va dunyoqarashi bilan belgilanadi. Jamiyatni eng soddalashtirilgan shaklda o'zaro ta'sir qiluvchi shaxslar guruhlari sifatida tasvirlash mumkin. Biroq, aynan shu o'zaro ta'sir orqali shaxslar rivojlanadi va madaniy belgilarni keyingi avlodlarga o'tkazadi, shuning uchun insoniyat jamiyatlarida «madaniyat» va «jamiyat» tushunchalarini ajratish juda qiyin. Madaniyatdagi muloqotning roliga qaytsak, shuni ta'kidlaymizki, madaniyat g'oyasi jamiyatni birlashtiruvchi hodisa sifatida madaniyat va muloqot o'rtasidagi o'zaro ta'sirning barcha shakl va ko'rinishlarida tafsilotlarini tushunish zarurligini anglatadi. Muloqot madaniyatning tarqalishi va ko'payishiga yordam beradi. Aloqa va ommaviy axborot vositalari umumiy aloqa jarayoni tomonidan ta'minlangan takrorlanuvchi o'zaro ta'sirlar va almashinuvlar orqali madaniyat qadriyatlarini va chizgilarini targ'ib qiladi.

Madaniyat tasodifiy birgina muloqotda emas, takrorlanuvchan axborot almashinuvi va unda jam bo'lgan, muayyan lahzalarda yetkaziladigan g'oyalar hamda qadriyatlar natijasida shakllanishiga e'tibor qarataylik. Mazkur murakkab o'zaro harakatning mulohaza qilib ko'rishning usullaridan biri P.dyu Gey va boshqa olimlar ishlarida qarab chiqilgan madaniyatning aylanish tushunchasiga murojaat qilish mumkin[1].

Madaniy o'zga xoslikni kommunikativ jarayonga ta'sir o'tkazuvchi ahamiyatli uskuna sifatida qarash muhimdir, qolaversa, madaniy rang-baranglik davrida boshqa madaniyatlarni bilmay turib, madaniyatda o'z-o'zini namoyon etish imkonsiz. Shundan kelib chiqib xulosa qilish mumkinki, madaniy o'ziga xoslikning mohiyati yakka holda tegishli madaniy normalar va namunali xulqlarni, qadriyatlar yo'nalishi va tilni tushunib turib qabul qilishda, o'z "men"ini muayyan jamiyatda qabul qilingan xarakteristika va haqiqatlarda tushunishda yuz ko'rsatadi.

J.A.Veroxovskaya fikricha, madaniyatlararo aloqa jarayonida har bir kishi bir vaqtning o'zida ikkita asosiy muammoni hal qiladi: o'zining madaniy o'ziga xosligini saqlab qoladi va boshqa madaniyatga qo'shiladi[2]. Turli madaniyat vakillarining "o'zimizniki" va "begona"ga bo'linish xususiyatini madaniyatlararo aloqada madaniy o'ziga xosliklar paydo bo'lishi bilan bog'liq muammolar doirasi belgilaydi. J.A.Veroxovskaya ta'kidlashicha, madaniyatlararo aloqada "o'zimizniki" va "begona" o'rtasidagi chegara masalasi yuzaga chiqishi muqarrardir. "O'zimizniki" sifatida kishi kelib chiqqan, u yashaydigan va tarbiyalanadigan, tilida gapiradigan va o'ylaydigan, an'analarni xotirasida asraydigan va o'z fe'l-atvoriga o'tkazadigan madaniyat nazarda tutiladi. O'zimizniki va begona madaniyat o'rtasidagi chegara bir tomondan insonga bog'liq bo'lmagan sharoit bilan, ikkinchi tomondan esa, uning erkin tanlovi bilan belgilanishini V.M. Mejuev odilona ko'rsatib o'tgan[3]. Mazkur chegarani aniqlash oson emas.

K.Levi-Stross ibtidoiy jamoalar hayotiy faoliyatini tashkil qilish prinsipida «o'zimizniki» – «begona» dixotomiyasiga asoslanib, ular uchun xarakterli bo'lgan sodda etnotsentrizmning orqa tomoni – "o'zimizniki" va "begona" o'rtasidagi masofani o'rnatishga urinish ekanligiga e'tibor qaratdi[4]. Olimning taxminicha, insoniy madaniyatning rang-barangligi uning tashuvchilari ihtotalanganligi bilan kamdan-kam hollarda belgilanadi, aksariyat hollarda ularni birlashtiradigan aloqalar bilan shartlanadi.

Madaniyatning shakli ushbu madaniyatning bir qator aspektlari harakat qiladigan va unga ta'sir o'tkazadigan madaniyat mahsulotini murakkab ob'ekt sifatida tadqiq etish uslubidir. Muloqot sharoitida madaniyatni tadqiq qilishda qo'llaniladigan besh usulning har birini qisqacha talqin etsa arziydi:

1. Auditoriyaga, foydalanuvchiga yoki kommunikantga maxsus belgilar, moduslar va diskurslar orqali informatsion(faktik) va ijtimoiy fikr sifatida taqdim etiladigan namoyish. Xususan, bu konkret madaniyat kontekstida qirmizi rangni yetkazish mumkin.

2. Axborot oluvchi yoki auditoriyaning fikrni ma'lum bir tarzda o'zlashtirishini nazarda tutadigan o'xshashlik. Jamiyatning o'xshashligi uning madaniyati orqali shakllanadi, bu madaniyat o'xshashlikning munosabat va madaniy qadriyatlar almashinuvi orqali taqdim etiladigan, belgilanadigan va qayta ko'rib chiqiladigan qator hayotiy qobiliyatli va hayotiy qobiliyatsiz variantlarini yaratadi. Muayyan kommunikativ matnlar va strategiyalarni istifoda etib va namoyish qilaroq, jamiyat bir vaqtning o'zida o'xshashlikning bir pozitsiyasini ma'qullab, boshqasini inkor etadi.

3. Fikrni ishlab chiqarish. Fikr bir qator usullar bilan ishlab chiqarilishi va qayta ishlab chiqarilishi mumkin. Inson o'zi haqida fikr yaratishi mumkin, masalan, u qanday kiyinishi to'g'risida. Apple™ kompaniyasi Phone™ ni qanday loyihalashi va ishlab chiqarishi haqidagi fikrni yaratishi mumkin, jamoat tashkiloti o'z faoliyati haqidagi axborotni ishlab chiqib, uni Youtube dagi tegishli roliklarga joylashtirish yo'li bilan tarqatishi mumkin. Fikrlarni ishlab chiqarishning bu fakti ustuvor madaniyatning bir qismi bo'lishi va gegemonlikni qo'llashga, muayyan kodlar va qadriyatlar mavqeyini saqlab qolishga ko'maklashishi mumkin. Biroq, ular muqobil bo'lishlari va jamiyatda hukmron bo'lgan ishonchlar, qarashlar yoxud qadriyatlarni kurash maydoniga taklif etishi ham mumkin. Xususan, pop-madaniyatda Ledi Gaging dastlabki ijodi ig'vogarona va qoliplarni sindiruvchan edi, bu ham yetmaganday, u sahna faoliyati bilan shug'ullanuvchi kishilar liboslari mansub bo'lgan mavjud madaniy paradigmatlardan sezilarli chetga og'adigan kiyinish uslubiga moyil edi.

4. Iste'mol qilish. Ishlab chiqarishning ikkinchi tomoni iste'moldir. Qo'shiq matni, kiyinish uslubi, gapirish uslubi yoki estrada qo'shiqlarini eshitish madaniy qadriyatlar va umidlarni aks ettiradi. Qadriyatlar va umidlarga moslashish muammosiz iste'molga olib keladi, chunki u kutilgan talab va belgilangan madaniy me'yorlarga mos keladi. Ushbu tizimga to'g'ri kelmaydigan matnlar rad etish, e'tiroz va hatto jamiyatda shokni keltirib chiqarishi mumkin. Shu munosabat bilan biz sahnadagi xatti-harakatlari bilan jamiyatni hayratda qoldirib, yangi madaniy yo'nalishlarni shakllantirgan ("The Beatles", "Queen", "Rammstein" va boshqalar) qo'shiqchilar va musiqachilarning ko'plab misollariga yana murojaat qilishimiz mumkin.

5. Matnlarni ishlab chiqarish, tarqatish va iste'mol qilishni cheklovchi mexanizmlarni nazarda tutuvchi tartibga solish. Ushbu mexanizmlar qonuniy yoki axloqiy bo'lishi mumkin, masalan, teleradiokompaniyalarning xulq-atvor kodeksida lakmus testi: «Siz buni onangizning huzurida aytasizmi?». Kommunikativ vaziyatda madaniyatni o'rganishning ushbu beshta o'zgaruvchisining barchasi o'zaro bog'liq va P. dyu Gay yozganidek, bu o'zgaruvchilar juda muhim, shuning uchun ularni alohida ko'rib chiqish mumkin emas. Madaniy kontekstda muloqotni ko'rib chiqayotganda, matn va ma'noning yaratilishiga ta'sir qiluvchi ko'plab omillar mavjudligini yodda tutish kerak. Bu omillar matnni qo'llab-quvvatlashi, madaniy pozitsiyani mustahkamlashi yoki aksincha, madaniyatga qarshi chiqishi yoki unga qarshi turishi mumkin. P.dyu Gay modeli bir xil madaniy vaziyat doirasidagi muloqot va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirni tahlil qilish uchun muntazam ravishda qo'llaniladi[5]. Biroq, ommaviy axborot vositalari va kommunikativ landshaftning globallashuvi sharoitida madaniyatlararo muloqotning xususiyatlari haqida fikr yuritish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Garchi barcha madaniyatlar mahalliy bo'lsa-da, muloqot globaldir. Bu konsepsiya bugungi misli ko'rilmagan texnologik inqilobning mustahkam poydevorini o'zida mujassam etgan. Inqilob mahalliy xalqlar madaniyatiga ommaviy axborot vositalarining ta'sirini kuchaytirdi. Ilmiy adabiyotlarda ommaviy axborot vositalarining tijorat faoliyati natijasida yoshlar uchun madaniyat va umuman ijtimoiy muhitga salbiy va zararli ta'siri ko'rsatilgan. Bugungi global media muhitida ommaviy axborot vositalari "kuchli pozitsiya"ni egallab, ijtimoiy va madaniy voqelikni o'zgartirish yoki yaratishga qodir. Madaniy gomogenlashtirish texnologik jihatdan boy ommaviy axborot vositalarining, ayniqsa, Internet va konvergent ommaviy axborot vositalari kabi yangi ommaviy axborot vositalarining mahsulidir, shu bilan birga, Xantington o'zining mashhur «Tamaddunlar to'qnashuvi» asarida nazarda tutgan sivilizatsiyalar bo'linishining kuchayishi ham ilg'or ommaviy axborot vositalarining natijasi bo'lib ko'rinadi. Ommaviy

axborot vositalari tomonidan ta'kidlangan va kristallangan sivilizatsiyalardagi farqlar dunyoni juda xilma-xil tamaddunlarga ega bo'lgan ko'plab bloklarga ajratadi[6]. Biroq, madaniy farqlar yo'qolib ketishga yaqin. Xususan, Uzoq Sharq, Fors ko'rfazi, Lotin Amerikasi va Osiyoning ko'p qismidagi uy xo'jaligi va umumiy turmush tarzi G'arbiy Yevropada qabul qilinganlar bilan deyarli bir xil va ularni «boshqa», «» deb, «oq va oq bo'lmaganlar», «biz va ular» deb ajratish va boshqa farqli ma'nolar bugungi kunda ortib bormoqda. Zamonaviy jamiyatlarda ommaviy axborot vositalarining roli ortib borayotganligi sababli, aloqa vositalari «virtual yoki ramziy madaniyat» tarzida harakat qiladi va uni tarqatadi, bu esa ommaviy axborot vositalari faoliyat ko'rsatayotgan madaniy muhitga mutloq o'xshamaydi. Bu rivojlanayotgan va kam rivojlangan mamlakatlar boshdan kechirayotgan madaniy ziddiyatga o'xshaydi. Shu munosabat bilan, bu davlatlar madaniy hukmronlikning potentsial xavf-xatarlarini, ularning madaniy siyosati, madaniy sohalari (kino, drama, she'riyat va boshqalar) va hayotining boshqa madaniy sohalari uchun oqibatlarini tan olish va ekstrapolyasiya qilish vaqti keldi. Shunday qilib, madaniyatshunoslikda madaniyat aloqalar tizimi sifatidagi g'oyalar rivojlanishning dastlabki bosqichidir. Madaniyatning kommunikativ shakli quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi: 1) madaniyat nafaqat avloddan-avlodga, balki bir davrdan ikkinchisiga ham axborot tashuvchi; 2) madaniyat nafaqat uning voqeliklarini bilishni, balki ularni turli darajalarda tushunishni ham talab qiladi: mentalitet, qadriyatlar, me'yorlar, ma'nolar va boshqalar; 3) eng muhim kategoriya - madaniyat tili kommunikativ tizim sifatida, u turli darajadagi muloqot darajasida: mentalitet, an'anaviy qadriyatlar, belgi shakllanishi va ramz shakllanishida madaniyat tashuvchilarning o'zaro tushunishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Ebert, C. Kultursemiotik am Scheideweg: Leistungen und Grenzen des dualistischen Kulturmodells von Lotman / Uspenskij // Forum für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte. –2002. – No 6(2). – 34-47 pp.

Kristeva J On Yury Lotman // PLMA: Publications of the Modern Language Association. – 1994. – No 109(3). – 375–376 pp.

Schönle A., Shine, J. Introduction. In: Schönle A (ed.) Lotman and Cultural Studies: Encounters and Extensions. – Madison: University of Wisconsin Press, 2006. – 13–14 pp.

Hess-Lüttich, E.W.B. Spatial turn: on the concept of space in cultural geography and literary theory. Meta – carto – semiotics // Journal for Theoretical Cartography. – 2012. – No 5. – P. 19; Nöth, W. Yuri Lotman on metaphors and culture as self-referential semiospheres // Semiotica. –2006. – No 161. – 249–250 pp.; Ruhe, C. La Cité des poètes: Interkulturalität und urbaner Raum. – Würzburg: Königshausen, 2004. – 10-33 pp.

Вернадский В.И. Биосфера. I-II. – Л.: Научное химико-техническое издательство. Научно-технический отдел В.С.Н.Х, 1926. – 628 с.

Lotman, Y.M. Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture, trans. Shukman A. – Bloomington, IN: Indiana University Press, 1990. – P. 178.

MILLIY GVARDIYA BO‘LINMALARI SHAXSIY TARKIBINI TARBIYALASHDAGI MUAMMOLARI

Suyunov Rustam Sadriddinovich

O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi

Jizzax mintaqaviy o‘quv markazi “Kasbiy tayyorgarlik” sikli katta o‘qituvchisi, katta leytenant

Annotatsiya. Bu maqola, Milliy gvardiya bo‘linmalari shaxsiy tarkibini tarbiyalash jarayonidagi muammolarni ta’kidlaydi va tahlil qiladi. Milliy gvardiya bo‘linmalari, jamoat xavfsizligini ta’minlash va jangovarlikni oshirishdagi asosiy tashviqotlardan biri sifatida muhim rol o‘ynaydi. Maqola, shaxsiy tarkibni tarbiyalashda paydo bo‘ladigan muammolar, maslahatlar, va amaliy yechimlarni o‘rganish uchun asosiy ko‘nikmalarni ko‘rsatadi. Bu maqola, shaxsiy tarkibni tarbiyalashda jamoat tartibini saqlash va jamoat xavfsizligini ta’minlashdagi samaradorlikni oshirishni maqsad qiladi.

Kalit so‘zlar: Milliy gvardiya, motivatsiya, bo‘linma, shaxsiy tarkib, psixologik tayyorgarlik, kommunikatsiya, ilmiy tadqiqot, jamoat xavfsizligi, ta’lim, jismoniy va psixologik tayyorgarlik.

ПРОБЛЕМЫ В ПОДГОТОВКЕ ЛИЧНОГО СОТРУДНИКА ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГВАРДИИ

Суюнов Рустам Садриддинович

Национальная гвардия Республики Узбекистан Джизакский областной учебный центр. Старший преподаватель цикла «Профессиональная подготовка», старший лейтенант

Аннотация. В данной статье освещаются и анализируются проблемы в процессе воспитания личного состава подразделений Национальной гвардии. Подразделения Национальной гвардии играют важную роль в качестве одной из основных пропагандистских целей в обеспечении общественной безопасности и повышении боеспособности. В статье показаны основные навыки для изучения проблем, советов и практических решений, которые возникают при обучении персонализированному контенту. Эта статья направлена на повышение эффективности в поддержании общественного порядка и общественной безопасности при обучении личного состава.

Ключевые слова: Национальная гвардия, мотивация, подразделение, личный состав, психологическая подготовка, коммуникация, научные исследования, общественная безопасность, образование, физическая и психологическая подготовка.

PROBLEMS IN EDUCATION OF PERSONNEL OF NATIONAL GUARD UNITS

Suyunov Rustam Sadriddinovich

National Guard of the Republic of Uzbekistan Jizzakh Regional Training Center. Senior teacher of the “Vocational Training” cycle, senior lieutenant

Annotation. This article highlights and analyzes the problems in the process of educating the personal composition of National Guard units. National Guard units play an important role as one of the main agitations in ensuring public safety and increasing militancy. The article shows the basic skills to learn the problems, tips, and practical solutions that arise when nurturing personal content. This article aims to improve efficiency in maintaining public order and ensuring public safety in the education of personal content.

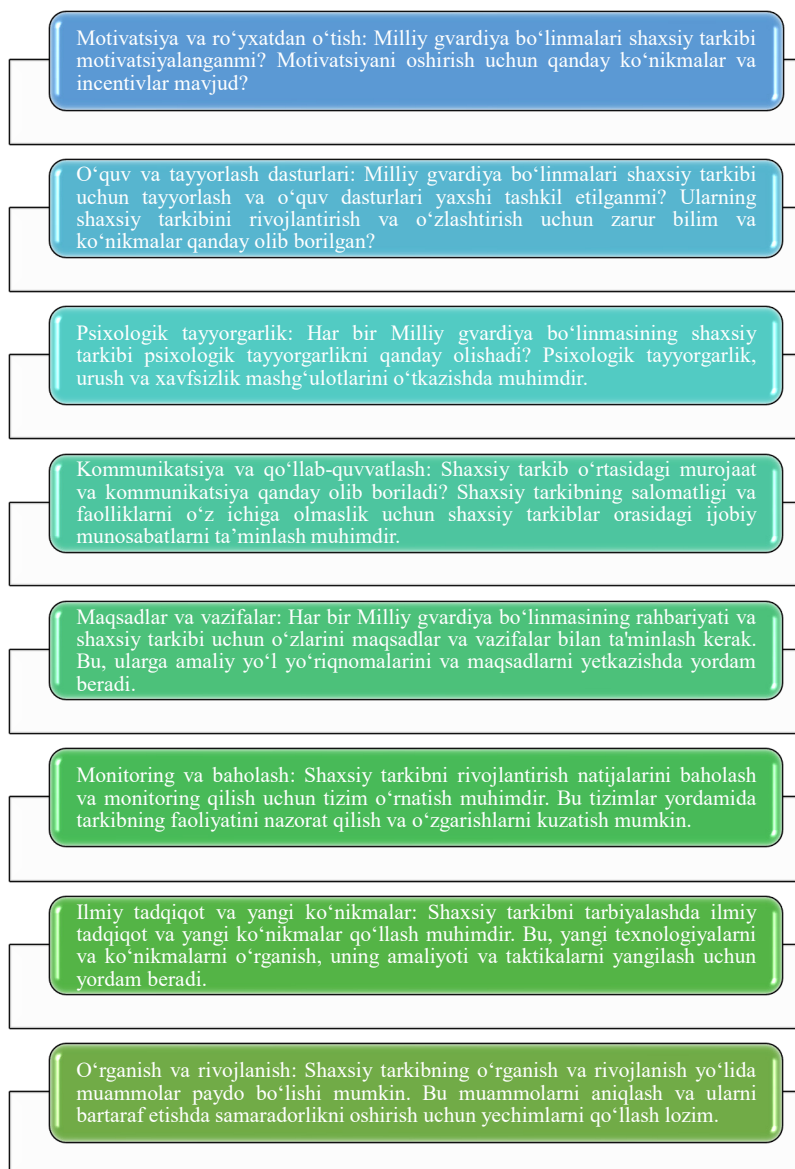
Keywords: National Guard, motivation, division, personal composition, psychological training, communication, scientific research, public safety, education, physical and psychological training.

Jahonda ta’lim sifati va samaradorligini oshirish, uzluksiz ta’limning barcha bo‘g‘inlarida axborot-ta’lim muhitiga asoslangan pedagogik yondashuvlardan keng miqyosda foydalanish orqali kasbiy kompetentlikni oshirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Jumladan Milliy gvardiya bo‘linmalarida ham shaxsiy tarkibini malakasini shakllantirish, tarbiyaviy faoliyat sifati hamda ularning psixologik-pedagogik tayyorgarligini oshirish bo‘yicha qator ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. Ammo axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llash borasidagi muammolar hozirgi kunga qadar Qurolli Kuchlar safida hali ham oxirigacha hal etilmagan. Bu esa tizimda bo‘lajak mutaxassislarni kasbiy malakalarini

rivojlantirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llashning muhimligini ko'rsatmoqda.

Milliy gvardiya bo'linmalari shaxsiy tarkibini tarbiyalashda muammolar hozirgi vaqtning o'zaro munosabatlar xususiyatlariga ega bo'lishi mumkin. Bu muammolarni tahlil qilish, ularni bartaraf etish uchun yaxshi ko'nikmalar va yechimlar izlash uchun ilmiy va amaliy usullarni ishlatish shart.

Milliy gvardiya bo'linmalari, ularning shaxsiy tarkibi va uning amaliyoti o'z xususiyatlariga ega. Shu jumladan, ushbu Milliy gvardiya bo'linmalarida muammolarni nazardan chetdan qoldirib bo'lmaydi. Bu bo'linmalarda shaxsiy tarkibni tarbiyalashda bir nechta muhim muammo ko'rib chiqilishi mumkin (1-shakl):

1-shakl. bo'linmalarda shaxsiy tarkibni tarbiyalashda bir nechta muhim muammolar.

Milliy gvardiya bo'linmalari shaxsiy tarkibini tarbiyalash jarayoni jamoat tartibini saqlash jamoat va xavfsizligini ta'minlashga juda katta xizmat qiladi. Shaxsiy tarkibning tarbiyalanishida quyidagi amallar muhimdir:

Mazmuni va maqsadlar: Shaxsiy tarkibning maqsadlari va vazifalari aniq bo'lishi kerak. Bu maqsadlar jamoat xavfsizligini ta'minlash, hududda profilaktik ishlar olib borish va boshqa vazifalarni o'z ichiga oladi.

O'qitish va ta'lim: Shaxsiy tarkib jangovor tayyorgarligining amaliy asoslari, sifat ko'nikmalari va amaliyot qoidalarini o'rganishlari kerak. Bu, shaxsiy tarkibni jangovar jihatdan tayyor bo'lishini

ta'minlaydi.

Jismoniy tayyorgarlik: Jismoniy tayyorgarlikni oshirish, shaxsiy tarkibning fiziologik sog'lomligi, kuch-qudratini o'z ichiga oladi. Jismoniy tayyorgarlik mashg'ulotlari aynan shu maqsadda tinglovchilarni tayyorlash uchun o'tkaziladi.

Psixologik tayyorgarlik: Psixologik tayyorgarlikning ko'nikmalari shaxsiy tarkibning ruhiy hamda jangovar tayyorgarligini shakllantirishda juda muhimdir. Ushbu qismda shaxsiy tarkibga nostandart vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qila olish, stress bilan bilan bo'g'liq xolatlarni boshqara olish, va boshqa psixologik jarayonlarga tayyorlash texnikalari o'rgatilishi kerak.

Jamoaviy qobiliyatlar: Shaxsiy tarkibni tarbiyalashda jamoaviy qobiliyatlarini oshirish muhimdir. Bu, jamoada ishlay olish, boshqarish va boshqa jamoaviy jarayonlarni o'rgatishni o'z ichiga oladi.

Xavfsizlik va jangovarlikning asosiy ko'nikmalari: Shaxsiy tarkibni tarbiyalashda jangovar shaylikning asosiy ko'nikmalari va qoidalarini o'rganish muhimdir. Bu, xavfsizlikning asosiy prinsiplari, xavfsizlik ta'limoti va jangovarlik jarayonlarini tushunishni o'z ichiga oladi.

Madaniy munosabatlar va aloqa: Shaxsiy tarkibi tarbiyalashda madaniy munosabatlar va aloqalar juda muhimdir. Bu, shaxsiy tarkib o'rtasidagi munosabatlarni kuchaytirish va qo'llab-quvvatlash, birlari va o'z vatanlariga hurmatni o'rganishni o'z ichiga oladi.

Monitoring va baholash: Tarbiyalash jarayonini nazorat qilish va shaxsiy tarkibning rivojlanishini baholash kerak. Bu, o'zgarishlarni aniqlash va muammolarni bartaraf etishda yordam beradi.

Maqsadiy savollar va murojaat: Shaxsiy tarkibni tarbiyalashda ular o'rtasidagi sog'lom muhit va maqsadiy munosabatlar muhimdir. Bu esa shaxsiy tarkibning motivatsiyasini oshirish, fikr-mulohazalarni oshirish va faol aloqani ta'minlashda yordam beradi.

Ilmiy tadqiqot va rivojlanish: Yangi ilmiy tadqiqotlar va jangovar tayyorgarlikni oshirishning yangi texnologiyalari o'rganish shaxsiy tarkibni rivojlantirishda muhimdir.

Xulosa qilib aytganda, shaxsiy tarkibning tarbiyalanishida yuqori darajada motivatsiya, o'qitish, jismoniy va psixologik tayyorgarlik, jangovar tayyorgarlikning muhim ko'nikmalari va vazifalarni o'zlashtirish muhimdir. Bu muammolar rivojlanish va yuqori samaradorlikni ta'minlashda katta ahamiyatga ega.

Adabiyotlar:

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T., 2023 yil.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-son Farmoni// O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. – 2019

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 28 iyun kunidagi "O'smirlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash hamda O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari va davlat xizmati uchun kadrlar zaxirasini tayyorlash tizimini takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4375 son qarori.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 03 martdagi "O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasining o'quv markazlari faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-5016-son qarori.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 15 apreldagi «Jamoat xavfsizligini ta'minlash sohasida professional kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-5077-son qarori..

Kulmuradov D.I., «Methodology for studying the development of digital design competencies and distance education in developed countries»// PEDAGOGICAL SKILLS

Scientific-theoretical and methodical magazine No. 6 (December 2021) 32 pages.

THE SYNTACTICAL AND LEXICAL PECULIARITIES OF “BARN BURNING” BY W. FAULKNER

Suleymanov Timur Khalilovich,

Independent researcher at Samarkand State Institute of Foreign Languages

Abstract: The article includes an explanation of the ways of sensory perception of reality by the characters of W. Faulkner's short story “Barn Burning”, and it gives a description of the concepts associated with sensorics. It also demonstrates the features of W. Faulkner's legendary style. In addition, the article includes the analysis of the syntactical and lexical peculiarities of “Barn Burning”.

Key words: sensory, sensorics, imagery, trope, visual, auditory, olfactory, tactile, gustatory, metaphor, epithet.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ И ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЕНСОРИКИ В НОВЕЛЛЕ У. ФОЛКНЕРА «ПОДЖИГАТЕЛЬ»

Сулейманов Тимур Халилович,

независимый исследователь Самаркандского государственного института иностранных языков

Аннотация: Статья включает в себя разъяснение способов сенсорного восприятия действительности героями рассказа У.Фолкнера «Поджигатель» и дает описание понятиям связанным с сенсорикой, а также демонстрирует особенности легендарного стиля У. Фолкнера. Кроме того, статья включает анализ синтаксических и лексических особенностей сенсорики в новелле «Поджигатель».

Ключевые слова: сенсорика, образность, троп, зрительный, слуховой, обонятельный, тактильный, вкусовой, метафора, эпитет.

U.FOLKNERNING «O'T QO'YUVCHI» QISSASIDA SINTAKTIK VA LEKSIK HISSILIK XUSUSIYATLARI

Suleymonov Timur Xalilovich,

Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada U. Folknerning «O't qo'yuvchi» hikoyasi qahramonlari tomonidan voqelikni hissiy idrok etish yo'llari izohlangan va sezgiga oid tushunchalar tavsifi berilgan. Shuningdek, U. Folknerning afsonaviy uslubining xususiyatlari tasvirlab o'tilgan. Bundan tashqari, maqolada «O't qo'yuvchi» qissasining sintaktik va leksik hissilik xususiyatlari tahlilini o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: hissiy, sensorik, obraz, trop, vizual, eshitish, hid bilish, taktil, ta'm, metafora, epitet.

Introduction. One of the brightest and original authors of the 20th century is William Faulkner, whose works are always rich in figurative and expressive means. The language of Faulkner's works is always saturated with imagery, and this imagery is often sensory. He departs from usual descriptions and resorts to explicit experiments. More than half of his texts activate the imagination of a reader, supplying it with unusual combinations. Faulkner's sensory imagery does not need to be sought out; it is found on every page of his works. He conveys in detail the perception of the artistic world by each of the five senses, this is a kind of «stream» of visual, auditory, olfactory, tactile and gustatory impressions [12, 519].

Without specifying the rather rigid content of the story and without the explanation of the plot, we will consider the above-mentioned elements of «sensorics». “Sensorics” is derived from Latin, it means “perception”, perceived through the senses [8].

The richest sensory imagery is presented in “Barn Burning”. Since the content of the story is a fictional artistic world, “Barn Burning” is a short story in which the author surprises a reader with the complexity and multi-layered imagery of the perception of the world by his characters. Faulkner synthesizes visual, auditory, tactile, olfactory and gustatory imagery and this creates rich artistic content. Faulkner often uses tropes (trope - a word or expression used in a figurative sense [10]) when creating imagery, because this is a fictional world and it is prone to Faulkner. Without paying much attention to the content and plot of the story and, we will consider the above-mentioned elements of the sensory world in Barn Burning.

The artistic text contains descriptions of the nature and dialogues of characters. Characters speak in their own way, there is an intonation pattern of speech. All these, together with the sounds of nature, usually make up the visual and auditory imagery of the work. In general, everything else (tactile, olfactory and gustatory imagery)

exists in texts optionally but Faulkner's stories. He synthesizes all types of senses so as to create exceptional stream of sensory information perceived as a whole.

Main Part. Visual imagery in "Barn Burning". The visual imagery is usually primary. There are no works where there would be no visual impressions, and an author usually portrays surroundings perceived by the senses of characters and describes them using figurative language. Thus, in "Barn Burning" the visual imagery is especially expressive due to the use of tropes.

The first visual imagery of the boy's father: Faulkner uses the metaphor "stiff" in the figurative phrase: "His father, stiff in his black Sunday coat" [5]. It is a combination of the visual and tactile imagery. Later in the article we call it synthesis. According to Merriam-Webster Online Dictionary synthesis means the composition or combination of parts or elements so as to form a whole. Faulkner combines the sensory imagery and his characters using one or two senses activate other sense. It is the synthesis of the sensory imagery while all 5 senses act like one stream of sense. This is called "stream of consciousness" in Literature.

Faulkner uses a comparison in the figurative phrase: "...he no more to them than a buzzing wasp" [5]. So, the author shows that the boy's father is like a pest for the owners of this house. Thus, the author enhances the "animal" nature of the boy's father. Besides, the writer presents a noise "buzzing". He describes the boy's father using visual and auditory imagery. In the next phrase Faulkner reinforces exactly mentioned higher "bestiality" of the father, using trope - comparison: "...the formal coat of broadcloth which had once been black but which had now the friction-glazed greenish cast of the bodies of old house flies, the lifted sleeve which was too large, the lifted hand like a curled claw" [5]. And, in order to reveal the essence of the boy's father, the author uses the trope - comparison: "...the elevated hand like a curled claw" [5]. This is the visual imagery of the hand: the resemblance to a paw is something inhuman, and since malice is mentioned in the text, these qualities are associated with "bestiality". This can be continued with the association of the rigidity of the father, which combines with the strength and indomitability of a predator who knows no pity.

The boy knew that his father had "envious rage", and when he saw his father against the backdrop of a serene colonnade, he realized that his father could harm people, set fire to their sheds, barns. Faulkner uses a metaphor in the following phrase: "... he looked again at the stiff black back ..." [5]. The word "back", due to the epithet "stiff", seems to merge with the imagery of the palm, which is discussed below. So, the body turns into something special, almost inhuman. The boy thought about the harsh nature of his father, and he projects this harshness into his palm, as the father sets fire with his palm. Such a detailed portrayal, almost unnatural for a regular text, is necessary here, because Faulkner often describing his characters sees their personalities and sometimes their body parts as if disassembled into parts, and these parts live according to their own rules of "separatism".

The following phrase illustrates the use of synecdoche: "...had more than ever that impervious quality of something cut ruthlessly from tin, depthless, as though, sidewise to the sun, it would cast no shadow" [5]. In this phrase, Faulkner also uses tropes - an oxymoron and a metaphor. The boy sees his father as "quality of something cut ruthlessly from tin, depthless"; here the oxymoron "quality of something" and the metaphor "tin" merge into the imagery of the boy's father's palm, which symbolizes his rage, envy and anger.

Moreover, it is quite possible to analyze the imagery of the palm "in isolation" from the imagery of the father - the text clearly shows that the boy has contradictory feeling, he loves his father, but he simply hates the palm.

The complex and rich figurative content is created with synecdoche, oxymoron and metaphor, transforming the body of the boy's father into something, as already mentioned, "bestial", since his cruelty, greed and envy was precisely "inhuman".

Metaphor "pebble - colored eyes" in the following sentence: "... the shaggy iron - gray brows tweeting slightly above the pebble - colored eyes..."[5] merges with the previous details and reinforces the transformation of the body of the boy's father into something lifeless, cruel and cold. Faulkner gradually kills his father describing him as lifeless tin.

In the following figurative phrase, the author uses tropes - metaphor, epithet and personification: "...he could even want but without envy, without sorrow, certainly never with that ravaging and jealous rage which unknown to him walked in the iron like black coat before him"[5]. The metaphor "rage" with the epithets "ravaging and jealous" turn the visual imagery of the boy's father into embodied, abstracted rage. Faulkner uses the personification "rage ... walked in the iron like black coat", the author further enhances the cruel nature of the boy's father. Here the meaning-forming function is played by the word "iron" - the embodiment of hardness, coldness and heaviness.

Auditory imagery in "Barn Burning". Auditory imagery along with visual is used to describe cruelty, death

and harshness of the boy's father. The following figurative phrase portrays auditory imagery: "...where as he passed a voice hissed: - Barn burner!"[5]. Faulkner conveys the discontent, rage and anger of the boy's father with his hiss. This "inhuman" some kind of harmful, stinging sound may be associated with a wasp.

Faulkner describes the auditory imagery of the boy's father using the metaphorical epithet: «... father spoke for the first time, cold and harsh, level, without emphasis» [5]. "Cold" seems to combine with the previous details and the auditory imagery in combination with the epithets "the face absolutely calm, the grizzled eyebrows tangled above the cold eyes"[5] enhances the transformation of the body of the boy's father into something lifeless, into the body of a dead man. In the following phrase, the epithet and personification: "... the harsh, cold voice speaking above him: - Go get in the wagon" [5]. Thus, personification "voice speaking" and metaphorical epithets "... the harsh, cold voice" synthesize auditory details with tactile ones. Due to the paths, the imagery of the boy's father turns into the embodiment of lifelessness, cruelty: the cold and hard body of a dead man.

Faulkner conveys auditory and visual imagery in many figurative phrases. Moreover, the auditory imagery is ahead of the visual one. He conveys the boy's anxiety in the phrase: "Now he could hear his father's stiff foot as it came down on the boards with clocklike finality ...".

Tactile, olfactory and gustatory imagery in "Barn Burning". "The store in which the justice of the Peace's court was sitting smelled of cheese" [5]. The author at the beginning of the short story presents a general, so to speak, "olfactory" imagery of the room. Further "olfactory" becomes a priority in the boy's perception. "The boy, crouched on his nail keg at the back of the crowded room, knew he smelled cheese, and more"[5]. The boy, in addition to the smell of cheese, smelled another incomprehensible scent, which he tried to catch with his eyesight.

In the following figurative phrase, Faulkner synthesizes visual imagery with olfactory and gustatory: "...from where he sat he could see the ranked shelves close-packed with the solid, squat, dynamic shapes of tin cans whose labels his stomach read, not from the lettering which meant nothing to his mind but from the scarlet devils and the silver curve of fish - this, the cheese which he knew he smelled and the hermetic meat..."[5]. Faulkner was an innovator in the description of sensory perceptions. With the help of the visual imagery, the boy feels olfactory qualities: "...the cheese which he knew he smelled and the hermetic meat". The smell of cheese was already in the room, but only the boy could smell hermetically sealed meat since the boy smelled by vision looking at the pictures of fish. Faulkner uses the personification "labels his stomach read" in order to synthesize visual imagery of tins with gustatory imagery. Besides, the personification is to indicate that the boy was hungry (although this is very naturalistic the author definitely means that because of the hunger, the boy is literally ready to eat these tins, he is already salivating). The stomach is personified to be independent animated imagery: "... his stomach read".

Faulkner uses the epithet: "eyes gray and wild" [5]. He describes the boy's fear. He also uses a trope - comparison: "eyes ... wild as storm scud" to convey the boy's fear clearly.

In the following figurative phrase, Faulkner describes tactile imagery: "He felt no floor under his bare feet; he seemed to walk beneath the palpable weight of the grim turning faces" [5]. Those feelings he had felt earlier: fear, despair and grief intensified under the pressure of the crowd.

The analyzed above extracts demonstrate how smell can distract from feelings such as fear, despair and grief. And also, fear, despair and grief can distract from visual, olfactory and tactile sensations.

Tactile sensory can clearly be traced when the boy's mother touched his shoulder. She expressed her sympathy for what had happened and showed care and love. "His mother's hand touched his shoulder" [5].

Sometimes, Faulkner conveys visual, auditory, tactile, olfactory and gustatory impressions when the characters are in unstable and non-rigid consciousness. The next figurative phrase is an example of extraordinary sensory transmission: "...feeling no blow, feeling no shock when his head struck the earth, scrabbling up and leaping again, feeling no blow this time either and tasting no blood"[5]. The boy, after what he heard, received a blow and fell, hitting his head hard on the ground, and for a while his consciousness became clouded. He wanted give surrender his offender, but his tactile and gustatory sensory was temporarily suppressed: "... feeling no blow, feeling no shock when his head struck the earth; "... feeling no blow this time" ; "...feeling no blow this time either and tasting no blood."

Faulkner uses the words "stiff" and "harsh" in various descriptive situations to synthesize the visual and tactile imagery of the boy's father, and the words "stiff" and "harsh" serve a lot of stylistic functions. Sometimes a text does not directly contain tropes, an author is limited to the nominative meaning of a phrase but the direct meaning of words turns into figurative content in the context. The author uses the words "stiff" and "harsh" only when describing the imagery of the boy's father. Based on this, it can be judged that the words "stiff" and "harsh" are the most direct and open allegories of death.

Faulkner uses the metaphor "stiff" in the following figurative phrase: "His father, stiff in his black Sunday

coat" [5]. - In the following phrase, Faulkner uses an epithet: "... the stiff back, the stiff and ruthless limp" [5]. The author again synthesizes the audio imagery with tactile details in the following phrase: "... he could hear his father's stiff foot" [5].

In the following phrase: "...thin arm came round him, the hard, knotted hand jerking the mule back to a walk" [5] hand is personified to an independent part.

Conclusion. "Barn Burning" is an interesting short story by W. Faulkner due to the most unusual sensory. The sensory imagery in this novel is particularly expressive through the use of tropes and unusual choice of words. The story is written in the third person - the author, and in the first person - the boy. The author allows the reader to perceive the world created by the perception of the boy, and the author in some places explains and supplements the figurative imagery.

The writer synthesizes visual, auditory, olfactory, gustatory and tactile imagery in the characterization of the boy's father, turning him into something lifeless, something evil and cruel, inhuman, even bestial. This is how "virtual" reality arises, where the boy sees "stiff" father's body, sees his "bloodless, lifeless" body as "tin", sees his cold and steely eyes. The boy hears his "lifeless", "cold" and "harsh" voice. Faulkner synthesizes sensory imagery and turns the boy's father into a dead, lifeless body.

Depending on the mental state, the perception of sensory imagery changed in Faulkner's characters. This is clearly demonstrated in the short story on the synthesis of feelings or emotions in combination with the boy's sensory perception.

Faulkner uses words in their figurative meaning to synthesize visual and auditory imagery of the father with tactile details and thereby develops the theme of death. The epithets "stiff" and "harsh" perform many stylistic functions. These words give the quality of the rigidity of the corpse, the dead. The author uses the words "stiff" and "harsh" only when describing the boy's father. Based on this, it can be judged that these words are allegories of death. In addition to these words, the author uses the epithet "cold" in describing the father's voice and eyes, and it is synthesized with tactile details and turns the body of the boy's father into a cold and stiff corpse.

Faulkner uses the metaphor "tin" and "iron" referring to tactile details to enhance the imagery of the dead, because these metaphors carry such qualities as hardness and coldness.

There is a struggle going on in the boy's soul, a struggle between good and evil. If he chooses the side of his father, then he will choose evil - like his brother. The boy chose good and finished with evil.

References:

1. Anastasiev N.A. Owner of Yoknapatawpha. - <http://american-lit.niv.ru/american-lit/anastasev-vladelec-joknapatofy/index.htm>
2. Anastasiev N.A. Faulkner. Essay on creativity. - <http://american-lit.niv.ru/american-lit/anastasev-folkner/index.htm>
3. Faulkner W. - https://ru.wikipedia.org/wiki/Faulkner,_William
4. Faulkner W. Stories. - <http://lib.ru/INPROZ/FOLKNER/>
5. Faulkner W. Barn Burning. The Guildford press: New York. 2013 - 22 p.
6. Muratkhonova O.V. Artistic originality of W. Faulkner's stories. - Dissertation for the degree of candidate of philological sciences: 10.01.03. Saransk, 2005. - 187 p.
7. Merriam-Webster Online Dictionary. Synthesis. - <https://www.merriam-webster.com/dictionary/synthesis#:~:text=plural%20syntheses%20%2D%CB%8Cs%C4%93z-1,protein%20synthesis>
7. Rudnev V.P. Virtual Realities. Reliability. Altered state of consciousness. Inferiority complex. Modernism. Neurosis. Psychoanalysis. Dream. Principles of prose of the twentieth century. - Dictionary of culture of the XX century. - <http://lib.ru/CULTURE/RUDNEW/slowar.txt>
8. Sensorics. - November 16, 2015 from Svetlana Gurskaya - <http://psy-resource.com/sensorika-kak-socionicheskaya-funk>
9. Sensorics. - <http://scicenter.online/osnovyi-psihologii-scicenter/sensorika-30226.html>
10. Merriam-Webster Online Dictionary. Trope - <https://www.merriam-webster.com/dictionary/trope>
11. Types of sensations. - <http://azps.ru/articles/proc/proc47.html>
12. Сулейманов, Т. Х. (2022). Особенности сенсорного восприятия действительности героями У. Фолкнера на примере синтеза визуальных, аудио- и тактильных образов в рассказах «Barn Burning» («Поджигатель») и «A Rose For Emily» («РОЗА ДЛЯ ЭМИЛИ»). Academic Research in Educational Sciences, 3(6), 518–524.

QADIMGI DUNYO MADANIYATIDA BADIY IJOD NAMUNALARI

Sunnatov Toxir

Chirchiq davlat pedagogika universiteti "Fakultetlararo Ijtimoiy fanlar" kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada hozirgi kunda badiiy ijodning yashash tarzimizga ta'siri va u mamlakatimiz san'ati rivojiga ta'siri bo'ladigan jihatlari haqida so'z yuritiladi. Shu bilan birgalikda badiiy ijod o'zi nima? U bizning hayotimizga qay tarzda kirib keladi? Uning faqat salbiy ta'siri bormi yoki aksinchami? kabi savollarning javobini topishga ko'maklashadi.

Kalit so'zlar: ijod, badiiy ijod, uslub, yo'nalish, san'at, arxitektura, estetika, taraqqiyot, uyg'onish.

ПРИМЕРЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТВОРЧЕСТВА В ДРЕВНЕМИРОВОЙ КУЛЬТУРЕ

Суннатов Тохир

Чирчикский государственный педагогический университет, Преподаватель кафедры «Меж-факультетские общественные науки»

Аннотация. В этой статье говорится о влиянии художественного творчества на наш образ жизни и его влиянии на развитие искусства нашей страны. Кроме того, что такое само художественное творчество? Как оно приходит в нашу жизнь? Имеет ли это только отрицательный эффект или наоборот? помогите найти ответы на такие вопросы

Ключевые слова: творчество, художественное творчество, стиль, направление, искусство, архитектура, эстетика, развитие, ренессанс.

EXAMPLES OF ARTISTIC CREATIVITY IN ANCIENT WORLD CULTURE

Sunnatov Toxir

Chirchik State Pedagogical University Lecturer at the Department of Interfaculty Social Sciences

Annotation. This article talks about the influence of artistic creativity on our way of life and its influence on the development of art in our country. Moreover, what is artistic creativity itself? How does it come into our lives? Does this only have a negative effect or vice versa? help me find answers to these questions

Keywords: creativity, artistic creativity, style, direction, art, architecture, aesthetics, development, renaissance.

KIRISH. Uslub - shakl elementlarining vositachiligi va universal bog'liqligining bevosita ifodasidir. U aniq va faqat o'z vaqtida tug'iladi, bu erda bitta muammoni hal qilish uchun zarur bo'lgan shaklning barcha elementlarining qat'iy muntazam konjugatsiyasi mavjud. Ushbu hodisaning o'ziga xos mazmunini tahlil qilish uning shaklini qurish qonunini, uning barcha elementlarini bog'lash tamoyilini tushunishga imkon beradi, chunki bu shaklning barcha «darajalari» va «hujayralari» bo'ylab rivojlanayotgan tarkibdir. Bu uning xarakterini belgilaydi va uning uslubiy yaxlitligini belgilaydi. Bu shuni anglatadiki, uslub ma'lum bir mazmun bilan ta'kidlanadi, lekin uslubning o'zi shakl sifati, uning tuzilishi qonunidir. Uslubda, g'ayrioddiy g'azab bilan, shaklning nisbiy mustaqilligi, mazmuni, unga xizmat qilishi tufayli namoyon bo'ladi; lekin ayni paytda u mazmundan farq qiladigan narsadir. Shu sababli, san'at tarixida bir mazmundan tug'ilgan uslub keyinchalik butunlay boshqa mazmun ehtiyojlariga moslashadigan holatlar kam uchraydi.

TAHLIL VA METODLAR. Uslub asarning tuzilishini, uning madaniyatning ma'lum bir turiga tegishlilikini belgilaydi. Bu yaxlitlik sifatida muhim va ishning ichki «mohiyati» bo'lib, u har bir elementga butunning bir qismi bo'lish xususiyatini beradi va bu butunning xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Uslubni bunday tushunish bizga uzoq va stilistik jihatdan boshqacha an'anani qanday idrok etish va o'zlashtirish mumkinligini tushuntirishga imkon beradi. Har bir davr madaniyati o'tmishni bugungi kunga moslashgan shaklda «eslaydi». Badiiy o'zaro ta'sirlar - bu ba'zi hodisalarning boshqalarga ta'siri, bular rivojlanayotgan tizim sifatida san'at elementlari o'rtasidagi munosabatlar, bu ma'lum bir davr san'ati yoki zamonaviy san'atning o'tmish bilan madaniy muloqotining turli shakllari. Bu erda

fazoviy yoki vaqtinchalik to'siqlar yo'q. San'atning rivojlanishi asarlarning individual o'xshashligiga (xususiyatlariga) yordam beradi, asarning stilistik o'ziga xosligining janr o'ziga xosligiga erishadi. Shu bilan birga, har ikkala asarda ham, umuman badiiy jarayonda ham murakkablik mavjuddir.

Uslub asarning tugallangan, xususan, ijtimoiy hodisa sifatida mavjudligini belgilaydi, uning borlig'ini ta'minlaydi. U rassomni badiiy harakatga nisbatan yo'naltiradi, an'analarning yangi, umumiy asosda rivojlanishini ta'minlaydi, bu asarning tuzilishini buzmasdan turli davrlarning o'zaro ta'sirini ta'minlaydi. Uslub ishni eklektizmdan qutqaradi. Asarning ma'nosi, tushunchasi aqlga, obrazlar tizimi – insonning fikr va tuyg'usiga qaratilgan. Asarni baholash va talqin qilish jarayoni vaqt o'tishi bilan sodir bo'ladi. Uslub - tezkor, tezkor ta'sir doirasi kuchli ekanligi muhim jihat hisoblanadi. Tafsilotlarsiz bitta ma'lumotni tashlash bilan u ishning ajralmas sifati haqida xabar beradi. Asar uslubi orqali rassom tan olinadi, uning ruhiy kayfiyatga yaqinlik darajasi namoyon bo'ladi. Uslubda badiiy muloqot amalga oshiriladi (yoki uzilib qoladi): voqelik - yaratuvchi - ish - ijrochi - qabul qiluvchi - haqiqat. Bu zanjirning oxirida haqiqat bor; rassom uni idrok etadi, omma esa san'at ta'sirida ta'sir qiladi. Shu ma'noda uslub – voqelikni madaniyat orqali takomillashtirish yo'lidir. Bu uslub inson tomonidan dunyoning estetik rivojlanishining xarakterini, yo'nalishini, o'lchovini ifodalaydi va estetik qadriyat va badiiy ma'noning muhim tomonlarini tashuvchisi sifatida ishlaydi. Individual asar va umuman badiiy madaniyat uslubining tuzilishi murakkab va ko'p qatlamli. Uslub o'zining turli qatlamlarida, qat'iy shaklda, muallif shaxsiyatining xususiyatlarini va asarning badiiy kontseptsiasining yaxlitligini, yo'nalishning tipologik xususiyatlarini va ijodkor tomonidan yaratilgan tarixiy madaniyat an'alarini qamrab oladi va unga tayanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR. Madaniy taraqqiyot jarayonida uslubiy umumiyliklar soni ortib bordi, shu bilan birga asarlar tuzilishi va umuman badiiy jarayonning murakkablashuvi, boshqa madaniy hodisalar bilan ham farqlari, ham umumiyliklari ortib bordi. Shunday qilib, uslub tipologik yaxlitlik, badiiy dunyoni tashkil etish tamoyili, asarning generativ dasturi, estetik zavq manbai sifatida namoyon bo'ladi.

Uslub eng yuqori darajadagi orginallik va yaxlitlikka ega bo'lgan san'at sintezida bog'lovchi elementlardan biri bo'lib xizmat qiladi; bir xil uslubda san'at turlari va janrlari yaqin aloqada. Uslub nafaqat zamonaviy hayotni aks ettiradi, balki jahon san'atining tarixiy zanjirining buyuk bo'g'ini sifatida ham kiritilgan. Madaniyatning uslub doirasidagi rivojlanish jarayonida turli yo'nalishlar raqobati yuzaga keladi. Bu mavjud uslubdagi tub o'zgarishlarga va yangisining paydo bo'lishiga olib keladi.

Yo'nalish - dunyo va inson haqidagi g'oyalar tizimi, madaniyatning stilistik xususiyatlari. Aynan yo'nalish jahon badiiy taraqqiyoti ko'lami bo'yicha qiyosiy tarixiy umumlashmalarni amalga oshirish va turli xalqlar madaniyatida rivojlanish bosqichlarining yagona ketma-ketligini, kontseptual va uslubiy paradigmalarining o'zgarishi va kurashini aniqlash imkonini beradi. Uslubning o'zgarishi ma'lum bir madaniyatning ijtimoiy va mafkuraviy va semantik tizimidagi chuqur o'zgarishlar bilan belgilanadi. Bunday o'zgarishlar: nasroniylikning paydo bo'lishi (roman va gotika uslubi); islohot va absolyutizm jarayoni 30 (klassitsizm, barokko, romantizm); burjua ideallarini (realizm, naturalizm) tasdiqlash; modernizmning postmodernizmga aylanishi.

Davrning stilistik birligi me'morchilik va amaliy san'atda eng yorqin namoyon bo'ladi. Arxitektura va san'atdagi uslub odatda jamiyatning hukmron mafkurasi dunyoqarashi bilan sug'orilgan badiiy ifoda vositalari va usullarining umumiyli deb ataladi. Har bir davrning uslubiga turli omillar ta'sir ko'rsatdi: g'oyaviy-estetik qarashlar, materiallar va qurilish texnikasi, ishlab chiqarishning rivojlanish darajasi, kundalik ehtiyojlar va badiiy shakllar. Arxitektura kompozitsiasining birligi ma'lum bir davr san'atiga xos xususiyatlarning uyg'unligi bilan yaratilgan uslub birligini nazarda tutadi. Uslub birinchi muhim hodisa sifatida qadimgi sivilizatsiyalarda (Misr, Bobil, Hindiston, Xitoy) hukmronlik qilgan diniy, estetik va mafkuraviy me'yorlarga muvofiq shakllangan. Turli tarixiy davrlarda uslub san'atning muayyan turlarida maxsus amalga oshirilib, u o'zining tipik xususiyatlarini u yoki bu darajada san'atdagi mazmun va shakl o'rtasidagi munosabatda namoyon etadi. Har bir yangi davr bilan san'atning stilistik rivojlanishi ortib borayotgan murakkablashuvga, mahalliy, mintaqaviy maktablarning o'zaro ta'siriga va u bilan namoyon bo'ladigan badiiy an'analarga mos keladi. Har bir uslub o'ziga xos milliy xususiyatlarga ega bo'lib, milliy uslub doirasida muallif shaxsi xususiyatlarini, asarning badiiy konseptsiasining yaxlitligini, madaniyatning tarixiy an'alarini aks ettiruvchi alohida rassomlarning qo'lyozmasi mavjud bo'lib, unda rassom ish asoslanadi.

Rassomlar o'z ijodida nafaqat bevosita taassurotlar, atrofdagi hayotni kuzatish va o'rganishdan, balki insoniyatning asrlar davomida to'plagan tajribasidan, milliy an'analar asosida, voqelik hodisalarini yangicha idrok etishdan kelib chiqadi. Binobarin, uslub badiiy an'ananing tashuvchisi bo'lib, badiiy madaniyatning ayrim hodisalariga asosiy e'tiborni qaratadi. Bu erda madaniyatning milliy-diniy uslubiy xususiyatlari ma'lum bir xalqning hayotiy tajribasidan kelib chiqqan holda mazmunli konkretlashtirishga ega bo'ladi. Milliy stilistik mohiyat yaqqol ko'zga tashlanadi va bir madaniyat asarini boshqasidan stilistik xususiyatlari bilan farqlash imkonini beradi. Ammo butun bir mualliflar guruhi ijodini birlashtirgan va ancha uzoq tarixiy davrdagi san'atga xos bo'lgan umumiy xususiyatlar ham mavjud. Bu ma'noda badiiy uslub (ba'zan "buyuk uslub" deb ham ataladi) muayyan davrdagi ko'plab san'at asarlarining tipik xususiyatlarini belgilovchi estetik ideallar va ijodiy usullarning birligidir. San'at tarixi - ijodiy uslub va uslublarning o'zgarishi tarixi, badiiy yo'nalishlar va maktablar o'rtasidagi kurash tarixi. Uslub - bu davr ko'zgusi. Bu davrning asosiy xususiyatlarini o'ziga xos tarzda ochib beradi.

Qadimgi dunyo madaniyatida badiiy ijod qonunlari ijodkorning individualligiga bo'ysunmaydigan kuch, u so'zsiz amal qilishi kerak bo'lgan qonun sifatida ko'rib chiqilgan va badiiy ideallashtirishning u yoki bu usuliga bo'lgan intilish uni yaratgan. San'atning majoziy matosida ushbu idealni ijodiy gavdalandirish uchun aniq vositalar va usullar tizimini ishlab chiqish zarur. Shu sababli, ijodkorlik uslubiy dasturni o'z ichiga oldi va bu yuqori, «rasmiy» san'at tarixining har bir buyuk uslublar davri uchun umumiy uslublarning evolyutsiyasi va o'zgarishida ifodalanganligiga olib keldi. Evropa o'rta asrlarining oxiriga kelib, butun madaniyat uchun yagona badiiy uslub doirasida ikkita me'moriy uslubning - Romanesk va Gotikaning birgalikda mavjudligi allaqachon belgilab qo'yilgan edi. Davrning oxirgi bunday yagona me'moriy uslubi Evropa o'rta asrlarida gotika edi. Uyg'onish davrigacha, o'tmish jamiyatlarida badiiy uslublar butun madaniyat uchun bir xil edi.

Uyg'onish davrining jahon madaniyati tarixidagi ahamiyati katta, chunki aynan unda badiiy ijodning yangi namunasi birinchi bo'lib namoyon bo'ldi, u turli uslublarning bir vaqtning o'zida rivojlanishi bilan davrning stilistik birligining yo'qolishi bilan yakunlandi. Uyg'onish davridan beri rassomning individualligi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, bu endi stilistik hodisalar doirasiga to'g'ri kelmaydi. O'sha vaqtdan boshlab «buyuk uslublar» ma'lum bir davr san'atida hukmronlik qila boshladi, lekin ularni to'ldiradigan boshqa uslublar bilan birga mavjud. Bundan tashqari, shaxs hayotining intensivligi tobora kuchayib boradi va shu bilan birga individual badiiy uslub ham o'zgaradi, bu esa ijod davri uslubini oladi. Shu bilan birga, davrlar turli xil stilistik rangga ega, garchi ular rassomning individual uslubi bilan birlashtirilgan umumiylikni saqlagan bo'lsa-da, o'sha davr ruhiyatini nomayon etadi.

Rassomchilikda badiiy yo'nalish ijodkor foydalanadigan tashqi ko'rinishi, viqorliligi, vaqt va fazo, bo'yoq, tizim kabi ijodiy yo'nalishlarda namayon bolishi muhim hisoblangan. Ammo ijodkorlar yonalishni shunchaki yuzaga keltirmaydilar balki undan muttasil qo'llaydilar. Ijodkor faoliyatida shaxsiy singari tasniflar bilan belgilash mumkin. Uslub – bu rassom va tomoshabin tomonidan tarixiy vaqt va makonda badiiy shakl hosil qilish jarayonining keng qamrovli bir butunligini his qilinishdir. Kengroq gapiriladigan bo'lsa, uslub – bu eng avvalo davr xususiyatini belgilaydigan barcha ifodaviy vositalarni o'z ichiga olgan obrazli tizimning asosidir. Shu narsa aniqki ijodiy yo'nalishlar, qoidalari (ilgari keltirilganidek, uslubning mohiyati, ijodkorning tafakkuri hamda intellektual salohiyatiga chambarchas bog'langan ma'lumotlarni olish, o'zlashtirish va jamlashtirgan yo'nalishlar) shu bilan birga o'zidan oldingi zamonga tegishli badiiy usullarning dunyoga kelishiga asos bo'lgan jarayondir. Vujudga kelgan badiiy uslub takrolanmas jarayonda vujudga keladi.

Biroq aynan bir tarixiy davr, masalan, XVII asr barokko va klassitsizmi yoki XVIII asr rokoko va neoklassitsizm kabilarda ko'ringanidek bir-biriga mos kelmaydigan va hatto bir-biriga zid bo'lgan badiiy uslublar ma'lum vaqt davomida namayon bo'lishi mumkin. Hamma yo'nalishlar bir-biri bilan hamkorlikda hamda o'zaro qo'shilib ketadi. Bu esa o'z navbatida, badiiy ongning azaliy rivojlanishining buzilishi va dogmatizmga yuz tutishiga sabab bo'ladi. Yana shunisi borki, uslubni ajratishga va uslubsiz ijodiy ish qilish qiyin, lekin badiiy yo'nalishlar ma'lum bir himoyalanganligini unitmasligimiz lozim.

XULOSA. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, XIX asrda o'z zamonasining betakror yo'nalishlarining ajralishiga, bundan tashqari uslub tarmoqlari kuchayishi boshqalarining chetga o'tishiga turtki bo'ldi. Bu jarayonda istedadli va daholarning o'ziga xos ijodi eski va yangi uslublar o'rtasida qizg'in olishuv keltirib chiqardi. Lekin bu narsa ularning o'zaro aloqasini yuzaga kelishiga ham sabab bo'ldi. San'at yo'nalishlariga e'tibor qiladigan bo'lsak, har bir zamonning o'z istedadli shaxslarning yangidan-yangi uslublar dunyoga kelishini ta'minladi.

Har bir davr o'zining tasviriy shaklini vujudga keltiradi, davr uslubi milliy xarakter bilan uyg'unlashadi. San'at tili turli davrlar va turlicha joylarda turlicha rivojlanadi va gullab yashnaydi. "San'atdagi uslub, uslubiy yo'nalish va ijodiy metodlar avvalambor, estetik mezon sifatida san'atda badiiylikni yaratilishida muhim o'rin tutadi. Shuning uchun ular allaqachon san'at sarhatlaridan chiqib badiiy faoliyatning barcha turlarida o'z ifodasini topib kelmoqda. Masalan: klassik, barokka, rokoko, modern va badiiy uslublarni nafaqat san'at turlarida balki inter'er, ekster'er dizaynlari, mebellar, idishlar, qandillar, boshqa uy jihozlari, zargarlik buyumlari, kiyim kechaklarda va boshqalarida ham kuzatishimiz mumkin". San'atdagi ijodiy metodlarning yaratilishi, rivojlanining va transformatsiyasi har bir davrning g'oyaviy-badiiy vazifani hal etish uchun zarur bo'lgan-estetik ehtiyojlari asosida vujudga kelgan. Inson doim o'zining ijtimoiy qarashlari asosida vujudga kelgan, estetik hissiyotlarini badiiy aks ettirishga ehtiyoj sezib borgan, chunki anglangan va anglanmagan, tabiiy va madaniy, moddiy va ma'naviy, shaxsiy va shaxsiy – ijtimoiy ehtiyojlar, kishida faollikning turli shakllarini vujudga keltiradi.

ADABIYOTLAR:

1. Abdulla Sher, Axloqshunoslik, "O'zbekiston faylasuflari jamiyati", T.: 2010 yil 85-86 bet.
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shaxri. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. -162 b.
3. Кадирова Д.С. Санъат назарияси. Университет 2016. 1-2 китоб
4. Мухамеджанова Лалихон Ашуралиевна (2019) «Роль нравственности в общественном сознании», Научный вестник Наманганского государственного университета : Вып. 1: Вып. 9 , статья.
5. Sher A. "Estetika" TOSHKENT «O 'ZBEKISTON» 2015
6. Estetika: uslubiy qo'llanma A.Sher, B.Husanov; Toshkent. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. 2010

FUNDAMENTAL STEPS FOR THE DEVELOPMENT OF LEXICAL COMPETENCE IN ENGLISH CLASSES OF NON-PHILOLOGICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS BASED ON CASE STUDIES

Tohirova Shohsanam Yunusovna

Teacher of foreign languages Karshi engineering-economics institute.

Abstract: This article represents the teaching English for Specific Purposes (ESP) using case study technology. The importance of case study technology in teaching the English language in non-philological institutions and the benefits of this approach to language learning students is the main ideas that are included in this article.

Keywords: methodology, foreign language, lexical competence, case studies, material design, education, English for Specific Purposes (ESP), non-philological directions, development, technology, audience.

ОСНОВНЫЕ ШАГИ РАЗВИТИЯ ЛЕКСИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ НА КЛАС-САХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НЕФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ВУЗОВ НА ОСНОВЕ СИТУАЦИИ ИЗ ПРАКТИКИ

Tohirova Shohsanam Yunusovna

Учитель иностранных языков Каршинский инженерно-экономический институт

Аннотация: В данной статье представлено обучение английскому языку для специальных целей (ESP) с использованием технологии тематического исследования. Важность технологии кейс-стади при обучении английскому языку в нефилологических вузах и преимущества этого подхода для изучения языка студентами – основные идеи, включенные в данную статью.

Ключевые слова: методика, иностранный язык, лексическая компетенция, тематические исследования, дизайн материала, образование, английский для специальных целей (ESP), нефилологические направления, развитие, технология, аудитория.

FILOLOGIYA BO'LMAGAN OLIY TA'LIM MUASSASALARINING INGLIZ TILI SINFLARIDA LEKSIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH BO'YICHA ASOS QADAMLAR

Tohirova Shohsanam Yunusovna

Chet tillari o'qituvchisi Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada maxsus maqsadlar uchun ingliz tilini (ESP) amaliy tadqiqotlar texnologiyasidan foydalangan holda o'qitish ko'rsatilgan. Nofilologik muassasalarda ingliz tilini o'rgatishda keys-stadi texnologiyasining ahamiyati va bu yondashuvning til o'rganish talabalariga foydalari ushbu maqolada keltirilgan asosiy fikrlardir.

Kalit so'zlar: metodologiya, chet tili, leksik kompetentsiya, amaliy ishlar, material dizayni, ta'lim, maxsus maqsadlar uchun ingliz tili (ESP), filologik bo'lmagan yo'nalishlar, rivojlanish, texnologiya, auditoriya.

Introduction. English has become a very important language today. The number of people learning this language is increasing day by day, and their goals for learning this language are also different. Someone is learning English in order to enter higher education institutions, and the others are learning it in order to take advantage of the additional opportunities provided by our state at their workplaces.

Our ability to understand and accept all the changes in science, news in the field of medicine, and new terms entering technology depends on how well we know the English language.

For this reason, teaching various foreign languages, especially English, using effective methods and technologies in non-philological fields is a requirement of today. Otherwise, it is inevitable that we will face difficulties in preparing competitive personnel for the developed countries in the field of science.

Field-oriented English language teaching in non-philological educational institutions is becoming an important branch in the field of language teaching. In this regard, we can cite several examples of work being carried out in our country.

Literature review. In the project carried out in 2016, in cooperation with the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan and the Republic Scientific and Practical Innovation Center, with the participation of several higher educational institutions operating in our country, curricula for non-philological fields, a materials development program was launched.

A total of 31 higher educational institutions participated in this pilot project and agreed to implement the necessary plans. Within the framework of this project, a science program that systematizes English language teaching for special purposes has been developed. Today, on the basis of this program, a number of non-philological higher education institutions of Uzbekistan have effectively started teaching English in the field.

The unique feature of this program is that practical training is organized not from one book or source, but from any source based on the needs analysis of students, and the possibility of wide use of modern pedagogical, educational and information technologies.

According to methodical literature, in order to choose the content of teaching foreign languages, it is necessary to fulfill the following basic requirements:

To be feasible, to respond to the interests and needs of modern students, to introduce them to the cultural heritage of the motherland and foreign countries, to be authentic, to form a holistic view of the world in the minds of students, to help prepare them for society

Focusing on the personal experience of students, their feelings and emotions, teaching comparison and helping to develop critical thinking; teaching to express one's point of view, in general, comprehensive development of the individual, helping to educate as a patriot of one's country and a citizen of the world, helping to show tolerance towards other mentality and culture

Creating a realistic environment for students to implement a differentiated and individualized approach, taking into account their needs, abilities and capabilities

Stimulating the subjective state of students in learning, observing the communication process, independent thinking and giving conclusions, teaching them to participate in conversations, as well as directing them to independently search for information (including using Internet resources)

Continual self-education and development (self-monitoring, self-management, evaluation), fostering the development of critical thinking skills, as well as student self-determination and promoting self-awareness[1;4]

Materials and methods. We can see that several components should be taken into account when choosing the content of foreign language education. Therefore, every teacher should prepare any material for the student based on the above requirements. In this, it is important to pay attention to the interests and needs of the student, to take into account his feelings and desires.

Creating resources that encourage students to think critically help self-education, and independently search for information from various resources is one of the most urgent issues today.

Using the effectiveness of case technology in foreign language teaching not only in the field of energy, which we are conducting research on, increases the quality of learning, but also in other different directions. Below, we can see that problem-based learning technology is effectively used in the areas of medicine and agriculture.

It was mentioned that when using this technology, students have not only strengthened their knowledge of the field, but also acquired a number of professional skills that will help them become mature specialists in their professions in the future.

For example, in the science syllabus «ESP Syllabus Agrarian Studies» created within the framework of this program, various problematic situations are created in tasks related to the organization of independent work, and on the basis of them, tasks directed to free thinking of students in a mutually active form are given.

Assessment

a) possible authentic tasks: (including people, context and purpose)

Scenario: You are a farmer. You have problem with irrigation issues on your farm. The National Irrigation Department is postponing watering your fields. Prepare a complaint form to the Department. Introduce yourself, present your problem, ask them to look your enquiry and find out a solution to it.

b) Possible pedagogical tasks:

Scenario: Listening for specific information. Students watch the video about the green houses near

the Fukushima Nuclear station in Japan and write the cause/effect analysis.

Answers should be given to the following questions:

- What is the problem?
- How is it influenced the result?
- What should be done to avoid the problem?
- What reforms should be done?
- Who should be involved to the process of solving the problem? [2]

The fact that the task given above is aimed at creating a problem situation and using it to encourage the student to think in English shows the elements of the case. Effective use of similar techniques can be effective in teaching English for special purposes. Several types of case technologies can be widely used in English classes for technical profile courses. In particular, the development of the lexical competence of energy students by means of cases was the main goal of our research. It would be appropriate to create different packages of cases in each direction depending on the level of knowledge of students.

In this regard, it is appropriate to look at the works of several scientists, including Alimova. According to F. Zakirovna's article entitled «Innovative technologies in the training of medical personnel», among the innovative technologies that activate the educational process, it is possible to distinguish the method of situational analysis, which includes the analysis of a specific situation.

Today, the following methods are used more often in situational analysis: situational analysis (situational issues, situational exercises) method, case method, game design, role-playing method. CBL (Case Based Learning) technologies are widely used in clinic departments.

Technology develops a competent approach to diagnosis and treatment in the future doctor. At the case stage, specific clinical situations, problem solving are seen, identification of signs and their integration into clinical syndromes, and identification of the leading syndrome are studied. For such technology, it is necessary to develop clinical situations, for example, the respiratory system, the cardiovascular system, the nervous system, the digestive system, etc.

Results and discussion. The advantages of the case study method over the traditional method are: increased attendance, formation of a positive attitude to the teaching process, strengthening of long-term memory, motivation to study, improvement of problem solving skills. The meaning of the method is that the student is not given ready-made knowledge; he must develop ways to solve the problem himself. In problem-based teaching technology, the teacher acts as a leader. Asks questions, supports the discussion, directs students to the goal when necessary, that is, acts as a dispatcher.[3;9]

In the process of using this method, the teacher gives medical students a problem situation with a specific solution and asks them short questions about the same situation, which the student can understand, or presents a set of several academic tasks in written form. Based on the given instruction, students solve the problem independently and give all possible solutions with minimal teacher intervention. In developing the lexical competence of the medical requirements of the case stages, they begin to acquire new vocabulary and various skills in working with medical terms. In the requirements of this direction, not only professional skills are formed, but also the ability to communicate in the studied language, as well as writing skills in cases that provides a written solution.

Through this method, the assignment to the requirements is not presented in the form of ready-made material, but they themselves form the necessary knowledge and skills by collecting materials from various literatures, participating in discussions, and statistical analysis of various articles and scientific works. By applying the method of problem-based teaching to the educational process, it guarantees the development of teamwork and research skills in students, as well as the improvement of health care efficiency and, most importantly, the professional literacy of medical workers.

We believe that using this methodology in English classes in other non-philological areas will have a good effect. In order to develop lexical competence, it is appropriate to apply case assignments to the fields of the technical profile, in particular, to the students of the alternative energy field. The fact that there are many problem situations in this area gives the English teacher the opportunity to organize the materials effectively. For example, the problem of energy shortage can be presented as a task in the form of a case:

What is the problem?

What is the reason of that problem?

What are the possible solutions?

What is further procedure?

The development of lexical competence in non-philological areas through case technologies creates unlimited opportunities and conveniences for both the teacher and the student, but there are several conditions for using this technology, and the desired result can be obtained only if the teacher and the student can fulfill these conditions.

Conclusions and future scope. This is obvious that there are some fundamental steps to apply a case study method into non-philological spheres. When teachers use this method in the classroom, effectiveness of the education quality will increase dramatically. Using different approaches such as learner-centered approach, may also supportive in organizing practical English lessons in technical directions. Psychological surveys show that interactive lessons have shown more in percentage than in traditional sessions. It is important to combine both types of lessons in classroom to gain positive results. Using case study in teaching English language in technical directions is definitely very important and one of the urgent factors. There many scientific research works to be conducted in this sphere.

References:

N.N. Azizxo'jayeva. Pedagogik texnologiyalar va pedagogic mahorat. Toshkent-2006. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti

Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. — М.:Педагогика, 1989. — 192 с.

Pedagogical technologies and innovations Uzakov Ibodullo Abduganievich European Scholar Journal (ESJ) Available Online at: <https://www.scholarzest.com> Vol. 3 No.3, March 2022 ISSN: 2660-5562

Миролюбова. А. А. Методика обучения иностранным языкам: традиции и современность / Под ред.— Обнинск: Титул, 2010. — 464 с

Klarin M.V. Twenty-First Century Educational Theory and the Challenges of Modern Education: Appealing to the Heritage of the General Teaching Theory of the Secondary Educational Curriculum and the Learning Process// Russian Education & Society. 2016. Volume 58. Issue 4. P. 299–312.

The Evolution of Instructional Technology In Malaysia. Yusup Hashim Abd Latif Gapor January 2010 International Journal of Instructional Media 37(3):229-238

Logical methods of application of pedagogical technologies in preparation of students for profession Khakimova Sevara Hamdamovna European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 No. 8, 2020 ISSN 2056-5852

Махмутов М. И. «Проблемное обучение. Основные вопросы теории: монография». — М.: «Педагогика», 1975. — 368 с.

Alimova Fotima Zakirovna. Innovative technologies in training of medical staff. «Science and Education» Scientific Journal. Volume 1 Issue 3

ТЮРКСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

*Тошбекова Дилором Исмоиловна,
Самаркандский государственный университет им.Ш.Рашидова*

*Вохидова Нигора Абдузугуровна,
Узбекско-финский педагогический институт*

Аннотация. В статье рассмотрены закономерности комплексного освоения слов тюркского происхождения путем описания механизмов вхождения лексем из одного языка в другой в течение длительных русско-тюркских языковых контактов. Сопоставлены данные лексем в этих языках и выявлены их расхождения.

Ключевые слова: тюркизмы, индоевропейские праязыки, генетическое родство, этимология слов, заимствованные слова.

RUS TILIDA TURK OLINMA SO'ZLARI

*Toshbekova Dilorom Ismoilovna,
Samarqand davlati Sh.Rashidov nomidagi universitet*

*Vohidova Nigora Abduzugurovna,
O'zbek-Finlyandiya pedagogika instituti*

Annotatsiya. Maqolada rus-turkiy tillarining uzoq vaqt davomidagi aloqalar natijasida bir tildan ikkinchi tilga leksemalarning kirib kelishi mexanizmlarini bayon qilish orqali turkiy tillaridan bo'lgan so'zlarning murakkab rivojlanish qonuniyatlari haqida so'z boradi. Bu tillardagi leksemalar solishtirilib, ularning nomuvofiqliklari aniqlanadi.

Kalit so'zlar: turkizmlar, qadimiy hind-yevropa tillari, genetik munosabat, so'zlarning kelib chiqishi, o'zlashtirma so'zlar.

TURKIC BORROWINGS IN THE RUSSIAN LANGUAGE

*Toshbekova Dilorom Ismoilovna.
Samarkand State University named after Sh. Rashidov*

*Vohidova Nigora Abduzugurovna,
Uzbek-Finnish pedagogical institute*

Abstract. The article discusses the regularities of the complex development of words of Turkic origin by describing the mechanisms for the entry of lexemes from one language into another during long-term Russian-Turkic language contacts. These lexemes in these languages are compared and their discrepancies are revealed.

Keywords: Turkisms, Indo-European parent languages, genetic kinship, etymology of words, borrowed words.

В течение многих веков языки взаимодействовали между собой, обмениваясь словами, фразами и грамматическими конструкциями. Русский язык не является исключением в этом отношении, и одним из значительных влияний на него стали тюркские языки. Тюркские заимствования играют важную роль в обогащении лексикона и расширении выразительных возможностей русского языка. В данной статье мы рассмотрим несколько примеров таких заимствований и их влияние на русский язык.

Первые тюркские заимствования в русском языке появились в связи с политическими, культурными и торговыми контактами между русскими и тюркскими народами. Одним из самых древних заимствований является слово «кызыл» (красный), которое происходит от тюркского слова «кызыл». Также в русский язык было заимствовано слово «башня» (от тюркского «баш» - голова), которое означает высокое здание, обычно с ограниченным числом этажей.

Однако наиболее значительное влияние тюркских языков на русский произошло во времена Монгольского ига. Под влиянием монгольского языка русский язык получил значительное количество заимствований. Например, слова «юрта» (жилище), «кобыла» (конь), «сундук» (ящик) и «буряк» (овощ)

имеют тюркское происхождение. Также монгольские заимствования оказали влияние на грамматическую структуру русского языка, в частности, на образование форм именительного падежа у существительных.

После Монгольского ига тюркские заимствования продолжали поступать в русский язык в результате торговых и культурных контактов с тюркскими народами. Одним из примеров таких заимствований является слово «чай» (горячий напиток), которое пришло из китайского языка через тюркские языки. Также многие слова, связанные с кочевым скотоводством, такие как «ком» (консистенция молока), «ковш» (предмет для набора воды), «палатка» (переносное жилище) имеют тюркское происхождение.

Современные тюркские заимствования в русском языке отражают современные социокультурные связи между русскими и тюркскими народами. Например, слово «шашлык» (жареное мясо на шампурах) пришло в русский язык из тюркских языков и стало популярным блюдом в русской кухне. Также в русском языке используются слова «кайф» (удовольствие) и «шалаш» (простое жилище), которые имеют тюркское происхождение.

Тюркские заимствования в русском языке играют важную роль в разнообразии и выразительности лексикона. Они позволяют расширить возможности языка и усилить его культурную связь с тюркскими народами. Кроме того, тюркские заимствования свидетельствуют о долгой истории взаимодействия между этими языками и культурами.

Однако, несмотря на значительное количество тюркских заимствований в русском языке, они не затмили его уникальность и самобытность. Русский язык сохраняет свою грамматическую структуру, фонетические особенности и другие характеристики, которые делают его уникальным и отличающимся от других языков.

В современном мире, где границы смываются, и межкультурные связи становятся все более важными, понимание и уважение к разнообразию языков и культур становятся неотъемлемой частью образования и общения. Изучение тюркских заимствований в русском языке помогает не только расширить лексикон и понимание русского языка, но и способствует культурному обмену и укреплению связей между различными этническими группами.

Вот несколько примеров тюркских заимствований в русском языке:

Башня - происходит от тюркского слова «баш», которое означает «голова». Это слово используется в русском языке для обозначения высокого здания, обычно с ограниченным числом этажей.

Юрта - это слово, означающее традиционное жилище, передвижную палатку. Оно пришло в русский язык из тюркских языков и используется для обозначения аналогичных конструкций.

Ком - это слово, которое описывает консистенцию молока. Оно имеет тюркское происхождение и используется в русском языке для обозначения плотной, вязкой консистенции молочных продуктов.

Кобыла - происходит от тюркского слова, обозначающего «коня». В русском языке это слово используется для обозначения женского пола лошади.

Чай - это слово, означающее горячий напиток. Оно пришло в русский язык из китайского через тюркские языки и стало широко распространенным термином.

Шашлык - это слово, обозначающее жареное мясо на шампурах. Оно имеет тюркское происхождение и стало популярным блюдом в русской кухне.

Это лишь несколько примеров тюркских заимствований в русском языке. Они демонстрируют разнообразие слов и понятий, которые были заимствованы из тюркских языков и стали неотъемлемой частью русского лексикона.

Таким образом, тюркские заимствования являются неотъемлемой частью русского языка, обогащая его лексикон и отражая взаимосвязи между различными языками и культурами. Они проникли в русский язык на разных этапах его истории и отражают тесные связи между русскими и тюркскими народами. Изучение и понимание этих заимствований способствует расширению культурных горизонтов и укреплению межкультурного диалога. Эти заимствования вносят важный вклад в разнообразие и выразительность русского языка.

Кроме того, тюркские заимствования в русском языке свидетельствуют о влиянии культуры и образа жизни тюркского населения на русскую культуру. Они позволяют лучше понять и оценить традиции, обычаи и историю тюркской культуры. Это открывает двери к взаимопониманию и укреплению связей между этническими группами, содействуя культурному обмену и обогащению.

В заключение можно сказать, что тюркские заимствования являются важной составляющей русского языка. Они отражают богатство его истории и разнообразие культурных связей. Изучение и понимание

этих заимствований позволяет лучше осознать и уважать многообразие языков и культур нашего мира.

Они показывают, как разнообразные сферы жизни и культуры тюркских народов внесли свой вклад в лексикон русского языка. Такие заимствования позволяют расширить выразительные возможности русского языка и укрепить связи между различными этническими группами.

Вот еще несколько примеров тюркских заимствований в русском языке:

Чебуреки - это слово, которое обозначает популярное восточное блюдо, состоящее из тонкого слоя теста, начиненного мясом, овощами или сыром, и жареного во фритюре. Оно имеет тюркское происхождение и стало популярным в русской кухне.

Балахон - это слово, которое означает длинную верхнюю одежду, чаще всего с капюшоном. Оно происходит от тюркского слова «*balahana*» и используется в русском языке для обозначения подобного типа верхней одежды.

Ёлка - это слово, которое обозначает еловое дерево, которое часто используется как новогодняя елка. Оно имеет тюркское происхождение и используется в русском языке для обозначения этого хвойного растения.

Кибитка - это слово, которое означает небольшую легкую повозку с крышей. Оно происходит от тюркского слова «*kibitka*» и используется в русском языке для обозначения подобного типа транспортного средства.

Ташкент - это слово, которое обозначает столицу Узбекистана. Оно имеет тюркское происхождение и используется в русском языке для обозначения данного города.

Кумир - это слово, которое означает идол, объект поклонения или восхищения. Оно происходит от тюркского слова «*kumir*» и используется в русском языке для обозначения такого объекта.

Это лишь еще несколько примеров тюркских заимствований, которые существуют в русском языке. Они показывают, как культурный обмен и взаимодействие между тюркскими народами и русскими сказываются на языке и расширяют его лексический арсенал. Тюркские заимствования в русском языке являются свидетельством долгой истории взаимодействия между этими народами.

Продолжим рассмотрение тюркских заимствований в русском языке.

Бубен - это слово, которое обозначает музыкальный инструмент в виде круглой пластинки с металлическими дисками или колокольчиками. Оно происходит от тюркского слова «*bubun*» и вошло в русский язык для обозначения этого инструмента.

Алая - это слово, которое означает ярко-красный цвет. Оно происходит от тюркского слова «*al*» и используется в русском языке для обозначения этого оттенка.

Тамга - это слово, которое обозначает герб, символ или знак, используемый для идентификации или маркировки. Оно имеет тюркское происхождение и используется в русском языке для обозначения подобных символов или знаков.

Кумир - это слово, которое означает идол, объект поклонения или восхищения. Оно происходит от тюркского слова «*kumir*» и используется в русском языке для обозначения такого объекта.

Ярмарка - это слово, которое обозначает временный рынок или ярмарку, где торгуют различными товарами. Оно происходит от тюркского слова «*yarmak*» и используется в русском языке для обозначения такого типа мероприятий.

Сумка - это слово, которое обозначает предмет для хранения и переноски вещей. Оно имеет тюркское происхождение и используется в русском языке для обозначения таких предметов.

Караван - это слово, которое означает группу путешественников, обычно с торговыми целями, движущихся вместе для обеспечения безопасности и поддержки друг друга. Оно имеет тюркское происхождение и используется в русском языке для обозначения подобных караванов и их деятельности.

Теория тюркских заимствований в русском языке представляет собой одно из направлений лингвистических исследований, которое изучает процесс и результаты заимствования слов и выражений из тюркских языков в русский язык. Эта теория стремится объяснить, каким образом тюркские языки внесли свой вклад в формирование лексического состава русского языка.

Существует несколько главных подходов к теории тюркских заимствований. Одна из них связана с контактами между различными этническими группами и культурами. В рамках этого подхода предполагается, что заимствования возникли в результате длительных и интенсивных контактов между тюркскими народами и русскими. В процессе общения и обмена культурными и материальными благами тюркские слова и понятия постепенно проникали в русский язык.

Другой подход к теории тюркских заимствований связан с историческими фактами и языковыми изменениями. Этот подход уделяет внимание историческим периодам, когда заимствования были особенно интенсивными, и исследует, какие факторы могли способствовать проникновению тюркских слов в русский язык. Например, периоды политического и культурного влияния тюркских государств на Русь могли способствовать заимствованиям.

Также важным аспектом теории тюркских заимствований является исследование механизмов, с помощью которых происходило заимствование. Некоторые слова могли быть заимствованы непосредственно, то есть быть взятыми из тюркских языков в своей первоначальной форме. Другие слова могли быть адаптированы и претерпеть изменения в своей фонетической и грамматической структуре, чтобы соответствовать русскому языку.

Теория тюркских заимствований в русском языке представляет собой сложную и многогранную область исследований, которая требует детального анализа и сопоставления языковых данных. Использование лингвистических методов и подходов позволяет лучше понять процессы взаимодействия между языками и культурами и внести свой вклад в изучение истории и развития русского языка.

Исследования в области тюркских заимствований в русском языке имеют не только лингвистическую, но и культурологическую значимость. Они позволяют более глубоко понять взаимодействие различных культур и народов, а также их влияние на лексический и культурный контекст русского языка.

Одной из ключевых задач теории тюркских заимствований является классификация и систематизация этих заимствований. Лингвисты выделяют различные группы тюркских слов в русском языке в зависимости от их семантического поля. Некоторые тюркские заимствования связаны с сельским хозяйством (например, «тюркская огуречная лексика»), другие с военными терминами («тюркская конница»), а некоторые с бытом и культурой (например, «тюркские национальные костюмы»).

Также стоит отметить, что тюркские заимствования в русском языке могут варьироваться по степени ассимиляции. Некоторые слова сохраняют свою тюркскую форму и произношение, сохраняя связь с их источником, в то время как другие слова претерпевают изменения и адаптируются к русской грамматике и фонетике.

Более широкий контекст теории тюркских заимствований включает исследование не только лексических единиц, но и грамматических структур и фразеологических выражений, которые имеют тюркское происхождение. Это позволяет рассмотреть более глубокие аспекты влияния тюркской культуры и языка на русский язык.

В заключение, теория тюркских заимствований в русском языке представляет собой важную область исследований, которая помогает расширить наши знания о взаимодействии языков и культур. Исследования в этой области позволяют нам лучше понять формирование и развитие русского языка, а также раскрывают многогранный культурный контекст, который лежит в основе лексического богатства русского языка.

ЛИТЕРАТУРА:

Большой энциклопедический словарь. 2-е изд.-М.: «Большая Российская энциклопедия»; СПб: Норинт, 2002.

Е. А. Кожевникова. Тюркизмы в современном русском языке Архивная копия от 23 ноября 2018 на Wayback Machine // «Грани познания». № 1(2). Май 2009

Грубер Е. Этимологический словарь русского языка: для школьников и студентов: около 1000 слов. М.: Локид-Пресс, 2007. 576 с.

Преображенский А., Этимологический словарь русского языка: в 3 т. – М.: Академия наук СССР, 1914-1949

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. Т. 4 (Т– Ящур)\ Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. 2-е изд., стер.-М.: Прогресс, -1987.

Славянская энциклопедия век: в2-х томах. Автор-составитель Владимир Вольфович Богуславский. ОЛМА Медиа Групп. М., 2004. Стр 782.

Крысин Л.П. Русское слово, свое и чужое: Исследования по русскому языку и социолингвистике. – М.: Языки славянской культуры, 2004. Стр.25

JEYN OSTINNING “PRIDE AND PREJUDICE” ROMANIDA AYOLLAR OBRAZI VA GENDER MASALALARI

Xodjayeva Dilafruz Izatilloevna,
PhD, dotsent, BuxDU

Bozorova Xurshida Botirovna
BuxDU 1-bosqich

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz yozuvchisi Jeyn Ostinning “Pride and Prejudice” romanida tasvirlagan ayollar obrazi tahlil qilingan va gender masalalari ko'rib chiqilgan. Yozuvchi uslubi badiiy asar qahramonlari bo'lgan ayollar obrazi va xarakteri orqali tahlil qilinib, romandan keltirilgan parchalar yordamida ochib berilgan. Asar yaratilgan davrda mavjud ijtimoiy hayot va gender masalalari, jamiyatda ayol va erkak o'rni hamda munosabati, oila va nikoh munosabatlari, hamda ularga nisbatan erkak va ayollarning bir-biridan farq qiluvchi va o'xshash qarashlari, shuningdek, fikr erkinligi va insoniy munosabatlar tahliliga e'tibor qaratilgan. Asarda o'z davrining dolzarb muammolaridan biri bo'lgan jamiyatda va hayotda ayollar o'rni masalasi ko'ndalang qo'yilgani yoritilgan. Adabiyotlar tahlili qismida dunyoning mashhur olimlari tomonidan romanning tahlili va asar qahramoni haqidagi fikrlari keltirib o'tilgan. Maqolaning amaliy qismida keltirilgan fikrlar tahlil qilinib obrazlar xarakteri oydinlashtirilgan, shuningdek, asardan keltirilgan parchalar orqali qahramonlarning xarakteri va gender tenglik uchun kurashishi masalalari ochib berilgan. Bundan tashqari, yozuvchining va asar qahramoni Elizabet Bennetning oila va nikoh borasidagi qarashlari ham tahlil qilingan. Gender masalasi insoniyat hayotining turli jabhalari uchun o'ziga xoslikka ega bo'lib, odamlarning his-tuyg'ulari, o'zini tutishi, atrof-olam bilan o'zaro munosabati, aksiologik yo'nalishlarni erkak va ayol sifatida qabul qilish va o'zlashtirishi ilm-fanning turli sohalarida dolzarb bo'lib qoldi. Maqola so'ngida qilingan tahlillar yuzasidan xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar. Ayol obrazi, gender, badiiy adabiyot, badiiy obraz, shaxs va jamiyat, gender tenglik, yozuvchi uslubi, status, syujet.

IMAGE OF WOMEN AND GENDER ISSUES IN PRIDE AND PREJUDICE BY JANE AUSTEN

Khodjayeva Dilafruz Izzatullaevna,
PhD, associate professor, BukhSU

Bozorova Khurshida Botirovna
BukhSU, Master student

Abstract. This article analyzes the image of women described by the English writer Jane Austen in the novel «Pride and Prejudice» and considers gender issues. The writer's style is analyzed through the image and character of the women who are the heroes of the work on the basis of passages taken from the novel. The writer focuses on the social life and gender issues existing at the time of the creation of the work, the role and relationship of women and men in society, family and marriage relations, as well as the different and similar views of men and women in relation to them, the analysis of freedom of thought and human relations. In the work, the issue of the status of women in society and in life, which is one of the urgent problems of its time, is highlighted. In the practical part, the analysis of the novel and the opinions of the famous scientists of the world are given. The presented ideas were analyzed and the character of the images was clarified. In the analytical part of the article, the character of the heroes and the struggle for gender equality are revealed through excerpts from the work. In addition, the views of the writer and the hero of the work on family and marriage are also analyzed. The issue of gender is peculiar in different aspects of human life, people's feelings, behavior, interaction with the environment, acceptance and reduction of axiological orientations as male and female have become relevant in various fields of science. At the end of the article conclusions were drawn from the analysis.

Key words. Female image, gender, fiction, literary personage, person and society, gender equality, writer's style, status, plot.

Образ женщины и гендерные вопросы в романе Джейн Остина «Гордость и предубеждение»

Ходжаева Дилафруз Иззатуллаевна,
PhD, доцент, БухГУ

Бозорова Хуриида Ботыровна.
БухГУ, магистр

Аннотация. В данной статье анализируется образ женщин, описанный английской писательницей Джейн Остин в романе «Гордость и предубеждение», а также рассматриваются вопросы гендера. Стиль писателя анализируется посредством образа женщин, являющихся героинями произведения, и раскрывается с использованием отрывков из романа. Писатель фокусируется на социальной жизни и гендерных вопросах, существовавших на момент создания произведения, роли и отношениях женщин и мужчин в обществе, семейных и брачных отношениях, а также различных и схожих взглядах мужчин и женщин, анализе свободы мысли и человеческих отношений. В работе выделяется проблема статуса женщин в обществе и жизни, которая является одной из насущных проблем своего времени. В практической части представлен анализ романа и мнений известных ученых мира. Представленные идеи были проанализированы, и характер образов был уточнен. В аналитической части статьи раскрывается характер героев и борьба за гендерное равенство через отрывки из произведения. Кроме того, анализируются взгляды писателя и героя произведения на семейные и брачные отношения. Гендерная проблема уникальна для различных аспектов человеческой жизни, чувств, поведения, взаимодействия с окружающей средой, принятия и сокращения аксиологических ориентаций, так как разделение на мужское и женское стали актуальными в различных областях науки. В конце статьи делаются выводы из проведенного анализа.

Ключевые слова: Женский образ, гендер, художественная литература, литературный персонаж, личность и общество, гендерное равенство, стиль писателя, статус, сюжет.

Kirish. Ayol va jamiyat masalasi har qanday jamiyat hayotining asosiy va dolzarb hisoblangan markaziy va asosiy nuqtalaridan biri sanaladi. Gender masalasi insoniyat hayotining turli jabhalari uchun o'ziga xoslikka ega bo'lib, odamlarning his-tuyg'ulari, o'zini tutishi, atrof-olam bilan o'zaro munosabati, aksiologik yo'nalishlarni erkak va ayol sifatida qabul qilish va o'zlashtirishi ilm-fanning turli sohalarida dolzarb bo'lib qoldi.

Bizga ma'lumki, badiiy asarni yaratishdan maqsad o'quvchiga badiiy-estetik zavq berish. Asarlar ma'lum bir davr va jamiyatda yaratilgan bo'lsada keng omma uchun mo'ljallangan. Bir necha asrlar mobaynida o'z qadr-qimmatini va auditoriyasini saqlab qolgan asarlar talaygina. Turli sohalarda bo'lgani kabi gender masalasi adabiyotni ham chetlab o'tgani yo'q albatta. Jamiyat ongining jins masalasidagi asosiy tushunchasi bu erkak va ayol sifatleri bo'ladigan bo'lsa, gender erkaklik va ayollik terminlari yordamida namoyon bo'ladi. [9,5] Har bir jins vakili uchun har bir jamiyatda gender jihatidan me'yorni taqozo etadigan erkak va ayolga xos bo'lgan ma'lum bir majburiyatlari va tushunchalari mavjudki, ularni inkor etib bo'lmaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ingliz adabiyotida eng yorqin iz qoldirgan ayol yozuvchilardan biri bo'lgan Jeyn Ostinning asarlari butun dunyo kitobxonlari tomonidan sevib o'qilishi va adabiyotchilarning ko'plab tahlil manbai ekanligi hech kimga sir emas albatta. Bir qator olimlar tomonidan asar va uning qahramonlari sinchkovlik bilan tahlilga tortilgan. T.Tannerning fikriga e'tibor qaratadigan bo'lsak, uningcha Jeyn Ostin asari qahramoni bo'lgan Elizabetni mukammallashtirishga harakat qilib unga juda ko'p joziba bergan [6, 156]. Bunga qarshi tarzda M.Waldron esa obraz yetarlicha mukammallashtirilgan deya ta'kidlaydi [7, 233]. Uning asaridagi qahramonlar oddiylikdan yiroq bo'lib, o'z davrining siyosati va yangiliklaridan boxabar bo'lgan va doimo mukammallikka erishishga intilgan ayollardir. Ingliz yozuvchisi asarlari qahramonlari ayollar bo'lar ekan, shu qahramonlar orqali ayollarning olamni qabul qilishi va anglashini ko'rsatib berishga harakat qilgan. J. Weinsheimer o'zining "Chance and the Hierarchy of Marriages in Pride and Prejudice" nomli maqolasida asar yaratilgan davr va o'sha davrdagi nikoh masalalari haqida fikr bildirib tahlillar olib borgan va asar Elizabet Bennet

hamda asarda keltirilgan personajlarning oila va nikoh haqida fikrlarini o'sha zamondagi hayot va ijtimoiy qarashlar nuqtai nazaridan oydinlashtirib bergan [8, 404-419].

Feminizm va gender masalalari June Hannamning "The Book of Feminism" (England, 2007), Jane Philcer va Imelda Whelehaning "Fifty Keys Concepts in Gender Studies" (London, 2004), B. Daviesning "Gender Theories in Education" (New York, 1996), Betty Friedanning "The Feminine Mystique" (New York, 1963) asarlarida ilmiy tahlil qilingan.

M. B. Ahmedova o'zining "The concept of gender in Sister Carrie by Theodore Dreizer" maqolasida "gender" tushunchasini quyidagicha izohlaydi. [5,3]

The concept "gender" came into widespread use through the development of feminist theory and gender studies. It is based on the theory of social constructivism, whose representatives (mainly feminist writers) It questions the natural emergence of differences between people and explains them in social processes. The term «gender» is meant to criticize the simple idea of «biology as destiny» and refers to the ideology of gender equality.

XIX asrda ingliz jamiyatida ayollarning o'rni va roli bir muncha o'zgara borgan, ya'ni ayollarning madaniy qadriyatlarga bo'lgan ta'siri, oila, ta'lim sohalarida ularning tashabbuskorligi va oddiy uy bekaligidan turli sohalarida o'zini namoyon eta boshlashi yozuvchi qahramon ayollarining maqsad yo'lini belgilab bergan.

Tahlillar va muhokama. Jeyn Ostinning "Pride and Prejudice" romani qahramoni Elizabet Bennet yozuvchi tomonidan o'ziga xos xarakterga ega ayol sifatida gavdalanirilgan, ya'ni u rostgo'y, samimiy va hamma narsani to'g'ri qabul qiladigan inson bo'lib, uning aql-farosati va fikrlash doirasi kengligi kabi fazilatlar alohida ajralib turadi. Uning onasi bo'lmish Bennet xonim uni turmushga uzatish bilan o'ziga bo'lgan bir vaqtda Elizabet umuman boshqa xayollar bilan band edi. Oyisi esa uni moliyaviy ahvoli yaxshi bo'lgan insonga turmushga berish orqali qizning jamiyatdagi statusini oshirish, oilaning kambag'allik botqog'iga tushub qolmasligi uchun yonib-kuyardi.

Mister va missis Bennetlarning suhbatlari va fikrlari orqali gender masalalarini yaqqol ko'rishimiz mumkin. Ular orasidagi dialoglarda ayol kelayotgan ijarachi yigitning bo'ydoq va boy ekanligi haqida gapirganida qizlaridan birini unga uzatish masalasiga sha'ma qilib fikr bildirayotganida toki rafiqasi buni ochiq-oydin aytmagunicha janob Bennetning hayoliga bu masala kelmaydi.

Asarda tasvirlangan qahramonlar turli xarakterga ega bo'lgan shaxslar bo'lib, ular o'sha davr ingliz jamiyatidagi insonlar namunasi edi. Elizabetning otasi qizlarining bir-biridan hech qanday farqi yo'q, ular shunchaki o'z yoshlariga xos bo'lgan tentak va omi deya ta'riflaganda kenja qizining opa-singillaridan ko'ra ma'niliroq ekanligini aytib o'tadi.

Asarni o'qir ekanmiz, unda o'sha paytdagi jamiyatda ayol va erkakning statusi hamda dunyoqarashi orasida katta farq bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Misol uchun roman qahramoni Elizabetning otasiga keltirilgan ta'rifni oladigan bo'lsak, asarda shunday parcha keltirilgan:

Mr. Bennet was so odd a mixture of quick parts, sarcastic humour, reserve, and caprice, that the experience of three-and-twenty years had been insufficient to make his wife understand his character. Her mind was less difficult to develop. She was a woman of mean understanding, little information, and uncertain temper. When she was discontented she fancied herself nervous. The business of her life was to get her daughters married; its solace was visiting and news. [1.3]

Yuqorida keltirilgan parchadan shuni ko'rish mumkinki, o'sha davr ingliz jamiyati hayotida ayollarning o'rni jamiyat hayotida juda passiv va ularning faqatgina uy-ro'zg'or bilan bandligiyu, qizlariga munosib kuyov qidirish hayollari bilan bandligi, ta'riflab o'tilganidek, o'sha paytda ko'p uchraydigan ayollar orasidagi savodsizlik kabi nozik masalalarga alohida urg'u berilib o'tilgan. Biroq roman qahramoni Elizabet opa-singillaridan aqlliyoq va farosatligi ham alohida ta'kidlanganki, yozuvchi bunda o'sha davrda ayollarning ham jamiyatning turli jabhalarida faoliyat yuritishlari istagini namoyon etgan.

"I should never considered the distance as one of the advantages of the match" cried Elizabeth. 'I should never have said that Mrs. Collins was settled near her family'. [1. 186].

Berilgan parchadan shu narsa yaqqol ko'rinadiki, Elizabet Bennet uchun nikoh va oila, insonlar orasidagi his-tiyg'u va jamiyat taqazo etgan qandaydir rishtalar shunchaki bir oddiy tushuncha emas, balki tub mohiyatga ega va insonning o'zligini anglash, qadrini bilish, erkak va ayol munosabatining shunchaki nikoh yordamida paydo bo'lishi-yu, doimiy saqlanib qolishini mantiqsiz deb hisoblaydi.

Yozuvchi qahramoni Elizabet o'z atrofidagi qizlardan o'tkir aqli bilan ajralib turadi va aynan shu

narsa tufayli u mister Darsining e'tibori va muhabbatini qozonadi. U atrofdagilar haqida fikr yuritir ekan, insonning ijtimoiy statusi va moliyaviy ahvoriga emas, balki uning qalbiga va o'zligiga alohida e'tibor beradi, vaholangki boshqalar uchun ijtimoiy status va boy qalliq topish masalasi asosiy o'rinda edi. Aynan shu o'tkir aqli va farosati uning g'urur chegarasini belgilab qo'yadi va shu g'urur janob Darsiga nisbatan bo'lgan tuyg'ularini oshkor etishga to'sqinlik qiladi. Nikoh ayolning farovon kelajagini ta'minlashning yagona muqobil vositasi bo'lmasa ham, eng maqbul yo'l edi. Ostin davridagi ayollar bunday imkoniyatni qabul qilishlari yoki yaqinlarining qaramog'ida qolishlari kerak.

Nikoh ayollarga muhtojlikdan saqllovchi vosita sifatida «Pride and Prejudice» asarida bir necha bor ifodalangan. Romanda Bennet xonim turmushga chiqmagan ayollarning o'z jamiyatidagi o'rni va mavqeini nafaqat ikkinchi darajali fuqarolar, balki qashshoqlar deb hisoblaydi, chunki u janob Kollinzning tashrifi chog'idagi iltifotlariga javobida shunday deydi:

He had not been long seated before he complimented Mrs Bennet on having so fine a family of daughters, said he had heard much of their beauty... and added, that he did not doubt her seeing them all in due time well disposed of in marriage... Mrs Bennet, who quarreled with no compliments, answered most readily, 'You are very kind, I am sure, and I wish with all my heart it may prove so, or they will be destitute enough. Things are settled so oddly' [1. 66].

Missis Bennet Kollinzning uning qizlarining go'zalligini e'tirof etganda ona ular muvaffaqiyatli turmush qurmaganda qashshoqlikka uchrashi va bu noto'g'riligini keskin ohangda aytadi.

Ayollar merosga ega bo'lolmaydigan yoki hatto mulkka ega bo'lolmaydigan davr sifatida ular uchun yagona imkoniyat - pul evaziga turmush qurish yoki abadiy qarindoshlariga qaram bo'lish. Bunday noqulay holat «G'urur va andisha»da Bennet xonimning besh qizini munosib erkaklarga turmushga berishga urinishi bilan tasvirlangan. Shunday qilib, ayollar o'zlarini muhtojlikdan saqlab qolish uchun turmush qurishlari kerak. Qashshoqlikdan xalos bo'lish umidi «Pride and Prejudice» romanida bir nechta misollarda aks ettirilgan. Ulardan biri Elizabetning Pemberliga tashrifi paytida, u yerda binoni, uning atrofini va tarkibini ko'zdan kechirar ekan, u bekasi bo'lishini xoxladi:

'And of this place, I might have been mistress! With these rooms I might have been familiarly acquainted! Instead of viewing them as a stranger, I might have rejoiced in them as my own, and welcomed to them as visitors my uncle and aunt'. [1. 253]

Ayol obrazining tasvirida Jeyn Ostin qahramoni Elizabet Bennet orqali jamiyat ayollarining erkinlikka va erkaklar qatori jamiyatda ham oilada ham teng huquqli bo'lishga intilishlari, baxt va farovon hayot uchun kurashishlari, shuningdek o'sha davr sotsiomadaniy hayotida ayollarning ilg'or harakatlari va o'zlarining intilishlari natijasida erishayotgan qator yutuqlari va natijalarini ko'rsatib berishga harakat qilgan. Yozuvchi asarlarida gavdalandirilgan bosh qahramon ayollar ana shunday hurlikka va erkinlikka intiluvchi, mustaqil fikrlaydigan va o'z dunyoqarashlariga ega bo'lgan bo'lgan personajlar hisoblanib, bu Jeyn Ostin davrida ayollar o'z mavqei ba baxti uchun kurasha boshlagani, har bir ayol alohida individual yondashishni talab qiladigan shaxs va jamiyat uchun imkon qadar foyda keltira oladigan, o'zining siyosiy, madaniy va ma'rifiy qarashlariga ega bo'lgan, jamiyatda o'z statusiga ega kishi sifatida o'quvchilar hukmiga havola qilingan.

Xulosa. Angliyada hukm surgan Georgian davrida (XVIII asr oxiri XIX asrlar) bir necha ayol adiblar o'z ijod mahsullari bilan dunyoga tanildilar. Jeyn Ostin ular orasida o'ziga xos uslubi bilan ingliz adabiyotida kirib keldi. O'sha paytlarda yozuvchi ayol sifatida ijod qilish qiyin edi. Ayollarning yozish uslubi erkaklarning yozish uslubiga nisbatan past deb hisoblangan. Turli an'anaviy uslubidan kelib chiqqan holda shuni aytish mumkinki:

Birinchidan, Jeyn Ostin ayolni romanning markaziy figurasi deb hisoblagan holda, bosh qahramon ichki kechinma va his-tuyg'ularini yoritishda ayolarga xos fikrlash orqali ifoda etgan.

Ikkinchidan, yozuvchi tomonidan ayollarning ijtimoiy mavqeini o'rnatishga intilishi, ularning jamiyatda qadr-qimmatini izlashga urinishi, hamda, erkaklar ustunlik qiladigan qadriyatlar tizimini buzishga harakat qilishi o'z asarlarida yaqqol o'z ifodasini topa olgan.

Shunday qilib, Jeyn Ostin qahramonining ideal ayol obrazidan farqi shundaki, uning moddiy ahvoli og'ir, tashqi ko'rinishi unchalik jozibador bo'lmasada o'zini erkin fikrlash huquqiga ega bo'lgan shaxs deb biladi. Elizabet Bennet ideal nikoh va muhabbatni qabul qilmagan holda o'z aql-farosati va ma'naviy yuksakligi natijasida asar qahramonlaridan ustun turadi.

Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, yozuvchi yaratgan asari orqali o'sha davr ingliz jamiyatiga

xos bo'lgan ijtimoiy-madaniy hayot va insonlar orasidagi oilaviy, erkak va ayol, qarindosh-urug'chilik, oila va jamiyat oldidagi inson burchi, insonning ijtimoiy kelib chiqishiga bog'liq bo'lgan omillar va jamiyatda o'z o'rnini topishida mavqening ahamiyati, buning uchun ota-onaning mas'uliyati va say-harakatlari tasvirlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

Jeyn Austen. *Pride and Prejudice*, 2000.

Izzatilloevna, X. D., & Botirovna, B. K. (2023). ROMANTICISM IN “PRIDE AND PREJUDICE”. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities, 11(4), 1862-1865.

Izzatullayevna, X. D., & Akbarovna, K. G. (2022, January). Evfemizmlarning zamonaviy tilshunoslikdagi talqini. In Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes (pp. 182-185).

Khodjaeva, D. I. ., & Saidova, Z. T. . (2022). Interaction between Categories of Taxis and Temporality. EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION, 2(3), 110–113.

Sharafutdinova, D. K., and M. B. Akhmedova. “THE CONCEPT OF GENDER IN ‘SISTER CARRIE’ BY THEODORE DREISER”. Innovative Society: Problems, Analysis and Development Prospects (Spain), Feb. 2023, pp. 7-9,

Tanner, T. Jane Austen, Houndmills, Basingstok, Hampshire and London: Macmillan Press Ltd., 1986. — 291 p.

Waldron M. Jane Austen and the fiction of her time. Cambridge: Cambridge University Press 1999. — 320 p.

Weinsheimer J. Chance and the Hierarchy of Marriages in *Pride and Prejudice*// ELH (1972): Vol.39, No.3, 1972. — P. 404–419.

Рябов О. В. Женщина и женственность в философии серебряного века. Иваново: Иванов. гос. ун-т, 1997. 159 с.

XX ASR O'ZBEK HIKOYALARIDA SYUJET VA UNING TURLARI

Xolmatov Doston Abdujabbor o'g'li
Farg'ona davlat universiteti 2-kurs tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada XX asr o'zbek hikoyachiligida G'afur G'ulom ijodining o'rni va ahamiyati qator asarlari tahlili orqali yoritib berilgan. Yozuvchining syujet va uning turlaridan foydalanish mahorati ko'rsatib berilgan. G'afur G'ulomning uslubidagi o'ziga xosliklar tadqiq etilgan.

Tayanch so'zlar: syujet, mahorat, hikoya, uslub, badiiy vositalar, davr illatlari, tafsil, tahlil, uslub.

СЮЖЕТ И ЕГО ТИПЫ В УЗБЕКСКИХ ПОВЕДИЯХ XX ВЕКА

Холматова Достон Абдуджаббар угли,
студент 2 курса бакалавриата Ферганского государственного университета

Абстракт. В статье на основе анализа ряда его произведений освещаются роль и значение творчества Гафура Гулама в узбекском сказительстве XX века. Показано умение писателя использовать сюжет и его виды. Изучены особенности стиля Гафура Гулама.

Ключевые слова: сюжет, мастерство, повествование, стиль, художественные средства, пороки эпохи, деталь, анализ, стиль.

PLOT AND ITS TYPES IN UZBEK STORIES OF THE 20TH CENTURY

Xolmatov Doston Abdujabbor o'g'li
2nd year undergraduate doctoral student of Fergana State University

Abstract. In the article, the role and importance of Gafur Ghulam's work in Uzbek storytelling of the 20th century is highlighted through the analysis of a number of his works. The writer's ability to use the plot and its types is shown. Peculiarities of Gafur Ghulam's style have been studied.

Key words: plot, skill, narrative, style, artistic tools, period vices, detail, analysis, style.

Badiiy asarda syujetning qanday bo'lishi ijodkor niyatiga, asar mazmuniga bog'liq bo'ladi. Ma'lumki, "Syujet – badiiy shaklning eng muhim elementlaridan biri, asardagi bir-biriga uzviy bog'liq holda kechadigan, qahramonlarning xatti-harakatidan tarkib topgan voqealar tizimi. Syujetning xronikal, konsentrik, retrospektiv, assosiativ turlari mavjud. Xronikali syujetda voqealar orasida vaqt munosabat (A voqea yuz bergandan so'ng, B voqea yuz beradi) yetakchilik qilsa, konsentrik syujet voqealar orasida sabab-natija munosabati (A voqea yuz bergani uchun B voqea yuz berdi) yetakchilik qiladi. Xronikali syujet bir tomondan hayotning keng epik ko'lamda tasvirlash, ikkinchi tomondan qahramon taqdirini davriy izchillikda harakterni rivojlanishda ko'rsatish uchun qulay. Chunki unda asosiy syujet bilan yondosh holda yordamchi syujet chiziqlarini ham yurgazish juda katta hayot materialini qamrab olish imkoniyati mavjud. Xronikali syujetda asarning "badiiy vaqt"i istalgancha kengaytirilishi mumkin: unda "parallel vaqt"da kechayotgan voqealarni tasvirlash, retrospeksiya zamondan ortga qaytish usulidan foydalanish imkoniyatlari ancha keng" [1.289-290]. Shuningdek, "Syujet asarda aks ettirilayotgan voqeadir, yoki harakat, voqea, voqealar silsilasi, zanjiridir" [2.335]. Asosiativ syujetda bir voqea atrofiga ro'y beradigan bir qator syujetlar bir qarashda alohida bo'lib tuyulsa-da, asli bir g'oya bir fikr xulosaga birlashadi, uyg'unlashadi. Syujet voqeliklari bir-birini to'ldiradi, asoslaydi. Konsentrik syujetda syujetlardagi bir nechta voqealar oxir-oqibat bir o'zak syujetni ochishga xizmat qiladi. Syujetning turli xil turlaridan foydalanish borasida G'afur G'ulom mahorati o'ziga xos. Uning "Ko'ngilsizning qilg'i"(1928) hikoyasi retrospektiv syujet asosida qurilgan. Asarning asosiy qahramoni Sarvar xola bo'lib, u "bir tancha bo'lib gurunglashib go'za chuvis o'tirgan qiz-juvonlar" qistovi bilan o'tmishini so'zlab beradi. Xonposhsha va Mukambaroy so'rayvergach: o'z o'tmishini so'zlashdan oldin shunday shart qo'yadi: "–Xayr, qani aytсам аytay, –dedi, – lekin quloqlaringni solib, jim o'tirasizlar, birortalarining "qilt" etib og'iz ochsalar, hikoya o'sha yerda odoyi tamom. Mendan gina qilmanglar, xo'pmi?" [3,7].

Sarvar xolaning dadasi O'roqchilikda mixgarchilik qiladi. U kambag'al, yolg'iz qo'l odam bo'lgani uchun yoniga birorta shogirt yoki xalfa solib ishlatishga qurbi yetmaydi. Sarvarning onasi esa qo'ni-qo'shnilarining to'y, maraka, uy-ro'zg'orlaridagi yumushlariga qarashib, ulardan non, osh olib tiriklikka qarashadi. O'n yettidan o'n sakkizga endigina qadam qo'ygan navqiron Sarvardan tashqari oilada ikkita

kichik o'g'il ukalari bo'lgan. Mahallalaridagi uch qo'shni narida Qosimboy degan katta poyko'pchi bo'lib, uning to'rt-besh joyda katta juvozlari, guruch bozorda besh-oltita do'konlari bo'lgan, har haftada Buxoro tomonga vagon-vagon guruchlarni jo'natib turgan. Uning o'ttiz beshlar chamasidagi G'aniboyvachcha degan o'g'li ham bor bo'lib, xotiniga ko'ngilsiz edi.

Kunlarning birida boyning uyida xizmat qilib yuradigan Sharofat amma degan oqsoch Sarvarni ham ishlarimga qarashib turishsin deb olib chiqib ketadi. Bora-bora Sarvarni Qosimboydan, so'ng uning o'g'li G'aniboyvachchadan qochmaydigan qilishadi. Ushbu holni "Kimsan, Boybuvangdan qochasanmi?", "Nahotki, bitta-yu bitta G'aniboyvachchadan qochsang, xudoga shukur, u kichkina odam emas. Sendaylarga zor ham emas" deya izohlaydilar. Shu bois dadasining boydan qarzi bo'lgani cababli, "boyning uyida bo'ladigan butun mavlaviyatlarda chiqib xizmat qiladigan" bo'lib qoladi.

G'aniboyvachchaning xotini Zumrad mashhur boylardan Inoyathojixonning qizi bo'lib, unchalik chiroyli bo'lmagani bois G'aniboyvachcha unga ko'p ham iqi suyub qaramas edi". Sharofat amma Sarvarni aldab, kelinoyisi – Zumradning uyini yeg'ishtirish bahonasida olib kirib, G'aniboyvachchani changaliga topshiradi.

Sarvar xola ko'z yosh bilan o'zining keyingi taqdirini shunday hikoya qiladi: "... dadamning boydan aqcha olganiga bir yilcha bo'lgan bo'lsa ham bir tiyin to'lay olgani yo'q edi. Boy notariusdan odam bilan kelib, uyimizni xatlatdi. Mahalla-ko'yning narxi bilan hovlimizni boy o'ziga bir yuz yetmish besh so'mga qoldirdi. Boyning dadamdagi haqi ijarasi bilan ikki yuz o'ttiz besh so'm bo'lar ekan, qolgan oltmish so'm pulni dadamga zakotga ushatdi. Biz o'z uyimizni boyga topshirib, ko'chlarimizni ortmoqlab, mana shu yerga kelib qoldik. Dadam meni bir qoshiq obi yovg'on bilan hozirgi erim Sa'di xalfaga erga berdi. Shundan so'ng kuyov, qayin ota chorikorlik qilib, bizni boqmoqqa boshladilar"[3,11].

Hikoyada G'aniboyvachchaning keyingi taqdiri haqida ham ma'lumot Sarvar xola tilidan bayon etiladi: "Mana hozirgi bo'lsa otam-onam o'lib ketdilar Sa'di akangiz yer islohotida Qosimboyning yerini egallab, mol-mulkli bo'ldi. Ukalarim pochchasining yonida yordamchi, Qosimboy o'lib, G'aniboyvachcha shaharda oyoq cho'tkalar emish, yeri hukumat tomonidan bo'lishib berilgan deb eshitgan bo'lsam ham, allazamonlardan buyon ko'rganim yo'q"[3,11].

Yozuvchi Sarvar xolaning o'zini so'zlatish orqali uning taqdirini ta'sirchan ifodalashga erishadi. Hikoya so'ngida ushbu voqelik yosh bola xotiralariga asoslangani ayon bo'ladi. G'afur G'ulom sharq mumtoz adabiyoti, o'zbek xalq ijodiga xos bo'lgan an'ana, hikoya ichida hikoya berish usulidan ustalik bilan foydalanadi.

"Qizaloq"(1928) hikoyasi voqeligi xronikal syujet asosida qurilgan. Asar Mukarramning do'ppi tikib o'tirgan holati tasviri bilan boshlanadi. Yozuvchi chevar xotin-qizlar nutqini juda yaxshi o'rgangan. Mukarrama va uning onasi Zulayho xola tilidan "zangori ipak", "bir qatim", "gulos", "barg", "iroqi do'ppi", "guli beor g'unchalarni" kabi so'z va iboralardan foydalanib, ular nutqidagi hayotiylikka erishadi. Yozuvchi tasvirda do'ppi tikayotgan Mukarrama bilan bog'liq tasvirdan biroz chalg'iydi. Bu orzulari bisyor beg'ubor qiz qiyofasini ko'z oldimizda namoyon etadi. Ushbu hol muallif nutqi vositasida shunday ifodalanadi: "...qizlarning ko'ngli chevar qo'llar iroqi do'ppiga gulbeor g'unchalarni chatar ekan, qaysi baxtli yigit boshida yashnashini ko'zidan o'tkazarmikan? Qizlar qo'li biz yigitlar boshini vositalar bilan silaydi. Faqat o'zlari riyokor, mug'ombir. Ular bizning ko'zlardan buralib qochadilar, ishva bilan yashirinadilar"[3,12].

Do'ppi tikib o'tirgan Mukarramoy qiyofasi, holati shunday tasvirlanadi: "Mukarrama qizil baxmal do'ppiga guli beor g'unchalarni chatdi. Endi oxirgi sannaxni nukraday tishlari bilan uzar ekan, bir xo'rsinib qo'ydi. Uzun, gajjak kipriklari bir ko'tarilib, qaldirg'och qanotiday qayrilma qoshlari bilan apoq-chapoq bo'ldi-da, bir pasayib, pastki qaboqlariga o'girmaday tizildi..."[3,12].

Shu orada ikki noma'lum xotin eshik oldida paydo bo'lib, ular qo'ngiroq polvonning uyini qidirib yurganliklarini aytadilar. Xotinlar "adashib qolganliklari"ni bilishgach, uzr aytib ortga qaytadilar. Mukarrama asli ularning biri Ibayning qo'shnisi, ikkinchisi kelinoyisi ekanligini yaxshi biladi. Mukarrama o'qigan, hukumat xizmatidagi qishloqdoshi Ibayni sevgan, u bilan axdu paymon qilgan. Mukarramaning otasi kambag'al kosib, topgani uy-ro'zg'orga yetmaydi. Shu bois onasining yonida do'ppi tikib, yordam berib. savod chiqarishdan chetda qolgan. Zulayho xola Mukarramaning, "bitta-yu, bitta qizimning nomi bulg'anmasin, mendan ketgandan keyin, topishgani bilan qo'shaqarisin" deya yeru ko'kka ishonmaydi.

Ibay Mukarramaga ota-onasining oldiga bir ikki bor sovchi yuborishini, ular rozi bo'lmasa, boshqa ish qilishini uqtiradi. Hikoyaning ikkinchi qismida Ibay bilan Mukarramaning birgalikda poyezdga chiqib,

qishloqdan qochib ketishi tasviri beriladi. Ana shu kunning ilk sahar payti tasviri hikoyada shunday talqinini topadi: "...Ilk sahar. Tongdan darak yo'q. Quruq, yoqimli shabada chollar saharda turib, o'tgan umrlarini qidirar emishlar. Bomdodga ketarda aytgan ashulalari ham o'sha yigitlikda aytib tugatilmagan yurak dardlari emish. Shuning uchun mungli, zabonli bir qaltirash bilan shabi yaldodan, navqiron subhdan hikoya qilar emish... Xo'rozlar juda pok bir qush. Sahar "qu-quq-qu"lari aqlarga puxtalik, dillarga sevinch, bilaklarga kuch bag'ishlaydi. Ular har sahar haqqush orqali uzoq qarindoshlariga salom yuborar emish...

Zuhro yulduzi ham sahrani juda sevar emish. O'zga yuluzlarning qistalashlariga qaramay, hammadan keyin – sahrani olib, so'ng bitar emish.

Karvonlarga eng unumli yo'l saharda. Ularni uzoq manzillarga Zuhro yulduzi kuzatib qo'yadi. Zuhro yulduzining "yuragi" karvon tuyasining qo'ng'irog'i bilan baravar urar emish..."[1,14-15].

Ushbu hikoya syujetidagi erta tong beg'uborlik timsoli. U go'yo ikki yoshning beg'ubor sevgisi va porloq kelajagidan darak beradi. Zuhro yulduzi detali esa qizning beg'ubor yuksak orzulariga ishora. Karvon tuyasining qo'ng'irog'i poyezd gudogi bilan uyg'unlashib ketadi.

Hikoya syujetida hikoyachi muallif qiyofasi ham yetakchi o'rinni egallaydiki, voqelikka uning munosabati anglatilishiga yordam beradi.

Bu voqeadan so'ng Zulayho xola qizini "oq qiladi". Shokir aka "duoyi bad" qilib, o'zini tinchitdi. Oradan yillar o'tib, ular qizlarini sog'ina boshlaydilar. Kuz paytida mahalla komissiyasidan Shokir akaga xat topshiradilar. Ma'lum bo'lishicha, bu xat Andijon shahridan kuyovi Ibay qizi Mukarramadan ekan. Ular ota-onasidan uzr so'rabdilar. Mukarrama homilador ekan hikoya so'ngida qochqinlarning ota-onasi yoniga kelishlari va qiz nabira ko'rishlari tasviri bilan voqea yakunlanadi.

"Yigit"(1928) hikoyasidagi voqea Boqijon Umarovning kino kassasi yonida bir qizni uchratib qolishi bilan boshlanadi. Yigit qiz bilan tanishib uning ishonchiga erishadi, bilek olib berib, birga kinoga kirishadi. Qizning akasi Gosstraxda ishlar ekan, otasi qari bo'lib, onasi vafot etgan ekan. O'zi doyalik kursida o'qir, endi o'n sakkizdan o'n to'qizga o'tibdi. Ismi Adolat bo'lib, sho'x yigitlarni yoqtirar ekan. Unday zukko yigitlarni birinchi bor ko'rishi emish. Keyingi voqealarni Boqijon shunday hikoya qiladi: "Shu voqeadan keyin men u bilan kinolarga boradigan bo'lib qoldim. Bir kuni akasi bilan tanishtirdi. Bir xaftadan mo'l ko'rishmasak, sog'inshadigan, ora-sira xat xabar yozishadigan bo'ldik. To'g'risi, bir kuni gapdan gap urinib, bir-birovimiz bilan turmush qurishga so'z berishdik. Bir-birimizdan ranjmay, to'y kunlarini sabrsizlik bilan kuta boshladik..."[1,20].

Kunlarning birida xizmat vaqti tugallab qolay deganida so'lingina bir qiz kirib kelib, "Umarov shu yerdamilar?" deb yigitga murojaat qiladi. Qiz yigitni, Boqijon Umarovni oldiga spravka so'rab kelgan ekan. Bu spravka ijtimoiy kelib chiqishi haqida ekan. Yigit soliq idorasida ishlar, bunday spravkani berolmas edi. Shunday bo'lsa-da, ish vaqti tugaganini, ertaga kelishini aytib, qizning ortidan chiqadi. Qizni shu tariqa bir hafta aldaydi. Uni kinoga taklif qiladi, Adolatga ishlatgan muomalani unga ham ishlatadi. Shu tariqa Adolatga so'z berib qo'yanidan o'kinib, uni unuta boshlaydi. Qiz kunlarning birida butun sirlarini bayon etadi: "U bizning idoraga o'zicha kelmay, Adolat tomonidan, mening xulqim va odatim, boshqa xotin-qizlarga qanday qarashimni sinamoq uchun kelgan ekan..."

Boshimdan qaynoq suv quyilgandek gangib qoldim.

Sharmanda buldim.

Sinaldim.

Sinadilar axir..."[3,21].

G'afur G'ulomning "Yigit" hikoyasida ana shunday odob-axloq masalasi yoritiladi.

"Puch umidlar"(1928) hikoyasining qahramoni Po'latjon va Zulfiyadir. Ular bir-birlarini sevadilar. Yangi davr yoshlari singari maktabda birga o'qiydilar. Po'latjon kimsan Azizxo'ja boyni o'g'li bo'lsa Zulfiya kambag'al oilaning farzandi. Po'latjon yozgan xatlarida Zulfiyaga katta va'dalar beradi. Zulfiyaning avval o'qishni tugatay degan so'zlariga "men senga yordamchi bo'laman" deya ishonitiradi. Shu bilan birga "Po'latjon yangi kishi, yangi turmush kishisi. U har narsada yangilik qidiradi. Topib, topib kelgan narsalarini "yangicha" sarf qilishni istaydi. Zulfiya har qancha yangi zamon guli bo'lib, o'sib ungan bo'lsa ham, baribir u eski oilada tug'ilgan. Shuning uchun Zulfiyada Po'latjon qidirgan "yangilik" topilmaydi"[3,23].

Ular turmush quradilar. Oradan ikki yil o'tadi. Zulfiya farzand ko'rish arafasida Po'latjon "Bir to'da bo'ydoq kimsalar ichida ishlashinga men rozi emasman" desa, qaynonasi "Xotin boshingiz bilan o'qib

shahar olib berar edingizmi? deya o'qishdan, sevgan yacheykasidan ajratib oladilar. Zulfiya farzand qo'radi va unga Solih deb ism qo'yadilar. Kunlarning birida Po'latjon o'rtoqlarining yordami bilan bir amallab okrugga kelgan razvyorstka bo'yicha Moskvaga o'qishga jo'namoqchi ekanini, u yerda to'rt yillar bo'lishini aytadi. Zulfiya ilgarigi va dalariga ko'ra birga o'qimoqchi ekanliklarini eslatga, Po'latjon tilaklariga bolalari xalaqit berishini aytadi. Solih uchun Zulfiya nafaqa olib turishini yodiga soladi. Asar xronologik syujet asosida qurilgan bo'lib, uning yechimi Po'latjonning Moskvadan yozgan xati bilan yakunlanadi:

“Zulfiya!

Kechirasan, studentlik xayoti o'zingga ma'lum, olgan aqcham bilan bir o'zim kun kechira olmayman. Binobarin, Solihning oqcha (nafaqa)sini ham shu choqqacha ham yubora olmadim. Bundan buyoqqa ham yuborishga iqtidorim yo'q. Senga ishonch bo'lsin deb maktabdan olgan spravkamni yubordim. Senga va Solihga salom bilan Po'latjon”[3,26].

Hikoyada xat tafsilidan mohirlik bilan yozuvchi foydalanadi. Xat voqelikni ta'sirchan bayoni uchun xizmat qilib, qahramonlar ichki dunyosi, xarakterini yoritishga xizmat qiladi. Asarda Po'latjonning xati syujetning yechimi vazifasini bajaradi.

“Jo'rabo'za”(1928) hikoyasi xronikali syujet asosida yaratilgan bo'lib, asosiy qahramoni o'ttiz yoshlardagi dehqon yigit Ahmadqul. Uning uch ukasi bor bo'lib, qo'llaridagi “ikki desat” yerga paxta, bir oz jo'xori bilan kuzgi qirqma qovun ekanlar. Ular dalaga kapa tikib, pishib yotgan qovunlarni poylab yotadilar. Hikoyaga “Daryolarning ul yuzida otim yurganu, Quyishqonni sag'risiga botib yurganu...” satrlarini xat boshida keltirish bilan boshlangan. Xalq og'zaki ijodidagi ot obrazi bilan bog'lik ushbu qo'shiqning berilishi bejiz bo'lmay, u syujetda muhim o'rin tutadi.

Hikoya voqealari “Paykalning so'nggi damlari, chaylada yaktakni qiya qilib yotmagan kishi sovuq yeydi”gan payt – kuz tasviri bilan boshlanadi: “Tong quyoshi Qo'ng'iroq tepa orqasidan bug'riqib qoraydi. Uning birinchi shu'lalari eng daroz teraklarning uchlarigagina tushadi. Ostida quyuq to'g'on palak yaproqlari shabnamli, marvarid taqqan qizlarday. Qoraqo'tir qirqma qovunlarining yuzlari terlagan, go'yo shafaq latofatidan sharmisor bo'libdi. Chayla ustiga ishkomb bo'lib, yopilib tushgan suv qovoqlar ana uzilay, mana uzilay deb, osilib turadi”[3,56]. Ushbu tabiat tasviri voqea ro'y bergan vaqt – kech kuz manzarasini ko'z oldimizda namoyon etadi.

Ahmadqul va uning ukalari oldiga Bo'ta kelib, Turvat bozoriga sayilga borishga ko'ndirmoqchi bo'ladi. “Vaqtsiz jo'jalagan” Bo'taga Axmadqul “Ayni yig'im-terim vaqtida sayling nimasi?” deya rad javobini beradi.

Bo'taning ikkinchi bor Axmadqullar qo'rg'oniga tashrifi ularning ko'sak chuvib o'tirganlarida ro'y beradi. Bo'ta XX asrning 20-yillarida ochilgan yosh-yalanglar uchun Madiyorning qo'rg'onidagi savodsizlar kursiga borib o'qishni ham xohlamaydi. Ahmadqulning ukalari esa o'qishni istaydilar. Bo'ta o'zining bu holatini shunday izohlaydi: “Hammalarning mulla bo'lib ketsalaring, podani kim boqadi? Men bilan Ahmadqulning o'qimaganimiz ham ma'qul. Ora-sira omi benavolar ham bo'lib tursin. Bizning diydami qotib qolgan, nima deysan Ahmadqul?”[3,58].

Ahmadqul uning bu so'rog'iga javob bermaydi. Uning ushbu sukut saqlashi Bo'taning fikrini inkor etgani edi. Ammo unda Bo'taning so'zlarini ochiq rad etishga jur'at yetishmaydi. Ma'lum bo'lishicha, Bo'ta Ahmadqul ustidan “kattalik qilib qo'ygan”, Beshqo'rg'on yigitlari tashkil etgan jo'rabo'zaga uni ham qo'shib qo'ygan ekan. Uning bu gapiga ukalari keskin rad javobini beradilar. Akalarini bo'zaga jo'ra bo'lmasligini aytadilar. Ahmadqulning Bo'taga so'z berib yuborishi quyidagi so'zlardan so'ng ro'y beradi: “– Akalaring senlarning so'zlaringdan chiqmaydigan bo'lsa, bekorga belbog' boylab yurgan ekan. Katta boshi bilan kulishlaring nimasi, har kim o'ziga munosib ishni qiladi-da...”[3,58].

Hikoyaning keyingi qismida Ahmadqulning bir to'da badmast qurama yigitlar bilan gulxan atrofida bo'zaxo'rlik qilib o'tirgani tasvirlanadi: “Ahmadqul kech qolgani uchun uch manak, ikki zarang dam olmas, ikki zarang dam olar bo'za ichishga majbur qilindi. Bo'ta aytgancha, “yigit kishi” ichmayman demadi. Uch manakni osonlik bilan ichdi. Ikki zarang dam olmasining birini zo'r bilan ichdi, ikkinchisini yarmigacha borganda ko'ngli allanechuk bo'lib ketdi. Gulxanga qarab ichganlarini barisini tashladi...

Biy g'azablandi. Ahmadqulga darra urdilar. Yana shtraf, yana navbat bilan kosa, uzluksiz ichmoqdalar. Nordon, taxir, bo'tana oqshom zardobi qorinlarni qappaytirmoqda, boshlarni qizdirmoqda o'rtadagi katta chora bo'shar-bushamas katta xumdan kir bo'z belbog'lar orqali suzib o'tkazmoqdalar”[3,59].

Yozuvchi o'tgan asr boshlarida jadid adabiyotida qoralangan ichkilikbozlik illatini o'ziga xos tarzda

tasvirlab, manzarani yanada quyuq qora bo‘yoqlar bilan taqdim etadi: “Yana ichadilar, olam-jahon achimsiq hid. Bu ham yetmaganday bir sasib, bir yonib yotgan gulxanni puflab qo‘yadigan esli kishi yo‘q. Ko‘zlarni yoshlantiradigan achchik tutun burqidi”[3,60].

G‘afur G‘ulom asar syujetidagi ta’sirchanlikni peyzaj tasviri orqali ham ta’minlaydi: “Tashqarida hech kimdan hadiksiz yaydoq izg‘irin hukmron u o‘z zo‘ravonligini yalang‘och daraxtlarga ko‘rsatadi. Bir xo‘roz, ikki xo‘roz, uch xo‘roz qichqirib o‘tdi. Allaqaylarda itlarning qayg‘uli xurishlari...[3,60] Adabiyotshunos A.Sabirdinov ta’kidlaganidek, “G‘.G‘ulom–manzara chizishning, tabiatdagi harakat, holat ranglarni keng ifodalashning mohir ustasi. Uning teran nigohi tabiatdagi lahzalik o‘zgarishlarni rassomona tiyraklik bilan ilg‘ay oladi”[4,8]. Yuqoridagi yaydoq izg‘iriy, yalang‘och daraxtlar tafsillari yaramas bo‘zaxo‘rlik odati va ojizligi tufayli ana shu muhitga tushgan Ahmadqul va unga o‘xshaganlarga ishoradir. Qayg‘uli huriyotgan itlar esa hikoya so‘ngida ro‘y beradigan fojidan darakchi.

O‘zini bilmas holga tushgan Ahmadqul ulfatlarini tark etib, asov otga minib, manzil tomon yo‘l oladi. Erta bilan ot qo‘rg‘onga buktargi yechiq, ayil bo‘shagan holda yetib boradi. Ahmadqulni qo‘shni dehqonlar yordamida uch ukasi izlashga tushadilar.

Hikoya syujetidagi yechim “yig‘ilishib, qarg‘alar uymalashgan yerga bordilar. Unda, ot tuyog‘ida ichak ro‘dalari ag‘darilgan, afti-angori cho‘qilgan, timdalangan boshi majag‘langan, choponlari burda-burda, o‘ng oyog‘i yalang‘och Ahmadqulning badani – sovigan murdasi yotar edi. Yonida siniq nos shisha, yerga sochilgan ikkita bir mirlik chaqa, bitta uch mirlik tangalari bilan...”[3,61].

Xullas, G‘afur G‘ulom hikoyalarida syujet tasirchanligini taminlash uchun uning elementlaridan, turli tasvir vositalardan, ifodalardan, tafsillardan, kompozitsion unsurlardan samarali foydalaniladi. Asar mavzusi va g‘oyasining salmoqdorligi ta’minlaydi.

ADABIYOTLAR:

- 1.Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. –Toshkent: Akademnashr, 2010.
- 2.To‘ychiyev U. O‘zbek adabiyotida badiiylik mezonlari va ularning maromlari. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2011.
- 3.G‘afur G‘ulom. Mukammal asarlar to‘plami.O‘n ikki tomlik. Oltinchi tom. –Toshkent: Fan, 1986.
- 4.Sabirdinov A. Ma’naviyat va marifat chashmalari. –Toshkent: Akademnashr, 2016.

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

PEDAGOGIKA YO'NALISHIDA OTM BOSHQARUV TIZIMLARIDA AKMEOLOGIK YONDASHUVLAR

Ma'murov Baxodir Baxshullovich,

Buxoro davlat pedagogika instituti rektori, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Annotatsiya. Oliy ta'lim muassasalari shaxs va jamiyat kelajagini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ta'limning dinamik tabiati o'quvchilarning o'zgaruvchan ehtiyojlarini qondirish uchun doimiy takomillashtirish va moslashishni talab qiladi. Akmeologiya, shaxsiy va kasbiy rivojlanish fani, oliy ta'limni boshqarish tizimlarini, xususan, pedagogika sohasida takomillashtirish uchun qimmatli asos yaratadi. Ushbu maqola oliy ta'limni boshqarishda akmeologik yondashuvlarning ahamiyati va ularning pedagogik amaliyotga ta'sirini o'rganadi.

Kalit so'zlar: Akmeologik yondashuv, pedagogika instituti, takomillashtirish, yuqori natijalarga erishish.

Akmeologiya yunoncha «akme» eng yuqori nuqta yoki cho'qqi degan ma'noni anglatadi, shaxsiy va professional rivojlanishning eng yuqori darajasiga erishishga qaratilgan. Oliy ta'lim sharoitida akmeologiya talabalarni potentsial, o'z-o'zini kashf qilish, rivojlantirishga urg'u beradi. Ushbu yondashuv pedagogikaning samarali o'qitish va o'rganish tajribasini osonlashtirishga intiladigan maqsadlariga mos keladi.

Zamonaviy oliy pedagogik ta'limning rivojlanish tendentsiyalaridan biri akme-yo'naltirilgan yo'nalish hisoblanadi. Maqsad - bo'lajak o'qituvchilarni ijtimoiylashtirish, kasbiy o'zini o'zi belgilash va o'quvchilarning o'qishdagi yutuqlari uchun shaxsiy javobgarligini ta'minlash. Tadqiqot maqsadi pedagogika oliy o'quv yurtlarida o'qituvchilarni tayyorlashda akmeologik yondashuvni joriy etish nazariyasi va amaliyotini tahlil qilishdan iborat.

Akmeologik yondashuvni qo'llash tarixi akmeologiyaning fan sifatida evolyutsiyasi bilan chambarchas bog'liq. Olimlarning fikricha, 20-asrning oxirlarida akmeologiya institutsionalizatsiya davridan o'tdi [1]. Shuni ta'kidlash kerakki, institutsionalizatsiya davri ijtimoiy voqelikni o'rganish metodologiyasi sifatida akmeologik yondashuvni joriy etish nazariyasi va amaliyoti sohasidagi faol ish bilan tavsiflanadi. Akmeologik hodisalarning mohiyati (akme, professionallik, etuklik, kompetentsiya, potentsial, strategiya, algoritm, optimallashtirish, o'z-o'zini amalga oshirish, mukammallik, o'z-o'zini anglash, mahsuldorlik va boshqalar) o'rganildi. Rivojlanayotgan akmeologik atamalarning ilmiy aks ettirilishi va terminologik apparatning shakllanishi mavjud edi. Fan taraqqiyotining nazariy asoslarini o'rganish uning metodologiyasi va nomologiyasining paydo bo'lishiga olib keldi. Boshqa fanlar bilan aloqa nuqtalarini o'rganish o'zining uslubiy vositalariga asoslangan texnologik bazaning paydo bo'lishiga yordam berdi [1,2,3,4,5,6,7,8].

Akmeologiyani institutsionalizatsiya qilishning aniqlangan jihatlarini «umumiy» falsafiy toifasi pozitsiyasidan tahlil qilish tavsiya etiladi.

Birinchidan, B.G. Ananyevning ilmiy merosini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, akmeologik yondashuvning muhim xususiyatlariga birinchi navbatda shaxs, faoliyat sub'ekti va individuallik kabi xususiyatlar o'zaro bog'liq bo'lgan ajralmas hodisa sifatida qaraydigan paradigmani kiritish maqsadga muvofiqdir. Keyin «haqiqiy inson salohiyati»ni rivojlantirishning bosqichma-bosqich tabiati g'oyasini kiritish kerak: tayyorgarlik, boshlanish, kulminatsiya (cho'qqilar), tugatish va aksioma. «Olimning fikricha, o'smirlik va erta balog'at davrida operativ xotira va diqqatni almashtirish, shuningdek, og'zaki-mantiqiy muammolarni hal qilishning eng yuqori tezligi kuzatiladi [3].

Ikkinchidan, K.A. Abulxonova tomonidan akmeologiya kontekstida mavzuning nazariy kontseptsiyasi e'tiborga loyiqdir.

Takrorlanadigan va tadqiqot metodologiyasi sifatida akmeologik yondashuvning o'ziga xosligini aniqlaydigan xususiyatlar aniqlandi: akmeologik hodisalardan foydalanish (akme, professionallik, salohiyat, o'z-o'zini takomillashtirish); inson tashkilotining turli darajalari o'rtasidagi munosabatlarga asoslangan nazariy tamoyillar; mumkin va dolzarb dialektikaga asoslangan inson tadqiqotining mantiqiyliigi; «Eng yaxshi maqsadlarga erishish uchun eng yaxshi vositalarni tanlash» axloqiy tamoyiliga asoslangan insonni o'rganishdagi axloq. Amalga oshirilgan ishlar «maxsus» falsafiy toifadagi aspektda akmeologik yondashuvning tavsifiga o'tishga imkon berdi.

Akmeologik yondashuvning xususiyatlari, birinchi navbatda, o'quvchilarning o'z-o'zini kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish, o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini rivojlantirish orqali kasbni eng yuqori darajada o'zlashtirish istagini tarbiyalash bilan bog'liq maqsad va vazifalarda aniq namoyon bo'ladi.

Ikkinchidan, pedagogik hodisa, qonuniyatlarni bilish metodlarida (qiyosiy tahlil, ekspert bahosi, kuzatish). Uchinchidan, kelajakda o'qishda, kasbda va boshqa ijtimoiy institutlarda cho'qqilarga erishishga imkon beradigan yuqori samarali mualliflik faoliyati tizimini rivojlantirishda ifodalangan natijalar. To'rtinchidan, butun ta'lim yo'nalishi bo'ylab o'qituvchining ishini akmeologiya nuqtai nazaridan o'rganishga tizimli yondashuv «pedagogik tizim» tushunchasining mohiyatini belgilaydigan pedagogik faoliyatning yaxlit nazariyasini shakllantirishga imkon beradi. O'qituvchining mehnat unumdorligi darajasi, erishayotgan natijalari va mehnat unumdorligi darajasining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar va shunga mos ravishda professionallik cho'qqisiga erishish o'rtasidagi bog'liqlik.

21-asrning boshidan akmeologik yondashuvni pedagogika institutlariga joriy etish jarayonini aks ettiruvchi ilmiy manbalar tahlili quyidagilarni ko'rsatdi:

birinchidan, bo'lajak o'qituvchilarini tayyorlashning butun tarixi pragmatik maqsadlarga asoslanadi, ya'ni, muayyan tarixiy davrda jamiyatning dolzarb muammolarini hal qilishga bo'ysunadi. Ikkinchidan, oliy o'quv yurtida bo'lajak o'qituvchini tayyorlashning milliy mexanizmi umumlashtirilgan va hujjatlashtirilgan. Uchinchidan, o'qituvchini kasbiy tayyorlash jarayonini ilmiy asoslash ikki yondashuv atrofida jamlangan: funksional va shaxsga yo'naltirilgan. To'rtinchidan, pedagogika oliy o'quv yurtlarida o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash jarayoniga akmeologik yondashuvni joriy etishni o'rganuvchi ilmiy ishlar aniq etarli emas, bu esa maktablarda ushbu fanni o'qitish sifatini sezilarli darajada pasaytiradi.

Shunday qilib, pedagogika institutida o'qituvchini tayyorlashda akmeologik yondashuvni amalga oshirish bilan bog'liq individual xususiyatlar aniqlandi: shaxsning kasbiy xususiyatlari, shaxsning kasbiy ixtisosligi, kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish, fanning o'zini o'zi takomillashtirish. faoliyat. Ushbu kontekstdagi akmeologik yondashuv fani o'qituvchilarining o'zlarining axloqiy qadriyatlar tizimiga asoslanib, ratsional iqtisodiy sub'ektlar va mutaxassislar sifatida rivojlanish va o'z-o'zini rivojlantirish traektoriyalarini ishlab chiqishga, pedagogik muammolarni samarali hal qilishga qaratilgan. Pedagogika institutida talaba tayyorlash jarayonini tashkil etishning uslubiy strategiyasi sifatida akmeologik yondashuv o'qituvchisining o'qishga o'tish imkoniyatlarini kengaytiradi, chunki u birinchi navbatda insonning asosiy qadriyatini va uni shakllantirishning butun jarayonini tan oladi. O'qituvchining akmeologik salohiyati umuminsoniy qadriyatlar va maqsadlar prizmasi orqali ko'rib chiqiladi. Aftidan, o'qituvchining shaxs sifatida pedagogika institutida o'qish jarayonida o'z ehtiyojlarini oliy o'quv yurtlarida o'qish sharoitlari bilan muvofiqlashtirish asosida optimallik – nooptimallik mezonini bo'yicha oqilona tanlov qilishdan iborat.

Ko'rinib turibdiki, o'qituvchining pedagogika institutida o'quv jarayonida faoliyat sub'ekti sifatidagi vazifasi qobiliyat, tajriba va o'zaro muvofiqlashtirish asosida optimallik mezoniga ko'ra oqilona tanlov qilishdan iborat.

Ikkinchidan, u o'qituvchilarning o'quv va maktabdan tashqari va umuman, ijtimoiy faoliyatini takomillashtirish, yaxlitlikka, optimal yuqori darajaga ko'tarilish deb hisoblaydi.

Uchinchidan, o'qituvchining faoliyati real, suboptimaldan idealga, optimalgacha bo'lgan ikki qutb oralig'ida o'tishini, shu bilan birga u cheksiz ehtiyojlar qonuniga ko'ra doimiy ravishda yuzaga keladigan ehtiyojlarni belgilaydigan ehtiyojlarning paydo bo'lishiga asoslanishini hisobga oladi.

To'rtinchidan, u o'qituvchining ideal, optimal va kelajak bilan solishtirganda akmeologik salohiyatini shakllantirishning hozirgi darajasiga qaratilgan.

Beshinchidan, fan o'qituvchilarini ijtimoiy hayotning turli jabhalaridagi akme yo'naltirilgan muloqot ishtirokchilari sifatida shakllantirishga yordam beradi.

Oltinchidan, ijtimoiy rollarni aniqlashda o'qituvchi shaxsiyatining ichki rivojlanish jarayonlari va o'quv, kasbiy, darsdan tashqari faoliyat sub'ekti tashqi harakati o'rtasidagi o'zaro ta'sirni optimallashtirishni ta'minlaydi.

Shunday qilib, «umumiy», «maxsus», «yagona» toifalari pedagogika institutida o'qituvchilarini tayyorlashda akmeologik yondashuvni joriy etish jarayonlarini o'rganish uchun falsafiy vositalardir. Umumiy toifaga murojaat qilish pedagogik institutda o'qituvchilarni tayyorlashda akmeologik yondashuvni qo'llashning uslubiy jihatini tavsiflash imkonini berdi; maxsus toifaga o'tish uy bekasi o'qituvchini tayyorlashda akmeologik yondashuvni qo'llashning tashkiliy-metodik (texnik) jihatini aniqlash imkonini berdi; yagona toifaga o'tish o'qituvchilarni tayyorlashda akmeologik yondashuvni qo'llashning kasbiy-pedagogik jihatini asoslash imkonini berdi.

Xulosa. Akmeologik yondashuvlar, xususan, pedagogika sohasida oliy ta'limni boshqarish tizimlari uchun o'zgaruvchan asosni taklif qiladi. Talabalarga yo'naltirilgan ta'lim, shaxsiylashtirilgan yo'llar, yaxlit rivojlanish va o'qituvchilar uchun uzluksiz kasbiy rivojlanishni birlashtirgan holda, muassasalar shaxsiy va kasbiy o'sishning eng yuqori darajalariga yordam beradigan muhitni yaratishi mumkin. Imtiyozlar akademik muvaffaqiyatdan tashqari, talabalarni zamonaviy dunyoning murakkabliklarida harakat qilishga va jamiyatga mazmunli hissa qo'shishga tayyorlaydi. Oliy ta'lim rivojlanishda davom

etar ekan, akmeologiya tamoyillari odamlarga o'zlarining eng yuqori potentsiallariga erishishga imkon beradigan ta'lim tajribasini yaratish uchun yo'l xaritasini taqdim etadi.

Adabiyotlar

1. Bakhodir Mamurov. Scientific basis of the acmeological approach to the process of training and education. <http://pnap.ap.edu.pl/index.php/pnap/article/view/348>
2. Ma'murov, B., & Xamrayev, I. (2021, March). PROFESSIONAL-PEDAGOGICAL TRAINING OF UNIVERSITY TEACHERS IN THE CONTEXT OF EDUCATION OF ADULTS. In Конференции. https://scholar.google.com/scholar?hl=ru&as_sdt=0,5&cluster=8267210249750400293
3. В И Кравчук, ББ Маъмуров, КК Кобилжонов. Воспитание и спорт. <http://213.230.96.51:8090/files/ebooks/Jismoniy%20tarbiya%20va%20sport/FIZICHESK%D0%90YA%20VOSPIT%D0%90NIE%20I%20SPORT.pdf>
4. Маъмуров, Б. Б., & Хамраев, И. Т. (2020). Субъективные особенности ценностного отношения студентов к специальным тестам «АЛПОМИШ» и «БАРЧИНОЙ». In Педагогическое образование: вызовы XXI века (pp. 417-421). <https://scholar.google.com/scholar?oi=bibs&hl=ru&cluster=1813447085392371526>
5. Ma'murov, B. B. (2019). Forming Future Teachers' Competence in Educational Process Design based on Acmeological Approach. Eastern European Scientific Journal, (1). https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aXmRXUAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&alert_preview_top_rm=2&citation_for_view=aXmRXUAAAAJ:UebtZRa9Y70C
6. Маъмуров, Б. (2019). Физическая активность и развитие интеллекта человека. Педагогическое образование и наука, (6), 132-134. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aXmRXUAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&alert_preview_top_rm=2&citation_for_view=aXmRXUAAAAJ:4TopqqG69KYC
7. Mamurov, B. B. (2017). Forming Skills of Academic Process Design for Future Teachers and Methods of Determining Its Quality. Eastern European Scientific Journal, (1), 156-159. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aXmRXUAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&alert_preview_top_rm=2&citation_for_view=aXmRXUAAAAJ:hqOjcs7Dif8C
8. Маъмуров, Б. Б. АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ К ПРОЕКТИРОВАНИЮ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА. ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА, 120. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aXmRXUAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&alert_preview_top_rm=2&citation_for_view=aXmRXUAAAAJ:4DMP91E08xMC
9. Маъмуров Б.Б. Акмеологический подход к воспитанию молодого поколения в наследии предков. http://www.manpo.ru/manpo/publications/ped_obraz/n2016_03.pdf#page=147
10. Mamurov Bakhodir B. Forming skills of academic process design for future teachers and methods of determining its quality. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=28408580>

TALABALARNI TADQIQOTCHILIK FAOLIYATIGA TAYYORLASHNING PSIXOFIZIOLOGIK ASOSLARI

*Abdisodiqova Marjina Normurod qizi
Qarshi davlat universiteti doktoranti
Qarshi xalqaro universiteti o'qituvchisi*

ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ К НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

*Маржина Абдисодиқова дочь Нормурода
Докторант Қаршинского государственного университета
Преподаватель Қаршинского международного университета*

PSYCHOPHYSIOLOGICAL BASIS OF PREPARING STUDENTS FOR RESEARCH ACTIVITY

*Marjina Abdisodikova is the daughter of Normurod
Doctoral student of Karshi State University
Teacher of Karshi International University*

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarini tadqiqot faoliyatiga tayyorlash nafaqat bilim va tadqiqot ko'nikmalarini berishni, balki tadqiqotchilik faoliyatiga tayyorlashning psixofiziologik asoslari, talabalarning umumiy tayyorgarliklarini oshirish hamda tadqiqotchilikning murakkab jarayonini muvofiqlashtirish uchun ahamiyatga ega. Bu asoslarning boshqa ustuvor maqsadlari hamda ularni amaliy jihatdan qanday amalga oshirish mumkinligi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlari: psixofiziologiya, tadqiqotchilikda psixofiziologiyani asoslari, motivatsiya va maqsad, kognitiv qobiliyatlar, ishbilarmonlik, sharoitlarga tayyorlash, jamoada ishlash, o'zlashtirish qobiliyatlari, tuzatish va dastlabki qadamni o'rganish, samimiylik va ishonch, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, qayta boshlash uchun strategiyalarni o'rganish, uyqu va ovqatlanish, vaqtni boshqarish, hissiy intellekt, chidamlilik va moslashuvchanlik, rejalashtirish va tashkil etish, tanqidiy fikrlash qobiliyatlari, stressni boshqarish va moslashish, jismoniy va ruhiy salomatlik, shaxsiy xususiyatlar.

Аннотация: В данной статье подготовка студентов к научно-исследовательской деятельности важна не только для привития знаний и исследовательских умений, но и для психофизиологической основы подготовки к научно-исследовательской деятельности, для улучшения общей подготовки студентов, для координации сложного процесса исследовательской деятельности. Приводятся другие приоритетные цели этих рамок и способы их реализации на практике.

Ключевые слова: психофизиология, основы психофизиологии в исследованиях, мотивация и целеустремленность, когнитивные навыки, деловая хватка, подготовка к ситуациям, работа в команде, навыки мастерства, умение исправлять ошибки и делать первый шаг, искренность и доверие, использование современных технологий, стратегии обучения, чтобы начать все сначала, сон и питание, тайм-менеджмент, эмоциональный интеллект, устойчивость и гибкость, планирование и организация, навыки критического мышления, управление стрессом и адаптация, физическое и психическое здоровье, личностные качества.

Annotation: In this article, the preparation of students for research activities is important not only for imparting knowledge and research skills, but also for the psychophysiological basis of preparation for research activities, for improving the general preparation of students, and for coordinating the complex process of research. Other priority goals of these frameworks and how they can be implemented in practice are provided.

Key words: psychophysiology, the basics of psychophysiology in research, motivation and purpose, cognitive skills, business acumen, preparation for situations, teamwork, mastery skills, learning to correct and take the first step, sincerity and trust, using modern technologies, learning strategies for starting over; sleep and nutrition, time management, emotional intelligence, resilience and flexibility, planning and organization, critical thinking skills, stress management and adaptation, physical and mental health, personality traits.

KIRISH. Psixologiya va fiziologiyani o'zaro hamkorligi hamda aloqasi — an'anaviy va azaliy bo'lib, psixik hodisalar hamda jarayonlarning tabiiy fiziologik mexanizmlarini tushunish va shu orqali

ularning kechishi qonuniyatlarini obyektiv o'rganish uchun material beradi. Ayniqsa, bosh miyaning hamda markaziy asab sistemasining psixik faoliyatlarini boshqarishda va ularni muvofiqlashtirishdagi rolini e'tirof etgan holda psixologiya fani tabiiy fanlar bilan erishgan yutuqlar va ulardagi tadqiqot uslublaridan omilkorona foydalanadi. Masalan, shaxs qobiliyatlarini diagnostika qilish uning tug'ma layoqatlari hamda orttirilgan sifatlarini bir vaqtda bilishni taqozo etgani sababli, o'sha tabiiy layoqatning xususiyatlarini aniqlashda psixofiziologiyaning qator usullaridan (miya assimetriyasi qonunlari, miya bioritmlarini yozib olish, neyrodinamik hodisalarni aniqlash, qon aylanish va tana haroratini o'lchash metodlari) o'z o'rnida foydalanadi va biologiya, anatomiya, fiziologiya, neyrofiziologiya kabi fanlarning shu kungacha erishgan yutuqlaridan foydalanadi. Shuning uchun tabiiy fanlar sohasida erishilgan barcha yutuqlar psixologiyaning predmetini mukammalroq yoritishga o'z hissasini qo'shgan holda uni boyitadi.

ASOSIY QISM. Avvalambor biz, "Psixofiziologiya" so'zining ma'nosiga e'tiborimizni qaratamiz. Psixofiziologiya — psixik va fiziologik jarayonlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganuvchi fan sohasi. Bu fanning asosiy vazifasi psixofiziologik masalalarni ilmiy yo'l bilan hal qilishdan iborat.

"Psixofiziologiya" atamasini 1830-yilda fransuz faylasufi N. Massias (1764-1848) qo'llagan bo'lsa-da, nemis psixologi V.Vundt psixofiziologiya asoschisi hisoblanadi. Sezgi a'zolari psixofiziologiyasi birmuncha keng o'rganilgan bo'lib, bu borada tadqiqotlar ayni shu sohada ilmiy tekshirishning juda aniqsullariqo'llanilganligi va ko'pgina muhim psixofiziologik qonuniyatlar aniqlangan. Bu soha masalalarini psixologlar ham, fiziologlar ham, shuningdek, boshqa shularga yaqin fanlar vakillari o'rganadilar.

Psixofiziologiya — psixologiya va fiziologiya birlashmasidapaydo bo'lganilmiy qonuniyatlarni aqliy faoliyat hamda inson xatti-harakatining fiziologik asoslarini o'rganadi.

Psixofiziologiyaga eng yaqin bo'lgan fiziologik psixologiya, XIX asrning oxirida eksperimental psixologiya bo'limi sifatida paydo bo'lgan fan. "Fiziologik psixologiya" atamasi Vilgem Vundt (1832-1920) tomonidan amaliyotga kiritildi. Vundt inson ongini tushunishga, inson ongining tarkibiy qismlarini o'rganishga, shuningdek, murakkab kimyoviy moddalarni o'rganishda uning tarkibiy elementlariga e'tibor qaratgan. Shunday qilib, Vundt fizika va kimyoga o'xshash ilm-fan psixologiyasiniifodalaydi, unda ongda alohida va identifikatsiyalanadigan qismlar to'plami mavjudligini aytib o'tadi. Vilgem Vundt ko'pinchazamonaviypsixologiyaningotalaridan biri deb ataladi. Uning bir nechta asarlari, masalan, "Fiziologik psixologiya tamoyillari" psixologiya sohasidagi klassik va asosiy manbalardan biridir. Ammo, vaqt o'tishi bilan, psixologiya fanlari rivojlanishi Vundt natijalariningzamonaviy tadqiqotlarga ta'siri ko'plab mutaxassislar tomonidan qayta o'rganilmoqda. Vundt ko'plab bilim sohalarida ishlagan, falsafa, psixologiya, fizika, fiziologiyabo'yicha ishlarni nashr etgan.

Psixofiziologiyaning asosiy maqsadi — aqliy jarayonlarni amalga oshiradigan va funksional holatni belgilovchi neyron tuzilmalarning ishlash modellarini o'rganish. Psixofiziologiya — aqliy jarayonlarning xususiyatlariva xatti-harakatlarning neyrofiziologik mexanizmlarini o'rganadigan fan.

TAHLIL VA NATIJA. Talabalarni tadqiqotchilik faoliyatiga tayyorlashning psixofiziologik asoslari o'quvchilarning tayyorgarlik darajasi, motivatsiyasi, jismoniy, aqliy, tanqidiy fikr, mantiqiy qobiliyatlari va tashqi sharoitlarga mos ravishda ta'sir ko'rsatadi.

Talabalarni tadqiqotchilik faoliyatiga tayyorlashning psixofiziologik asoslari quyidagilardan iborat: Motivatsiya va maqsad: Talabalarni tadqiqotchilik faoliyatiga tayyorlash uchun dastlabki motivatsiyani oshirish muhimdir. Talabalar tadqiqotchilikni sevganligi, o'zlarining tadqiqot mavzusiga qiziqishi, maqsadlarini aniq qo'yishi bilan bog'liqdir. Ular uchun yangi bilimlar olish va ilmiy jihatdan rivojlanishning qiziqishlari motivatsiyani oshirish uchun ahamiyatlidir.

Kognitiv qobiliyatlar: Tadqiqotchilik, analitik, sintetik va taqdim etish qobiliyatlarni talab qiladi. Bu qobiliyatlar talabalarining o'zlarini bilimlarni o'rganish va ma'lumotlarni analiz qilishlari uchun tayyorlashida muhimdir.

Ishbilarmonlik va umumiy ko'nikmalar: Tadqiqotchilikda ishbilarmonlik, jismoniy harakatchanligi, ish samaradorligi va boshqa umumiy ko'nikmalar talabalarni muvaffaqiyatli tadqiqotchilar sifatida o'qitish jihatidan muhimdir.

Sharoitlarga tayyorlash: Talabalarni tadqiqotchilik faoliyatiga tayyorlash jarayonida, ularga tadqiqotchilikning amaliy jihatini bilan tanishtirish va qo'shimcha boshqarish texnikalarini o'rganish tajribaviy ko'rsatishlar orqali bajarilishi lozim.

Jamoda ishlash: Tadqiqotchilikda biror projekt ustida jamoda ishlash talabalarni o'rganish, jismoniy va ruhiy qobiliyatlari hamda ko'nikmalarini rivojlantirishda yordam beradi.

O'zlashtirish qobiliyatlari: Tadqiqotchilik faoliyatida tahlil qilish, tadbir olib borish va natijalarni izlash, talabalarni o'zlashtirishning muhim qismlari hisoblanadi. O'zlashtirish qobiliyatlari, ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish va natijalarni mantiqiy hamda tizimli tarzda izlashni o'rganishni o'z ichiga oladi.

Tuzatish va dastlabki qadamni o'rganish: Talabalarni tadqiqotchilik faoliyatiga tayyorlashda,

ularni tadqiqotning umumiy jarayonini va o'zlarining boshlang'ich vazifalarini tushunish va o'rganish muhimdir. Bu ularni tadqiqotchilikning boshlang'ich qismini tayyorlik bilan o'z ichiga oladi.

Samimiylilik va ishonch: Talabalarni qo'llab-quvvatlash, ularga yordam berish va ishonch hosil qilish juda muhimdir. Bu ularning, o'zlarining qobiliyatlariga va imkoniyatlariga ishonishini oshiradi.

Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish: Tadqiqotchilik faoliyati, statistik tahlil, ma'lumotlarni qayta ishlash va vizualizatsiya texnologiyalari bilan bog'liqdir. Talabalarni bu texnologiyalardan foydalanishni o'rganish va ularni bu usullarni amalga oshirishda tayyorlash, tadqiqotchilik faoliyatiga tayyorlashni oshiradi. Talabalarni tadqiqotchilik bilan bog'liq ma'lumotlarni topish va ishlashlari uchun internet resurslari hamda texnologiyalaridan foydalanishni o'rgatish, ularga ilmiy ma'lumotlar to'plashga yordam beradi.

Qayta boshlash uchun strategiyalarni o'rganish: Tadqiqotchilikda muammolarni yechish jarayonida bo'lgan muvaffaqiyatsizliklar tabiiydir. Talabalar bu muammo va kamchiliklarni o'rganish hamda ularni qanday qilib qayta boshlashni o'rganishlari kerak.

Uyqu va ovqatlanish: yetarli uyqu va muvozanatli ovqatlanish kognitiv funktsiya va umumiy farovonlik uchun juda muhimdir. Uyquning yetishmasligi va noto'g'ri ovqatlanish kognitiv faoliyatning pasayishiga hamda stressning kuchayishiga olib kelishi mumkin. Talabalarga ushbu omillarning ahamiyatini o'rgatish ularning tadqiqot faoliyatiga fiziologik tayyorgarligini oshirishi mumkin.

Vaqtni boshqarish: Vaqtni samarali boshqarish stress va tashvishlarni kamaytirishi mumkin. Talabalarga vazifalarning ustuvorligini belgilash, muddatlarni belgilash va vaqtlarini samarali boshqarishni o'rgatish ularga tadqiqot faoliyati talablarini samaraliroq hal qilishga yordam beradi.

Hissiy intellekt: Hissiy intellekt o'z his-tuyg'ularini va boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish hamda boshqarishni o'z ichiga oladi. Bu talabalarga tadqiqotning shaxslararo jihatlarini yo'naltirishga va nizolar yoki hissiy qiyinchiliklar bilan bog'liq fiziologik stress reaksiyalarini kamaytirishga yordam beradi.

Chidamlilik va moslashuvchanlik: Tadqiqot ko'pincha muvaffaqiyatsizliklar va qiyinchiliklarni o'z ichiga oladi. Talabalarga chidamlilik va moslashuvchanlik ko'nikmalarini o'rgatish ularga umidsizliklardan qaytishga hamda ijobiy dunyoqarashni saqlab qolishga yordam beradi, bu esa o'z navbatida, ularning stressga fiziologik ko'rinishlariga ta'sir qilishi mumkin.

Qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhiti: Qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratish talabalarda stress va tashvishlarni kamaytirishi mumkin. Talabalar o'zlarini xavfsiz va qadrli his qilsalar, bu ularning psixologik va fiziologik holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, bu ularga tadqiqot faoliyatida yanada samarali ishtirok etish imkonini beradi.

Rejalashtirish va tashkil etish: Ilmiy ishlarga samarali tayyorgarlik ko'rish talabalardan o'z vaqtlarini rejalashtirish va ish jarayonlarini tashkil etishni talab qiladi. Bu diqqat, xotira, e'tibor va rejalashtirish kabi kognitiv funktsiyalar bilan bog'liq bo'lib, ular mashg'ulotlar orqali yaxshilanishi mumkin.

Tanqidiy fikrlash qobiliyatlari: Analitik va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish talabalarni ilmiy martabaga tayyorlashning muhim qismidir. Ushbu ko'nikmalar ma'lumotlarni tahlil qilish, qarama-qarshiliklarni aniqlash, gipotezalarni shakllantirish va ma'lumotlarni tanqidiy baholash qobiliyatini o'z ichiga oladi.

Stressni boshqarish va moslashish: Tadqiqot bilan shug'ullanadigan talabalar turli xil stresslarga duch kelishi mumkin, masalan, muddatlar, natijaning noaniqligi va bosim. Stressga chidamlilik va o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish qobiliyatini rivojlantirish talabalarga bunday qiyinchiliklarni muvaffaqiyatli yengishga yordam beradi.

Jismoniy va ruhiy salomatlik: Jismoniy salomatlik va aqliy farovonlik, samaradorlik akademik natijalar uchun muhimdir. Sog'lom turmush tarzi, muntazam jismoniy mashqlar va ovqatlanish talabalarining jismoniy holatini yaxshilashga yordam beradi.

Shaxsiy xususiyatlar: Shuni yodda tutingki, har bir talaba o'ziga xosdir va tadqiqot faoliyatiga psixofiziologik tayyorgarlik nuqtai nazaridan har xil ehtiyoj va qobiliyatlarga ega bo'lishi mumkin. Yondashuv individual bo'lishi kerak.

XULOSA. Xulosa qilib aytadigan bo'lsam, talabalarni tadqiqotchilik faoliyatiga tayyorlash psixologik va fiziologik omillarni hisobga olishni o'z ichiga oladi. Motivatsiya, stressni boshqarish, sog'lom turmush tarzi odatlari, kognitiv ko'nikmalar va qo'llab-quvvatlovchi muhitni rivojlantirish orqali o'qituvchilar stress va qiyinchiliklar bilan bog'liq salbiy fiziologik reaksiyalarni minimallashtirish bilan birga talabalarga tadqiqot ishlarida muvaffaqiyat qozonishlariga yordam berishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.E. G'oziyev, "Umumiy psixologiya" darslik. "Universitet" nashriyoti. Toshkent-2002.
- 2.G.A. Asilova, "Ilmiy tadqiqot faoliyati asoslari" uslubiy qo'llanma. Toshkent-2020.

FARG'ONA VODIYSI JADIDCHIMA'RIFATPARVARLARINING PEDAGOGIK QARASHLARI ASOSIDA TALABALARNING MILLIY MA'NAVIYATINI SHAKILLANTIRISHNING SHART-SHAROITLARI

Abdurazzoqova Feruzaxon

ADU "Umumiy pedagogika" kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxirlarida Farg'ona vodiysida vujudga kelgan jadidchilik harakati va uning namoyondalarini ma'rifat uchun kurashda amalga oshirgan ishlari haqida to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Vatan, millat, jadidchilik, ma'naviyat, marifat, madaniyat, ijtimoiy siyosat, yangi usul maktablari, Maorif maktabi, ijodkor, harakat.

Аннотация: Данная статья посвящена движению джадидизма, возникшему в Ферганской долине в конце XIX века, и деятельности его представителей в борьбе за просвещение.

Ключевые слова: Родина, нация, модернизм, духовность, просвещение, культура, социальная политика, школы нового метода, Школа образования, творец, движение.

Abstract: This article focuses on the Jadidism movement that arose in the Fergana Valley at the end of the 19th century and the work of its representatives in the struggle for enlightenment.

Key words: Homeland, nation, modernism, spirituality, enlightenment, culture, social policy, new method schools, Education school, creator, movement.

Mamlakatimiz mustaqillik yillarida ijtimoiy-siyosiy hayotning hamma jabhalarida: o'zlikni anglash, ma'naviy – ma'rifiy qadriyatlarni chuqur idrok etish va xalqqa yetkazish, yoshlarni Vatanga, xalqqa muhabbat ruhida tarbiyalashda ulkan ishlar amalgam oshirildi. Ma'naviy hayotni yuksaltirishda yoshlarning ta'lim-tarbiyasi, dunyoqarashi, tarixiy o'tmishimizni, milliy qadriyatlarimizni anglash davlat ahamiyatiga ega bo'lgan masalalar sirasiga aylandi.

Jadid pedagoglari ham yoshlar tarbiyasi masalasiga hayot yoki mamot masalasi deb qaraganlar. Shu ma'noda, Farg'ona vodiysi jadidchi - ma'rifatparvarlarining qarashlari asosida talabalar milliy ma'naviyatini shakllantirish mumkin.

Jadidchilik harakatining tamal toshi jadid maktablaridir. Bu- jadidshunoslar tomonida yakdil e'tirof etilgan fikr. Bu harakatning asl maqsadi millatning o'zligini tanitish, ijtimoiy-siyosiy tuzumni tubdan isloh qilish, millat, Vatan istiqloli edi. Ma'lumki bunday buyuk o'zgarishlarni yangi avlodgina amalga oshira oladi. Buning uchun taraqqiy etgan millatlar bilan hamqadam avlodni tarbiyalab yetishtirish kerak. Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, Navoiy kabi buyuk mutaffakirlarni tarbiyalab yetishtirishgan an'anaviy mahalliy maktablar XVI asrdan boshlab jahon taraqqiyotidan butunlay uzulib qolgan, buning ustiga, mustamlaka tuzumi tufayli parokanda ahvolga tushgan, mahalliy maktablar va ta'lim-tarbiya tizimi bilan buyuk vazifani bajarish mumkin emas edi. Shuning uchun mahalliy maktablarni tubdan isloh qilish, zamon talablariga javob bera oladigan maktablar, oiliy o'quv yurtlari tashkil qilish jadid mutafakkirlarining birlamchi va asosiy vazifasiga aylandi. Jadid pedagoglari ibtidoiy maktablarni "usuli" ("tovush usuli") metodi asosida qayta tiklash masalasini davlat siyosati darajasiga ko'tardilar; daslabki alifbolar, aniq fanlar bo'yicha darsliklar, o'qish kitoblarini yaratdilar. Gubernatorlik ma'murlari, mutassib ulamolar qarshiliklarini yengib, zamon talablariga javob bera oladigan o'qituvchi- kadrlar zumrasini tarbiyalab yetishtirdilar. Ularning bunday faoliyati keskin kurashlar, ta'qib va taazyiqlar jarayonida kechdi.

XIX asr oxirlarida vujudga kelgan Farg'ona vodiysidagi jadidchilik harakati XX asrning 10-15 yillariga kelganda siyosiy jihatdan bir-biridan farq qiluvchi rivojlanish bosqichini bosib o'tdi. Vatan va millat taraqqiyoti uchun Farg'onalik jadidlar turli xil yo'nalishlarda faoliyat ko'rsatdilar.

Jumladan:

1. Ular jamiyatda ijtimoiy siyosiy kelishuvlar o'tkazishni muhim masala deb bildilar.
2. Ma'rifat uchun kurash taraqqiyparvarlarning asosiy diqqat markazida turdi. Ma'rifatni ular keng ma'noda tushundilar.
3. An'anaviy sharq ma'rifatchiligi namoyondalari shoira Dilshod otin, Anvar otin, Muqumiyy, Furqat,

Nodira, Zavqiy, Xamza kabi davr ijodkorlarining asarlari jadidchilar ma'rifat uchun ma'naviy ruhiy zamin bo'ldi. Shu bois milliy ma'rifatparvarlarning tarmoqlarini xususan vodiya qaror toptirdilar.

4. Ana shu davrda vodiya jadidchilari orasidan Turkiston jadidchilik harakatini rivojlanishiga o'zining munosib hissasini qo'shgan. Ko'plab taniqli namoyondalar yetishib chiqqan. Ular jadidchilik harakati tarixida o'ziga hos o'ringa egadirlar. Biroq ularning isjtimoiy siyosiy pedagogik qarashlari to'liq tadqiq etilgan emas.

5. Vodiya Obidjon Mahmudov yirik sarmoyador millatimiz orasidan etishib chiqqan. Birinchi tog'kon injineri; Is'hoqxon Ibrat yirik lug'atshunos, tilshunos olim, tarixchi va shoir; Abdulhamid Cho'lpon va Muhammadsharif So'fiyodalar mashhur jadid adib va shoirlari, Ibrohim davron esa atoqli taraqqiy parvar publistik Abdulvahhob Ibodiy, Dadamirza qorilar esa yangi usul maktablari uchun darsliklar yozgan, taniqli muallif va muallimlar edilar.

6. Vatanni ozodlikka, milliy mustaqillikka yetaklashdek muqaddas g'oya eng ilg'or jadid ziyolilarining diqqat markazida bo'lgani holda mavjud sharoitda uni amalga oshirish mushkul edi. Unga faqat tinimsiz ma'rifiy siyosiy mano orqaligina erishish mumkin edi. Jadidlar yurt istiqlolini va taraqqiyotini zamonaviy bilimlar bilan yetuk mutaxassislar tasavvur eta olmaganlar, shu maqsad yo'lida o'tgan asr oxirlarida jadidlar butun uylarda xususan Farg'ona vodiysida xali yangi usul maktablari ochish zarurligini angladilar va ularni tashkil etish uchun harakat boshladilar.

Shunday maktablarning tashkil topishiga bir tomondan chor imperiyasi ma'murlari, ikkinchi tomondan ijtimoiy voqelikka o'zining tor dunyo qarashiga nuqtai nazardan baho beruvchi mutaassib kishilar to'sqinlik qildilar.

Turkiston xalqlari turmushidagi har bir yangilik mustamlakachi ma'murlar nazaridan chetda qolmagan, albatta. XX asr bo'sag'asida o'lkamizda yangi usul maktablarining mayda bo'lishi ham ularni g'oyatda tashvishga solgan. O'sha davrda chop etilgan rus tilidagi matbuot vositalarida mahalliy xalqlarning maorif tizimi yangi va eski maktablarida o'quv tarbiya masalalarini yoritishga keng o'rin berilgan. Xalq maorifi soxasida rus tuzem maktablari bilan yonma yon yangi usul maktablarining mayday bo'lishi sira ko'z yumib bo'lmaydigan hol ekanligi bu maktablar zamon talablari asosida kelib chiqqanligini 'turkistanskiye vedamosti' 1909 yil 1-sonida ta'kidlab o'tilgan. Eski usul maktablari bolalarga asosan diniy tarbiya berish bilan cheklanganligi; zamonaviy ilm-fanlarining o'qitilishi bu maktablar uchun yot hodisa ekanligini va shu sababli ham bu maktablarda mustamlakachilar uchun xavar tug'dirmasligini chor ma'murlari yaxshi tushunib yetganlari holda yangi usul maktablariga jiddiy etibor qaratisha boshladilar. Shu sababli xam Turkistonda maktab ishlarini asosiy vazifalaridan biri bo'lishi kerak, deb bildilar: "dars berish uslublariga ko'ra, dasturlar bo'yicha va butun tuzilishi bo'yicha bu yangi maktablar hayot talablariga nisbatan javob beradi... Ular xalq turishiga kira borib yerlilarni qo'zg'altiradi va qoloqlikdan chiqaradi"

Bergan har qanday ma'rifatli ishiga chor ma'murlarining yangi usul maktablariga ana shunday baxo berish, tan olish jadidchilik xarakatining qo'lga kiritishgan juda katta g'alabasi edi. Fikrimizning isboti uchun quyidagi isbotni keltiramiz; "Turkiston o'lkasi o'quv yurtlari bosh nazoratchisi O. Kerenskiy 1909-yil 12-yanvarda Farg'ona viloyati harbiy gubernatoridan yangi usul maktablari, ularning ochilish sabablari, qachon va kimlar tomonidan ochilgani haqida ma'lumot berishni so'rashdi" Farg'ona viloyati o'quv yurtlari inspektori F. Igoriv Turkiston o'lkasi o'quv yurtlari inspektoriga bunday maktablar dastlab ruhsatsiz va yashirin suratda ochilganligi haqida ma'lumot beradi. Shu bilan birga u bu maktablarning yopilishi yoki faoliyatining taqiqlanishi mahalliy aholi orasida keskin norozilikni kelib chiqishiga olib kelish mumkinligini ham tariflab o'tadi. Yangi usul maktablarini yozish uchun qonuniy asos bo'lmaganligi sababli, ular uchun alohida dastur va qonun ishlab chiqishni taklif qiladi. Farg'ona vodiysida eng dastlabki jadid maktablari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin.

-Qo'qon uyezdida Ahmadjon qori maktabi, 1892- yil;

-Mir Abbos maktabi, Qo'qon 100 nafar o'quvchisi bo'lgan, 1893- yil

-Usta Bakavul maktabi, Qo'qon 115 nafar o'quvchisi bo'lgan. 1899 yil.

-Hambaboy masjidi kishidagi maktab –Qo'qon 25 nafa o'quvchi o'qigan, 1899-yil

-Zang –Xasan mahallasidagi maktab- Andijon 35 o'quvchi o'qigan 1900 yil Hamza xakimzoda Niyoziy o'zbek xalqining to'ng'ich pedagoglaridan biridir. U 1900- yilda Toshkentning Qashqar darvozasida 1911- yilda Ho'jantda xonabek huzurida, 1914- yilda Marg'ilonda, oradan 8 oy o'tgach yana

Qo'qonda yo'qsil bolalar uchun maktablar ochgan. Ana shu yo'sanda bolalar uchun ochilgan yangi usul maktablaridan bir, ikkita lavhani kichik iqtibos etilishi bu o'rinda lozim topgan.

“ 33 da bola yig'ilgani ham ular Alifni kaltakdan farq qila boshlagani ham, hisob donasi o'rniga o'tayotgan yong'oqlarni bironta bola chaqib yeb qo'ymagani ham, ruscha so'zlashni mashq qilayotganda jumla to'g'ri bolalarning hayratdan ko'zi yaltirashi hamma hammasi Hamzani hursand qilardi.”

1915- yilning kunlaridan birida yahshiroq ko'zoynakli Yunushon kirib keldi va gap boshladi :

- Mazur tuting, Hamza afandi! Hokim hazrati qiziqyaptilar, maktabingiz bilan. Bu o'zi qanday maktab deyaptilar.

- Ko'rib turibsizki, oddiy ibtidoiy maktab. Maktab dorilaytoli. Savoblikka yetimlarni o'qityapmiz. Xat savod o'rgatdik, xissob ham.

- Shundoqdiru, ammo lekin bizga tushgan malumotlarda boshqa gaplar bitilgan. Dorilaytomda potishohi olamning yetimparvarlikka shak keltirilipdi. Darshonada Quroni tilovati eshtilmashmish. Shariyatda bolalar salla o'rashni ham bilishmashmish! Shu arizani Medinskiy janoblariga nima deb tarjima qilishga hayronman. Biror tuzukroq sovg'a salom bilan hazratning ko'ngillarini olib, shikoyatni gumdon qilmasam, sizga jabr bo'larmikin deb qo'rqaman. Nima keragi bor sizga shu tashvishlarni? Bu gadoyvachchalardan bir kun qassob chiqib bir qadoq go'shtni bizga besuyak sotarmidi?

- Bolalardan kim chiqishini taqdir biladi. Ammo yetim xaqini egandan ko'ra, siz xam xazratingiz xam qassobguzarga borib beztiring!

- Yunusxon tilmoch darshonadan o'qday otilib chiqqanicha hokimning oldiga yetkanda ham tili g'uldirar, arizani uzatayotgan qo'li dir-dir titrardi...

Ushbu diyalokdan ko'rinadiki, eski usul maktablari bilan yangi qadam tashlayotgan jadidi usul maktablari, chorazlening yugurdak malaylariga otlangan laganbardor amaldorlar bilan Farg'onalik jadid marifatparvarlari o'rtasidagi qarama qarshilik va ziddiyatlar oson kechmagan. Biroq jhar qachon va har bir davirda yangilik eskilik ustidan g'alaba qilgani oydek ravshan. Mashxur shoir va adib pedagog murabbiy Isxoqhon Ibrat haqida uning dastlabki yangi usul maktabi vodiydagi debocha o'quv maskani sifatida ayrim adabiyotlarga eslatiladi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1.I.A.Karimov. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch T., «ma'naviyat» 2010 y.
2. 1-I fond. Kantselyariya Turkestanskogo generala-gubernatora:
3. 47-I fond. Upravlenie uchebniymi zavedeniyami Turkestanskogo kraia.
4. 276-I fond. Kantselyariya voennogo gubernatora Ferganskoy oblasti:
5. 19-I fond . Ferganskoe oblastnoe pravlenie
6. Alimova, D.Rashidova. Maxmudxo'ja Bexbudiy i ego istoricheskie vozzrenie. – Tashkent : Manaviyat , 1998 . – 40 s.
7. O'zbek pedagogikasi antologiyasi T.O'ituvchi 1995 y
8. V boyax za Sovetskuyu Vlast' v Ferganskoy doline. Vospominaniya uchastnikov Oktyabrskoy Revolyutsii i grajdaskoy voyniy. 1917-1923 g. g. – T AN UzSSR , 1957 .208 s
9. Jadidchilik islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. Davriy tuplam № 1 . – t : 1999. – 220 b.
- 10.Jalolov A. O'zganboev X.O'zbek ma'rifatparvarlik adabiyotining taraqqiyotida vaqtli matbuotning o'rni. Toshkent: Fan. 1993. – 116 b.
11. Istoriya Kokanda (S momenta prisoeдинeniya Sredey Azii k Rossii do nastoyashego vremeni) .- T Fan, 1984. 216 s.
12. XX asrnig dastlabki o'ttiz yilligida O'zbekistonda tarix Fani (tarixshunoslik ocherklari) I-qism.- T:Fan ,1994.-392.b.
13. Nosirov O., Ma'murov M. O'zbek adabiyotinig muhim sanalari.-Namangan: NamDU, 1993.-70.b.
14. Ocherki istorii Ferganskoy oblasti v Sovetskiy period. Ferganskiy Gosudarstvennuy Pedagogicheskiy institut im.Ulugbeka.-T:Fan, 1980.-168s.
15. Pedagogika tarixi.-T:O'qituvchi, 1976.
16. Turkiston mustaqilligi va birligi uchun kurash sahifalaridan.-Toshkent: Fan,1996.83

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA MULTIMEDIALI ELEKTRON VOSITALARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK ASPEKTLARI

*Abdurahmonova Dilobar Shuxratovna
Andijon davlat universiteti erkin tadqiqotchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumta'lim maktablari o'quv jarayonida multimedial elektron vositalardan foydalanishning pedagogik aspektlari, didaktik jihatdan multimedial elektron masalalar va mashqlar to'plamining afzalliklari, zamonaviy elektron nashrlarning o'ziga xosliklari xususidagi fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: multimedia, o'qitish vositalari, axborot, kompyuter, modernizatsiya, texnologiya, elektron darslik, elektron ma'ruza, raqamlashtirish.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ЭЛЕКТРОННЫХ СРЕДСТВ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

*Абдурахманова Дилобар Шухратовна
Независимый исследователь Андиганского государственного университета*

Аннотация: В статье рассматриваются педагогические аспекты использования мультимедийных электронных средств в учебном процессе общеобразовательной школы, дидактические преимущества мультимедийных электронных задач и комплексов упражнений, особенности современных электронных изданий.

Ключевые слова: мультимедиа, средства обучения, информация, компьютер, модернизация, технологии, электронный учебник, электронная лекция, цифровизация.

PEDAGOGICAL ASPECTS OF USING MULTIMEDIA ELECTRONIC TOOLS IN SECONDARY SCHOOLS

*Abdurahmanova Dilobar Shukhratovna
Independent researcher of Andijan State University*

Abstract: This article discusses the pedagogical aspects of using multimedia electronic tools in the educational process of general education schools, didactic advantages of multimedia electronic problems and sets of exercises, peculiarities of modern electronic publications.

Key words: multimedia, teaching tools, information, computer, modernization, technology, electronic textbook, electronic lecture, digitalization.

Kirish. Umumta'lim maktablarida multimedial elektron vositalaridan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish orqali o'quvchilarning tayanch kompetentsiyalarini rivojlantirish ta'lim texnologiyalari, metodlari, vositalari va tashkiliy shakllarini takomillashtirishga erishiladi. Multimedial elektron vositalari o'quvchilarning qo'plab qobiliyatlarini, shu jumladan, ixtirochilik sifatleri va intellektual salohiyatini rivojlantirishda funktsional imkoniyatlar yaratiladi. Ta'limda multimedial elektron vositalaridan foydalanish o'quvchilarning katta hajmdagi axborotlar bilan ishlash ko'nikmasini rivojlantirib boradi. Axborot-kommunikatsiya texnologiya imkoniyatlari ushbu muammoni avtomatlashgan o'quv-axborot tizimlari, bilimlar banki va ma'lumotlar banklari vositasida oson va samarali hal qilish imkoniyatini yaratadi.

Ishning maqsadi. Umumta'lim maktablarida multimedial elektron vositalaridan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish orqali o'quvchilarning tayanch kompetentsiyalarini rivojlantirish ta'lim texnologiyalari, metodlari, vositalari va tashkiliy shakllarini takomillashtirishga erishiladi. Multimedial elektron vositalari o'quvchilarning qo'plab qobiliyatlarini, shu jumladan, ixtirochilik sifatleri va intellektual salohiyatini rivojlantirishda funktsional imkoniyatlar yaratiladi. Ta'limda multimedial elektron vositalaridan foydalanish o'quvchilarning katta hajmdagi axborotlar bilan ishlash ko'nikmasini rivojlantirib boradi. Axborot-kommunikatsiya texnologiya imkoniyatlari ushbu muammoni avtomatlashgan o'quv-axborot tizimlari, bilimlar banki va ma'lumotlar banklari vositasida oson va samarali hal qilish imkoniyatini yaratadi.

O'quv jarayonida multimediali elektron vositalarini qo'llash ta'lim metodlarining samaradorligini oshirishga, o'qituvchi faoliyatining ijobiy o'zgarishiga, ularning pedagogik mahoratlarini takomillashtirishga, pedagogik tizimlarning tarkibiy o'zgarishiga samarali ta'sir etadi. Bu esa ta'lim-tarbiya jarayonini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarishga nisbatan muhim vazifalarni belgilab beradi.

Metodik jihatdan ta'lim jarayonida multimediali elektron vositalaridan foydalanishning ahamiyati shundan iboratki, ular ta'limning ixtiyoriy shakliga mos keladi, ular yordamida materialni o'rganishning yangi, noan'anaviy metodlaridan foydalanish imkoniyati yaratiladi. Multimediali elektron vositalari mustaqil ta'lim olish uchun katta ahamiyatga ega. Ta'limni axborotlashtirish sharoitida multimediali elektron vositalari asosida mustaqil ta'limni tashkil etilishi o'quvchilar uchun ta'limiy va rivojlanish imkoniyatlarni taqdim etib, o'quvchilarning o'quv fanlari bo'yicha hamda media sohasida bilimlarini oshirish, mediamakonini o'zlashtirish madaniyatini rivojlantirishga hissa qo'shish, shuningdek ijtimoiy faollikni rivojlantirishga imkon beradi. Mediaresurslar asosida tashkil etilgan mustaqil ta'lim o'quvchilar individualligini, kognitiv mustaqilligini, analitik qobiliyatini, mediaidrok etishni, mediamatnlarni talqin qilish hamda taqqoslash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

O'quvchi ixtiyoriy vaqtda va ixtiyoriy joyda multimediali elektron vositalari vositasida ta'lim oladi hamda amaliy topshiriqlar va loyihaviy vazifalarni bajarish orqali axborot – media va raqamli kompetentsiyalarni shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Umumiy holatda ularda mediamadaniyat rivojlanib boradi. Shu jihatdan olib qaraganda mustaqil ta'limni tashkil etish hamda multimediali elektron vositalaridan oqilona foydalanish pedagogik zarurat hisoblanadi

Respublikamiz umumiy o'rta ta'lim maktablarida ta'lim-tarbiya jarayonini boshqarishning media-didaktik ta'minotini takomillashtirishda axborot texnologiyalari, apparat-dasturiy vositalarni intellektual boshqarish tizimlaridan keng foydalanilmoqda. Buning asosida elektron axborot resurslarining bilimlar bazasini shakllantirishda milliy kontentni yaratish chora-tadbirlari amalga oshirilmoqda. O'quvchilarning kompyuter savodxonligini, darslarda ijodkorligini, ilmiy yechimlarni izlashga qodir, mustaqil fikrlay oladigan, o'z nuqtayi nazarini bayon qiladigan, individual yondashuv orqali didaktik ta'minot vositasida muhim xulosalar chiqara oladigan o'quvchi-yoshlarni tarbiyalashga qaratilgan ta'lim-tarbiya jarayoni uchun shart-sharoitlar yaratish zarur.

Muhokama. Ma'lumki, multimediali zamonaviy o'qitish vositalari tizimlashtirilgan nazariy bilimlarni o'zida saqlaydi, o'quvchilarda fanga doir tayanch kompetentsiyalarni shakllantirish maqsadida ular tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan ta'lim dasturlarida ko'rsatilgan faoliyat turlarini belgilab beradi.

O'quv-metodik multimediali zamonaviy o'qitish vositalari o'quv fanini mustaqil o'rganish uchun tartiblangan o'quv materialini, interaktiv shaklda bayon etilgan bilimlarni mustahkamlashning amaliy shakllari va metodikasini o'z ichiga oladi. Quyida multimediali elektron vositalarning ayrimlari xususida fikr yuritiladi.

Multimediali elektron o'quv qo'llanmalar o'quvchilarning o'rganish jarayonini individuallashtirishni kuchaytirish imkonini beradi. Shuningdek, har bir o'quvchi o'ziga qulay sur'atda ishlaydi, zarur bo'lganda tayanch o'quv materialiga qaytishi mumkin bo'ladi. Multimediali elektron o'quv qo'llanmadan foydalanish tezkor qaytar aloqani, o'z-o'zini boshqarishni, o'z-o'zini nazorat qilish va o'quv faoliyatini korrektsiyalashni ta'minlaydi, bosqichma-bosqich o'quv faoliyatini boshqarishni amalga oshirish va optimal konstruksiyalangan algoritmlar asosida uni shakllantirishni ta'minlaydi.

Multimedia texnologiyalarini o'quv jarayoniga tatbiq etishda ma'ruza darslariga alohida e'tibor beriladi va bu o'qitish metodi muhim o'qitish shakllaridan hisoblanadi".[1;287b] Multimediali elektron ma'ruzalar davlat ta'lim standartlari talablari asosida muayyan fan va sinf o'quvchilari uchun ishlab chiqilgan bo'lib, o'rganilayotgan fan bo'limlarining o'ziga xos tomonlarini aks ettiradi hamda tekshirish topshiriqlari, mashqlar va testlarning ko'p variantlilik, ko'p darajalilik, turli-tumanligini ta'minlaydi. Pedagogik amaliyotda multimediali elektron ma'ruzalardan yuqori sinflar uchun qo'llaniladi.

O'quv jarayonida multimediali elektron vositalarini qo'llash ta'lim metodlarining samaradorligini oshirishga, o'qituvchi faoliyatining ijobiy o'zgarishiga, ularning pedagogik mahoratlarini takomillashtirishga, pedagogik tizimlarning tarkibiy o'zgarishiga samarali ta'sir etadi. Bu esa ta'lim-tarbiya jarayonini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarishga nisbatan muhim vazifalarni belgilab beradi.

Metodik jihatdan ta'lim jarayonida multimediali elektron vositalaridan foydalanishning ahamiyati

shundan iboratki, ular ta'limning ixtiyoriy shakliga mos keladi, ular yordamida materialni o'rganishning yangi, noan'anaviy metodlaridan foydalanish imkoniyati yaratiladi. Multimediali elektron vositalari mustaqil ta'lim olish uchun katta ahamiyatga ega. Ta'limni axborotlashtirish sharoitida multimediali elektron vositalari asosida mustaqil ta'limni tashkil etilishi o'quvchilar uchun ta'limiy va rivojlanish imkoniyatlarni taqdim etib, o'quvchilarning o'quv fanlari bo'yicha hamda media sohasida bilimlarini oshirish, mediamakonini o'zlashtirish madaniyatini rivojlantirishga hissa qo'shish, shuningdek ijtimoiy faollikni rivojlantirishga imkon beradi. Mediaresurslar asosida tashkil etilgan mustaqil ta'lim o'quvchilar individualligini, kognitiv mustaqilligini, analitik qobiliyatini, mediaidrok etishni, mediamatnlarni talqin qilish hamda taqqoslash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

O'quvchi ixtiyoriy vaqtda va ixtiyoriy joyda multimediali elektron vositalari vositasida ta'lim oladi hamda amaliy topshiriqlar va loyihaviy vazifalarni bajarish orqali axborot – media va raqamli kompetentsiyalarni shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Umumiy holatda ularda mediamadaniyat rivojlanib boradi. Shu jihatdan olib qaraganda mustaqil ta'limni tashkil etish hamda multimediali elektron vositalaridan oqilona foydalanish pedagogik zarurat hisoblanadi

Respublikamiz umumiy o'rta ta'lim maktablarida ta'lim-tarbiya jarayonini boshqarishning media-didaktik ta'minotini takomillashtirishda axborot texnologiyalari, apparat-dasturiy vositalarni intellektual boshqarish tizimlaridan keng foydalanilmoqda. Buning asosida elektron axborot resurslarining bilimlar bazasini shakllantirishda milliy kontentni yaratish chora-tadbirlari amalga oshirilmoqda. O'quvchilarning kompyuter savodxonligini, darslarda ijodkorligini, ilmiy yechimlarni izlashga qodir, mustaqil fikr lay oladigan, o'z nuqtayi nazarini bayon qiladigan, individual yondashuv orqali didaktik ta'minot vositasida muhim xulosalar chiqara oladigan o'quvchi-yoshlarni tarbiyalashga qaratilgan ta'lim-tarbiya jarayoni uchun shart-sharoitlar yaratish zarur.

Ma'lumki, multimediali zamonaviy o'qitish vositalari tizimlashtirilgan nazariy bilimlarni o'zida saqlaydi, o'quvchilarda fanga doir tayanch kompetentsiyalarni shakllantirish maqsadida ular tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan ta'lim dasturlarida ko'rsatilgan faoliyat turlarini belgilab beradi.

O'quv-metodik multimediali zamonaviy o'qitish vositalari o'quv fanini mustaqil o'rganish uchun tartiblangan o'quv materialini, interaktiv shaklda bayon etilgan bilimlarni mustahkamlashning amaliy shakllari va metodikasini o'z ichiga oladi. Quyida multimediali elektron vositalarning ayrimlari xususida fikr yuritiladi.

Multimediali elektron o'quv qo'llanmalar o'quvchilarning o'rganish jarayonini individuallashtirishni kuchaytirish imkonini beradi. Shuningdek, har bir o'quvchi o'ziga qulay sur'atda ishlaydi, zarur bo'lganda tayanch o'quv materialiga qaytishi mumkin bo'ladi. Multimediali elektron o'quv qo'llanmadan foydalanish tezkor qaytar aloqani, o'z-o'zini boshqarishni, o'z-o'zini nazorat qilish va o'quv faoliyatini korrektsiyalashni ta'minlaydi, bosqichma-bosqich o'quv faoliyatini boshqarishni amalga oshirish va optimal konstruksiyalangan algoritmlar asosida uni shakllantirishni ta'minlaydi.

“Multimedia texnologiyalarini o'quv jarayoniga tatbiq etishda ma'ruza darslariga alohida e'tibor beriladi va bu o'qitish metodi muhim o'qitish shakllaridan hisoblanadi”.[2;287-288b] Multimediali elektron ma'ruzalar davlat ta'lim standartlari talablari asosida muayyan fan va sinf o'quvchilari uchun ishlab chiqilgan bo'lib, o'rganilayotgan fan bo'limlarining o'ziga xos tomonlarini aks ettiradi hamda tekshirish topshiriqlari, mashqlar va testlarning ko'p variantlilik, ko'p darajalilik, turli-tumanligini ta'minlaydi. Pedagogik amaliyotda multimediali elektron ma'ruzalardan yuqori sinflar uchun qo'llaniladi.

Natija. Multimediali elektron ma'ruzalardan yangi mavzuni o'rganishda, o'quvchilarning oldingi mavzular bo'yicha bilimni tekshirish, yangi materialni bayon etish bilan birga olib boriladigan aralash mashg'ulotda ham foydalanish mumkin. Multimediali elektron ma'ruzaning qulayligi sifatida aniq, mavjud hamda ixcham, isbotlangan monologik bayon etish nazarda tutiladi. Multimediali elektron ma'ruzalar nisbatan qisqa vaqtda hajm bo'yicha katta o'quv materialini taqdim etish imkonini beradi, uni uzatishning tizimliliigi tufayli o'quvchilarda o'rganilayotgan hodisa yoki obyekt haqida yaxlit tasavvur hosil bo'ladi. Multimediali elektron ma'ruzalarga grafik illyustratsiyalarni kiritish auditoriyaning faolligini oshiradi va hissiy javob reaksiyasini kuchaytiradi, o'quvchining o'quv mazmuniga qiziqishini qo'llab-quvvatlaydi.

Multimediali zamonaviy o'qitish vositalari aniq mezonlar bo'yicha tartiblangan, interaktiv shaklda bayon etilgan amaliy xarakterdagi axborotni o'z ichiga oladi, shuningdek, yuqori darajada texnik bajarilganligi, mantiqiy va izchil bayon etilganligi bilan farqlanadi.

Multimediali elektron masala va mashqlar to'plami o'quvchilar tomonidan bilimlar, umummadaniy va kompetentsiyalarning ijodiy va faol egallanishiga, shuningdek, ularni interaktiv metodlar bilan variativ tekshirishga imkon beradi. Didaktik jihatdan multimediali elektron masalalar va mashqlar to'plamining afzalliklarini quyidagicha qayd etish mumkin:

ish vaqtining cheklanmaganligi;

sinfdan tashqari ish rejimi;

turli munosabatlar va real hayotiy sharoitlarda modellash tirish imkoniyati.

Umumta'lim maktablarida fanlarni o'qitishda multimediali elektron masala va mashqlar to'plamini qo'llash tayyorgarlikning faoliyatli xarakterini, o'quvchilarda muloqot, fikrlash va harakat usullarining shakllanishini ta'minlaydi. Refleksiya natijasida muloqot usullari sxemalar va belgilar shakllarda mustahkamlanadi. Multimediali elektron masala va mashqlar to'plami tayyor yechimlar ko'rinishidagi o'qitishdan farqli ravishda muammolarning guruhli (jamoaviy) yechimini topishga qaratilgan.[3;1781-1785b]

Multimediali elektron xrestomatiyalar maxsus tanlangan o'quv materialini predmetini tashkil etuvchi hujjatlar, badiiy va ilmiy asarlar yoki ulardan lavhalar, audio, videomateriallarni, shuningdek, o'quvchilarning fikrlashini rag'batlantiruvchi, aniq fan rivojlanishining muammoli va istiqbolli masalalariga diqqatni jamlashga imkon beradigan materiallarni o'z ichiga oladi. Bu asosan adabiyot, tarix fanlarida keng foydalaniladi.

Multimediali elektron albomlar yagona axborot maydonini yaratish maqsadida o'quvchi yoki o'qituvchiga yordam sifatida yaratilgan video va audiomateriallarni o'z ichiga oladi. Bundan asosan tabiiy, ijtimoiy-gumanitar fanlarda keng foydalaniladi.

Multimediali elektron atlaslar turli xil obyektlarning videomateriallarini o'z ichiga oladi. "Elektron atlaslar yuqori sifatli kartalarni o'z ichiga olib, foydalanuvchi uchun qulay interfeysga ega, mos yozuvlar va qidiruv tizimlari bilan jihozlandir. Elektron atlaslarni yaratish (keng qamrovli raqamli kartalar jamlanmasi) aholini ekologik madaniyatining eng samarali usullaridan biridir, chunki atlaslar hamma uchun ochiq, vizual va har qanday darajadagi hududlar uchun yaratilishi mumkin".[4;13b] Umumta'lim maktablarida illyustrativ material sifatida namoyish qilinadigan ilmiy-ommabop filmlardan farqli ravishda multimediali elektron atlas mazmuni bo'yicha butunlay o'quv dasturiga mos keladi. Unda asosiy tushunchalar, aniq ajratilgan ta'riflar berilgan, har bir shakllantirilgan holatlar tushuntiriladi. Bu asosan geografiya fanida keng foydalaniladi.

Geografiya fanida multimediali atlaslardan foydalanishning quyidagi bir nechta variantlari mavjud:

a) fanga doir mavzularni mustaqil o'rganish;

b) mavzuni o'quv dialogi yoki tashkiliy-faoliyatli o'yinlar jarayonida o'qituvchi bilan birgalikda o'rganish.

Tashkiliy-faoliyatli o'yin jarayonida multimediali elektron atlaslardan foydalanish quyidagi bosqichlarni ketma-ket amalga oshirishni ko'zda tutadi:

o'qituvchi bilan birgalikda muammoli vaziyatlarni, ya'ni o'yin maqsadi, mazmuni, metod va vositalarini, ijodiy guruh tarkibini aniqlash;

muammoni shakllantirish, ya'ni ziddiyatni faollashtirish, maqsad va faoliyat turlarini jamoaviy muhokama qilish, ijodiy guruhlarni yaratish;

ijodiy kichik guruhlar bo'yicha ishlash, ya'ni jamoaviy va individual pozitsiyani ishlab chiqish, ish jarayonini nazorat qilish va tuzatishlar kiritish;

umumiy muhokama, ya'ni har bir guruh pozitsiyasini himoyalash (pozitsiyani ilmiy argumentlash, himoya qilish yoki uni o'zgartirish);

refleksiyani tashkil etish. Refleksiya jarayonida sinfnin har bir o'quvchisining bilish va kommunikativ faoliyati tahlil qilinadi.

Tahlil asosida maqsad, mazmun va metodlar, faoliyat vositalari va uning natijalari mutanosibli aniqlanadi. Jamoaviy fikrlash asosida har bir o'quvchi faoliyatning ahamiyatini anglaydi, munosabatlar tizimida shaxsiy o'rnini aniqlaydi, atrof-olam bilan o'zaro ta'sirlashuv usullarini anglaydi.

Multimediali elektron uslubiy yo'riqnoma o'quvchilar mustaqil o'rganishi va bilimlarini tekshirishga tayyorgarlik ko'rish uchun mo'ljallangan o'quv materialidan iborat. Multimediali elektron uslubiy yo'riqnoma ilmiy va amaliy tasnifdagi qulay joylashgan giperhavolalar orqali o'quvchilarni o'qitish uchun mo'ljallangan qisqa axborotlarni o'z ichiga oladi. Bundan asosan texnologiya fanida keng foydalaniladi.

Multimediali elektron o'quv izohli yoki atamalar lug'atlari o'quv maqsadlari uchun tuziladi, aniq bir

o'quv fani bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish uchun mo'ljallangan. Bundan asosan ona tili va xorijiy tillarni o'qitishda keng foydalaniladi.

O'quv-bibliografik ma'lumotnomalar aniq bir muammo bo'yicha tartiblangan bibliografik ma'lumotlar to'plamini o'z ichiga oladi va o'quv materiallarini o'rganish, o'zlashtirish va mustahkamlash bo'yicha o'quvchilarning mustaqil ishlarini tashkil etish uchun mo'ljallangan.

Xulosa. Yuqorida qayd etilganlardan kelib chiqqan holda xulosa sifatida shuni ta'kidlash mumkinki, multimediali zamonaviy o'qitish vositalarini umumta'lim maktablarida fanlarni o'rganishda verbal va ko'rgazmali-hissiy axborotlarning integratsiyasi vositasida o'quv materiali bilan samaraliroq ishlash, rangli grafika, animatsiya va gipermatnlarni ovoz bilan birga qo'llash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Юлдашева Ф., Усмонов М.С. Мультимедиа воситалари асосида интерактив электрон ўқув курслар яратиш ва ундан фойдаланиш методикаси / DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2021.57.21.059>. – 287 б.

2.Юлдашева Ф., Усмонов М.С. Мультимедиа воситалари асосида интерактив электрон ўқув курслар яратиш ва ундан фойдаланиш методикаси / DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2021.57.21.059>. – 287 б.

3.Muxtarova L.A. Use of multimedia technologies in the educational process. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal 11.4, 2021. – 1781-1785.

4.Musayev I.M., Eshmatova N.A., Hayitova M.R., Abduvoxidova S.K. Mintaqaviy elektron ekologik atlaslar yaratish. <http://www.newjournal.org/> Volume–24 Issue-2 March 2023. – 13 б.

5. Begmurzayevich, D. B. (2022). BO 'LAJAK BOSHLANG' 'ICH SINF O 'QITUVCHILARIDA REFLEKSIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHNING METODOLOGIK ASOSLARI. INTEGRATION OF SCIENCE, EDUCATION AND PRACTICE. SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL, 3(6), 154-160.

6. Karimova, B. (2019). POSSIBILITIES OF FORMATION OF NATIONAL PRIDE WITH USING KHADITHS IN THE FIRST-YEAR PUPILS OF ORPHANAGES. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol, 7(11).

7. Karimova, B. K., & Oripova, M. S. (2021). Formation of national pride based on hadiths in primary school children of houses of kindness. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(4), 652-665.

8. Karimova, M. O., & Saidullaeva, A. R. (2020). Pedagogical basis of the use of universal and national values in the spiritual and moral education of children in the family. PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology, 17(7), 8547-8555.

FEATURES OF INDIVIDUALIZATION OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING AT A NON-LINGUISTIC FIELDS

Alimova Nozima Rajabboevna,

PhD, senior teacher of Languages department, Bukhara Engineering and Technology Institute

Abstract – The article is devoted to the issue of individualization of foreign language teaching in a non-linguistic university. The authors consider the concepts of “individualization”, “differentiation” and “personalization”, where individualization is implemented in a specific subject, personalization is aimed at the entire education system as a whole, and differentiation complements these two principles in the context of a group organization of the learning process. Having analyzed the typology of E.I. Passov, the authors in their study summarized those methods and techniques that correspond to personal and subjective individualization. In addition, a survey of English language teachers was conducted, which showed that teachers are ready to implement the principle of individualization, but they face problems that need to be solved. The article examines these problems in detail and provides corresponding conclusions.

Key words: language education; foreign language; individualization of education; non-linguistic university.

ОСОБЕННОСТИ ИНДИВИДУАЛИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ НА НЕЯЗЫКОВЫХ СФЕРАХ

Аннотация – Статья посвящена вопросу индивидуализации обучения иностранному языку в неязыковом вузе. Авторы рассматривают понятия «индивидуализация», «дифференциация» и «персонализация», где индивидуализация реализуется в конкретном предмете, персонализация направлена на всю систему образования в целом, а дифференциация дополняет эти два принципа в контексте групповой организации учебного процесса. Проанализировав типологию Е.И. Пасова авторы в своем исследовании обобщили те методы и приемы, которые соответствуют личностной и субъективной индивидуализации. Кроме того, был проведен опрос преподавателей английского языка, который показал, что преподаватели готовы реализовать принцип индивидуализации, но сталкиваются с проблемами, которые необходимо решить. В статье подробно рассмотрены эти проблемы и сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: языковое образование; иностранный язык; индивидуализация образования; нелингвистический университет.

NOFILOLOGIK SOHALARDA CHET TILI O'QITISHNI INDIVIDUALLASHTIRISH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya – Maqola nolingvistik universitetda chet tillarini o'qitishni individuallashtirish masalasiga bag'ishlangan. Mualliflar «individuallashtirish», «differentsiatsiya» va «shaxsiylashtirish» tushunchalarini ko'rib chiqadilar; bunda individuallashtirish ma'lum bir mavzuda amalga oshiriladi, shaxsiylashtirish butun ta'lim tizimiga qaratilgan va differentsiallashtirish ushbu ikki tamoyilni kontekstda to'ldiradi. o'quv jarayonini jamoaviy tashkil etish. E.I.ning tipologiyasini tahlil qilib, Passovning so'zlariga ko'ra, mualliflar o'z tadqiqotlarida shaxsiy va sub'ektiv individuallashtirishga mos keladigan usul va usullarni umumlashtirdilar. Bundan tashqari, ingliz tili o'qituvchilari o'rtasida so'rov o'tkazildi, bu o'qituvchilar individuallashtirish tamoyilini amalga oshirishga tayyorligini ko'rsatdi, ammo ular hal qilinishi kerak bo'lgan muammolarga duch kelishmoqda. Maqolada ushbu muammolar batafsil ko'rib chiqiladi va tegishli xulosalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: til ta'limi; xorijiy til; ta'limni individuallashtirish; lingvistik bo'lmagan universitet.

1. Introduction. Based on many studies and personal observations, it can be noted that modern school and university teaching (including foreign languages) is aimed at the “average” student. At the same time, due attention is not paid to the individual characteristics of students, which is why weak students become unsuccessful, and strong ones lose interest in the subject. That is why the issue of an individualized approach becomes relevant, especially when teaching a foreign language - due to the group form of training. Individualization of learning remains a hot topic for scientists and educators, despite the fact

that it has been sufficiently studied.

Many scientists in their works defined the phenomenology of individualization, noted its differences with differentiation, developed technologies and techniques for using individualization in teaching various disciplines. However, despite the sufficient development of the problem, questions remain that require further research.

2. Methods. This article uses problem-chronological, objectivity, structural-systemic analysis methods of conducting research in foreign language teaching.

3. Research results. The issue of using various teaching methods that correspond to an individualized approach in teaching foreign languages is especially acute, due to the special place of the discipline "Foreign Language" among university course subjects. Obstacles to the use of individualization in teaching a foreign language are caused by the following contradictions between:

- individual process of mastering a foreign language and a group form of organizing classes;
- methods and techniques of working in a group and numerous individual characteristics inherent in a particular student;
- the real workload of the teacher and the high labor intensity in implementing the individualization of teaching.

These contradictions lead to the need to further study the possibilities of individualizing foreign language teaching. The strategic goal of education is to create conditions for the self-realization of the individual and the disclosure of his potential, which is impossible without individualizing the learning process. Individualization is a systemic principle that applies to all subjects of university education. Many individualization technologies are of a general didactic nature and can be used in teaching both a foreign language and other disciplines - in high school and at university. Let us take a closer look at some of them.

The inversion method is aimed at searching and finding creative solutions in that part of educational activity, where usually there is only logic and simple memorization, memorization. It is based on regularity and, accordingly, the principle of dualism, dialectical unity and the optimal use of opposing (direct and reverse) procedures of creative thinking: analysis and synthesis; logical and intuitive; static and dynamic characteristics of the research object; external and internal sides of the object; increase or, conversely, decrease in size; concrete and abstract; real and fantastic; separation and unification; convergence (narrowing the search field) and divergence (expanding the search field). If it is not possible to solve a problem from start to finish, then it is recommended to solve it from end to start, but "... the disadvantage of this method is that it requires a fairly high level of creativity, basic knowledge, skills and experience." When the empathy method is used, the feelings and emotions of the person himself are attributed to the object. Empathy (or personal analogy) in solving a creative problem is understood as the identification of a person with a technical object, process, or some system. With a collective search for original ideas, their number will increase. This method works when there is cohesion in the team.

The synectics method is essentially a combination of previous methods. The first condition here is that the teacher should not give ready-made formulations of creative tasks - this may interfere with the search for original, non-standard solutions. The essence of the second condition is that in this method criticism of other people's ideas and their quantity is prohibited; on the contrary, the plurality of ideas should be encouraged. The manager needs to control the flow of ideas, be able to correctly and in a simple manner comment on difficult moments, and sometimes give hints. This method helps to increase the efficiency of generating new ideas and allows all students to be involved in the work. An individual approach must be implemented in every lesson. One of the difficult conditions for the successful implementation of individualization is the study of the characteristics of each student and the further organization of educational activities based on the compiled psychological picture of the individual student and the class as a whole. We believe that the successful implementation of individualization will be facilitated by the technology of taking into account and developing a student's individual style of educational activity (ISUA). This technology was described in detail by N.L. Galeeva and identified several parameters:

Knowledge - the volume and depth of a student's knowledge on a subject; level of subject knowledge and skills.

- Learning ability - manifests itself as the level of independence in the student's educational activities.
- Attention - characterizes in the ISUA system the direction and concentration of the student's consciousness on certain objects.

- Memory is a complex psychophysiological process, because of which a student remembers, preserves, and reproduces information.
- Modality - the preferred, most comfortable channel for receiving information (visual, auditory, kinesthetic).
- Functional asymmetry of the cerebral hemispheres - the ability of one hemisphere of the brain to turn on a fraction of a second earlier than the other, suppressing the function of the other hemisphere.
- Organizational GESA (general educational skills and abilities) - general educational skills and abilities that provide the student with independence of action and optimization of activities in class and when doing homework.
- Communicative GESA - determine the types and forms of participation in collective educational activities of students with different characteristics of the development of the sphere of communication.
- Information GESA - determine for the student the ability to independently search and comprehend information.
- Mental GESA - psychophysiological functions of the brain that underlie the conscious thinking of students.

4. Conclusions.

These parameters are needed so that the teacher can build an individual learning route for each student. We believe that when implementing individualization, the first six parameters play a special role, since they are key when teaching a foreign language. According to N.L. Galeeva, "to identify the level of development of a particular parameter, you can resort to a psychological examination, but the teacher himself can determine the "sinking" parameter by carefully observing the student's activities." After passing the test, a student's educational success matrix is compiled - an open system that can be used in a shortened form, and, if necessary, expanded in educational institutions of various types and with different student populations. N. L. Galeeva's technology is suitable for implementing individualization. After all, it is taking into account all the parameters of the student that allows you to set goals and objectives for each student as clearly as possible and achieve the highest possible result in the subject. In addition, other subject teachers can use the compiled matrices.

References:

1. Gruzina Y.M., Ponomareva M. A., Firsova I. A., Mel'nichuk M. V. Present-day challenges to an educational system. *European Journal of Contemporary Education*. 2020;(4):773-785.
2. Shchukin A. N. Teaching foreign languages: theory and practice. Textbook for teachers and students. 2nd ed. M.: Philomatus; 2006. 416 p.
3. Klimova I. I., Ganina E. V., Gisin V. B., Melnichuk M. V., Fedorova E. A. Formation of the integral individuality of a first-year student: challenges and prospects. *Humanitarian sciences. Bulletin of the Financial University*. 2017;3(27):72-78.
4. Melnichuk M. V., Alisevich M. V. Problems of forming the intellectual culture of a modern student. *Modern science: current problems of theory and practice. Series: Humanities*. 2015;(5-6):48-51.
5. Kondrakhina N. G., Yuzhakova N. E. Algorithm for applying the communicative approach within the framework of foreign language teaching of students. *Education and law*. 2021;(4):411-415.
6. Kondrakhina N. G., Yuzhakova N. E. Specificity of individualization within the framework of foreign language teaching of students. *The world of science, culture, education*. 2021;3(88):366-368.
7. Skrypnikova N. N. Technology of blended learning: relevance and issues. *Vocational education and the labor market*. 2018;(3):74-78.
8. Belogash M. A., Melnichuk M. V. Cognitive aspects of the development of the information and educational environment in higher education in the era of digitalization. *Russian humanitarian journal*. 2020;(2):123-132.
9. Voskovskaya A. S., Karpova T. A., Melnichuk M. V. Pedagogical conditions for the formation of communicative and professional competence of students of a non-linguistic university in a digital society. M.: KnoRus LLC; 2019. 162 p.
10. Galeeva N. L. One hundred techniques for the educational success of a student in the classroom in elementary school. M.: LLC "5 For Knowledge"; 2008. 128 p.

XX ASRNING 60-80-YILLARIDA O'ZBEKISTONDAGI IQTISODIY HAYOT

Aslonov Jurabek Mansurovich

Navoiy davlat pedagogika insituti 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonning 1960-1980-yillardagi iqtisodiy hayoti, paxta yakkahokimligining o'rnatilishi, bo'sh yerlarning o'zlashtirilishi, yirik sanoat korxonalarining ishga tushirilishi, yengil sanoatga qaratilgan e'tibor, ushbu yillarda yo'lga qo'yilgan iqtisod sohasidagi xatolar iqtisodiy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: qishloq xo'jaligi, paxta yakkahokimligi, besh yillik reja, paxta xomashyosi, og'ir sanoat, yengil sanoat, kimyoviy o'g'itlar, mineral boyliklar, "Barqaror rivojlanish davri".

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ УЗБЕКИСТАНА В 60-80-Е ГОДЫ 20-ГО ВЕКА.

Аслонов Журабек Мансурович

Магистрант 2-го курса Навоийского педагогического института

Аннотация. В данной статье рассмотрена экономическая жизнь Узбекистана в 1960-1980-е годы, установление хлопковой монополии, освоение пустующих земель, запуск крупных промышленных предприятий, обращение внимания на легкую промышленность, развитие экономики в эти годы, были экономически проанализированы ошибки, сделанные в этой области.

Ключевые слова: сельское хозяйство, хлопковая монополия, пятилетний план, тяжёлая промышленность, лёгкая промышленность, химические удобрения, минимальные ресурсы, «Период устойчивого развития».

ECONOMOMIC LIFE OF UZBEKISTAN IN THE 60s and 80s OF XX CENTURY

Aslonov Jurabek Mansurovich

2nd year graduate student of Navoi State Pedagogical Institute

Abstract. This state describes the economic life of Uzbekistan in the 1960s and 1980s, the establishment of a peasant monopoly, the development of waste land, the establishment of large industrial enterprises, the development of light industry, the economic development of the country, and the economic analysis of the industrialized regions.

Key words: agriculture, cotton monopoly, five-year plan, heavy industry, light industry, chemical fertilizers, minimum resources, «Period of Sustainable Development».

Ayrim yoshi ulug' insonlar bilan suhbat qurish jarayonida bizni ikkilanishlarga undaydigan bir qancha jumalarni eshitamiz. "SSSR davrida yashash ancha yaxshi edi". "U davrlarda hamma narsa to'kin sochin edi". "Oldimizda doim "plan" bo'lardi. Hammamiz shu planni bajarish uchun harakat qilardik".

Xo'sh, aslida-chi? Haqiqatan ham Sobiq Ittifoq davrida xalqimiz har tomonlama yaxshi yashadimi? Kommunizm qurilishi davri rostdan to'kin-sochinlik davri bo'ldimi? Davlat tomonidan qo'yilgan besh yillik rejalar vatandoshlarimiz tomonidan ijobiy qabul qilindimi? Yuqoridagi savollarga yurtimizning 1960-1980-yillardagi iqtisodiy hayotini o'rganish orqali javob topishimiz mumkin.

Barchamizga ma'lumki, Sobiq Ittifoq tashkil topgach, undagi barcha respublikalar ma'lum bir mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashdi. Dehqonchilik qilish uchun iqlimi mo'tadil, yerlari unumdor bo'lgan O'zbekiston (O'zbekiston SSR) ning chekiga, asosan, paxta yetishtirish tushdi. Shuning uchun, bu davrdagi ko'pgina statistik ma'lumotlarda paxta xomashyosi birinchilardan bo'lib tilga olinadi. Garchi bir nechta sanoat korxonalari, to'qimachilik fabrika va zavodlari, elektrostansiyalar qurilib, bir qancha sanoat sohalari rivojlangan bo'lsa ham, ularning deyarli barchasi, avvalo, paxtachilik bilan bog'liq edi.

SSSR tashkil topgan ilk kunlardanoq O'zbekistonda paxta yetishtiriladigan hududlarni kengaytirish, hosilni ko'paytirishga alohida e'tibor qaratildi. Jumladan, 1928-yilda O'zbekistondagi butun ekin maydonlari 1748000 gektarni tashkil etib, shulardan 1353000 gektari sug'oriladigan, 395000 gektari esa lalmikor yerlar edi. Sug'oriladigan yerlardan 530000 gektari yoki 39,2 foizi g'o'za bian band etilgan bo'sa, qolgan 612000 gektari g'alla, 221000 gektari poliz ekinlariga ajratilgan edi. SSSR tomonidan amalga oshirilgan besh yillik rejalarda ushbu raqamlar doimiy ravishda o'zgarib borgan. G'alla va poliz ekinlari uchun ajratilgan yerlarning ko'pgina qismi paxta maydonlariga aylanib bordi. Masalan, g'alla turlarining ekin maydoni 1940-yilda 1479900 gektarni, go'za ekin maydoni esa 923500 gektarni tashkil

etgan bo'lsa, 1960-yilga kelib g'alla ekin maydonlari 894800 gektargacha kamaytirilgan, paxta ekiladigan maydon hisobi esa 1386600 gektarga yetkazilgan. Ushbu raqamlar yildan yilga o'sib boraverdi va 1985-yilga kelib, 2 million gektarni tashkil etdi.

O'z-o'zidan savol tug'iladi. Paxta yetishtirish uchun yildan yilga ko'payib borgan maydonlar qanday qilib shakllantirildi? Ushbu savolga quyidagicha javob berish mumkin: birinchidan, xalq hayoti uchun muhim bo'lgan boshqa ekinlarni kamaytirish hamda bo'sh yotgan yerlarni o'zlashtirish. Yuqorida g'alla va poliz ekinlari uchun ajratilgan yerlarning kamayganligiga guvoh bo'ldik. Bo'sh yotgan yerlarni o'zlashtirishda Markaz rahbariyati Mirzacho'lga o'z e'tiborini qaratdi. 1956-yil 6-avgustda KPSS MK va SSSR Ministrlar Soveti tomonidan "Paxta yetishtirishni ko'paytirish uchun O'zbekiston SSR va Qozog'iston SSR dagi Mirzacho'lning bo'z yerlarini sug'orish va o'zlashtirish to'g'risida" Qaror qabul qilindi. Ushbu qaror asosida 1964-yildan boshlab har yili kamida 320-340 ming tonna paxta xomashyosini yetishtirish mo'ljallangan edi. 1956-1959-yillarda bu yerda 35,5 ming gektar yer sug'orilib, 460 km.li sug'orish tarmoqlari, 630 km.li ochiq kollektorlar yotqizildi.

O'z o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, Mirzacho'lni o'zlashtirish davomida "sifat emas, balki songa" ahamiyat berildi. Hududlarning tuproq unumdorligi, hosildorligi, qilinayotgan ishlarning sifat darajasiga e'tibor qilinmadi. Natijada ushbu hududlardan kutilgan darajada hosil olinmadi, paxta xomashyosining hosildorligi keskin kamaydi. Xususan, "Glavsredazsovxozstroy" tomonidan 1986-yilgacha o'zlashtirilgan 880 ming gektar yerning 595 000 gektari yaroqsiz holga keldi. 1971-1985-yillarda yo'l qo'yilgan xatolar oqibatida 2,3 mln. gektar yerning meliorativ holati yomonlashib, 670 ming gektar yerdagi zovurlar qayta ta'mirlandi.

Mirzacho'lni o'zlashtirishda hududimizdan oqib o'tuvchi ikkita eng yirik daryolar Amudaryo va Sirdaryoning suvidan keng foydalanildi. Buning natijasida ushbu daryolarning Orol dengiziga quyiladigan suv miqdori keskin kamaydi. Bu esa o'z navbatida bugungi kunda hududimizdagi eng ulkan bo'lgan Orol ekologik muammosiga zamin yaratdi. Amudaryoning quyi oqimida baliqchilik, mo'ynachilik, ovchilik xo'jaliklari yo'q bo'lib ketdi. Paxtachilik va chorvachilik 1980 – 1985-yillarda har yili 30 mln rubldan ortiqroq zarar ko'rdi.

Bundan tashqari, paxta hosildorligini oshirishda qishloq xo'jaligida kimyoviy mahsulotlardan keng foydalanish joriy qilindi. Yil sayin qishloq xo'jaligini kimyolashtirish kuchaytirildi. Agarda 1965-yilda O'zbekistonga mineral o'g'itlar yetkazib berish 2 550 000 tonnani tashkil etgan bo'lsa, 1970-yilda u 3 496 000 tonnaga ko'paydi. O'z o'rnida shuni alohida ta'kidlash lozimki, ekin maydonlariga kimyoviy o'g'itlar bilan ishlov berish jarayonida aholining manfaatlari inobatga olinmadi, ularning inson salomatligiga zarar yetkazishiga e'tibor qaratilmadi. Buning natijasida esa, xalqimiz orasida turli kasalliklarning ommaviy tarqalishi kuchaydi. Ayniqsa, paxtaga ishlov berishda ishlatiladigan DTT o'ta xavfli kimyoviy moddalardan biri hisoblanardi. Ko'pgina G'arb davlatlarida 70-yillardayoq undan foydalanish ta'qiqlangan bo'lishiga qaramasdan, Sovet davlati undan keng ko'lamda foydalanishda davom etdi. 1970-yilgacha boshqa ko'pgina davlatlarda uni aholi jon boshiga tahminan 300 grammdan qo'llashgan bo'lsa, O'zbekistonda bu miqdor 7-8 kg dan to'g'ri kelardi. Bundan tashqari aynan ushbu modda nafaqat traktorlar bilan balki qishloq xo'jaligi aviatsiyasi yordami bilan ham dalalarga sepilar edi. Bunday zaharli moddalarni aviatsiya orqali sepilganda ular suv yuzasida, qishloqlardagi binolarning tom qismida hamda havoda to'planib qolardi va keyinchalik ham inson salomatligiga zarar yetkazishda davom etardi.

O'zbekistonning 1960-1980-yillardagi iqtisodiy o'zgarishlariga, rivojlanish tendensiyasiga e'tibor beradigan bo'lsak, unda bir qancha jihatlar e'tiborimizni tortadi. 1961-1965-yillarda respublika yalpi iqtisodiy mahsulotining o'sishi avvalgi besh yillik (1956-1960-yillar)ka nisbatan qariyb 7,1 foizga, sanoatning rivojlanishi 8,4 foizga, qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti 4,0 foizga o'sishi ta'minlangan bo'lsa, maishiy xizmat ko'rsatish sohasi esa 16,8 foizga o'sgan. Biroq 1966-1970-yillarda yurtimizda yalpi ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish 6,7 foizga o'sgan bo'lsa, 1981-1985-yillarda bu ko'rsatkich 3,6 foizni tashkil etgan. Shu davr ichida ishlab chiqarilgan milliy foyda 6,8 foizdan 3,3 foizga tushib ketgan, aholining real daromadi esa 6,6 foizdan 1,3 foizga kamaygan.

Yuqoridagi stastistik ma'lumotlar o'z-o'zidan bir qancha savollarni keltirib chiqaradi. Nega 1961-1965-yillarda o'sish sur'atlari yuqori bo'lgan hudud keyingi o'n yilliklarda "orqaga qarab ketdi"? Qanday omillar yurtimizda rivojlanishning sekinlashuviga, iqtisodiy ko'rsatkichlarning pasayishiga olib keldi?

Bunga Sovet rahbariyati tomonidan amalga oshirilgan bir qancha islohotlarni sabab qilib keltirishimiz mumkin. Avvalo, Ikkinchi Jahon urushi tugaganidan so'ng, Markaz rahbariyati O'zbekiston qishloq xo'jaligi sohasida paxta yetishtirishni to'la monopoliya sifatida o'rnatishni maqsad qilib qo'ygan edi. Bu sohada urush yakunlanishi bilan deyarli 15 yil davomida paxta xomashyosini yetishtirish uchun zarur moddiy-texnik baza shakllantirildi. Sovet rahbariyati esa ushbu jarayonlarni sinfiy talqin qilib, "1961-yilda kommunizmning moddiy-texnik bazasi yaratilishi natijasida O'zbekiston yangi tarixiy

bosqichga qadam qo'ydi" deya talqin qildi.

SSSRning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi ayrim ijobiy siljishlarga qaramay, umumna olgan XX asrning 60-yillari o'rtalarida iqtisod sovet ma'muriy-buyruqbozlik boshqaruvi modelining salbiy ta'siri ostida edi. Bu jihat quyidagi faktlarda namoyon bo'ldi, ya'ni sovet siyosiy rahbariyati iqtisodda mavjud bo'lgan quyidagi salbiy holatlarni tan olishga majbur bo'ldi:

□ boshqaruvni tashkil etishning mavjud shakli, rejalashtirish va sanoatni iqtisodiy rag'batlantirish uslublari va ishlab chiqaruvchi kuchlar rivoji zamonaviy talablar darajasiga javob bermasdi;

□ qat'iy reglamentatsiya qilinishi oqibatida korxonalaridagi jamoalarning tashabbuskorligi cheklab qo'yilgan, ishlab chiqarishni tashkillashtirishni yaxshilash uchun esa xo'jalik rahbarlarining mas'uliyati pasayib ketgan edi;

□ korxonalar huquqining yetarli emasligi hamda rejaviy va xo'jalik rahbar organlarning ular ustidan nazoratni kuchaytirishi natijasida ishlab chiqarishda yuqri ko'rsatkichga erishish va mahsulot sifatini yaxshilash uchun ancha samarali bo'lgan xo'jalik hisobi uslubidan nihoyatda kam foydalanilgan;

□ sanoat korxonalaridagi xodimlarning moddiy rag'batiga yetarli e'tibor berilmaganligi oqibatida iqtisodiy ko'rsatkichlar, mahsulot sifatini yaxshilash, korxona ishining umumiy natijalari qiziqitirmay qo'ydi.

Sanoatning qator sohalarida unumdorlik va rentabellik (foyda ko'rish), mehnat samaradorligi tushib ketib, mahsulot sifati past bo'lib qolaverdi. "Ilmiy-texnik taraqqiyot tadbirlari" deb atalmish choralar faqat qog'ozda bo'lib, ular ministrlar va mahkamalar tomonidan muntazam ravishda bajarilmay keldi, chunki uni sovet buyruqbozlik iqtisodiy tizimi sharoitlarida amalga oshirish deyarli mumkin emas edi.

Bu davrda sanoatning asosiy sohalarida, masalan, mineral o'g'itlar, sement, qo'rg'oshin va po'lat ishlab chiqarishda ishlab chiqarish quvvatlaridan samarasiz va noo'rin foydalanildi. Mashinasozlikda uskunalarning smeni koeffitsiyenti (uskunalardan foydalanish koeffitsiyenti) 1,35 foizdan oshmadi.

Ma'lumki, yurtimiz mineral xomashyo turlariga nihoyatda boy hudud hisoblanadi. Hududimizda ko'pgina foydali qazilmalar mavjud. Oltin, uran, mis, volfram, tabiiy gaz, qo'rg'oshin kabi mineral konlari topilib, aynan biz o'rganayotgan davrda ishga tushirildi. Biroq ushbu hodisalar ham, mamlakat iqtisodiyotiga hech qanday ijobiy ta'sir ko'rsatgani yo'q. Buning asosiy sababi esa, oltin, uran va tabiiy gaz kabi qazilma boyliklar to'raligicha Markaz ixtiyoriga o'tkazildi. Yuqoridagi tabiiy resurslardan olingan foydaning atigi 1 foizi mahalliy byudjetga qaytarildi, xolos. Ushbu talonchilik yurtimiz iqtisodiyoti uchun juda katta zarar keltirar edi. Markaz rahbariyati esa, nodir metallar, gaz va strategik muhim xomashyo tovarlarini favqulodda maxfiylik (совершенно секретно) niqobi ostida yurtimizdan deyarli tekinga tashib ketishar edi.

1956-yili Buxoro viloyatida dunyoda eng yirik va ulkan Gazli neft-gaz konining topilishi O'zbekistonda tabiiy gaz qazib chiqarishning tez sur'atlarda rivojlanishiga asos bo'ldi. Jahondagi eng yirik gaz konlaridan biri hisoblangan bu konning umumiy zaxirasi 500 mlrd m³ gaz bo'lgan. Bu yerda "zangori olov" bunyodkorlari – gazchilar yashaydigan Gazli shahriga zudlik bilan asos solindi. Tabiiy gaz qazib olish sur'atlari misli ko'rilmagan darajada oshirildi. 1960-yilda 0,4 mlrd m³ tabiiy gaz ishlab chiqarilgan bo'lsa, 1975-yilga kelib bu ko'rsatkich 33,7 mlrd m³ ga yetdi. Ittifoq hukumatining O'zbekistonda gaz ishlab chiqarishni oshirishdan maqsadi uni RSFSRning sanoat markazlariga ko'proq tashib ketish edi. Butunittifoq gaz qazib chiqarishda O'zbekistonning ulushi 1960-yildagi 1 foizdan 1975-yilda 20 foizga ko'tarildi. Bu nisbat keyinchalik ham doim ko'payib bordi.

Bepoyon Qizilqum sahrosi markaziy tumanlarining sanoat jihatidan o'zlashtirilishi oltin va uran qazib olish sanoatining paydo bo'lishini taqozo etdi. 1958-yil 3-sentyabrda Navoiy kon-metallurgiya kombinatiga poydevor qo'yilishi bilan Navoiy shahriga asos solindi. Kombinat O'zbekistonning 5 ta viloyatida joylashgan 5 ta kon boshqarmasi va ular negizida qurilgan Navoiy, Sovetobod (hozirgi Nurobod), Zarafshon, Uchquduq shaharlari, Muruntov, Krasnogorsk, Zafarobod, Shalqar shaharchalariga asos solgan. Dunyoda eng yirik Muruntov oltin koni 1961-yili ishga tushirilib, dastlabki sof quyma oltin (999,9 probali) 1963-yil tayyorlangan. Sanab o'tilgan sanoat korxonalarining, konlarning barchasi to'raligicha Markaz ixtiyoriga o'tkazildi hamda ularning boshqaruv organlari ham aynan Markaz tomonidan shakllantirildi. Ushbu jarayon esa, o'z-o'zidan yurtimizning iqtisodiy hayotiga salbiy ta'sir etmasdan qolmadi. Markaz rahbariyati esa, ushbu konlar topilgach, ulardan yanada kengroq foydalanishga zo'r berdi. Natijada, O'zbekistonda yengil sanoat sohasiga e'tibor yildan yilga pasaya bordi va ushbu soha ham inqiroz holatiga tushib qoldi. O'n birinchi besh yillik (1981-1985-yillar)ning boshida asosiy fondlar 1,8 barobar ortgan bo'lsa-da, fond unumi 12 foizga tushib ketgan. Bunga asosiy sabab qilib esa, korxonalar va obyektlarning yarim quvvatda o'zlashtirilishi hamda ularning ancha kech ishga tushirilganligidadir. Bundan tashqari ushbu ishlab chiqarish korxonalarining moddiy-texnik baza bilan yetarlicha ta'minlanmaganligi, mavjudlarining ham ma'naviy va jismoniy jihatdan eskirganligi, ushbu soha rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Hattoki, ayrim korxonalaridagi stanoklarning arzimasi detallari

yetishmasligi natijasida ular ishlatilmasdan turib qolar edi.

Siyosiy rahbariyat esa iqtisoddagi inqiroz sabablarini topishga harakat qilib, ministrliklar va mahkamalar, birlashmalar va korxonalarining rahbarlarini yetarli darajada tashabbus va "sotsialistik tadbirkorlik" ko'rsatmaganlikda aybladi. Shuningdek, ularni ishchi kuchi yetishmasligini ro'kach qilib, O'zbekistonda katta mehnat resurslari mavjud bo'lishiga qaramay, ishlab chiqarish quvvatlaridan unumli foydalanilmaganlikda ham aybdor qildi.

Aslida-chi? Aslida paxta va boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish uchun qulay iqlim sharoiti, unumdor tuproqqa ega bo'lgan, bundan tashqari butun dunyoda eng qimmatbaho hisoblangan tabiiy boyliklardan oltin, uran, tabiiy gaz kabi konlarga ega bo'lgan yurtimizda iqtisodiy o'sish sur'atlari nega pasayib ketdi? Bunga bir qancha sabab va omillarni keltirishimiz mumkin.

Avvalo, sovet rahbariyati sovet iqtisodiy modelining samarasiz ekanligini, uning zararli oqibatlariga olib kelishini tan olmadi. Doimiy ravishda qo'shib yozishlar, yolg'on statistik ma'lumotlar vositasida haqiqat xalqdan yashirildi.

Ikkinchidan, boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik uslublariga asoslanganligi, haqqoniy vaziyatni hisobga olmaslik, muammolarga inson omili emas, balki boshqaruv tizimining nobopligi sababchi ekanligi anglanmadi. Natijada Markaz tomonidan Respublika toifasida rahbarlar bir necha bor o'zgartirilganiga qaramasdan, iqtisodiy ko'rsatkichlar o'zgarmasdan qolaverdi.

Uchinchidan, sanoat sohasiga tub aholi vakillari deyarli jalb etilmasdi. Ushbu sohaga kadrlar asosan Rossiya, Ukraina, Belorussiya (asosan rus tilida so'zlashuvchi davlatlar) dan jalb etilardi. Mahalliy aholi katta qismining bandligi esa, majburiy ravishda qishloq xo'jali bilan ta'minlanardi. Sanoat korxonalarining ishchilari rahbarlik lavozimlarini egallagan bo'lib, yuqori maosh, barcha qulayliklarga ega bo'lgan turar joylar bilan ta'minlanga bo'lsa, mahalliy aholining asosiy qismi bunday yengilliklardan mosuvo edi.

To'rtinchidan, agarda urushdan avvalgi va keyingi dastlabki besh yilliklarda yangi sanoat tarmoqlari yaratilgan bo'lib, agrar sohada mahsuldorlik oshgan bo'lsa, 60-yillarning o'rtalaridan boshlab, ushbu sohalarga yangiliklar deyarli jalb etildi. Garchi yangidan-yangi konlar, sanoat korxonalari ishga tushgan bo'lishiga qaramasdan, vaqt o'tib borgan sari ular ham to'la quvvat bilan ishlamayotgan edi.

Beshinchidan, yirik sanoat korxonalari asosan Markaz ixtiyorida edi. Ular Markaz tomonidan boshqarilar, rahbarlari Markaz tomonidan tayinlanar va ishdan olinar, statistik ma'lumotlar Respublika rahbariyatiga emas, balki Markaz rahbariyatiga taqdim etilardi. Ushbu jarayon esa Respublika rahbariyatining manfaatdorlik hissining kamayishiga olib kelardi.

Umuman olgan, ushbu jarayonlar 80-yillarda Sovet Ittifoqida tizimli inqiroz jarayoni davom etayotganidan dalolat berib turardi. Biroq Markaz rahbariyati hali hamon rivojlanishning iqtisodiy qonunlariga emas, balki mafkuraviy omilga urg'u berishda davom etardi. Bu esa o'z navbatida nafaqat iqtisodiy inqirozga, balki SSSRning parchalanishiga olib kelgan siyosiy inqirozga ham sababchi bo'ldi.

Garchi ayrim manbalarda O'zbekistonning 1960-1980-yillardagi taraqqiyot davri "Barqaror rivojlanish davri" deya nomlangan bo'lsa-da, yuqoridagi iqtisodiy tahlillar bu jarayon aslida, boshqacha kechganligini ko'rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Ирригация Узбекистана. Том 1. Ташкент, 1975. – С.82
- 2.Народное хозяйство Узбекской ССР за 70 лет Советской власти. Юбилейный статистический сборник. – Ташкент, 1987. С. 99.
- 3.О'zbekiston tarixi. Ikkinchi kitob (1939-1991-yillar). – Toshkent – "O'zbekiston" – 2019. 120-135-betlar
- 4.Rajabov Q., Zamonov A. O'zbekiston tarixi (1917-1991-yillar). 1-nashri. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017. 125-bet.
- 5.«Правда Востока», 24 июня 1984 г.
- 6.Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Том III. 1960-1975 гг. – Ташкент: «Узбекистан», 1988, - С. 117-119, 349-350
- 7.Узбекистан за годы восьмой пятилетки (1966-1970 гг.). Краткий статистический сборник. – С.26

PROFESSIONAL PEDAGOGIK FAOLLIYATNI O'QITISHNING ILMIY - NAZARIY ASOSLARI

Axatova Durdona Aktamovna

Navoiy davlat pedagogika instituti Umumiy pedagogika va psixologiya kafedrası Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent.

Annotatsiya. Ushbu maqolada professional pedagogik faolliyatni o'qitishning ilmiy - nazariy asoslari o'rganilgan. Shuningdek pedagogika fanining zamonaviy ta'lim paradigmasining rivojlanish jarayonida barqaror dolzarbligini oliy ta'limda pedagogik mahorat asoslarini shakllantirish muammosi, zamonaviy maktablarga chuqur psixologik-pedagogik tayyorgarlikka ega, o'zlashtirilgan bilimlarni doimiy ravishda yangilab borish va boyitish zarurati haqida so'z boradi. Bundan tashqari pedagogik texnologiyalarni ilmiy adabiyotlarda yoritilishi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: pedagogik metodikalar, ijtimoiylashuv, sotsiologiya, intellekt, texnologik ta'lim qobiliyat, didaktika, temperament.

ПРЕПОДАВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Ахатова Дурдона Ахтамовна

Навоийский государственный педагогический институт Кафедра общей педагогики и психологии Кандидат педагогических наук, доцент.

Аннотация. В данной статье рассмотрены научно - теоретические основы обучения профессиональной педагогической деятельности. В нем также говорится об устойчивой актуальности современной образовательной парадигмы педагогической науки в процессе ее развития, о проблеме формирования основ педагогического мастерства в высшем образовании, о необходимости постоянного обновления и обогащения усвоенных знаний, имеющих глубокую психолого-педагогическую подготовку к современным школам. Далее идет речь об освещении педагогических технологий в научной литературе.

Ключевые слова: педагогические методики, социализация, социология, интеллект, способность к технологическому образованию, дидактика, темперамент.

TRAINING PROFESSIONAL PEDAGOGICAL ACTIVITY SCIENTIFIC-THEORETICAL FOUNDATIONS

Axatova Durdona Aktamovna

Navoi State Pedagogical Institute Department of general pedagogy and psychology Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor.

Annotation. The scientific and theoretical foundations of teaching professional pedagogical activity are studied in this article. Also, the problem of the formation of the foundations of pedagogical skill in higher education of the stable relevance of the modern educational paradigm of pedagogical science in the process of development, has deep psychological and pedagogical training in modern schools, the need to constantly update and enrich the acquired knowledge. It also talks about the coverage of pedagogical technologies in the scientific literature.

Keywords: pedagogical methodologies, socialization, sociology, intellect, technological education ability, didactics, temperament.

Kirish. Davlatimiz istiqboli, bozor iqtisodiyoti qonunlariga asoslangan, jamiyat qurilish sohasidagi ishlarining samaradorligi yuqori malakali, yuksak ma'naviyatli rivojlangan mamlakatlardarasida, raqobatbardosh mutaxassislartayyorlash, barkamol avlodnishakllantirishmuammosi bilan uzviy bog'liq. Pedagogik faoliyat – ta'lim muassasalarida o'quv rejasi yoki bir qator dasturlarda ko'zda tutilgan natijalarga, shuningdek, ta'limning boshqa vazifalari va uning ijtimoiy maqsadlariga erishish uchun maxsus tayyorlangan mutaxassislar tomonidan amalga oshiriladigan tadbirlar majmuidir. Pedagogik faoliyat – bu, o'qituvchining maxsus kasbiy tayyorgarligiga asoslangan va ushbu faoliyat jarayonida uning shaxsiy xulq-atvori normalari va qoidalariga mos keladigan odamlarni tarbiyalash

va o'qitish bo'yicha faoliyat. Mazkur faoliyat orqali yosh avlodni iqtisodiy, siyosiy, axloqiy va estetik maqsadlarga muvofiq mustaqil faoliyatga ongli ravishda tayyorlashga qaratilgan kattalarning ijtimoiy foydali faoliyatining alohida turi sifatida qarash mumkin.

Pedagogika fanining zamonaviy ta'lim paradigmasining rivojlanish jarayonida barqaror dolzarbligini da'vo qiladigan muammolari qatorida oliy ta'limda pedagogik mahorat asoslarini shakllantirish muammosi ham bor. Buning sababi shundaki, zamonaviy maktablarga chuqur psixologik-pedagogik tayyorgarlikka ega, o'zlashtirilgan bilimlarni doimiy ravishda yangilab borish va boyitish zarurati va intilishi, bolalarni sevadigan, o'z fanini chuqur biladigan, o'qitish jarayonlarini malakali boshqaradigan professional o'qituvchilar zarur, tarbiyalash, rivojlantirish va shakllantirish, shuningdek, pedagogik texnologiyalarni yaxshi bilganlar. Ushbu muammo ilmiy adabiyotlarda juda keng va turli nuqtai nazardan taqdim etilgan bo'lib, uni o'rganishga ko'p qirrali yondashuvlarni keltirib chiqaradi, biz ushbu maqolada tahlilini taqdim etamiz.

Adabiyotlar tahlili. D.A. Beluxin, I. Isayev, I.A. Zimniy, V.A. Kan – Kalik, I.B. Kotov, N.V. Kuzmina, A.A. Leontieva, B.F. Lomova, V.Y. Lyaudis, A.S. Makarenko, A.K. Markova, L.M. Mitina, A.V. Mudrik, A.A.V. Slastenin, S. A. Smirnova, V. A. Suxomlinskiy, A. A. Trushcheva, Y.I. Turchaninova, I.F. Xarlamova, E.N. Shyanova va boshqalar «pedagogik faoliyat o'zaro ta'sir usullarining o'ta murakkabligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi, uni odatdagi stereotiplarga kamaytirish, shuningdek sezgi bilan ishlash ham noqonuniydir».

Shuni ta'kidlash kerakki, o'qitish va tarbiyalashning bir xil usullari ta'siri ostida talabalar turli yo'llar bilan rivojlanadi: talabaning ma'lum bir ma'lumotni tushunishga tayyorligi darajasi, uning o'rganish qobiliyati, sezgirliigi, irodasi, xarakteri ta'sir qiladi. Bu shuni anglatadiki, har qanday maslahat, yo'l-yo'riq, ilmiy g'oyalar faqat o'qituvchi o'quvchilarning ish sharoitlari, qobiliyatlari, imkoniyatlari va tayyorgarlik darajasini hisobga olgan holda ularni individualligi orqali «o'tkazib yuborsa» foyda keltiradi.

Biz pedagogik jarayonni qobiliyatlarning rivojlanishi va shaxsning gullab-yashnashi uchun o'zaro javobgarlik bilan o'qituvchilar va talabalarni birgalikdagi faoliyatda bir vaqtning o'zida targ'ib qilish deb bilamiz. Maktab murakkab pedagogik tizim bo'lib, uning optimal ishlashi ko'plab omillarga bog'liq, ular orasida eng muhimi har bir o'qituvchining pedagogik mahoratidir.

Natijalari va muhokama

«Pedagogik mahorat» tushunchasining mohiyatini o'rganib, biz bu integral sifat degan xulosaga keldik. «Pedagogik mahorat» tushunchasining mohiyatini o'rganib chiqib, har bir olim – o'qituvchi ilmiy va pedagogik adabiyotlarda turli nuqtai nazardan ochib berilgan ushbu murakkab, hali to'liq o'rganilmagan hodisaning u yoki bu tomonini ta'kidlaydi.

Shunday qilib, pedagogik entsiklopediyada biz quyidagi ta'rifni topamiz: «mahorat – bu bolalarni sevadigan va sevadigan har bir o'qituvchi uchun mavjud bo'lgan yuqori va doimiy ravishda takomillashtiriladigan ta'lim va tarbiya san'ati».

Ta'rifdan ko'rinib turibdiki, pedagogik mahorat «unda»san'at» tushunchasi orqali namoyon bo'ladi. Pedagogik mahoratning sifat ko'rsatkichlari orasida mualliflar quyidagilarni ajratib ko'rsatishadi: yuqori madaniyat, o'z mavzusini chuqur bilish, umumiy va bolalar psixologiyasini bilish, ta'lim va tarbiya metodologiyasini mukammal egallash.

Shu bilan birga, ushbu ta'rif o'rganilayotgan hodisa haqida to'liq tasavvur bermaydi, chunki S. M. Ojegovning rus tili lug'atidagi «san'at» tushunchasi «mahorat, mahorat, ishni bilish» deb ta'riflanadi. Bu shuni anglatadiki, bu kontekstda o'qituvchining mahorati san'at, pedagogik san'at esa mahoratdir va shuning uchun hatto «yuqori va doimiy ravishda takomillashtiriladigan san'at» epitellari ham ko'rib chiqilayotgan tushunchaning mohiyatini to'liq ochib bermaydi.

Tadqiqotchi A. A. Trushcheva mahoratni kasbiy faoliyatni ijodiy amalga oshirish, shakllangan kasbiy muhim shaxsiy fazilatlarini individual faoliyat uslubiga integratsiya qilish, o'z kasbiy faoliyatining metodikasi va texnologiyalarini doimiy ravishda takomillashtirish deb ta'riflaydi.

D.A. Beluxinning so'zlariga ko'ra, mahorat – bu bilim va mahorat, bu kasbiy faoliyatning butun tajribasi, bu o'ziga xos qarashlar va e'tiqodlar tizimidir.

Mehnat psixologiyasida mahorat-bu moslashuvchan ko'nikmalar va ijodiy yondashuv asosida erishilgan ma'lum bir sohadagi kasbiy ko'nikmalarning eng yuqori darajasi sifatida tajribaga ega bo'lgan shaxsiy xususiyatdir.

Ushbu ta'riflarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, olimlarning fikriga ko'ra, mahorat « mazmunli ravishda «faoliyatning professionalligi» toifasiga yaqin, chunki bu tushunchalar bir tomondan

moslashuvchan kasbiy mahorat va ko'nikmalarning yuqori darajasiga asoslangan, boshqa tomondan, biz shaxsiy va kasbiy fazilatlarni shakllantirish darajasi to'g'risida to'g'ridan-to'g'ri gaplashmaymiz, «garchi shubhasiz, qobiliyat va ko'nikmalar tizimini ularsiz shakllantirish mumkin emas.» Bundan kelib chiqadiki, kasbiy mahoratga erishish uchun «ma'lum bir shaxsiy salohiyat yoki boshlang'ich shaxsiy imkoniyatlar» ga ega bo'lish kerak – umumiy va maxsus qobiliyatlar, asosiy bilimlar, yutuqlar motivatsiyasi, o'z-o'zini rivojlantirishga e'tibor, yetarli darajada o'zini o'zi qadrlash.

Taqdim etilgan ta'riflardan ko'rinib turibdiki, mohiyat jihatidan «mahorat» toifasi «professionallik» toifasining muhim tarkibiy qismi, shuningdek uning zaruriy shartidir.

Binobarin, kasbiy mahoratga ega bo'lish «Akmeologiya» tomon harakatning asosiy bosqichidir, uning asosida faoliyat va shaxsning professionalligi shakllanadi. Akmeologiyada «mahorat» shaxsning rivojlanishining eng yuqori darajasi, qobiliyatlar to'plami va umumlashtirilgan ijobiy tajriba, aks ettirish va ijodiy yondashuv asosida erishilgan ma'lum faoliyatdagi kasbiy ko'nikmalarning eng yuqori darajasi sifatida qaraladi.

Tadqiqotchi Y. I. Turchaninovaning fikricha, ilmiy-pedagogik adabiyotlarda keltirilgan turli xil ta'riflardan o'qituvchining mahorati uning ishining yakuniy natijasi – o'quvchilarining ta'limni davom ettirishga tayyorgarlik darajasi, ijodiy mehnat va faol ishtirok etish darajasi bilan baholanadigan birini tanlash kerak.

Bunday holda, pedagog jamiyat oldidagi mas'uliyatini chuqur anglagan holda, professional usul va vositalardan maqbul foydalangan holda, kasbiy va pedagogik faoliyatda yuqori natijalarga erishadi, shu bilan birga individual faoliyat uslubi bilan ajralib turadi, unda ijodiy salohiyatni to'liq anglaydi, deb ishonish uchun barcha asoslarimiz bor.

Shunday qilib, o'qituvchining samaradorligi, uning pedagogik mahorati ularning natijalariga, o'quv ishlarining sifatiga qarab baholanishi mumkin, bu bizning fikrimizcha, talabalar bilimlarining chuqurligi, mustahkamligi va mazmunliligi, ularning aqliy rivojlanishi, shuningdek axloqiy va estetik tarbiyani o'z ichiga oladi.

A.V. Slastenin va I. Isaevning ta'rifida ta'kidlanishicha, pedagogik mahorat pedagogik faoliyatning yuqori darajadagi rivojlanishini, pedagogik texnologiyaga egaligini ifoda etib, shu bilan birga o'qituvchining shaxsiyatini, uning tajribasini, fuqarolik va kasbiy pozitsiyasini ifodalaydi. O'qituvchining mahorati, ushbu tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, pedagogik jarayonning yuqori samaradorligini belgilaydigan shaxsiy va ishbilarmonlik fazilatlari va shaxsiy xususiyatlarining sintezidir. Olimlar ushbu xulosaga «pedagogik texnologiya» va «o'qituvchining mahorati» tushunchalarining o'zaro bog'liqligini tahlil qilish natijasida kelishadi. Shu bilan birga, pedagogik texnologiya, ularning tadqiqotlarida ta'kidlanganidek, pedagogik mahorat bilan o'zaro bog'liqdir, shu bilan birga, ushbu olimlarning fikriga ko'ra, pedagogik texnologiyani mukammal egallash mahoratidir.

Va bu yerda shuni yodda tutish kerakki, o'qituvchining faoliyati o'z ichiga olgan ko'plab pedagogik muammolarni hal qilish, ularning mazmuni va vaqt oralig'idan qat'i nazar, o'zaro bog'liq umumiy va xususiy texnologiyalardan foydalanishni talab qiladi. Umumiy, pedagogika fanida dizayn texnologiyalari, masalan, o'quv jarayoni va uni amalga oshirish texnologiyalari mavjud. Xususiy texnologiyalar ta'lim va tarbiyaning aniq muammolarini hal qilish bilan bog'liq, ular orasida talabalar faoliyatini tashkil etish, uning natijalarini nazorat qilish va baholash, o'quv holatini tahlil qilish va boshqalar.

Pedagogik texnologiya metodologiyadan tubdan farq qiladi, chunki u o'quvchilarning o'zlari faoliyatini tashkil etish mazmuni va usullarini batafsil va bosqichma-bosqich ishlab chiqishni o'z ichiga oladi. Bu A. V. Slastenin va I. Isaevning fikriga ko'ra, umuman maktab o'quvchilarining shaxsiyatini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik jarayonning diagnostik maqsadlarini va sifatini ob'ektiv nazorat qilishni talab qiladi.

Shunday qilib, yuqorida aytilganlar o'qituvchining pedagogik mahorati pedagogik jarayonning barcha tarkibiy qismlarining organik birligini ta'minlashdan iborat degan xulosaga kelishimizga imkon beradi, chunki ulardan biridagi o'zgarishlar boshqalaridagi o'zgarishlarga tabiiy ravishda ta'sir qiladi.

Shu bilan birga, pedagogik texnologiyani o'zlashtirishning eng yuqori darajasi, bizning fikrimizcha, pedagogik mahoratning faqat bir tomoni, chunki u faqat operatsion komponent bilan cheklanib qolmaydi. Ushbu muammoni ishlab chiqayotgan olimlarning aksariyati «pedagogik mahorat mutlaqo individualdir, shuning uchun uni qo'ldan qo'lga o'tkazish mumkin emas» degan umumiy fikrni bildiradilar.

Ushbu yo'nalishni rivojlantirib, tadqiqotchilar I. B. Kotov, S. A. Smirnov va E. N. Shiyanov

«texnologiya» va «mahorat» nisbatlarini tahlil qilish asosida, har qanday boshqa kabi o'zlashtirilishi mumkin bo'lgan pedagogik texnologiya nafaqat vositachilik qilishini, balki o'qituvchining shaxsiy parametrlari bilan ham belgilanishini ta'kidlaydilar.

Ushbu tadqiqotchilarning fikriga qo'shilib, biz hali ham bir xil texnologiyani turli o'qituvchilar tomonidan turli yo'llar bilan amalga oshirish mumkinligini ta'kidlamoqchimiz.

Bizning fikrimizcha, pedagogik texnologiyaning eng yuqori darajasiga ega bo'lish ma'lum holatlar tufayli pedagogik mahorat bilan to'liq tenglashtirilmaydi, ular orasida:

- pedagogik texnologiyalar ketma-ket operatsiyalarning qat'iy bosqichma-bosqich bajarilishini tartibga soladi va pedagogik jarayon ishtirokchilari faoliyatini tashkil etish mazmuni va usullaridan chetga chiqmaslikka imkon beradi, shu bilan birga uning ko'p omilliligi va o'zgaruvchanligini hisobga olish kerak, bu esa qo'shimcha asoratlarni keltirib chiqarishi mumkin. o'qituvchining tegishli reaksiyalarini talab qiladi;

- ular har bir aniq talabaning individualligini hisobga olmaydilar, masalan, talabalar orasida o'qituvchining ta'siriga qarshi javob beradiganlar ham bor va bu holda pedagogik texnologiyalarni bilish, bizning fikrimizcha, yetarli bo'lmaydi.

- ular har bir talaba muayyan harakatlarni amalga oshirishda yakuniy natijaga majburiy erishishni o'z ichiga oladi, ammo bu natijalar talabalarining ma'lum psixofiziologik xususiyatlari (yodlash darajasi, diqqatni almashtirish tezligi, assotsiativ fikrlash va boshqalar)tufayli teng bo'lmasligi mumkin.

Xulosa

Shunday qilib, tahlil natijalari bizga olimlarning nufuzli fikriga rozi bo'lishimizga va pedagogik mahoratni o'qituvchining integral sifati sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi, bu kasbiy va pedagogik faoliyatning yuqori darajada o'zini o'zi tashkil etishiga hissa qo'shadigan shaxsiy xususiyatlar majmuasi orqali namoyon bo'ladi, shuningdek, ehtiyojga ishoniradi:

- bo'lajak o'qituvchining pedagogik mahoratining zarur tarkibiy qismi sifatida universitetda bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy ahamiyatli va shaxsiy fazilatlarini shakllantirish;

- oliy maktabning pedagogik jarayonida kasbiy faoliyat uchun ko'nikmalar, ko'nikmalar, qobiliyatlar to'plamini rivojlantirish va pedagogik texnologiyalarni takomillashtirish;

Foydalanilgan adabiyotlar ro'uxati

1. Жекибаева Б.А., Калимова А.Д. Научно-теоретические основы формирования педагогического мастерства будущих учителей в условиях высшей школы // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2014. – № 11-4. – С. 649-654.

2. Педагогика. Под ред. П.И. Пидкасистого. - М., 1996, гл.

3. Подласый И.П. Педагогика. В 2-х кн. - М., 1999.- Кн.1, гл.

4. Сластенин В.А. и др. Педагогика. - М., 1997, гл.

5. Гребенюк О.С., Рожков М.И. Общие основы педагогики: Учеб. для студ. высш учеб. заведений. – М.: Изд-во ВЛАДОС – ПРЕСС, 2003.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI AXLOQIY TARBIYALASHNING PEDAGOGIK – PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Axatova Xilola Aktamovna,

Navoiy davlat pedagogika instituti Umumiy pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarini axloqiy tarbiyalashning pedagogik – psixologik xususiyatlari o'rganilgan. Shuningdek boshlang'ich sinf o'quvchilarini axloqiy tarbiyalash nazariy asoslarini asoslab berilgan, O'rta Osiyo mutafakirlarining axloqiy g'oyaga doir qarashlarini tahlil qilingan, boshlang'ich sinf o'quvchilarini axloqiy tarbiyalash yo'llarini ochib berilgan. Bundan tashqari boshlang'ich sinflarni axloqiy mavzudagi suhbatlarini tashkil etish haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf o'quvchilari, o'smirlik davri, individuallik, maxsus psixologik metodlar, shaxs xususiyatlari, sotsiologik tadqiqot, temperament, qobiliyat, axloqiy tarbiya.

ПЕДАГОГИКО – ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Ахатова Хилола Ахтамовна,

Навоийский государственный педагогический институт Преподаватель кафедры общей педагогики и психологии

Аннотация. В данной статье рассмотрены педагогико – психологические особенности нравственного воспитания младших школьников. Также обоснованы теоретические основы нравственного воспитания младших школьников, проанализированы взгляды среднеазиатских мыслителей на нравственную идею, раскрыты пути нравственного воспитания младших школьников. Далее идет речь об организации бесед младших школьников на нравственную тему.

Ключевые слова: младшие школьники, подростковый возраст, индивидуальность, специальные психологические методы, особенности личности, социологическое исследование, темперамент, способности, нравственное воспитание.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MORAL EDUCATION OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN

Axatova Xilola Aktamovna,

Navoi State Pedagogical Institute Lecturer of the Department of General Pedagogy and Psychology

Annotation. This article explores the pedagogical – psychological features of the moral education of elementary students. Also based on the theoretical foundations of moral education of elementary students, analyzed the views of middle Asian thinkers on the moral idea, revealed ways of moral education of elementary students. In addition, there is talk of organizing elementary classes with their conversations on a moral topic.

Key words: elementary school students, adolescence, individuality, special psychological techniques, personality traits, sociological research, temperament, ability, moral education.

Kirish. Biror bir jamiyat ma'naviy imkoniyatlarini, odamlar ongida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarini ri: yujlantirmay hamda mustahkamlamay turib o'z istiqbolini tasavvur eta olmaydi. Barkamol avlod tarbiyasi katta mas'uliyat va qunt talab etadigan jarayon. Bu jarayonda axloqiy tarbiyaning o'ziga xos o'rni bor. Odob (Arabcha «Adab») tarbiyalilik, xushmuomalalik, axloqlilik, nazokatlilik, intizomlilik ma'nolarini anglatadi. Odoblilik jamiyatda kishilar bilan muomalada o'zini tuta bilish, axloq, tarbiya va uning me'yorlariga rioya qilish demakdir. Shuning uchun ham, odob axloq qoidalari bundak ming yillar oldin ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Axloqiy tarbiya deganda xulq-atvorning axloqiy me'yorlarini o'zlashtirish tushuniladi. Shuning uchun axloqiy tarbiya asosan xulq-atvor tomoniga urg'u beradi. Ma'lumki, tashqi xatti-harakatlar turli xil intilishlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Motivlar, intilishlar, motivlarni hisobga olish ta'limga bunday yondashuv bilan qamrab olinmaydi. Axloqiy tarbiya deganda biz birinchi navbatda ma'naviy tarbiyani tushunamiz, bu nafaqat xulq-atvor, me'yoriy jihatni, balki ichki, semantik, ta'lim maqsadlariga mos keladigan jihatni ham hisobga oladi.

Axloqiy tarbiya jarayoni-bu o'qituvchi va jamoaning pedagogik faoliyatning samaradorligi va sifatiga va bola shaxsining axloqiy tarbiyasining tegishli darajasiga erishishga qaratilgan ketma-ket o'zaro munosabatlari majmui.

Axloq shaxsni tarbiyalashga kompleks yondashuvning ajralmas qismidir. Mahalliy o'qituvchi I.F. Xarlamovning so'zlariga ko'ra «axloqni shakllantirish axloqiy me'yorlar, qoidalar va talablarni shaxsning xulq-atvorining bilimlari, ko'nikmalari va odatlariga tarjima qilish va ularga doimiy rioya qilishdan boshqa narsa emas».

Axloqiy tarbiya-bu yosh avlodda axloqning ideallari va tamoyillariga muvofiq yuqori ong, axloqiy tuyg'ular va xatti-harakatlarni shakllantirishning maqsadli jarayoni.

Axloqiy tarbiyaning asosiy vazifasi yosh avlodda zamonaviy turmush tarziga mos keladigan axloqiy ongni, barqaror axloqiy xulq-atvorni va axloqiy tuyg'ularni shakllantirish, har bir insonning faol hayotiy pozitsiyasini shakllantirish, o'z harakatlarida, harakatlarida, munosabatlarida jamoat burchini his qilish odatini shakllantirishdir.

Pedagogika axloqiy tarbiya sohasida axloqiy ong va axloqiy xatti-harakatlar kabi pedagogik tushunchalarni ajratib turadi. Insonning shaxsiy tajribasi orqali buzilgan tarixiy va doimiy ravishda to'ldiriladigan bilimlar tizimi inson ongining mazmunini tashkil etadi. Ongning xususiyatlaridan biri uning nomida atrofdagi dunyo (ong) haqidagi bilimlar to'plami sifatida berilgan. Bilimdan tashqarida ong yo'q. «Ong qanday mavjud va u uchun qanday narsa bor, bu bilimdir».

Ijtimoiy axloqiy ong ijtimoiy tajribani aks ettiradi: axloqiy g'oyalar, nazariyalar, tushunchalar faoliyat va aloqa jarayonida rivojlanadigan odamlarning haqiqiy munosabatlarini aks ettiradi. Axloqiy ongni shakllantirishning eng yuqori darajasi e'tiqodlardir. Ular inson harakatlari, harakatlarining regulyatoriga aylanadi. Shaxsning axloqiy barqarorligi ularga bog'liq. E'tiqod axloqiy tushunchalar tizimining mustahkam assimilyatsiyasi, axloqiy his-tuyg'ularning rivojlanishi, xulq-atvor va munosabatlar tajribasining umumlashtirilishi bilan tavsiflanadi.

V.V. Zenkovskiy axloqiy tarbiyaning maqsadini juda aniq asoslab berdi. Ta'limning ma'nosi ma'naviy printsipni davolashdir. «Siz o'lim bo'lmagandek yashay olmaysiz, lekin o'lim bo'lmagandek tarbiyalay olmaysiz.»

Inson o'sadigan ijtimoiy muhitning ta'sirini e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi. Bu axloqiy tarbiyaning shartidir. Birinchi va eng muhim muhit-bu oila. Agar oila axloqiy tarbiya funktsiyasi bilan shug'ullansa, unda ijtimoiy muhitning salbiy roli ahamiyatsiz bo'lishi mumkin. Biroq, bu har doim ham shunday emas, ayniqsa ijtimoiy muhit inqirozi oila inqirozini keltirib chiqaradi.

Bolalar va o'spirinlarning zamonaviy ijtimoiy holati sifat jihatidan yangi deb belgilanishi mumkin. Bir qator tadqiqotchilar bugungi bolalikdagi ijtimoiy vaziyat juda tashvishli ekanligini aytishadi. 1). Xulq-atvorning individualistik modeliga o'tish, 2). Pragmatik mafkura bilan to'ldirilgan ideallarning yo'qligi va ma'naviyat vakuumi bilan. (D.I. Feldshteyn); 3). G'arblashtirish, ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi bilan (A.V. Suxarev); 4). Identifikatsiya jarayonini murakkablashtiradigan va identifikatsiya inqiroziga (N.M. Lebedeva) va identifikatsiya noaniqligiga (H. Remshmidt) olib keladigan ijtimoiy me'yorlarning plyuralizmi bilan.

Bularning barchasi bir qator salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi: etnofunksional nomuvofiqlik, etnofunksional disontogenez, ijtimoiy induktsiyalangan nevrozlar, aqliy parchalanish. «Zamonaviy dunyoda madaniy parchalanish ruhiy parchalanishni keltirib chiqaradi, bu esa o'z navbatida ruhiy va psixosomatik kasalliklarga olib keladi».

Xulosa

Bolalarda axloqiy tarbiyaning shakllanishi ob'ektiv yashash sharoitlari, ta'lim va tarbiya ta'siri ostida, turli xil faoliyat jarayonida, umuminsoniy madaniyatni o'zlashtirish jarayonida sodir bo'ladi va pedagogik, umuminsoniy axloq me'yorlariga mos keladigan, bolaning butun hayotini tashkil etishning ajralmas jarayoni sifatida samarali amalga oshiriladi. ularning yoshi va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda. Shuning uchun o'quv ishlari axloqiy g'oyalarni o'z ichiga olishi va turli xil va samarali shakllarda, mazmunli va to'g'ri hissiy to'yinganlik bilan amalga oshirilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М.: Академия, 2013. – 340 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://psyjournals.ru/sgu_socialpsy (дата обращения: 12.11.2017).

2. Веракса Н.Е. Развитие ребенка в дошкольном детстве / Н.Е. Веракса, А.Н. Веракса. – М.: Мозаика-Синтез, 2010. – 300 с.

3. Козлова С.А. Нравственное воспитание дошкольников в современном мире / С.А. Козлова. – 2001. – №9 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://moluch.ru/archive/87/16622/> (дата обращения: 04.11.2017).

4. Колдунов Я.И. Нравственное воспитание личности школьника / Я.И. Колдунов. – М.: АСТ, 2010. – 197 с.

5. Логинова В.И. Нравственное воспитание детей старшего дошкольного возраста. «Дошкольная педагогика» / В.И. Логинова, П.Г. Саморукова. – М., 1983.

MAKTAB O'QUVCHILARINING O'QUV FAOLIYATIGA MOSLASHUV JARAYONLARINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Axmedova Zarina Jamilovna,

Buxoro davlat universiteti Psixologiya va sotsiologiya kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilaridagi adaptatsiya jarayonlarini o'rganishning ijtimoiy psixologik determinantlarini aniqlashga oid tegishli xulosa va tavsiyalar ishlab chiqildi. Tadqiqot jarayonida suhbat, kuzatuv, anketa, kontent-tahlil, shuningdek, mavzuga oid adabiyotlarni o'rganish tahlil etish va umumlashtirish; eksperiment; bashorat va tashxis metodlari olib borildi. O'zbekistonning baxt indeksi bo'yicha o'rnini yaxshilashda psixologik ta'sirlarning ahamiyati sifatida insonlardagi hayot mazmuni va hayotdan qoniqish tushunchalariga bog'liqligi, masalalarida global omillarni qamrab olgan izlanishlar asosida ilmiy-amaliy psixologik jabhalar yoritishga harakat qilindi. Maktabda moslashuv jarayonlariga oid mashg'ulotlarni zamonaviy usullarda tashkil etishni takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Maqolada muloqotning kommunikativ tomoni, ya'ni o'zaro munosabat yoki muloqotga kirishuvchilarning o'rtasida ma'lumotlar almashinuvi jarayonlari o'rganildi, muloqotning interaktiv tomoni, ya'ni muloqotga kirishuvchilarning xulq-atvorlariga ta'sir jarayonlari o'rganildi, muloqotning perseptiv tomoni, ya'ni muloqotga kirishuvchilarning bir birlarini idrok etishlari va tushunchalari bilan bog'liq jarayonlari o'rganildi.

Tayanch so'zlar: Maktab, bolalar; psixologiya, adaptatsiya, determinant, ijtimoiy psixologiya, kognitiv, salomatlik, bolalar psixologiyasi, yosh davrlari, amaliy ko'nikma, trening, konsultativ faoliyat.

ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССОВ АДАПТАЦИИ ШКОЛЬНИКОВ К ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Ахмедова Зарина Джамилевна,

Бухарский государственный университет Преподаватель кафедры психологии и социологии

Аннотация: В данной статье разработаны соответствующие выводы и рекомендации по выявлению социально-психологических детерминант изучения адаптационных процессов у учащихся младших классов. В процессе исследования, интервью, наблюдения, анкетирования, контент-анализа, а также изучения литературы по теме, анализа и обобщения; экспериментировать; были проведены методы прогнозирования и диагностики. В целях улучшения позиций Узбекистана по индексу счастья предпринята попытка на основе исследований, охватывающих глобальные факторы, пролить свет на научные и практические психологические аспекты, такие как значимость психологических эффектов в зависимости от представлений людей о содержании жизни и удовлетворенности жизнью. Разработаны научно-практические рекомендации, направленные на совершенствование организации обучения процессам адаптации в школе современными способами. В статье изучена коммуникативная сторона общения, т.е. взаимодействие или процессы обмена информацией между участниками общения, интерактивная сторона общения, т.е. процессы влияния на поведение участников общения, изучена перцептивная сторона общения, т.е. изучались процессы, связанные с восприятием и пониманием участников общения.

Ключевые слова: Школа, дети, психология, адаптация, детерминанта, социальная психология, когнитивная, здоровье, детская психология, юношеские периоды, практические навыки, обучение, консультативная деятельность.

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF THE PROCESSES OF ADAPTATION OF SCHOOL STUDENTS TO EDUCATIONAL ACTIVITY

Akhmedova Zarina Jamilovna,

Bukhara State University Teacher of the Department of Psychology and Sociology

Abstract: In this article, appropriate conclusions and recommendations were developed regarding the identification of social psychological determinants of the study of adaptation processes in elementary school students. In the process of research, interview, observation, questionnaire, content analysis, as well as the study of literature on the topic, analysis and summarization; experiment; prediction and diagnosis methods were carried out. In improving Uzbekistan's position on the happiness index, an

attempt was made to shed light on scientific and practical psychological aspects based on researches covering global factors, as the importance of psychological effects, depending on people's concepts of life content and life satisfaction. Scientific-practical recommendations aimed at improving the organization of training on adaptation processes in the school in modern ways were developed. The article studied the communicative side of communication, i.e. interaction or the processes of information exchange between participants in communication, the interactive side of communication, i.e. the processes of influencing the behavior of participants in communication, the perceptive side of communication was studied, i.e. the processes related to the perception and understanding of the participants of the communication were studied.

Key words: School, children, psychology, adaptation, determinant, social psychology, cognitive, health, child psychology, youth periods, practical skills, training, consulting activity.

KIRISH. Jahonda ta'lim sohasida izchillik bilan amalga oshirilayotgan barcha islohotlarning tub markazida shaxs va uning ijtimoiy taraqqiyotini ta'minlashga qaratilgan qator chora-tadbirlar ishlab chiqish bo'yicha ilmiy izlanishlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu jarayonda psixologik yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, har bir shaxs va uning ijtimoiy muhit bilan bog'liq o'ziga xos psixologik imkoniyatlariga yetarlicha baho bermay turib shaxsning taraqqiyotiga hozirgi zamon talablariga mos tarbiyaviy ta'sir etish juda mushkuldir. Tabiiyki, bu holat psixologlar zimmasiga yanada ko'proq mas'uliyat yuklaydi. Shu nuqtai nazardan maxsus dasturlar asosida tashkil etilgan psixologik xizmat jarayoni o'quvchilar guruhlarida guruh munosabatlar dinamikasi, guruh faollik motivatsiyasining muayyan darajada shakllanishi hamda rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimiz ta'lim muassasalarida har bir o'quvchi shaxsiga, uning guruhdagi mavqeiga ta'sir etuvchi ijtimoiy - psixologik omillarga jiddiy e'tiborni qaratish orqali o'sib kelayotgan yosh, bunyodkor avlodni jamiyat istiqbollari uchun yetarli darajada fidoiy, vatanparvar va xalqparvar qilib tarbiyalash masalasi bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Albatta, bu dolzarblik zahirida har bir o'quvchi shaxsining guruhdagi mavqei, guruhda o'z "menligi"ning ifodalanishi bilan bog'liq refleksiya va identifikatsiya jarayonlarining kechishi, o'ziga xos individual imkoniyatlarning namoyon etilishi kabi holatlarni tahlil qilish va shu tahlillarga tayanib har bir o'quvchi shaxsiga hamda uning guruhiga psixologik xizmat ko'rsatish jarayonining nechog'lik muvaffaqiyatli tashkil etilishi yotadi. Ushbu jarayonda psixologik xizmat ko'rsatish orqali har bir o'quvchi shaxsining o'ziga xos ijtimoiy-psixologik taraqqiyotiga ijobiy ta'sir etish mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Ma'lumki, bugungi kungacha juda ko'plab ilg'or ijtimoiy psixologiya vakillari tomonidan kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlar muammosini o'rganishga bag'ishlangan talaygina tadqiqotlar mavjud. Jumladan, xorij psixologlari D.Kortrayt, A.Zonder, D.Anze, G.Xomans, M. Doych, S.Ash, G.Kelli, X.Xekxauzen, D.Mayers, F.Olport, A. Maslou, G.Flamentlar tomonidan kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlariga turli xil individual imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish majmuasi sifatida qaralib bir qator ilmiy tadqiqotlarning natijalari e'lon qilingan. Shuningdek, G.M.Andreeva, Ya.L.Kolominskiy, S.L.Budassi, R.S.Vaysman, A.I.Donsov, R.L.Krichevskiy, A.A.Kronik, I.V.Dubrovina, A.K.Markov, R.S. Nemov, N.N.Obozov, A.V.Petrovskiy, P.N.Shixirev, M.G.Yaroshevskiy kabi rus olimlari kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlarida ijtimoiy-psixologik moslashuvning muayyan jamoa sifatidagi shakllanishi va rivojlanishi bilan bog'liq keng ko'lamli ilmiy tadqiqotlar olib borgan. Ayni paytda o'zbek olimlaridan E.G'.G'oziev, N.S.Safaev, G.Berdiev, G'.B.Shoumarov, M.G.Davletshin, B.R.Qodirov, Sh.R.Barotov, V.M.Karimova, Z.T.Nishonova, I.Maxmudov, T.M.Adizova, R.I.Sunnatovlarning tadqiqotlarida esa kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlaridagi umumiy ijtimoiy va etnopsixologik jihatlarni milliy muhit sharoitidagi keng ko'lamli imkoniyatlarini ochib berishga qaratilgan ilmiy-amaliy tadqiqotlarning mavjudligi bugungi ijtimoiy psixologiya fani istiqbollarini belgilashda muhim o'rin egallab borayotganligini alohida qayd etish mumkin.

MUHOKAMA. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlar va ularga psixologik xizmat ko'rsatish muammosi bilan bog'liq ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish asosida tadqiqotga tegishli psixodiagnostik metodlarni tizimlashtirish ishlari olib borilmoqda. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlarida shaxslararo va guruh faollik motivatsiyasi namoyon etilishining psixologik mezonlarini tahlil qilish va ularga psixologik xizmat ko'rsatishning o'ziga xos xususiyatlarini empirik jihatdan asoslash ishlari olib borilmoqda. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlar doirasida o'zini hissiy baholash

motivatsiyasining o'rtacha, umumiy va qiyosiy-tipik ko'rsatkichlarini aniqlab o'tilmoqda. Olingan empirik ma'lumotlarning statistik tahlillariga asosan psixologik xizmat doirasida kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlarida ijtimoiy-psixologik moslashuvni o'rganish va tadqiq qilish dasturini ishlab chiqish orqali tegishli ilmiy xulosalar chiqarish va amaliy tavsiyalar berildi. Tadqiqotning predmetini kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlarida ijtimoiy-psixologik moslashuvni o'rganish va kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlar doirasidagi o'quvchilarga psixologik xizmat ko'rsatish jarayonining o'ziga xos xususiyatlari tashkil etadi. Tadqiqotda qo'yilgan vazifalarni bajarish maqsadida kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlar doirasida o'quvchilar faolligini kuzatish va ular bilan individual hamda guruhli suhbatlar olib borish, kontent tahlil, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlar doirasida ijtimoiy faollik motivatsiyasi ko'rsatkichlarini aniqlash bo'yicha T.Lirining "Shaxslararo munosabatlar diagnostikasi" va K.N.Tomasning "Ziddiyatli vaziyatlarni o'rganish" usullari, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlar doirasida o'z-o'zini hissiy baholash bo'yicha Riks-Uessmanning "Emotsional holatni baholash" uslubi, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlarida ijtimoiy-psixologik relef ko'rsatkichlarini aniqlash maqsadida R.S.Nemovning "Guruhni jamoa sifatida ijtimoiy-psixologik o'z-o'zini tahlil etish" metodikasi, empirik materiallarni saralash va natijalar tahlilini matematik-statistik mezonlar yordamida asoslash usullaridan foydalanildi. Tadqiqotda kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlar doirasidagi o'quvchilarning rasmiy va norasmiy guruhlarida shaxslararo faollik motivatsiyasini belgilovchi "ziddiyatli vaziyatlarda psixologik muhofaza", "o'z-o'zini hissiy baholash" va guruhlardagi "ijtimoiy psixologik relef" ko'rsatkichlari psixologik xizmat ko'rsatish jarayonida aniqlangan. Rasmiy va norasmiy kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlardagi ijtimoiy faollik motivatsiyasi "qat'iylik", "mustaqillik", "talabchanlik", "hamkorlik", "mas'uliyatlilik", "ko'ngilchanlik", "kelishuv", "moslashish" kabi xislatlarning rivojlanishiga hamda "o'zini chetga olish", "asabiylik", "hissiy tushkunlik", "o'z o'ziga ishonchsizlik" ko'rinishlari pasayishiga ta'sir ko'rsatishi aniqlangan. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlarida shaxslararo va guruhli faollik motivatsiyasi namoyon etilishining psixologik mezonlari tahlil qilingan va ularga psixologik xizmat ko'rsatishning o'ziga xos xususiyatlari empirik jihatdan asoslangan. Kichik rasmiy va norasmiy guruhlar doirasida shaxslararo faollik motivatsiyasining shakllanganlik darajalarini aniqlash bilan bog'liq o'rtacha, umumiy va qiyosiy tipik ko'rsatkichlar ko'lamli tadqiq etilgan va shu asosda psixologik xizmat doirasida kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlarida ijtimoiy-psixologik moslashuvni o'rganish va tadqiq qilish dasturi hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqotning natijalari kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlar psixologiyasi yo'nalishini yangi ilmiy ma'lumotlar bilan boyitgan va kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlariga psixologik xizmat ko'rsatish bilan bog'liq muayyan tushunchalar ilmiy jihatdan asoslangan.

NATIJALAR

Tadqiqot obyekti sifatida umumta'lim maktablarida tahsil olayotgan o'quvchilardan iborat rasmiy va norasmiy guruhlar tanlandi. Bundan tashqari har bir tanlangan obyektida alohida kuzatishlar, suhbatlar, maxsus yo'naltirilgan savol-javoblar va muayyan ijtimoiy-psixologik hodisalarga oydinlik kiritishga xizmat qiluvchi kontent tahlillar olib borildi. Umumiy respondentlar soni jami – 1021 nafarni tashkil etadi. Jumladan tadqiqotning birinchi bosqichida 415 nafar o'quvchi ishtirok etgan bo'lib, shundan 300 nafar o'quvchi rasmiy guruhlar a'zolari bo'lsa 115 nafar o'quvchi esa norasmiy guruh a'zolari hisoblanadi. Jumladan kichik rasmiy guruh a'zolari 41 soni 1-obyekt 30 nafar; 2-obyekt 25 nafar, 3-obyekt 25 nafar; 4-obyekt 30 nafar; 5-obyekt 25 nafar, 6—obyekt 28 nafar; 7-obyekt 24 nafar; 8-obyekt 27 nafar; 9-obyekt 29 nafar; 10-obyekt 30 nafar; 11-obyekt 30 nafarni tashkil etsa, tadqiqotga jalb etilgan kichik norasmiy guruh a'zolari soni esa 1-obyekt bo'yicha 10 nafarni, 2-obyekt bo'yicha 12 nafarni, 3-obyekt bo'yicha 4-obyekt bo'yicha 12 nafarni, 5-obyekt bo'yicha 10 nafarni, 6-obyekt bo'yicha 8 nafarni, 7-obyekt bo'yicha 9 nafarni, 8-obyekt bo'yicha 13 nafarni, 9-obyekt bo'yicha 10 nafarni, 10-obyekt bo'yicha 8 nafarni, 11-obyekt bo'yicha 12 nafarni tashkil etishi bilan alohida xarakterlanadi. Tadqiqot obyektlarining barchasida maktab psixologlari, sinf rahbarlari va maktab rahbarlarining yaqindan turib amaliy yordam berganliklarini alohida qayd etish joizdir.

Maktabda kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlariga psixologik xizmat ko'rsatish eng avvalo shu kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlar doirasidagi shaxslararo munosabat motivatsiyasining shakllanishi bilan bevosita bog'liqdir. Chunki, maktab psixologi shaxslararo munosabat motivatsiyasi ko'rinishlarini ijtimoiy jihatdan to'laqonli tahlil etmas ekan bu guruhlar faoliyatini ijobiy tomonga yo'naltirish juda mushkuldir. Shu nuqtai nazardan, yuqorida ta'kidlaganimizdek, kichik maktab yoshidagi

o'quvchilar guruhlar doirasidagi shaxslararo munosabat motivatsiyasi ko'rinishlarini aniqlashni maqsad qilib qo'ygan edik. Tadqiqot tahlili yanada mukammalroq bo'lishi uchun har bir guruhdagi rasmiy va norasmiy qatlamlarni qiyosiy tahlil qilish orqali kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlariga psixologik xizmat ko'rsatishning asosiy yo'nalishlari belgilab olindi. Bunda asosan T.Liri va uning shogirdlari tomonidan yaratilgan (Lcory T. - 1958) test imkoniyatlaridan foydalanildi. Testni qo'llashdan asosiy maqsad: Kichik rasmiy va norasmiy guruhlar uchun xarakterli bo'lgan belgilangan yo'nalishlardagi munosabat motivatsiyasi ko'rsatkichlarini tahlil qilish va tahlillarga tayanib ularga psixologik xizmat ko'rsatish tizimini belgilab olishdan iboratdir. Test talabi bo'yicha shaxslararo munosabat motivatsiyasini aniqlashga qaratilgan mezonlar: 1 oktant – qat'iylik – peshqadamlik 2 oktant – mustaqillik – o'z-o'ziga ishonchlik 3 oktant – talabchanlik – qattiqqo'llik (ba'zan tajovuzkorlik) 4 oktant – ishonchsizlik – shubhalanuvchanlik 5 oktant – ko'ngilchanlik – tortinchoqlik 6 oktant – mo'min qobil – tobe 7 oktant – hamkorlik qiluvchi – kelishuvchilik 8 oktant – mas'uliyatli – beg'arazlik Test imkoniyatlaridan foydalanish tartibi: Mazkur test barcha ilmiy adabiyotlarda qayd etilganidek 128 ta savoldan iborat bo'lib, har bir savolning (yoki vaziyatning) javobi belgilangan 8 ta oktantning biriga daxldorligi bilan belgilangan. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlaridagi respondentlar tomonidan belgilangan har bir javob varianti shaxslararo munosabat motivatsiyasining u yoki bu ko'rinishini tasdiqlaydi. Ayni paytda test bo'yicha olingan natijalarning haqqoniyligi va realligini tasdiqlashga qaratilgan qo'shimcha usullardan ham o'rni bilan foydalanildi. (1-jadval)

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlar doirasida shaxslararo faollik motivatsiyasining oraliq diapazonlari (1-jadval)

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlar doirasida shaxslararo faollik motivatsiyasining oraliq diapazonlari (1-jadval)

№	oktantlar	n1			n2		
		O'rt1	Oraliq	o'rin	O'rt1	Oraliq	o'rin
	I	12,2	9,4-14,8	1	10,9	9,9-13,3	4
	II	9,3	8,5-10,0	3	10,6	7,9-12,1	5
	III	9,7	7,0-12,0	2	13,9	12,0-	1

Demak, guruh oldidagi javobgarlik, faollik va mas'ullik hissi norasmiy guruhlardagi "menlik"ning namoyon etilishida muhim ahamiyat kasb etar ekan. Chunki, ular o'z "men"ligini, o'z g'ururini va o'z-o'zini rivojlantirish motivatsiyasini shu mas'ullik orqali ifodalashga intilgan holda faoliyat ko'rsatadilar. Tafavut shundaki, rasmiy guruhlarda negadir bunday shaxslararo guruhiy mas'ullikka jiddiy e'tibor qaratilmaganligini ko'ramiz. Bu holat ehtimol rasmiy guruhlardagi guruhiy identifikatsiyaga xos ijtimoiy-psixologik jihatlar bilan bevosita bog'liq bo'lishi mumkin.

XULOSA

Har qanday shaxs tom ma'noda ijtimoiy mavjudot bo'lganligi bois uning barcha ongli harakatlari, faoliyati va faolligi eng avvalo uni o'rab turgan ijtimoiy muhit, qolaversa unga bevosita ta'sir etuvchi shaxslarga yoxud shaxslararo munosabatlar motivatsiyasining shakllanishiga bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlar doirasida har bir shaxsga, aniqrog'i o'quvchi shaxsiga ta'sir etuvchi omillarni muayyan ijtimoiy-psixologik mezonlar asosida tadqiq qilish masalasi bugungi kunda o'z yechimini kutayotgan dolzarb muammolardan biri sifatida namoyon etilmoqda. Bu jarayonda albatta psixologik xizmat tizimining o'rni va ahamiyati nihoyatda beqiyos ekanligi ma'lum bo'ldi. Ayni paytda, ijtimoiy psixologiya fanining nazariy va metodologik manbalariga bevosita tayangan holda kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlar faoliyati bilan bog'liq o'ziga xos ijtimoiy psixologik xususiyatlarni empirik tahlil qilish natijalari quyidagi yakuniy-ilmiy xulosalarni chiqarish imkonini beradi:

1. Bugungi ijtimoiy psixologiyadagi nazariy-ilmiy va metodologik adabiyotlar tahlili kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlar doirasida psixologik xizmat ko'rsatish jarayonini tadqiq qilishga oid mukammal tadqiqotlarning yetarli darajada mavjud emasligini ko'rsatdi. Holbuki, har bir o'quvchi

shaxsini muayyan guruhdagi ijtimoiy mavqeini o'rganish, undagi guruhliy faollik darajalariga baho berish, guruhdagi shaxsiy va guruhliy "Men"likning rivojlanish dinamikasini tahlil qilish, qolaversa shu tahlillar asosida uning ijtimoiy shaxs sifatidagi faolligini ta'minlash yo'llarini izlash masalasi bugungi ta'lim-tarbiya muassasalari oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

2. Tadqiqot maqsadini amalga oshirish uchun maxsus tanlangan va modifikatsiya qilingan usullar majmuasini qo'llash orqali psixologik xizmat doirasida kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlar va kichik maktab yoshidagi o'quvchilar guruhlardagi shaxslararo faollik motivatsiyalarining o'ziga xos ierarxik tizimiga oid ko'rsatkichlar dinamikasini o'rganish va tadqiq qilish imkoniyati yaratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Bodalev A.A. Shaxslararo muloqot psixologiyasi. Ryazan, 1994 yil.
2. Bodalev A.A. Muloqot psixologiyasi. Voronej, 1996 yil.
3. Bratus S.B. Katta yoshdagi shaxsni rivojlantirish muammolari to'g'risida // Moskva universiteti axborotnomasi. «Psixologiya» seriyasi. 1980 yil. № 2.
4. Brushlinskiy A.V. Psixologiya fanidagi mavzu muammosi // Psixologik jurnal. 1991 yil. 6-son.
5. Burlachuk L.F., Morozov S.M. Psixologik diagnostika bo'yicha qo'llanma. Kiev, 1989 yil.
6. Yosh va pedagogik psixologiya / ed. A.V. Petrovskiy. M., 1981 yil.
7. Gamezo M.V., Petrova E.A., Orlova L.M. Rivojlanish va pedagogik psixologiya. M., 2003 yil.
8. Ermolaev O.Yu. Psixologlar uchun matematik statistika. M., 2006 yil.
9. Kronik A.A., Kronik E.A. Inson munosabatlari psixologiyasi. M., 1998 yil.
10. Kalvin S., Lindsy G. Shaxsiyat nazariyasi. M., 1999 yil.
11. Leontiev A.L. Pedagogik aloqa M., 1979 yil.

БОЛА ҲУҚУҚЛАРИНИ ТАЪМИНЛАШДА ИЖТИМОЙ ҲАМКОРЛИКНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

Акрамова Шахноза Аброровна

Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети “Ҳарбий-ватанпарварлик, маънавий-маърифий тарбия ва ёшлар билан ижтимоий ишлаш” кафедраси профессори, педагогика фанлари доктори

Аннотация. Мазкур мақола оилада бола ҳуқуқларини таъминлашда ижтимоий ҳамкорликнинг долзарб масалаларига бағишланган. Хусусан, бола ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг асослари, вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси, жамоатчилик назоратининг самарадорлиги ёритилган ҳамда уларни амалга оширишга доир амалий тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: бола ҳуқуқи, оила мустаҳкамлиги, вояга етмаганлар, жамоатчилик назорати, ҳуқуқбузарлик, назоратсизлик.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИАЛЬНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРАВ РЕБЕНКА

Акрамова Шахноза Аброровна

Доктор педагогических наук, профессор кафедры «Военно-патриотическое, духовно-просветительское воспитание и социальная работа с молодежью», Университета общественной безопасности Республики Узбекистан

Аннотация. Данная статья посвящена актуальным вопросам социального сотрудничества в обеспечении прав ребенка в семье. В частности, освещаются основы защиты прав ребенка, профиль неконтролируемых нарушений и правонарушений среди несовершеннолетних, эффективность общественного контроля, даются практические рекомендации по их реализации.

Ключевые слова: права ребенка, сплоченность семьи, несовершеннолетние, общественный контроль, преступность, неконтролируемость.

CURRENT ISSUES OF SOCIAL COOPERATION IN ENSURING THE RIGHTS OF THE CHILD

Akramova Shakhnoza Abrorovna,

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of «Military-patriotic, spiritual and educational education and social work with youth», University of Public Security of the Republic of Uzbekistan

Abstract. This article is devoted to topical issues of social cooperation in ensuring the rights of the child in the family. In particular, it highlights the fundamentals of protecting the rights of the child, the profile of uncontrolled violations and delinquency among minors, the effectiveness of public control, and gives practical recommendations for their implementation.

Key words: child rights, family cohesion, minors, public control, crime, uncontrollability.

Ўзбекистонда мустақилликнинг илк йилларида баркамол авлодни тарбиялаш масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Зеро, ёшларимиз тарбиясига нега бу қадар муҳим вазифа сифатида қаралаётгани Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг жорий йилдаги Ёшлар кунига бағишланган тантанали маросимидаги куйидаги сўзларида ўз ифодасини топган: «Бугунги кунда кўпмиллатли халқимиз, Ватанимиз тараққиёти учун, Ўзбекистоннинг янги Уйғониш даврини яратиш йўлида белини маҳкам боғлаб, фидо-корона меҳнат қилмоқда. Бу йўлда улкан орзу-умидлар, катта режалар билан сафимизга қўшилаётган ёшларимиз – асосий таянчимиз ва суянчимиздир» [4].

Ўзбекистонда 1997 йилдан бошлаб ҳар бир йилга шу давр ичида тараққиётнинг муҳим йўналишларини ифода этадиган ном бериш анъанага айланган. Хусусан, 2008 йил “Ёшлар йили”, 2010 йил “Баркамол авлод йили”, 2014 йил “Соғлом бола йили”, 2016 йил “Соғлом она ва бола йили”, 2021 йилни эса “Ёшларни қўллаб-қувватлаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили”, 2023 йилни “Инсонга эътибор ва сифатли таълим йили” деб эълон қилингани ҳар томонлама соғлом авлодни тарбиялаш йўлида навбатдаги залворли қадам бўлди. Мазкур йиллар Дастурларида бошқа кўплаб соҳалар қатори ёшларнинг, болаларнинг манфаатларини янада тўлиқ таъминлаш ва ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган қонуний асосни такомиллаштириш борасида устувор вазифалар белгилаб берилмоқда.

Истиқлол йилларида мамлакатимизда бола ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асослари яратилди – бир қатор қонунлар қабул қилинди ва уларда бола ҳуқуқлари қафолатлаб қўйилди. Хусусан, “Бола ҳуқуқларининг қафолатларини таъминлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони Қонуни 2021 йилнинг 9 августидан эътиборан

кучга кирди [6]. Болалар ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилишнинг институционал ва ҳуқуқий асосларини тубдан такомиллаштириш, болалар орасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликлар содир этилишининг барвақт олдини олиш, ногиронлиги бўлган болалар ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш масалалари бўйича кенг жамоатчилик билан ўтказилган муҳокама натижалари, шунингдек, Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикасининг Миллий стратегиясида белгиланган вазифалар ижросини таъминлаш мазкур Фармоннинг асосий мақсади ҳисобланади.

Юртимизда халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган қоидалари устунлиги конституциявий асосда эътироф этилади. Ўзбекистон инсон ҳуқуқлари бўйича олтмишдан зиёд халқаро ҳужжатлар, шу жумладан Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан бу соҳада қабул қилинган олтита асосий халқаро шартнома қатнашчиси сифатида ўз зиммасига олган ҳолда халқаро мажбуриятларни мунтазам равишда бажариб келмоқда. Инсон ҳуқуқлари ҳақида сўз борар экан, энг аввало, бола ҳуқуқлари кўз ўнгимизда гавдаланади. Зеро, инсон шахси айнан болаликда шаклланади, тобланади. Бола ҳуқуқлари ҳимояси таъминланган жамиятдагина келажакнинг чинакам ворислари камол топади, ўзига бўлган ишонч ва ҳурмат туйғуси ортади. ЮНИСЕФнинг юртимиздаги ваколатхонаси раҳбари шундай таъкидлайди: «Болалар болаликнинг беғубор дамларидан баҳра олишга ҳақлидирлар».

БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1989 йил 20 ноябрда қабул қилинган “Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро конвенция” Ўзбекистон Республикаси томонидан дунёнинг 193 давлати қаторида 1992 йил 9 декабрда ратификация қилинган. Бугунги кунга келиб, Ўзбекистонда Бола ҳуқуқларига оид давлат сиёсатининг шаклланиши учун мустаҳкам асос яратилган. [2] Бола ҳуқуқлари ҳақидаги универсал расмий кодекс ҳисобланган конвенциянинг бош мақсади болалар манфаатини юқори даражада ҳимоя қилишдан иборат. Унинг моддалари бола ҳуқуқлари ҳимоясини кучайтиришга — яшаш, ривожланиш, жамият ҳаётида фаол иштирокини ҳимоя қилиш ва таъминлашга қаратилган. Улар замирида болаларда ватанпарварлик, дўстлик, миллатлараро тотувлик каби фазилатлар шакллантирилиши лозим.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг Оила Кодекси халқаро ва умуммиллий қадриятларни ўзида мужассамлаштирган ҳуқуқий манбадир. Унда бола тарбияси, уларнинг фаровон ҳаёт кечириши ва камолоти ҳақида ғамхўрлик қилиш, оналик ва болаликнинг муҳофаза қилиниши, вояга етмаганлар таъминоти, оилавий муҳитдан маҳрум бўлган болалар ҳуқуқларини ҳимоялаш, фарзандликка олиш, мурувватга муҳтож болаларга яшаш, тарбияланиш ва таълим олиш учун шароитлар яратиш, ўз фикрини эркин ифода этиш ҳамда ҳуқуқларини мустақил равишда ҳимоялаш масалаларига алоҳида аҳамият берилган.

Ҳар қандай жамият тараққиёти соғлом оила муҳитига боғлиқдир. Соғлом оилада фарзанд ҳар томонлама баркамол бўлиб етишади. Шунингдек, руҳан носоғлом оила муҳитида тарбия топаётган болалар оиладаги доимий зиддиятлардан бешиб кетиб, кўпинча кўчага чиқиб кетади. Бевақт кўчада юрган болаларнинг кўпчилиги жиноят иштирокчилари бўлиб қолмоқда. Носоғлом оила муҳитида яшайдиган шахсларда жиноятга мойиллик даражаси кўпроқ бўлиб, бундай ҳолат уларнинг руҳиятидаги бузилишлар сабабли юз беради.

Ўзбекистонда вояга етмаган болалар муаммосига у ёки бу даражада алоқадор бўлмаган бирорта ташкилот ёки шахснинг ўзи йўқ. Бироқ, бу ташкилотлар ва шахсларнинг болалар билан ишлашда ҳар бирининг ўз ўрни, ўз аҳамияти ва таъсир кучи бор. Бизнинг фикримизча, вояга етмаганлар қаровсизлиги ва ҳуқуқбузарликнинг олдини олишнинг энг самарали йўли бу жамоат ташкилотлари, ҳуқуқ-тартибот органлари ва оиланинг мустаҳкам ҳамкорлигини таъминлашдан иборатдир. Мавжуд “Оила – маҳалла - мактаб” концепциясини бу ҳамкорликдаги ишларда янада кучайтириш керак.

Давлатимиз Қомусида ҳам ана шу масалага бевосита оид 64-моддасида шундай дейилган: «Ота-оналар ўз фарзандларини вояга етгунларига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурлар...», 65-моддада эса «Фарзандлар ота-оналарининг насл-насабидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар. Оналик ва болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади» [1], деб кафолатланган.

Демак, ота-она жамиятнинг асоси бўлган оиланинг етакчи аъзолари, вояга етмаган фарзандлари учун давлат ва жамият олдида биринчи маъсулдирлар. Маълумки, миллий менталитетимизда бува, буви, ота-она, ўғил-қиз фарзандлар аҳил, тинч яшаётган оила мукаммал оила ҳисобланади. Афсуски, кундалик турмушимизда нафақат нотўлиқ ва нотинч, ёлғиз оналик, балки тўлиқ оилаларда ҳам балоғатга етмаган ёшларнинг қаровсизлиги ва ҳуқуқбузарлиги учрайди.

Вояга етмаганлар манфаатларини ҳимоя қилиш борасида мустаҳкам ҳуқуқий база яратилгани самарали ижтимоий ҳимоя тизимини жорий этиш ҳамда ёшларни моддий-маънавий қўллаб-қувватлашда муҳим омил бўлмоқда. Айни пайтда мамлакатимиз аҳолисининг 40 фоизини вояга етмаганлар ташкил этади. Ушбу кўрсаткичнинг ўзиёқ масала нечоғли долзарб аҳамиятга эга эканидан дарак беради. Бу жараёнда ота-она, маҳалла-қўй, таълим муассасалари, умуман, кенг жамоатчилик зиммасига улкан масъулият юкланади. Агарда жамоатчилик органларининг оила билан ҳамкорлиги яхши йўлга қўйилса, бола ҳеч қачон назоратсиз қолмайди ва бола томонидан содир қилинадиган ҳуқуқбузарликларнинг олди олинган

бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг 2010 йил 29 сентябрь ЎРҚ-263-сонли “Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”ги Қонун жамиятда вояга етмаган бола томонидан содир қилинадиган тартибсизликларни, ҳуқуқбузарликларни вақтида олдини олишга хизмат қилувчи ҳужжат ҳисобланади ва ушбу қонуннинг асосий мақсади вояга етмаганлар -ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг – профилактикаси соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборат. [3]

Инсонга, яхшиликка ишончини йўқотган болани ёмон йўлдан қайтариш жуда қийин бўлади. Маҳалларларда тарбияси оғир, вояга етмай жиноят ишига қўлга уриб, қайтиб келган ёшлар билан ишлашда маҳалла фаоллари, ҳудудий хотин-қизлар кўмитаси вакиллари ҳуқуқ-тартибот органлари билан ҳамкорлиги яхши натижалар бермоқда. Аммо бизнинг мақсадимиз вояга етмаганларнинг жиноят йўлига жиноят йўлига киришларига йўл қўймаслик, мабодо шу йўлга кириб, жазони ўтаб қайтган бўлса, унинг онгига жамият, маҳалла уни чиқитга чиқариб ташламаганига, келгусида бу кўнгилсизликлар унутилиб, улар ҳам жамиятнинг илғор кишилари бўлиши мумкинлигига ишонтиришдан иборатдир. Бу ишончни оила ва жамоат ташкилотлари органлари мустақамлиги таъминлай олади. Шунингдек, “Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро Конвенция”сининг 40-моддасида таъкидланганидек: “Жиноий қонунчиликни бузган деб топилган, қонунни бузишда айбланаётган ёки айбдор деб топилаётган ҳар бир боланинг унда кадр-қиммат ва аҳамиятига моликлик ҳис-туйғусини тарбияладиган, болада инсон ҳуқуқларига ва бошқаларнинг асосий эркинликларига ҳурматни мустақамлайдиган ҳамда бунда боланинг ёши ва ўзини ўнглаб олиши, жамиятда фойдали ўрин тутишига кўмаклашиш истаги ҳисобга олинadиган ҳуқуқини эътироф этадилар.” [7]

Оила мустақамлиги вояга етмаганлар ҳуқуқи таъминланишининг энг олий кўринишигина бўлиб қолмай, уларнинг қаровсизлиги ва ҳуқуқбузарликларини олдини олишнинг ҳам энг асосий пойдеворидир.

Вояга етмаганлар ҳуқуқини рўёбга чиқаришнинг яна бир йўли, улар ҳуқуқини бузаётганлар, салбий таъсир кўрсатаётганларга қарши курашдан иборатдир. Бола табиати нозик ва ҳиссийга берилувчан бўлади. Улар энг кичик ноҳақликка ҳам чидай олмайдилар ва осонгина жиноят йўлига кириб кетади. Жиноятчилар у учун ҳақиқат учун курашувчанлар бўлиб туюлади.

Айрим ота-оналарнинг ўз болалари тақдири билан қизиқмаётганлиги, ҳатто баъзи болаларнинг вояга етгунга қадар туғилиши қайд этилмасдан келинаётгани ҳолатлар мавжудлиги, бу эса болалар ўртасида ҳуқуқий жиҳатдан ҳимояланмаган қатламнинг вужудга келишига, улар томонидан содир этилаётган ҳуқуқбузарликлар сонининг ошиб кетишига, шундай гуруҳ болаларни зарур вақтларда фарзандликка бериш, уларга васий ва ҳомий тайинлаш, уларни ижтимоий ҳимоялаш мақсадида нафақа тайинлаш, ўқув муассасаларига жойлаштириш жараёнларида бир қатор ҳуқуқий муаммоларни вужудга келтиради. Биз болаларни нопок ота-оналардан ҳимоя қилишимиз керак. Афсуски, ота-она жабридан қочиб, дайдиб юрган болалар ҳам талайгина. Бу борада ҳуқуқ-тартибот органларининг самарали хизматларини алоҳида таъкидлаш лозим. Улар ана шундай болаларни топиб, ота-онаси ёнига қайтаришга, ота-оналар ўзлари тарбияга муҳтож бўлсалар давлат қарамоғига ўтказиш борасида хайрли ишларни амалга оширмоқдалар.

Бозорда ширинлик ўғрилаган ёки майда безорилик қилган дайди боланинг юзига тарсаки тортиш, сўкиш ёки қўрқитишдан осон иш йўқ. Уни бу йўлдан қайтариш, нима учун бу аҳволга тушиб қолганини аниқлаш ва тўғри йўлга солиш қийинроқдир. Шунинг учун бу ишларда сабрли бўлиб, ҳамкорликда болани келажакда тўғри йўлга солиш борасида чора-тадбирларини узлуксиз тарзда олиб боришимиз талаб этилади.

Вояга етмаганлар орасида қаровсизлик ва ҳуқуқбузарликларни олдини олиш учун биз бир қанча тавсияларимизни қайд этиб ўтмоқчимиз:

1. Маҳалла жойлашган ҳудудни ҳисобга олган ҳола бола назоратини олиб бориш. Чунки, маҳалла ҳудудида бозорлар, кўнгилочар хиёбонлар мавжудлиги болани назоратда ушлаб туриш ва ҳуқуқбузарликка нисбатан профилактик ишларни олиб боришда бир қанча муаммоларни туғдиради. Шу қаторида маҳаллалар кўп қаватли бинолар, ҳовлилар, котеджлар, дала ҳовлилар, кишлоқ овуллардан таркиб топганлигини қайд этиб ўтиш керак. Чунки ҳовлилардан иборат маҳаллаларда миллий анъаналаримиз кучли бўлгани учун болалар тарбиясини кузатиш ва уни ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бироз қулайликларни яратади. Аммо, афсуски, кўп қаватли бинолардаги хонадонларда яшаётган инсонлар баъзан қимлигини ҳам билмайди. Бу ерда қўшни болалар нималар билан машғул эканига аҳамият бермайдилар. Ўз эшикларини ёпиб олиб, ҳудудда ҳатто подъездларида ҳуқуқбузарлик содир этилаётганини билсалар ҳам, “менга нима” қабилида лоқайд бўладилар. Бу эса ҳаммамизни қийнаётган муаммолардан биридир.

2. Маҳаллаларда 7 ёшдан 18 ёшгача бўлган болаларнинг аниқ маълумотлар базасини оила, мактаб билан ҳамкорликда шакллантириш зарур. Шу ўринда бу маълумотларда боланинг яшаш шароити, соғлиғи, хулқ-атвори, қайси мактаб, ўрта махсус таълим муассасасига бориши, у ердаги давомати ҳақида қайдлар

бўлиши керак. Чунки, боланинг сурункасига ўқишга бормай қолган ҳолатларини сезган масъуллар ўз вақтида назоратни қўлларига олишга муваффақ бўладилар.

3. Боланинг қаровсизлиги, ўқишга бормай қўйганлиги ва бошқа салбий ҳолатлар сабабини ҳамда оила муҳитини доимо назоратда ушлаб туриш. Бола умуман қаровсиз бўлса, ота-она ўз масъулиятларини бажармаса, у ҳолда уларни меҳрибонлик уйларига жойлаштириш масалаларини кўриб чиқиш керак.

4. Болалар билан ишлаш, маҳалла-оила ҳамкорлигини таъминлашда психолог ва педагоглар билан ишлаш жуда муҳим. Чунки, ҳар бир ота-онага ўз боласи азиз бўлганидек, гарчи бола ҳуқуқбузарлик ҳолатларини содир этган ҳолатларида ота-она учун “боланг ёмон” деган гаплар ёкмайди. Бундай ҳолатларда ота-онага ҳам, болага ҳам қўлланилган тўғри психо-педагогик ёндашув ҳуқуқбузарлик бўйича кўрилган чора-тадбирларнинг акс таъсирини бермайди.

Одатда, вояга етмаганлар ҳуқуқлари деганда, уларни моддий жиҳатдан таъминлашни тушунамиз. Бу қисмангина тўғри. Юқорида қайд қилганимиздек, Қомусимизнинг 64-моддасида эса болани фақат боқиш эмас, тарбиясига ҳам тенг урғу берилган [1]. Бу эса вояга етмаганларнинг маънавий ҳуқуқларини рўёбга чиқариш демакдир.

Жамият бор экан, болалар билан ишлаш муаммоси мавжуд бўлади. Ҳозирги авлод ўрнига янгиси келади. Уларнинг ютуқлари, камчиликлари, ҳуқуқбузарликлари ҳам ўзига хос бўлади. Шунга қараб, вояга етмаганларнинг қаровсизлиги ва ҳуқуқбузарликларини бартараф этиш йўллари ҳам ўзгариб боради. Бироқ, бу ишларда оила ва жамоат ташкилотлари ва ҳуқуқ-тартибот органларининг ҳамкорлиги энг мақбул тадбир бўлиб қолаверади. Зеро, Юртбошимиз таъкидлаганларидек, “Томирларида буюк боболаримизнинг қони оқаётган ёшларимиз улуг аجدодларимизнинг муносиб ворислари бўлиши, улар каби улкан мақсадлар сари интилиб яшаши ва юксак марраларга эришиши учун барча зарур шарт-шароитларни яратишимиз зарур. Янги Ўзбекистон ёшлари ана шундай юксак даражаларга кўтарилиши учун барча имкониятларни ишга соламиз” [5]

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2023. 80б.
2. Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 2008 йил 7 январь. ЎРҚ-139-сон. Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон.
3. Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. 2010 йил 29 сентябрь, ЎРҚ-263-сон. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2010 й., 39-сон, 341-модда; 2016 й., 52-сон, 597-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.07.2018 й., 03/18/486/1559-сон, 24.05.2019 й., 03/19/542/3177-сон, 13.09.2019 й., 03/19/567/3737-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон
4. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ёшлар кунига бағишланган тантанали маросимидаги маърузаси. Электрон ресурс: <http://www.uzbekistan.org.ua/uz/yangiliklar/5541> Мурожаат қилинган сана: 20 ноябрь 2021 йил
5. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2021. 464б. Б.263.
6. Бола ҳуқуқларининг кафолатларини таъминлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. 2021 йил 9 август ПФ-6275-сон. Электрон ресурс: <https://lex.uz/docs/5570490> Мурожаат қилинган сана: 20 ноябрь 2021 йил
7. Ўзбекистондаги болалар вазиятининг таҳлили 2019-2020. UNICEF: Бирлашган Миллатлар ташкилоти Болалар Фонди томонидан нашр этилган, 2020. 131б.

ONA TILI DARSLARIDA O'QUVCHILARNI MATN USTIDA ISHLASHGA O'RGATISH ORQALI FUNKSIONAL SAVODXONLIK KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISH

Bakayeva Rayxon Izatovna,
Buxoro viloyati maktabgacha va maktab ta'limi boshqarmasi metodist

Annotatsiya: ushbu maqolada ona tili darslarida o'quvchilarni matn ustida ishlashga o'rgatish orqali funksional savodxonlik ko'nikmasini rivojlantirish, uning ijtimoiy - psixologik zarurat ekanligi, ta'limga zamonaviy yondashuvlar orqali ona tili darslarida matn ustida ishlashda o'quvchilarning funksional savodxonlik darajasini oshirish, shaxsning muomala - muloqot madaiyatini egallashi, o'zida muomala texnikasini ongli va to'g'ri shakllantira borishi, o'quvchida xavotirlik, hadiksirash, odamovilik, muloqotdan qochish kabi salbiy xususiyatlarni bartaraf etishga xizmat qiluvchi, uni mustaqil fikrlash, o'z fikrini himoya qilish, muloqot erkinligi, og'zaki va yozma fikr ifodalash, matn yaratish qobiliyatini oshishiga imkoniyat yaratuvchi interfaol mashq va ijtimoiy psixologik treninglardan foydalanishning dolzarbligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: funksional savodxonlik, matn, hikoya, tasviriy, muhokama matnlari, usul, metod, zamonaviy yondashuv, kommunikativlik, kognitiv va ijodiy faoliyat, interfaol ta'lim texnologiyalari, funksional savodxonlik komponentlari.

Аннотация: В этой статье рассматривается развитие навыков функциональной грамотности путем обучения учащихся работе с текстом на уроках родного языка, что является социально - психологической необходимостью, повышение уровня функциональной грамотности учащихся при работе над текстом на уроках родного языка с помощью современных подходов к обучению, развитие навыков функциональной грамотности человека при работе с текстом на уроках родного языка. - от интерактивных упражнений и социально-психологических тренингов, которые служат для устранения у школьника таких негативных черт, как тревожность, озабоченность, человечность, избегание общения, дают ему возможность самостоятельно мыслить, отстаивать свое мнение, свободу общения, выражать устную и письменную мысль, повышать умение создавать текст. речь идет об актуальности использования.

Ключевые слова: функциональная грамотность, текст, повествовательная, изобразительная, дискуссионные тексты, метод, метод, современный подход, коммуникативность, познавательная и творческая деятельность, интерактивные образовательные технологии, компоненты функциональной грамотности.

Annotation: in this article, the development of functional literacy skills by teaching students to work on text in mother tongue lessons, the fact that it is a socio - psychological necessity, increasing the level of functional literacy of students when working on text in mother tongue lessons through modern approaches to education, the treatment of an individual - it talks about the relevance of interactive exercises and the use of Social Psychological trainings, which serve to eliminate such negative features as the acquisition of communication culture, conscious and correct formation of the technique of communication in oneself, anxiety, hadiksirash, humanity, avoidance of communication, make it possible to increase independent thinking, defense of one's own opinion, freedom of communication, expression of

Keywords: functional literacy, text, story, imagery, discussion texts, method, method, modern approach, communicativity, cognitive and creative activity, interactive educational technologies, functional literacy components.

Mamlakatimizda barcha sohalarda bo'lgani kabi til ta'limi tizimida o'quvchilarning yuqori va chuqur bilim egasi bo'lishlari uchun keng qamrovli sharoit va imkoniyatlar yaratish, ularning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Yangi ko'nikmalarga ega, yangi munosabatlar qurib va o'z zimmasiga yangi vazifalar olib, teran bilimlarini yangi vaziyat va tajribalarda qo'llash, tez o'zgarayotgan dunyoda o'zgaruvchan kontekstlarda uzluksiz o'qib o'rganishga qodir bo'lgan kishilar juda muhim.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF- 4947-sonli Farmoni, Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi «Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida»gi 187-son qarori o'quvchilarning nutqiy va lingvistik kompetensiyalarini rivojlantirishga qator talablar qo'yilganini tasdiqlaydi.

Ta'lim tizimini rivojlantirishning asosiy yo'nalishi axloqiy-ma'naviy tarbiya bo'lib, bu shaxsning shaxsiy imkoniyatlarini maksimal darajada ochib berishga qaratilgan. Shuningdek, axloqiy va ma'naviy tarbiya shaxsning jismoniy, aqliy, ma'naviy, ijtimoiy va ijodiy rivojlanishida uyg'unlikka erishishga imkon beradi. Axloqiy-ma'naviy tarbiyaning natijasida insonda ziyolilik, madaniyat hissi shakllanadi. D.S.Lixachev "Kishi qanchalik

ziyoli bo'lsa, u shuncha ko'p tushunadi va o'zlashtiradi, uning dunyoqarashi va qabul qilish doirasi shunchalik kengayadi" degan edi. Madaniyat ijodiy faoliyat ham hisoblanadi, uning yordamida insonda ilmiy tafakkur qilishning uzluksizligi, mantiqiylik shakllanadi.

O'quvchilarning funksional savodxonligini shakllantirish haqida juda ko'p gapirilmoqda, o'qituvchilar uchun o'z amaliyotlarida ushbu masalaga e'tibor berish, o'quvchilarning funksional savodxonlik darajasini oshirish eng dolzarbdur. Har kuni farzandlarimiz oldida nafaqat hal etilishi, balki oqilona va favqulodda yechimini topishi kerak bo'lgan juda ko'p vazifalarga duch kelmoqda. O'qituvchi oldiga esa yangi vazifalar, ya'ni o'quvchilarni muammolarni nafaqat malakali yechish, balki xulosa chiqarish, to'plangan bilimlarni tizimlashtirish, kerakli ma'lumotlarni mustaqil ravishda olishga o'rgatish turibdi.

Ona tili darslari asosida o'quvchilarga ta'limning samarali strategiyalarini egallashda va metakognitiv, o'z – o'zini anglash, o'z – o'zini boshqarish va o'z – o'zini moslashtirish kabi qobiliyatlarni egallashda yordam berish o'qituvchi oldida turgan asosiy talablardan biri bo'lib hisoblanadi.

Ma'lumki, o'quvchilarning nutqini rivojlantiruvchi asosiy ta'limiy vositalardan biri bu matn sanaladi. 10-11-sinf "Ona tili" darsliklarida matn turlari haqida quyidagicha ma'lumot keltiriladi:

"Matn turli maqsadlar bilan tuziladi. Masalan: muayyan predmet yoki voqea-hodisalar haqida xabar berish, hikoya qilish, ularning ta'rif-tavsifini berish, ya'ni tasvirlash, ularni muhokama qilish, ya'ni mulohaza yuritish. Ana shunga ko'ra, matnlarning quyidagi turlari farqlanadi:

1. Hikoya matni.
2. Tasviriy matn.
3. Muhokama matni.

Ta'limning rivojlanuvchi va takomillashib boruvchi texnologiyasi boshqa fanlar qatori ona tili ta'limida ham keng miqyosdagi umumpedagogik vazifani bajaradi. O'quvchi nutqiy mahoratining yuksalib borishi - ona tili ta'limi mazmuni, o'quv jarayoni va uning to'g'ri shakllantirilishiga bog'liqligi isbot galab qilmaydigan haqiqat bo'lsa, nutq tilning ifoda vositalaridan foydalangan holda voqelikka aylangan fikrdur. U nutq a'zolarining ongli harakati jarayonida paydo bo'ladi. Ruhiy hodisa bo'lgan tilning ifoda vositalari nutq ixtiyoriga o'tgach, haqiqatga aylanadi.

Demak, nutqning vazifasi-ong, xotira va tafakkurning uyg'unlikdagi faoliyati mahsulini barcha uchun tushunarli, adabiy me'yoriy shaklga kiritish, uni moddiylashtirish (axborotga aylantirishdan) va tinglovchiga yetkazishdan iborat. Shu bilan bir qatorda ona tili o'qitish metodikasi lingvodidaktik asoslarga ham egaki, bunda til birliklarini nafaqat grammatik xususiyatlariga balki lug'aviy ma'nolariga ham asoslangan holda o'rganish, umumiy va xususiy hodisalarni farqlash, so'z boyligini oshirish, og'zaki nutq, mustaqil matn yaragish ko'nikmalarini shakllantirish, uning rang-barangligi va uslubiy ravopligiga erishish ko'zda tutiladi.

Qanday qilib o'quvchini o'qishga qiziqtirish, katta hajmdagi ma'lumotlar va matn bilan ishlashga o'rgatish mumkin? Faol kognitiv faoliyatni qanday rag'batlantirish mumkin? O'rganishga ijobiy munosabatni qanday shakllantirish mumkin? Funksional savodxonlikni qanday rivojlantirish mumkin? Tabiiyki, o'qituvchilarda bunday savollar paydo bo'ladi. Demak, kognitiv, aqliy faollikni rivojlantirishga qaratilgan yangi pedagogik texnologiyalar, ta'lim jarayonining samarali shakllari, o'z navbatida har bir o'quvchining bilimlarini boyitishga, uning funksional savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan faol o'qitish uslublari va usullariga ehtiyoj bor.

Darhaqiqat, yetuk, barkamol kadr bo'lib yetishish uchun o'quvchi nafaqat o'z iqtidori, bilimi va nutqiy malakasini oshirishi zarur, balki o'zi yashayotgan jamiyatning turlicha ijtimoiy munosabatlar tizimiga tayyor bo'lmog'i, ijtimoiy faoliyat yuritish va uni boshqarishning ilmiy qonuniyatlari va qoidalarini mukammal egallamog'i zarur.

Boshqaruv, marketing va menejment sohalarida, ayniqsa, inson omili va unga ta'sir o'tkazish, uni boshqarishning psixologik tizimini bilish - jamiyatda sog'lom ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish - uni kamol topdirish yo'lidir. Bu o'rinda, ayniqsa, ijtimoiy tafakkurning, yangicha dunyoqarash va ilmiy-ijodiy munosabatlarning shakllanishini, o'quvchi shaxsining o'ziga va o'zgalarga ta'sir etish mexanizmlaridan biri - ijtimoiy muloqot va uning asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo'lmish nutq sharoitiga mos ravishda to'g'ri va ijodiy fikrlash, mustaqil matn yaratish texnologiyasini mukammal egallashi davr talabidir.

Matn yaratishga yo'naltiruvchi lingvopsixologik o'quv topshiriqlari tizimini ona tili ta'limiga keng joriy etish, o'quvchi ongida so'z boyligini oshirish, qiyoslash, analiz va sintez qilish asosida mustaqil fikrlash, so'z tanlash va mustaqil fikr bildirish ehtiyojini hosil qilishga yordam beradi. Shunday ko'nikma va malakalarni uzluksiz shakllantirish va rivojlantirish esa, o'quvchi nutqiy mahoratining oshib bborishi, mustaqil fikrlash va ijodiy tafakkur ko'lamining kengayishi hamda matn yaratish ko'pikmalarining avtomatlashuviga xizmat qiladi.

Ona tili darslarida o'quvchilarni matn ustida ishlashga o'rgatish orqali funksional savodxonlik ko'nikmasini rivojlantirish murakkab jarayon bo'lib, o'qituvchidan o'qitishning zamonaviy shakllari va usullaridan foydalanishni talab qiladi. Ushbu shakl va usullarni qo'llagan holda biz tashabbuskor, mustaqil, ijodiy fikrlaydigan shaxsni tarbiyalash imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Agar ilgari darslarda o'qituvchi o'rganilayotgan materialni tizimlashtirish, boshlang'ich ko'nikmalarni

shakllantirish, imlo hushyorligiga e'tibor berishga harakat qilgan bo'lsa, endi ta'lim mazmunini yangilash doirasida darsni faqat o'quv maqsadlari bilan cheklab bo'lmaydi. Zamonaviy voqelik o'quvchida nafaqat fan bo'yicha bilimlarni egallashni, balki uni turli vaziyatlarda muvaffaqiyatli qo'llashni, hayoti davomida o'qib o'rganishini va buni o'z xohishiga ko'ra bajarishini ham talab qiladi. Ijodkor kishi o'z-o'zini tarbiyalashi va mustaqil ta'lim olishi, tahlil, sintez usullariga ega bo'lishi, xulosalar chiqarishi, fikrini asoslashni bilishi kerak. Bularning barchasi insonga funksional savodxonlik berishi mumkin.

Ona tili va adabiyoti fani o'qituvchilari zimmasiga yosh avlodning funksional savodli kishilar qilib tayyorlashda katta mas'uliyat yuklanadi. O'qituvchining vazifasi o'quvchilarga bilim berish emas, balki bilimlarni mustaqil egallash uchun sharoit yaratishdir. Demak, zamonaviy dars - bu darsda o'qituvchi o'quvchi faoliyatini yo'naltiruvchi koordinator, o'quvchi esa bilimlarni mustaqil o'zlashtiruvchi sub'ekt vazifasini bajaradi. Aynan u kundalik hayotda qo'llashi mumkin bo'lgan bilimlar bilan funksional savodxonlik shakllanadi.

Har bir o'quvchini faol kognitiv va ijodiy faoliyatga jalb qilish maqsadida faol aqliy faoliyat va o'quvchilarning muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan yangi texnologiyalar yordamida dars etaplari tashkil etiladi. O'qituvchi tomonidan dars yaxlit holatda tasavvur etilib dars jarayoni loyihalashtiriladi. Dars jarayonidan qo'llaniladigan usullar va metodlar tanlab olinadi. Bunda guruhdagi o'quvchilarning soni, bilim darajasi, o'zlashtirishi hisobga olinadi. O'quvchining imkoniyatidan kelib chiqib tanlangan metodlar yordamida o'quvchi shaxs sifatida ta'lim markaziga chiqariladi va o'qitish samaradorligini oshirish imkoni yaratiladi. Darsda zamonaviy metodlardan foydalanish o'quvchilarning mustaqil, erkin fikrlashiga, izlanishiga, har bir topshiriqqa ijodiy yondashishi, mas'uliyatni sezishi, tahlil qilishi, turli axborot manbalaridan unumli foydalanishiga sabab bo'lib, o'quvchining bilim olishga va kelajakda kasblarga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Bunday natijaga erishish uchun o'quv jarayonida interaktiv metodlardan o'z o'rnida foydalanish zarur bo'ladi.

Hozirgi kunda bu metodlarning yuzdan ortiq turlari mavjud. Ular orasida "Klaster", "Aqliy hujum", "Davom ettir", "Blits-so'rov", "Muammoli vaziyat", "Sinkveyn", "Aql charxi" "Insert", "Pinbord", "Zinama-zina", "Bumerang", "Venn diagrammasi", "Baliq skeleti", "Nima uchun?", "Qanday?", "Konseptual jadval", "Nilufar guli", "Tushunchalar tahlili", "T-jadval", "Rezyume", "Kungaboqar", "Charxpalak" metodlarini, "FSMU", "BBB" metodlari juda keng qo'llaniladi va dars samaradorligini ta'minlab, o'quvchilarning bilimini oshirishga yordam beradi.

Ona tili darslarida o'quvchilarda funksional savodxonlik komponentlaridan biri bo'lgan o'qish savodxonligi ko'nikmalarini, ya'ni matndan ma'lumotni topish va ajratib olish ko'nikmalarini shakllantirish uchun "Davom ettir" metodidan foydalanish mumkin. Bunda o'quvchilar matnni diqqat bilan ongli ravishda o'qib chiqishi, berilgan fikrlarning davomini topish uchun matndan zarur bo'lgan parchani topishi kerak bo'ladi. Ushbu metod o'quvchilarni tez fikrlashga o'rgatish bilan birga, esda saqlash qobiliyatlarini ham rivojlantiradi, darslik bilan ishlash ko'nikmasini shakllantiradi. Masalan, 10-sinf Ona tili darsligida o'quvchilarga mustaqil bajarishi uchun topshiriq berilgan. Bunda o'quvchilar A.Avloniyning "Tarbiya zamoni" matni bilan tanishib chiqib, matn va hayotiy kuzatuvlar asosida xulosalarini yozishi kerak. O'quvchilar matn mazmuni bilan tanishib chiqqach, ularga jumalarning davomini topish vazifasi beriladi. Berilgan gaplarning 2 qismini matndan topgach, o'quvchi ushbu fikrga o'z munosabatini bildiradi, hayotiy kuzatuvlaridan kelib chiqib, muallifning tarbiya haqidagi fikrini izohlaydi.

Matn bilan ishlashda foydalaniladigan metodlardan yana biri "2 qismli kundalik" metodi hisoblanadi. Matn bir marta o'qilgach, o'quvchilarga 2 qismli jadval chizish taklif etiladi. 1-qismga matnda o'quvchilarga yoqqan va yoqmagan parchalar, gaplar, jumla yoki so'zlar yoziladi. 2-qismda o'quvchilar shu fikrlarga o'zlarining shaxsiy mulohazalari, izohlarni yozadilar. Bu o'quvchilarning kitobxon sifatida fikrlarini bayon qilish, izh berish, asarga baho berishining yozma shaklidir. Kundalik aslida insonning fikrlari, tuyg'ulari, o'zi ishtirok etgan voqealari bayon etiladigan daftar hisoblanadi. Bu daftarga inson odatda samimiy fikrlarini yozadi, o'z-o'zini tahlil qiladi. Matn o'qish jarayonida o'quvchi fikrlaydi, xayol suradi, tasvur qiladi, voqea va uning qahramonlariga munosabat bildiradi. Darsda bu metoddan foydalanish natijasida o'quvchilarda o'qiganlariga qiziqish, shaxsiy fikr bildirish, qahramonlarni tahlil qilish, munosabat bildirish istagi uyg'otilsa, demak o'quvchilarda o'qish savodxonligi shakllantirilgan. Tanlangan matn avvalo o'quvchilarda qiziqish uyg'otishi, mulohaza qilishga undashi kerak. Masalan, 10-sinf Ona tili darsligida berilgan 4.4- mashqda "Maktabni bitirgach, qay yo'ldan borgan ma'qul: oliy ta'limda o'qish yoki ishga kirish?" argumentli esse bilan tanishib chiqish tavsiya etilgan.

Ona tili darslarida o'quvchilarda kommunikativ savodxonlik ko'nikmalarini shakllantirishda FSMU metodidan foydalanish samarali natija beradi. Ushbu metod o'quvchilar o'rganilayotgan mavzuni muhokama qilish, o'z fikrlarini erkin bayon qilish, shu fikrlarni asoslovchi sabablarni ko'rsatish, ularni tasdiqlovchi misollarni keltirish va umumlashtiruvchi xulosalar chiqarishga, o'quvchilarni erkin fikrlash, o'z fikrini himoya qilish, ochiq holda bahslashish va bahs-munozara madaniyatiga o'rgatadi.

10-sinf Ona tili darsligida o'quvchilarga turli jamiyatlarga xos odat va tartiblar bilan tanishib chiqish topshirig'i berilgan. Matndan so'ng 7.2-mashqda "Yuqoridagi odat va tartiblarga munosabat bildiring. Ulardan qay birini bizning jamiyatga ham tatbiq qilish kerak deb o'ylaysiz? Fikringizni asoslang va og'zaki bayon eting.

Gapirish chog'ida adabiy til me'yorlariga amal qiling." vazifasi berilgan. Ushbu vazifani bajarishda FSMU metodidan foydalanish mumkin. Har bir o'quvchiga FSMU metodining 4 bosqichi yozilgan qog'ozlar tarqatiladi. Bunda F- fikrni bayon etish,

S- fikrning bayoniga sabab ko'rsatish,

M- ko'rsatilgan sababni isbotlab misol(dalil) keltirish,

U- fikrni umumlashtirishni nazarda tutadi.

O'quvchi yakka tartibda o'z fikrlarini yozma bayon etadi. O'qituvchi o'quvchilarni kichik guruhlariga ajratadi. Kichik guruhlariga har bir qog'ozda yozilgan fikrlarni umumlashtirib katta formatdagi qog'ozga yozishni taklif etadi. O'quvchilar fikrlarni o'rganib chiqadilar va umumlashtirib, jamoa sifatida o'z fikrlarini himoya qiladilar.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ona tili darslarida o'quvchilarni matn ustida ishlashga o'rgatish orqali funksional savodxonlik ko'nikmasini rivojlantirishda uchta asosiy vazifani hal qilish mumkin:

1.O'quvchining potensialiga mos keladigan, shaxsiy rivojlanishni ta'minlaydigan ta'lim darajasiga erishish;

2.Har bir o'quvchining aktdan foydalangan holda o'z qobiliyatlarini namoyon etishda ijodiy ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan faoliyat tajribasini shakllantirish;

3.O'quvchilarning insonparvarlik munosabatlar asosida muloqot va o'zaro ta'sir tajribasini boyitish.

O'quvchiga yo'naltirilgan ta'lim sharoitida o'quvchilarning funksional savodxonligini muvaffaqiyatli rivojlantirish va darslarida asosiy hamda fan kompetensiyalariga erishishi uchun quyidagi shartlar bajarilishi kerak:

- mashg'ulotlar faoliyatga asoslangan bo'lishi;

- o'quv jarayoni o'quvchining mustaqilligi va o'z faoliyati natijalari uchun javobgarligini rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi;

- maqsadga erishishda tajriba orttirish imkoniyati bo'lishi;

- jamoaviy ishning samarali shakllaridan foydalanish kerak.

Ona tili darslarida o'quvchilarni matn ustida ishlashga o'rgatish orqali funksional savodxonlik ko'nikmasini rivojlantirishda ijtimoiy — psixologik omil sifatida shaxsning muomala — muloqot madaiyatini egallashi, o'zida muomala texnikasini ongli va to'g'ri shakllantira borishi, o'quvchida xavotirlik, hadiksirash, odamovilik, muloqotdan qochish kabi salbiy xususiyatlarni bartaraf etishga xizmat qiluvchi uni mustaqil fikrlash, o'z fikrini himoya qilish, muloqot erkinligi, og'zaki va yozma fikr ifodalash, matn yaratish qobiliyatini oshishiga imkoniyat yaratuvchi, ularni ilmiy - madaniy muloqot va unga o'rgatuvchi ijtimoiy psixologik treninglardan ham unumli foydalanish samarali natija beradi.

O'quvchiii matn yaratishga tayyorlash jarayoniga tatbiq etish tavsiya qilinayotgan mazkur psixologik treninglar o'quvchi ongida subyekt—subyekt shakldagi nutqiy munosabatlarning asl mohiyati, avtoritar va demokratik liderlik uslublarini nutqiy faoliyatlarida qo'llash, erkin fikr yuritish, o'z mulohazalarini aniq, to'g'ri va o'rinli bayon qilish ko'nikmalarini mustahkamlaydi, o'quvchida monologik va dialogik nutqni o'stirish, mustaqil matn yaratish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ziyadova T. O'quvchilarning ijodiy— nutqiy (>aoliyatlarini rivojlanti riga omi,\lpri. «Ta'lim jarayoiida nutq madaniyatini shakllantirish masalalari», O'TDA 5 —yig'ilishi tezislari, — T., 1999,74 — 77 — betlar

2. Ziyadova T. Hozirgi o'zbek adabiy tilini o'rganishda ijodiy tafakkur sohibiii tarbiyalashnin!1 pedagogik omillari, Pedagogika va psixologiya sohasidagi ilmiy ishlar tanlovi g'oliblarining maholalar to'plami, — Toshkent, 2001, 66 —70betlar.

3. Ziyadova T. Matn ustida ishlash va matn yaratishda so'z birikmasining o'rni va ahamiyati. Yangi pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayonida qo'llash — ta'lim — tarbiya jarayoni samaradorligini oshirish omili, Xalqaro konferensiya materiallari, — Guliston, 2003, 4 —8 —betlar

BOSHLANG'ICH SINIF O'QISH DARSLARIDA BADIY ASAR TAHLILI USTIDA ISHLASHDA – YANGI BILIMLARNI YAXSHI O'ZLASHTIRISH UCHUN TANAFFUSGA STRATEGIK VOSITA SIFATIDA YONDASHUV

*Bakiyeva Hilola Sapayevna,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti pedagogika fanlar bo'yicha falsafa doktori
(PhD).*

*Ismoilova Muborak To'lagan qizi,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti ta'lim va tarbiya nazariyasi yo'nalishi 1-kurs
magistranti*

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining nafaqat o'qish va badiiy asar tahlili ustida ishlashda, bundan tashqari ta'lim va uni rivojlantirishda tanaffusning o'rni, uning Finlandiya ta'lim tizimidagi amaliy ko'rsatmalarini yurtimiz ta'lim tizimida sinalgan natijalari tahlil qilingan. Mana shu jarayon davomida, qisqa tanaffuslarni tashkil etishning metod va usullari, uning o'quvchi psixologiyasi va mavzularni o'zlashtirish temperamentiga benihoyat ta'siri haqida fikr yuritildi.

Kalit so'zlar: badiiy asar tahlili, tanaffus, fincha model, diqqat, baxt garmoni, alturistik harakat, pulsatsiya, metod, tabiiy ritm, xotirjam hudud, psixologiya.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль перерыва в обучении и развитии учащихся начальной школы не только в чтении и анализе произведений искусства, но и в образовании и его развитии, его практических указаниях в финской системе образования, в системе образования нашей страны анализируются результаты апробации. В ходе этого процесса обсуждались методы и методы организации коротких перерывов, их существенное влияние на психологию учащихся и темперамент освоения предметов.

Ключевые слова: анализ художественного произведения, пауза, финская модель, внимание, гармония счастья, альтруистическое движение, пульсация, метод, естественный ритм, зона покоя, психология.

Abstract: This article examines the role of a break in the learning and development of primary school students, not only in reading and analyzing works of art, but also in education and its development, its practical guidelines in the Finnish education system, and the results of testing are analyzed in the education system of our country. During this process, methods and techniques for organizing short breaks and their significant impact on the psychology of students and the temperament of mastering subjects were discussed.

Key words: analysis of a work of art, pause, Finnish model, attention, harmony of happiness, altruistic movement, pulsation, method, natural rhythm, calm zone, psychology.

Mamlakatimizda olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning uzviy va hal qiluvchi yo'nalishlaridan biri bu ta'lim sohasidagi innovatsiyalar hisoblanadi. Shu sababdan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim va tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi qarorida keltirilgan: Bosh vazir o'rinbosari B.A. Musayev va Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi: "Xalq ta'limi vazirligi, Moliya vazirligi hamda Tashqi ishlar vazirligi bilan birgalikda 2021-yil 1-yanvarga qadar Finlandiya ta'lim sohasidagi tajribasini, shu jumladan o'quv dasturlari, darsliklari, o'qitish metodikalari va pedagog kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini xorijga xizmat safarini tashkil etgan holda o'rganib chiqsin" ¹ - deya alohida urg'u berdi. Finlandiya ta'lim tizimi faqatgina o'zining ilmiy-nazariy ma'lumotlari bilan emas, ilmiy metodik qarashlari bilan ham XXI asr butun yevropa davlatlari pedagoglarlarining "ishtiyoqsizlik" kasalligi da'vosiga aylanmoqda. Tadqiqotchi sifatida biz, amerikalik o'qituvchi, yozuvchi va notiq – Timoti Uokerning "Finlandiya ta'limi mo'ljizasi- maroqli dars o'tishning 33 siri" nomli kitobini tahlil qilish va fikrlarimizning asosini mana shu kitobda olgan ilmiy ma'lumotlarga tayangan holda chiqardik. Ta'kidlash joizki, boshlang'ich sinf o'qish darslarida badiiy asarni tahlil qilish yosh xususiyatiga ko'ra bir necha qismlarga bo'linadi. Bu jarayon boshlang'ich sinf o'quvchilarining alohida qobiliyat va yetarli darajada bilimni talab qilishdan tashqari, erkin fikrlash, berilgan badiiy asarni ong ostida tahlil qilish, asar qahramonlariga ko'ra tavsiflash kabi bosqichli vazifalarni talab qiladi. Bu jarayonda o'quvchilarning psixologik holati va diqqati, o'qituvchining pedagogik mahorati jarayonni tashkil qilishning asosiy bo'g'ini hisoblanadi. 15- daqiqalik tanaffusning nazariy tahliliga to'xtaladigan bo'lsak, u umumiy kasb doirasida shu soha tushuncha va jarayonlaridan uzoqlashib, psixofiziologik dam olish, erkin va ixtiyoriy xatt-harakatlarni bajarishga nisbatan aytiladi.

Fin ta'lim modelida tanaffuslar davomiyligi har bir dars soatidan so'ng 15 daqiqadan kam emasligi shuni anglatdiki, yangi bilimlarni samarali o'zlashtirish uchun tanaffusga strategik vosita sifatida qarash lozim. Tez-tez beriladigan tanaffuslar o'quvchilarning diqqatini oshiradi. Shu bois biz tanaffusni miya nevrozlarini yumshatib, kislarod bilan to'ldiruvchi usul jihatida mantiqiy boshqotirmalar, turli metodik, didaktik o'yinlar bilan, shunchaki

toza havo olish uchun maktab hovlisi, sport maydoni, ko'rgazmalar zaliga yo'naltirishimiz kerak. 4- sinf o'quvchilarining psixologik va fiziologik holati bu jarayonga to'liq mos kelishini ya'ni 10-11 yoshli bolalar o'z xatti-harakatlarga javob bera olishi, ongni yaxshi rivojlanganligi, diqqatni jamlash uchun uzoq vaqt sarflamasligi, kuzatish, eshtish va tushunish xususiyatlari boshqa yosh bosqichlariga nisbatan sezilarli darajada tez va yuqoriligi bolalar psixologiyasi adabiyotlarida to'laqonli oqlangan nazariyadir. Bu jarayonga namuna sifatida bolalar uchun badiiy asarni tahlil qilishda 15 daqiqalik tanaffuslarning roli bilan bog'liq jihatlarni boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darsligida berilgan kichik badiiy asarlar orqali o'rganishiz mumkin. Namangan shahrida xizmatchi oilasida tug'ilgan Zamira Ibrohimovanning ijodiy faoliyati bolalar adabiyoti bilan chambarchas bog'liq. Olimaning "Durdona", "Gulgina", "Ko'zmunchog'im" kabi bir qator majmualar chop etigan. Namuna tariqasida 4-sinf O'qish savodxonligi darsligining 1-qismida berilgan adabiyotshunos, olima Z.Ibrohimovanning "Sayroqi qushcha" ¹ hikoyasini tahlil qildik.:1. Ko'zgu va kuzatish: tanaffuslar bolalarga badiiy asarlar haqida ko'proq o'ylash, va hayolan kuzatish imkonini beradi. Tafsilotlar, ranglar va voqealarni to'g'ri ketma- ketlikda umumiy xulosa tarzida tuzib olish uchun tanaffus orqali bolalar badiiy elementlarni va ularning umumiy san'at asariga ta'sirini yaxshiroq tushunishlari mumkin.Berilgan kichik badiiy asar ketma-ketligida, Xosiyatxonning dadasi qafasda sayroqi qushcha olib keladi, avvaliga qushcha uyga moslasha olmaydi.

Xosiyatxon va uning dugonasi Hidoyatbonu qushchaga xuddi daraxtzordek shox-shabballardan qafas ichiga shinamgina muhit yaratishadi.15 daqiqalik tanaffus jarayonida bu kichik badiiy asar rollarga bo'lib, boshqa o'quvchilarga xuddi teatr sifatida qo'yilishi, ko'zgu va kuzatish jarayoning asosiy qism bo'lib bu bolalarga xotira mashqi sifatida foydali hisoblanishini ta'kidlashimiz mumkin.2.Hissiy ishlov berish: tadqiqotchi Amanda Moreno har bir sinfdan "hotirjam hudud" deb atalgan joy bo'lishi qanchalar muhimligini ta'kidlaydi. O'qituvchi bunday metod tufayli ilgari kun bo'yi bir necha bor asabiylashib stressga g'arq bo'lgan o'quvchilar, shuningdek g'ayrat va shijoati ichiga sig'may adrenalin miqdori oshib dars jarayonlariga halaqit berayotgan o'quvchilar endi bu holatni chetlab o'tishganini qayd etadi.Badiiy asar tahlil qilish paytida tanaffuslar bolalarga hissiy reaksiyalarini qayta ishlash va aks ettirish, baxt garmonini ishlab chiqarishga yordam beradi.Ularning hissiy reaksiyalarini muhokama qilish orqali empatiya va hissiy intellektni rivojlantirish mumkin. Bu jarayonda o'quvchilar o'zlarini qushcha o'rniga qo'yib uylaridan tashqarida, o'zga joylarda o'zlarini qanday his qilishlarini, qanday xatti-harakatlarni amalga oshirishlarini, nega qushcha tinimsiz chirqillib hammani bezovta qilish o'rniga sas-sadosiz qolganini o'ylab ko'rishga vaqt berish kerak xolos.Shu o'rinda, ruxshunos olimlarning tekshirishlaridan ma'lum bo'lishicha, asarni idrok qilishga, bilim olishga xizmat qiladigan komponentlar bilan birga, uni emotsional-estetik his etish ham kirishini ta'kidlash joiz. Psixologik tekshirishlar natijasida kichik yoshdagi o'quvchilarning adabiy qahramonlarni idrok etishi va baholanishidagi psixologik xususiyatlari o'rganilgan va ular adabiy qahramonga ikki xil munosabatda bo'lishlari aniqlangan:Adabiy qahramonga emotsional munosabat.Elementar tahlil qilish.3.Tanqidiy fikrlash va talqin qilish: ular badiiy asarning ma'nolariga shubha qilishlari, turli nuqtai nazarlarni o'rganishlari va o'z fikrlarini shakllantirishlari, shu orqali asar janri, uning to'qima-uydurma yoki hayotiy ekanligini ajratib olishlari mumkin. Asarda qushchaning begonasirash holatiga yechim sifatida Hidoyatbonu birgalikda o'yinchoq o'ynashni taklif qiladi, lekin bu fikr ikkinchi qahramon tomonidan tezlik bilan rad etiladi. Chunki u yaxshi biladiki, qushchaning e'tiborini bu bilan tortish va uni tinchlantirish mumkin emas. Bu jarayonda bolalarga turli yechimlar taklif qilishni, nega o'yinchoq qushni e'tiborini jalb qila olmasligini muhokama qilishlari aytiladi. Bu ularda muammoli masalalarga yechim topish va izlanish ko'nikmalarini rivojlantiradi.4.Dialog va munozara: tanaffuslar bolalarga muloqot qilish va o'z fikrlari, talqinlari va kuzatuvlari bilan bo'lishish imkonini beradi. Suhbat jarayonida ular-kel, men bugun "qahramon" o'rnida bo'laman, "sen qahramon o'rnida bo'lganingda nimalar qila olarding?" kabi o'rin almshtirishga sabab bo'ladi.Nazarda tutilayotgan dialog va munozara jarayonida, o'quvchilarga Xosiyat nega uy ichiga shoxlar olib kelib, idishlarga suv va tariq solib qo'ygani, qushcha uchun o'rmon muhitini yaratgani, agar qushchaga xuddi odamlardek sharoit yaratsa nimalar bo'lishini munozara va muhokama tarzida olib borishadi. Bundan tashqari, Xosiyatxonning onasi aytganidek, qushlarning sayrashida qanday hikmat borligi va uning ma'nolari to'liq yoritiladi. Umuman olganda tabiatning hayotimizda tutgan o'rni va biz uni yana qanday nomlar bilan atashimiz mumkinligi izohlarda qoldiriladi. (Qushlar - tinchligimiz razmi, meva va don – dunlar - baraka ramzi, suv - hayot ramzi.) 5.Ijodiy ifoda: tanaffuslar bolalarga badiiy asardan ilhomlanib o'z ijodlarini ifoda etish uchun joy va vaqt beradi. Eng qiziqarli jarayon hisoblangan ijodiy ifodada esa asarda tasvirlangan kanareka qushining ko'rinishini o'quvchilar o'z tasavvurlarida gavdalantirishadi va qog'ozlarga chizishadi. Kanareka ovozi audio orqali qo'yilib, unga tanqid qilishlari ham maroqli dam olishning bir usuli deb hisoblaymiz. Berilgan 5 ta jarayon tabiat qo'ynida tashkil qilishga mo'ljallangan bo'lib, maktabning "Jonli burchak" deb atalgan qismi ayni ular uchun mosdir.Eng muhimi shundaki, tanaffuslardagi jismoniy mashqlar va harakatlar bolalarning kognitiv rivojlanishlari uchun muhimdir. Avvaliga fincha uslubdagi tanaffuslarning qiymati erkin o'yinlar bilan bog'liq degan tushunchalarga ham tayandik, ammo keyinchalik tanaffuslar pedagoglarga singdirilgan alturistik harakatga qarshi vosita ekanligini angladik. Yaxshi kayfiyatda vos kechgan holda tanaffuslarsiz ishlashlarga nisbatan qo'llanladigan harakatlar majmuasi bu alturizm deyiladi.¹Yosh pedagog nazdida pedagogning professional sifati, qadr-qimmat

u bajargan ishning hajmiga bog'liq degan qarashlar, hozirda rahbarlar tomonidan singirilayotgan bo'lsada, keyinchalik bu holat pedagoglarning "ishtiyoqsizlik" kasalligiga sabab bo'lmoqda. 15 daqiqalik tanaffuslarning nafaqat o'quvchilaraga balki ko'p yillik pedagoglarga ham yordami katta ekanligi, chet el olim va mutaxassislari tomonidan ham qayd etilgan. Finlandiyalik jurnalist Brijit Shalti o'zining "Ishga ko'milganlar" kitobida to'xtovsiz ishlash muammosini har tomonlama o'rganib chiqadi va ish bilan shaxsiy hayot o'rtasidagi sog'lom muvozanatni saqlab qolish yo'llarini topishga harakat qiladi. U kayfiyatni yaxshilash uchun turli strategiyalar taklif qiladi, ayniqsa, "Pulsatsiya" - ya'ni tez-tez ishdan chalg'ib, dam olish, jamoa bilan suhbatlashish, ko'proq suv ichish va ilmiylikdan qochib badiiy asarlar, san'at asarlarini tomosha qilishni taklif qiladi. Yuqorida keltirilgan "Sayroqi qushcha"² badiiy asari ham tabiat, atrof muhit bilan bog'liq bo'lib, u bolalarga va pedagoglarga hissiy dam olish va quvonchga to'lish imkonini beradi. Shunday ekan, xulosa o'rnida 15 daqiqalik tanaffusni kichik innovatsiya sifatida qabul qilinishi, badiiy asar ustida ishlashning barcha elementlarini erkin, mustaqil, ijodiy tahlil va tanqid qilishining kichik debochasi deb e'tirof etish lozim deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrda "O'zbekiston yangi taraqqiyot davrida ta'lim va tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108 Farmoni. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 22.06.2022.
2. Matchonov.S, Bakiyeva.S, Gulyamova.X, Yo'ldosheva.Sh, Xolboyeva.G Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi "Ishonchli hamkor" – 2021. –T.232b
3. Bakiyeva.H.S 4-sinf o'qish darslarida adabiy tahlil ko'nikmalarini shakllantirish "Nodirabegim" – 2021. –T.
4. T.Uoker Finlandiya ta'lim mo'jizasi "Global books" – 2023. – t.t. Уокер чудо Финляндского образования . Rus tilidan Botir Rahmonov tarjimasi.
5. Asqarova.O', Muminova.D O'qish darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalar "Navro'z" – 2019. – T.
6. Toirova.M.E O'qish savodxonligi 1-qism darslik 4-sinf. – Toshkent: "Novda Edutainment", 2023.-16b
7. Toirova.M.E O'qish savodxonligi 1-qism mashq daftar 4-sinf. – Toshkent: "Novda Edutainment", 2023.-9b
8. D.Lemov "O'qituvchi mahorati"– 2015. Лемов.Д учительское мастерство» - 2015.
9. Yoqubov.S, Zokirov.J O'quvchilarni savol berishga o'rgatish usllari. -2017.-pp-110-112 методы обучения студентов задавать вопросы

BOLALARNING KREATIV TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHDA FANLARARO INTEGRATSIYANING AFZALLIKLARI

Bakiyeva Xilola Sapayevna

Nizomiy nomidagi TDPU Boshlang'ich ta'limda ona tili va uni o'qitish metodikasi kafedrasi dotsenti, PhD

Egamqulova Iroda Safar qizi

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti magistranti

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada ta'lim jarayonida bolalarning kreativ tafakkurini shakllantirishning dolzarbligi bayon etilgan. Shuningdek bu jarayonda fanlararo integratsiyadan foydalanishning afzalliklari yoritilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, o'quvchi, tarbiya, kreativlik, kreativ tafakkur, integratsiya, integratsion yondashuv.

АННОТАЦИЯ. В данной статье описывается важность формирования творческого мышления детей в образовательном процессе. В нем также подчеркиваются преимущества использования междисциплинарной интеграции в этом процессе.

Ключевые слова: образование, студент, воспитание, творчество, творческое мышление, интеграция, интеграционный подход

ABSTRACT. This article describes the importance of developing children's creative thinking in the educational process. It also highlights the benefits of using interdisciplinary integration in this process

Key words: education, student, upbringing, creativity, creative thinking, integration, integration approach.

KIRISH. Bir nechta fanlarni mukammal biladigan, kreativ fikrlash qobiliyatiga ega, yangiliklarga duch kelganda o'zini yo'qotib qo'ymaydigan shaxslarga bugungi bilim va ma'lumotlar almashinuvi tez o'zgaruvchan global iqtisodiyotda talab katta hisoblanadi.

Ayni shu jarayon ta'lim jarayonini ham doimiy ravishda yangiliklar bilan boyitib borishni talab etadi. Bugungi kunda o'quvchilarni oddiy, an'anaviy darslar yoki qat'iy intizomga asoslangan qattiqqo'llik bilan darslarga jalb etib bo'lmaydi.. Ijodkorlik, moslashuvchanlik, tanqidiy fikrlash va hamkorlik bugungi kundagi dars muhitida qimmatli ko'nikmalardir. Sinfda ushbu ko'nikmalarni rivojlantirish uchun integratsiyalashgan ta'lim yondashuvi o'quvchilarga ko'p tarmoqli tajribani rivojlantirishga va real dunyoda o'zaro bog'liqliklarning ahamiyatini tushunishga yordam berishning samarali usuli hisoblanadi.

Hozirda qulog'imizga tez-tez integratsiya, integratsion yondashuv kabi so'zlar chalinadi. Xo'sh, integratsiya o'zi nima? Integratsiya lotincha integratio -tiklash, to'ldirish, integer- butun so'zlaridan olingan bo'lib, fanlarning yaqinlashishi va o'zaro aloqa jarayoni; differentsiatsiya bilan birga kechadigan jarayonni ifodalaydi. Mahalliy va xorijiy pedagogika fanida integratsiya muammolarini o'rganish bo'yicha boy tajriba to'plangan. Turli davrlarda ta'lim jarayonida fanlararo aloqadorlikdan foydalanish vazifasini Ya.A.Komenskiy, I.G.Pestalotsi, J.-J. Russo, L.N.Tolstoy, K.D.Ushinskiylar ilgari surdilar. Integratsiya atamasiga turli xil ta'riflar mavjud, xususan Boyer o'zining ilmiy tadqiqotlarida Integratsiyaga quyidagicha ta'rif beradi: "Integratsiya bu nafaqat endilikda o'rganadigan bilimlar majmui balki, mavjud hayotiy tajribalariga ilmiy tomondan ta'rif va tushunchalarning berilishidir." degan.

Integratsion yondashuv o'quv dasturi doirasida o'rganishni birinchi o'ringa qo'yadi, tushunchalar va tajribalarning bog'lanishiga urg'u beradi, egallangan bilim va ko'nikmalarni duch kelishi mumkin bo'lgan yangi va murakkab muammolarga qo'llash imkonini beradi. Integratsiyalashgan o'quv dasturi ko'plab ta'lim sohalarini qamrab oluvchi fanlar va ko'nikmalar o'rtasida mazmunli aloqalarni o'rnatishga qaratilgan bo'lib, yanada boyitilgan o'quv tajribasiga olib keladi. Zamonaviy ta'limda chuqur integratsiya jarayonlarining muqarrarligini ta'kidlab, I.E. Kashekova shunday yozadi: "Zamonaviy dunyo integral asosda qurilgan bo'lib, u ko'p qirrali bilim, malaka, axborot oqimidan to'g'ri axborotni tanlash va uni malakali boshqarish qobiliyatini talab qiladi; ta'lim ham integrativ asosda qurilishi, insonni yangi dunyoga tanishtirishi va uni o'zlashtirishga yordam berishi kerak. Maktabning integratsiyalashgan ta'lim maydoni o'quv materialini takrorlash zaruratini bartaraf etib, dunyo, inson madaniyati, ularning tarkibiy qismlari haqida tizimli va yaxlit bilimlarni ta'minlashni ta'minlaydi. O'quvchilar oldiga, hayotda bo'lgani kabi, turli fanlar bo'yicha bilimlarning integratsiyalashuvini rag'batlantiradigan fanlararo xarakterdagi vazifalar qo'yiladi, bu muammolarni hal qilish jarayonida ular ma'lumot izlaydilar, ilmiy xabarlarini bir tildan boshqasiga tarjima qiladilar.

Integratsiyalashgan ta'limning xususiyatlari:

- Professor-o'qituvchilarni o'quv dasturlarini ishlab chiqishda yanada kreativlikka va izlanuvchanlikka undaydi;

-Ma'lumotlarni samarali tekshirish va qo'llashga o'rgatadi;

- Bolalarga yangi o'quv vaziyatlarini yaratish uchun g'oyalar va tajribalarni birlashtirishga imkon beradi;
- Ijodkorlik, moslashuvchanlik, tanqidiy fikrlash va hamkorlikni o'z ichiga oladi;
- Turli xil o'rganish uslublari, nazariyalari va amaliyotni o'z ichiga oladi.

Ta'lim jarayonida fanlararo integratsiyadan foydalanishning afzalliklari:

1. O'quvchilarning faolligi ortadi:

Ta'lim jarayonida fanlararo integratsiyadan foydalanish yanada bog'langan va kerakli ta'limni ta'minlash orqali o'quvchilarning faolligini oshiradi. Bir nechta mavzular birlashtirilganda, o'quvchilar ular orasidagi munosabatlarni va o'rganilgan materialni real vaziyatlarda qanday qo'llash mumkinligini ko'rishlari mumkin, bu esa materialni yanada qiziqarli qiladi.

2. Kengroq tushunchalarga ega bo'lishadi:

Mavzularni integratsiyalash orqali o'quvchilar materialni chuqurroq tushunishlari va uni uzoq vaqt davomida saqlab qolishlari mumkin. Ular sub'ektlar o'rtasidagi aloqalarni va ularning bir-biriga qanday munosabatda bo'lishini ko'rishlari mumkin, bu esa yanada kengroq tushunishni ta'minlaydi.

3. Izlanuvchanlik qobiliyatini rivojlantiradi:

Integratsiyalashgan ta'lim o'quvchilarga tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, jamoada ishlash va har qanday yo'nalish yoki ta'lim sohasida qimmatli bo'lgan boshqa ko'chiriladigan ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

4. Motivatsiyasini orttiradi:

Mavzularni integratsiyalash va o'quvchilarga ularni real hayotda qanday qo'llash mumkinligini ko'rsatish materialga motivatsiya va qiziqishni oshirishi mumkin, bu esa ko'proq ishlash va yaxshi natijalarga olib keladi.

5. Kreativlikni oshiradi:

Integratsiyalashgan ta'lim, shuningdek, kreativ fikrlashni va yangi g'oyalarni rivojlantirishni rag'batlantiradi, bu esa o'quvchilarning yanada innovatsion bo'lishiga va qolipdan tashqarida fikrlashiga yordam beradi.

6. Turli madaniyatlar bilan tanishish:

Bir nechta fanlarni birgalikda o'rganish orqali o'quvchilar turli madaniyatlar, urf-odatlar, e'tiqodlar va amaliyotlar haqida bilib olishlari mumkin, bu esa kengroq madaniy tushunishga va yanada ochiq dunyoqarashga olib keladi.

7. Haqiqiy dunyoga yaxshiroq tayyorgarlik:

Integratsiyalashgan ta'lim yanada dolzarb va amaliy ta'limni ta'minlaydi, bu esa o'z navbatida kelajakdagi faoliyatlarida o'zining yorqin natijasini ko'rsatadi. O'quvchilar bir nechta mavzularni birgalikda o'rganishganda, ular amaliy vaziyatlarda qanday qo'llanilishi mumkinligini ko'rishlari mumkin. Bu o'quvchilarning kelajakka yaxshiroq tayyor bo'lishiga va o'z kasblarida yanada muvaffaqiyatli bo'lishiga yordam beradi.

8. Vaqtni yaxshiroq boshqarish:

Bir darsda bir nechta mavzularni integratsiyalash vaqtni yaxshiroq boshqarishni o'rgatadi, bu o'quvchilarga uzoq vaqt davomida bir mavzuga e'tibor qaratish va samaraliroq yondashish imkonini beradi.

9. Jamoada ishlash ko'nikmasini kuchaytiradi:

Loyihalar yoki topshiriqlar ustida birgalikda ishlash o'quvchilar o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlashi va ijobiy, qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratishi mumkin.

10. Ma'suliyatni ko'proq his qilish:

O'rganilayotgan fanlarni hayotda qanday qo'llash mumkinligini ko'rish o'quvchilarga ko'proq maqsad va motivatsiya hissin berib, ularning ta'limini yanada mazmunli va dolzarb qiladi.

11. O'quvchilarni taqqoslashga, xulosalash, o'z-o'zini tanqid qilishga o'rgatadi.

Quyida o'quvchilarning kreativ tafakkurini shakllantirish uchun bir nechta metodlarni keltiramiz.

Birinchi misol: O'quvchilar ko'pburchaklar mavzusini o'rganish jarayonida o'qituvchi ularni maktab hovlisiga olib chiqadi, qo'llariga bo'r berib, yo'lakka turli xil ko'pburchaklarni chizishni topshiradi. Topshiriqni bajarishgach ularga bu shaklni o'zlari yoqtirgan narsaga aylantirishlarini aytadi. O'quvchilar bu shakllarni geometrik shakldagi mushukchalar, robotlar, va shunga o'xshash narsalarga aylantiradilar va ularni nima uchun yoqtirishlari so'raladi. Bu orqali o'quvchilarning ijodkorligi rivojlantiriladi.

Ikkinchi misol: O'quvchilarga muzlash tushunchasini o'rgatish jarayonida o'qituvchi o'quvchilardan "Faqat suv muzlaydimi?" deb so'raydi. O'quvchilar esa navbat bilan muzlashi mumkin bo'lgan narsalarni aytishadi. O'qituvchi o'quvchilarni qiziqtirish maqsadida tajriba sifatida ba'zi narsalarni tashqarida qoldirishni taklif qiladi. O'quvchilar ro'yxat tuzadilar suv, sharbat, yelim, sirka, tish pastasi, oyna tozalagich, qog'oz. Ertasi kuni ular tajriba natijalarini muhokama qiladilar. O'quvchilar o'rtasidagi nima muzlab qolishi haqidagi muhokama o'z g'oyalarini himoya qilish va murosaga kelish kabi ko'nikmalarni rivojlantiradi. Ushbu muhokama deduktiv mulohazalarni va faol tinglashni rag'batlantiradi

Uchinchi misol: O'quvchilar yangi yil bayrami uchun ssenariy yozishlari so'raladi. Bunda asosiy narsa har bir o'quvchi xohlagan kostyumda kelishi va o'sha libosiga spektakl tayyorlashi so'raladi. Masalan, o'quvchilar

kata tort shaklidagi yoki super qahramon ko'rinishida kelishlari mumkin faqatgina ularning har biri spektaklda qandaydir rolda bo'lishlari talab etiladi. Ushbu metod yordamida o'quvchilarning kreativ fikrlashi rivojlantiriladi. Tasavvur va ijodkorlik kelajakni yorituvchi fazilatdir. Ikkalasi ham o'quvchilarni talabalarni ilhomlantirish uchun xizmat qiladi. Ta'limni rejalashtirish va loyihalashda shuni inobatga olish kerakki, o'quvchilarga qanday fikrlashni o'rgatish, o'quvchilarga nimani o'ylashni o'rgatishdan ko'ra muhimroqdir.

Ma'lumotlarni kuzatish va tahlil qilish natijasida quyidagi xulosalarga keldik, o'quvchilarning kreativ tafakkurini shakllantirish zamon talabi. Bu jarayonda esa boshlang'ich sinf o'qituvchilarining roli katta. Ular o'z o'quvchilarining ijodiy fikrlash qobiliyatlarini o'z vaqtida aniqlab borishi va doimiy ravishda rivojlantirishi, tahlil va taqqoslashga o'rgatib borishi zarur. Shuningdek, o'quvchilarning kreativ qobiliyatlari rag'batlantirish va samimiy muhit yaratish, kreativ fikrlashni odatga aylantira olishdek mas'uliyat ham ularning zimmasida bo'ladi. Xato qilishdan, muvaffaqiyatsiliklardan cho'chish, haddan tashqari baholarga e'tibor qaratish, tanqidga uchrashdan qo'rqish hissi mavjud o'quvchilarda kreativlik odatga aylanmaydi. Jadallik bilan rivojlanayotgan global dunyoda o'qituvchi doimiy ravishda izlanishda bo'lishi, yangi g'oyalar, fikrlar bilan ta'lim maydonida faol bo'lishi lozim. O'quvchilarni kreativlikka, hayotda duch kelishi mumkin bo'lgan turli vaziyatlardan erkin chiqib keta olishga o'rgatishda fanlararo integratsiyadan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Garchi fanlarga integratsion yondashuv o'qituvchidan darslarga tayyorgarlik jarayonida ko'proq vaqt talab qilsada, kelajakda o'zining ijobiy natijasini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Fogarty, R. (1993). Bringing integrated curriculum into the elementary classroom. Palatine, IL: Skylight.
- 2.Vygotsky, L. S. (2004). Imagination and creativity in childhood. Journal of Russian and East European Psychology, 42(1), 7-97. (English translation by M. E. Sharpe, Inc. of original work published in 1967). <https://doi.org/10.1080/10610405.2004.11059210>
- 3.Joubert, M. M. (2001). The art of creative teaching: NACCCE and beyond. In A. Craft, B.Jeffrey & M.Leibling (Eds.) Creativity in education. London: Continuum <https://www.bloomsbury.com/uk/creativity-in-education-9781847144409/>
- 4.Adizov B. Boshlang'ich ta'limni ijodiy tashkil etishning nazariy asoslari: Ped. fan. dok.dis. –Toshkent, 2003. – 276 b.
- 5.Komenskiy Ya.A. Tanlangan pedagogik asarlar, 1-jild -M., 1939, 163-bet.
- 6.Ushinskiy K.D. Bolalar dunyosi. O'quvchi. Mantiq bo'yicha dastlabki darslar. – Yig'ilgan. cit., 4-jild. - M.-L.: APN RSFSR, 1948. - 678s.
- 7.Яковлев Е.В. Педагогическая концепция: методологические аспекты построения. – М.: Гуманитар, изд. центр Владос, 2006. – 239 с.
- 8.Rustamova, Z. (2023). O'ZBEK TILI ELEKTRON KORPUSIDA DIALEKTAL KORPUSI LOYIHASI. Наука и инновация, 1(13), 68–71.
- 9.Bakieva X.S. DEVELOPMENT OF LEARNING MOTIVATION OF STUDENTS IN MIXED EDUCATIONAL CONDITIONS. European Journal of Humanities and Educational Advancements (EJHEA) Available Online at: <https://www.scholarzest.com> Vol. 4 No.4, April 2023,64-66.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI TARBIYALANUVCHILARINI MUSTAQIL FIKRLASHGA O'RGATISHDA MUAMMOLI TA'LIMNING O'RNI

Bekmuradova Dilnoza Pirimovna,

*Qashqadaryo viloyati Pedagoglarni Yangi Metodikalarga O'rgatish Milliy Markazi
Pedagogika, psixologiya va ta'lim menejmenti kafedrası katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqil fikrlash jarayoni, muammoli ta'lim haqida ma'lumotlar berilgan. Shu bilan birga mustaqil fikrlashga o'rgatishda mashg'ulotlar jarayonida foydalaniladigan muammoli ta'limning o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar. Maktabgacha ta'lim tashkiloti, tarbiyachi-pedagog, tarbiyalanuvchilar, idrok, mashg'ulotlar jarayoni, muammo, muammoli ta'lim, muammoni yechish.

THE ROLE OF PROBLEMED EDUCATION IN TEACHING EDUCATORS OF PRESCHOOL EDUCATION TO THINK INDEPENDENTLY

Bekmuradova Dilnoza Pirimovna,

*Kashkadarya Region National Center for Training Teachers in New Methodologies
Senior teacher of the department of pedagogy, psychology and educational management*

Abstract. This article provides information about the process of independent thinking, problem-based learning. At the same time, the role of problem-based education used in training for independent thinking is highlighted.

Key words. Preschool education organization, educator-pedagogue, students, perception, training process, problem, problem-based education, problem solving.

РОЛЬ ПРОБЛЕМНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ОБУЧЕНИИ ВОСПИТАННИКОВ ДОШКОЛЬ- НЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОМУ МЫШЛЕНИЮ

Бекмурадова Дильноза Пиримовна,

*Старший преподаватель кафедры педагогики, психологии и менеджмента образования
Национальный центр по обучению новым методикам педагогов Кашкадарьинской области*

Аннотация. В данной статье представлена информация о процессе самостоятельного мышления, проблемного обучения. При этом подчеркивается роль проблемного образования, используемого в обучении самостоятельному мышлению.

Ключевые слова. Организация дошкольного образования, воспитатель-педагог, воспитанники, восприятие, процесс обучения, проблема, проблемное обучение, решение проблем.

Kelajagimizning har tomonlama bilimdon, raqobatbardosh mutaxassis kadrlarni tayyorlash, ularning aqliy salohiyatlaridan unumli foydalanish va yuzaga chiqarish har jihatdan biz pedagog-o'qituvchilarning o'qitish jarayonlari qanday tashkil etishimiz va qanday sifatiy ko'rsatkichlarga erishishimiz bilan bevosita bog'liqdir. Bugungi kunda shu yo'nalishda yoshlarga ta'lim-tarbiya beradigan professor-o'qituvchilarning yuksak pedagogik mahoratga, yuqori kasbiy salohiyatga ega bo'lishi, bugungi kun talablaridan kelib chiqib ta'lim jarayonlarida o'qitishning ilg'or no'anaviy usullaridan foydalangan holda yoshlarimizni ko'proq erkin fikrlashlariga, o'z ustida qunt bilan ishlab har tomonlama chuqur bilim olishlariga yo'naltirishlari lozim, bu - davr talabidir.

Ta'lim samaradorligiga erishish tushunchasi pedagoglik faoliyatimizdagi asosiy muammoli masalalardan biri bo'lib, doimiy ravishda o'qitish jarayonlarini qanday tashkil qilsam, qanday saboq bersam, qanday usullardan foydalansam talabalarim fanimni yetarlicha o'zlashtiradilar, ularning qiziqishlarini orttira olaman, degan savollarga duch kelamiz va uning yechimlarini izlaymiz. Shu o'rinda, tajribali pedagoglarimizning o'qitishda fandagi mavzular emas, balki shu mavzularni o'rgatishda qo'llaniladigan metodlar asosiysi hisoblanadi, degan fikrlari go'yoki mavjud muammoning yechimidek tuyiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, o'qitishning usullari doimiy yangilanib, rivojlantirilib kelindi va ular amalda qo'llanish xususiyatiga, beradigan ta'limiy samarasiga ko'ra biri-biridan tubdan farqlanadi.

Shaxsda mustaqil fikr yuritishni shakllantirish- bu nafaqat keng qamrovli yondoshuvni talab qiladigan ilmiy psixologik muammolardan biridir. Fan va texnikaning bugunki kundagi jadal rivoji, yangicha ta'lim texnologiyalarini o'quv jarayoniga joriy etilganligi, mustaqil fikrlashni ta'minlovchi eng qulay va oqilona o'quv jarayonini tashkil etish muammosini dolzarb etib qo'ymoqda.

Mustaqil fikrlash shaxsning xislati sifatida har qanday faoliyat turida individual yoki guruh yutuqlarga erishishda yuqori ko'rsatkichni ta'minlaydigan muhim omillardan biri bo'lib, uning fenomenologiyasi talqinida tafakkurning ijodiyligi alohida o'rin tutadi.

Mustaqil fikrlash jarayonida muammoli ta'limning o'zni juda muhim hisoblanadi. Muammoli ta'lim, rivojlanuvchi ta'lim, muammoli ta'lim maqsadi, vazifalari, vositalari, muammoli ta'lim darajalari, muammoli dars strukturasi.

Respublikamizning hozirgi davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tamoyillari jahondagi taraqqiy etgan mamlakatlar qatoridan munosib o'rin olish uchun ma'naviy salohiyatimizni va iqtisodiy qudratimizni yanada oshirish, ularni XXI asr ilmiy-texnika taraqqiyoti talablariga javob beradigan tarzda qayta qurishni talab qiladi. Buning uchun yoshlarimiz dunyoqarashini o'zgartirish, ularning bilim va ma'naviyatlarini jahon andozalari darajasiga ko'tarish zarur.

Bugun jamiyat maktabgacha ta'lim tashkiloti oldiga: maxsus qobiliyatini ularning mustaqil bilishlarini maqsadga muvofiq ravishda rivojlantirishni vazifa qilib qo'ydi.

Ana shu vazifalarni hal etishda muammoli ta'lim texnologiyasi yetakchi o'rinni egallaydi. Bizga ma'lumki zamonaviy ta'lim texnologiyasida muammoli ta'lim alohida o'rin tutadi. Muammoli ta'lim texnologiyasining zahirida yoki bir-biriga bog'liq bo'lgan muammolar zanjiri yotadi.

Muammoli ta'lim metodiga asoslangan ta'lim jarayoni quyidagi to'rtta bosqichda amalga oshiriladi.

- Muammoli vaziyat hosil qilish;
- Muammolarni shakllantirish va muammoni yechish uchun umumiy taxlil qilish;
- Taxmin qilingan yechimni tekshirish;
- Amaliy va nazariy xarakterdagi masalalarda qo'llash, ularni tartibga solish hamda siyosiyashtirish.

Mashg'ulot jarayonida tarbiyalanuvchi muammoni yechar ekan, o'zicha muhim bo'lgan «kashfiyot» qiladi. Bu hol tarbiyalanuvchida o'ziga ishonch hosil qiladi (ya'ni mening kashfiyotim, men topdim, ixtiro qildim)

Mana shu tomoni bilan muammoli ta'lim texnologiyasi boshqa barcha o'qitish texnologiyalaridan ustun turadi. Chunki bunda tarbiyalanuvchi izlanish olib borish, taxlil qilish, empirik xulosa chiqarish, boshqa vaziyatga qo'llash, fikr mulohazalarini taxminan sistemalashtirib isbotlash kelgusida amaliy faoliyatga qo'llash malakalarini egallab boradi.

Muammoli ta'lim an'anaviy o'qitish metodikasiga tayanadi. Tarbiyachi muammoli vaziyatni bolajonlar oldiga qo'yish bilan bir qatorda, uni yechish uchun izlanish zarurligini, izlanish uslublarini bolajonlarga o'rgatadi. Muammo yechimini topish. Izlashga o'tish uchun, eng avvalo zaruriy muxit yaratilishi kerak.

Muammo aniq bo'lishi, tarbiyalanuvchilar o'ni yechimini izlash jarayonida oldingi mavzularda, fanlarda olgan ma'lumotlari, tushunchalari, bilimlaridan foydalana oladigan bo'lishi kerak. Bolajonlar oldiga qo'yilgan muammo o'zining dolzarbligiga ega bo'lishi ham muhim ahamiyatga ega.

Tarbiyalanuvchi izlanishni ma'lum bir sistemada, muayyanlikda bo'lgan muammo ustida olib borish kerak. Shunda tarbiyalanuvchi muammoni tahlil qiladi, qismlarini ajrata oladi va yechish uchun kirishadi.

Ta'lim jarayonini loyihalash bevosita muammoli ta'limni qo'llashga va aksincha, muammoli ta'lim ta'limini loyixalashga olib keladi. Muammoni o'qitish texnologik loyixalashtirilgan o'quv jarayonini amalga oshirishning didaktik konstruksiyasi sifatida qo'llaniladi.

Muammoni to'g'ri (muayyan masalaga o'xshash, masalalar qanday yechiladi), shaxsiy (muayyan masalada berilgan ob'yekt obraziga kirishga harakat qilish va shu nuqtai-nazardan muloxaza yuritishga urinib ko'rish), simvolitik (ikki jumla orqali masalaning mohiyatini obrazli aniqlashni berish), fantastik (bu masalani ertak qahramonlari qanday yechgan bo'lar edilar).

Muammoli vaziyatni bunday usulda yechishga o'rgatish orqali tarbiyalanuvchilarni sinektik, abstraksiyalash, fantaziya qilish, o'zgalarni eshitish, oddiydan g'ayri oddiyni, g'ayrioddiydan oddiyni topish, o'xshatishlardan mohirona foydalanish ko'nikmalari shakllantiriladi.

Muammoli ta'lim jarayonida tarbiyachi bolajonlar o'rtasida fikrlar almashinishini boshqarish; ishonchli dalillar asosida o'z fikrida tura olish; muxolif tomonning fikrini munozara qilish, malakasini rivojlantirish; tarbiyalanuvchini faol fikrlash faoliyatiga asoslash, masalani dolzarblashtirish, o'z fikrini bayon qilishnigina emas, balkim boshqalarni ham eshitish mahoratini rivojlantirish, tarbiyalanuvchilar bildirgan fikrlardan foydali axborotni olish va zarur xulosalar chiqarish va tarbiyalanuvchilar ixtirochilik, tadqiqotchilik, loyihalovchilik kabi zaruriy sifatlarni shakllantirishdir.

Muammoli ta'lim – bu mantiqiy fikrlash operatsiyasi (tahlil, umumlashtirish) va o'quvchilarning izlanishli faoliyati qonuniyatlarini (muammoli vaziyat, bilishga qiziqish, ehtiyoj) hisobga olib tuzilgan ta'lim va o'qitishning ilgari ma'lum bo'lgan usullarini qo'llash qoidalarining yangi tizimidir. Shuning uchun ham muammoli ta'lim ko'proq tarbiyalanuvchi fikrlash qobiliyatining rivojlanishini, uning umumiy rivojlanish va e'tiqodining shakllanishini ta'minlaydi. Didaktikaning barcha yutuqlarini istisno qilmay, balki ulardan foydalangan holda muammoli ta'lim ilmiy bilim va tushunchalarni, dunyoqarashni shakllantirish, shaxs va uning intellektual faolligini har tomonlama rivojlantirish vositasi sifatida rivojlantiruvchi ta'lim bo'lib qoladi.

Muammoli ta'lim nazariyasi tarbiyalanuvchi intellektual kuchining rivojlantiruvchi ta'limni tashkil qilishning psixologik – pedagogik yo'llari va usullarini tushuntiradi.

Muammoli vaziyatlarning roli va ahamiyatini aniqlash tarbiyalanuvchi faol fikrlash faoliyatining psixologik-pedagogik qonuniyatlarini izchil ravishda hisobga olish asosida o'quv jarayonini qayta qurish g'oyasiga olib keldi. Yangi pedagogik faktlarni nazariy jihatdan mulohaza qilib ko'rish asosida muammoli ta'limning asosiy g'oyasi aniqlanadi: muammoli ta'limda bilimning deyarli katta qismi tarbiyalanuvchilarga tayyor holda berilmaydi, balki tarbiyalanuvchilarning tomonidan muammoli vaziyat sharoitlarida mustaqil bilish faoliyati jarayonida egallab olinadi.

Muammoli ta'lim – bu tarbiyalanuvchilar ilmiy dunyoqarashini shakllantirishning asosiy usuli bo'lib, insonning bilish va amaliy faoliyatini boshqaruchi muayyan shaxsiy sub'yektiv yo'llanma sifatida tushuniladi.

Dunyoqarashni shakllantirish – bu birinchi navbatda shaxsning intellektual – faolligini shakllantirishdir. Ilmiy dunyoqarashni samarali shakllantirishning ikkita muhim sharti mavjud:

1. Tarbiyalanuvchilarning tushunchalar tizimini o'zlashtirishga oid faol intellektual fikrlash faoliyati.
2. Insonning his-tuyg'usi va emotsiyasiga ta'sir etish, uning bilimini e'tiqodga aylantirish.

Muammoli ta'lim – tarbiyachi rahbarligida muammoli vaziyat vujudga keltirilib, mazkur muammo tarbiyalanuvchilarga faol mustaqil faoliyati natijasida bilim, ko'nikma va malakalarni ijodiy o'zlashtirish va aqliy faoliyatni rivojlantirishga imkon beradigan ta'lim jarayonini tashkil etish bo'lib, muammoli ta'limning muvaffaqiyati quyidagi omillarga bog'liq:

1. O'quv materialini muammolashtirish;
2. Tarbiyalanuvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish;
3. Ta'lim jarayonini o'yin, mehnat faoliyati bilan uyg'unlashtirish;
4. Tarbiyachi tomonidan muammoli metodlardan o'z o'rnida va samarali foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lish;

5. Muammoli vaziyatni hal etish yuzasidan muammoli savollar zanjirini tuzish va mantiqiy ketma-ketlikda tarbiyalanuvlarga bayon etish.

Muammoli metodlar muammoli vaziyatlarni vujudga keltirib, tarbiyalanuvlarning muammoni hal etish, murakkab savollarga javob topish jarayonida alohida ob'yekt, hodisa va qonunlarni tahlil qilish ko'nikmalari va bilimlarni faollashtirishga asoslangan faol bilish faoliyatini taqozo etadi.

Muammoli vaziyatlarni hal etishda tarbiyachi tarbiyalanuvchilar faoliyatini fikr yuritishning mantiqiy operatsiyalari: tahlil, sintez, taqqoslash, analogiya, umumlashtirish, tasniflash va xulosa yasashga yo'naltiradi.

Tarbiyalanuvchilarning faoliyati muammoli vaziyatlarni idrok etish, hal qilish usullarini izlash, muammoni tahlil qilib, taxminlarni ilgari surish, taxminlarni ilmiy, mantiqiy nuqtai nazardan asoslash, taxminlarni tekshirish va ulosa chiqarishdan iborat bo'ladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, har bir pedagog shuni doim esda tutishi kerakki, maktabgacha ta'lim tashkilotida mashg'ulot- o'quv tarbiya jarayonining asosiy formasidir. Hozirgi zamon tarbiyasining barcha jarayonlari tarbiyalanuvlarni mustaqil fikrlashga va mustaqil ijod qilishga o'rgatishdan iboratdir. Tarbiyachilar mashg'ulot jarayonida birinchi navbatda tarbiyalanuvchilardan fanlardan chuqur va mustahkam bilim berish bilan birga, ularda bilimga qiziqishni, mehnat qilishga ehtiyojni tarbiyalab borishni ko'zda tutadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 29-debabrda "2017 -2020 yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.
2. Ilk maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan talablar. T.: 2018
3. "Ilk qadam" MTMning Davlat o'quv dasturi.- T., 2018.
4. "Sifatli maktabgacha ta'limni joriy etishga yangicha yondoshuv" mavzusidagi Davra suhbat materiallari. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi Vazirligi. Toshkent. 2014. -178 b.
5. Sodiqova Sh. Maktabgacha pedagogika: darslik.- T.: Tafakkur bo'stoni. 2013.-288 b.
6. Davletshin M va boshqalar " Yosh va pedagogik psixologiya "T., 2002.
7. Nishonova.Z ,Alimova.G "Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi" T., 2006
8. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Tarbiyada innovatsion texnologiyalar. T.: 2010-yil.
9. Nurullayeva Sh. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish metodikasi. Ped.fan.nom. uchun yozilgan dissertatsiya. Qarshi-2007.

ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ КРЕАТИВНОСТИ У БУДУЩИХ МЕНЕДЖЕРОВ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Боймирзаева Дилбар Дмитриевна,
Докторант Наманганского государственного университета. (DSc)

Абстракт: В данной научной статье исследуется понятие социального творчества и его значение в развитии будущих менеджеров образования. В постоянно меняющемся образовательном ландшафте роль менеджеров в сфере образования становится все более сложной и требовательной. Социальная креативность, способность генерировать новые и ценные идеи в контексте сотрудничества, считается жизненно важным навыком для лидеров образования, позволяющим решать проблемы 21 века. В данной статье рассматриваются теоретические основы социального творчества, факторы, влияющие на его формирование, а также стратегии развития социального творчества среди начинающих менеджеров в сфере образования.

Ключевые слова: Социальное творчество, Менеджеры в сфере образования, Формирование, Образовательное лидерство, Развитие креативности, Образовательные инновации, Совместное обучение, Образовательные учреждения, Организационная культура, Когнитивное разнообразие, Теория социального обучения, Решение проблем.

FORMATION OF SOCIAL CREATIVITY IN FUTURE EDUCATIONAL MANAGERS

Abstract: This scientific article explores the concept of social creativity and its significance in the development of future educational managers. In an ever-evolving educational landscape, the role of educational managers is becoming increasingly complex and demanding. Social creativity, the ability to generate novel and valuable ideas in a collaborative context, is considered a vital skill for educational leaders to navigate the challenges of the 21st century. This article delves into the theoretical foundations of social creativity, the factors influencing its formation, and strategies for fostering social creativity among aspiring educational managers.

Keywords: Social creativity, Educational managers, Formation, Educational leadership, Creativity development, Educational innovation, Collaborative learning, Educational institutions, Organizational culture, Cognitive diversity, Social learning theory, Problem-solving.

TA'LIM SOHASIDAGI BO'LAJAK MENEJERLARDA IJTIMOYIY KREATIVLIKNI SHAKLLANTIRISH

Boymirzaeva Dilbar Dmitrievna,
Namangan davlat universiteti doktoranti. (DSc)

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot maqolasida ijtimoiy ijod kontseptsiyasi va uning kelajakdagi ta'lim menejerlarini rivojlantirishdagi ahamiyati o'rganiladi. Doimiy o'zgaruvchan ta'lim muhitida ta'lim menejerlarining roli tobora murakkab va talabchan bo'lib bormoqda. Ijtimoiy ijodkorlik, hamkorlikda yangi va qimmatli g'oyalarni yaratish qobiliyati, ta'lim rahbarlari uchun 21-asr muammolarini hal qilishda muhim mahorat hisoblanadi. Ushbu maqolada ijtimoiy ijodkorlikning nazariy asoslari, uning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar, shuningdek, ta'lim sohasidagi yangi boshlanuvchilar o'rtasida ijtimoiy ijodkorlikni rivojlantirish strategiyalari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy ijodkorlik, Ta'lim menejerlari, Shakllanish, Ta'limdagi etakchilik, Ijodkorlikni rivojlantirish, Ta'lim innovatsiyasi, Hamkorlikda o'rganish, Ta'lim muassasalari, Tashkilot madaniyati, Kognitiv xilma-xillik, Ijtimoiy ta'lim nazariyasi, Muammolarni hal qilish.

Введение: В сегодняшнем динамичном и постоянно развивающемся образовательном пространстве роль менеджеров в сфере образования претерпевает значительные изменения. Проблемы, с которыми сталкиваются образовательные учреждения, становятся все более сложными, а изменения в технологиях, демографии и педагогических подходах требуют инновационных решений и эффективного руководства. Чтобы решить эти многогранные проблемы, будущие менеджеры в сфере образования должны обладать уникальным и важным качеством: социальным творчеством.

Социальная креативность, способность генерировать новые и ценные идеи в контексте сотрудничества, становится важнейшим навыком для лидеров образования. Оно включает в себя не только индивидуальное творчество, но и способность использовать коллективное творчество команд и сообществ. В данной статье исследуется формирование социального творчества у начинающих менеджеров в сфере образования, признавая его основополагающую роль в формировании будущего образования.

Поскольку образовательный ландшафт продолжает развиваться, в этой статье рассматриваются теоретические основы социального творчества, ключевые факторы, влияющие на его развитие, а также

стратегии развития социального творчества в образовательном руководстве завтрашнего дня. Исследуя эти аспекты, мы стремимся предоставить ценную информацию о значении социального творчества в управлении образованием и предложить рекомендации о том, как его можно развивать и использовать для достижения позитивных изменений в образовании.

Теоретические основы социального творчества:

Чтобы понять формирование социальной креативности у будущих менеджеров образования, необходимо углубиться в теоретические основы, лежащие в основе этой концепции. Социальное творчество опирается на несколько устоявшихся теорий и концепций, которые помогают пролить свет на его природу и развитие. Вот некоторые ключевые теоретические основы:

Теория социального обучения: Теория социального обучения Альберта Бандуры утверждает, что люди учатся, наблюдая за поведением и опытом других. В контексте социального творчества эта теория предполагает, что будущие менеджеры в сфере образования могут развивать свою социальную креативность, наблюдая и подражая творческому поведению и идеям, демонстрируемым их сверстниками, наставниками и коллегами. Став свидетелями инновационных практик и совместного решения проблем в действии, они могут включить эти модели поведения в свои собственные подходы к лидерству.

Когнитивное разнообразие:

Концепция когнитивного разнообразия подчеркивает ценность разнообразных точек зрения и когнитивных стилей внутри групп. Исследования командной динамики показали, что разнообразные команды склонны находить более инновационные решения сложных проблем. Менеджеры в сфере образования могут способствовать социальному творчеству, поощряя и принимая когнитивное разнообразие в своих командах. Объединив людей с разным опытом, опытом и образом мышления, они могут создать среду, в которой с большей вероятностью возникнут творческие идеи.

Совместное решение проблем: Социальная креативность часто проявляется во время совместной деятельности по решению проблем. Когда люди собираются вместе для решения сложных задач как группа, у них есть возможность объединить свои разнообразные знания и навыки. Участие в групповых дискуссиях, мозговых штурмах и совместных проектах может стимулировать развитие творческих идей среди будущих менеджеров в сфере образования. Этот опыт не только оттачивает их социальную креативность, но и дает им практические навыки решения проблем, которые имеют решающее значение для лидерства в сфере образования.

Психологическая безопасность: Основываясь на работах таких исследователей, как Эми Эдмондсон, психологическая безопасность является основополагающей концепцией социального творчества. Психологическая безопасность – это вера в то, что можно рисковать и выражать себя, не опасаясь негативных последствий. В образовательном контексте создание атмосферы психологической безопасности необходимо для того, чтобы будущие менеджеры в сфере образования чувствовали себя комфортно, делясь инновационными идеями и участвуя в открытом диалоге. Когда люди чувствуют себя в безопасности, выражая свои мысли и экспериментируя с новыми подходами, расцветает социальное творчество.

Внутренняя мотивация: Теория самоопределения, разработанная Деси и Райаном, предполагает, что люди наиболее мотивированы, когда у них есть чувство автономии, компетентности и связанности. Будущие менеджеры в сфере образования с большей вероятностью будут проявлять социальную креативность, если они внутренне мотивированы на участие в совместных начинаниях. Образовательные учреждения могут развивать эту мотивацию, предоставляя возможности автономии в принятии решений, признавая и вознаграждая компетентность, а также поощряя чувство связанности среди членов команды.

Эти теоретические основы дают ценную информацию о механизмах и принципах, лежащих в основе социального творчества. Понимая эти концепции, образовательные учреждения могут лучше разрабатывать программы и среду, которые способствуют развитию социального творчества у начинающих менеджеров в сфере образования, в конечном итоге подготавливая их к решению проблем и возможностей постоянно меняющегося образовательного ландшафта.

Факторы, влияющие на формирование социального творчества:

На формирование социальной креативности у будущих менеджеров в сфере образования влияет множество факторов, которые взаимодействуют, формируя их творческие способности в рамках совместного образовательного контекста. Понимание этих факторов имеет решающее значение как для образовательных учреждений, так и для начинающих лидеров образования. Здесь мы исследуем ключевые элементы, влияющие на развитие социального творчества:

Образование и обучение: Основа социального творчества часто начинается с образования и профессиональной подготовки. Образовательные программы, включающие творческое мышление, упражнения по решению проблем и развитие лидерских качеств, могут значительно повысить социальную креативность начинающих менеджеров в сфере образования. Курсы и семинары, посвященные инновациям, сотрудничеству и психологии творчества, могут дать им навыки и знания, необходимые для развития социального творчества.

Организационная культура: Культура внутри образовательного учреждения играет ключевую роль в формировании социального творчества его членов. Организационная культура, которая ценит и поощряет инновации, обеспечивает среду, в которой будущие менеджеры в сфере образования могут творчески процветать. Когда экспериментирование поощряется, а неудачи рассматриваются как возможность для обучения, люди с большей вероятностью будут идти на риск и генерировать новые идеи.

Сеть и экспозиция: Общение с различными группами преподавателей, администраторов и экспертов может существенно повлиять на социальную креативность начинающих менеджеров в сфере образования. Взаимодействие с людьми разного происхождения, дисциплин и культур открывает им широкий спектр точек зрения и идей. Посещение конференций, участие в совместных проектах и междисциплинарные дискуссии могут расширить их кругозор и стимулировать творческое мышление.

Самосознание и рефлексия: Личностное развитие и самосознание имеют важное значение для действия социальному творчеству. Будущие менеджеры в сфере образования, которые обладают глубоким пониманием своих сильных и слабых сторон и когнитивных стилей, лучше подготовлены к эффективному использованию своего творчества. Саморефлексия позволяет им распознавать свои творческие процессы, совершенствовать свои навыки решения проблем и адаптировать свои подходы к различным ситуациям сотрудничества.

Стимулы и признание: Предоставление стимулов и признание творческого вклада может мотивировать начинающих менеджеров в сфере образования заниматься социальным творчеством. Образовательные учреждения могут создавать системы вознаграждений, которые признают инновационные идеи и успешные совместные усилия. Эти стимулы могут варьироваться от финансовых вознаграждений до общественного признания, способствуя развитию культуры, в которой ценится и приветствуется социальное творчество.

Поддерживающее лидерство: Лидерство внутри образовательных учреждений играет важнейшую роль во влиянии на формирование социального творчества. Поддерживающие лидеры, которые подают пример, поощряют экспериментирование и активно участвуют в совместных начинаниях, задают позитивный тон будущим менеджерам в сфере образования. Когда начинающие лидеры наблюдают такое поведение у своих наставников и начальников, они с большей вероятностью будут подражать ему в своих собственных ролях.

Доступ к ресурсам:

Доступ к ресурсам, таким как исследовательские центры, технологии и финансирование, может существенно повлиять на способность начинающих менеджеров в сфере образования участвовать в социальном творчестве. Образовательные учреждения, которые предоставляют адекватные ресурсы и поддержку совместным проектам и инициативам, дают своим будущим лидерам возможность внедрять инновации и генерировать творческие решения образовательных проблем.

В заключение отметим, что формирование социальной креативности у будущих менеджеров в сфере образования представляет собой сложное взаимодействие образования, культуры, воздействия, самосознания, стимулов, лидерства и ресурсов. Признание и устранение этих факторов имеет важное значение для образовательных учреждений, стремящихся подготовить лидеров, которые смогут ориентироваться в развивающемся образовательном пространстве с творческим подходом и инновациями. Создавая среду, которая поддерживает и развивает социальное творчество, образовательные учреждения могут подготовить своих будущих менеджеров к позитивным изменениям в образовании.

Заключение:

Формирование социального творчества у будущих менеджеров в сфере образования — это многогранный процесс, на который влияет ряд факторов, включая образование и обучение, организационную культуру, сетевое взаимодействие и воздействие, самосознание и рефлексия, стимулы и признание, поддерживающее лидерство и доступ к ресурсам. Понимание этих факторов имеет важное значение для образовательных учреждений, стремящихся подготовить лидеров, способных эффективно решать динамические проблемы современной образовательной среды.

В быстро развивающейся образовательной среде способность использовать социальное творчество становится все более важной. Менеджеры в сфере образования должны обладать не только традиционными лидерскими навыками, но и способностью генерировать новые и ценные идеи в условиях сотрудничества. Социальная креативность позволяет им использовать разнообразные точки зрения и таланты команд и сообществ, способствуя инновациям и адаптивному решению проблем.

Образовательные учреждения могут сыграть ключевую роль в развитии социального творчества среди начинающих менеджеров в сфере образования. Разрабатывая образовательные программы, включающие творческое мышление, упражнения по решению проблем и развитие лидерских качеств, учреждения могут вооружить будущих лидеров навыками и знаниями, необходимыми для творческого процветания. Формирование организационной культуры, которая ценит и продвигает инновации, поощряет создание

сетей и знакомство с различными точками зрения, а также поддерживает самосознание и рефлексия, еще больше способствует развитию социального творчества.

Признание и вознаграждение творческого вклада, обеспечение поддержки руководства и обеспечение доступа к необходимым ресурсам создают среду, в которой социальное творчество ценится и приветствуется. Образовательные учреждения, стремящиеся способствовать социальному творчеству, имеют больше возможностей для подготовки будущих менеджеров, которые смогут ориентироваться в сложных образовательной среды с помощью творчества и инноваций.

В заключение, по мере того, как образовательные учреждения адаптируются к меняющимся потребностям 21 века, формирование социальной креативности у будущих менеджеров в сфере образования становится краеугольным камнем эффективного лидерства. Охватывая теоретические основы, понимая влияющие факторы и реализуя стратегии развития социального творчества, образовательные учреждения могут подготовить лидеров, которые будут способствовать позитивным изменениям, способствовать инновациям и вдохновлять к совершенству в образовании. Эти дальновидные лидеры будут хорошо подготовлены к формированию будущего образования, гарантируя, что оно останется отзывчивым, инклюзивным и адаптируемым к вызовам и возможностям, которые ждут впереди.

Литературы.

1. Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
2. Edmondson, A. (1999). Psychological Safety and Learning Behavior in Work Teams. *Administrative Science Quarterly*, 44(2), 350-383.
3. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The «What» and «Why» of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227-268.
4. Amabile, T. M. (1983). The Social Psychology of Creativity: A Componential Conceptualization. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(2), 357-376.
5. Hackman, J. R. (1987). The Design of Work Teams. In J. Lorsch (Ed.), *Handbook of Organizational Behavior* (pp. 315-342). Prentice Hall.
6. West, M. A. (2002). Sparkling Fountains or Stagnant Ponds: An Integrative Model of Creativity and Innovation Implementation in Work Groups. *Applied Psychology*, 51(3), 355-387.
7. Anderson, N., De Dreu, C. K. W., & Nijstad, B. A. (2004). The Routinization of Innovation Research: A Constructively Critical Review of the State-Of-The-Science. *Journal of Organizational Behavior*, 25(2), 147-173.
8. Tierney, P., & Farmer, S. M. (2002). Creative Self-Efficacy: Its Potential Antecedents and Relationship to Creative Performance. *Academy of Management Journal*, 45(6), 1137-1148.

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРДА АКМЕОЛОГИК КОМПЕТЕНТЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Даўкеева Айдын Оралбаевна,

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти «Психология» кафедраси доценти, педагогика фанлари бўйича философия доктори (PhD)

Аннотация: Бўлажак ўқитувчи шахсини ривожлантиришнинг акмеологик компетенцияси назарий ва амалий тайёргарликнинг бирлиги ва касбий фаолиятни профессионал тарзда амалга ошириш қobiliяти сифатида белгиланади.

Калт сўзи: Бўлажак ўқитувчи, шахс, акмеология, компетенция, назарий ва амалий тайёргарлик.

РАЗВИТИЕ АКМЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация: Акмеологическая компетентность развития будущего учителя определяется как единство теоретической и практической подготовки и умение профессионально осуществлять профессиональную деятельность.

Ключевые слово: Акмеология, компетентность, будущего учителя, теоретической и практической подготовки.

DEVELOPMENT OF ACMEOLOGICAL COMPETENCE AMONG FUTURE TEACHERS

Abstract: Acmeological competence of the future teacher's development is defined as the unity of theoretical and practical training and the ability to professionally carry out professional activities.

Key words: Acmeological, competence, future teacher's, theoretical and practical training.

Шахсининг ривожланиши фаолият жараёнида юзага келади. Маълумки, шахс фаолияти унинг моҳиятини ривожлантиради ва намоён этади. Шахс унда шаклланади, ижодий хусусиятлар ва фазилатларни эгаллайди ва шу билан бирга фаолиятнинг ўзига ўзгартирувчи таъсир кўрсатади [1;304-б.]. Аммо ҳар қандай фаолиятнинг бошида инсонни ҳаракатга ундовчи сабаблар бўлиши керак. Мавзу англамаган экан, унинг учун асосий мақсад ва ниятлар шаклланмаса, у бу фаолиятни амалга ошира олмайди. Ҳаракат фаолиятнинг табиатига таъсир қилади: у энергия, ҳаракат ўлчови, виждонлилик даражаси, натижага бўлган ҳаракат даражаси, субъектнинг психологик ҳолатини аниқлайди. Бинобарин, фаолиятнинг самарадорлиги шахсининг қайси кадриятларни рағбатлантиришига, унинг ишининг мотивациясига боғлиқдир. Фаолият мотиви эҳтиёжнинг ташқи ифодаси бўлиб, ўз навбатида, у фаолиятнинг бошланғич механизми ҳисобланади [2;308-б.]. Шунинг учун акмеологик компетенцияни касбий фаолиятга йўналтириш бўлажак ўқитувчини ушбу фаолиятни такомиллаштиришга ундовчи механизмлардан биридир.

А.К.Маркованинг фикрига кўра, мойилликлар, мотивлар, мақсадлар, маъноларнинг нисбати инсоннинг маълум бир касбий йўналишини – касбни эгаллаш, махсус таълим олиш, унда муваффақиятга эришиш, маълум бир ижтимоий мавқе ва ҳоказоларни яратади [3;308-б.]. Бизнинг фикримизча, бу бўлажак ўқитувчининг акмеологик компетентликка эришишга интилишини таъминлайдиган касбга қаратилган.

А.А.Деркачининг фикрича, фақатгина танланган фаолият билан шуғулланидиган одамда ҳақиқий профессионаллик вужудга келмайди. Юқори профессионалликгарчи маълум бир фаолият шароитида ривожланган инсоннинг махсус қobiliятлари, шунингдек, тегишли билим ва кўникмаларисиз ривожланмаса ҳам, бу мумкин эмас, аммо бунга эришиш учун энг муҳим шартбу – шахсининг умумий қobiliятларини кучли ривожлантириш ва умумий ўзгаришларни яратишдир. Инсоний кадриятларшахсининг ахлоқий тарбиясинианглатади. Бизнинг фикримизча, бўлажак ўқитувчининг акмеологик компетенциясиназарий ва амалий тайёргарликнинг бирлиги ва бўлажак ўқитувчининг касбий фаолиятни профессионал тарзда амалга ошириш қobiliяти сифатида белгиланади. Ушбу концепция профессионал муаммоларни ҳал қилиш жараёнида мутахассис фаолиятининг самарадорлигини таъминлайдиган касбий кўникмаларнинг комбинацияси орқали аниқланади. Юқорида айтилганларга асосланиб, акмеологик компетенциянинг қуйидаги элементларини фарқлашимиз мумкин:

- ўқитиладиган фан соҳасидаги махсус ва касбий компетенция;
- талабаларнинг билим ва кўникмаларини шакллантириш усуллари соҳасидаги услубий компетенция;
- алоқа соҳасидаги психологик қobiliят;
- интроспекция соҳасидаги отопсихологик қobiliят.

Бўлажак ўқитувчининг профессионаллиги олинган билимларни мустақил равишда умумлаштириш

ва тизимлаштириш қобилиятига асосланган педагогик, психологик, тадқиқот компетенциясини бирлаштиради. Педагогик фаолият педагогик ва махсус билимларнинг бутун мажмуасини, вазифанинг ўзаро боғлиқлиги ва уни ҳал қилиш воситаларини синтез қилади. Бўлажак ўқитувчи фаолиятининг ўзига хослиги, унинг серкирралилиги талабадан касбий билим ва кўникмаларни ўзлаштиришда кўп машаққатли ишларни талаб қилади, бу жараён муваффақиятли бўлиши учун касбга барқарор туртки берилиши керак.

Фаолиятнинг аксиологик механизми алоҳида аҳамиятга эга. Фаолиятни тартибга солувчи сифатида қадриятлар муаммоси субъект–объект муносабатлари сифатида аксиологик муносабатларнинг методологик мазмунини узоқ вақт сақлаб қолди. Бундан ташқари, ушбу субъект баҳоси уларнинг ташқи воқелигига – жамият дунёсига, идеал дунёга (шу жумладан, унда ифодаланган қадриятларга) эътибор бериш нуқтаи назаридан кўриб чиқилган.

Субъектив қадриятлар концепциясидан шахсий қадриятлар концепциясига ўтиш нафақат ташқи, балки унинг ички дунёси билан ҳам фаол боғлиқ бўлган мавзунини, уларнинг ролини очиб беради. Шахсий қадриятларни шакллантириш хабардорлик жараёнларининг динамикаси ва когнитив-шахсий ҳаракатларнинг семантик доирасига ўтиш билан боғлиқ, деб таъкидлаш мумкин. Ушбу шаклланиш камида иккита таркибий қисмни ўз ичига олади: шахсий маъноларнинг ўзи ва шахсий қадриятларнинг шаклланиши. Фақат касбий фаолият субъект учун шахсий маънога эга бўлганда, унинг аҳамиятини англаб етгандан кейингина у муваффақиятли такомиллашади.

Сўнгги ўн йилликларда фаолиятнинг умумий тузилишида мотивациянинг ўрни А.Н.Леонтьев, А.В.Запорожец, Л.И.Божович, Б.В.Зейгарник, Д.Н.Узнадзе, О.С.Гребенюк, В.И.Ковалев, В.Э.Мильман, А.Маслоу, Г.Оллпорт, К.Роджерс ва бошқалар томонидан фаол ўрганилган.

Психологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, инсон учта йўналишда ривожланиши мумкин:

1. Доимий, гиперболик, бошқа одамлар билан танишишга тайёрлик.
2. Бошқа одамлардан бегоналашиш йўналиши бўйича.
3. Шахснинг ички ва ижтимоий эҳтиёжларига мувофиқ равишда идентификация қилиш ва таъминлашнинг уйғун ўзаро таъсири.

Айнан шу йўналиш инсонга жамият томонидан ишлаб чиқилган қадриятларни ўзлаштиришга, бошқа одамларнинг маънавий дунёсига қўшилишга, лекин айтиш пайтда уларнинг ўзига хослигини, бошқалардан фарқини англашга, дунёда ўзлигини ифода этишга имкон беради.

Табиийки, дунё ҳақида ўз ғоялари тизимини яратган, ўз ҳаётий қадриятлар тизимини ишлаб чиққан, етук, ижтимоий жиҳатдан аниқланган одамгина ўз хусусиятларини, бошқа одамларга ўхшашлигини ва улардан фарқини, унинг ўзига хослиги ва фаолиятидаги ижодий ифодасини чинакам англай олади. Бироқ бу жараённинг шаклланиши акмеологик компетенцияни яхшилайдиган шароитларни яратиш керак бўлган университетда амалга оширилиши керак.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, акмеологик компетенциянинг моҳияти келажакда мутахассисни касбий ўзини ўзи ривожлантиришга йўналтиришдир. Касбий ўзини ўзи ривожлантириш бу– касбий маҳорат даражасини ошириш ва ташқи ижтимоий талабларга, касбий фаолият шартларига ва шахсий ривожланиш дастурига мувофиқ касбий аҳамиятга эга бўлган фазилатларни ривожлантиришнинг онгли, йўналтирилган жараёни саналади. Бу жараённинг марказида шахсий профессионаллик даражаси (“Мен ҳақиқий профессионалман”) ва унинг тасаввур қилинган (моделлаштирилган) ҳолати (“Мен идеал профессионалман”) ўртасидаги ички зиддиятларни доимо енгиб ўтишнинг психологик механизми ётади. Онгда шахсий ва унинг “мен”и, жамоат фикрига бўлган талаблари ўзаро боғлиқдир. Шунингдек, “мен-концепция” ва ўз-ўзини муносиб топадиган идеал “мен” ғояси ўртасидаги номувофиқлик одамларни шахсий ўсишга, шу жумладан, касбий ўсишга ундайди. Шу муносабат билан биз “менконцепция”га таъсирни акмеологик компетенция механизми сифатида кўриб чиқишимиз мумкин.

Юқорида санаб ўтилган фазилатлар касбий аҳамиятга эга бўлиб, уларни ривожлантирмасдан ҳақиқий мутахассис бўлиб етишиб бўлмайди. Бироқ, бу профессионал шухратпарастлик, касбий бурч ва масъулият ҳисси профессионал зина пояга кўтарилишни рағбатлантирадиган механизмлардир.

Биз ушбу ишни ўрганиш натижалари билан асослаймиз. Ўтказилган сўровда қатнашганларнинг 80 фоизга яқини юқори касбий даражага эга эканликларини таъкидладилар. Ҳар қандай киши ўз фаолияти соҳасида компетенцияли мутахассис сифатида танилишга интилади. Унинг ички мақсади, ўзидан ошиб кетиш истаги: “мен” бугунги кунда “мен”дан яхшироқ бўлган профессионал – кечаги мутахассис. Бу ҳар доим профессионализм поғонасини янги, янада юқори поғонага кўтарадиган одамни астойдил касбга интилувчи меҳнаткаш қилади.

Биз амбицияни, шахсий ва касбий ўсиш учун яратиш бўлмайдиган эҳтиёжни, яратишга йўналтирилганликни одамлар манфаати учун яратувчилик сифатида кўриб чиқишга эътибор қаратишимиз керак. Ташқи томондан шухратпарастликнинг намоён бўлиши ҳақида эслаш керак. Мартаба ва ҳақиқий мартаба эвазига карьера кураётган одамларни ажратиш керак. Бунда шахс фаолиятидаги ривожланиш ва унга эришилган муваффақият унинг шахсий ва субъектив-фаол (биринчи навбатда, касбий) ривожлани-

ши билан боғлиқдир. Шундай қилиб, мотивация табиати ва амбицияларга асосланган хатти-ҳара-катлар, мақсадлар асосидаги қадриятлар жуда муҳимдир.

Талабаларда касбий бурч, касбий масъулият ва аниқлик туйғуларини шакллантириш биз учун жуда муҳим, чунки айнан ана шу шахсий фазилатлар мутахассисга ёмон ниятда ишлашга имкон бермайди. Унинг турли томон-ларини ривожлантириш файласуфлар, психологлар, ўқитувчилар ва бошқа билим соҳалари вакиллари (Митина, Клюткин, Станкин) томонидан амалга оширилади. Ушбу муаммони ўрганган файласуфлар олдин ижтимоий моҳиятига тўхталиб, унинг объектив ва субъектив томонларини ажратиб кўрсатган ҳолда ушбу икки жиҳатнинг ўзаро боғлиқлиги одамларнинг ташқи объект-тив мажбуриятлари ва уларни бажариш учун объектив эҳтиёжлар билан белгиланишини таъкидлаганлар; бурчнинг тартибга солувчи ва шакллантирувчи функциялари мавжудлигини қайд этганлар, ижтимоий талабларни ички эътиқодга, шахсий эҳтиёжга, инсон фаолияти мотивига айлантиришнинг асосий механизмларини аниқлаганлар [4;165-б.].

Шахсни қўзғатадиган мотивларни ўрганиб, А.Маслоу шахснинг ўзини ўзи англаш назариясини ишлаб чиқди. А.Маслоунинг сўзларига кўра, мотивлар тизимидаги ҳар қандай оддий одамда “салоҳият, қобилият, истеъдод-ларни доимий равишда янгилаб туриш, вазифани амалга ошириш (ёки касб, тақдир), аниқроқ билиш ва ўз шахсини қабул қилиш” сифатида белгиланган ўзини ўзи намоён этиш истаги устунлик қилади.

Муаллиф шахс асосий эҳтиёжларининг бешта гуруҳини ажратиб кўрсата-ди: 1) физиологик; 2) хавфсизлик эҳтиёжлари; 3) алоқалар ва севгига бўл-ган эҳтиёж; 4) тан олиш, ҳурмат қилиш ва ўзини ҳурмат қилиш эҳтиёжлари; 5) ўзини ўзи намоён қилиш зарурати.

Ўқитувчининг шахсий касбий фаолияти-унга турли касбий фаолиятларни самарали бажариш, ўқувчиларни ўқитиш ва ривожлантириш технология-сини хилма-хил ва жуда муваффақиятли ўзлаштиришга имкон беради. Биз-нинг фикримизча, бўлажак ўқитувчи учун ҳал қилувчи омиллар куйидагилар-дир: очиқлик, ҳамдардлик, ижодкорлик, ғайрат, ўзини тута билиш, мақсадга эришишдаги қатъиятчилик, профессионал меҳнатсеварлик, касбга интилиш, касбий бурч ҳисси, инсонийлик, адолат, педагогик ҳушмуомалалик, ақлий барқарорлик ва бошқалар.

Шундай қилиб, касбий ўзини ўзи фаоллаштириш бўлажак ўқитувчи акмеологик компетенциясининг механизми бўлиб, унинг ўз профессионал хусу-сият-ла-рини тан олиш, ўқитиш жараёнида ва кейинги касбий фаолиятида фаол намоён бўлишга қаратилган.

Фойдаланганадабиётлар

- 1.Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - Москва: Просвещение, 1977.-304 с.
- 2.Маркова А.К. Психология профессионализма. - Москва.,1996. -308 с.
- 3.Деркач А.А. Акмеология: личностное и профессиональное развитие человека: Методолого-прикладные основы акмеологического исследования. Кн1.Москва., 2000.-392с
- 4.Сток Л.И. Осознание студентами педагогического вуза и учителями своего профессионального долга //Формирование личности специалиста в вузе. - Грозный, 1989. - 165 с.
- 5.Айвазян С.А., Мхитарян В.С. Прикладная статистика в задачах и упражнениях. -Москва: ЮНИТИ, 1998. -270с.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI SHAXSLARARO MUNOSABATLARGA TAYYORLASHNING TA'LIMIY-INTEGRATIV VA TARBIYAVIY-KREATIV JARAYON UYG'UNLIGI

Dilova Nargiza Gaybullayevna
Buxoro Davlat Universiteti, professori

Annotatsiya. Maqolada globallashuv sharoitida bo'lajak o'qituvchilarni shaxslararo munosabatlarga tayyorlashning pedagogik – psixologik o'ziga xosligi, bugungi kun yoshlarining har tomonlama shakllanishi va ijtimoiy jamiyat taraqqiyotida shaxslarning o'zaro munosabatlar jarayonidagi axborot almashuvining tobora kuchayib borayotganligi, ularni har tomonlama kamol toptirishga yo'naltirilgan ijtimoiy-pedagogik faoliyatni yanada takomillashtirishning ta'limiy integrativ va tarbiyaviy-kreativ mazmunga e'tibor qaratishga oid pedagogik ta'limotlar, bo'lajak o'qituvchilarni shaxslararo munosabatlarga tayyorlashning ta'limiy-integrativ va tarbiyaviy-kreativ jarayon uyg'unligi asosida ijtimoiy faoliyat jarayoni loyihalashtirilishi haqida fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: globallashuv, bo'lajak o'qituvchi, shaxslararo munosabatlar, pedagogik – psixologik o'ziga xoslik, ijtimoiy jamiyat, o'zaro munosabat, ta'limiy integrativ, tarbiyaviy-kreativ, ijtimoiy faoliyat, loyihalashtirilish.

Аннотация. В данной статье даны сведения и методические рекомендации по вопросам организации работы дошкольной образовательной организации по сотрудничеству с семьей, включая виды учебно-воспитательных процессов и диалога, осуществляемого между воспитателем и родителями, таабс, которые ставятся на организацию родительских собраний, деятельность воспитателя, порядок проведения общих родительских собраний, пути обеспечения их результативности.

Ключевые слова: сотрудничество, взаимодействие, отношения, воспитание детей, семинар, конференция, театральные представления, фотовыставки, родительское собрание

Annotation. This article provides information and methodological recommendations on the issues of organizing cooperation of the preschool organization with the family, on educational processes and types of communication carried out between the educator and parents, on the activities of the educator; the procedure for conducting general parent meetings, ways to ensure their effectiveness.

Keywords: cooperation, interaction, attitude, parent, workshop, conference, theatrical performances, photo exhibition, parent meeting

Annotation. The article is pedagogical for preparing future teachers for interpersonal relationships in the context of globalization – pedagogical teachings on psychological specificity, the comprehensive formation of today's youth and the ever-increasing exchange of information in the process of interaction of individuals in the development of social society, the further improvement of socio-pedagogical activities aimed at their comprehensive maturation, focusing on educational integrative and educational-creative content, opinions are expressed on the design of the process of social activity on the basis of the combination of educational-integrative and educational-creative process of preparing future teachers for interpersonal relationships.

Keywords: globalization, future teacher, interpersonal relationships, pedagogical – psychological identity, social society, interaction, educational integrative, educational-creative, social activity, design.

Mamlakatimizda ma'rifatli jamiyat barpo etish, inson qadrini ulug'lash, ijtimoiy ma'naviy makonni kengaytirish, intellektual salohiyatli yoshlarni tarbiyalashda, har qachongidan sifatli ta'lim berishda buyuk allomalar ilmiy-ma'naviy merosini chuqur o'rganish va targ'ib etish, ularning zamon ruhiga mos g'oyalaridan o'sib kelayotgan yosh avlodni munosib vorislar qilib tarbiyalashda foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ta'lim tizimida olib borilayotgan tub islohotlar maqsadi har jihatdan, Bo'lajak pedagog kadrlarning salohiyatli, mustaqil fikrga ega, shuningdek, shaxslararo munosabatlarga kirishishga har tomonlama tayyor bo'lishini taqozo etadi. Sharq mutafakkirlarining nodir merosi bu sohada o'ziga xos pedagogik imkoniyatlarni oshirishga keng yo'l ochadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Tomirlarida buyuk bobolarimizning qoni oqayotgan yoshlarimiz ulug' ajdodlarimizning munosib vorislari bo'lishi, ular kabi ulkan maqsadlar sari intilib yashashi va yuksak marralarga erishishi uchun barcha zarur shart-sharoitlarni yaratishimiz zarur. Yangi O'zbekiston yoshlari ana shunday yuksak darajalarga ko'tarilishi uchun barcha imkoniyatlarni ishga solamiz".

Shu jihatdan, Sharqning buyuk mutafakkirlari Forobiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Zahiriddin Muhammad Bobir, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy, Maxmud Zamaxshariy, Bahouddin Naqshband merosidagi shaxslararo munosabatlarga oid qarashlarni ilmiy nuqtayi nazardan chuqur o'rganish, zamonaviy bilimlar bilan uyg'unlashtirish, ta'lim tizimidagi va axloqiy-tarbiyaviy ishlarimizdagi islohotlarni yanada chuqurlashtirish, mazmun mohiyatini takomillashtirish, ajdodlar tajribasiga asoslangan milliy pedagogikamiz

poydevorini mustahkamlash imkoniyatini kengaytiradi.

Sharq mutafakkirlari merosini o'rganish davlat siyosati darajasiga chiqishi bu hayotiy zarurat bo'lib, kelajak avlodlarimiz buyuk ajdodlar merosidan to'la bahramand bo'lishni taqozo etadi. Bu millatimizning o'zligini anglab yetish, ma'naviyat va ma'rifatni yuksaltirish, mamlakatimizning kelajak yo'lini belgilab olish uchun xizmat qiladi.

Globallashuv sharoitida yoshlarning har tomonlama shakllanishiga e'tibor qaratish har qachongidan ham ko'proq ahamiyat kasb etmoqda. Jamiyat taraqqiyotining bugungiday tezkor, o'zgaruvchanligi, ijtimoiy munosabatlar jarayonidagi axborot almashuvining tobora kuchayib borayotganligi yoshlarni har tomonlama kamol toptirishga yo'naltirilgan ijtimoiy-pedagogik faoliyatni yanada takomillashtirishni taqozo qilmoqda. Ahamiyatli jihati shundaki, bugungi yoshlar o'z-o'zini anglash va takomillashtirish, istiqbol rejalarini belgilash hamda ularga muvofiq amaliy harakatlarni tashkil etishda tobora faollik ko'rsatib, kichik maktab yoshidanoq kasbiy yo'nalishni tanlash, xorijiy tillarni o'rganishga jiddiy e'tibor qaratmoqdalar.

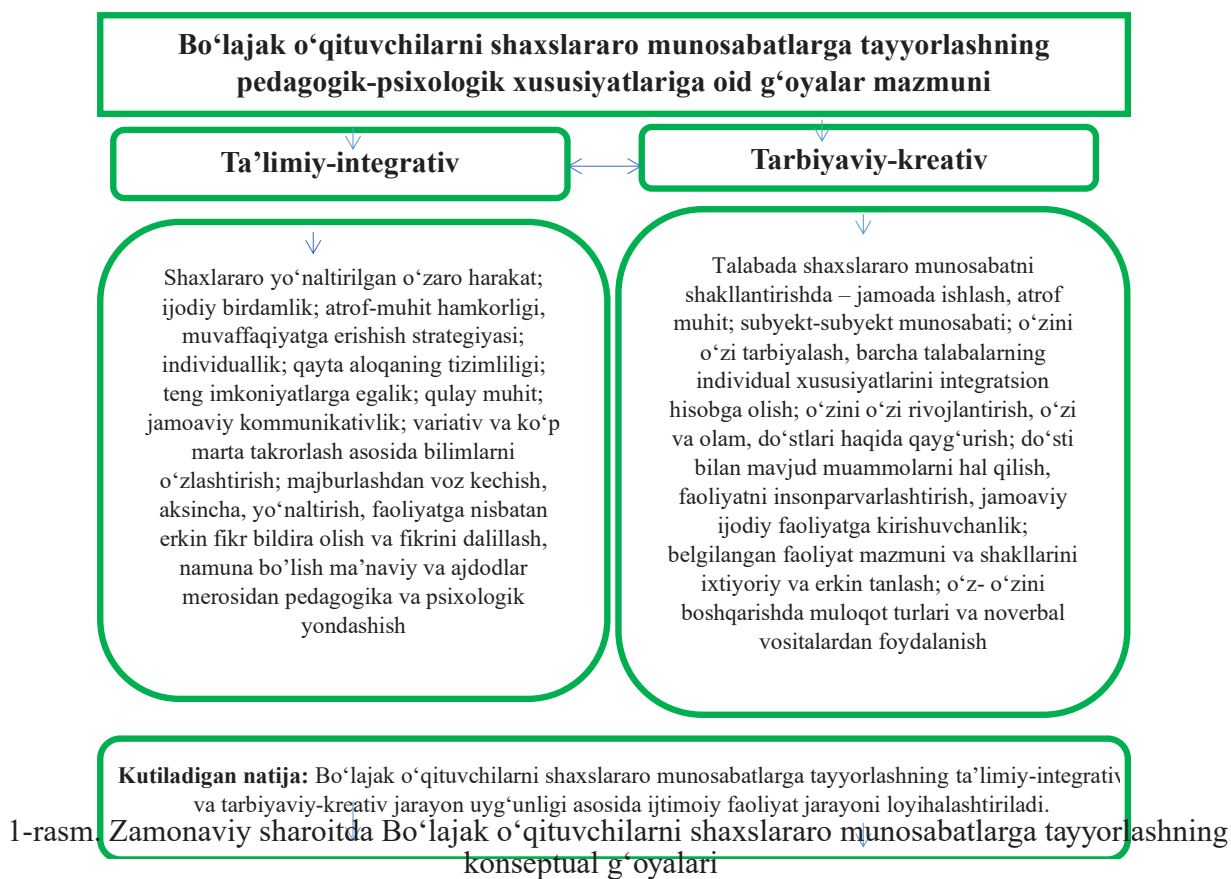
Bo'lajak o'qituvchilarni shaxslararo munosabatlarga tayyorlash muhim ijtimoiy pedagogik zaruriyat hisoblanib, ta'lim-tarbiya jarayoni sifatini oshirish hamda natijadorlikni ta'minlash bilan birga ayrim hollarda yuzaga keladigan nizoli vaziyatlarni bartaraf etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bo'lajak o'qituvchilarni shaxslararo munosabatlarga tayyorlash asosan ta'limning sifatiga yordam berishi bilan birga o'zaro insoniylik muhitining qaror topishiga samarali ta'sir ko'rsatadi. qiladi. Shuningdek, o'quvchilarga ta'lim berishda, o'quv amaliyotida o'quvchilarni shaxslararo munosabatlarga tayyorlashda, jamoaviy munosabatlarni tashkil etishda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga Bo'lajak o'qituvchi o'z o'quvchilarining turmush tarzi, oilasi va ularning Bo'lajak o'qituvchilarni shaxslararo munosabatlarga tayyorlashning pedagogik-psixologik xususiyatlarini tahlil qilar ekanmiz bunda insondagi empatiya va taqdimotlilikning muhim ahamiyati ko'zga tashlanadi. Shaxslararo munosabatlarda shqi munosabatlarni tashkil etishda o'quvchilarning shaxsiyligiga e'tibor berish muhimdir. Bo'lajak o'qituvchilari o'quvchilarning shaxsiyligiga muvofiq tashqi munosabatlarni tashkil etish va ularning o'zlariga boshqalarga munosabatlariga ham o'ziga xos munosabatlarni tashkil etish kerak. Tashqi munosabatlarni tashkil etishda o'quvchilarning maqsadlariga e'tibor berish kerak.

Ta'lim-tarbiya jarayonidagi shaxslararo munosabatlarning xususiyatlari uning rivojlanish darajasiga, tabiatiga, ijtimoiy psixologik xususiyatlariga va individlarga ta'sir etish darajasiga bog'liq bo'ladi. O'qituvchi va o'quvchilar o'zaro bir-birlari bilan muomalaga kirishar ekan, ularning asosiy ko'zlagan maqsadlaridan biri - o'zaro bir - birlariga ta'sir ko'rsatish, ya'ni fikr - g'oyalarga ko'ndirish, harakatga chorlash, ustanovkalarni o'zgartirish va yaxshi taassurot qoldirishdir.

Bo'lajak o'qituvchilarni shaxslararo munosabatlarga tayyorlashning pedagogik-psixologik xususiyatlari modifikatsiyasi jamlanmasi orqali o'qituvchi talaba faoliyatini izchil tashkil etish imkoniyati mavjud bo'ladi (1-rasmga qarang).

Bo'lajak o'qituvchi o'quvchilarni o'z suhbatdoshini yaxshi, diqqat bilan tinglashga o'rgata olsa, bu bilan unda o'z - o'ziga hurmatni ham tarbiyalashga erishadi. Demak, tinglash jarayoni ko'pchilik tasavvur qilgani kabi unchalik passiv jarayon emas ekan. Uning muloqotning samarali bo'lishidagi ahamiyati nihoyatda katta. Chunki tinglash qobiliyati gapiruvchini ilhomlantiradi, uni ruhlantiradi, yangi fikrlar, g'oyalarning shakllanishiga sharoit yaratadi. Shuning uchun o'qituvchining har bir darsi ta'lim oluvchilar tomonidan diqqat bilan tinglansa, bu pedagogik muloqotdan ikkala tomon ham bir xilda yutuqqa erishadi.

Shaxslararo munosabatlar nuqtayi nazaridan o'quv jarayoni o'qituvchi bilan o'quvchini bog'lash usuli bo'lib, u quyidagicha namoyon bo'ladi. Bunda bilimlar bir shaxsdan ikkinchi shaxsga shunchaki uzatilmaydi. Bu tayyor holdagi tabiiy holatlarni o'zaro bir-biriga taqdim etish ham emas. Bu ochiq muloqotga asoslangan nomuntazam vaziyat bo'lib, to'g'ridan-to'g'ri va teskari aloqa hisoblanib, birdamlikka asoslangan ta'limiy bog'lanishdir. Bu muammoli vaziyatlarni o'ziga xos tarzda muayyan maromda yechish yo'lidir. Birgalikdagi faollik natijasida o'quvchi hamda o'qituvchi bir xil maromda harakat qiladi va faoliyat ko'rsatadi. Bu esa, qo'zg'atuvchi ta'lim jarayoni hisoblanadi.

Asosiy muammo shundan iboratki, o'quv jarayonini qanday boshqarish, bu jarayonni o'quvchilarning rivojlanishlariga yo'naltirish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda o'quvchining o'z-o'zini boshqarish va uni qo'llab-quvvatlashga asoslangan o'quv vaziyatini tashkil etish muhimdir. Asosiy muammo bo'shliqqa qanday barham berish, uning o'rnida ijodiy muhitni vujudga keltirish, uni tabiiy innovatsiyalar tug'iladigan jarayonga aylantirish muhim vazifalardan biridir. Ta'lim jarayoniga shaxslararo munosabatlar nazariyasiga asoslangan holda yondashish yo'naltiruvchi va qo'zg'atuvchi ta'lim jarayonini vujudga keltirish, uni o'z-o'zi va boshqalar bilan shaxslararo munosabatlar asosida tashkil etishdan iborat.

Ko'rib o'tilganlardan shu narsa ayonki, bilishning muayyan shakli mavjud bo'lib, bu ta'lim-tarbiya jarayoni va o'quvchining hayotiy faoliyatidir. Muayyan darajada samarali harakat qilish uchun zarur vaqt va zarur paytda harakat qilish lozim. Bu o'rinda o'quvchiga to'g'ri ta'sir ko'rsatish haqida fikr yuritish kerak. Bunday ta'sirning natijasi odatda kutilmagan va turli-tuman bo'ladi.

Shaxslararo munosabatlarga asoslangan ta'lim jarayonini modellashtirish o'quvchilarni har tomonlama rivojlantirishga asoslangan pedagogik jarayonni vujudga keltirishni nazarda tutadi. Mazkur jarayonni boshqarish vazifasining to'g'ri yechilishi uni samarali tashkil etish bilan bog'liq. To'g'ri tashkil etilgan shaxslararo munosabatlar ka asoslangan pedagogik jarayon nafaqat oddiy, balki murakkab didaktik vaziyatlar samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Ma'lumki, har qanday pedagogik texnologiya o'quv jarayonining mohiyatini ifodalovchi ta'lim tamoyillariga asoslangan bo'lib, o'quvchi shaxsiga yo'naltirilishi lozim. Shunday ekan, o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro hamkorligi, muloqoti, ularning bir-biriga ko'rsatadigan ta'siri, o'quvchilarda insoniylik xislatlarini shakllantirishga xizmat qilishi lozim. Bunday do'stona munosabat jarayonida o'quvchilarda shaxslararo munosabatlar da ishlash ko'nikmalari shakllanadi.

Shaxslararo munosabatga asoslangan ta'lim jarayonida o'quvchilar o'zaro fikr almashadilar, muomala qilish madaniyatini egallaydilar, har bir o'quvchi o'zi, guruhdoshlari, sinfdoshlarining muvaffaqiyati uchun harakat qiladi. Natijada ularda o'zaro ishonch va samimiy do'stona munosabat tarkib topadi. Birdamlik, hamjihatlilik kuchi va sinfdoshlarining yutuqlari uchun mas'uliyatni his qila boshlaydilar. Bu jarayonda har bir o'quvchi boshqaruvchilik ko'nikmalarini egallash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu tarzda o'quv-biluv muhitida hech qaysi o'quvchi kamsitilmaydi, zaif tomonlari ko'zga taslanmaydi, balki ularning har biriga qobiliyati, ehtiyoji, kuchi va xohishi doirasida bilim olish imkoniyati yaratiladi. Sinfdan past o'zlashtiruvchi o'quvchilarga qulaylik yaratilishi,

bilim olish bilan birga, shaxslararo munosabatlar da ishlash ko'nikmalarining shakllantirilishi, fuqarolik va muayyan jamiyat a'zosi ekanliklarini anglash imkoniyatining berilishi ta'minlanadi.

Do'stona munosabatlar asosida ta'lim jarayonini tashkil etadigan o'qituvchilarning qiyofasi va ish uslubida muayyan ijobiy o'zgarishlar kuzatiladi. Dars jarayonining tarkibiy tuzilishidan tortib, o'quvchilarning bilimini baholashgacha, pozitiv, ijobiy munosabat, ularning imkoniyatlarini hisobga olgan holda belgilangan talablar namoyon bo'ladi.

Shaxsning shakllanishida shaxslararo munosabatlarning ijtimoiy tarixiy tabiati shundaki har bir insonning rivojlanishida shaxslararo munosabatlar jamiyat taraqqiyotidagi vaziyat, shart-sharoitlar bilan uzaro bog'liq bo'lib, u turli yosh davrlarda o'ziga xos ravishda kechadi. Shaxslararo munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilar bilan belgilanadi. Bular: jamiyatning rivojlanish bosqichlari bilan shartlanishi, insonning jamoadagi umumiy faoliyat bilan bog'liq bo'lishi, har qanday tarixiy bosqich muhitining shaxslararo munosabatlarga asos hisoblanishi hamda ularning tuzilishini belgilashi kabilar.

Yuqoridagi fikrlarga asoslangan holda shuni autish joizki, ta'lim sifatini oshirish uchun xizmat qiladigan muhim tamouillardan biri bu tarixga, urf-odat va an'analarga, xususan, Sharq mutafakkirlarining pedagogik merosiga murojaat qilish hamda undan samarali foudalanish hisoblanadi. Sharqning buuuk olim va mutafakkirlarining ilmiu merosidan pedagogik kadrlar tauuorlashning zamonaviu amaliuotida foudalanishning tegishli g'oualari va tamouillari qabul qilindi. Bu yesa, kelajakdagi o'qituvchilarning uangi kasbiu ko'nikmalarni yegallash hamda uuqori fikrlash darajasini belgilashda muauuan xizmat qiladi. Vo'lajak o'qituvchilari o'quvchilarning maqsadlarini tushunishi va ularni maqsadlariga yerishishi uchun kerakli kerakli uordamni berishi muhimdir. Vo'lajak o'qituvchilarni shaxslararo munosabatlarga tauuorlash borasida tarixiu hamda xalqaro tajribalarga amal qilish lozim. Bu yesa, o'quvchilarda shaxslararo munosabatlarni uaratish va muloqotlarni tashkil yetish kerakliligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-oktabrdagi "Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 6097 – son Farmoni
- 2.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" PF-60-son Farmoni
- 3.Beruniy Abu Rayxon. O'ylar, hikmatlar, naqlar, she'rlar. To'p. va nashrga tayyorlovchi Abdusodiq Irisov. T., «Yosh gvardiya», 1973. – 104 b.
- 4.N.G. Dilova, Sharq mutafakkirlari merosi vositasida ta'lim jarayonidagi shaxslararo munosabatlarni o'rnatishning pedagogik xususiyatlari,/ "Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar" - Xalqaro jurnal 2022.№2

OLIV TA'LIM MUASSASALARI XALQAROLASHUVIDA TALABALARNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Doniyorova Shoxista Shodiyarovna
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Talabalarni globallashtirish uchun zarur bo'lgan sharoitlar bilan bog'liq holda, xalqarolashtirish butun dunyo bo'ylab oliy o'quv yurtlarining (OTM) ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Biroq, OTMning samarali xalqaro miqyosda bo'lishini ta'minlash talabalar uchun mazmunli ta'lim tajribasini osonlashtiradigan pedagogik sharoitlarga e'tiborni qaratishni talab qiladi. Ushbu maqola o'qituvchilar va OTM boshqaruvidagi mamuriyatga tushuncha va yo'l-yo'riq berishni maqsad qilgan xalqarolashtirish kontekstida talabalar uchun pedagogik sharoitlarni yaxshilash strategiyalari va yondashuvlarini o'rganadi.

Kalit so'zlar: Xalqarolashtirish, Oliy ta'lim muassasalari (OTM), Pedagogik sharoitlar, O'quv muhiti, Turli xillik, O'quv dasturlarini xalqarolashtirish, Til bilish.

IMPROVEMENT OF PEDAGOGICAL CONDITIONS OF STUDENTS IN THE INTERNATIONAL COMMUNICATION OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Doniyorova Shokhista Shodiyarovna
teacher of «Uzbekistan-Finland Pedagogical Institute».

Abstract: Due to the need to prepare students for a globalized workforce, internationalization is becoming an integral part of higher education institutions (HEIs) around the world. However, ensuring effective internationalization of HEIs requires attention to pedagogical conditions that facilitate a meaningful learning experience for students. This article examines strategies and approaches to improve pedagogical conditions for students in the context of internationalization, aiming to provide insights and guidance to teachers and administrators in the management of HEIs.

Keywords: Internationalization, Higher education institutions (HEIs), Pedagogical conditions, Learning environment, Diversity, Internationalization of educational programs, Language skills.

УЛУЧШЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ СТУДЕНТОВ В МЕЖДУНАРОДНОМ СВЯЗИ ВЫСШИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Дониерова Шохиста Шодияровна
преподаватель «Узбекско-Финляндского педагогического института».

Абстракт: В связи с необходимостью подготовить студентов к работе в глобализированной рабочей силе, интернационализация становится неотъемлемой частью высших учебных заведений (ВУЗов) по всему миру. Однако обеспечение эффективной интернационализации вузов требует внимания к педагогическим условиям, которые способствуют полноценному обучению студентов. В этой статье рассматриваются стратегии и подходы к улучшению педагогических условий для студентов в контексте интернационализации с целью предоставить информацию и рекомендации преподавателям и администраторам в управлении вузами.

Ключевые слова: Интернационализация, Высшие учебные заведения (ВУЗы), Педагогические условия, Среда обучения, Разнообразие, Интернационализация образовательных программ, Языковые навыки.

Kirish: Globallashtirish, raqamlashtirish va jamiyatlarning o'zaro bog'liqligi kuchayib borayotgan davrda oliy o'quv yurtlari (OTM) talabalarni tez o'zgarib borayotgan dunyoda rivojlanishga tayyorlash bo'yicha rivojlanayotgan muammoga duch kelmoqda. Oliy ta'limning xalqarolashtirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va madaniy kompetensiyalar bilan qurollantirishga qaratilgan. Xalqarolashtirish xalqaro talabalarni yollash, professor-o'qituvchilar almashinuvi dasturlari va global ilmiy hamkorlikni o'z ichiga olgan bir qator tadbirlarni o'z ichiga olgan bo'lsa-da, uning haqiqiy ta'siri oliy o'quv yurtlarining pedagogik kontekstida eng chuqur seziladi.

Bugungi kunda oliy ta'lim – bu bizning ko'z o'ngimizda o'zgarishlar ro'y berayotgan sohalardan biri hisoblanadi. Muhtaram Prezidentimiz davlat mustaqilligimizning 30 yilligi bayramiga bag'ishlangan tantanali bayram tadbirida so'zlagan nutqlarida "Bugungi kunda islohotlarimiz talabi, hayotning o'zi oliy ta'lim sohasini jadal rivojlantirishni taqozo etmoqda. Shu bois yurtimizda so'nggi 5 yilda 64 ta yangi oliy ta'lim muassasasi tashkil etilib, ularning soni 141 taga yetkazildi. Qabul kvotasi 3 barobar oshirildi. Endilikda bitiruvchi yoshlarni oliy ta'lim bilan qamrab olish darajasi 2016 yilgi 9 foizdan – shunga e'tibor bering – 28 foizga yetkazildi. Yaqin kelgusida ushbu ko'rsatkichni 50-60 foizga yetkazish mo'ljallanmoqda" – degan fikrlarni ta'kidlab o'tdilar.

So'ngi yillar mobaynida oliy ta'lim va kadrlar tayyorlash sohalarini isloh qilishga oid yurtimizda bir qator

farmon va qarorlar qabul qilindi. Qabul qilingan ushbu hujjatlarda xorijiy oliy ta'lim muassasalarini tashkil etish uchun qator qulayliklar yaratildi. Natijada, yurtimizda xalqaro oliy ta'lim muassasalarini barpo etilishi davlat oliy ta'lim muassasalariga kadrlarni tayyorlashda yangi raqobat muhitini shakllantirdi, bu o'z navbatida davlat oliy ta'lim muassasalarini rivojlantirish bo'yicha yangi vazifalarni belgilab berdi.

Oliy ta'lim muassasalariga xalqaro tajribalardan kelib chiqib, oliy ta'limning ilg'or standartlarini joriy etish, jumladan kredit-modul tizimini joriy etish, ta'lim dasturlari va talabalar bilimni baholash tizimini xalqaro standartlarga moslashtirish, shuningdek, o'quv dasturlarida nazariy bilim olishga yo'naltirilgan ta'limdan amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim tizimiga o'tish bo'yicha vazifalarni amalga oshirish talab etilmoqda[6].

Ushbu maqola baynalmilallashtirishning muhim jihati: oliy o'quv yurtlarida talabalarining o'rganish tajribasini shakllantiruvchi pedagogik shart-sharoitlarni o'rganadi. Baynalmilallashtirish kampusdagi xalqaro talabalar sonining ko'payishidan ancha uzoqqa cho'ziladi; talabalar turli nuqtai nazarlar bilan chuqur shug'ullanishlari va o'zaro bog'liq dunyoda rivojlanish uchun zarur bo'lgan vakolatlarni rivojlantirishlari mumkin bo'lgan inklyuziv, madaniy jihatdan sezgir va intellektual rag'batlantiruvchi muhitlarni yaratish uchun o'qitish va o'rganish paradigmatlarida tub o'zgarishlarni talab qiladi.

OTMlarning xalqarolashuvi talabalarni geografik, madaniy va intizomiy chegaralarni kesib o'tish qobiliyati bilan jihozlash, madaniyatlararo tushunishni rivojlantirish va global fuqarolikni rivojlantirishga ko'maklashish majburiyatini aks ettiradi. Ushbu maqsadlarga erishish xalqarolashtirish harakatlarining sifati va samaradorligiga ta'sir qiluvchi pedagogik shart-sharoitlarga maxsus e'tibor qaratishni taqozo etadi. Pedagogik shart-sharoitlar o'quvchilarning ta'lim yo'llarini birgalikda shakllantiradigan o'quv muhiti, o'qitish metodologiyasi, baholash strategiyalari va yordam tizimlarini o'z ichiga oladi.

Ushbu maqola xalqarolashtirish kontekstida talabalar uchun pedagogik shart-sharoitlarni yaxshilashning turli jihatlarni o'rganadi, OTMlarga chuqur o'rganish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun qulay muhit yaratishga imkon beradigan strategiya va yondashuvlarni taklif qiladi. Pedagogik sharoitlarni yaxshilashga ustuvor ahamiyat berish orqali OTMlar xalqarolashtirishning ijobiy ta'sirini maksimal darajada oshirishi va o'z talabalarining globallashtirish dunyoning murakkabliklarida harakat qilish uchun yaxshi tayyorlangan akademik tajribalaridan chiqishini ta'minlashi mumkin.

Pedagogik shart-sharoitlar deganda oliy ta'lim muassasalari (OTM) doirasida talabalarining o'quv tajribalarini birgalikda shakllantiradigan ko'p qirrali elementlar tushuniladi. Bu shartlar o'quvchilarning o'z ta'limi bilan qanday shug'ullanishiga hamda bilim, ko'nikma va malakalarni qay darajada egallashiga ta'sir etuvchi ta'lim muhiti, o'qitish metodologiyasi, baholash amaliyoti va qo'llab-quvvatlash tizimlarini o'z ichiga oladi. OTMlarning baynalmilallashtirish sharoitida o'quvchilarni globallashtirish dunyoda muvaffaqiyatga tayyorlaydigan har tomonlama va mazmunli ta'lim olishlarini ta'minlash uchun pedagogik shart-sharoitlarni tushunish va optimallashtirish zarur. Quyida biz pedagogik shartlarning asosiy jihatlarni ko'rib chiqamiz:

O'quv dasturlari integratsiyasi: Muvaffaqiyatli xalqarolashtirish global istiqbollarni o'quv dasturiga integratsiyalashni o'z ichiga oladi. Bu shuni anglatadiki, xalqarolashtirish sa'y-harakatlari xalqaro talabalarni yollash va o'qituvchilarning harakatchanligidan tashqari, global va madaniyatlararo tarkibni turli fanlar bo'yicha kurslarga kiritishni o'z ichiga olishi kerak. Globallashtirish dunyo haqiqatlarini aks ettiruvchi o'quv dasturi o'quvchilarning murakkab global muammolar haqidagi tushunchalarini chuqurlashtirishi mumkin. Jumladan, so'nggi yillarda tashkil etilayotgan qo'shma ta'lim dasturlari ham bunga yaqqol misoldir. Birgina, Toshkent shahridagi Turin Politehnika universitetida Italiyalik hamkorlar bilan birgalikda ko'plab magistr va PhD darajasini olgan professor-o'qituvchilar tayyorlandi, natijada mavjud ta'lim dasturlarini 68 foizi maxalliyashtirishga erishildi. 2021-2022 o'quv yilidan boshlab yangi "Dasturiy Injinerlik" va "Arxitektura va Dizayn" ta'lim yo'nalishlari tashkil etildi[6].

Tilni bilish: Til xalqaro sinflarda samarali muloqot va tushunishni osonlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Pedagogik sharoitlarni optimallashtirish uchun oliy o'quv yurtlari tilni qo'llab-quvvatlash dasturlarini taklif qilishlari kerak, ayniqsa ta'lim tilida ona tili bo'lmaganlar uchun. Til bilimni oshirish nafaqat akademik muvaffaqiyatga yordam beradi, balki madaniy almashinuv va tushunishni ham rivojlantiradi.

Fakultet rivojlanishi: professor-o'qituvchilar pedagogik sharoitlarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. OTMlar o'qituvchilarni turli xil va xalqaro sinflarda dars berish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va bilimlar bilan ta'minlovchi fakultetlarni rivojlantirish dasturlariga sarmoya kiritishi kerak. Trening madaniyatlararo kompetentsiyani, turli xil o'quvchilar uchun o'qitish strategiyalarini va inklyuziv muhitni rivojlantirishga yondashuvlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Pedagogik shart-sharoitlarning ushbu jihatlari umumxalqarolashtirilgan oliy ta'lim kontekstida talabalar uchun ijobiy va samarali ta'lim tajribasiga yordam beradi. OTMlar xilma-xillikni o'zlashtirib, o'quv dasturiga xalqaro istiqbollarni kiritish, tilni bilish ehtiyojlarini qondirish va professor-o'qituvchilarning rivojlanishini qo'llab-quvvatlash orqali chuqur o'rganish, tanqidiy fikrlash va madaniyatlararo kompetentsiyani rivojlantirishga yordam beradigan muhitni yaratishi mumkin.

Shuni ta'kidlash kerakki, pedagogik shart-sharoitlar statik emas, balki vaqt o'tishi bilan rivojlanadi. Doimiy baholash, fikr-mulohazalar va takomillashtirish oliy ta'lim muassasalaridagi o'quv muhiti dinamik, sezgir va xalqarolashtirish maqsadlariga mos kelishini ta'minlash uchun zarurdir. Ushbu maqolaning keyingi bo'limlarida biz OTMLar ushbu pedagogik shart-sharoitlarni yaxshilash va o'z navbatida talabalarga yanada mazmunli va o'zgaruvchan ta'lim tajribasini taqdim etish uchun amalga oshirishi mumkin bo'lgan aniq strategiya va yondashuvlarni o'rganamiz.

Oliy ta'lim muassasalarini baynalmilallashtirishda pedagogik sharoitlarni yaxshilash strategiyasi:

Oliy o'quv yurtlarida (OTM) pedagogik shart-sharoitlarni yaxshilash talabalarga xalqaro miqyosda mazmunli va o'zgaruvchan ta'lim tajribasini taqdim etishda muhim ahamiyatga ega. Pedagogik sharoitlarni samarali yaxshilash uchun OTMLar amalga oshirishi mumkin bo'lgan bir qancha strategiyalar:

Tajribali o'rganish. Masalan, chet elda o'qish dasturlari, xalqaro amaliyotlar, xizmat ko'rsatish bo'yicha o'quv loyihalari va global tadqiqot hamkorliklari. Ushbu tajribalar talabalarga sinfdagi bilimlarni real dunyo kontekstlarida qo'llash va global muammolar haqida amaliy tushunchalarga ega bo'lish imkonini beradi.

Hamkorlikda o'rganish. Guruh loyihalari, muhokamalar va tengdoshlarni o'qitish orqali hamkorlikda o'rganishni rag'batlantirish muhim. Hamkorlik faoliyati talabalarni turli nuqtai nazarlarga ega bo'lishga, ko'p madaniyatli jamoalarda samarali ishlashga, jamoada ishlash va muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga undaydi.

Baholash va fikr-mulohazalar. Talabalarning tanqidiy fikrlash, murakkab muammolarni hal qilish va bilimlarni turli sharoitlarda qo'llash qobiliyatini o'lchaydigan baholash usullarini amalga oshirish muhim bosqichdir. Ularning taraqqiyotini baholash uchun formativ va summativ baholashlardan foydalaning va ularning o'sishini qo'llab-quvvatlash uchun o'z vaqtida konstruktiv fikr-mulohazalarni taqdim eting.

O'quv dasturini xalqarolashtirish. Kurs mazmuni, materiallari va topshiriqlariga xalqaro istiqbollarni kiritish ularning samaradorligini ortiradi. O'qituvchilarni o'z kurslariga global misollar, amaliy tadqiqotlar va o'qishlarni kiritishi kerakdir.

Texnologiya integratsiyasi. Transchegaraviy hamkorlik va virtual almashinuvlarni osonlashtirish uchun texnologiyadan foydalanish talabalarda xalqaro ta'lim dasturlariga ko'nikmalarni shakllantiradi. Onlayn platformalar, videokonferensaloqa va virtual sinf xonalari dunyoning turli burchaklaridan kelgan talabalar va professor-o'qituvchilarni bog'lab, ularga umumiy ta'lim tajribalarida qatnashish imkonini beradi.

Ushbu strategiyalarni amalga oshirish orqali OTMLar talabalarda chuqur bilim olish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradigan pedagogik sharoitlarni yaratishi mumkin. Ushbu sa'y-harakatlar boy ta'lim tajribasiga hissa qo'shadi va o'quvchilarni globallashtirish dunyoda ustunlikka tayyorlaydi, bu yerda madaniy ravonlik va chegaralar bo'ylab hamkorlik qilish qobiliyati tobora qimmatli ko'nikmalarga aylanadi. Bundan tashqari, ushbu strategiyalarni doimiy ravishda baholash va takomillashtirish ularning samaradorligini va talabalarning o'zgaruvchan ehtiyojlari va xalqarolashtirish maqsadlariga mos kelishini ta'minlash uchun juda muhimdir.

Oliy ta'lim muassasalarida (OTM) xalqarolashtirish kontekstida pedagogik shart-sharoitlarni baholash va baholash talabalarni globallashtirish dunyoda muvaffaqiyatga tayyorlaydigan yuqori sifatli ta'lim olishlarini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Samarali baholash va baholash jarayonlari qimmatli tushunchalarni beradi va yaxshilash uchun yo'nalishlarni aniqlashga yordam beradi.

Xulosa. Oliy ta'lim muassasalarining (OTM) xalqarolashtirish globallashtirish dunyo taqdim etayotgan muammolar va imkoniyatlarga hayotiy javobdir. Garchi baynalmilallashtirish turli jihatlarni qamrab olgan bo'lsa-da, bu muassasalaridagi pedagogik shart-sharoitlar o'quvchilarning bilim olish tajribasini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu maqolada biz pedagogik shart-sharoitlarning ahamiyatini o'rganib chiqdik va ularning samaradorligini baholash va baholash bo'yicha ko'rsatmalar bilan birga ularni takomillashtirish strategiyalarini taklif qildik. Bundan tashqari, pedagogik sharoitlarni baholash va baholash xalqarolashtirish sa'y-harakatlarini doimiy ravishda takomillashtirishning ajralmas qismidir. Tizimli ravishda ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish orqali OTM kuchli va zaif tomonlarini aniqlashi, taraqqiyotni kuzatishi va o'zlarini taqdim etayotgan ta'lim sifatini oshirish uchun asosli qarorlar qabul qilishi mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, oliy ta'limda xalqarolashtirish dinamik va o'zgaruvchan jarayon bo'lib, pedagogik sharoitlarni doimiy ravishda takomillashtirish majburiyatini talab qiladi. Ushbu maqolada bayon etilgan strategiyalar muntazam baholash va qayta aloqa mexanizmlari bilan birgalikda OTMLarga intellektual jihatdan rag'batlantiruvchi o'quv muhitini yaratishga yordam beradi, bu esa o'quvchilarni bizning o'zaro bog'langan dunyomizda rivojlanishga tayyorlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.ZORN, Annika, HAYWOOD, Jeff, GLACHANT, Jean-Michel (editor/s), ZORN, Annika, HAYWOOD, Jeff, GLACHANT, Jean-Michel, Higher education in the digital age : moving academia online, Cheltenham ; Northampton : Edward Elgar Publishing, 2018[Florence School of Regulation], [Energy] - <https://hdl.handle.net/1814/59799>

2.« Silberfeld, Carolyn Helena. «Internationalization of higher education: an analysis through spatial, network, and mobilities theories.» (2018): 278-279.

3.DEARDORFF, DARLA K. «BUILDING CULTURAL COMPETENCE.» (2012).

4.Araya, Daniel, and Peter Marber, eds. Higher education in the global age: Policy, practice and promise in emerging societies. Routledge, 2013.

5.Deardorff, Darla K., and Lily A. Arasaratnam-Smith, eds. Intercultural competence in higher education: International approaches, assessment and application. Routledge, 2017.

6.<https://polito.uz/uz/15890/>

INNOVATION YONDASHUV ASOSIDA TALABALAR KREATIVLIGINI RIVOJLANTIRISH XUSUSIYATLARI

*Isroilova Shaxzoda Adxamjon qizi,
Toshkent tibbiyot akademiyasi "Biotibbiyot muhandisligi, informatika va biofizika" kafedrasida assistent o'qituvchilari*

*Sayfullaeva Dilbar Izzatillaevna,
Toshkent tibbiyot akademiyasi "Biotibbiyot muhandisligi, informatika va biofizika" kafedrasida assistent o'qituvchilari*

Annotatsiya. Innovatsion mahsulot va xizmatlarni yaratishda muvaffaqiyatga erishishning asosiy shartlaridan biri bu ijodkorlik yoki ijodiy fikrlashdir. Yangi g'oyalar kuchli, muhim va doimiy oqimi bo'lmasa, tashkilotlar mavjud bo'lmay qoladi.

Kalit so'zlar. innovatsiya, kreativlik, kreativ shaxs, kreativ o'qituvchi, kreativ ta'lim muhiti, biofizika.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННОГО ПОДХОДА

*Исраилова Шахзода Адхамджон кизи,
Ассистенты кафедры «Биомедицинская инженерия, информатика и биофизика» Ташкентской медицинской академии.*

*Сайфуллаева Дильбар Иzzатиллаевна,
Ассистенты кафедры «Биомедицинская инженерия, информатика и биофизика» Ташкентской медицинской академии.*

Аннотация. Одним из основных условий успеха в создании инновационных продуктов и услуг является креативность или творческое мышление. Без сильного, важного и постоянного потока новых идей организации прекратили бы свое существование.

Ключевые слова. инновация, креативность, креативная личность, креативный педагог, креативная образовательная среда, биофизика.

FEATURES OF STUDENTS' CREATIVITY DEVELOPMENT BASED ON AN INNOVATION APPROACH

*Sayfullaeva Dilbar Izzatillaevna,
Assistants at the Department of Biomedical Engineering, Informatics and Biophysics, Tashkent Medical Academy.*

*Israilova Shakhzoda Adhamjon kizi,
Assistants at the Department of Biomedical Engineering, Informatics and Biophysics, Tashkent Medical Academy.*

Annotation. One of the main conditions for success in creating innovative products and services is creativity or creative thinking. Without a strong, important, and constant flow of new ideas, organizations would cease to exist.

Keywords. innovation, creativity, creative personality, creative teacher, creative educational environment, biophysics.

Kirish. Tibbiyot oliy talim muassasalarida biofizika fanlarini o'qitish va zamonaviy tibbiyot qurilmalaridan unumli foydalanish uchun innovatsion yondashuv asosida tibbiyot oliygohlari talabalarida kreativlikni rivojlantirish dolzarb masalalardan biridir. Innovatsion yondashuv asosida kreativlikni rivojlantirish, talabalarda noaniq naqshlarni ko'rishga, butunlay boshqa ko'rinadigan narsalarni bog'lashga va oxir-oqibat yangi g'oyalarni taklif qilishga yordam beradi. Ijod faqat musiqachilar yoki rassomlar uchun emas. Noan'anaviy, kreativ yondashuv tibbiyot yshnalishi mutaxassislarini tayyorlashda yordam beradi. Kreativlik - bu shaxsning ijodiy qobiliyatlari, uning yangi g'oyalarni ishlab chiqishga tayyorligini va mustaqil omil sifatida iqtidorning bir qismi ekanligini tavsiflaydi.

Kreativ shaxs - bu jarayon yoki natija sifatida ijodiy salohiyatni namoyon etadigan, muammolarni hal qilishda nostandart yondashuvlarga moyil, aniqlik harakatlarni tashkil etishga, innovatsiyalarni rag'batlantirishga va ijodiy mahsulotlar yaratishga qodir va tayyor shaxs. Intensiv shakllanish jarayonlari «Axborot portlashi» kuchayishi

bilan tavsiflangan bilimga asoslangan postindustrial jamiyat, bilim talab qiladigan tarmoqlar va intellektual intensiv texnologiyalarning paydo bo'lishi zamonaviy talabaning ijodiy rivojlanishining muhimligini belgilaydi.

Adabiyotlar taxlili. Kreativlikning harakatlantiruvchi kuchiga ega, ma'lumotni yaratish va o'zlashtirish, yangi yoki takomillashtirilgan kombinatsiyalarni yaratish qobiliyatiga ega, muammolarni aniq shakllantirish va ularni samarali hal qilish qobiliyatiga ega, shuningdek, faol harakat qilmaydi. nafaqat o'z maqsadlari uchun, balki jamiyat manfaatlari uchun ham. Kasbiy va ijtimoiy muhitdagi o'zgarishlarga muvaffaqiyatli moslasha oladigan, hozirgi va noaniq kelajak inqirozi doirasidagi voqealarni aks ettirishga, tahlil qilishga tayyor ijodiy shaxsga bo'lgan ehtiyoj tobora dolzarb bo'lib bormoqda. O'qishni tugatgandan so'ng, bitiruvchilarning faqat kichik bir qismi murakkab kasbiy muammolarni hal qila oladi. Bundan kelib chiqadiki, bo'lajak mutaxassisni tayyorlash jarayoni nafaqat fundamental va kasbiy bilimlarni uzatishni, balki talabaning kreativ qobiliyatini rivojlantirishni, uning o'zini o'zi anglashida yordam berish, mustaqillik, harakatchanlik va mehnat qobiliyatini faollashtirishni nazarda tutishi kerak. Talabalarning motivatsiyasi, qiziqishi va moyilligi individuallikka, iste'dod va ijodiy salohiyatni rivojlantirishga yo'naltirilgan yangilangan ta'lim samaradorligining muhim manbai hisoblanadi.

Shu munosabat bilan zamonaviy psixologik-pedagogik adabiyotlarda «kreativlik» atamasi tobora ommalashib bormoqda, bu «individdning yangi tushunchalarni yaratish va yangi ko'nikmalarni rivojlantirish xususiyatlarini aks ettiruvchi qobiliyati» deb tushuniladi. Fizik-matematik va biofizik bilimlar oliy tibbiy ta'limotning faqat muhim elementi bo'libgina hisoblanmasdan, balki odam organizmini atrofiga o'rganishga yordam beradi. Bu tibbiyot fanining aniq fan sifatida shakllanishi uchun muhimdir. Fizika va biofizika — dinamik fanlardir, ular tezkorlik bilan taraqqiy etib, faol tarzda biologiya va tibbiyotga singib bormoqdalar. Ularni o'rganish oson emas, lekin ularga sarf etilgan vaqt va g'ayrat-shijoat kelgusi kurslarni o'rganishda va shifokorning amaliy faoliyatida o'z samarasini berishi shubhasizdir. Shuning uchun hozirgi kunda tibbiyot OTM larida va boshqa OTM larda Biofizika va fizika fanlarini o'qitish, talabalarga fanlardan yetarlicha bilim berish, ya'ni butun bir olamda, koinot, yer yuzida, inson tanasida kechayotgan jarayonlarni amaliy kunikmalar yordami yetkazib beriladi. Har bir talaba bu fanlardan uziga yetarlicha bilim olib kelajakda yetuk kadr bo'lib chiqishini ta'minlab beradi.

Kreativ ta'lim muhiti - bu har bir talaba uchun shaxsiy makon, uning qadriyatlari, motivlari tizimiga asoslangan va o'zini o'zi tashkil qilish qobiliyatiga ega, uning talablari, intilishlari va ehtiyojlariga moslashuvchanlikdir. Kreativ muhitda o'qiyotgan talabalarga ijodiy tafakkurga ega bo'lgan o'qituvchini kuzatish natijasida ijodiy vazifalarni bajarishga qiziqish, ijodiy fikrlashga moyillik asta-sekin o'sib boradi. Kreativ ta'lim muhiti o'zining ijodkorlik xususiyatiga ko'ra, ta'lim jarayonida katta ahamiyatga ega bo'lgan tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga olib keladi. Kreativlikni odatga aylantirish orqali ta'lim oluvchilarda ijodiy fikrlash ko'nikmalarini muvaffaqiyatli rivojlantirish mumkin. Bu jarayonda fan mazmunini chuqur anglash, ijodiy fikrlash qobiliyatlarini baholashda qo'llayotgan usul va vositalar katta ahamiyatga ega. Kreativ muhitda talabalar o'rganilayotgan mavzuning mazmunini, ta'lim axborotlari o'rtasidagi bog'liqlikni anglash imkoniyatiga ega bo'ladilar va u haqida fikr yurita boshlaydilar. O'qituvchi ijodkor va ijodkor bo'lishi shart emas, lekin mashg'ulotlarni ijodkorlik va ijodkorlik ruhida tashkil etish, ta'lim jarayonida yangi g'oyalarni sinab ko'rishga intilish muhim ahamiyatga ega. Tibbiyot oliy talim muassasalarida biofizika fanlarini o'qitish va bo'lajak tibbiyot xodimlarida zamonaviy tibbiyot qurilmalaridan unumli foydalanish bilim va ko'nikmalarini shakllantirishda, innovatsion yondashuv asosida kreativlikni rivojlantirish muhim asoslardan biridir.

Kreativ shaxsni o'rgatish - ijodkorlik va ijodiy o'zini namoyon qilishga o'rgatish jarayonida shaxsda innovatsion yondashuv asosida, barqaror kreativ fazilatlarni shakllantirish va rivojlantirish mazmunidan iboratdir.

Tavsiyalar. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda, bugungi kunda o'qituvchilarning ijodkorlik fazilatlariga ega bo'lishi juda muhimdir. Chunki o'qituvchilar o'rtasida ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda an'anaviy yondashuvdan farqli o'laroq, kreativlik noaniqlikka toqat qilmaydi, yangi g'oyalarni yaratishga, bir xilda fikr yuritmaslikka, o'ziga xoslik va tashabbuskorlik ko'rsatishga yordam beradi. Binobarin, kreativ fazilatlarga ega bo'lgan o'qituvchi o'z kasbiy faoliyatini yangi, ilg'or g'oyalar asosida tashkil etadi, o'quvchilarning o'quv faoliyatini, shaxsiy fazilatlarini rivojlantirishga xizmat qiladigan g'oyalarni yaratishda faollik ko'rsatadi, ilg'or pedagogik yutuqlar va tajribalarni mustaqil o'rganadi, o'z e'tiborini o'z kasbiy mahoratini egallashga qaratadi. Pedagogik yutuqlar masalalari bo'yicha hamkasblar bilan doimiy, izchil fikr almashish, o'z ustida mustaqil ishlash, rivojlangan mamlakatlarda biofizika fanlari bo'yicha olib borilayotgan tadqiqot ishlaridan xabardorlik, soha mutaxassilari bilan tajriba almashish muxim ahamiyat kasb etadi. Kreativ fikrlovchi, innovatsiyalarga intiluvchan pedagog o'z o'rnida ta'lim oluvchilarga xam munosib namuna bo'la oladi.

Kreativ o'qituvchi - bu o'zini ijodiy amalga oshirishga intiladigan shaxsdir. Patti Draponing ta'kidlashicha, shaxslarda (shu jumladan o'qituvchilarda) kreativlikni muvaffaqiyatli rivojlantirish yo'li ijodiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishdir; amaliy kreativ harakat ko'nikmalarini rivojlantirish; kreativ faoliyat jarayonlarini tashkil etish; kreativ mahsulotlardan (ishlanmalardan) foydalanish. Ta'lim oluvchilar kreativlik fazilatlarini mustaqil ravishda rivojlantira olmaydi. Bugungi kunda oliy ta'lim pedagogi oldidagi vazifalardan biri bo'lajak shifokorlarni innovatsion yondashuv asosida kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishdir. Buning uchun, birinchi navbatda, auditoriyada qulay muhit, ya'ni kreativ tarbiyaviy muhit yaratish kerak.

Masalan, tibbiyot oliy talim muassasalarida biofizika fanlarida, talabalarda zamonaviy tibbiyot qurilmalaridan unumli foydalanish bilim va ko'nikmalarini shakllantirishda zarur bo'lgan kreativlikni rivojlantirishda bir qator innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz va quyida ulardan ba'zilarini keltiramiz.

Simulyatsiya mashqlari - bu maxsus yaratilgan sharoitlar orqali ma'lum ish holatlarini takrorlashga qaratilgan o'qitish usuli. Simulyatsiya mashqlari tibbiy amaliyotda qo'llaniladigan texnologiya yoki asbob-uskunalar bilan ishlash, rolli o'yinlar, tibbiy hujjatlar bilan ishlash, o'quv simulyatorlarida ishlash va hokazolarni o'z ichiga olishi mumkin.

Tadqiqot metodi - talablarning muammoli-qidiruv o'quv faoliyatining barcha bosqichlarini o'zlashtirishga, tadqiqotchilik ko'nikmalarini, tahliliy va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan o'qitish usulidir. Muammoli-qidiruv faoliyatining barcha bosqichlari talaba tomonidan amalga oshiriladi, tadqiqot jarayonini modellashdiradi va sub'ektiv yangi natija oladi.

Kreativ metod – ta'lim oluvchilarning muammoli-izlanish faoliyatining barcha bosqichlarini o'zlashtirishga, tadqiqotchilik ko'nikmalarini, tahliliy va kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan o'qitish usuli. Muammoli-qidiruv faoliyatining barcha bosqichlarini talaba amalga oshiradi, haqiqatda tadqiqot jarayonini amalga oshiradi va ob'ektiv yangi natija oladi.

Xulosa. O'rganilgan adabiyotlar taxlili natijasida aytish mumkinki, o'quv jarayonini innovatsion yondashuv asosida tashkil etish, talabalarining kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi:

1. O'qituvchi vaqti-vaqti bilan pedagogika va boshqa tegishli fanlar bo'yicha manfaatdor shaxslar va tashkilotlar bilan yangi va dolzarb ma'lumotlar almashishi kerak.

2. Bo'lajak tibbiyot xodimlarini tayyorlashda biofizika fanlarini o'qitishda, innovatsion yondashuv asosida kreativlikni rivojlantirishga qaratilgan metodlardan foydalanish zarur.

3. O'qituvchi talabalar, hamkasblari, bitiruvchilari, jamoat tashkilotlari, oliy o'quv yurtlari, olimlar bilan kasbiy va ijodiy munosabatlarni saqlab turishi shart.

4. O'qituvchi o'z talabalarini boshqa oliy o'quv yurtlarida, boshqa viloyat va mamlakatlarda tengdoshlari bilan o'tkaziladigan turli tanlovlar, ko'rgazmalar, olimpiadalarda qatnashishga undashi shart.

ADABIYOTLAR

1. Башмаков А.И. Креативная педагогика: методология, теория, практика. – М.: БИНОМ Лаборатория знаний, 2014.

3. Креативная педагогика: методология, теория, практика/Под ред. Ю.Г.Круглова. – М.: МГОПУ им. М.А.Шолохова, Альфа, 2002.

4. Морозов А.В., Чернилевский Д.В. Креативная педагогика и психология. – М.: Академический проект, 2004.

5. Хуторской А.В. Дидактическая эвристика: теория и технология креативного обучения. – М.: МГУ, 2009.

6. Abdivalyevna, A. N. (2023). Psychoprophylaxis Of Depressive Situations In Crisis Situations. Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 21, 1-4.

7. Askarova Nargiza Abdivalieva. (2023). PSYCHOLOGICAL CAUSES OF EMOTIONAL PROBLEMS IN SCHOOLCHILDREN. International Journal of Advance Scientific Research, 3(09),

8. Abdivalieva, A. N. (2023). PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ANXIETY IN MEDICAL STUDENTS. British Journal of Global Ecology and Sustainable Development, 13, 71-75.

9. Abdivalieva, A. N. (2023). PSYCHOLOGICAL CAUSES OF EMOTIONAL PROBLEMS IN SCHOOLCHILDREN. International Journal of Advance Scientific Research, 3(09), 85-89.

10. Abdivalieva, A. N. (2022). PSYCHOLOGICAL FACTORS INFLUENCING THE FORMATION OF ANOREXIA NERVOSA. British Journal of Global Ecology and Sustainable Development, 10, 152-155.

11. Аскарова, Н., & Сайфуллаева, З. (2021). ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ. Збірник наукових праць SCIENTIA. вилучено із

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

BOLADA JINSIY TARBIYANI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIYA USULLARI

Abdusamatov Xasanboy Usmonjon o'g'li,

“Oila va xotin-qizlar” ilmiy-tadqiqot instituti ilmiy kotibi, psixologiya fanlari doktori, dotsent.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ СЕКСУАЛЬНО- ГО ВОСПИТАНИЯ У РЕБЕНКА

Абдусаматов Хасанбой Усманжан угли,

Ученый секретарь НИИ «Семья и женщины», доктор психологических наук, доцент.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL METHODS OF FORMATION OF SEXUAL EDUCATION IN A CHILD

Abdusamatov Hasanboy,

Scientific Secretary of the Research Institute «Family and Women», Doctor of Psychological Sciences, associate Professor

Annotatsiya. Ushbu maqolada bolalarni tarbiyalashning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ko'rsatilgan. Tarbiyanig uzviy bir qismi bo'lgan jinsiy tarbiya haqida xorij olimlarning tadqiqotlari keltirilgan. Jinsiy tarbiya berish uchun ota-ona tomonidan bilish muhim bo'lgan tavsiyalar keltirilgan. Jinsiy tarbiyaning bosqichlari alohida yoritilgan. Farzandda “o'g'il bola”, “qiz bola”ga hos xususiyatlarni rivojlantirishga qaratilgan psixologik tavsiyalar mavjud.

Kalit so'zlar. Tarbiya, jinsiy tarbiya, farzand, ijtimoiy-psixologik muammo.

Аннотация. В данной статье показаны социально-психологические особенности воспитания детей. Часть студентов исследовали зарубежные ученые из области образования. Даны рекомендации, которые важно знать родителям для полового воспитания. Этапы полового воспитания рассматриваются отдельно. У ребенка есть психологические рекомендации, направленные на развитие качеств «мальчика», «девочки».

Ключевые слова. Воспитание, половое воспитание, ребенок, социально-психологическая проблема.

This article shows the socio-psychological features of child rearing. A study of foreign scientists on sex education, which is an integral part of education, is presented. Recommendations are given that it is important for parents to know for sex education. The stages of sex education are considered separately. The child has psychological recommendations aimed at developing the qualities of a «boy», «girl».

Keywords. education, sex education, child, socio-psychological problem.

Kirish. Jinsiy tarbiya - bu bolalar, o'smirlar va yoshlarni gender masalalariga to'g'ri munosabatda bo'lishga, tarbiyalashga qaratilgan chora-tadbirlar tizimi. Jinsiy tarbiyaning vazifasi yosh avlodning barkamol rivojlanishiga ko'maklashish, jinsiy xulq-atvorda axloqiy me'yorlarga rioya qilish, nikoh va oilani mustahkamlashga yordam berishdir. Jinsiy tarbiya bolalar balog'atga yetganida amalga oshirilishi kerak degan fikr noto'g'ri, chunki ba'zi masalalarni bolalikdan hal qilish kerak bo'ladi. Bola dunyoga mavhum shaxs sifatida yemas, balki kelajakda erkak yoki ayol sifatida shakllanadi. Oilaviy pedagogikaning asosiy maqsadi o'g'il bolani erkak va qizni iloji boricha nozik ayol bo'lishga o'rgatishdir. Shifokorlar va psixologlarning fikricha, jins tuyg'usining rivojlanishi yoki yo'qolishi shaxsning xususiyatida chuqur o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Natijada shaxs o'zining «men» ini sezilarli darajada yo'qotadi, shaxslaro munosabatlarning tizimi buziladi. Jinsiy o'zini-o'zi anglash sohasidagi me'yordan kichik og'ish ham oilaviy hayotga halokatli ta'sir ko'rsatadi.

Jinsiy tarbiya oilada, maktabgacha ta'lim muassasasida, maktabda va boshqa ta'lim tashkilotlarida olib boriladigan tarbiyaviy darslarning ajralmas qismi bo'lishi kerak. Bolalarning jinsi, yoshi va psixologik tayyorgarlik darajasiga qarab jinsiy tarbiyani berish muhim. Jinsiy tarbiya samaradorligi uchun ota-

onalar, tibbiyot mutaxassislari va o'qituvchilar hamkorligi bilan yondashuvdir. Qiyin hayotiy vaziyatlar o'smirlarning jins madaniyat va tarbiya masalalariga tayyor emasligi olib keladi. Jinsiy bilim va ilmdan behabar bo'lgan o'smir tanasidagi fiziologik o'zgarishlarni anglashga qiynaladi va uyaladi. O'smir ushbu xodisani ota-ona va o'qituvchilardan olishga tortinidi va ko'pincha tasodifiy manbalarga murojaat qiladi [2]. Oxir-oqibat ular buzilgan ma'lumotlarga ega bo'ladi. Jinsiy tarbiya axloqiy tarbiyaning bir qismi bo'lishi kerak, shaxs o'zini o'zi anglash fazilatini shakllanishiga yordam beradi. Bugungi kunda kino, televideniyalarda jinsiy masalalarning ko'p ko'rsatiliishi, yosh avlodni jinsiy tarbiyalashni muhim ekanligidan dalolat beradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Kanadada o'smirlar homiladorligining oldini olish dasturi qabul qilingan. Ushbu dastur jinsiy ta'limni mavjud reproduktiv sog'liqni saqlashning keng qamrovli xizmatlari hamda yosh ota-onalarga ko'maklashishni qo'llab-quvvatlash orqali o'zida mujassamlashtiradi. Dastur quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi:

yoshlarga himoyalangan jinsiy aloqa xavfi, homiladorlik va jinsiy yo'l bilan yuqadigan infeksiyalarning oldini olish usullarini o'rgatadigan keng qamrovli jinsiy ta'lim;

yoshlar uchun bepul yoki arzon tug'ilishni nazorat qilishga yordam beradigan reproduktiv salomatlik xizmatlari;

yosh ota-onalarni qo'llab-quvvatlash, masalan, tarbiya kurslari, moliyaviy yordam va bolalarga g'amxo'rlik qilish.

O'smirlar homiladorligining oldini olish dasturida belgilangan chora-tadbirlar amalga oshirilishi natijasida erta tug'ruqlar sonining 50 foizga kamaytirishga erishilgan.

Yaponiyaning o'smirlar homiladorligini kamaytirishga bo'lgan yondashuvi jinsiy ta'lim va kechiktirilgan nikohni o'z ichiga oladi. Mamlakat reproduktiv salomatlik va kontrasepsiya xizmatlarini taqdim etadi.

Mamlakatda erta tug'ruqlar soni juda kam qayd etiladi, bunga quyidagi yo'nalishlardagi faoliyatning amalga oshirilishi natijasida erishilgan:

1. Jinsiy tarbiya. Mamlakatda jinsiy ta'lim 10 yoshdan boshlab majburiy bo'lib, u anatomiya, tug'ilish, kontrasepsiya va jinsiy yo'l bilan yuqadigan infeksiyalar kabi mavzularni qamrab oladi. Jinsiy ta'lim haqiqatga asoslangan va xolis tarzda o'qitiladi. Mashg'ulot yoshlarga reproduktiv salomatligi haqida ongli qarorlar qabul qilishda yordam berishga mo'ljallangan.

2. Kechiktirilgan nikoh. Yaponiyada turmush qurishning o'rtacha yoshi ayollar uchun – 30 yosh, erkaklar uchun – 31 yosh. Demak, yoshlarda oila qurishdan oldin o'qishni tugatish va o'z karerasini yo'lga qo'yish uchun ko'proq vaqt bor.

Buyuk Britaniyada yoshlarga jinsiy ta'lim berish, kontraseptiv vositalardan foydalanish va erta ota-ona bo'lish xavfi ostida bo'lganlarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan o'smirlar homiladorligining oldini olish strategiyasi ishlab chiqilgan.

Strategiya 3 ta asosiy yo'nalishdan tashkil topgan:

1. Jinsiy ta'lim. Strategiya mamlakatdagi barcha yoshlar kontrasepsiya, jinsiy munosabatlar va reproduktiv salomatlik mavzularini qamrab oluvchi keng qamrovli ta'limni ta'minlaydi. Bu kabi ta'lim maktablar, yoshlar klublari hamda jamoat markazlarida olib boriladi.

2. Kontraseptiv vositalardan foydalanish strategiyasi voyaga yetmaganlarning homiladorlikdan saqlovchi vositalardan foydalanishni osonlashtiradi. Bu, asosan, ta'lim muassasasi hamshiralari, oilani rejalashtirish klinikalari hamda dorixonalar tomonidan taqdim etiladi.

3. Erta ota-ona bo'lish xavfi ostida bo'lganlarni qo'llab-quvvatlash. Strategiya erta ota-ona bo'lish xavfi yuqori bo'lganlar, ya'ni qashshoqlikda kun kechirayotganlar yoki zo'ravonlikka duchor bo'lish ehtimoli mavjud yoshlarni himoya qiladi. Ushbu yordam maslahat, moliyaviy va uy-joy yordamini o'z ichiga oladi [1].

Jinsiy tarbiyada bolalarga anatomik, fiziologik, ekologik, gigiyenik va boshqa ma'lumotlar bilan tanishtirishdan iborat.

Jinsiy tarbiyaning asosiy maqsadi, yosh avlodni barkamol rivojlanishiga ko'maklashish va oilalarni mustahkamlashdan iborat. Jinsiy tarbiyaning ikki kismga ajraladi [11]:

Anatomik va fiziologik qism

Ijtimoiy-psixologik qism.

Anatomik va fiziologik qismga balog'at yoshi, shaxsiy gigiyena, jinsiy yo'l bilan yuqadigan

kasalliklar kiradi.

Ijtimoiy-psixologik qismga «erkaklik» va «ayollik» tushunchasi, shaxslararo munosabatlarning psixologiyasi, muloqot madaniyati, o'g'il bolalar va qizlar o'rtasidagi munosabatlarning axloqiy asoslari, sevgi shaxsning eng oliy tuyg'usi sifatida, nikoh va oila va nikohga tayyorlik tushunchalarni o'z ichiga oladi.

Jinsiy rivojlanish davrida quyidagi muammolar yuzaga keladi: sevib qolish, onanizm, erta jinsiy aloqalar, erta homiladorlik va jinsiy zo'ravonlik [8].

Sevib qolish. 7 yoshdan 12 yoshgacha bo'lgan davrni bolalik romantizmi ning boshlanishi deb atash mumkin. Bola butun kunlarni o'sha ob'yekt haqida o'ylashi, faqat uni ko'rish uchun maktabga borishi va uchrashganda aytadigan so'zlarini oyna oldida mashq qilishi mumkin. O'zi anglamagan xolda dastlabki uchrashuvlar vaqti boshlanadi. 12 yoshdan oshgan bolalardagi muhabbat o'pish va quchoqlash bilan chambarchas bog'lanadi. Bu davrda o'smirlar yaqinlashib kelayotgan «katta sevgi» ga yaqinlashish hissi bilan yashaydilar.

Pubertal davr – hayotning eng muhim, ma'suliyatli va qiyin vaqt hisoblanadi. Bu davrda o'g'il bolalar va qizlar ham kattalar dunyosiga kirib kelmagan, ammo bolalik dunyosini tark etgan bo'ladi.

O'smirlarda sevgi va jinsiy hoxishlarni bog'liqligi, farqlari va ahamiyatlarni tushuntirish kerak. Ota-onalar bolalardagi sevgi tuyg'usi va uning alomatlarini to'g'ri tushunsa, unga o'z vaqtida psixoprofilaktik ishlarni amalga oshirmasa, stress, umidsizlik, baxtsizlik yuzaga keladi. Bolada nevroz, depressiya, o'z joniga qasd qilish xodisalarini oldini olish uchun doim kuzatib borish kerak bo'ladi [7].

Onanizm. Jahondagi statistikaga ko'ra, o'g'il bolalarning 40-70 % i, qizlarning 30-60 % i onanizm bilan shug'ullanar ekan. Bu davrda bola bilan qo'pol munosabatda bo'lish tavsiya etilmaydi. Ota-onalar bolalarni bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazishga harakat qilish kerak. Ularni ko'proq jismoniy ishlarga jalb qilish kerak bo'ladi. Ushbu hodisadan qochishning eng yaxshi usuli bu sport, o'g'il bolalar uchun (gimnastika qizlar uchun), chunki jismoniy faollik ortiqcha gormonlarning «yonishi» va sog'lom charchoqni yuzaga kelishiga yordam beradi. Ushbu davrda o'smirlar rejimini shakllantirish muhim [8].

Erta jinsiy munosabatlarning. Agar ushbu davrda jinsiy hayotni boshlagan bo'lsa, ota-onalar nima qilishlari kerak? Bu davrda bolalar bilan kattalar kabi suhbatlashish kerak. Jinsiy faoliyatning oqibatlarini haqida suhbatlashish kerak: ginekologik, yuqumli, tanosil kasalliklari, tufayli gormonal kasalliklar, erta homiladorlik xavfi haqida to'liq ma'lumot berish kerak. Qiz bolani erta xomiladorligi va uning sherigini javobgarlikka tortish muammosini tushuntirish kerak [6].

Erta homiladorlik. Erta xomiladorlik o'zbek jamiyati, uning qadriyatlari va diniy ta'limoti uchun yod bo'lgan xodisa hisoblanadi. Afsuski, globallashuvning kuchayishi, migratsiyani ortishi, yoshlar ustidan ijtimoiy nazoratni kamayishi natijasida o'smir qizlar o'rtasida erta homiladorlik paydo bo'lmoqda. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra, erta homiladorlik davri aniqlansa, dastlab abort qilish usulidan foydalanmaslikni tavsiya qiladi. Chunki u keyinchalik ushbu qizda boshqa farzand ko'ra olmaslik holatiga olib kelishi mumkin. Agar qo'ni-qo'shnilarida ushbu holat yuzaga kelsa, uni g'iybat qilishdan tayilish kerak. Uni o'rniga o'z farzandingizni, nabirangizni asrash yo'llarini o'ylash kerak.

Jinsiy zo'ravonlik. Bolalarga nisbatan qo'llaniladigan usul. Bugun bizni jamiyatimizda ham ushbu xodisaning ko'rinishlari paydo bo'lgan. O'z jinsiy hissini qoniqtirish uchun bolalardan foydalaniladi. Bolada iroda erkinligi, salbiy oqibatlarni oldindan ko'ra olmaslik holati bo'lganligi uchun ulardan jinsiy zo'ravonlik sifatida foydalaniladi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, jinsiy zo'ravonlik qurbonlari har qanday yoshdagi bolalar bo'lishi mumkin: taxminan 35% 6 yoshdan 11 yoshgacha va 40% 12 yoshdan 17 yoshgacha o'smirlar tashkil qiladi [5].

Yuqoridagi holatlarni oldini olish, bolalarni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalash, uning o'z dini, qadriyatlari va ma'rifati bilan uyg'unlikda tarbiyalash bugungi kunning dolzarb masalasi hisoblanadi. Shu o'rinda ularni to'g'ri tarbiyalash, jinsiy yetilish davrini anglash, unga to'g'ri tarbiya berish uchun jinsiy tarbiyaning bosqichlarini muhim.

Bolalar va o'smirlari jinsiy tarbiyalashda oilani roli muhim hisoblanadi. Jinsiy tarbiya jarayonida shartli ravishda bir necha bosqichlarni ajratish mumkin: 1 yoshdan 5-7 yoshgacha, 2 yoshdan 7-13 yoshgacha, 3 yoshdan 12-15 yoshgacha, 4 yoshdan 15-17 yoshgacha. Ota-onalar, birinchi navbatda, bolaning rivojlanishining fiziologik xususiyatlarini, ya'ni reproduktiv tizimda qaysi ko'rinishlar me'yorda, qaysi birini me'yordan tashqarida deb tahlil qila oladigan bilimga ega bo'lishi kerak. Shuningdek, bolaning jinsiy (jinsiy) rivojlanishida, hayotning birinchi yilidagi o'g'il bolalarda siydik chiqarishdan oldin jinsiy olatni kuzatishi mumkin. 5 yoshdan boshlab, o'g'il va qizlarda hojatni chiqargandan so'ng,

ularni gigiyena sovunlari orqali yuvishni o'rganish kerak bo'ladi. Erogen nuqtalarni tirnash hususiyatga ega bo'lgan kiyimlarni kiydirishdan tiyilish kerak.

3 yoshli bola "men o'g'ilman", "men qizman" degan tushuncha shakllangan bo'ladi. Ularda tananing ko'plab organlarining maqsadlarini biladi. Shu davrda "men qayerdan kelganman" degan savollarga turli miflar, hayvonlar bilan bog'liq hikoyalar orqali javob berish maqsadga muvofiq bo'ladi. Sababi, tug'ilish jarayonining haddan tashqari tafsilotlari bolalarning jinsiy tafsilotlarga qiziqishini uyg'otishi mumkin. Bolalar tomonidan beriladigan bu turdagi savollarga javob berishdan qochish kerak emas. Ularni bu masalaga qiziqishini ortirib yuboradi.

Bolani tug'ilish haqidagi qiziqishlarini ota-onalarning hurmat qilinishi muhim. Bolaga uning paydo bo'lganligini o'rgatish kerak, chunki onasi va otasi bir-birini yaxshi ko'rishgan va uning paydo bo'lishini juda xohlashganligi ta'kidlash kerak. Hayotning dastlabki yillaridan boshlab o'g'il va qiz bolalarni tarbiyalashga tabaqalashtirilgan yondashuv zarur. O'g'il bolalar uchun o'yinchoqlar, qizlar uchun o'yinchoqlar sotib olinishi kerak. Oilada o'g'ilga nisbatan munosabatlarda ba'zida qattiq qo'llik muhim hisoblanadi. Erta bolalikda shakllangan hususiyatlari erkaklik hayotidagi qiyinchiliklarni yengib o'tishda yordam beradi. Yoshligidan o'g'il bolalarga qizlarni himoya qilish, uni hurmat qilish, joy berish va imkoniyati darajasida jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish odatlarini shakllantirish muhim hisoblanadi. Qizlarda o'g'il bolalarga nisbatan to'g'ri munosabatni shakllantirish, ularni tushunuvchan, g'amxorlik fazilati bilan rivojlantirish muhim. Maktab yoshidagi qizlarda tashqi ko'rinishga e'tibor berish ortadi. Kattalarga taqlid qilib, lablarini bo'yashadi, qoshlarini bo'yashadi va chiroyli bo'lishni xohlashadi. Qizlarning go'zallikka bo'lgan erta munosabatini tanqid qilmaslik, balki ularga yaxshi tushuncha, o'zlari darajasidagi asosli tushunchalarni singdirish kerak. Jinsiy tarbiya estetik tarbiya bilan uzviy bog'lanish kerak.

K.D.Ushinskiyning ta'kidlashicha, ba'zi ota-onalarning bolasini tashqi omildan va har qanday mas'uliyatdan himoya qilish, maksimal foyda va minimal qiyinchiliklarni asrash orqali ularda axloqiy buzilish, zerikish, yengil hayotga intilish, mustahkam irodani rivojlanmaslikka olib keladi [10].

Markaziy asab tizimi (MNS), o'smalar, yendokrin bezlar kasalliklarida o'g'il bolalarning erta jinsiy rivojlanishi olib keladi. Bunday o'g'il bolalar hayotning dastlabki 2-3 yilida tez o'sadi, 3-5 yil ichida ularning o'sishi 7-8 yoshli bolaning o'sishiga to'g'ri kelishi mumkin. Mushaklar intensiv rivojlanadi va tana nomutanosiblik ko'rinishiga keladi. Ovozning qo'polliigi ham muddatidan oldin paydo bo'ladi. Erta jinsiy rivojlanish belgilari boshlanganda, ota-onalar yendokrinologga murojaat qilishlari kerak [2].

Ikkinchi bosqich 7-13 yosh. Ilgari do'stona birga o'ynagan bolalar ikki bo'linadi: o'g'il va qiz bolalar. Bola o'zi uchun jinsiy (ijtimoiy) rolni tanlaydi. Bola hayotining ushbu davrida ota-onalarning munosabatlari alohida rol o'ynaydi, ular jinslar munosabatlarining namunasi sifatida qabul qiladilar. Onasi talabchan, hissiy jihatdan cheklangan va otasi mehribon, itoatkor bo'lgan oilalarda qizlar ko'pincha o'tkir, erkak va o'g'il bolalar – ayolga hos xususiyatlar bilan o'sadi. Jinsiy rivojlanish davrida o'g'il va qizlar o'rtasida to'g'ri munosabatlarni o'rnatish uchun kamtarlik, behribonlik kabi ahloqiy fazilatlarini shakllantirish muhim. Umumiy manfaatlarni shakllantirish uchun muzeylar va teartlarga tashrif buyurish kerak. Boshlang'ich maktab yoshida bolalarda hamdardlik, mehr hissi va qiziqishlar paydo bo'ladi. Aynan shu davrda qiziqishlarni kitob o'qishga, maqsadli o'yinlarga o'tkazishga harakat qilish kerak.

Uchinchi davr (qizlarda 12-14 yoshdan, o'g'il bolalarda 13-15 yoshdan) o'smirlik davri, balog'at davri. Bu davrga kelib, o'smirlar, ayniqsa qizlar, o'z-o'zini parvarish qilish bo'yicha barcha zarur ko'nikmalarga ega bo'lishlari kerak. Ona qizni hayz ko'rish va undagi holatlarga tayyorlashi kerak. Ushbu davrda jinsiy tarbiya o'spirin tanasida yuzaga keladigan funksional o'zgarishlarni hisobga olish muhim. Bu davrda mustaqil bo'lishni istagi, o'z-o'zini tasqidlashga intilish kuchayadi. O'smirlarda balog'atga etish jarayoni, jinsiy istakning namoyon bo'lishi va yetuklik darajasi o'rtasidagi nomutanosiblik yaqqol namoyon bo'ladi. Shuning uchun o'smirning ota-onasi jinsiy rivojlanish va gigiyena ko'nikmalari haqida tasavvurga ega bo'lishi juda muhimdir. Ushbu hodisaning fiziologiyasi, bu davrda kiyim-kechak, ovqatlanish va rejim haqida gapirib bering.

To'rtinchi bosqich – o'rta maktab o'smirlari uchun jinsiy ta'lim yoshi (o'g'il bolalar va qizlar) va maktabni tugatganlar gender munosabatlari masalalarini axloqiy, ijtimoiy va gigiyenik jihatdan yoritish, jinsiy hayot gigiyenasi va fiziologiyasi, nikoh gigiyenasi asoslarini belgilashdan iborat bo'lishi kerak. Bu davrda qizlarda boshqalarni xursand qilish, sevgi va muhabbat istagi bo'ladi. O'g'il bolalar qizlarga

diqqat bilan qarashadi, ko'proq yetuk ko'rinishga harakat qilishadi va shuning uchun ko'pincha turli odatlarni kattalardan (shu jumladan zararli: chekish, spirtli ichimliklar iste'mol qilish) qabul qilishadi. Yoshlar ba'zida qarama-qarshi jinsdagi tengdoshlari orasida o'zlarini noqulay his qilishadi. Bu davrda ularga xushmuomalalik bilan yordam berish muhimdir. Agar yoshlarning hayoti qiziqarli tadbirlar bilan to'ldirilgan bo'lsa, unda gender masalalariga haddan tashqari qiziqish odatda paydo bo'lmaydi [4].

Xulosa. Jinsiy tarbiya siyosati va dasturlari yoshlarni rivojlantirishning zamonaviy nazariyalari va atrof-muhit modellari bilan bog'liq ilmiy asoslangan nazariyalar asosida ishlab chiqilishi kerak. Bundan tashqari o'qituvchilar, ijtimoiy ishchilar, shifokorlar va ota-onalarga jinsiy tarbiya dasturlari samaradorligini oshirish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni bilish muhim. Ushbu dastur orqali yoshlarni jinsiy yetilish, ulardagi jinsiy tarbiya va madaniyatni shakllanishini monitoring qilib borish qismi bo'lishi kerak. Dasturni samaraliroq bo'lishi uchun, yetarli darajada ma'lumotlar bazasini shakllantirish kerak. Ilmiy tadqiqot yo'nalishlarida jinsiy tarbiya masalalariga bag'ishlangan fundamental loyihalarni amalga oshirish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

Rustamov Jakhongir /// Experiences of foreign countries in preventing early marriage and early birth. /// electronic journal of actual problems of modern science, education and training. february, 2023-2. ISSN 2181-9750, 109-115.

Abdiyeva G. I. Vozrastnye osobennosti yunosheskogo perioda // Arxivarius. 2021. T. 7, № 3. S. 31–33.

Dzitsoyev A. A. Nравственно-половое воспитание детей в семье // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2010. № 6. S. 221–225.

Zaxarova YE. I., Karabanova O. A., Starostina Yu. A., Dolgix A. G. Predstavleniya o buduchem roditelstve v podrostkovom i yunosheskom vozraste // Rossiyskiy psixologicheskiy jurnal. 2019. № 2 (16). S.103–122. DOI 10.21702/rpj.2019.2.6.

Kon I. S. Ot Erosa k seksualnosti. Podgotovlennyy dlya pechati tekst doklada, pročitannogo na konferensii «Eros i Logos: fenomen seksualnosti v sovremennoy kulture». M. : Rossiyskiy institut kulturologii, 13–14 maya 2003. – 22 s.

Lazareva YE. A., Mudarova T. R. Period ranney yunosti kak predmet psixologicheskogo analiza // Natsionalnaya assotsiatsiya uchenyx. 2016. № 5. S. 102–104.

Masters U., Djonson V., Kolodni R. Osnovy seksologii / per. s angl.: N. Fominoy, Yu. Morozova i dr. ; pod red. N. Fanchenko. M. : Mir, 1998. – 692 s.

Merzlyakova S. V., Bibarsova N. V. Dinamika predstavleniy o buduchem otsovstve u yunoshey s raznoy нравственной ориентацией личности // Vestnik Yujno-Uralskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. 2021. № 5 (165). S. 230–244.

Ozerina A. A., Rodionov G. A. Nauchnyy obzor sovremennykh psixologo-pedagogicheskix issledovaniy po probleme seksualnogo obrazovaniya // Psixologiya cheloveka v obrazovanii. 2020. T. 2, № 3. S. 288–293.

Rerke V. I., Glazkova T. V. Status psixologicheskoy intimnosti v yunosheskom vozraste: izucheniye i korrektsiya // Pedagogicheskiy IMIDJ. 2019. T. 13, № 3 (44). S. 476–488. DOI 10.32343/2409-5052-2019-13-3-476-488.

Savvina O. V. Problema otvetstvennosti za zdorovye v sovremennom mire // Filosofiya i obshchestvo. 2020. № 1 (94). S. 82–95.

MAKTAB TA'LIMIDA TA'LIM MUASSASALARIDA PSIXOLOGIK XIZMATNING O'RNI

Adilova Madina

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola ta'lim muassasalarida, xususan, maktab ta'limi kontekstida psixologik xizmatlarning hal qiluvchi rolini o'rganadi. Maqolada psixologik xizmatlarning ko'p qirrali funksiyalari va afzalliklari ko'rib chiqilib, ularning o'quvchilarning umumiy farovonligi va akademik muvaffaqiyatini oshirishdagi ahamiyati yoritilgan. Maktab psixologlari, maslahatchilari va boshqa ruhiy salomatlik mutaxassislari tomonidan taqdim etiladigan xizmatlar va tadbirlarning xilma-xilligini ko'rib chiqish orqali ushbu maqola o'quvchilarning psixologik va hissiy ehtiyojlarini akademik bilan bir qatorda birinchi o'ringa qo'yadigan ta'limga yaxlit yondashuv muhimligini ta'kidlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Psixologik xizmatlar, Maktab ta'limi, Maktab psixologlari, Maslahat, Akademik yutuqlar, Hissiy farovonlik, Ijtimoiy rivojlanish, Inqirozga aralashuv, Baholash va baholash, Profilaktika dasturlari

РОЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В ШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Адилова Мадина

преподаватель Джизакского филиала Национального университета Узбекистана имени -Мирзо Улугбека.

Абстракт: В данной исследовательской работе рассматривается решающая роль психологических служб в образовательных учреждениях, особенно в контексте школьного обучения. В статье рассматриваются многогранные функции и преимущества психологических услуг и подчеркивается их важность в повышении общего благополучия и академических успехов студентов. Рассматривая разнообразие услуг и вмешательств, предоставляемых школьными психологами, консультантами и другими специалистами в области психического здоровья, эта статья подчеркивает важность целостного подхода к образованию, который отдает приоритет психологическим и эмоциональным потребностям учащихся наряду с академическими потребностями.

Ключевые слова: Психологические услуги, Школьное образование, Школьные психологи, Консультирование, Академическая успеваемость, Эмоциональное благополучие, Социальное развитие, Кризисное вмешательство, Оценка и оценка, Программы профилактики.

THE ROLE OF PSYCHOLOGICAL SERVICES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN SCHOOL EDUCATION

Adilova Madina

teacher of the Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek.

Abstract: This scientific article explores the pivotal role of psychological services in educational institutions, specifically within the context of school education. The article delves into the multifaceted functions and benefits of psychological services, highlighting their significance in enhancing the overall well-being and academic success of students. By examining the diverse range of services and interventions offered by school psychologists, counselors, and other mental health professionals, this article aims to underscore the importance of a holistic approach to education that prioritizes students' psychological and emotional needs alongside their academic

Keywords: Psychological services, School education, School psychologists, Counseling, Academic achievement, Emotional well-being, Social development, Crisis intervention, Assessment and evaluation, Prevention programs

Kirish: Ta'lim inson taraqqiyoti va jamiyat taraqqiyotining asosi bo'lib, uning asosiy maqsadi insonda bilim, ko'nikma va shaxsiy o'sishni rivojlantirishdan iborat. Biroq, akademik mukammallikka intilish ta'limning faqat bir jihati bo'lib, unga erishish o'quvchilarning psixologik va hissiy holati bilan

chambarchas bog'liq. Ushbu o'zaro bog'liqlikni tan olgan ta'lim muassasalari maktab ta'limining ajralmas tarkibiy qismi sifatida psixologik xizmatning muhimligini tobora ko'proq ta'kidlamogda.

Zamonaviy ta'lim landshaftida maktablarning roli bilimlarni oddiy uzatishdan tashqari jarayonda ham rivojlanadi. Endi maktablar o'quvchilarning jismoniy, hissiy va psixologik o'sishini ta'minlovchi muhitni ta'minlashi kutilmoqda. Istiqboldagi bu o'zgarish o'quvchining farovonligi uning o'rganish qobiliyatidan alohida emas, balki samarali o'rganishning muhim sharti ekanligini tan oladi. Binobarin, ta'lim muassasalari o'z o'quvchi-yoshlarining turli ehtiyojlarini har tomonlama qondirish uchun psixologik xizmatlarga murojaat qildilar.

Ta'lim muassasalaridagi psixologik xizmatlar ko'plab funksiyalar va tadbirlarni o'z ichiga oladi. Ushbu xizmatlar odatda o'qitilgan mutaxassislar, jumladan maktab psixologlari, maslahatchilar va ijtimoiy ishchilar tomonidan taqdim etiladi, ular o'qituvchilar, ota-onalar va o'quvchilar bilan birgalikda qo'llab-quvvatlovchi va qulay o'quv muhitini yaratish uchun ishlaydi.

Psixologik xizmatlar ko'lami o'rganishdagi nuqsonlarni aniqlash uchun baholashni, hissiy va xulq-atvor muammolarini hal qilish uchun maslahat berishni, kerak bo'lganda inqirozga aralashuvni, manfaatdor tomonlar bilan maslahatlashishni va profilaktika dasturlarini amalga oshirishni o'z ichiga oladi.

Psixologik xizmatlarning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarning hissiy tartibga solish, motivatsiya va xatti-harakatlarini kuchaytirish orqali o'quv yutuqlarini oshirishdir. Tadqiqotlar doimiy ravishda tegishli psixologik yordam olgan o'quvchilar akademik muvaffaqiyatga erishish uchun yaxshi jihozlanganligini ko'rsatmoqda. Bundan tashqari, psixologik xizmatlar o'quvchilarning ijtimoiy va hissiy rivojlanishiga hissa qo'shadi, ularni empatiya, nizolarni hal qilish va samarali muloqot qilish kabi muhim hayotiy ko'nikmalar bilan qurollantiradi.

Ushbu maqolada maktab ta'limida psixologik xizmatning ko'p qirrali funktsiyalari va afzalliklari o'rganiladi. Psixologik xizmatlar o'quv natijalaridan tashqariga chiqib, o'quvchilarning umumiy farovonligini oshirishga va ularni murakkab va dinamik dunyoda rivojlanishi uchun zarur vositalar bilan ta'minlashiga urg'u beradi. Psixologik xizmatlarning muhim tarkibiy qismlari va ularning o'quvchilarga ta'sirini o'rganib, ushbu maqola akademik rivojlanish bilan birga psixologik va hissiy ehtiyojlarni birinchi o'ringa qo'yadigan ta'limga yaxlit yondashuvning ahamiyatini ta'kidlaydi.

Psixologik xizmatlar doirasi:

Ta'lim muassasalaridagi psixologik xizmatlar turli xil va keng qamrovli funktsiyalarni o'z ichiga oladi, ularning barchasi o'quvchilarning turli xil psixologik, hissiy va xulq-atvor ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan. Ushbu xizmatlar maktab psixologlari, maslahatchilar, ijtimoiy ishchilar va boshqa ruhiy salomatlik bo'yicha mutaxassislarni o'z ichiga olgan malakali mutaxassislar jamoasi tomonidan taqdim etiladi. Psixologik xizmatlar ko'lamini bir necha asosiy yo'nalishlarga bo'lish mumkin:

Baholash;

Psixologik xizmatlarning asosiy jihati o'quvchilarni baholash va baholashdir. Bu jarayon o'quvchining kognitiv, hissiy va xulq-atvor faoliyatini tushunish uchun tizimli ravishda axborot yig'ishni o'z ichiga oladi. Asosiy tarkibiy qismlarga quyidagilar kiradi:

Psixo-ta'limni baholash: Bu o'quvchilarning o'quv yutuqlariga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan o'ziga xos ta'limda nuqsonlari yoki kognitiv nuqsonlari bo'lgan o'quvchilarni aniqlash uchun baholashni o'z ichiga oladi.

Hissiy va xulq-atvorni baholash: Bu baholashlar o'quvchining farovonligi va akademik faoliyatiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan hissiy va xatti-harakatlar muammolarini aniqlashga qaratilgan.

Standartlashtirilgan test: Psixologlar va maslahatchilar kognitiv qobiliyatlarni, hissiy faoliyatni va akademik taraqqiyotni baholash uchun standartlashtirilgan testlarni o'tkazadilar. Ushbu testlar ta'lim buzilishlarini, hissiy buzilishlarni va boshqa holatlarni tashxislashda yordam beradi.

Maslahat va terapiya:

Psixologik xizmatlar o'quvchilar duch kelishi mumkin bo'lgan shaxsiy, hissiy va xulq-atvor muammolarini hal qilish uchun individual va guruhli maslahatlar beradi. Ta'sir doirasining ushbu jihati quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Individual maslahat: Anksiyete, depressiya, stress, qayg'u yoki shaxslararo nizolar kabi muammolarni hal qilish uchun maslahatchi yoki psixolog bilan yakkama-yakka sessiyalar.

Guruh maslahati: Tengdoshlar bilan munosabatlar, g'azabni boshqarish yoki giyohvand moddalarni

suiiste'mol qilish kabi muayyan masalalarga qaratilgan guruh sessiyalari. Guruh maslahati tengdoshlarni qo'llab-quvvatlash va malaka oshirish imkoniyatlarini beradi.

Terapevtik aralashuvlar: Travma, travmadan keyingi stress buzilishi (TSSB) yoki boshqa og'ir ruhiy salomatlik holatlari bilan shug'ullanadigan o'quvchilarga maxsus terapevtik aralashuvlar taklif qilinishi mumkin.

Inqirozga aralashish:

Psixologik xizmatlar maktab jamoasidagi favqulodda vaziyatlar va inqirozlarga javob berishda muhim rol o'ynaydi. Bunga quyidagilar kiradi:

Darhol yordam: baxtsiz hodisalar, tabiiy ofatlar yoki zo'ravonlik harakatlari kabi travmatik hodisalardan keyin o'quvchilar va xodimlarga darhol hissiy yordam ko'rsatish.

Xavfni baholash: Inqirozga duchor bo'lishi mumkin bo'lgan o'quvchilarning o'ziga yoki boshqalarga zarar etkazish xavfini baholash va baholash.

Ixtisoslashgan xizmatlarga murojaat qilish: Agar kerak bo'lsa, o'quvchilarni intensiv qo'llab-quvvatlash uchun tashqi ruhiy salomatlik xizmatlariga yoki inqirozga aralashish guruhlariga yuborish.

Maslahat:

Maktab psixologlari va maslahatchilari o'quvchilarning ehtiyojlarini qondirish uchun samarali strategiyalarni yaratish uchun o'qituvchilar, ota-onalar va ma'murlar bilan muntazam hamkorlik qiladilar. Ushbu hamkorlik jihati quyidagilarni o'z ichiga oladi:

O'qituvchilar maslahati: o'qituvchilarga sinfni samarali boshqarish usullari, xulq-atvor aralashuvi va turli xil ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash strategiyalari bo'yicha maslahat berish.

Ota-onalar bilan maslahatlashish: Bolalarning xulq-atvori yoki hissiy muammolarini boshqarish strategiyalarini ishlab chiqish va tashqi yordam uchun resurslarni ta'minlash uchun ota-onalar bilan ishlash.

Profilaktika dasturlari:

Profilaktika dasturlari o'quvchilar o'rtasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni faol hal qilish uchun mo'ljallangan. Bu dasturlarga quyidagilar kiradi:

Bezorilikning oldini olish: Xavfsiz va inklyuziv maktab muhitini yaratish uchun bezorilikka qarshi dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish.

Giyohvand moddalarni suiiste'mol qilishning oldini olish: o'quvchilarni giyohvandlik bilan bog'liq xavflar haqida ma'lumot berish va sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish.

Ijtimoiy va hissiy ta'lim (SEL): O'quvchilarning hissiy intellektini, o'zini o'zi anglash va shaxslararo munosabatlarni rivojlantirish uchun SEL tashabbuslarini o'quv dasturiga integratsiya qilish[1].

Umuman olganda, ta'lim muassasalarida psixologik xizmatlar ko'lam juda katta va o'quvchilarning noyob ehtiyojlarini qondirish uchun mo'ljallangan turli xizmatlar va tadbirlarni o'z ichiga oladi. Ushbu xizmatlar ijobiy maktab muhitini targ'ib qilish, o'quvchilarning hissiy farovonligini oshirish va ularning ilmiy yutuqlarini oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Akademik yutuqlar va psixologik xizmatlar:

Ta'lim muassasalaridagi o'quv yutuqlari va psixologik xizmatlar o'rtasidagi munosabatlar ularning rolining muhim jihati hisoblanadi. Psixologik xizmatlar o'quvchilarning psixologik va hissiy ehtiyojlarini qondirish orqali akademik muvaffaqiyatlarini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Bu erda biz psixologik xizmatlarning akademik yutuqlarga qanday hissa qo'shayotganini ko'rib chiqamiz:

Psixologik xizmatlar o'quvchilarga hissiy tartibga solishning samarali strategiyalarini ishlab chiqishga yordam beradi. O'quvchilar o'zlarining his-tuyg'ularini boshqara olsalar, ular akademiklar bilan bog'liq stress va bosimlarni engish uchun yaxshi jihozlangan. Hissiy tartibga solish diqqatni jamlash, e'tibor va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini yaxshilashga yordam beradi, bularning barchasi akademik muvaffaqiyat uchun zarurdir[2].

Kengaytirilgan motivatsiya:

Psixologik xizmatlar tomonidan taqdim etiladigan maslahatlar va maqsadlarni belgilash aralashuvi o'quvchilarning akademik muvaffaqiyatga bo'lgan motivatsiyasini sezilarli darajada oshirishi mumkin. O'quvchilar aniq maqsad tuyg'usiga ega bo'lsa va erishish mumkin bo'lgan akademik maqsadlarni qo'ygan bo'lsa, ular o'z o'qishlarida davom etishlari va qiyinchiliklarga bardosh berishlari mumkin[3].

Xulq-atvor muammolarini kamaytirish:

Ko'pgina o'quvchilar o'quv muhitini buzishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlar muammolariga duch

kelishadi. Psixologik xizmatlar ushbu muammolarni maslahat, xatti-harakatlarga aralashuv rejalari va ijtimoiy ko'nikmalarni o'rgatish orqali hal qiladi. Natijada o'quvchilar sinfda to'g'ri xulq-atvorni saqlab, o'zlari va tengdoshlari uchun qulayroq o'quv muhitini yarata oladilar[4].

Erta aniqlash va aralashuv:

Maktab psixologlari tomonidan o'tkaziladigan psixologik baholash o'rganishdagi nuqsonlarni, diqqat etishmasligini va o'quv rivojlanishidagi boshqa to'siqlarni erta bosqichda aniqlashi mumkin. Erta aniqlash ixtisoslashtirilgan ta'lim, individuallashtirilgan ta'lim rejalari (IEP) yoki turar joy kabi o'z vaqtida choralar ko'rish imkonini beradi, bu esa ushbu qiyinchiliklarning akademik yutuqlarga ta'sirini yumshatadi.

Sinov tashvishlarini kamaytirish:

Psixologik xizmatlar, shuningdek, o'quvchilarga akademik muvaffaqiyatga to'sqinlik qiluvchi test tashvishlarini boshqarishga yordam beradi. Gevşeme texnikasi, stressni boshqarish strategiyalari va kognitiv-xulq-atvorli aralashuvlar orqali o'quvchilar imtihonlar va standartlashtirilgan testlar bosimini yaxshiroq engishlari mumkin, natijada ularning ish faoliyatini yaxshilaydi.

O'qish qobiliyatlari va vaqtni boshqarish:

Psixologik xizmatlar ko'pincha o'quvchilarga samarali o'rganish ko'nikmalarini va vaqtni boshqarish strategiyasini o'rgatishni o'z ichiga oladi. Ushbu ko'nikmalar o'quvchilarga o'z ishlarini tartibga solish, ustuvorliklarni belgilash va o'qish tartiblarini optimallashtirish imkonini beradi, bu ularning ma'lumotni qabul qilish va saqlash qobiliyatini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Ijtimoiy va hissiy ta'lim (SEL):

Ko'pgina ta'lim muassasalari psixologik xizmatlar ko'magida SEL dasturlarini o'z o'quv rejalariiga kiritadilar. SEL dasturlari o'quvchilarga o'z-o'zini anglash, empatiya, nizolarni hal qilish va mas'uliyatli qarorlar qabul qilish kabi muhim hayotiy ko'nikmalarni o'rgatadi. Bu ko'nikmalar nafaqat ularning hissiy farovonligiga hissa qo'shadi, balki ularning tengdoshlari va o'qituvchilari bilan o'zaro munosabatlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, yanada ijobiy ta'lim muhitini yaratadi[5].

Ota-onalarning ishtiroki va yordami: Psixologik xizmatlar ko'pincha ota-onalarni akademik muammolarni hal qilish jarayoniga jalb qiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'quv yutuqlarini rag'batlantirishda psixologik xizmatlarning rolini oshirib bo'lmaydi. Ushbu xizmatlar bevosita akademik muammolarni hal qilishdan tashqarida va o'quvchilarning hissiy va psixologik farovonligini oshirishga qaratilgan. O'quvchilarni his-tuyg'ularini boshqarish, to'siqlarni bartaraf etish va samarali o'rganish strategiyalarini ishlab chiqish uchun zarur vositalar bilan jihozlash orqali psixologik xizmatlar o'quvchilarning akademik rivojlanishi uchun poydevor yaratadi. Akademik muvaffaqiyat va hissiy farovonlik bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, psixologik xizmatlar o'quvchilarning o'qishlarida ham, hayotlarida ham ustun bo'lishlari uchun zarur yordamga ega bo'lishlarini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Maktab ta'limi kontekstida ta'lim muassasalarida psixologik xizmatning o'rni shubhasiz ajralmasdir. Ushbu maqola psixologik xizmatlarning ko'p qirrali funktsiyalari va afzalliklarini o'rganib chiqdi va ularning o'quvchilar uchun yaxlit va qulay ta'lim muhitini yaratishdagi ahamiyatini ta'kidladi. Baholash va baholashdan inqirozga aralashishgacha, maslahat berishdan profilaktika dasturlarigacha, psixologik xizmatlar o'quvchilarning akademik muvaffaqiyati va umumiy farovonligini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Psixologik xizmatlar o'quv yutuqlari va hissiy farovonlik chorrahasida ishlaydi. Ular o'quvchining akademik muvaffaqiyatga erishish qobiliyati ularning psixologik va hissiy holati bilan chambarchas bog'liqligini tan oladilar. O'quvchilarning xilma-xil ehtiyojlarini qondirish orqali, bu xizmatlar o'quvchilarga nafaqat to'g'ridan-to'g'ri qiyinchiliklarni engishga yordam beradi, balki ularni sinfdan tashqarida ham xizmat qiladigan muhim hayotiy ko'nikmalar bilan jihozlaydi.

Ushbu maqoladan asosiy xulosalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Yaxlit yondashuv: Psixologik xizmatlar o'quvchilarning psixologik va hissiy ehtiyojlarini akademik rivojlanish bilan bir qatorda hal qilish muhimligini tan oladigan ta'limga yaxlit yondashuvni targ'ib qiladi. Ushbu yondashuv o'quvchilarning turli xil tajriba va qiyinchiliklarga ega bo'lgan noyob shaxslar ekanligini tan oladi.

Erta aralashuv: Psixologik xizmatlar erta aniqlash va aralashuvda muhim ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchilar akademik yoki xulq-atvor muammolari yengib bo'lmaydigan to'siqlarga aylanishidan oldin kerakli yordamni olishlarini ta'minlaydi. O'z vaqtida choralar ko'rish uzoq muddatli akademik

muvaffaqiyatsizliklarning oldini oladi.

Hissiy tartibga solishni targ'ib qilish: O'quvchilarga hissiy tartibga solishning samarali strategiyalarini o'rgatish ularning stress va bosimni engish qobiliyatini oshiradi, natijada ularning konsentratsiyasini, e'tiborini va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini yaxshilaydi.

Motivatsiya va maqsadlarni belgilash: Psixologik xizmatlar o'quvchilarga aniq akademik maqsadlarni qo'yishda yordam berish va ularga erishish yo'lida ishlash uchun zarur ko'rsatmalar berish orqali ularning motivatsiyasini oshirishi mumkin.

Xulq-atvor muammolarini kamaytirish: Xulq-atvor muammolarini hal qilish orqali psixologik xizmatlar barcha o'quvchilarning o'qishlariga e'tibor qaratishlari va o'zlarining to'liq salohiyatlarini ro'yobga chiqarishlari uchun qulayroq sinf muhitini yaratadi.

Ijtimoiy va hissiy ta'lim: Ijtimoiy va hissiy ta'lim (SEL) dasturlari integratsiyasi empatiya, nizolarni hal qilish va mas'uliyatli qarorlar qabul qilish kabi muhim hayotiy ko'nikmalarni rivojlantiradi, bu ham hissiy farovonlik, ham akademik muvaffaqiyatga foyda keltiradi.

Ota-onalarni qo'llab-quvvatlash: jarayonga ota-onalarni jalb qilish o'quvchilarni qo'llab-quvvatlashga yanada kengroq yondashish imkonini beradi, chunki ota-onalar uyda muhim yordam ko'rsatishi va psixologik xizmatlar orqali o'rganilgan strategiyalarni mustahkamlashi mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, psixologik xizmatlarning ta'lim tizimiga integratsiyalashuvi shunchaki variant emas, balki zaruratdir. Buo'quvchilarimizning kelajakdagi farovonligi va muvaffaqiyatiga qo'yilgan sarmoyadir, ularning ilmiy sayohati ularning hissiy va psixologik rivojlanishidan ajralmas ekanligini tan oladi. Psixologik xizmatlarga ustuvor ahamiyat beradigan ta'lim muassasalari o'quvchilarning akademik va shaxsiy rivojlanishi uchun ijobiy, inklyuziv va tarbiyalovchi o'quv muhitini yaratish uchun yaxshiroq joylashadilar. Psixologik xizmatlarning maktab ta'limidagi rolini e'tirof etish va qadrlash o'quvchilarimiz va butun jamiyatning porloq kelajagini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Rossen, E., & Flinders, D. J. School Psychology: A Blueprint for Training and Practice III. Publisher. 2009. p 300

Schmidt, J. J. Counseling in Schools: Comprehensive Programs of Responsive Services for All Students. Английские страницы XVII, 363 Seiten Illustrationen [382] Год 2014

Weist, M. D., Evans, S. W., & Lever, N. A. (2003). Introduction: Advancing mental health practice and research in schools. In M. D. Weist, S. W. Evans, & N. A. Lever (Eds.), Handbook of school mental health: Advancing practice and research (pp. 1–7). Kluwer Academic/Plenum Publishers.

Gueldner, B.A., Feuerborn, L.A., & Merrell, K.W. (2020). Social and emotional learning in the classroom, second edition: Promoting mental health and academic success. The Guilford Press.

O'SMIRLARNING OILAVIY HAYOT VA UNDAGI NIZOLI VAZIYATLARGA NISBATAN IJTIMOIIY USTANOVKALARINI O'RGANISH NATIJALARI

*Ahmadov Shohruh Rahmatullo o'g'li
Buxoro davlat pedagogika instituti o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'smirlarda nizolar to'g'risidagi ijtimoiy tasavvurlar darajasini aniqlovchi ijtimoiy-psixologik usul va so'rovnomalardan foydalanilgan. Bundan tashqari ushbu ishimizda bolalarda oilaviy qadriyatlarga nisbatan ijobiy, pozitiv bahoni shakllantirish bilan bir qatorda, unda ro'y beradigan ayrim ziddiyatlar, bahslar va nizolarga nisbatan xolis, adekvat yondoshuvlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: oilaviy munosabatlar, oilaviy sikl, destruktiv, avtoritarizm, metodologiya, ong, qobiliyat, konflikt, genogramma, ijtimoiy qutb.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ УСТАНОВОК ПОДРОСТКОВ В ОТНОШЕНИИ СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ И КОНФЛИКТНЫХ СИТУАЦИЙ В НЕЙ

*Ахмадов Шохрух Рахматулло угли
Бухарский государственный педагогический институт учитель*

Аннотация: В данной статье использованы социально-психологические методики и анкеты, определяющие уровень социальных представлений о конфликтах у подростков. Кроме того, в данной работе проанализированы объективные, адекватные подходы к формированию у детей позитивной, позитивной оценки семейных ценностей, а также к некоторым конфликтам, спорам и конфликтам, которые в ней происходят.

Ключевые слова: семейные отношения, семейный цикл, деструктивность, авторитаризм, методология, сознание, способности, конфронтация, генограмма, социальный полюс.

THE RESULTS OF THE STUDY OF SOCIAL RAZORS OF ADOLESCENTS IN RELATION TO FAMILY LIFE AND CONFLICT SITUATIONS IN IT

*Ahmadov Shohruh Rahmatullo o'g'li
Bukhara State Pedagogical Institute teacher*

Annotation: This article uses a socio-psychological method and questionnaires that determine the level of social perceptions of conflict in adolescents. In addition, in this work, in addition to the formation of a positive, positive assessment of family values in children, impartial, adequate approaches to certain conflicts, arguments and conflicts that occur in it were analyzed.

Key words: family relationships, family cycle, destructive, authoritarianism, methodology, mind, ability, conflict, genogram, social pole.

Kirish. Psixologiya fanida oilaviy nizolarni o'rganishga jalb qilish zarurati quyidagi qarama-qarshilik bilan belgilanadi: bir tomondan, zamonaviy oila yadrog'a moyillik bilan ajralib turadi, bu keksa a'zolar oilasida ishtirok etishning pasayishiga va natijada avlodlarning hayotiy tajribasini o'z farzandlari va nabiralarga o'tkazish jarayonining uzilishiga olib keladi. Natijada, oila va undagi munosabatlar tizimiga bo'lgan qarashlar turli xil oila a'zolari orasida tubdan farq qiladi.

Boshqa tomondan, Dudina.S.Y ta'kidlaganidek, iqtisodiy vaziyatni beqarorlashtirish davrida global iqtisodiy inqiroz oqibatlarini bartaraf etish uchun yadro oilalarini kengaytirilgan oilalarga birlashtirish tendentsiyasi mavjud.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, oilaviy munosabatlar har doim ham bir tekisda silliq, risoladagidek kechavermaydi. Uy-ro'zg'or yumushlarini ado etish, er-xotinlik burchlari, ota-onaning farzandlar oldidagi majburiyatlari, farzandlarning kattalar oldidagi huquq va burchlarini ado etish jarayonida murakkab rollararo muomala va muloqot jarayonlari kechadiki, ularning deyarli barchasida shaxsiy va ijtimoiy manfaatlar to'qnashadi, ayrim xolatlarda fikr va qarashlardagi ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar, kelishmovchiliklar, anglashilmovchiliklar shaxslararo nizolar tarzida namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili.

Psixologiyada turli avlodlar vakillari o'rtasidagi munosabatlar muammosi bilan Alyoshina Y. E,

Dudina S.Y., Drujinin V. N, Spivakovskaya A.S., Stolin V.V. Shneyder L.B, Eidemiller E.G. va boshqalar shug'ullanishgan. ammo shuni ta'kidlash kerakki, psixologik fanda faqat oilalararo munosabatlarning ayrim jihatlari ushbu sohadagi tizimli bilimlar o'rganilmoqda hali ishlab chiqilmagan.

Psixologik adabiyotlarda tarbiyaviy funktsiyani amalga oshirishda turli xil oila a'zolari o'rtasidagi konstruktiv munosabatlarning alohida o'rni qayd etilgan. Dudina S.Y., Zotova L. E, Kraeva M. yu., Litvinova O. V, Rahmanina I. N va boshqalarning asarlarida o'smirning shaxsini shakllantirishda oila a'zolarining o'zaro ta'sirining roli qayd etilgan.

Hozirgacha soha mutaxassislaridan ko'pchiligi oila muammolarining qator qirralarini o'z ilmiy izlanishlarida o'rganganlar. O'smir yoshli bolalarda oilaviy nizolarga alo-qador ijtimoiy tasavvurlarning shakllanishi masalasi xorijlik ayrim psixologlar, xususan, D.Mayers, V.Kvinn, F.Zimbardo va boshqalarning tadqiqotlarida qisman yoritib berilgan. Shuningdek, umuman ijtimoiy tasavvurlar muammosi G.M. Andreyeva, S. Moskovisi, J.Jodyelyet, L.C.Kovar, P.S. Rosendlatt kabi rus hamda fransuz olimlari tomonidan ham muayyan darajada o'rganilgan. Shuningdek, oilaviy munosabatlar va ularning bolalar ruhiya-tiga ta'siri haqida ko'plab xorijlik olimlar o'rganishgan.

XX asrda yuz bergan insoniyatning yuksak darajada rivojlanishi, ya'ni ilmiy texnika taraqqiyoti, odamlardagi ma'lumotlilik darajasining o'sishi, ayollarning ishlab chiqarish faoliyatiga jalb qilinishi kabi qator voqealar oila-nikoh jarayonlariga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmadi. Shu sababdan ham respublikamizda boshqa mamlakatlar qatori oila-nikoh borasida muayyan muammolarining paydo bo'lishi, shaharlarda tug'ilish sur'atlarining kamayishi, nizoli va notinch oilalar toifasining paydo bo'lishi va rasmiy nikohlar barbod bo'lishi xolatlarining ko'payishi, oilalarning nuklearlashuvi (nuklear – er-xotin va bolalardan iborat bo'lgan oilalar), noto'liq oilalarning ortishi kabilar kuzatilmoqda.

Shu bois ham, hozirgi vaqtda oila mustahkamligi dolzarb muammo-lardan biri hisoblanib, soha mutaxassislarning diqqat e'tiborini o'ziga jalb qilib kelmoqda.

XX asrning boshida Amerikada o'tkazilgan qator izlanishlar asosida, bola ijtimoiylashuvi jarayonida otaning o'rniga xos bo'lgan quyidagi umumiy sifatlar qayd etildi:

Otasiz bolalar sonining ortib borayotganligi, oilada otaning kam bo'lishi;

Ota bilan bola o'rtasidagi muloqotning onanikiga nisbatan sezilarli darajada kamligi;

Pyedagogik nuqtai nazardan otalarning bilimsizligi, malakasizligi;

Bolaga, ayniqsa, kichik yoshlilarga g'amxo'rlik qilish malakasining otalarda kamligi va unga bo'lgan sovuqqon munosabat, layoqatsizlik.

Bu fikrga qo'shiluvchilarning soni sekin-astalik bilan G'arbiy Yevropa va yapon mutaxassislari orasida ham ortib bordi. Ular ham oila va uning tashqarisida ota va ona bajarayotgan faoliyatning, bolasi tomonidan idrok qilinishini o'rganishlari asosida, otaning mavqei tobora pasayib borayotganligini aniqlashga muvaffaq bo'lganlar. Ona otadan farqli ravishda, oila yumushlarini ko'p bajaruvchi, mehnatkash kishi sifatida idrok qilinadi. Otaning ko'chada bandligi mazmunidan bexabar bola, uyda uning kam faoliyat yuritayotganligi bois, oilaviy munosabatlardagi o'rni va mavqeni pastroq his qiladi.

Albatta, bu o'zgarishlar hozirgi davrdagi ota-onalar va bolalarning o'zaro munosabatlarida ham ma'lum yangilanishlar ro'y berayotganligini ko'rsatadi. Ajralishlar sonining ko'payishi, xususan, ota yoki ona individualligi ortib borayotgan hozirgi davr, tabiiyki, bola ongidagi nizolar to'g'risidagi tasavvurlarning almashinib borishini ta'minlaydi.

Shuningdek, ota-onasiz qolgan, yoki ulardan biri bilan birgalikda yashayotgan bolalar tasavvurlarining shakllanish jarayonida ham tom ma'nodagi muammolar mavjuddir. Lekin farzandlari bilan yolg'iz qolgan otalardan iborat noto'liq oila kam o'rganilgan. Masalan, Angliyalik T.Xipgreyv ma'lumotlariga ko'ra, yolg'iz ota-onalarning 12 foizinigina otalar tashkil etarkan.

Ma'lumki, yolg'iz ona hamda otalarga xos bo'lgan umumiy va farqli jihatlar mavjud bo'lib, ular quyidagilardir:

a) ikkala holat ham kattalarning o'z ijtimoiy muhitini, odamlar bilan muloqot doirasini toraytirishga sabab bo'ladi;

b) ikkala holatda ham oilada bolaga nisbatan ancha yumshoq va demokratik munosabat ustuvor bo'ladi;

v) yangi nikoh qurish murakkablashib, uning asosiy sababchisi – farzandlar hisoblanadi.

Bundan tashqari I.S. Kon, konfliktsiz o'zaro munosabatlarning tabiatini o'rganib, uni maxsus shkala

sifatida tasvirlaydi. Uning fikricha, bu shkalaning bir tomonida iliq, samimiy, yaqin munosabatlar bo'lsa, ikkinchi tomonida uzoq, sovuq, nizoli munosabatlar yotadi.

I.S. Kon kitobning "Bolalar va jamiyat", deb nomlangan bobida, bola ijtimoiylashuvi jarayonining oilaviy o'zaro munosabatlar bilan uzviy bog'liqligini asoslab bergan. Shuningdek, u turli madaniy-ma'rifiy muhitda bola tasavvurlari va ongining shakllanishini, "samimiyat – qattiqqo'llik" tamoyillarini namoyon bo'lishini etnopsixologik jihatdan tahlil etgan. Uning fikricha, har bir millatga xos bo'lgan farzand tarbiya-sidagi qattiqqo'llik, talabchanlik bolaning ijtimoiylashuviga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Muallifning ta'kidlashicha, faqatgina yaponlarga xos bo'lgan psixologiyada, bola tarbiyasi jarayonida ota-ona tomonidan beriladigan jazodan ko'ra, rag'batlantirish holati ko'proqdir.

Xulosa

O'smir yoshidagi bolaning oila, u bilan bog'liq qadriyatlar va oilaviy munosabatlar haqidagi bilimlari majmuasi hamda ularni shakllanganlik darajasi oilaviy nizolar haqida ijtimoiy tasavvurlar paydo bo'lishining muhim shartidir;

Nizolarning shakllanishiga oid tasavvurlar o'zgarmas, qotib qolgan psixologik ko'rsatkichlar bo'lmay, balki o'zgaruvchan, dinamik xususiyatga ega parametrlar hamdir;

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Bubnova, S.S. Shaxsning qadriyat yo'nalishlari psixologiyaning ko'p o'lchovli chiziqli bo'lmagan tizimi sifatida / S.S. Bubnova. // Psixologik jurnal, 1999 yil, 20-tom, 5-son. - 38-44-betlar.

Vishnevskiy, A. G. Rus oilasining evolyutsiyasi / A. G. Vishnevskiy // Ekologiya va hayot. - 2008. - No 8. - B. 8-13.

Darmodekhin S.V., Elizarov V.V. Oila va oila siyosati muammolari. / S.V. Darmodexin V.V. Elizarov V.V. // Ijtimoiy-siyosiy jurnal. -2010 yil. - № 10. - B.46-52.

Zritneva, E. I. Zamonaviy ijtimoiy-madaniy sharoitlarda bo'lajak oilaviy odamni tarbiyalash / E. I. Zritneva // TRTU yangiliklari. - 2006. - No 1(56). -BILAN. 3-8.

Chaldini R. Psixologiya vliyaniya / Per. s angl. SPb.: Piter, 2000.– S. 9.

Fitrat A. Oila yoki oila boshqarish tartiblari. // Ma'sul muharrir: D.A. Alimova. Tarj.: Sh. Vohidov / – T.: "Ma'naviyat", 1998. –B. 112.

BO‘LAJAK OFITSERLARDA MULOQOTCHANLIK XUSUSIYATLARINI EMPIRIK O‘RGANISH NATIJALARI

Alimardonov Zohid Shukurillaevich

O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti Xizmat faoliyatini tarbiyaviy-psixologik ta‘minlash kafedrası boshlig‘i, p.f.f.d.(PhD), dotsent

Annotatsiya. Maqolada bo‘lajak ofitser shaxsida muloqotchanlik xususiyatlarini rivojlanganlik darajasini empirik nuqtai nazardan o‘rganilishiga bag‘ishlanadi. Bunda bo‘lajak ofitser shaxsida muloqot xususiyatlarini namoyon bo‘lishini nazariy tahlili amalga oshirilgan. Shunga muvofiq kursantlarda muloqot xususiyatlarini o‘rganish maqsadida tadqiqot ishlari olib borilib, zaruriy xulosalar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: muloqot, muomala, kursant shaxsi, suhbatdoshni tushunish, o‘zaro munosabat, o‘zini o‘zi idrok etish, o‘zaro tushunish, refleksiya, shaxslararo munosabatlar, shaxslararo chegaralar, muloqotdagi xabarlarining xususiyatlari.

РЕЗУЛЬТАТЫ ЭМПИРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ ОБЩЕНИЯ БУДУЩИХ ОФИЦЕРОВ

Алимардонов Зоҳид Шукурлаевич

заведующий кафедрой воспитательно-психологического обеспечения служебной деятельности Университета общественной безопасности Республики Узбекистан, кандидат педагогических наук, доцент

Аннотация. Статья посвящена изучению уровня развития коммуникативных качеств у будущего офицера с эмпирической точки зрения. Проведен теоретический анализ проявления коммуникативных особенностей личности будущего офицера. Соответственно, с целью изучения особенностей общения курсантов была проведена исследовательская работа и сформулированы необходимые выводы.

Ключевые слова: общение, поведение, личность студента, понимание собеседника, взаимодействие, самовосприятие, взаимопонимание, рефлексия, межличностные отношения, межличностные границы, характеристики сообщений в общении.

RESULTS OF EMPIRICAL STUDY OF COMMUNICATION CHARACTERISTICS IN FUTURE OFFICERS

Alimardonov Zoxid Shukurillayevich

Doctor of Philosophy in Pedagogy (PhD), Associate Professor University of Public Security of the Republic of Uzbekistan

Abstract. The article is devoted to the study of the level of development of communication characteristics in a future officer from an empirical point of view. A theoretical analysis of the manifestation of communication characteristics in the personality of the future officer was carried out. Accordingly, in order to study the characteristics of communication in cadets, research work was conducted and the necessary conclusions were formed.

Key words: communication, treatment, personality of the student, understanding the interlocutor, interaction, self-perception, mutual understanding, reflection, interpersonal relations, interpersonal boundaries, characteristics of messages in communication.

KIRISH. Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichi, ta‘limning yangi paradigmasi mazkur muammoni yangi, yanada kengroq mazmun bilan to‘ldirishga xizmat qiladi. Jamoat xavfsizligini ta‘minlash yo‘nalishi kursantlari kommunikativ kompetentligining mohiyati va tuzilishini o‘rganish o‘zaro bir-biriga bog‘liq bo‘lgan ikkita darajasini ajratib ko‘rsatishga imkon beradi: birinchidan, kommunikativ kompetentlik bevosita muloqot jarayonida, inson xulq-atvorida namoyon bo‘lishi; ikkinchidan, pedagogik kommunikativ qadriyatlar, kursant kasbiy motivatsiyasining yo‘nalishi va o‘ziga xos xususiyatlari hamda uning muloqotga bo‘lgan ehtiyojini o‘zi ichiga oladi. Shu o‘rinda jamoat xavfsizligini ta‘minlash yo‘nalishi kursantlarining kasbini “kommunikativ” deb nomlash o‘rinli. Darhaqiqat, ularning faoliyati

amaliy ko'rinishga ega bo'lib, bu faoliyat asosini insonlar bilan samarali muloqot olib borish jarayoni tashkil qiladi. Mazkur kasbning muvaffaqiyati ko'p jihatdan kursantlarning shaxslararo o'zaro munosabatlari, insonlarning bir-birlarini idrok qilishi, muloqotga kirishuvchanlik kabi kommunikativ malakalarga bog'liq. Bundan tashqari ijtimoiy munosabatlar kuchayishi, muloqot maydonining kengayishi, shu bilan bog'liq aqliy faoliyatdagi ortiqcha yuklama muloqot jarayonidagi keskinlikni keltirib chiqaradi. Kommunikativ kompetentlikni yuqori darajada shakllanganligi kursant shaxsini jadal shaxslararo muloqot sharoitida yanada tayyor va himoyalangan qiladi.

METODLAR. Shuni ta'kidlash kerakki, kursantlarni muloqotga kirishga undaydigan motivlar, birinchi navbatda, muloqotga bo'lgan ehtiyojning o'zi emas, balki kursantlarning yetakchi faoliyati vazifalari va u tomonidan amalga oshiriladigan aniq sharoitlar bilan bog'liq bo'lgan ehtiyojdan kelib chiqadi. Universitet sharoitida kursantlarning yetakchi faoliyati o'quv va kasbiy faoliyat bo'lganligi sababli, shaxslararo muloqot motivlari uning nomidan vositachilik qiladi.

Tadqiqotning ishining maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda jamoat xavfsizligini ta'minlash yo'nalishi kursantlarida muloqot xususiyatlari qay darajada rivojlanishini tekshirishga harakat qildik. Buning uchun tanlab olingan sinaluvchilar guruhida "Muloqot xususiyatini diagnostika qilish (V.N.Nedashkovskiy) metodikasi" o'tkazildi.

NATIJALAR. Mazkur metodika bo'yicha olingan natijalar jadvalda ifodalandi.

1-jadval

Jamoat xavfsizligini ta'minlash yo'nalishi kursantlarida muloqot xususiyatlari o'rtasidagi interkorrelyatsion bog'liqlik

Muloqot xususiyatlar	Suhbatdoshni tushunish qobiliyati	O'zini idrok etish va tushunish qobiliyati (refleksiya)	Shaxslararo chegaralarni qurish qobiliyati	Muloqotdagi xabarlarining xususiyatlari
Suhbatdoshni tushunish qobiliyati	1	0,57**	0,38**	0,51**
O'zini idrok etish va tushunish qobiliyati (refleksiya)	0,57**	1	0,44**	0,56**
Shaxslararo chegaralarni qurish qobiliyati	0,38**	0,44**	1	0,42**
Muloqotdagi xabarlarining xususiyatlari	0,51**	0,56**	0,42**	1

Jadvalda keltirilgan natijalarga ko'ra, suhbatdoshni tushunish qobiliyati o'zini idrok etish va tushunish qobiliyati (refleksiya) bilan ($r=0,57$; $p \leq 0,01$), shaxslararo chegaralarni qurish qobiliyati bilan ($r=0,38$; $p \leq 0,01$), muloqotdagi xabarlarining xususiyatlari bilan ($r=0,51$; $p \leq 0,01$) yuqori darajada ahamiyatli aloqadorlikdadir. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, kursantlar jamoasida suhbatdoshni tushunish ko'nikmasini rivojlanishi ularda o'zini va o'zgalarni idrok etishiga, ularni tushunish malakalarini ortishiga hamda fikrlarni ifodalashda shaxslararo chegaralarni inobatga olish malakalari bilan o'zaro bog'liq ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Sinaluvchilar guruhida o'zini idrok etish va tushunish qobiliyati (refleksiya) suhbatdoshni tushunish qobiliyati bilan ($r=0,57$; $p \leq 0,01$), shaxslararo chegaralarni qurish qobiliyati bilan ($r=0,44$; $p \leq 0,01$), muloqotdagi xabarlarining xususiyatlari bilan ($r=0,56$; $p \leq 0,01$) yuqori darajada ahamiyatli bog'liq ekanligi empirik tadqiqot natijalari asosida aniqlandi. Ma'lumki, kursantlar guruhida suhbat jarayonida o'zini idrok etish va tushunish hissining yuzaga kelishi ulardagi muloqotning barcha xususiyatlari bilan ijobiy bog'liqlikka ega ekanligi qayd etildi.

Tekshiruv natijalariga ko'ra, shaxslararo chegaralarni belgilash qobiliyati suhbatdoshni tushunish

qobiliyati bilan ($r=0,38$; $p\leq 0,01$), o'zini idrok etish va tushunish qobiliyati (refleksiya) bilan ($r=0,44$; $p\leq 0,01$), muloqotdagi xabarlarining xususiyatlari bilan ($r=0,42$; $p\leq 0,01$) yuqori darajada ijobiy bog'liqlikka ega. Natijalardan ko'rinadiki, kursantlarda muloqot jarayonida shaxsiy chegaralarni belgilab olish ularda suhbat chog'ida o'zini o'zi adekvat idrok qilishga, sherigini fikrlarini tushungan holda munosabat bildirish malakasi rivojlanganligidan dalolat beradi.

Tadqiqot natijalariga bo'yicha, muloqotdagi xabarlarining xususiyatlari suhbatdoshni tushunish qobiliyati bilan ($r=0,51$; $p\leq 0,01$), o'zini idrok etish va tushunish qobiliyati (refleksiya) bilan ($r=0,56$; $p\leq 0,01$), shaxslararo chegaralarni belgilash qobiliyati bilan ($r=0,42$; $p\leq 0,01$) yuqori darajada ijobiy bog'liqlikka ega ekanligi kuzatildi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, kursantlar o'rtasida amalga oshiriladigan muloqotdan ko'zlangan asosiy maqsad ularda fan, tanlangan sohasiga nisbatan ma'lumot va axborotlar almashinishini nazarda tutadi va natijada tanlangan sohasiga mos kadrlar bo'lib yetishishlariga zamin hozirlaydi.

MUHOKAMA. Harbiy jamoalarning birdamligi, ularda qonuniy tartibni saqlash, harbiy intizom talablariga rioya qilish, bir kishilik qo'mondonlik va bo'ysunish munosabatlar madaniyati darajasiga bog'liq. Shuning uchun zamonaviy harbiy xizmatda odob-axloq va xizmatchilarning xulq-atvor madaniyati masalalariga katta e'tibor beriladi. Kursantlar jamoasining muvaffaqiyatli o'qishi va ishlashi uchun undagi munosabatlar muhim ahamiyatga ega. O'zaro antipatiya va yoqtirishlar, muloqotning hissiyligi va jadalligi hamda o'zaro ta'sirning boshqa shakllari kursantlar jamoasidagi munosabatlar samaradorligi va muloqot madaniyatiga turlicha ta'sir qiladi.

Harbiy oliy ta'lim muassasalari kursantlarining hayoti va faoliyatida shaxslararo muloqot muhim o'rin tutadi. Bu ularning birgalikdagi hayotidagi eng muhim bo'g'in, butun ijtimoiy-psixologik hodisalar tizimining asosini tashkil etadi. Asosan kursant kelajakdagi ofitser sifatida yashaydigan va rivojlanadigan jamoaning ahloqiy va psixologik muhitini belgilaydi. Muloqotning har qanday deformatsiyasi o'qish natijalariga, kursantlarning o'zini o'zi yaxshi his qilishiga va ularning harbiy-kasbiy shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Kursant jamoalarida shaxslararo muloqoti jarayonida axborot va ob'ektiv o'zaro ta'siri, ularning bir-biriga hissiy va ixtiyoriy munosabati jarayoni sifatida tushuniladi. Bu murakkab, ko'p qirrali hodisa bo'lib, har bir kursantning samarali birgalikdagi faoliyati va rivojlanishi uchun zarurdir.

Kursantlar tomonidan ma'lum maqsadlar uchun qilingan muloqotga mos keladigan natijalarga olib keladi, ammo ular kerakli natijalarga to'g'ri kelmasligi mumkin. Bundan tashqari, muloqot jarayonida boshqa, ko'zda tutilmagan va maxsus rejalashtirilmagan hodisalar ham rivojlanadi va natijalar sifatida paydo bo'ladi.

Kursantlarning shaxslararo muloqoti juda dinamik jarayondir. Kursantlar unga kirish uchun ma'lum motivlar bilan rag'batlantiriladi. Ular o'zlarining sheriklari / suhbatdoshlarning xulq-atvori va xatti-harakatlarini doimiy ravishda kuzatib borishlari va izohlashlari, ularga yetarli darajada javob berishlari, o'zlarini nazorat qilishlari kerak. Bu keskin e'tibor, kuzatuv, tezkor aql, hamkasblarning xulq-atvorlarini oldindan taxmin qilish qobiliyati, tezkor qaror qabul qilishni talab qiladi.

Bu jarayonda bir-biridan farq qiladigan juda ko'p sonli hodisalar mavjudligi shaxslararo muloqotning ma'lum bir tuzilishi mavjudligini ko'rsatadi. Aksariyat tadqiqotchilar ushbu tuzilmaning asosiylari idrok, axborot va interfaol komponentlar degan umumiy nuqtai nazarga ega.

Shu o'rinda muloqotning tuzilishini bunday hisobga olgan holda, uning eng muhim elementi motivatsion-maqsadli komponenti ko'zdan qochadi. Harbiy ta'lim muhitida ham, undan tashqarida ham muloqotga kirishib, kursantlar ham shaxsiy, ham ijtimoiy maqsadlarga intilishadi. Ular harbiy hayotning shartlari va talablaridan kelib chiqadi va muloqotning o'ziga xos motivlari bilan belgilanadi. Muloqotning tabiati, yo'nalishi va boshqa ko'rsatkichlarini aniqlaydigan motivlar mavjud. Ular insonning har qanday faoliyatida, shu jumladan, kommunikativ faoliyatida yetakchi o'rinni egallaydi. Ularsiz muloqotning tarkibiy qismlarini hech biri vaziyatga mos ravishda talqin qilinishi va tushunilishi mumkin emas. Muloqotning motivlari va maqsadlari bir-biriga kuchli ta'sir ko'rsatishi va bir-biri bilan chambarchas bog'liqligi sababli, muloqotning motivatsion-maqsadli tarkibiy qismi mavjudligini taxmin qilish maqsadga muvofiqdir. Uning mavjudligi kursantlarni muloqotga undaydigan ichki kuchlarni hisobga olish zarurligidan kelib chiqadi.

Ma'lumki, motivsiz va motivlashmagan muloqotning o'zi mavjud emas. Psixologik adabiyotlarda ta'kidlanganidek, muloqot "maqsadli va motivatsion jarayonlar tizimi" dir. Shaxslararo muloqotning

mohiyatini aniqlash uchun, deydi G.M.Andreeva [1], “faqat kommunikativ aktning tuzilishini bilishning o‘zi yetarli emas. Shuningdek, muloqotga kirishuvchilarning motivlarini, ularning maqsadlari, munosabatlari va boshqalarni tahlil qilish kerak”. Empirik ravishda, hatto, bitta harbiy xizmatchining boshqasiga eng oddiy salomlashishi ham aniq sabab bo‘lmasa ham, ba’zilariga bog‘liq ekanligi barchamizga ma’lum. Ushbu komponentning mavjudligini tasdiqlovchi qo‘shimcha dalil-bu psixologik tadqiqotlarda qayd etilgan muloqot motivlarining polisemiyasi va ko‘p qirraliligidir. Odatda, ob’ektiv faoliyatni tahlil qilishda, unga to‘sqinlik qiladigan ehtiyojning bir turi ajralib turadi. Muloqot polimotivativ xususiyatga ega. Uning motivlari nafaqat muloqotning o‘ziga bo‘lgan ehtiyoj bilan emas, balki turli xil ehtiyojlar bilan belgilanishi mumkin.

Hamkorlardan birining muloqot motivlari butun jarayonning tabiati va mazmunini to‘liq aniqlay olmaydi. Kommunikativ o‘zaro munosabatlarga kirishib, kursant boshqa tomondan o‘zi kabi ongli odam bilan uchrashadi. U har doim ham unga mos kelmaydigan o‘ziga xos aloqa motivatsiyasiga ega.

O‘z ehtiyojlari, muloqotda tashabbus ko‘rsatadigan kursantning qiziqishlari:

kursantni muloqotda tashabbus ko‘rsatishga yoki ishtirok etishga undaydigan sherikning ehtiyojlari va qiziqishlari;

birgalikda hal qilinadigan vazifalar bilan bog‘liq ehtiyojlar.

Unga qarab, muloqot jarayoni turli xil natijalarga olib kelishi mumkin: chinakam do‘stona muloqotni o‘rnatishdan tortib, ba’zi kursantlar bilan muloqotga kirishmaslik yoki ular bilan ziddiyatli muloqotgacha.

XULOSA. Metodika natijalariga ko‘ra, jamoat xavfsizligini ta’minlash yo‘nalishi kursantlarida muloqot xususiyatlari o‘rtasida ahamiyatli ijobiy aloqadorlik qayd qilinadi. Bu esa o‘z navbatida kursantlar jamoasini to‘laqonli rivojlanganligi hamda o‘zaro hamkorlikdagi faoliyatlarga nisbatan intilishlarni kuchli ekanligidan dalolat beradi.

Keltirilgan nazariy yondashuvlar va o‘tkazilgan empirik tadqiqotlarga asoslanib, quyidagi xulosalarni keltirib o‘tish maqsadga muvofiq:

-kursantlarda muloqotchanlik xususiyatlarini rivojlanishi ulardagi bilim darajasini oshishi, keng dunyoqarashga ega ekanligi hamda insoniy munosabatlar tizimiga faol kirisha olishlari bilan belgilanadi;

-kursantlarda muloqotchanlik xususiyatlari o‘rtasida yuqori darajada ijobiy korrelyatsion aloqadorlik mavjudligi empirik tadqiqotlar asosida aniqlandi;

-muloqot xususiyatlarini kursant shaxsida samarali rivojlanishi ulardagi kasbiy faoliyatining talablari va shaxs sifatlari bilan uzviy aloqadorlikda bo‘lishi isbotlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOT

Андреева Г.М. Социальная психология –М.: Аспект-Пресс, 2019.– 363 с.

BOLALARDA PSIXOSOMATIK BUZILISHLARNI KELTIRIB CHIQUARUVCHI OMILLARNING O'RGANILGANLIGI

Askarova Nargiza Abdivalievna.

Toshkent davlat amaliy fanlar universiteti, "Psixologiya" kafedrasida psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent v\b

Annotatsiya. Bolaning psixik salomatligini saqlash va mustahkamlash, jamiyatga moslashish qobiliyatini rivojlantirish eng muhim vazifalardandir. Hozirgi kunda psixosomatik buzilishlar oqibatida bolalarning nafas olish tizimi va ovqat xazm qilish organlarida kasalliklar ko'payib bormoqda.

Kalit so'zlar. Psixosomatika, psixika, emotsiya, kasallik, depressiv buzilishlar, intellekt, shaxslararo munosabatlar, psixoterapiya, nevroz, hayot sifati.

ИЗУЧЕНИЕ ФАКТОРОВ ВЫЗЫВАЮЩИХ ПСИХОСОМАТИЧЕСКИЕ РАССТРОЙСТВА У ДЕТЕЙ

Аскарова Наргиза Абдивалиевна.

Ташкентский государственный университет прикладных наук, кафедра «Психология», доктор философских наук в области психологии, доцент

Аннотация. Сохранение и укрепление психического здоровья ребенка, развитие способности адаптироваться к обществу – одна из важнейших задач. В настоящее время из-за психосоматических расстройств увеличивается число заболеваний органов дыхания и пищеварения у детей.

Ключевые слова. Психосоматика, психика, эмоции, болезни, депрессивные расстройства, интеллект, межличностные отношения, психотерапия, неврозы, качество жизни.

STUDY OF FACTORS CAUSING PSYCHOSOMATIC DISORDERS IN CHILDREN

Askarova Nargiza Abdivalievna.

Tashkent State University of Applied Sciences, «Psychology» Department, Doctor of Philosophy in Psychology, Associate Professor, etc.

Abstract. Maintaining and strengthening the child's mental health, developing the ability to adapt to society is one of the most important tasks. Currently, due to psychosomatic disorders, diseases in the respiratory system and digestive organs of children are increasing.

Keywords. Psychosomatics, psyche, emotion, disease, depressive disorders, intelligence, interpersonal relations, psychotherapy, neurosis, quality of life.

Kirish. Psixosomatik kasalliklar - psixogen kasalliklar natijasida kelib chiqqan organlar va tizimlarning disfunktsiyasi, ba'zi tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, bolalar va o'smirlar sonining 10 dan 40 foizigacha bo'lgan bolalar va o'smirlar kasallanishida tobora muhim o'rin egallaydi. Psixogen kasalliklar va psixosomatik kasalliklar butun dunyo olimlari o'rtasida munozaralarga sabab bo'lmoqda. Ruhiiy va jismoniy salomatlik o'rtasidagi bog'liqlik qadimgi mutafakkirlar tomonidan qayd etilgan - Aristotel, Platon, Ibn Sino. Qadimgi diniy amaliyotlarda birinchi psixoterapevtik muolajalar paydo bo'lgan. Psixosomatik kasalliklar, organlar va tizimlarning disfunktsiyalari, psixogen sabablarga ko'ra yuzaga kelgan kasalliklar bolalar va o'smirlar orasida ortib borayotganini ko'rishimiz mumkin. Bu borada pediattrdan yordam so'raganlar orasida somatik shikoyatlarning 40-68 foizi ushbu kasalliklardan aziyat chekmoqda. Kasalxonada davolanayotgan bolalarning 80,9 foizida psixogeniyalar aniqlanadi, bemorlarning 40 foizida ular kasallikning sababi yoki uning kechishini og'irlashtiruvchi omil hisoblanadi.

Adabiyotlar taxlili. Ko'pincha bolalik davrida psixogen simptomlar nevroz shaklida namoyon bo'ladi. G'arbiy nemis tadqiqotchilari G. Nissen, P. Strunk (1989) bolalik davridagi nevrozlarni ikki guruhga ajratadi: asosan ruhiy belgilarga ega bo'lgan psixogen kasalliklar va somatik belgilar bilan psixogen kasalliklar. A.B. Smulevich, A.Yu. Aleksandrovskiylarning ta'kidlashicha, psixosomatika bilan og'rigan bolalar ko'pincha an'anaviy qo'llaniladigan terapiya usullarining samarasizligini boshdan kechiradilar, bu esa psixosomatikaning surunkalilashuviga, bolaning ijtimoiy moslasha olmasligiga, hayot sifatining pasayishiga, nogironlik va somatik kasallik tufayli nogironlikka olib keladi. Biroq, psixosomatik

kasalliklarning yoshga bog'liq xususiyatlari masalalari hal qilinmagan va ma'lumotlar etarli emas.

Tasavvurni faollashtiradigan maxsus usullardan foydalanish (guruh katatimik-tasavvur psixoterapiyasi), tanaga yo'naltirilgan bilan birlashtirilgan mashqlar eng adekvat usullar majmuasi bo'lishi mumkin psixosomatik kasalliklar uchun psixologik tuzatish (bronxial Astma)

Ayniqsa, oiladagi shaxslararo munosabatlarning ta'siri va ota-onalarning shaxs xususiyatlari, bolalarda psixosomatik kasalliklarning rivojlanishini keltirib chiqaruvchi omil sifatida yetarlicha o'rganilmagan. Bu omillarning barchasi bolalarda psixosomatik kasalliklarning o'z vaqtida tashxisi qo'yilmasligi yoki ularning ortiqcha tashxisiga olib kelishi mumkin. Psixosomatik kasalliklarning yuqori chastotasiga qaramay, bu tashxis amaliyotida juda kam uchraydi. Bu muammoni etarli darajada bilmaslik, mutaxassislarining yaxshi xabardor emasligi, psixosomatik kasalliklarni tasniflashda yagona yondashuvning yo'qligi dolzarb muammolaridan biridir. Ushbu vaziyat esa, bolalardagi klinik va psixologik ko'rinishlarni baholash, psixosomatik kasalliklarning rivojlanishi uchun xavf omillarini aniqlash va ularni bartaraf etish va oldini olishga differensial yondashuvni aniqlash uchun qo'shimcha tadqiqotlarni talab qiladi. Psixosomatik kasalliklarni aniqlash onalar va bolalar salomatligini muhofaza qilish uchun ayniqsa muhim hisoblanib, alohida yondashuvni talab qiladi.

O.V.Zalesskaya tomonidan astma bilan kasallangan o'smirlar ustida olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, tasavvurni faollashtiradigan maxsus usullardan foydalanish (guruh katatimik-tasavvur psixoterapiyasi), tanaga yo'naltirilgan bilan birlashtirilgan mashqlar eng adekvat usullar majmuasi bo'lishi mumkin. Olimaning fikricha, psixosomatik kasallik o'smirning tengdoshlar bilan muloqot intensivligining pasayishiga ta'sir qiladi, bolalarda xavotirlanish kuchayadi, mustaqillik va qiziqishning pasayishi kuzatiladi va o'quv faoliyatiga salbiy ta'sir qiladi. Ularning jismoniy va intellektual salohiyatisha salbiy ta'sir ko'rsatib, turli sharoitlarda ijtimoiy va psixologik moslashishda qiyinchiliklarga olib keladi.

Yu.F.Antropov (2002) bolalardagi barcha psixosomatik buzilishlar affektiv depressiv buzilishlar fonida yuzaga keladi, deb hisoblaydi. U ko'pincha maktab va o'smirlik davrida kuzatiladigan psixosomatik reaksiyalarni, psixosomatik holatlarni, o'rta va katta yoshdagi o'smirlik davridagi psixosomatik kasalliklarni aniqlaydi. Yu.F. Antropov 2002 yilda u bolalarda PSR ning yangi tasnifini taklif qildi unda PSR ajralib turadi: 1) ularning lokalizatsiyasi bo'yicha - anatomik va funktsional printsipga asoslangan; 2) patologik ko'rinishlarning sifat va miqdoriy xususiyatlariga ko'ra - psixosomatik reaksiyalar, holatlar, kasalliklar; 3) tarqalish bo'yicha - shartli ravishda monotizimli va politizimli psixosomatik (funktsional) buzilishlar (chunki bu nafaqat somatik, balki ruhiy sohaga ham ta'sir qiladi); 4) depressiv ko'rinishlarning klinik zo'ravonlik darajasiga ko'ra - subdepressiya, yashirin depressiya, o'rtacha depressiya (distimiya, disforiya) va og'ir depressiya; 5) depressiv buzilishlar genezisiga ko'ra - endogen, psixogen va qoldiq organik depressiya; 6) psixosomatik va unga hamroh bo'lgan affektiv (depressiv) buzilishlar asosidagi sifat belgilariga (sindromik tuzilishga) ko'ra - astenik, tashvishli, melanxolik, aralash.

D.N.Isaevning monografiyasida «Bolalardagi psixosomatik kasalliklar» (2005) eng ko'p uchraydigan shaxs buzilishlarini tasvirlaydi. Ular orasida izolyatsiya, tashvish, tashqi ogohlantirishlarga sezgirlikning oshishi, pessimizm va umidsizlikka moyillik, yuqori darajadagi intilishlar bilan past intellekt bor edi. Bundan tashqari, sub'ektning stressli vaziyatdan xabardorligi va unga moslashish qobiliyati alohida ta'kidlangan. Noqulay oila va boshqa mikroijtimoiy omillarning foni katta ahamiyatga ega. Bolaning sog'lig'ining holati, ko'pgina mualliflarning fikriga ko'ra, onaning sog'lig'iga bog'liqdir. Bolaning hissiy jihatdan mahrum bo'lishining sababi onaning ruhiy tushkunligi bo'lishi mumkin, bu esa onaning bolasidan voz kechishi va uni qarovsiz qoldirishi mumkin. Depressiv kasalliklarga chalingan onalar o'zlari bajaradigan ta'lim funktsiyalari sifatining pasayishini qayd etadilar. Bu bolada umidsizlikni (ko'ngilsizlikni) keltirib chiqaradi, ota-onaning maxsus uslubi bilan qo'llab-quvvatlanadi (avtoritarizm, bolaning ehtiyojlarini e'tiborsiz qoldirish, shu bilan birga haddan tashqari himoyalanih), bolada yashirin kemtiklik holatini yaratadi. Rollo May (2001) psixosomatik kasalliklarni bolalik davridagi ta'lim tizimlari bilan, aniqrog'i ularning buzilishi bilan bog'laydi. U bulimiyani onalarda bolalarni haddan tashqari himoya qilishning namoyon bo'lishi bilan bog'laydi va aksincha holat – anoreksiya, nervozni e'tiborning etishmasligi bilan bog'laydi.

Xulosa. Ushbu muammo yuzasidan o'tkazilgan adabiyotlar taxlili natijasida quyidagi xulosalar qilish mumkin.

Bolalardagi psixosomatik kasalliklar yoshga bog'liq xususiyatlarga ega: 1 yoshgacha - bu neyropatiya fonida, erta bolalik davridagi reaksiyalar, 1 yoshdan 3 yoshgacha - reaksiyalar va holatlar, 3 yoshdan oshgan bolalarda -bir vaqtning o'zida reaksiyalar va kasalliklar kuzatiladi. Bolalardagi

psixosomatik buzilishlarning klinik ko'rinishi asosan ovqat hazm qilish, yurak-qon tomir tizimining buzilishi bilan namoyon bo'ladi. Jumladan, nafas olish tizimlarida kasalliklar paydo bo'la boshlaydi. Vegetativ kasalliklari bo'lgan bolalarda psixosomatik kasalliklarning paydo bo'lishi va rivojlanishining xavf omillari - bu og'ir akusherlik tarixi, noqulay ijtimoiy omillar, onalarning shaxsiy xususiyatlari, ona-bola tizimidagi munosabatlarning buzilishi, bolalarni tarbiyalash tizimidagi buzilishlar bilan bog'liqdir.

Bolada ota-onalarning shaxsiy hayotidagi har qanday salbiy o'zgarishlar kasallik xavfini oshiradi va ba'zida faqat og'riqli ko'rinishlar oiladagi tartibsizlikning ifodasi bo'lishi mumkin. Oilaviy munosabatlardagi har qanday salbiy o'zgarishlar nafaqat bolani stressga moyil qiladi, balki uning individualligini rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Depressiyaga uchragan bolalar, oilaviy muammolar, ayniqsa somatik va psixonevrologik kasalliklar fonida, o'ziga ishonchsizlik, umidsizlik va foydasizlik tuyg'ularini boshdan kechiradilar. Bolalardagi somatik shikoyatlar davomiyligi va namoyon bo'lishiga ko'ra patologik affektga ekvivalent bo'lishi mumkin, bu har doim me'yordagi hissiy reaksiyalar bilan birga keladi.

Boshqacha qilib aytganda, somatik shikoyatlar komorbid psixogen kasalliklarga ishora qiladi. Vegetativ disfunktsiyalarning rivojlanishida asosiy rol neyropatik sharoitlar va miya-organik etishmovchilik fonidagi uzoq muddatli psixotravmatik vaziyatlarga tegishli. Bolalarda psixosomatik kasalliklar bilan nevrozlarning rivojlanishining tegishli omillari oiladagi nizolar, noto'g'ri tarbiya va ota-onalar tomonidan bolaning imkoniyatlariga nisbatan haddan ortiq yuqori talablardir. Shaxs bunga psixologik kompensatsiya mexanizmlarini shakllantirish orqali javob beradi, chunki travmatik tajribalardan «qochish», ularni turli xil faoliyat turlari bilan bostirish, travmatik vaziyatga bevosita qarshilik ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Антропов Ю.Ф., Шевченко Ю.С. Психосоматические расстройства у детей и патологические привычные действия у детей и подростков. - М., Издательство Ин-та Психотерапии, 2000. – 304 с.
2. О.В.Залеская. Особенности образа тела у подростков с психосоматической патологией на примере бронхиальной астмы. Автореф. дис. к.п.н. Москва-2007.
3. Исаев Д.Н. Психосоматические расстройства у детей: руководство для врачей. - СПб.: Питер, 2000. – 512 с.
4. Л.Р.Нурлыгаянова. Психосоматические расстройства у детей с неврозами. Автореф. дис. к.м.н. Уфа – 2010.
5. Abdivalyevna, A. N. (2023). Psychoprophylaxis Of Depressive Situations In Crisis Situations. Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 21, 1-4.
- 6.8. Аскарова, Н. А. (2022). Влияние родительского отношения на психологическое здоровье детей.
9. 10. Аскарова, Н. (2021). Диккат етишмаслиги синдромли ва гиперактив болаларда эмоционал соҳа коррекциясининг асосий методлари. Общество и инновации, 2(10/S), 548-554.
11. 12. Аскарова, Н. А. (2019). Синдром дефицита внимания и гиперактивности—как одна из проблем готовности к школе. Вестник интегративной психологии.

IJTIMOY VA HISSIY KOMPETENTLIKNING NAMOYON BO'LISHI

Ataxo 'jayeve Shaxlo Anvarovna

University of Business and Science NOTM Pedagogika va psixologiya kafedrasida dotsenti,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD.

Annotatsiya. Ijtimoiy kompetentsiyani o'rganish insonning ijtimoiy xulq-atvorini o'rganishning eng muhim yo'nalishlaridan biridir. Maqolada ijtimoiy kompetentsiya bo'yicha o'tgan tadqiqotlarning yutuqlari pedagogik va psixologik nuqtai nazardan muhokama qilinadi va tahlil qilinadi. Ijtimoiy kompetentsiya tushunchasi va mazmuni aniqlanadi, keyin esa hissiy kompetentsiyaning tarkibiy qismlari va ularning funksiyalari ijtimoiy kompetentsiya faoliyatining muhim omillari sifatida muhokama qilinadi. Ijtimoiy ko'nikma va qobiliyatlarni tahlil qilish va o'lchash amaliyotining tavsifi. Ijtimoiy ko'nikmalar va bilimlarni rivojlantirish uchun qo'llaniladigan usullarni muhokama qilish maqolani yakunlaydi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy kompetentsiya, hissiy kompetentsiya, ijtimoiy mahorat, ijtimoiy qobiliyat.

ДЕМОНСТРАЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ И ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Атаходжаева Шахло Анваровна

University of Business and Science доцент кафедры педагогики и психологии, кандидат психологических наук, PhD.

Аннотация. Изучение социальной компетентности является одним из важнейших направлений изучения социального поведения человека. В статье обсуждаются и анализируются достижения прошлых исследований социальной компетентности с педагогической и психологической точки зрения. Определяется понятие и содержание социальной компетентности, а затем обсуждаются компоненты эмоциональной компетентности и их функции как важные факторы деятельности социальной компетентности. Описание практики анализа и измерения социальных навыков и способностей. Статья завершается обсуждением методов, используемых для развития социальных навыков и знаний.

Ключевые слова: социальная компетентность, эмоциональная компетентность, социальный навык, социальные способности.

DEMONSTRATION OF SOCIAL AND EMOTIONAL COMPETENCE

Atakhujaeva Shakhlo Anvarovna

University of Business and Science NHEU Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology, Doctor of Philosophy in Psychology, Ph.D.

Abstract. Studying social competence is one of the most important areas of studying human social behavior. The article discusses and analyzes the achievements of past research on social competence from a pedagogical and psychological point of view. The concept and content of social competence is defined, and then the components of emotional competence and their functions are discussed as important factors of social competence activity. Description of the practice of analysis and measurement of social skills and abilities. A discussion of methods used to develop social skills and knowledge concludes the article.

Key words: social competence, emotional competence, social skill, social ability.

Kirish. Ijtimoiy kompetentsiya insonning ijtimoiy xulq-atvorining eng ko'p o'rganiladigan sohalaridan biridir. So'nggi o'n yilliklarda ijtimoiy kompetentsiyani rivojlantirishni o'rganish bo'yicha ta'lim tadqiqotlariga ko'proq e'tibor berilmoqda. Ijtimoiy kompetentsiya ta'limga tayyorgarlik ko'rish uchun tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda [1]. Ijtimoiy jihatdan barkamol shaxslar ixtiyoriy ta'limga ijobiy munosabatni rivojlantirish va oliy ta'limga moslashishda kam kompetent tengdoshlariga qaraganda ancha muvaffaqiyat qozonadilar. Bundan tashqari, ular yaxshi o'zlashtiradilar va ko'proq yutuqlarga erishadilar [2]. Ijtimoiy-emotsional ko'rsatkichlar, jumladan, o'qituvchilar bilan ijobiy munosabat, bog'lanish munosabatlari, his-tuyg'ularni bilish, his-tuyg'ularni tartibga solish qobiliyati, ijtimoiy ko'nikmalar maqomidan kelib chiqadigan o'zini o'zi boshqa tegishli o'zgaruvchilar, hatto oldingi akademik muvaffaqiyatlar ham nazorat qilinadi [3].

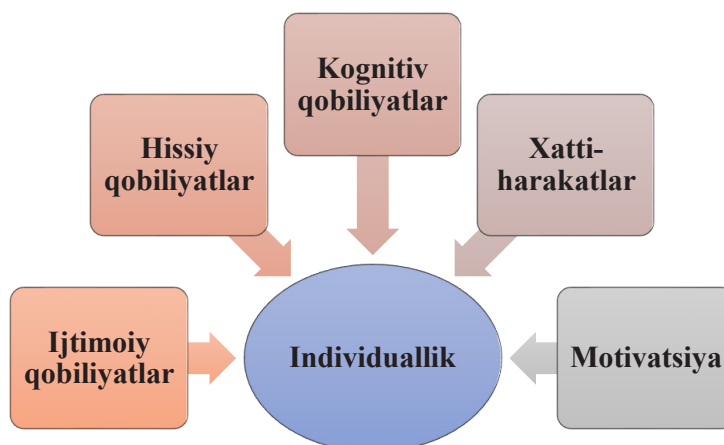
So'nggi paytlarda bu masala bo'yicha ko'proq kitoblar va tadqiqotlar nashr etilmoqda [4]. Bu ijtimoiy

ko'nikmalarni o'rgatishga qiziqishning ortishi bilan birga keldi ([5]. Shunga qaramay, oliy ta'limda o'qitish bilan birlashtirilgan ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan dasturlar yetarli emas va mavjud shaxslararo muammolarni bartaraf etishdan ko'ra stressning oldini olishga yo'nalgan [5].

Ijtimoiy va hissiy kompetentsiya

Ijtimoiy kompetentsiya

Ijtimoiy kompetentsiya - bu doimiy o'zgaruvchan tizim bo'lib, u ijtimoiy motivlar va ijtimoiy qobiliyatlardan iborat, ijtimoiy xatti-harakatni tashkil qilish va tizimning alohida elementlarining ishlashini qo'zg'atish funksiyasiga ega. Ijtimoiy qobiliyatlar tizimi oddiy va murakkab qobiliyatlar va ularning tarkibiy qismlaridan, ya'ni ko'nikmalar, tartiblar va shaxs tomonidan to'plangan ijtimoiy bilimlardan iborat [6]. Ijtimoiy xulq-atvorning samaradorligi ko'p jihatdan shaxsning ijtimoiy ko'nikmalar majmuasining sifati va miqdoriga bog'liq. To'plam qanchalik boy bo'lsa, shaxs ma'lum bir vaziyatni hal qilish uchun eng mos qobiliyatni faollashtirish imkoniyati shunchalik katta bo'ladi. Ijtimoiy kompetentsiya an'anaviy ravishda ijtimoiy qobiliyatlar, odatlar, ko'nikmalar va bilimlarning murakkab tizimi sifatida ta'riflangan. Argyle (1999) ta'rifi ko'ra, ijtimoiy kompetentsiya - bu ijtimoiy munosabatlarda kerakli effektini yaratishga imkon beradigan qobiliyat, ijtimoiy ko'nikmalarni egallash. Schneiderning yondashuvi (1993) juda o'xshash bo'lib, ijtimoiy kompetentsiya insonga tegishli ijtimoiy xulq-atvorni qo'llash imkonini beradi va shu bilan boshqalarga zarar yetkazmaydigan tarzda shaxslararo munosabatlarni kuchaytiradi. Rose-Krasnor (1997) ijtimoiy kompetentsiya konstruksiyasini o'zaro ta'sirda samaradorlik, qisqa va uzoq muddatli rivojlanish ehtiyojlarini qondiradigan uyushgan xatti-harakatlar natijasi sifatida belgiladi. Rose-Krasnorning ijtimoiy kompetentsiya modeli o'ziga xos ijtimoiy, hissiy va kognitiv qobiliyatlarni, xatti-harakatlar va motivatsiyalarni o'z ichiga oladi, ular birinchi navbatda individualdir.

1-rasm. Rose-Krasnorning ijtimoiy kompetentsiya modeli

Rivojlanayotgan shaxsning kognitiv, vosita va hissiy qobiliyatlari o'sishi turli xil ijtimoiy qobiliyatlarning o'sishiga yordam beradi (Rubin va Rose-Krasnor, 1992). Ushbu yondashuvda ijtimoiy kompetentsiya to'rtta umumiy ijtimoiy ko'nikmalar, tengdoshlar maqomi, munosabatlar muvaffaqiyati va funktsional maqsad-natijani baholashdan foydalangan holda amalga oshiriladi (Rose-Krasnor, 1997). Ularning hech biri aniq shaklda hissiy qobiliyatlarning ichki ruhiy yoki aloqador tomonlarini o'z ichiga olmaydi.

So'nggi o'n yilliklarda ko'plab tadqiqotchilar ijtimoiy kompetentsiyada hissiyotlar va hissiy muloqot qobiliyatlari haqida ko'proq tadqiqotlar olib bordilar [8]. Amy G. Halberstadt va uning hamkasblari (2001) kuzatganidek, hissiy tarkib ko'pincha o'zaro ta'sirning ma'nosini belgilaydi. Tuyg'ular ijtimoiy o'zaro ta'sirning ajralmas qismidir; dinamik jarayonlar sifatida ular boshqalar bilan munosabatlar tomonidan tuziladi va yaratiladi.

Dodge (1994) ijtimoiy kompetensiyada axborotni qayta ishlash mexanizmlari modelini ishlab chiqdi. Dodge fikriga ko'ra, «Ularning maqsadi, birinchi navbatda, ijtimoiy kompetensiyaning axborotni qayta ishlash aspektlarini ajratib ko'rsatishdir, shuning uchun affektiv ma'lumotni samarali yuborish va o'z ta'sirini bilish, tushunish va boshqarishga kamroq e'tibor beriladi». Dodge ijtimoiy kompetensiyaning ichki eksperimental jihatlarini va hissiy tajribaning haqiqiyliги muhimligini ta'kidlagan birinchi

nazariyotchi bo'lib, hissiy kompetentsiya «ijtimoiy ma'noda kontekstda mustahkamlangan»ligini ta'kidlaydi (1999, 2-bet). U ushbu jihatlarining qanday ifodalanishini aniqlashda madaniyatning rolini asos qilib ko'rsatadi.

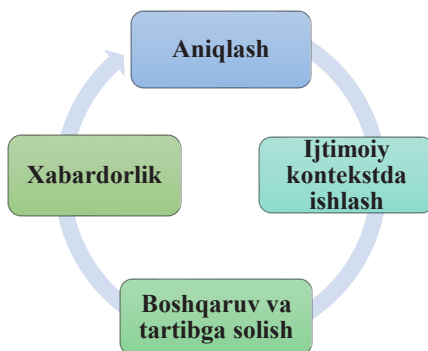
Hissiy qobiliyat

So'nggi o'n yillikda adabiyotda hissiy kompetentsiya tushunchasi paydo bo'ldi [3,5,7,8]. Emotsional kompetentsiyani o'rganuvchi tadqiqotchilar hissiy va ijtimoiy kompetentsiya bir-biri bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlaydilar. Shu bilan birga, ular hissiy kompetentsiya o'ziga xos tuzilish ekanligiga qat'iy ishonadilar va shuning uchun uni mustaqil hodisa sifatida tekshirish kerak [9]. Yaqin vaqtgacha tadqiqotlar asosan shaxslardagi ijtimoiy va hissiy kompetentsiya o'rtasidagi murakkab munosabatlarga va ularning ijtimoiy va hissiy rivojlanishi jarayonida bir-biriga qanday ta'sir qilishiga qaratilgan [10]. Hissiy kompetentsiya uchta asosiy komponentni o'z ichiga oladi:

- his-tuyg'ularni ifodalash;
- his-tuyg'ularni tushunish;
- his-tuyg'ularni boshdan kechirish [11].

Ijtimoiy munosabatlarda his-tuyg'ularning to'g'ri ifodalanishi birinchi darajali ahamiyatga ega bo'lib, shaxsning o'z salbiy va ijobiy his-tuyg'ularini boshqalarga yetkazish usuli ham uning munosabatlari evolyutsiyasiga ta'sir qiluvchi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Hissiy kompetentsiyaning ikkinchi komponenti hissiyotlarni tushunishdir. O'zining va boshqalarning his-tuyg'ularini tushunadigan bolalar va kattalar (masalan, yuz ifodalari qanday his-tuyg'ularni «yashirishini» aniqlay oladiganlar) bunday qobiliyatga ega bo'lmaganlarga qaraganda o'z munosabatlarida muvaffaqiyat qozonish ehtimoli ko'proq [11]. Uchinchi komponent - hissiyotlar tajribasi bo'lib, uning vazifasi har xil intensivlikdagi his-tuyg'ularni tan olish va tartibga solishdir. Bu ma'lum bir ijtimoiy maqsadga erishishda hissiy reaksiyalarni kuzatish, baholash va o'zgartirish uchun mas'ul bo'lgan barcha tashqi va ichki jarayonlarni o'z ichiga oladi (Tompson, 1994). Bundan tashqari, oldingi tadqiqotlar bolalik davrida his-tuyg'ularni samarali tartibga solish va ijtimoiy kompetentsiyaning rivojlanish darajasi o'rtasida kuchli bog'liqlik mavjudligini isbotladi [12].

Saarni ishiga asoslanib, Amy G. Halberstadt, Susanne A. Denham va Julie C. Dunsmore (2001) o'zlarining modeli uchun affektiv ijtimoiy kompetentsiya atamasini ishlatadilar. Mualliflar bu atamani tanladilar, chunki ular ta'sir va ijtimoiy o'zaro ta'sir o'rtasidagi yaxlit va dinamik aloqani ta'kidlamoqchi edilar. Affektiv ijtimoiy kompetentsiya uchta asosiy komponentdan iborat: affektiv xabarlarini yuborish, affektiv xabarlarini qabul qilish va ta'sirni boshdan kechirish. Har bir komponentda to'rtta qobiliyat mavjud:

2-rasm. Affektiv ijtimoiy kompetentsiyaning asosiy komponentsiyasi

(a) xabardorlik, (b) aniqlash, (c) ijtimoiy kontekstda ishlash va (d) boshqaruv va tartibga solish. Bu qobiliyatlar bolalar ulg'aygan sari ketma-ket rivojlanadi va o'z his-tuyg'ulari va ijtimoiy o'zaro munosabatlarda ko'proq tajribaga ega bo'ladi. Har bir qobiliyat har bir komponent ichida va komponentlar bo'ylab ierarxik tarzda bog'langan.

Ijtimoiy va hissiy kompetentsiyaning murakkab aloqasi ko'p jihatdan ochilmagan sohadir, ammo so'nggi bir necha yildagi tadqiqot natijalari ushbu muammoning muhimligini ko'rsatadi. Hissiy kompetentsiya ijtimoiy rivojlanishda hal qiluvchi rol o'ynaydi, deb taxmin qilish mumkin.

Ijtimoiy ko'nikmalar va qobiliyatlar. Ijtimoiy kompetentsiya turli xil ijtimoiy ko'nikma va qobiliyatlarga ega bo'lishdan iborat degan keng tarqalgan tezis ham tan olingan (Argyle, 1999).

Adabiyotda yuzdan ortiq ijtimoiy qobiliyatlar muhokama qilinadi, ulardan eng muhimi muloqot qobiliyatlari hisoblanadi. The

Og'zaki va og'zaki bo'lmagan aloqa signallarini to'g'ri qo'llash va talqin qilish, masalan, ko'z bilan aloqa qilish, turish, ijtimoiy masofa, yuz ifodalari va nutq ohanglari insonning shaxslararo munosabatlarda muvaffaqiyat qozonishi uchun juda muhimdir (Argyle, 1999). Ijtimoiy ko'nikmalar orasida Spens (1983) mikroijtimoiy va makroijtimoiy ko'nikmalar to'plamini ajratdi. Birinchisiga og'zaki va og'zaki bo'lmagan muloqot va ijtimoiy idrok kiradi; ikkinchisi empatiya, yordam berish, hamkorlik, altruizm va nizolarni hal qilish qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Ijtimoiy ko'nikmalarning asosiy xususiyatlaridan biri shundaki, ular o'rganish orqali erishiladi. Bundan tashqari, ijtimoiy ta'lim nazariyasi (Bandura, 1986) bolalarning ijtimoiy o'rganishiga taqlid qilish, mustahkamlash va modellashtirish eng ko'p ta'sir qilishini ko'rsatdi.

Ijtimoiy ko'nikmalarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular atrofdagi madaniyatning o'ziga xos talablarini aks ettiradi (Saarni, 1999). Ijtimoiy me'yorlardan chetga chiqishga kamroq yo'l qo'yadigan mamlakatlarda qabul qilingan ijtimoiy xulq-atvor me'yorlaridan chetga chiqishga yo'l qo'ymaslik uchun ota-onalar va bolalarga nisbatan ko'proq bosim mavjud. Og'zaki bo'lmagan aloqa signallarining aksariyati madaniyat bilan bog'liq. Ba'zi madaniyatlarda past ko'zlar ijtimoiy tashvish yoki uyatchanlik belgisi emas, balki hurmat belgisidir. Ba'zi madaniyatlarda qizlar yoki ayollar boshqalarga, xususan, katta yoshdagi erkaklarga juda to'g'ridan-to'g'ri qarasa, ular beadab hisoblanishi mumkin.

Bundan tashqari, madaniyat aksariyat madaniyatlarda mavjud bo'lgan signallarning ma'nosini o'zgartirishi mumkin. Turli madaniyatlarga mansub shaxsning ijtimoiy xulq-atvorida ham sezilarli farqlar kuzatilishi mumkin [15]. Yuqoridagi misollar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy xulq-atvor va uning tarkibiy qismlari, ijtimoiy ko'nikmalar ko'p jihatdan madaniyatga xosdir.

Hozirgi kunda O'zbekistonda o'qituvchilar uchun bir nechta ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish dasturlari mavjud. Buning asosiy sabablaridan biri shundaki, O'zbekiston ta'limi asosan ijtimoiy va hissiy ko'nikma va qobiliyatlarni rivojlantirish hisobiga kognitiv qobiliyat va qobiliyatlarga e'tibor qaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- Anderson, P. L. (2000). Using literature to teach social skills to adolescent with LD. *Intervention in School and Clinic*, 35, 271-279.
- Argyle, M. (1999). Development of social coping skills. In L. Frydenderg, (Ed.), *Learning to cope* (pp. 81-106). New York: Oxford University Press.
- Bandura, A. (1986). *Social learning theory*. London: Prentice Hall.
- Birch, S. H., & Ladd, G. W. (1997). The teacher-child relationship and children's early school adjustment. *Journal of School Psychology*, 35, 61-79. doi: 10.1016/j.jsp.2005.06.001
- Carlton, M. P. & Winsler, A. (1999). School readiness: The need for a paradigm shift. *School Psychology Review*, 28(3), 338-352.
- Chen, K. (2006). Social skills intervention for students with emotional/behavioral disorders: A literature review from the American perspective. *Educational Research and Reviews*, 1(3), 143-149.
- Cole, P. M. & Tan, P. Z. (2007). Emotion socialization from a cultural perspective. In J. E. Grusec, & P. D. Hastings (Eds.), *Handbook of socialization* (pp. 516-542). New York: The Guilford Press.
9. Crick, N. R. & Dodge, K. A. (1994). A review and reformation of social information processing mechanisms in children's social adjustment. *Psychological Bulletin*, 115(1), 74-101.
10. Birch, S. H. & Ladd, G. W. (1997). The teacher-child relationship and children's early school adjustment. *Journal of School Psychology*, 35(1), 61-79. [http://dx.doi.org/10.1016/S0022-4405\(96\)00029-5](http://dx.doi.org/10.1016/S0022-4405(96)00029-5)
11. Damon, W. (1983): *Social and personality development*. London: SAGE Publication. Inc.
12. Denham, S. A., Blair, K. A., DeMulder, E., Levitas, J., Sawyer, K., Auerbach-Major, S. & Queenan, P. (2003). Preschool emotional competence: Pathway to social competence? *Child Development*, 74(1), 238-256. doi: 10.1111/1467-8624.00533
13. Denham, S. A., Salich, M., Olthof, T., Kochanoff, A. & Caverly, S. (2004). Emotional and social development in childhood. In P. K. Smith, & C. H. Hart, (Eds.), *Childhood Social Development* (pp. 307-328). Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
14. Denham, S. A., Bassett, H. H. & Wyatt, T. (2007). The socialization of emotional competence. In J. E. Grusec, & P. D. Hastings (Eds.), *Handbook of socialization* (pp. 614- 637). New York: The Guilford Press.
15. DiPrete, T. A. & Jennings, J. L. (2011). Social and behavioral skills and the gender gap in early educational achievement. *Social Science Research*.
16. Dowling, M. (2001). *Young children's personal, social and emotional development*. London: SAGE Publication. Inc.

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ИННОВАЦИОННЫМИ МЕТОДАМИ

Алламбергенова Бахаргул Худайбергеновна

Соискатель Нукусский филиал Узбекиского государственного университета физического воспитания и спорта

Дуйсенбаева Нилуфар Рашидовна

Магистрант Нукусский государственный педагогический институт им Ажинияза

Аннотация: В статье освещены проблемы использования проектной деятельности на уроках с углубленным изучением английского языка. Значение данной технологии в обучении студентов некоторым направлениям и методам было рассмотрено. Речь идет о сознательном воспитании, основанном на управлении педагогическим процессом. Проанализирована проблема управленческой деятельности, способствующей формированию личности, достижению цели. Выявлена проблема овладения учащимися искусством управления учебным процессом, что имеет важное значение в овладении иностранным языком. Кроме того, раскрыта проблема использования новых информационных технологий на уроках английского языка.

Ключевые слова: активность, способности, иностранный язык, мотивация, мнемоника, память, мышление, интеллект, уверенность, ориентация на соответствие основным компетенциям, проектным технологиям.

INNOVATION METODLAR YORDAMIDA INGLIZ TILINI O'RGANISHNING IJTIMOIIY PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Allamberganova Baxargul Xudaybergenovna

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Nukus filiali tadqiqotchisi

Duysenbayeva Nilufar Rashidovna

Ajinoyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya: Maqolada ingliz tilini chuqur o'rganadigan darslarda loyiha faoliyatidan foydalanish muammolari yoritilgan. O'quvchilarini tayyorlashda ushbu texnologiyaning ahamiyati ba'zi yo'nalishlar va usullar ko'rib chiqilgan. Pedagogik jarayonni boshqarishga asoslangan ongli ta'lim haqida so'z boradi. Shaxsni shakllantirishga, maqsadga erishishga yordam beradigan boshqaruv faoliyati muammosini tahlil qilingan. O'quvchilar ta'lim jarayonini boshqarish san'atini o'zlashtirish muammosini ochib berilgan bu chet tilini o'zlashtirishda muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari ingliz tili darslarida yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish muammosi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: faoliyat, qobiliyat, chet tili, motivatsiya, mnemonika, xotira, tafakkur, intellekt, ishonch, muvofaqiyatga yo'nalganlik asosiy kompetensiyalar, loyiha texnologiyalari.

SOCIAL PEDAGOGICAL FEATURES OF LEARNING ENGLISH USING INNOVATIVE METHODS

Allamberganova Bakhargul Xudaybergenovna

Uzbekistan State physical University of education and sports Nukus branch researcher

Duysenbayeva Nilufar Rashidovna

Nukus state pedagogy named after Ajinoyoz master of the Institute

Annotation: The article covers the problems of using project activities in classes with in-depth study of English. The importance of this technology in the training of its students is considered some directions and methods. There is talk of conscious education based on the management of the pedagogical process. Analyzed the problem of managerial activity, which helps to form an individual, achieve the goal. It is important to master this foreign language that reveals the problem of students mastering the art of managing the educational process. In addition, the problem of using new information technologies in English lessons is revealed.

Key words: activity, ability, foreign language, motivation, mnemonics, memory, thinking, intellect, confidence, orientation towards success are the main competencies, project technologies.

Распространение английского языка в качестве языка международного общения и растущее число изучающих английский язык - привели к появлению различных методов преподавания и контроля эффективности процесса обучения. Использование в качестве дополнительных средств обучения иностранным языкам таких аутентичных материалов как кино, радио и телевидение уже давно доказало свою эффективность. Появление инновационных информационных технологий коренным образом изменило характер преподавания, предоставив многочисленные возможности сделать процесс обучения более увлекательным и продуктивным. Технология – один из наиболее мощных двигателей как социальных, так и лингвистических изменений; она является частью процесса глобализации, воздействует на образование и культуру. В настоящее время английский язык – это язык политики, бизнеса, образования, индустрии, средств массовой информации, межкультурного общения, а также одна из основных дисциплин образовательных программ. Владение английским языком является определяющим фактором поступления в известные университеты и получения впоследствии престижной и высокооплачиваемой работы. Интерес к его изучению растет, а пользовательская аудитория охватывает практически все возрастные категории, национальности, образовательные уровни. Появившиеся инновационные мультимедийные технологии предоставили платформу для преобразования и усовершенствования традиционной модели преподавания английского языка. Новые технологии развиваются параллельно растущему использованию английского языка и меняют характер межкультурного общения. Сегодня знание английского языка открывает окно в большой глобальный мир с его колоссальным потоком информации и инноваций. В последние годы все чаще поднимается вопрос о применении новых информационных технологий в учебный процесс. Так как основной целью обучения иностранным языкам является формирование и развитие коммуникативной культуры учащихся, обучение практическому овладению иностранным языком, то применение компьютерных технологий и интернет-ресурсов является самым лучшим подходом в обучении.

Прошло совсем немного лет, как компьютер вошел в нашу жизнь, а мы уже не представляем себе современный урок без использования информационных технологий. ИКТ становится неотъемлемым помощником в повышении интереса учащихся к изучаемым проблемам и развивает наглядно-образное мышление. Все давно поняли, что применение ИКТ в процессе обучения несёт в себе возможность активизировать познавательную, мыслительную и самостоятельную деятельность учащихся. Информационные технологии дают возможность существенным образом изменить формы и методы учебной работы. На сегодняшний день для всех преподавателей компьютер является эффективным помощником, позволяющим повысить качество обучения и эффективность контроля. В настоящее время использование компьютера в учебном процессе очень актуально.

Активизация учебно-речевой деятельности студентов на мотивационно - побудительном этапе связана с вызовом мотива говорения. Человек говорит тогда, когда испытывает потребность выразить свою мысль, то есть испытывает потребность вербального осмысления окружающей действительности, которая, находя себя в предмете говорения – мысли, становится коммуникативно-познавательным мотивом.

Активизация учебно-речевой деятельности студентов на ориентировочно-исследовательском этапе заключается в том, что студенты осуществляют исследование условий учебно-речевой деятельности, выделяют предмет говорения – мысль, привлекают необходимые языковые и речевые средства. Учащиеся реализуют отбор средств и определяют способы формирования и формулирования собственной мысли в процессе учебного общения.

Научить студента в течение ограниченного учебными рамками периода говорить на иностранном языке о проблемах своей специальности и понимать речь на слух можно, сочетая традиционные и инновационные методы. Изучение особенностей устной научной речи должно учитывать новейшие данные психологической и методической науки, с одной стороны, и коммуникативные особенности языка специальности, с другой.

Современный этап развития отечественной методики характеризуется повышенным интересом к использованию метода проектов, в частности, в обучении иностранному языку, так как он позволяет органично интегрировать знания учащихся из разных областей при решении одной проблемы, дает возможность применять полученные знания на практике.

В.В. Копылова дает следующее определение метода проектов: «Целенаправленная, в целом самостоятельная деятельность учащихся, осуществляемая под гибким руководством учителя, направленная на решение исследовательской или социально-значимой прагматической проблемы и получение конкретного результата в виде материального или идеального продукта».

По мнению В.В. Копыловой, метод проектов является наиболее адекватной технологией личностно-ориентированного воспитания, дающей возможность использовать современные аксиологический и культурологический подходы, активизировать педагогическую поддержку, социализацию, включать студента в различные среды, а также в личностно-ориентированную ситуацию. Кроме того, получать реальные практические результаты в виде страноведческой презентации на компьютере, стен – газеты, коллажа, фильма, видео ролика, доклада с выступлением и прочее – усиливает мотивацию студента.

Метод проектов предусматривает сочетание индивидуальной самостоятельной работы с работой в сотрудничестве, в малых группах, в коллективе. При обучении иностранным языкам это в основном работа с разнообразными источниками информации, с использованием поисковых и исследовательских методов, позволяющих выявить разные точки зрения на рассматриваемую проблему, а также сформулировать свою, обобщить собранный материал и предъявить его в наглядной, эстетически значимой форме.

Одним из инициаторов внедрения метода проектов в практику обучения иностранным языкам стала Е.С. Полат. Она утверждала, что метод проектов – суть развивающего, личностно-ориентированного обучения, он может использоваться на любой ступени обучения. Она выделяет следующие умения, которые способствуют успешному овладению проектной деятельностью:

- 1) интеллектуальные (умение работать с информацией, с текстом (выделить главную мысль, вести поиск информации, анализировать ее, обобщать, делать выводы и прочее) умение работать с разнообразными справочными материалами);
- 2) творческие (умения генерировать идеи, для чего требуются знания в различных областях; умение находить не один, а несколько вариантов решения проблемы; умения прогнозировать последствия того или иного решения);
- 3) коммуникативные (умение вести дискуссию, слушать и слышать собеседника, отстаивать свою точку зрения, подкрепленную аргументами; умение находить компромисс с собеседником; умение лаконично излагать свою мысль.

По характеру конечного продукта проектной деятельности Коряковцева Н.Ф. выделяет следующие виды проектов в области изучения иностранного языка:

- 1) конструктивно-прагматические проекты. Например, дневник наблюдений, разработка ситуации общения;
- 2) игровые – ролевые проекты. Например, разыгрывание ситуации, драматизация события, сочинение собственной пьесы;
- 3) информационные и исследовательские проекты. Например, «Английский язык и его использование в качестве средства международного общения», «Особенности поведения англичан в различных ситуациях общения»;
- 4) проекты конкретного социологического обследования. Например, «Использование английского языка в России»;
- 5) издательские проекты. Например, заметка в газету;
- 6) сценарные проекты. Например, «Вечер английского языка»;
- 7) творческие проекты. Например, перевод произведения на родной или иностранный язык.

Среди групп экономического факультета нами был проведен конкурс проектов, где студенты представили свои работы на тему «Моя будущая профессия». Данная тема вызвала не только живой интерес к изучению предмета, но и показала значимость своей специальности для каждого студента.

Многие преподаватели оценили такой метод работы. В проектной методике формирование языковых и страноведческих знаний, развитие навыков и умений в аудировании, говорении, чтении и письме происходит параллельно. Работа над проектом не только дает возможность использовать иностранный язык на уровне реальной коммуникации при обсуждении хода работы над проектом, полученных результатов, но и позволяет совершенствовать отдельные аспекты языка, обучать речевому этикету.

Сегодня многообразие вариантов обучения дает возможность выбирать и конструировать педагогический процесс по любой модели, но быть педагогически грамотным специалистом нельзя без изучения всего обширного арсенала инновационных идей и технологий, позволяющих реализовать актуальные методы на практике, для достижения, как бы порой не казалось, таких трудных целей. Использование метода проектов в практике – показатель высокой квалификации преподавателя.

Список литературы

1. Речемыслительный аспект усвоения языков. Проблемы методики и технологии. Ларионова И.В. СПб 2011г
2. Планируемые результаты начального общего образования под редакцией Ковалевой Г.С. Москва «Просвещение» 2009г
3. Примерные программы по учебным предметам Москва «Просвещение» 2010г
4. Сластенин В. А., Подымова Л. С. Педагогика: инновационная деятельность. — М., 1997.
5. Полат Е.С. Метод проектов на уроках иностранного языка / Е.С.Полат // Иностр. языки в школе. - 2000. - N 2. - С.3-10; N 3. - С.3-9.
6. Преподавание иностранного языка в XXI веке: проблемы и перспективы: Материалы Всерос. науч.-практ. конф. - М., 1998. - 120 с.
7. Чусовская И.В. Компьютер в обучении иностранным языкам / И.В.Чусовская // Информатика и образование. - 2000. - N 9. - С.35-36.

SPORT JAMOALARIDA YUZAGA KELADIGAN SALBIY EMOTSIONAL KECHINMALARNI PSIXOLOGIK XIZMAT KO'RSATISH ORQALI BARTARAF ETILISHI

Arzimbetov Tileubergen Tilepbergenovich

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Nukus filiali Jismoniy tarbiya nazariyasi va gumanitar fanlar kafedasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada sport jamoalarida yuzaga keladigan salbiy emotsional kechinmalarni psixologik xizmat ko'rsatish orqali bartaraf etish yo'llari o'rganilgan. Shuningdek psixologik xizmat muammosiga oid ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish va tizimlashtirish, sportchilarning psixologik tayyorgarligini aniqlashga mo'ljallangan metodikalarni yaratish hamda sport jamoalarida psixologik xizmat ko'rsatishning qulay usullari ishlab chiqilgan. Bundan tashqari sport jamoalarida psixologik xizmat ko'rsatishni tashkil etish va uning samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiya va xulosalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: psixologik xizmat, salbiy emotsional kechinmalar, metodologik asoslar, qobiliyat, ko'nikma, temperament, ijtimoiylashuv, individuallik, fenomen.

ПРЕОДОЛЕНИЕ НЕГАТИВНЫХ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ПЕРЕЖИВАНИЙ, ВОЗНИКАЮЩИХ В СПОРТИВНЫХ КОМАНДАХ, С ПОМОЩЬЮ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ

Арзымбетов Тилеуберген Тилепбергенович

Нукусский филиал Узбекского государственного университета физической культуры и спорта Преподаватель кафедры теории физического воспитания и гуманитарных наук

Аннотация. В данной статье рассматриваются способы преодоления негативных эмоциональных переживаний, возникающих в спортивных командах, посредством психологического обслуживания. Также проведен анализ и систематизация научной литературы по проблеме психологической службы, созданы методики, предназначенные для определения психологической подготовленности спортсменов, разработаны удобные методы оказания психологической службы в спортивных командах. Кроме того, даны рекомендации и выводы по организации психологической службы в спортивных командах и повышению ее эффективности.

Ключевые слова: психологическая служба, негативные эмоциональные переживания, методологические основы, способности, умения, темперамент, социализация, индивидуальность, феномен

ELIMINATION OF NEGATIVE EMOTIONAL EXPERIENCES THAT OCCUR IN SPORTS TEAMS THROUGH PSYCHOLOGICAL SERVICE

Arzimbetov Tileubergen Tilepbergenovich

Nukus Branch of the Uzbek State University of Physical Culture and Sports Lecturer of the Department of Theory of Physical Education and Humanities

Annotation. This article explores ways to eliminate negative emotional experiences that occur in sports communities through psychological service. Also developed are the analysis and systematization of scientific literature on the problem of psychological service, the creation of methodologies designed to determine the psychological training of athletes, and convenient methods of providing psychological service in sports teams. In addition, recommendations and conclusions are made on the organization of psychological service in sports teams and its effectiveness.

Key words: psychological service, negative emotional experiences, methodological foundations, abilities, skills, temperament, socialization, individuality, phenomenon

Kirish. Jahonda sport sohasida psixologik xizmatni tashkil etishning nazariy-metodologik va amaliy asoslari hamda zamonaviy modelini ishlab chiqish bo'yicha ilmiy izlanishlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'tkazilgan tadqiqotlar tahliliga ko'ra, sportchilarning bilish jarayonlariga bo'lgan munosabati, psixologik xususiyatlari, tashkilotlardagi ijtimoiy muhit, kattalar bilan o'zaro munosabatlari, sportchilar ta'lim jarayonida o'rganish va ta'limning keyingi bosqichiga hamda ijtimoiy hayotga ijtimoiy-psixologik moslashishi psixologik xizmat faoliyati samaradorligini belgilovchi omillar

sifatida tan olinmoqda. Biroq sportchilarning ijtimoiy-psixologik rivojlanishiga doir ayrim masalalar, jumladan, shaxsining shakllanishida, ularni ijtimoiy hayotga tayyorlash jarayonlarini rivojlantirishda hamkorlik qilish uchun ota-onalar va pedagoglarning psixologik bilimlarini shakllantirish, bunda aynan sportchilarning psixologik xizmatini tizimli tashkil etish va psixologik xizmat faoliyat samaradorligini oshirishga oid tadqiqotlar olib borish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Psixologik xizmat metodologiyasi va uning ilmiy talqini, sport sohasida psixologik xizmatni tashkil etish, uni samaradorligini baholash hamda sportchilarni psixologik tayyorlashda psixologik xizmatni o'rni masalalari xorij tadqiqotchilari A.Bandura, R.B.Catell, X.Xekxauzen, Z.Freyd, A.Maslau, E.Fromm, R.S.Uensberg, A.Ts.Puni, R.S.Uensberg larning ilmiy izlanishlarida keng aks etgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) mamlakatlari psixologlaridan K.A.Abul'xanova-Slavskaya, A.G.Asmolov, A.F.Bondarenko, A.Yu.Xarevskaya, V.M.Rusalov, V.A.Yadov, D.N.Uznadze, S.L.Rubinshteyn, A.V.Petrovskiy, A.V.Petrovskiy va boshqalarning ijtimoiy psixologiya, sport psixologiyasi va psixologik xizmat sohasida olib borilgan zamonaviy tadqiqotlarida jamoalarda psixologik xizmat ko'rsatish va uning ilmiy-nazariy natijalari, jamoaviy munosabatlarni psixologik talqini, sport jamoasi a'zolarining psixologik holatini o'rganish muammolariga alohida e'tibor qaratilgan.

Hozirgi zamon ijtimoiy psixologik tadqiqotlar masalasi, ayniqsa uning amaliy vazifalari sotsial psixologiyaning markazida turuvchi psixologik va sotsiologik yondashuv yo'nalishlari asosida hal qilinmoqda. Amerika va g'arb davlatlarida ikki turdagi ijtimoiy psixologiya: "psixologik ijtimoiy psixologiya" va "sotsiologik ijtimoiy psixologiya" yo'nalishlari mavjuddir. Bu yo'nalishlar bir-biriga o'xshasa-da, ularning farqli jihatlari ham mavjud. Ya'ni, psixologik ijtimoiy psixologiya shaxs va faoliyat, muomala, jamoadagi shaxslararo munosabat, shaxsning ijtimoiy-psixologik tuzilishi, shaxsning kognitiv, konativ, xulq-atvor imkoniyatlarini o'z ichiga olgan ijtimoiy ustanovkalar, shaxs va jamoaning ijtimoiy-ruhiy kechinmalari kabi muammolar ustida tadqiqot olib borishni maqsad qilib olgan bo'lsa, sotsiologik ijtimoiy psixologiyada esa ko'pincha jamiyatning ijtimoiy qatlamlarini tahlil qiluvchi xalqlar psixologiyasi, ommaviy hodisalar psixologiyasi, sinflar, guruh va jamoalar, gumanistik psixologiya kabilarga alohida e'tibor qaratiladi. Psixologik xizmat metodologiyasi esa ko'proq birinchi yo'nalish- "psixologik ijtimoiy psixologiya" asoslari zahirida tarkib topadi. Ta'kidlash joizki, har bir fanning rivojlanishi yangi dalillar asosida ilmiy yo'nalishni ochib beruvchi metodik qurilmalarning tuzilishi bilan bevosita bog'liqdir. Chunki, aniq metodologiya bo'lmagan sohada amaliy natijalar ham ko'zga tashlanmaydi. Zero, ijtimoiy psixologiya fanining yana bir muhim yangi vazifasi psixologik xizmat metodologiyasi bilan bog'liq nazariy, amaliy va empirik yo'nalishdagi tadqiqotlar ko'lamini belgilashning bugungi kungacha nechog'li hal qilinayotganligini tahlil qilishga to'g'ri keladi. Bu borada psixologiya olamida bugungi kungacha aniq va mukammal tarzda ishlab chiqilgan va rasmiy tarzda tan olingan yagona ilmiy yo'nalish yoki kontseptsianing qabul qilinmaganligi ma'lum bo'lsa-da, ilg'or g'arb psixologlari, MDH va O'zbekiston psixologlari tomonidan olib borilgan va olib borilayotgan (eksperimental izlanishlarga yo'l ochib berilayotgan) tadqiqotlar mavjudki, ular muhim jihati bilan psixologik xizmat modeli va uning psixologik himoya vositasi sifatidagi mohiyati, ahamiyati va ijtimoiy istiqbollari haqidagi ilmiy-amaliy tasavvurlarimizni shakllantirishga asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ilmiy adabiyotlardan ma'lum bo'lishicha, ijtimoiy psixologik xizmat metodologiyasining umumiy yo'nalishlari g'arb ijtimoiy psixologiya namoyondalari tadqiqotlarini quyidagicha izohlash mumkin: V.Vundtning 1900 yilda chop etilgan "Xalqlar psixologiyasi" nomli yirik (o'n tomlik) epik asari ijtimoiy psixologiya yo'nalishlarini yorqinlashtirishga xizmat qilib, inson ma'naviyati, madaniyati va mafkurasini o'rganishning murakkab tomonlarini ochib berdi. Taniqli ingliz psixologi Vilyam Makdugallning 1908 yilda yozilgan "Ijtimoiy psixologiyaga kirish" asaridagi "ijtimoiy xulq-atvor instinktlari" nazariyasi freydizmga qarshi o'laroq inson instinktlari va faoliyat uyg'unligini ta'minlash muammosini yoritishga ilk bor asos bo'lib xizmat qildi. Binobarin, E.Fromm, J.Saliven, V.Shutts, G.Sheparde, V.Bayon kabi olimlar tomonidan jamoalar psixologiyasi nazariyasini yaratishga asos solindi. Bunda turli xil ijtimoiy psixologik treninglar orqali jamoalardagi shaxslararo munosabatlar bilan bog'liq psixologik iqlimni kamol toptirish yo'llarining ilk bor ko'rsatilishi sport jamoalaridagi ijtimoiy psixologik xizmat vazifalarini belgilash uchun ma'lum darajadagi empirik ma'lumot sifatida xizmat qilishi mumkin.

Natijalarva muhokama. Shuningdek, chet el ilg'or psixologiyasida psixologik xizmat metodologiyasi uchun muhim o'rin tutuvchi quyidagi yo'nalishlarga asos solindi:

1). Ch.Spirmen tomonidan "ikki omil" nazariyasi yaratildi. Bu nazariyaga muvofiq insonning har bir

faoliyatida barcha faoliyatlar uchun umumiy bo'lgan (1-omil) va aynan mazkur faoliyatga mos bo'lgan (2-omil) barcha xususiyatlar o'zaro bog'liqlikda tadqiq qilinadi. Tadqiqotchi ushbu omillarning inson va faoliyat uyg'unligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan psixologik mohiyati va mazmunini ochib beradi.

Umuman olganda, psixologik xizmat metodologiyasini yaratishdagi psixologik muhofaza talqini uchun muhim bo'lgan attit'yud tushunchasiga, G.M.Andreeva (1988) tomonidan quyidagi ilmiy yo'nalishlarni belgilash asosida yanada oydinlik kiritiladi:

1). Muvofiqlashtirish- o'z maqsadlariga erishish uchun xizmat qiluvchi attit'yudning obyektga nisbatan subyektni yo'naltira olishi;

2). Bilish- u yoki bu obyektga nisbatan attit'yudning soddalashtirilgan xulq-atvor ko'rsatmasini ta'minlay olishi;

3). Ifodalilik- shaxs o'z-o'zini idora qilishida attit'yud shaxs sifatida o'zini ifodalash uchun subyektning keskin, tang holatlaridan xalos qilish usuli sifatida namoyon eta olishi;

4). Himoya- attit'yudning shaxs ichki ziddiyatlarini bartaraf etishga xizmat qilishi. Demak, aytish mumkinki, attit'yudning mazkur yo'nalishlarning vazifasi inson va faoliyat taraqqiyoti uyg'unligiga xizmat qiluvchi psixologik muhofazaning qaror toptirilishiga ko'maklashishdan iborat. Chunki, ijtimoiy taraqqiyot omillari hamisha inson ustanovkalari kamolotiga hamohang hisoblanadi. Bu hamohanglikni to'liq his etgan holda attit'yudni yanada kengroq ko'lamda ijtimoiy ustanovka nomi bilan e'tirof etish qabul qilingan (V.A.Yadov, D.N.Uznadze, G.M.Andreeva, P.N.Shixirev, Sh.A.Nadirashvili, A.G.Asmolov va boshqalar). Bu esa, ijtimoiy psixologiya fani uchun muhim bo'lgan psixologik muhofaza metodologiyasini nazariy-ilmiy jihatdan yanada oydinlashtirishga xizmat qiladi. Chunonchi, D.N.Uznadze izlanishlarida ustanovka ma'lum ehtiyojlar va ularni qondirish majmuasi mukammal ochib berilgan bo'lsa, V.A.Yadov qoidalarida ustanovka ma'lum vaziyatlar bilan bog'liq "o'z-o'zini idora qilish" mezonini sifatida o'rganildi va bu o'z navbatida ijtimoiy psixologiya fani taraqqiyotiga ijtimoiy faoliyat ierarxiyasi degan yangi tushunchani olib kirdi.

Qator yo'nalishlarda aholiga sotsial-psixologik xizmat ko'rsatilishini ta'minlash:

a). Individual psixologik xizmat;

b). Ishlab chiqarish va mehnat jamoalariga psixologik xizmat;

v). Oilaviy hayot tizimida psixologik xizmat;

g). Xalq ta'limi tizimida psixologik xizmat;

d). Ichki ishlar tizimida psixologik xizmat;

e). Sport va sog'lomlashtirish tizimlarida psixologik xizmat;

j). Tibbiyot tizimida psixologik xizmat;

z). Transport tizimida psixologik xizmat.

psixologik xizmat ko'rsatishda muhim ahamiyat kasb etadigan individ, shaxs va subyekt taraqqiyotining tadqiq etishda quyidagi holatlarga jiddiy e'tibor berish zarurligini ta'kidlaydilar:

-inson rivojlanishining determinatori hisoblangan asosiy omillar va shart-sharoitlar (ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, mafkuraviy, pedagogik va yashash muhiti omillari);

-insonning o'ziga taalluqli, asosiy tafsilotlari, uning ichki qonuniyatlari, mexanizmlari, e'tiqod bosqichlari barqarorlashuvi va involyutsiya;

-inson yaxlit tuzilishining asosiy tarkiblari, ularning o'zaro aloqalari, shaxsning tashqi ta'sirlarga javobi va munosabati, taraqqiyot jarayonida ularning takomillashuvi zarur ekanligi haqida to'xtalib o'tilgan.

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatayaptiki, mamlakatimizda sport jamoalarida psixologik xizmat ko'rsatish uchun sport-psixologlarni tayyorlash muammosi juda dolzarb bo'lib, bugungi kunda bu masalaga jiddiy e'tibor qaratilmayapdi. Bu muammoni echimini topish uchun quyidagilarga alohida yondoshuv talab etiladi:

1. Sport jamoalarida psixologik xizmat ko'rsatuvchi sport-psixologlari tayyorlashning respublika miqyosida yagona ilmiy-amaliy o'quv dasturi va standart mezonlari ishlab chiqilmagan.

2. Sport muassasalarida amaliyotchi-psixolog faoliyatini tashkil etishning ijtimoiy mezonlari va ilmiy-tashkiliy asoslari to'liq yaratilmagan.

3. Sport jamoalarida psixologik xizmat ko'rsatishning samaradorligini aniqlash, tahlil qilish va tegishli ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlarining aytarli uchramasligi.

4. Sport-psixologlarini tayyorlash sport sohasining davlat buyurtmasiga to'liq kiritilmagan.

Xulosa

Psixologik xizmat fenomeni, metodologik asosi, uning ilmiy-nazariy o'rganilishi, bugungi kundagi psixologik xizmatning oldida turgan dolzarb muammolar va uning echimlarini ishlab chiqish hamda jamoalarda psixologik xizmat ko'rsatishning muhim jihatlari batafsil tahlil etildi.

Psixologik xizmatning nazariy-metodologik asoslariga ko'ra psixologik xizmat sport jamoalari uchun muhim bo'lgan u yoki bu jihatni nazariy-ilmiy tarzda asoslab beradi va psixologik xizmatning muvaffaqiyatli tashkil etilishi uchun muhim nazariy-ilmiy ahamiyat kasb etuvchi tadqiqotlarni e'tirof etish muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Серова Л.К. Психологические вопросы управления человеком в сложных условиях деятельности (на примере спорта) // Канд. дисс. –Л.: 1999. - 162 с.

Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии. – СПб.: 1996. -352 с.

Пуни А.Ц. Некоторые психологические вопросы готовности к соревнованиям в спорте. –Л.: 1993. -29 с.

Мухамедова Д.Г. Менеджмент в образовании: аспекты содержания подготовки кадров // Педагогика таълим. –Ташкент.: –№3. 2013. -С.17-21.

Медников Р.Н. Асимметричность технических действий в футболе. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Л.: 1995. -29 с.

Лоскутова Т.Д. Оценка функционального состояния ЦНС человека по параметрам простой двигательной реакции//Физиол. журн.–М.:1995. –№1. -3 с.

Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. –СПб.: Питер. 2000. -512 с.

Гозиев Э. Ф., Жабборов А. М. Фаолият ва хулқ-атвор мотивацияси. –Т.: 2003. -124 б.

Бордов В.А. Когнитивные процессы и психологический стресс. //Психол. журн., 1996. -Т.17. №4. -С.32-42.

. Баротов Ш.Р Социально-психологические и научно-практические основы создание психологической службы в Узбекистане. Автореферат дисс.докт.психол.наук. – Т.,1998. – 37 с.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ИНФОРМАЦИОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ ВЕБИНАРОВ

Абилова Гавхар Уринбековна

Исследователь Навоийского государственного педагогического института

Аннотация В данной статье рассмотрены педагогические возможности информационной образовательной среды при организации вебинаров, а также педагогические возможности образовательной среды при организации вебинаров. Информационные и коммуникационные технологии заключаются в том, что новизна и оригинальность технологий с точки зрения человеческого развития проникают во все их сферы, что делает их доступными для неограниченного пространства и целей. Сообщается, что подобные информационно-коммуникационные технологии позволяют преодолевать препятствия в процессе развития человечества с огромным эффектом, которого раньше не было в трех направлениях.

Ключевые слова вебинар, докладчик, материал, аудитория, общение, индивидуальное и групповое консультирование, электронные библиотеки, сайты, система образования, электронные сети, инновации, традиционные методы.

VEBINARLARNI TASHKIL QILISHDA AXBOROT TA'LIM MUHITINING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Abilova Gavhar Urinbekovna

Navoiy davlat pedagogika instituti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada vebinarlarni tashkil qilishda axborot ta'lim muhitining pedagogik imkoniyatlari hamda vebinarlarni tashkil etishda ta'lim muhitining pedagogik imkoniyatlari o'rganilgan. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarning yangiligi va o'ziga xosligi insoniyat rivojlanishi nuqtai nazaridan barcha sohalariga kirib borishi, ulardan cheklanmagan joylar va maqsadlarda foydalanish mumkinligidan iborat. Shu kabi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari uch yo'nalishda ilgari bo'lmagan juda katta samara bilan insoniyat rivojlanishi jarayonidagi to'siqlarni yengib o'tish imkon berishi xaqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: vebinar, ma'ruzachi, material, auditoriya, muloqot, individual va guruh maslahati, elektron kutubxonalar, saytlar, ta'lim tizimi, elektron tarmoqlar, innovatsiyalar, an'anaviy usullar.

PEDAGOGICAL POSSIBILITIES OF THE INFORMATION EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN THE ORGANIZATION OF WEBINARS

Abilova Gavhar Urinbekovna

Researcher of Navoi State Pedagogical Institute

Annotation. This article discusses the pedagogical possibilities of the information educational environment in the organization of webinars, as well as the pedagogical possibilities of the educational environment in the organization of webinars. Information and communication technologies consist in the fact that the novelty and originality of technologies from the point of view of human development penetrate into all their spheres, which makes them available for unlimited space and purposes. It is reported that such information and communication technologies make it possible to overcome obstacles in the process of human development with a huge effect, which was not previously in three directions.

Key words: webinar, speaker, material, audience, communication, individual and group counseling, electronic libraries, websites, education system, electronic networks, innovations, traditional methods.

Введение. Само слово «вебинар» пришло в русский язык из английского. В оригинале «webinar» – слияние двух английских слов «web» и «seminar», что очень точно описывает суть любого вебинара - семинар в сети интернет.

Вебинары – это семинары в онлайн-режиме, не требующие личного присутствия слушателей в аудитории. Все, что необходимо – стабильное подключение к сети интернет. Вебинары по своей сути мало чем отличаются от лекций: докладчик готовит материалы, слайды и иные наглядные

пособия; взаимодействует с аудиторией, отвечая на вопросы и помогая лучше усвоить информацию.

Для тех, кто постоянно совершенствует профессионализм, осваивает новые горизонты, вебинар - возможность обучиться не выходя из дома, получать концентрированную информацию, качественный материал из первых рук, независимо от географического местонахождения, в режиме онлайн. Во время лекции студент обеспечен качественной и оперативной обратной связью, благодаря чему информация усваивается активнее и эффективнее.

Формат обучающих вебинаров предполагает: использование наглядных материалов, методических пособий, нередко даже выполнение и проверку домашних работ, экзамены с выдачей соответствующих сертификатов. Это мало чем отличается от академического образования – разве что, не приходится ходить на лекции и выезжать на сессии.

Подготовка вебинара. Без предварительной тщательной подготовки качественно провести вебинар входят: не получится. В подготовку

сбор материалов по теме; написание контента – хотя бы тезисно; разработка слайдов и иных пособий.

Но начинать, конечно, следует с плана мероприятия. Если вебинар предполагает участие нескольких спикеров, необходимо пригласить соведущих заранее и обязательно скоординировать действия. В роли соведущих могут выступать как эксперты в заявленной теме, так и люди без регалий и официальных званий, имеющие в ней опыт и готовы им делиться.

Анализ. Вебинаром называют онлайн-семинар, который организован путем использования web-технологий. Проводится он в режиме прямого эфира, предусматривает взаимодействие между участниками двух сторон. Ведущим вебинара является преподаватель, роль которого заключается в предоставлении информации. Также при необходимости он дает ответы на возникшие вопросы. Второй стороной или слушателями выступают ученики – аудитория может состоять из 2-х и более человек.

В учебном процессе функции вебинара и обычного урока схожи:

обучающая (предоставление и объяснение слушателям учебного материала);

консультативная (любой ученик может задать вопрос в чате);

контролирующая (интерактивный опрос или голосование).

Для проведения вебинаров существуют разные платформы, которые позволяют не только прочитать лекцию, но и выполнить опрос, демонстрацию графического контента, совместную работу с учениками. Сочетание всех возможностей гарантирует решение разнообразных дидактических задач.

К плюсам использования данной формы образовательного процесса относят:

возможность проведения обучения на удаленном расстоянии, что удобно для педагогов и детей, которые по определенным причинам не могут присутствовать в учебном заведении;

наличие незамедлительной обратной связи – в любой момент преподаватель может проконсультировать слушателя по интересующему вопросу;

педагогу проще использовать целый спектр технического обеспечения для проведения урока;

комфортные условия обучения (просмотреть вебинар можно в любом месте);

экономия средств и времени;

Не всем детям легко самостоятельно изучать учебный материал, который преподаватель просто высылает на почту. Вебинары стирают обезличенность обучения и делают дистанционный процесс более приближенным к очной форме, что помогает многим ученикам существенно повысить свою успеваемость. Также при необходимости ребенок может в любое время просмотреть запись урока.

Виды вебинаров:

По своей организации вебинары делят на следующие виды:

обучающий – в форме лекции, на которой показывают презентацию материала по конкретной теме, включает несколько опросов в течение занятия;

инструктаж – тренинг по особенностям и правилам выполнения лабораторных работ;

опрос – семинар проводят с целью получения у учеников устных ответов на вопросы по темам, изученным ранее;

практическое занятие – на данном вебинаре педагог показывает детям, как правильно выполнять задания по выбранной дисциплине;

коммуникативный (консультация) – индивидуальное или групповое общение с учениками по интересующим их вопросам.

Рекомендации педагогам.

При подготовке вебинара эксперты рекомендуют соблюдать некоторые нюансы:

Время проведения урока не должно превышать стандартную продолжительность очного занятия. Преподносимая информация должна быть рассчитана именно на такой период, чтобы не спровоцировать перегрузку у учеников.

Темы для вебинаров преподаватель должен выбирать исходя из учебной программы и рекомендаций по выполнению индивидуальных заданий. Проведение онлайн урока на стороннюю тему должно быть согласовано с руководством образовательного учреждения.

Во время проведения вебинара педагог должен обязательно выделить ключевые проблемные моменты темы. Также в конце урока рекомендуется выделить типичные ошибки учеников при выполнении практических и контрольных работ.

Перед аудиовизуальным контактом педагогу важно проконтролировать свой внешний вид. Важно настроиться на позитивное общение, поэтому лучше начинать урок с улыбки.

Не стоит сразу начинать тему урока. Особенно это правило касается первого вебинара. На первом слайде преподаватель может разместить информацию о себе. Далее можно перейти к вводно-мотивационному этапу. В нем педагогу необходимо рассказать, почему данная тема важна. Для повышения мотивации к участию в вебинаре часто используют тематические иллюстрации.

При проведении онлайн урока старайтесь держать визуальный контакт с аудиторией, а не смотреть только на клавиатуру или экран. У слушателей при этом возникает впечатление, что от них «прячут глаза». В психологическом контексте такое поведение расценивается как неискренность. Постарайтесь хотя бы периодически направлять взгляд на видеокамеру и задавать вопросы по типу «Все ли вам понятно?», «Хорошо меня слышно?».

После объяснения определенного момента темы нужно подождать, пока ученики напишут вопросы в чате. Не все обладают быстрой скоростью печатания, поэтому допустимо уточнить, все ли успели написать вопросы.

Чтобы оформить презентацию, часто используют PowerPoint. Изучить правила работы с данной программой и методику создания электронных лекций можно в специальном онлайн пособии, также данная информация представлена на разных сайтах.

Вебинар не должен представлять собой монотонное зачитывание материала, как часто происходит на лекциях. Преподавателю нужно выбрать познавательные слайды и комментировать их, делая упор на проблемах, возникающих при непонимании материала. В процессе занятия детей необходимо вовлекать в него с помощью различных вопросов по увиденному.

Когда идет трансляция слайдов, лучше отключать видеокамеру. Это сэкономит трафик слушателей.

Перед первым онлайн уроком учеников нужно научить безбоязненно общаться в чате. Для этого допустимо провести небольшой опрос на отвлекающую тему, а затем педагог должен прокомментировать его результаты.

Если во время подачи материала приходится растянуть окно презентации на весь экран, то оно скроет чат вопросов. По окончании обсуждения обязательно нужно вернуть стандартную форму вебинара.

Чтобы ученики смогли сохранить важные слайды, предложите им сделать скриншоты и разместить их в вордовском документе. Оптимальным вариантом будет создание электронного конспекта по каждой дисциплине.

В заключительной части вебинара должен подвести итог путем повторения главных вопросов, поставленных в начале занятия, и дачи на них ответов. Также для лучшего усвоения материала рекомендуется выдать одно или несколько заданий по ключевым моментам темы.

Педагогу не стоит забывать, что перед вебинаром лучше все материалы дополнительно просмотреть. Это позволит выявить возможные недочеты или нестыковки, возникшие при создании презентации.

Недостатки. В отличие от стандартной формы обучения педагогу придется затратить больше времени на подготовку к занятию. Кроме поиска нужного материала ему предстоит разобраться в особенностях создания презентаций и других нюансах работы на конкретной платформе, адаптировать учебный курс к интерактивному варианту преподавания.

Не все люди могут самостоятельно быстро освоить подходящий вариант программного обеспечения для проведения вебинаров. Некоторым приходится обращаться к специалистам, чтобы разобраться во всех вопросах.

Также первое время учителя, привыкшие к стандартному образовательному процессу, не могут вести онлайн лекцию без присущей им эмоциональности. Педагогам приходится адаптироваться совместно с учениками, поэтому они не всегда чувствуют себя комфортно.

Некоторые преподаватели считают, что вебинар ограничивает связь с учениками, так как нет визуального контакта. При этом все приходит с опытом. Желание обучиться новым технологиям позволит за короткий период преобразить вашу лекцию в живое занятие.

Использованная литература

Бережнова Е.В. Университетская лекция и ее роль в повышении качества магистерских диссертаций // Педагогическое образование в России. 2015. №1. С. 16–21.

Воевода Е.В. Использование мультимедиа технологий в профессиональной языковой подготовке специалиста-международника. Монография. М.: МГУП, 2009. 146 с.

Калинина С.Д. Предпосылки использования дистанционных образовательных технологий в системе высшего профессионального образования // Педагогическое образование в России. 2015. №1. С. 11–15.

Педагогические технологии дистанционного обучения. Под ред. Е.С.Полат. М.: Академия, 2008. 400 с.

Раицкая Л.К. Учебно-познавательная деятельность студентов в информационно-образовательной среде Интернет. Учебно-методическое пособие. М.: МГОУ, 2012. 144 с.

Сайт E-SOFT Development. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: [http://www.web-learn.ru/biblioteka-online/52-вебинар-\(webinar\)](http://www.web-learn.ru/biblioteka-online/52-вебинар-(webinar)). Дата обращения 22.02.2015.

Форсайт «Образование-2030». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.slideshare.net/asi_mp/2013-931?utm_source=slideshow02&utm_medium=ssemail&utm_campaignshare_slideshow_loggedout Дата обращения: 21.02.2015.

Фролов Ю.В. Подготовка и проведение вебинаров. Учебно-методическое пособие для преподавателей, студентов и слушателей системы повышения квалификации. М.: МГПУ, 2011. 30 с.

ETEYVLUMUMTA'LIM MAKTABI JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING JISMONIY VA PSIXOLOGIK TAYYORGARLIGIDA HARAKATLI O'YINLARNING TA'SIRI VA SAMARADORLIGI

*Azimov Nodir Nasilloevich
BuxDPI Jismoniy tarbiya va sport kafedrası o'qituvchisi.*

*To'xtayev Muhiddin Hasan o'g'li
Jismoniy madaniyat fakulteti IJMK -23 guruh talabasi*

Annotatsiya: Ushbu quyida berigan maqolada umumta'lim maktab boshlang'ich sinf o'quvchi yoshlarining jismoniy tayyorgarligida, harakatli o'yinlarning ta'siri va ularni aniqlash yuzasidan tahlillar o'tkazish ifoda etigan.

Kalit so'zlar: harakatli o'yin, metodika, texnika, taktika, intellektual, o'quv-mashg'ulotlar, morfo-funksional ko'rsatkichlar, jismoniy kamolot, harakatlar strategiyasi

ВЛИЯНИЕ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ ДВИГАТЕЛЬНЫХ ИГР НА ФИЗИЧЕСКУЮ И ПСИХОЛОГИЧЕСКУЮ ПОДГОТОВКУ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ НА УРОКАХ ФИЗКУЛЬТУРЫ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ

*Азимов Нодир Насиллоевич
Преподаватель кафедры физического воспитания и спорта*

*Тухтаев Мухиддин.
Факультет физической культуры IJMK-23 студент групп*

Аннотация: В следующей статье представлен анализ влияния активных игр и их выявление на физическую подготовленность учащихся начальной школы.

Ключевые слова: экин-игра, методика, техника, тактика, интеллектуальная, тренированность, морфофункциональные показатели, физическая зрелость, стратегия действий

THE EFFECT AND EFFICIENCY OF MOVEMENT GAMES ON THE PHYSICAL AND PSYCHOLOGICAL PREPARATION OF ELEMENTARY SCHOOL PUPILS IN PHYSICAL EDUCATION CLASSES OF A COMPREHENSIVE SCHOOL

*Azimov Nodir Nasilloevich,
Teacher of the Department of Physical Education and Sports*

*Tukhtayev Mukhiddin
Faculty of physical culture IJMK -23 group student*

Annotation: The following article presents the analysis of the effects of action games and their identification on the physical fitness of elementary school pupils.

Keywords: action game, methodology, technique, tactics, intellectual, training, morpho-functional indicators, physical maturity, action strategy.

Bolalarning jamoatchilik, mehnatsevarlik va jamoat oldida o'z burchini his qilish ruhida tarbiyalash hozirgi kunning eng muhim masalalari hisoblanadi. Bola maktabga qadam qo'ygan birinchi kundan boshlab, unda mehnatga nisbatan muhabbat uyg'otish, uyushqoqlik va boshlagan ishini oxiriga etkaza bilish xususiyatini tarbiyalash kerak. Buning uchun tarbiyaning barcha vositalaridan, jumladan, bolalarni sevimli o'yinlaridan foydalanish ayni muddaodir.

O'yinlar hayotdagi to'siqlarni engish hamda har xil xislat va qobiliyatlarni ro'yobga chiqarish bilan bog'liq bo'lgan jismoniy mashqlarning turli majmuasini o'z ichiga oladi, bundan tashqari, odatda, bolalar sevimli o'ynaydigan ularga baxt, quvonch baxsh etadigan musobaqa usullari ham harakatli o'yinlarga kiradi.

Hammamizga ma'lumki, kichik maktab yoshidagi bolalarning o'yinlari taqlid qilish tabiatida bo'ladi. Bola tevarak atrofidagi borliqni kuzatadi, undagi ba'zi narsalarni o'yinga kiritadi va shu o'yin vositasida o'zini qurshab turgan olamni bilib oladi, shunday ekan, unda turmush hodisalariga nisbatan muayyan munosabat paydo bo'ladi.

Boshlang'ich sinflarda darsni tashkil etish va o'tkazish usuli o'quvchilarni ko'p jihatdan yosh xususiyatlariga bog'liq. Mashg'ulotda motorika harakatlarining ustunligi yaxlit metodga berib, harakat faoliyatini rivojlantirish va o'zlashtirishga qaratilishi, o'quvchilar bilan mashg'ulotlar o'tkazishda masqlarni to'g'ri nomlash, ularni aniqlash va o'z vaqtida xatolarini to'g'rilab borish lozim

Jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirishni boshlang'ich sinflarda o'qish salomatlikni mustahkamlash, jismoniy sifatlarni kuch, tezlik, chaqqonlik, chidamlilik, egiluvchanlik va koordinatsiyani rivojlantirish o'yinli vaziyatlarda oqilona va murakkab hayotiy amaliy, shuningdek sport o'yinlari turlarini o'zlashtirishga yo'naltiriladi.

O'yin – tarixiy tashkil topgan ijtimoiy voqea, mustaqil faoliyat turi, kishiga xosdir. O'yin faoliyati juda ham turli-tumandir: o'yinchoqlar bilan o'ynaladigan bolalar o'yinlari, stol o'yini, doira bo'lib o'ynaladigan o'yin, harakatli o'yinlar, sport o'yinlari.

O'yin o'zi-o'zini bilish vositasi, o'yin-kulgi, dam olish, jismoniy va umumiy ijtimoiy tarbiya vositasi, sport vositasi bo'lishi mumkin.

O'yin madaniyati elementi sifatida jamiyatni barcha madaniyati va kishilarning har xil ehtiyojlari bilan rivojlanadi: o'yin-kulgi, dam olishda, ma'naviy, aqliy va jismoniy kuchni rivojlanishida katta o'rin egallaydi.

O'yin faoliyati- nafaqat madaniyatni bir elementi hisoblanadi, balki u bolalar va o'smirlarni tarbiyalashda ham foydali vosita hisoblanadi. U har doim maqsadga yo'naltirilgan va turli-tuman maqsadli yo'l-yo'riq hamda asoslangan harakat bilan o'ziga xos xususiyatni ko'rsatib turadi. O'yin faoliyati ko'proq mehnat bilan umumiylikka ega, ayniqsa, bolalik davrida. Biroq o'yin jarayonida xayotiy ehtiyojlarni qondirish uchun kishi moddiy boylikni yarata olmaydi.

O'yin-juda ham quvnoq jo'shqin faoliyatidir, shuning uchun u yoshlar va bolalar bilan tarbiyaviy ish olib borishda katta ahamiyat kasb etadi. O'yinni turli-tumanligi katta-kichiklar orasida, ayniqsa o'smirlar va bolalar o'rtasida eng keng tarqalgani bu harakatli o'yinlardir. Ular esa ushbu o'quv qo'llanma fani hisoblanadi.

Harakatli o'yinlar o'ziga xos fazilati o'yinni mazmuni harakatni rolini yorqin ifoda qilish hisoblanadi (yugurish, sakrashlar, uloqtirish, otish, to'pni uzatish va ilib olish, qarshilik ko'rsatish va b.q). Bu harakatlantiruvchi harakatlanish uni mazmunini asoslab beradi (mavzu, g'oyasi). U o'yinda qo'yilgan maqsadga erishish yo'lida, turli-tuman qiyinchiliklarni, to'siqlarni engib o'tishiga yo'naltiriladi.

Harakatli o'yinlarni orasida haqiqatdan ham (elementar) harakatli o'yinlar va sport o'yinlari bilan farq qiladi. Harakatli o'yinlar o'ynovchilarning o'zlarini ixtiyoriy ravishda o'rnatilgan, maqsadga shartli ravishda erishishga yo'naltirilgan, o'zida ongli ravishda tashabbuskorlik faoliyatini mujassamlashtirgan bo'ladi. O'ynovchilarning maqsadga erishishda faol harakatlantiruvchi harakat talab qiladi, uni bajarishi o'ynovchilarni o'zlarining ijod qilishiga va tashabbuskorligiga bog'liqdir (nishonga tezda yugurib borish, nishonga tez otish, "Raqibiga" tez va epchillik bilan etib olish yoki undan qochib ketish va h.k).

Harakatlantiruvchi harakatli o'yin qoidalarini bilan belgilanadi, uni bajarilishini o'yinchilardan tashabbuskorlik xulqini o'rnatilgan qoidalar chegarasida mos kelishini talab qiladi. O'yin qoidasi maqsadga erishish yo'lida o'yindagi qiyinchiliklarni va to'siqlarni xarakterini aniqlaydi. Qoidani soni va murakkabligi jihatdan o'yinni o'zining murakkabligiga bog'liqdir.

10-12 yoshli maktab o'quvchilarda jismoniy va psixologik tayyorgarligida harakatli o'yinlarning yo'naltirilgan ta'siri

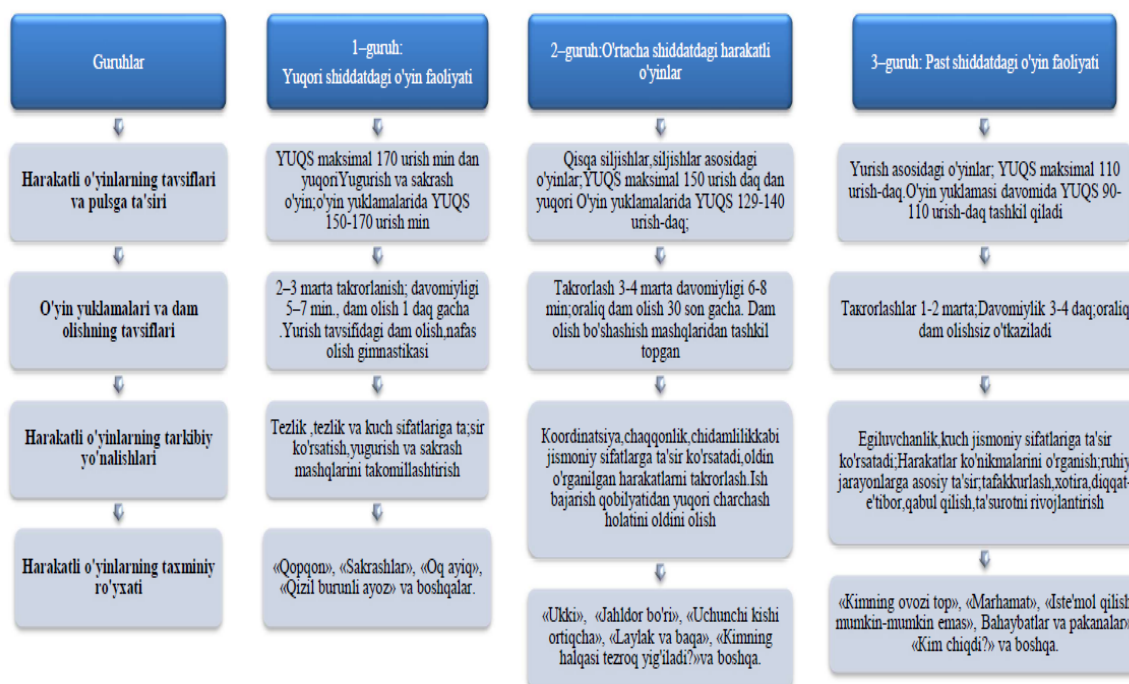
Yosh o'quvchilarni harakatli o'yinlar sezilarli darajada rivojlantiruvchi potensialga ega hisoblandi. Bunda ushbu o'yinlar amaliy faoliyat tavsifiga ega bo'lib, bir tomondan yosh yengil atletikachilarning jismoniy rivojlanishiga yordam beradi, boshqa tomondan esa ularda diqqat-e'tibor, xotira, fikrlashning rivojlanishi uchun qulay sharoitlarni yuzaga keltiradi. Bunda harakatli o'yinlarning belgilangan qoidalarini o'yinda ishtirok etuvchilarning ongida jamiyatdagi odamlar o'rtasida sodir bo'ladigan munosabatlarda qaror topgan tartib-qoida me'yorlari, haqiqiy hayotdagi odamning xulq-atvor me'yorlari kabi holatlar haqida tasavvurlarning shakllanishiga asos yaratadi.

Yakka tartibdagi o'yinlardan foydalanishda asosiy maqsad – bolalarni o'z xatti-harakatlarida o'yinning belgilangan qoidalarini anglashga va ularga rioya qilishga, o'yin harakatlarida o'z tengdoshlarining his-tuyg'ularini namoyon qilishlarini tushunishga o'rgatishdan tashkil topadi.

Bolalar tomonidan yakka tartibda o'ynaladigan harakatli o'yinlarda ishtirok etish bo'yicha yetarli darajada tajriba to'planishi, o'yinning belgilangan tartib-qoidalariga mustaqil tarzda amal qilish va xulq-atvor me'yorlariga amal qilish o'zlashtirilganidan keyin navbatdagi bosqichda juft holatda o'ynaladigan harakatli o'yinlarga o'tish imkoni yuzaga keladi. Ushbu o'yinlarda o'yin harakatlarining tavsiflari bolalarni o'z xulq-atvori variantlarini mustaqil tarzda tanlab olishga, jumladan, o'yin topshiriqlarini birgalikda, muvofiqlikda bajarish, o'yindagi oddiy vazifalarni hamkorlikda amalga oshirishga o'rgatadi. Dastlab unchalik katta bo'lmagan guruhlar tarkibida birgalikda harakat qilish imkoniyatlari kengaygach sport ta'lim muassasalarida tarbiyalanuvchi bolalar guruh tarkibida faoliyat olib borish ko'nikmalarini egallaydilar, boshqalarga ko'maklashishga tayyorlik, o'zini do'stona tutish va haqqoniy bo'lishga o'rganadilar. Dastlabki o'yinlar o'z hamkoriga munosabatini «oshkora» tarzda bildirish, shuningdek, uni tushuna olish va his-tuyg'ularini anglay olish imkonini beradi. Bu ko'rinishdagi birgalikda faoliyat olib borishni o'rganish va o'yinning belgilangan tartib-qoidalariga amal qilishda dastlab aniq syujetga ega bo'lmagan harakatli o'yinlardan foydalaniladi. Bunda syujet va rol faqat o'yinning nomidagina ifodalanib, shartli xususiyatga ega bo'lgan o'yin tashkil qilinadi.

Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida shug'ullanuvchi 9-12 yoshdagi o'quvchilarda o'zaro hamkorlikda

faoliyat olib borish ko'nikmalari shakllanganidan keyin, nisbatan murakkabroq tavsifga ega bo'lgan, juftlikda o'ynaladigan harakatli

o'yinlarga o'tish mumkin. Bu o'yinlarda bolalar o'z jamoasi a'zolari bilan birgalikda o'yinda ishtirok etish ko'nikmalarini egallashadi. Yosh o'quvchilar o'z tengdoshlariga qarshilik ko'rsatish harakatlarini bajarganda ularga ko'proq egoizm tipidagi ta'sirlashish xos bo'lib bu holat ikkinchi guruhdagi ishtirokchilar bilan birgalikda samarali harakat qilish belgilangan harakatli o'yinlarda, uncha katta bo'lmagan guruh tarkibida yakka tartibda emas, birgalikda harakat qilish talab qilinuvchi vaziyatlarda halaqit berishi mumkin. Bunday o'yinlarda bolalar birgalikda, o'zaro muvofiqlikda harakat qilishlari, shuningdek, umumiy maqsadga erishish uchun hamkorlikda ishlashlari talab qilinadi

Yosh o'quvchilarning o'quv-mashg'ulotlari samaradorligini oshirishda harakatli o'yinlarni qo'llash metodikasi.

Juft holatda yoki jamoaviy shakldagi harakatli o'yinlarda ishtirok etganda, sport ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilariga o'yinni amalga oshirish bo'yicha ko'rsatmalar beriladi, ular o'zaro mustaqil holatda bir-birlari bilan kelishib olishlari, maydonchada har bir o'yinchining joylashish holatlariga aniqlik kirishlari, o'yinda bajariluvchi rollarni taqsimlab olishlariga imkon beriladi.

Eshitish orqali qabul qilish uslublari tayyorgarlik ko'rish va o'yinni amalga oshirishda bolalarning o'zaro bir-biri bilan ziddiyat-larsiz munosabatda bo'lishlariga yordam beradi. Bolalarga harakatli o'yinlarni tushuntirishda an'anaviy uslublardan (hikoya, tavsiflash, tushuntirish va boshq.), shuningdek, innovatsion uslublardan foydalaniladi, masalan – timsollar asosida tushuntirish, imo-ishoralar, mimika, pantomimika kabi uslublardan foydalanish mumkin.

Qat'iy tartibda belgilangan qoidalarga ega bo'lgan mashqlardan foydalanish uslubida bolalarni o'rgatish jarayonida o'yin davomida birgalikda samarali faoliyat olib borish, o'yinning ma'lum bir vaziyatlarida harakatlarni aniq takrorlash va navbatdagi bosqichda ushbu harakatlarni muhokama qilishga e'tibor qaratiladi.

Oddiy o'yinlarni o'rgatishda bir butunlikdagi konstruksion uslubdan foydalaniladi, bunda bolalarga eslab qolish uchun o'yinni amalga oshirish ketma-ketligi tushuntirib beriladi. O'yinni amalga oshirishni o'zlashtirish davomida bolalar o'yinning tarkibiy qismlarini alohida o'rganishadi. Bunda hujum qiluvchi, himoyachi va jamoa yetakchisining bajarishi belgilangan harakatlar alohida o'rgatiladi.

Harakatli o'yinlarni amalga oshirish jarayoni bolalarda jismoniy sifatlarni maqsadga yo'naltirilgan tarzda rivojlantirishi, shuningdek, o'yin davomida bolalarning me'yorida ortiq charchab qolishlariga yo'l qo'ymaslik uchun standart-muntazamlilikdagi mashqlar uslubidan foydalanish tavsiya qilinadi. Bunda harakatli o'yinlarni takrorlash miqdori ushbu harakatlarning jismoniy tarbiya nuqtai nazaridan shakli va shiddati bilan bog'liq hisoblanadi.

O'yin uslubining o'ziga xosligi uning «syujet» tipida tashkil qilinishi bilan bog'liq bo'lib, bu holatda o'yin ishtirokchilarining faoliyati timsolli yoki shartli syujet bilan muvofiqlikda tashkil qilinadi, bunda o'yinning mazmun-mohiyati yoki umumiy manzarasi e'tiborga olinadi, shuningdek, doimiy va sezilarli darajada

vaziyatlarni o'zgartirishlar sharoitida belgilangan maqsadga erishish e'tiborga olinadi. Bolalar tomonidan o'yin ishtirokchilarining, o'yin qahramonining harakatlarini baholash osonlashishi uchun o'yin syujeti ertak va multfilmlar bilan muvofiqlashtiriladi, navbatdagi bosqichlarda jismoniy tarbiya ehtiyojlaridan kelib chiqib (masalan, harakatli o'yinda sport elementlaridan foydalanish va boshq.), o'yinchilarning o'zaro ta'sir sxemalari ishlab chiqiladi. O'yin uslubi bolalarga o'yin topshiriqlarini bajarishda ijodiy yondashish nuqtai nazaridan keng imkoniyatlarni taqdim etadi, bunda o'yin davomida doimiy va kutilmagan yuzaga keluvchi vaziyatlarda ushbu topshiriqlarni qisqa vaqt davomida, harakat imkoniyatlaridan to'liq yo'naltirilgan tarzda foydalanish asosida hal qilish amalga oshiriladi. Shaxslar va guruhlar o'rtasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan zo'riqishli, ziddiyatli munosabatlarni modellashtirish asosida o'yin davomida shartli ravishda bo'lsa ham emotsional holatning yuqori darajada ifodalanishidan foydalaniladi, bunda ruhiy zo'riqish holatining yetarli darajada yuqori bo'lishi, hamkorlik (bitta jamoa o'yinchilari o'rtasidagi) va shuningdek, o'zaro raqobatlashish (juft yoki jamoa tavsifidagi guruhlar ishtirokchilari o'rtasidagi) tipidagi munosabatlar shakllantiriladi. Bunda o'yin davomida yuzaga keluvchi ziddiyatli vaziyatlar ishtirokchilar o'rtasida manfaatlar qarama-qarshili-gini yuzaga keltiradi. Bu vaziyatlar «emotsional zo'riqish» holatini paydo qiladi va, o'z navbatida, shaxsga tegishli axloqiy me'yorlar, sifatlarining «yorqin» tarzda namoyon bo'lishi uchun imkoniyat yuzaga keltiriladi.

Musobaqa uslubining asosiy belgilari – bu raqiblarga qarshilik ko'rsatish sharoitida kuchlarning birlashtirilishi, ya'ni ma'lum bir tartibga asoslangan raqobatlashish. Musobaqa uslubining asosi musobaqa bellashuvlarining oqilona tarzda tashkil qilinishidan iborat bunda bolalar nafaqat o'zaro, balki ma'lum darajada o'zlari bilan o'zlari ham bellashadi, o'z natijalarini yuqori darajaga olib chiqishga intilishadi. Musobaqa tavsifidagi o'yinlar davomida ruhiy zo'riqish holatlari sezilarli darajada namoyon bo'ladi, bunda doimiy ta'sir ko'rsatuvchi qarshilik tavsifidagi omil yuzaga keladi. Bu vaziyat alohida, o'ziga xos emotsional va fiziologik fonni yuzaga keltiradi, bu jismoniy mashqlarning ta'sirini kuchaytiruvchi sharoitni shakllantiradi va organizmning funksional imkoniyatlaridan maksimal darajada foydalanish, maksimal darajada o'zligini namoyon qilish imkonini beradi. Bu vaziyat boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida shug'ullanuvchi yosh o'quvchilarning harakatlarga oid qobiliyatlarining qo'shimcha ravishda rivojlantirilishi uchun sharoit yaratadi va kuchlanishli emotsional vaziyatlarda jamoa tarkibida o'z tengdoshlari bilan birgalikda faoliyat olib borish ko'nikmalarini shakllantiradi va rivojlantiradi.

9-12 yosh davri – bu shaxsning shakllanishiga qaratilgan maqsadga yo'naltirilgan ta'sir, bolalarning barcha turdagi faoliyatlarida o'z ifodasini topishi talab qilinuvchi, alohida mas'uliyatli davr hisoblanadi. Bunda jismoniy tarbiya maqsadlarida foydalaniladigan ishlarning asosiy shakllari tarkibida muloqotga kirisha olish qobiliyatini rivojlantirish imkonini beruvchi harakatli o'yinlardan bevosita bolalarning jismoniy tarbiya bo'yicha mashg'ulotlarida, ertalabki gimnastika, sayohatga chiqqan vaqtdagi harakatli o'yinlar chog'ida, bo'sh vaqtlarda, bayramlarda foydalaniladi.

Jismoniy tarbiya mashqlari davomida boshqalar bilan o'zaro munosabatlarning ijobiy yo'nalishda qaror topishi va muloqotga kirishish ko'nikmalarining shakllanishi, rivojlantirilishiga ta'sir ko'rsatuvchi harakatli o'yinlardan jismoniy mashqlar bilan oqilona birlashtirish asosida foydalanish muhim samara berishi mumkinligi ta'kidlanadi. Trenerning bevosita nazorati va boshqaruvi ostida harakatli o'yinlardan foydalanish bolalarda o'zaro munosabatlar va jamoa shaklida faoliyat ko'rsatish ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishda etalon sifatida ahamiyatga ega hisoblanadi.

Tajribalarni amalga oshirish davomida mashg'ulotlar strukturasi tarkibida an'anaviy tarzda foydalanib kelingan mashqlar ham qoldirildi va ularni tegishli tartibda harakatli o'yinlar va o'yin topshiriqlari bilan birlashtirishga harakat qilindi shuningdek, foydalanilgan mashg'ulotlarni tashkil qilish uslublari belgilangan maqsadni ro'yobga chiqarishga xizmat qildi. Bolalarni mashg'ulotlarda guruhlariga taqsimlashda frontal (yoppasiga), guruhlar bo'yicha va yakka tartibda yondashishdan foydalanildi.

Tayyorgarlik qismida bolalarning mashg'ulotlarini tuzib chiqish, talab qilingan emotsional fonni shakllantirish va oldinda turgan ishini bajarishda holatlarga aniqlik kiritib olish amalga oshirildi. Bularning barchasi mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish davomida bajarildi. Bolalarning kiyinishi va sport zaliga chiqishlari umumiy e'lon qilindi, ya'ni bunda barchani birdaniga chaqirish ularda bir-biriga ko'maklashish hissini shakllantiradi.

Safga turish mashqlarini o'rganish va mustahkamlashda «Tezda joyingni egalla», «Karusel», «Sinf, saf tort!» kabi o'yinlardan foydalanildi. Asosiy qismga tayyorgarlik ko'rish va ta'siri bo'yicha rivojlantiruvchi tavsifga ega bo'lgan ishlarni amalga oshirish o'z tarkibiga syujetli yakka tartibda bajariluvchi harakatli o'yinlarni qamrab olgan bo'lib, bu bolalarda ushbu harakatli o'yinlarda ishtirok etish xohish-istagi, qiziqishlarining paydo bo'lishini ta'minlaydi.

Tayyorgarlik qismining yakunlanishi imitatsiya va chorlash, timsolli solishtirishlar bilan o'tkazildi, ya'ni bu holat sport yoshidagi bolalarning ruhiy jihatdan o'ziga xos xususiyatlariga mos keladi va eslab qolish jarayonini osonlashtiradi, mashqlarni o'zlashtirishga yordam beradi, mashg'ulotlarda emotsional fon darajasini oshiradi va ularda fikrlash, tasavvur qilish qobiliyatini, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantiradi, bilish funksiyasini faollashtiradi. Mashg'ulotlarning tayyorgarlik qismida sezilarli joyni qad-qomatni shakllantirish va muvozanatni ushlash

ko'nikmalarini rivojlantiruvchi maxsus o'yinlar va mashqlar egallashiga e'tibor qaratildi. Buning uchun «Tulki va tovuqlar», «Chizilgan chiziq bo'ylab yurish», «Muvozanatni yo'qotma», «Kartonni boshda ushlagan holatda yurish va yugurish» va boshqa shu kabi o'yinlardan foydalanildi.

Mashg'ulotlarning asosiy qismiga harakatli o'yinlar kiritilib, bunda ushbu o'yinlardagi harakatlar nisbatan murakkab tavsifga ega hisoblanadi (juft holatdagi va guruh tipidagi harakatli o'yinlar), o'yinning harakatlarga oid asosini tashkil qiluvchi qismlar asosiy harakatlar (yurish, yugurish, sakrash, uloqtirish, arqonga osilib ko'tarilish, tutish va boshq.) texnikasini mustahkamlash imkonini beradi.

Asosiy harakatlar texnikasini takomillashtirish uchun quyidagi holatlardan foydalanildi:

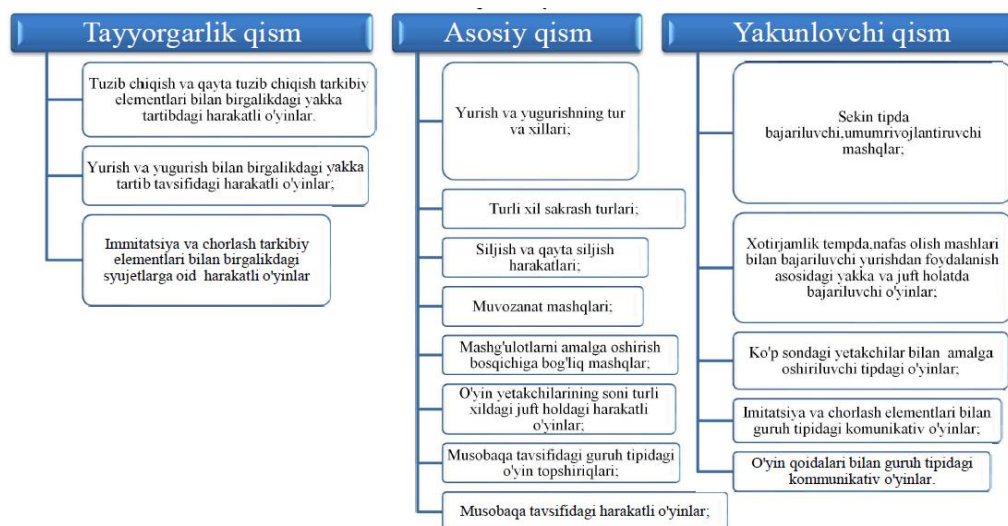
yurish va yugurishning har xil turlari, jumladan, odatdagi qadam tashlash, oyoqning uchki qismi, tovonlar bilan, oyoq kaftining tashqi tomoni bilan, cho'nqaygan holatda va yarim cho'nqaygan holatda, kesishuvchi qadam tashlash, gimnastika tipida qadam tashlash, umbaloq oshish bilan qadam tashlash, orqa bilan oldinga, oyoqning tovonidan uchiga almashinib qadam tashlash, qo'llarni harakatlantirish asosida qadam tashlash, shuningdek, trener tomonidan belgilangan tartibda qadamning uzunligi va tempini o'zgartirish asosida qadam tashlash mashqlari;

turli xil sakrash turlari;

siljish, arqonda yuqoriga tirmashish, qaytadan pastga sirg'alib tushish;

muvozanat mashqlari, gimnastika skameykasida yupqa taxtachaning, yerga tashlangan arqonning (diametri o'lchami 1,5–3 sm) ustida yurish, to'g'ri va yoni bilan joylashtirishgan doska bo'ylab yurish; gimnastika skameykasida bir qadam tashlash va koptokni uloqtirish asosida yurish, o'rtasida o'tirish, gimnastika koptogidan, yumshoq modul konstruksiyalardan foydalanish bilan birgalikda predmetlarni sochish va qaytadan yig'ib olish.

Sport-mashg'ulotlari tarkibiga harakatli o'yinlarni kiritishdan maqsad o'zaro muloqotlarga kirishish ko'nikmalarini shakllan-tirish va guruh tarkibida faoliyat ko'rsatish davomida boshqalar bilan o'zaro munosabatlarda ijobiy muloqotga kirisha olish qobiliyatini rivojlan-tirishdan tashkil topadi. Bosqichlarga bog'liq holatda biz syujetli–rolli tavsifga ega bo'lgan yakka tartibdagi o'yinlardan foydalandik va shuningdek, musobaqa tavsifidagi harakatli o'yinlar qo'llanildi. Bu o'yinlarning barchasida bolalarda boshqalar bilan o'zaro munosabatlarni shakllantirish va muloqotga kirisha olish ko'nikmalarini rivojlantirish bilan bir qatorda, harakatlarga oid sifatlarni rivojlantirish ham nazarda tutilgan. Bu holat organizmning ma'lum bir turdagi zahira imkoniyatlarini yuzaga keltiradi va tashqi muhit omillari ta'siri sharoitida moslashishni ta'minlovchi shart-sharoit sifatida qayd qilinadi

Uchinchi, yakunlovchi qismdagi mashg'ulotlarda xotirjam tempda nafas olish mashqlari bilan birgalikdagi yurish tavsifidagi harakatli o'yinlardan foydalanildi.

Mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishda nafaqat jahon chempionlarini tarbiyalashga, balki barcha yoshlarning sog'lom bo'lishini ta'minlash, yoshlarning ma'naviy yuksalishida sportning rolini oshirishga ham katta e'tibor berilmoqda. Sport jismoniy, ma'naviy-axloqiy tarbiya vositasi sifatida barkamol avlodni tarbiyalashga xizmat qilmoqda. Yoshlarning ma'naviy kamolotida sport o'yinlarining ahamiyati beqiyosligini hisobga olib, keyingi yillarda bir qator o'quv-uslubiy qo'llanmalar, darsliklar yaratilmoqda. Mavjud o'quv manbalarining ahamiyati kattaligini e'tiborga olgan holda, ta'kidlash lozimki, sportning ma'naviy-axloqiy tarbiya sohasidagi rolini kuchaytirish maqsadida, turli harakatli o'yinlarni tashkil qilishning uslubiy jihatlarini, ularni o'rgatishda nimalarga e'tibor berish lozimligini ko'rsatib beruvchi o'quv-uslubiy adabiyotlarga ehtiyoj sezilmoqda. Shuni hisobga olib, mavjud manbalarga asoslangan holda, harakatli o'yinlarni o'rgatish uslubiyati sohasida uslubiy qo'llanma yaratishni maqsad qilib qo'yidik. Harakatli o'yinlarni o'rgatish jarayonida milliy istiqol

g'oyasi tamoyillariga alohida e'tibor berib, vatanparvarlik, jamoa sifatida yakdil harakat qilish, uyushqoqlik, tashabbuskorlik, o'zaro hamkorlik fazilatlarini shakllantirish, nutq madaniyatini oshirishga e'tiborni tarbiyalashga doir fikr-mulohazalar, tavsiyalar bildirish mazkur uslubiy qo'llanmaning maqsadi hisoblanadi. Harakatli o'yinlar vositasida yoshlarni jismoniy barkamol qilib tarbiyalash sohasida jiddiy yutuqlar mavjud. Birinchidan, ushbu o'yinlarning tegishli adabiyotlarda jamlanishi, ikkinchidan, ularni o'rgatishga doir ma'lum adabiyotlarning mavjudligi, uchinchidan, o'qituvchi va murabbiylarning muayyan tajriba to'plaganligi e'tiborlidir. Fikrimizcha, harakatli o'yinlarni o'rgatish sohasida ma'lum adabiyotlar mavjudligiga qaramasdan, bir qator muammolar ham bor. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, harakatli o'yinlarni o'rgatish jarayonida ko'proq jismoniy mashqlarni bajarishga ko'proq e'tibor beriladi. O'quvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi, nutq madaniyatini oshirish, intizomli, qat'iyatli, mard, halol, jasur qilib tarbiyalash kabi asosiy sifatlar ba'zan e'tibordan chetda qoladi. Aslida ma'naviy etuk, ruhan chiniquqan inson yurt sharafiga munosib himoya qiladi, jamiyatda o'z o'rnini topadi, boshqalarga nisbatan mehr-shafqatli, adolatli, har qanday vaziyatda oqilona fikr yuritib, ish ko'radigan barkamol avlod bo'lib voyaga etadi. SHuning uchun harakatli o'yinlarni o'rgatish jarayoniga kompleks yondashish lozim. SHundagina sportning ma'naviy-axloqiy tarbiyadagi o'rni beqiyos bo'ladi, jamiyat va xalq manfaati, yurt sharafiga munosib himoya qila oladigan ongli sportchilar tobora ko'payib boraveradi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati

1. T. Usmonxo'jaev, F. Xo'jaev. «Harakatli o'yinlar». T: «O'qituvchi». 1992.
2. F.I. Nasriddinov, A.SH. Qosimov. «O'zbek xalq milliy o'yinlar». Birinchi to'plam. T: 2003.
3. Abdumalikov R, Abdullaev A. Xalq milliy o'yinlari mazmunida ma'naviyat masalalari, T, O'zDJTI, 1995.
4. Axmedov F. Q. Xarakatli o'yinlarni tashkil qilish va o'rgatish yo'llari, o'quv qo'llanma T: 2009.
5. Abdullaev, M. J. (2020). Yosh atletikasining sinfdan tashqari aktivlarining xususiyatlari, shakllari va usullari. Ta'lim fanlari devoridagi tadqiqotlar va mulohazalarning Yevropa jurnali, 8(11).
6. Abdullaev, M. J. (2018). Jismoniy tarbiya axborot texnologiyalari tarkibida Swot-tahlil. Ying Universitetda sifat menejmenti tizimi: sog'liqni saqlash, ta'lim, raqobatbardoshlik. Shanba. ilmiy tr. VII stajyor. ilmiy-amaliy. conf (14-18-betlar).
7. Abdullaev M. J. Universitet talabalari jismoniy tarbiya jarayonida jismoniy va sog'lomlashtiruvchi yondashuvlar // Universitetda sifatni boshqarish tizimi: sog'liqni saqlash, ta'lim, raqobatbardoshlik. Shanba. ilmiy tr. VII stajyor. ilmiy-amaliy. conf. - 2018. - S. 10-14.
8. Abdullayev M. J. Kerakli yoshdagi sportchilar bilan kutilmagan aktivlarning xususiyatlari, shakllari va usullari // Ta'lim fanlari bo'yicha Evropa tadqiqot va mulohaza yuritish jurnali. - 2020. - T. 8. - Yo'q. o'n bir.
9. Abdullayev, M. J. (2021). 18-20 yoshli qizlarga to'rtta sog'lom aerobik mashqlarni o'rgatish. American Journal of Medical Science and Pharmaceutical Research (ISSN-2689-1026) Nashr etilgan: 28-fevral, 77-85.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA O'SMIRLARNI MANIPULYATSION TA'SIRLARDAN HIMOYALASHNING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Begmanova Gulsara Shanjarovna
Navoiy davlat pedagogika instituti tadqiqotchisi

Seytpenbetov Iqilas Janaxmed o'g'li
Navoiy davlat pedagogika instituti Pedagogika psixologiya yo'nalishi 3-kur talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'smirlarning muloqot tizimi kontekstida manipulyatsiya va undan psixologik himoya qilish muammolarini nazariy tahlil qilingan, maktab o'quvchilarining manipulyatsiya ta'siriga qarshilik darajasini diagnostika ishlari amalga oshirilgan, turli yoshdagi maktab o'quvchilarining manipulyatsiya ta'siriga qarshilik darajalari aniqlangan. Shuningdek globallashuv sharoitida o'smirlarni manipulyatsion ta'sirlardan himoyalashning ijtimoiy psixologik xususiyatlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: manipulyatsiya, globallashuv, intellektual-hissiy belgilar, sivilizatsiya, lingvistik, etimologik xususiyat, illyuziya, adresat.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЗАЩИТЫ ПОДРОСТКОВ ОТ МАНИПУЛЯТИВНЫХ ВОЗДЕЙСТВИЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Бегманова Гулсара Шанжаровна
Исследователь Навоийского государственного педагогического института

Сейтпенбетов Иқилас Жанахмед ўғли
Навоийского государственного педагогического института Студент 3 курса направления педагогика психология

Аннотация. В данной статье проведен теоретический анализ проблем манипуляции и психологической защиты от нее в контексте системы общения подростков, проведена диагностическая работа уровня устойчивости школьников к манипулятивному воздействию, определены уровни устойчивости школьников разных возрастов к манипулятивному воздействию. Также речь идет о социально-психологических особенностях защиты подростков от манипулятивных воздействий в условиях глобализации.

Ключевые слова: манипуляция, глобализация, интеллектуально-эмоциональные признаки, цивилизация, лингвистический, этимологический признак, иллюзия, адресат.

SOCIAL PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PROTECTING ADOLESCENTS FROM MANIPULATIVE INFLUENCES IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Begmanova Gulsara Shanjarovna
Researcher at the Navoi State Pedagogical Institute

Seytpenbetov Iqilas Janaxmed o'g'li
Navoi State Pedagogical Institute Pedagogy psychology direction 3-cur student

Annotation. In this article, a theoretical analysis of the problems of manipulation and psychological protection against it in the context of the communication system of adolescents is carried out, the diagnostic work of the level of resistance of schoolchildren to manipulative influence is carried out, the levels of resistance of schoolchildren of different ages to manipulative influence are determined. We are also talking about the socio-psychological features of protecting adolescents from manipulative influences in the context of globalization.

Key words: manipulation, globalization, intellectual-emotional characters, civilization, linguistic, etymological feature, illusion, addressee.

Kirish. Jahonda bugungi globallashuv davrida har qaysi mustaqil davlat, har bir xalq o'z milliy manfaatlarini ta'minlash, bu borada, avvalo, o'z madaniyati, azaliy qadriyatlari va an'alarini asrab-

avaylash masalasiga ustuvor ahamiyat qaratmoqda. YUNESKOning madaniyatlar xilma-xilligi haqidagi umumiy deklaratsiyasida “madaniyat dunyodagi jamiyat yoki ijtimoiy guruhlarga taalluqli ma’naviy-moddiy, intellektual-hissiy belgilar yig’indisi sifatida qaralishi, insonlar hayot tarzi, ularning birgalikda yashash malakasi, qadriyatlar tizimi, an’analari va e’tiqodlarini o’z ichiga olishi zarurligi, har bir madaniyatni hurmat qilish, bag’rikenglik va birdamlik xalqaro tinchlik hamda xavfsizlik garovi ekanligi ta’kidlangan”. Shu bois yoshlarni turli axborot xurujlaridan himoyalashning ijtimoiy-psixologik usullarini rivojlantirish masalaning zarurligini belgilab beradi.

Adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda o’smirlarning manipulyatsion ta’sirlardan himoyalashning psixologik xususiyatlari masalasi ko’pgina fanlararo tadqiqotlar predmeti sifatida ham foydalanilib kelinmoqda. Jumladan, manipulyatsion ta’sirlar ijtimoiy-psixologik usullarni shakllantirish masalasi fanda alohida tadqiq etilgan. Mamlakatimizda ushbu doiradagi tadqiqotlar falsafiy-psixologik yondashuv asosida amalga oshirilgan bo’lib: E.G’.G’oziyev, G’.B. Shoumarov, V.M.Karimova, shuningdek, olimlar izlanishining aksariyati yoshlarda axboriy qarashlarni shakllantiruvchi xususiyatlarni (N.S. Safaev, D.G. Muxamedova, A.G. Ayratpetova va b.) o’rganishga bag’ishlanganligini ko’rishimiz mumkin.

Shuningdek, mazkur mavzuda xorijlik olimlarning ishlari ham mavjudligini ta’kidlab o’tishimiz joiz, xususan, diniy e’tiqod borasidagi axborotlarni psixologik o’rganishning uslubiy muammolari (P.S. Gurevich, M. Veber, A.M. Dvoynin va b.), diniy dunyoqarash tabiati (A.Yu. Raxmanin, V.P. Gaydenko, D.O. Smirnov va b.), hozirgi ommaviy madaniyat sharoitida yoshlarning diniy e’tiqod jihatdan o’xshashligi (M.V. Fyodorova, A.G. Safronov, V.M. Minazova va b.), shaxsning diniy e’tiqodi va ijtimoiy hamkorlik (V. Yerotich, D.M. Chumakova, M.P. Mchedlov va b.) kabi masalalar tadqiq qilingan.

Insoniyatning son jihatdan ortib borishi ular orasidagi taqsimotda ahillik yoki nizo kabi holatlarni yuzaga chiqardi. Bu xuddi in va yan qonuniyatini eslatadi. Ularning jismoniy mehnat bilan ko’p shug’ullanishlari tajribaning ortishiga va bu tajriba tamaddunga ulanishiga olib keldi. Tamaddun (sivilizatsiya) insonlarda fikrlash qobiliyatini yanada boyitdi. Insoniyatning aqliy rivojlanishi fan va texnika taraqqiyotiga ulkan hissasini qo’shishga olib keldi. Amerikalik futurolog E. Toffler fan va texnika taraqqiyoti to’lqinlar kabi yuzaga keladi deb ta’kidlagan.

Psixologik manipulyatsiyaning tizimdagi rolini o’rganish, maktab yoshidagi bolalarning muloqoti, tushuncha, tasnif, sabablar, oqibatlar shuningdek, maktab o’quvchilariga nisbatan manipulyativ ta’sirlarning o’ziga xos xususiyatlari tahlil qilamiz.

“Manipulatsiya” tushunchasini lingvistik, etimologik va tarixiy tahlilimiz quyidagi xususiyatlarni aniqlash imkonini berdi.

Manipulus - «manipulyatsiya» atamasining lotincha ma’nosi - ikkita ma’noga ega:

- 1) bir hovuch, (manus «qo’l» + ple «to’ldirish»),
- 2) kichik guruh, dasta, hovuch (manus + pi - ildizning zaif shakli).

Ingliz tilidan tarjima qilinganda, manipulyatsiya eng umumiy ma’noda ob’ektlarni maxsus niyat, maxsus maqsad bilan boshqarish, qo’lda boshqarish, qo’llar bilan amalga oshiriladigan harakatlar, qo’lda harakatlardir. Masalan, tibbiyotda bu tananing bir qismini tekshirish, qo’llar yoki tibbiy muolajalar yordamida. Harakat-manipulyatsiyalarni bajarishda epchillik mavjudligi alohida qayd etilgan.

Natijalar va tahlil. Texnologiyada «manipulyatsiya» atamasi ko’rsatilgan ma’no bilan chambarchas bog’liq. Avvalo, bu qo’llar bilan yasalgan tutqichlar va boshqa qurilmalar bilan mohirona harakatlardir. Tutqichlar va tutqichlarning o’zlari ham ko’pincha manipulyatorlar deb ataladi. Mexanizmlar murakkablashgani sari manipulyatorlar qo’llarni taqlid qiluvchi yoki sun’iy o’rnini bosuvchi vositalar sifatida belgilanadi.

Psixologik adabiyotda «manipulyatsiya» atamasi uchta ma’noga ega. Birinchisi butunlay texnologiyadan olingan va asosan muhandislik psixologiyasi va mehnat psixologiyasida qo’llaniladi. Ikkinchi ma’noda etologiyadan olingan manipulyatsiya «faol o’zgarish» degan ma’noni anglatadi.

Dastlab, «manipulyatsiya» atamasi qo’llar tomonidan bajariladigan harakatlarning murakkab turlarini bildirgan: ishlov berish dastagilari, tibbiy muolajalarni bajarish, ob’ektlarni o’zboshimchalik bilan boshqarish va boshqalar, bajarishda mahorat va epchillikni talab qiladi. Asta-sekin «manipulyatsiya» so’zi quyidagi hollarda ishlatila boshlandi «odamlarga ta’sir o’tkazish yoki ularni boshqarish yoki narsalarni epchillik bilan, ayniqsa, rad etuvchi ma’noga ega bo’lgan narsalarni yashirin boshqarish yoki qayta ishlash»ni anglatuvchi shaxslararo munosabatlar kontekstida ham ishlatish mumkin. Aynan mana

shu uchinchi ma'noda manipulyatsiya tushunchasi bu ishda biz sinonim deb hisoblaydigan "psixologik manipulyatsiya", va "manipulyatsiya ta'siri" atamalarini bilan birga qo'llaniladi.

Zamonaviy ma'noga o'tish bosqichi «manipulyatsiya» atamasini karta o'rinlariga nisbatan qo'llash va hiyla-nayranglarni namoyish qilish edi, balki haqiqiy harakatlar yoki niyatlarni yashirishda aldamchi taassurot, illyuziya yaratishda bunda mahorat nafaqat yolg'on chalg'itishni amalga oshirishda qadrlanadi.

Bu tushunchaning boshqa ko'plab ta'riflari mavjud bo'lib, ular, xususan, G. V. Grachev, E. V. Sidorenko, V.P.Sheinov. Mualliflar ko'pincha bir-biriga zid keladi. Masalan, ko'pchilik tadqiqotchilar manipulyatsiyaning asosiy belgilaridan biri ekanligini ta'kidlaydilar. Ushbu jarayondan adresat ham foyda ko'rishi mumkin deb hisoblashadi. Boshqa asosiy farqlar ham mavjud.

Muallif	Ta'rif
B. N. Bessonov	Ma'naviy ta'sir shakli, yashirin holat majburan bo'ysundirish
D. A. Volkogonov	Ma'naviy holat ustidan hukmronlik qilish, ichki dunyo o'zgarishini nazorat qilish
R. Gudin	yashirin kuchdan yashirin foydalanish boshqasining taxminiy irodasi
O. T. Yokoyama	Manfaatlarga aldamchi bilvosita ta'sir qilish manipulyatori
L. Proto	Tanlovga yashirin ta'sir
U. Riker	Dunyoning bunday tuzilishiga imkon beradi g'alaba qozonadi
D. Rudinov	Aldash yo'li bilan xulq-atvorni keltirib chiqarish yoki boshqasining zaif tomonlaridan foydalanish.
V. N. Sagatovskiy	Boshqasiga vosita, ob'ekt sifatida munosabat.
G. Shiller	Yashirin majburlash, fikrlarni, niyatlarni, his-tuyg'ularni, munosabatlarni, munosabatlarni dasturlash.
E. Shostrom	Buyruq va nazorat, boshqasini ekspluatatsiya qilish, ob'ektlar, narsalar sifatida foydalanish
P. V. Robinson	Mahoratni boshqarish yoki foydalanish

Ushbu qiyin vaziyatdan chiqishning ikkita yo'li bor: yoki eng to'g'ri ko'rinadigan mavjud ta'riflardan birini asos qilib olamiz yoki o'zimiznikini yaratamiz. Ikkinchi yo'l bizga ko'proq tuyuladi Ushbu vazifani bajarish uchun biz manipulyativ ta'sirning quyidagi belgilaridan foydalanamiz:

umumiy xususiyat - psixologik ta'sir;

manipulyatorning boshqasiga o'z maqsadlariga erishish uchun ob'ekt, vosita (yoki to'siq) sifatida

munosabati;

bir tomonga g'alabais istagi;

ta'sirning yashirin tabiati (ta'sirning o'zi ham, uning yo'nalishi ham);

ta'sir qilish maqsadining mavjudligi yoki yaratilishi;

manipulyatsiya ta'sirini amalga oshirishda mahorat va epchillik (muvaffaqiyatli manipulyatsiyalarga nisbatan)

Ogohlik va oldindan o'ylash, ob'ektni e'tiborsiz qoldirish, uning zaif tomonlaridan foydalanish kabi boshqa belgilar, bizning nuqtai nazarimizdan, manipulyativ ta'sir tushunchasini aniqlash uchun majburiy emas.

Shunday qilib, o'rganilayotgan tushunchaning ta'rifiga oid mavjud nuqtai nazarlarni ko'rib chiqib, uning asosiy xususiyatlarini ta'kidlab, psixologik manipulyatsiya orqali biz psixologik ta'sirning bir turini, adresatning yashirin nazoratini tushunamiz, tashabbuskorga bir tomonlama afzalliklarni har qanday ongli yoki ongsiz ravishda qo'llash natijada san'at paydo bo'ladi.

Ushbu ta'rifdagi asosiy nuqta - psixologik ta'sir turlaridan biri sifatida manipulyatsiya tushunchasiga yondashamiz. Aloqada bu bilan psixologik ta'sir muammosining o'rganilayotgan mavzuumizga tegishli bo'lgan ayrim jihatlarini tahlil qilish zarur hisoblanadi.

Psixologik manipulyatsiya muammosini psixologik ta'sir kontekstida o'rganish psixologik ta'sir tushunchasining o'zi ham, uni tavsiflashning nazariy apparati ham yetarli darajada rivojlanmaganligi sababli sezilarli qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Misol sifatida, ushbu kontseptsiyani talqin qilishning ba'zi yondashuvlarini ko'rib chiqamiz.

O'zbek xalqining milliy etnik ong xususiyatlariga ta'rif berganimizda uning sifat va fazilatlarini tarannum etuvchi, kishilarning bir-birlariga bo'lgan insoniy munosabatlari, do'st-birodarliklari, ahil-ittifoqlilari, bir-birlariga sadoqatliklarini anglashlikni e'tirof etishimiz kerak. Odamning ijtimoiy hayotni tushunishi, sezishi va butun atrofda sodir bo'layotgan o'zgarishlarga munosabati hamda qarashlari uning ongida yuz beradi. Shu bois ham "ong" so'zi tilimizda aql so'ziga yaqinroq ko'rinishda qo'llanib kelinadi. Insonning fikrlash qobiliyati nazarda tutilganda, ong va aql atamaları bildirgan ma'nolar bir-biriga xos bo'lib, ong ham, aql ham odam miyasining mahsulidir. Ijtimoiy hayotga tatbiqan axborot-kishilar, predmetlar, faktlar, hodisalar, jarayonlar va shu kabilar haqidagi ma'lumot (ma'lumotlar majmui) ni anglatadi. Sharq mutafakkiri Abu Mansur as-Solibiyning "Yatimat ad-daxr fi-maholisi axli asr" nomli asaridagi "Tafsilotni quloq ila tinglamoq odamiylikdir, tafsilotni idrok ila anglamoq insoniylikdir" jumlası bilan boshlanuvchi qarashlari milliy psixologik xususiyatlarimizda qadimdan o'z aksini topganligini ko'rishimiz mumkin.

Bugungi kunda axborotlashtirish - axborot resurslarini shakllantirish va ulardan foydalanish hisobiga fuqarolar, davlat hokimiyati va o'z-o'zini boshqarish organlari, tashkilotlar va jamoat birlashmalarining axborot sohasidagi ehtiyojlarini qondirish, huquqlarini ro'yobga chiqarish maqsadida optimal sharoitlarni yaratish uchun tashkil etiladigan ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-falsafiy, texnik jarayonlar majmui.

Informatsion jarayonlar-axborotni qidirish, yig'ish, qayta ishlash, to'plash, saqlash va tarqatish jarayoni.

Axborot tizimi informasion jarayonlarni amalga oshiruvchi tartibga solingan hujjatlar hamda axborot texnologiyalari majmui.

Axborot resurslari-muayyan (kutubxona, arxiv, fond, ma'lumotlar banki kabi) axborot tizimlaridagi alohida hujjatlar va hujjatlar majmui.

Ijtimoiy-siyosiy axborot-ijtimoiy va siyosiy hayot borasida jamiyat a'zolari, ijtimoiy guruhlar, siyosiy tashkilotlar o'rtasida almashinuv predmeti hisoblangan va ular o'z faoliyatida foydalanadigan bilimlar, ma'lumotlar va xabarlar majmui.

Ijtimoiy-psixologik axborotlar insonlar o'rtasidagi aloqalar, siyosiy jarayonlar, jamiyatni boshqarish, ilmiy, o'quv va tarbiyaviy ishlarni tashkil etish, targ'ibot va tashviqotni amalga oshirishda tobora muhim va ustuvor ahamiyat kasb etmoqda.

To'laligi, asoslanganligi va ishonchliligi muhim ahamiyat kasb etadigan ijtimoiy-siyosiy axborotlarni ishlab chiqishda fan, ularni tarqatishda OAV muhim rol o'ynaydi.

Axborot madaniyati texnik-texnologik va ijtimoiy-madaniy jihatlariga ega. Texnik-texnologik jihatdan axborot madaniyati axborotni olish, qayta ishlash, saqlash va yetkazib berishga xizmat qiladigan texnik-axborot vositalari va ulardan oqilona foydalanish usullari haqidagi bilimlarimizni anglatadi.

Ijtimoiy-madaniy ma'noda "axborot madaniyati" insonning muayyan ma'naviy-axloqiy, siyosiy, xuquqiy va estetik qadriyatlarni o'zlashtirgan holda axborot maydonida hayotiy faoliyat ko'rsatishini anglatadi.

Axborot iste'moli madaniyati axborot dunyosidan ijtimoiy taraqqiyotga xizmat qiluvchi, ma'lumotlarni saralab olish borasidagi bilimlar, qobiliyat va malakani o'zida ifoda etadi.

Axborotlashgan jamiyat - kishilik jamiyati rivojlanishining hozirgi bosqichida shakllanayotgan va ijtimoiy hayotning barcha sohalarida axborotdan oqilona foydalanishga asoslangan sifatli holatini tavsiflovchi tushuncha.

Axborotlashgan jamiyat nazariyasi asoschilari ijtimoiy rivojlanishni «bosqichlar almashinuvi» nuqtai nazaridan qaragan holda, uning shakllanishini qishlok xo'jaligi, sanoat va xizmatlar iqtisodiyotidan keyin paydo bo'lgan iqtisodiyotning to'rtinchi - «axborot sektori» yuzaga kelishi bilan bog'laydilar.

Ularning fikriga ko'ra, industrial jamiyatning asosi bo'lgan kapital va mehnat axborotlashgan jamiyatda o'z o'rnini axborot va bilimga bo'shatib beradi.

Axborotlashuv jarayoni jamiyatdagi iqtisodiy hamda ijtimoiy-madaniy o'zgarishlarga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. G'arb faylasuflari fikriga ko'ra, axborotlashgan jamiyat texnika sohasida - ishlab chiqarish, iqtisodiyot, ta'lim va maishiy hayotga axborot texnologiyalarining keng joriy etilishi, iqtisodiy hayotda - axborotning tovarga aylanishi, ijtimoiy hayotda - axborot turmush, hayot darajasi o'zgarishining asosiy omiliga aylanishi, siyosiy sohada - keng miqyosda fikr almashishga zamin yaratuvchi xilma-xil axborotlarni erkin olishga yo'l ochilishi, madaniyat sohasida - axborot almashinuvi davr ehtiyojlariga javob beradigan normalar va qadriyatlarning shakllanishi bilan xarakterlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Abdurazakov M. M., Gadjiev G. M. Informatika va axborot texnologiyalari sohasidagi bo'lajak o'qituvchi axborot madaniyatining tizimli integrativ komponentlari //Ta'limdagi standartlar va monitoring. - M., 2004. № 1. -B. 50-52.

Jo'raev T. Terrorizm va davr //Ijtimoiy fikr. Inson huquqlari. – 2002.-№3.-B.33-37.

Norqulov. H.D. Ota-onalarning g'oyaviy-tarbiyaviy bilimlarini oshirishning ijtimoiy-pedagogik asoslari. Ped. fan. nomz. ...diss. –Toshkent, 2007.

Sodiqov H. Amir Temur saltanatida xavfsizlik xizmati: (tarixiy badialar): [4 qismli]. –Toshkent: "ART FLEX", 2016.

Tolipov F. Terrorizmning milliy va mintaqaviy xavfsizlikka solayotgan tahdidi //Ijtimoiy fikr. Inson huquqlari.-2001.-№3.-B.22-31.

Xaydarova X.G., Ochilov Z.S. Suisidal xulq – amaliy psixologiyada dolzarb muammo. /XXI asr psixologiyasi: nazariya, amaliyot, istiqbollar. O'zbekiston Milliy universitetining 95 yilligi va Psixologiya kafedrasining 40 yilligiga bag'ishlangan Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya Materiallari. 22 may 2013 yil. – Toshkent: "MUMTOZ SO'Z" 2013. – B.436-438.

ONALARDAGI NEVROTİK HOLATLAR VA BOLALARDAGI YOSH INQIROZLARINING XORIJ ADABIYOTLARIDAGI METODOLOGİK TAHLILI

Bekmirov Tolib Rashidovich

Toshkent tibbiyot akademiyasi Pedagogika, psixologiya va tillar kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Inson salomatligi bilan bog'liq muommolar doimo asosiy, dolzarb muommolar bo'lib kelgan. Jismoniy salomatlikga ta'sir etuvchi ruhiy holatimizning sog'lom bo'lishi somatik kasalliklarni oldini olishga asos bo'ladi. Ma'lumotlarga ko'ra dunyo aholisining 15-20 % da nevroz kasalligi mavjud va bu yil sayin o'sib bormoqda. Nevroz kasalligining asosiy sabablari ortida nevrozik onalarning bo'lishi dunyo psixologlari va psixologiyaning asosiy yo'nalishlarida e'tirof etiladi. Ushbu maqolada onalardagi nevrozik holatlarning bolalarning psixik holatlariga ta'sirini xorij davlatlaridagi olimlar talqini haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: nevroz, nevrozik holatlar, inqiroz davri, kasallik, ruhiy zo'riqish, emotsional ro'riqish, psixika.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НЕВРОТИЧЕСКИХ СОСТОЯНИЙ У МАТЕРЕЙ И ВОЗРАСТНЫХ КРИЗИСОВ У ДЕТЕЙ В ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Бекмиров Талиб Рашидович

Старший преподаватель кафедры педагогики, психологии и языков Ташкентской медицинской академии

Аннотация: Проблемы, связанные со здоровьем человека, всегда были основными, актуальными проблемами. Здоровое психическое состояние, влияющее на физическое здоровье, является основой профилактики соматических заболеваний. По данным, неврозами страдает 15-20% населения планеты, и с каждым годом она увеличивается. Наличие невротических матерей за основными причинами неврозов признается мировыми психологами и господствующей психологией. В данной статье представлена информация о трактовке ученых зарубежных стран о влиянии невротических состояний матери на психическое состояние детей.

Ключевые слова: невроз, невротические состояния, кризисный период, болезнь, психическое напряжение, эмоциональное напряжение, психика.

METHODOLOGICAL ANALYSIS OF NEUROTIC CONDITIONS IN MOTHERS AND AGE CRISES IN CHILDREN IN FOREIGN LITERATURE

Bekmirov Tolib Rashidovich

Senior teacher of the Department of Pedagogy, Psychology and Languages of the Tashkent Medical Academy

Abstract: Problems related to human health have always been the main pressing problems. A healthy mental state, which affects physical health, is the basis for preventing somatic diseases. According to data, 15-20% of the world's population has neurosis, and it is increasing year by year. The presence of neurotic mothers behind the main causes of neurosis is recognized by world psychologists and mainstream psychology. This article provides information about the interpretation of scientists in foreign countries about the effect of neurotic states in mothers on the mental states of children.

Key words: neurosis, neurotic states, crisis period, illness, mental stress, emotional stress, psyche.

Kirish. Hozirgi kunda jamiyatimizning jadal rivojlanib borishi shaxslardagi ijtimoiylashuvi jarayonlariga ham o'z ta'sirini ko'rsatib kelmoqda. Ruhan sog'lom jismonan baquvvat farzandlarni kelajakga tayyorlash, ularning psixik jihatdan mukammal tarqqiy etishi ota-onalarning ham oldiga katta ma'suliyat yuklaydi. Ma'lumotlarga ko'ra dunyo aholisining 20% da nevroz mavjud va bu kun sayin ortib bormoqda. Bunday ko'rsatgichlarning aksariyati ota-onalarga to'g'ri kelishi va ularning farzand tarbiyasi jarayonlarida bolaning psixik rivojlanishiga ham o'z ta'sirini ko'rsatishi ko'plab psixologlar tomonidan e'tirof etiladi.

Nevrozlar ko'pincha nevrozik alomatlar psixologik travma yoki o'tkir stressdan so'ng darhol

rivojlanmaydi, balki odamning surunkali salbiy vaziyatda qolishi natijasida, unga dosh bera olmaslik yoki yangi sharoitga moslasha olmaslik natijasida yuzaga keladi. O'smirlik davridagi bu buzilishlarning oqibatlari inson hayotining ko'p yillik izlarini qoldiradi, bu nafaqat uning nevropsikaviy va psixomatik holatini, balki kelajakdagi holatini ham aniqlab beradi.

Adabiyotlar sharhi. Nevrozni ko'plab olimlar, shu jumladan psixologlar, nevrologlar, fiziologlar o'rganishgan. Nevroz borasida Zigmund Freyd: "Nevroz – bu ichki ziddiyatlar hosilasi", Alfred Adler: "Nevroz – kasallik emas, balki noto'g'ri hayot tarzidir", Karen Xorni: "Nevroz – insonlar orasidagi noto'g'ri munosabatlar oqibatidir" degan ta'riflarni berishgan. Professor Z.R. Ibodullaevning "Asab va ruhiyat" kitobida "Nevroz – asab tizimining funksional kasalligi bo'lib, insonga ruhiy jarohat yetkazuvchi tashqi va ichki omillar natijasida rivojlanadi. Demak, nevroz asab kasalligidir." [1] deb ta'rif berilgan. Nevroz kasalligini tib ilmining sultoni mutafakkir Abu ali Ibn Sino ham mukammal o'rgangan. O'sha davrlarda nevrozga shunday ta'rif berilgan: "bu kasallikda tana harorati ko'tarilmaydi, biron-bir a'zo zararlanmaydi, tanada lat yegan joylar bo'lmaydi, biroq bemorning asabi buzilgan bo'ladi".

Nevroz kasalligi mavjud bo'lgan va nevrotik holatlardagi ayollarning psixik xususiyatlarini bolalariga ta'siri masalasida bir necha chet el olimlari o'z fikrlarini bildirganlar.

D.Vinnikott tomonidan ona-bola munosabatlari va ularning vaqt o'tishi bilan rivojlanishini bolaning o'sishi va rivojlanishida jiddiy omil deb hisoblagan. Uning yozishicha, bola dastlab potentsialga, o'sish va rivojlanish tendentsiyasiga ega bo'lsa-da, ammo onalik parvarishi bo'lmaganda buni amalga oshirish mumkin emas, deb hisoblaydi. Bu bolaning ruhiy sog'lig'i yoki kelajakda unga onalar parvarishi yetishmasligining asosi sifatida qaraladi.

Postnatal stressning asosiy klinik belgisi havotir bo'lib, u ayollarda stressning uzoq muddatli va surunkali bo'lishiga hissa qo'shadi, bolaning rivojlanishiga salbiy ta'sirni kuchaytiradi, deydi V.A.Myasishcheva [11].

Bola hayotining birinchi yilida onada emotsional stress kamaymaydi, balki ko'payadi, onalarning 82%ida bu holat aniqlangan [10]. Kasalxonadan uyga qaytgach, bunday bemorlar ikkilamchi agorafobiyaning boshdan kechirishi mumkin, ona bolasi bilan yolg'iz qolishdan qo'rqadi va unga to'liq g'amxo'rlik qila olmaydi.

Muhokama va natijalar. Onaning bolaga mehr-muhabbat bilan munosabatda bo'lishi muhim ahamiyatga ega. H.Kohut, D.Vinnikottning aynan shu haqida g'oyalar ishlab chiqib, bu insonning "empatik rezonans"ga bo'lgan hayotiy ehtiyojini qondirishini ta'minlaydi, degan fikrni bildirganlar. Bolalar o'zlarining qadr-qimmati, ahamiyatlilik va ajoyibligini ko'rsatish uchun ota-onalariga muhtoj. H.Kohut bu so'zlardan emas, balki yuz ifodalari, ishoralar, ovozning intonatsiyasidan tan olinganiga e'tiborni qaratadi. Ota-ona har doim nuqsonsiz oyna bo'la olmaydi va bir kun kelib bolani istalgan tafakkur bilan ta'minlamaydi. Biroq, agar bola muvaffaqiyatli aynan ishlash bo'yicha yetarli tajribaga ega bo'lgan bo'lsa, bunday lahzalarda u o'zi uchun oynaga aylanishi mumkin, boshqacha aytganda, u bu funksiyani o'ziga moslashtiradi. Kelajakda esa eng ajoyib va qadrli bo'lishga e'tibor bermaydi. Qabul qilish va sevish tajribasiga ega bo'lmaydi. Bu munosabat esa endi uning tashqi dunyodan qanday xabarlar olishi mumkinligiga bog'liq emas, balki, o'z-o'zini hurmat qilish negiziga birikadi.

M.Yoqubiyning ta'kidlashicha, erta bolalikda onalarning bolasi tafakkuriga noto'g'ri munosabati bu dunyoda o'z to'la mavjudligi tuyg'ularining yemirilishiga olib keladi. O'z-o'zini hurmat qilishning yo'qolishi insonni sezish, sevish, istalgan ehtiyojlardan qo'rqqanida paydo bo'ladigan uyat hissi bilan bog'liq. Bu shuni anglatadiki, uning "Meni" birinchi navbatda bu ehtiyojlarni kamsitgan ota-onalar vakillari rolini o'z zimmasiga oladi

N. Shvarts-Salant yozganidek, onaning o'z shaxsi yetarli bo'lmagan taqdirda, u bolaning uni qanday sevishiga e'tiborli bo'lladi. Bolaning sevgi darajasi uning o'ziga bo'lgan hurmat darajasini oshiradi yoki kamayadi. Uning o'zida ruhiy kamolot bo'lishi o'rniga boladan tafakkur olishga harakat qiladi, u buni juda tez orada onasi uchun yashash majburiyati sifatida jiddiy his qiladi. U ayolning emotsional holatiga e'tiborli bo'lib qoladi va shunga muvofiq o'zini tutishga harakat qiladi, faqat u yerda bo'lgani uchun emas, balki ma'lum bir funktsiyani bajargani uchun o'z muhimligini noto'g'ri his qiladi.

M.Ainsvort, A.Srouf samimiyatni onalik munosabatining asosiy elementi sifatida ekanligini ta'kidlaydi. Ota-onalar bolaning signallarini shunga mos ravishda "o'qiydi", so'ngra uning ehtiyojlariga yetarli darajada javob beradi. A.Srouf xulq-atvorning shakllanishini hissiy tartibga solishning rivojlanishi bilan bog'laydi. Uning fikricha, ota-onalar bolalarda fiziologik va emotsional holatni tartibga solish shakllarini

bolaning signallariga qanday munosabatda bo'lishlari, qanchalik e'tiborli bo'lishlari bilan belgilaydilar. Shunday qilib, ota-ona bolani ijobiy o'yinga jalb qilishi mumkin, uni rag'batlantirishi, qo'zg'alishni kuchaytirishi mumkin, ammo u boladagi signallarga ham e'tiborli bo'lishi zarur.

M.Fordhamning so'zlariga ko'ra, ramzlarni shakllantirish qobiliyatining yo'qligi ona va bola o'rtasidagi hissiy aloqaning buzilishi, shuningdek, ona yoki bolaning og'ir kasalligi oqibatida sodir bo'ladi. O'z navbatida, og'ir psixologik travma natijasida munosabatla buzilishi mumkin. Bola ramzlash qobiliyatiga ega bo'lganda, u mavjudlikning turli sohalarini, ya'ni o'zini, tashqi dunyosini va ichki dunyosini aniqlay boshlaydi.

E.Desi va R.Rayan o'z-o'zini boshqarish bolalikdan boshlanib, inson tug'ma potensialini o'z-o'zini boshqarish uchun oziqlantiruvchi sharoitlarni aniqlaydilar. Taxminlarga ko'ra, inson tashqi muhit bilan o'zaro aloqada bo'lganda ichki psixologik ehtiyojlarga ega: o'z-o'zini boshqarishda, kompetentlikda va boshqa odamlar bilan munosabatga ehtiyoj sezadi. Bu ehtiyojlar ichki motivning asosi hisoblanadi. Ichki motivatsiyaning o'ziga xos xususiyati shundaki, faoliyatning o'zi muhim omildir. Bolada haddan tashqari nazorat sharoitida yoki beqaror muhitda ichki motivni kamsitish mumkin. Ijtimoiy ta'lim jarayonida nafaqat muvofiqlik, balki tashqi talablarni ichki tartibga solish jarayoni ham amalga oshiriladi.

Xulosa. Xulosa qilib, quyidagilarni aytib o'tilishi kerak-ki, oilada bola uchun asosiy inson bu uning onasidir. Onalarning ruhiy holati bolaga eng katta ta'sir ko'rsatuvchi omildir. Inson xulq-atvori, ularning muvaffaqiyati haqidagi hayotiy rejalari va prognozlar, da'volar darajasi unga onasi tomonidan qilingan munosabat natijasi bilan bog'liq. Bolalikda yaqinlari tomonidan qabul qilish va hurmat qilish asosida shakllangan o'z-o'zini hurmat qilish shaxsning ulg'ayishi bilan ishlarda o'ziga bo'lgan baholar bilan boyitiladi.

Adabiyotlar

- Ибодуллаев, З. (2018). Асаб ва рухият. Ташкент–2015.
- Бекмиров, Т. (2023). Психологическое состояние матерей детей с отклонениями в развитии.
- Бекмиров, Т. Р. (2021). Невроз-заболевание? Что нам нужно знать о нем. Интернаука, 41(217), 77-78.
- Бекмиров, Т. (2021). Психологические особенности неврозов у подростков. Общество и инновации, 2(10/S), 541-547.
- Бекмиров, Т. Р. (2023). Психологическое влияние матери на изменения в психическое развитие и поведение ребенка. Gospodarka i Innowacje., 33, 215-220.
- Shvarts-Salant N. Narsiylik va shaxsiyat transformatsiyasi. M., 2007.
- Bende Brigitta. Perinatal davrda bolalar bilan yomon munosabatda bo'lish va depressiya: antenatal va tug'ilgandan keyingi depressiyani qarama-qarshi ko'rsatkichli tadqiqot (2nd World Congress on Women's Mental Health.- Vashington, DC, USA, 2004).
- Galler Janina R., Ramsey Frank C., Harrison Robert H. va boshq. Tug'ruqdan keyingi onalik kayfiyatlari va chaqaloqlar hajmi milliy oliy o'quv yurtiga kirish imtihonida bajarilishini bashorat qilish (Bolalar psixologiyasi va psixiatriya jurnali, 45-jild, 6-masala, Sahifa 1064–1075, Sep 2004)

PSIXOANALIZDA INSON TABIATINI TUSHUNISHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Bo'ronova Hilola Akramjonovna

Qo'qon davlat pedagogik instituti Amaliy psixologiya kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya. Konsultatsiya shaxslararo munosabatdan iborat jarayon. Konsultatsiya jarayonida psixolog bilan mijozning bir-birini tushinishi hamda mijozning o'zgarishi va o'sishi uchun konsultant bilan mijoz orasida ishonch muhiti yaratiladi. Har qanday konsultatsiyada mijozning o'zgarishini belgilovchi to'rtta o'zgaruvchan tarkib mavjud: psixolog, mijoz, konsultatsiya o'tkazilayotgan muhit, konsultant psixologning nazariy yo'nalishi. Konsultatsiyadagi ko'pgina yondoshuvlar to'rtta nazariy toifalardan biriga kiradi: psixoanalitik, affektiv, kognitiv va bixevioral. Maqolada psixoanalitik yondoshuvning metodologik asoslari xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Id motivlar, instinktlar, Id, Ego, Super-ego, himoya mexanizmlari, proeksiya, siqib chiqarish, reaktiv tuzilmalar, ratsionalizatsiya, identifikatsiya.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ПОНИМАНИЯ ПРИРОДЫ ЧЕЛОВЕКА В ПСИХОАНАЛИЗЕ

Боронова Хилола Акрамжоновна

Коканский государственный педагогический институт Преподаватель кафедры прикладной психологии

Абстракт. Консультирование – это межличностный процесс. В процессе консультации между консультантом и клиентом создается атмосфера доверия, позволяющая психологу и клиенту понимать друг друга, а клиент меняться и расти. В любой консультации есть четыре переменные, определяющие изменение клиента: психолог, клиент, среда, в которой проводится консультация, и теоретическая направленность психолога-консультанта. Большинство подходов к консультированию относятся к одной из четырех теоретических категорий: психоаналитический, аффективный, когнитивный и поведенческий. В статье говорится о методологических основах психоаналитического подхода.

Ключевые слова: Ид-мотивы, инстинкты, Ид, Эго, Супер-Эго, защитные механизмы, проекция, вытеснение, реактивные структуры, рационализация, идентификация.

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF UNDERSTANDING HUMAN NATURE IN PSYCHOANALYSIS

Boronova Hilola Akramjonovna

Kokan State Pedagogical Institute Teacher of the Department of Applied Psychology

Abstract. Counseling is an interpersonal process. In the process of consultation, an environment of trust is created between the consultant and the client for the psychologist and the client to understand each other and for the client to change and grow. In any consultation, there are four variables that determine the change of the client: the psychologist, the client, the environment in which the consultation is held, and the theoretical orientation of the consulting psychologist. Most approaches to counseling fall into one of four theoretical categories: psychoanalytic, affective, cognitive, and behavioral. The article talks about the methodological foundations of the psychoanalytic approach.

Key words: Id motives, instincts, Id, Ego, Super-ego, defense mechanisms, projection, repression, reactive structures, rationalization, identification.

Kirish. Psixoanalitik yondoshuvning dastlabki g'oyalarini mashhur psixiatr Z.Freyd taklif etgan. Z.Freydning g'oyalari mashhur psixologlar Alfred Adler, Karl Yung, Albert Ellis, Rollo Mey va Frits Perlzlarining qarashlariga ham o'z ta'sirini ko'rsatgan. K.Rodgers, B. F. Skinner, Otto Rank va boshqalar ba'zi psixologlar esa Freydning qarashlariga butunlay qarama-qarshi yo'nalishda faoliyat yuritganlar. Uchinchilari esa, Anna Freyd, Erik Erikson, Garri Stek Sallivan, Karen Xorni va Xayns Kogutlar esa Freydning qarashlari asosida o'z qarashlarini shakllantirganlar. Har bir psixolog-konsultant psixoanalizni

bilishi shart.

Talabalik davrida Freyd Iozef Breyerning katarsis usuliga qiziqib qolgan. Breyer mijozlarining yillar davomida bostirib kelgan hissiyotlari bilan ishlab og'riqli kechinmalarini yengillashtirar edi. Bu usul gipnozdan foydalanishni ham nazarda tutar edi. Lekin Freyd bu usuldan o'zgacha foydalana boshladi. Mijoz verbal materialga to'siq qo'ya boshlaganda u qo'lini mijozning peshonasiga qo'yib mijozni allaqachonlar esdan chiqib ketgan hodisalar va fikrlarni eslashi mumkinligiga ishontirardi. Freyd bu usulni erkin assotsiatsiyalar usuli deb atagan. U bu usuldan mijozlarining ongsizligini tadqiq qilishda foydalangan, Mazkur usulda olingan ma'lumotlar sharhlangan va tahlil qilingan. Psixoanaliz mana shu tarzda paydo bo'ldi. Freyd shaxsni tushunishda ongsizlikning muhimligini ta'kidlay boshladi. Freyd nazariyasida ahamiyat jinsiy mayllarga qaratildi va bu holat ko'pgina tadqiqotchilarni undan yiroqlashishga olib keldi.

Freydning nazariyasini tushunish konsultatsiyada qo'llaniladigan turli yondoshuvlarni tushunish uchun kerak. Freydning nazariyasi uning butun umri davomida rivojlandi. Freyd inson shaxsining ichki energetik almashinuvi va o'zgarishiga ishongan. Freyd taklif etgan ba'zi gipotezalar o'sha vaqtda ilmiy isbotlangan emas edi, lekin Freyd o'z nazariyalarining amaliy isbotlanishiga ishongan. Ong, ong oldi va ongsizlik. Freyd bo'yicha inson tabiatini ong, ong oldi va ongsizlik tushunchalari bilan tushuntirish mumkin. Ong tashqi dunyoni bilishga, bugungi kundagi hodisalarga yo'naltirilgan. Ong oldi, ong va ongsizlik o'rtasidagi oraliq bo'lib, unda yashirin xotiralar yoki esga tushirish mumkin bo'lgan unutilgan kechinmalar bo'ladi. Ong oldidan pastroqda shaxsning tushunishi qiyin bo'lgan ongsizlik joylashgan. Ongsizlikda shaxs bostirib turadigan kuchli instinktlari joylashgan. Id, Ego va Super-ego. Freydning fikriga ko'ra shaxs uch qismdan iborat: Id, Ego, Super-ego. Id va Super-ego ongsizlik bilan chegaralangan. Ego, avvalambor, ongda, shuningdek, ong oldida va ongsizlikda ishlaydi. Id o'zida shaxsning asosiy irsiy mohiyatini jam etgan va u tug'ilgan vaqtdan beri mavjud. Id axloqsiz, impulsiv, irratsional bo'lib, qoniqish tamoyiliga muvofiq harakat qiladi. Id nimani xohlayotgan bo'lsa shunga erishishga intiladi, chunki qondirilmagan ehtiyoj zo'riqishini ko'tara olmaydi. Id motivlar, instinktlar va xayol, ya'ni birlamchi jarayonlar orqali harakat qiladi (masalan, tushlar, xayolparastlik). Tafakkur birlamchi jarayonlar darajasida vaqtinchalik yengillik keltirsada, oxir- oqibat qoniqarli bo'lmaydi. Yetarli darajada kuchga ega bo'lgan Id nazoratsiz qolganda shaxsni butunlay buzib, o'zidagi oddiy, agressiv motivlarni namoyon qilish yo'li bilan noxushliklarning sababchisi bo'lishi mumkin. Id impulsarlari bilan harakat qilish imkoni bo'lgan sharoitda tarbiyalangan odamlar o'z harakatlarining oqibatlarini yetarli darajada yaxshi tushunmaydilar. Idda energiyaning ikkita asosiy turi, ikkita instinkti mujassamlangan: eros sifatida mashhur hayot instinkti va tanatos –o'lim instinkti. Freyd hayotni ta'minlovchi instinktlarni eros, ularga hamrohlik qiluvchi psixik energiyani libido deb tavsiflagan. Freyd har bir shaxs o'limni xohlaydi deb hisoblagan, lekin u tanatos g'oyasini oxirigacha rivojlantirmagan. Shunday bo'lsada, Freyd agressiyaning har qanday ko'rinishini, shuningdek, hayot uchun xavfli nojoiz tavakkalchilik harakatlarini tanatosning ko'rinishi deb hisoblagan. Ego Id va Super-egoni insonning xohish va istaklarini to'g'rilab turadi. Ego Iddan keyin va Super-egodan oldin rivojlanuvchi ikkinchi tizimdir. Dastlab Ego Idni nazoratdan chiqishdan ushlab turadi. Egoni —ongni bajaruvchisi deb ham atashadi. U to'liq rivojlangandan so'ng uning vazifasi Id bilan Super-egoning istaklarini nazoratda ushlab turib, insonga tevarak muhit bilan normada o'zaro aloqa qilishiga yordam berishdan iborat bo'ladi. Ego reallik tamoyiliga muvofiq harakat qiladi. Reallik – bu mavjud narsa. Shuningdek, Ego Id (butun energiya manbai) dan faoliyat uchun energiya oladi, muayyan maqsadlarga erishish usullarini topadi hamda shaxsni tevarak muhit bilan uyg'un holda ushlab turadi. Egoning tafakkuri ikkilamchi jarayon sifatida ma'lum. Bu jarayon u yoki bu vaziyatlarda namoyon bo'ladigan ratsional tafakkurdan boshqa narsa emas. Shaxsning sog'lom ishlashi uchun kuchli Ego zarur. Super-ego Iddan farqli ravishda ideal tasavvurlarga muvofiq ishlaydigan ongning axloqiy bo'lagidir. Super-ego ota-onaning farzandiga beradigan axloqiy tarbiyasi natijasidir va u individning takomillikka erishishiga harakat qiladi. Demak, Super-ego axloqiy tamoyilga muvofiq ishlaydi. Ideal Ego sifatida ma'lum bo'lgan mexanizm orqali, u ota-ona aytganidek bajaradiganlarni va ijtimoiy qoidalarga rioya qiladiganlarni mukofotlaydi. Masalan, ota—onasi tartiblilikni qadrlashga o'rgatganlarning farzandlari xona toza bo'lganida o'zlarini yaxshi his etadilar. Boshqa tomondan o'rgatganlarini teskarisini qilganlar, aybdorlik hissini paydo qiluvchi Super-egoning vijdon deb ataluvchi qismi tomonidan jazolanadi. Agar Super-egoga hukmronlik berilgan bo'lsa, u shaxsni juda qattiq axloqiy chegaralarda ushlab turadi. Chunki uning maqsadi – mukammallik. Super-ego ziddiyatli vaziyatlar bilan to'qnash kelganda odamlarning

faoliyatlarini cheklashi yoki umuman harakatdan to'xtatib qo'yishi mumkin.

Psixoanalizda himoya mexanizmlari. Himoya mexanizmlari shaxsni vaziyatlarga moslashtirish yo'li bilan yoki voqealarni o'zgartirish, inkor etish orqali haddan ortiq xavotirdan himoya qiladi. Anna Freyd va boshqa ego-psixologlar Freydning qiziqarli g'oyalarini qayta ishlab himoya mexanizmlari himoyasiga asosli dalillar keltirishgan. Asosiy himoya mexanizmlari quyidagilar: Siqib chiqarish. Siqib chiqarish – asosiy himoya mexanizmidir. Barcha narsa uning asosida quriladi. Bu mexanizmdan foydalanilganda Ego ixtiyorsiz ravishda ongdan har qanday yoqimsiz yoki og'riqli fikrlarni, hislarni, xotiralarni yoki impulslarni chiqazib tashlaydi. Ego energiyani inkor etilgan sohalarni ongga kirishiga yo'l qo'ymaslikka sarflashi lozim. Ba'zan bostirilayotgan fikrlar tushda yoki og'zaki iboralarda namoyon bo'ladi.

Proeksiya (olib o'tish). Proeksiyaning yordamida shaxs yoqimsiz hissiyotlarni yoki xarakteristikalarini biror bir odamda qayd etadi. Proeksiya mazkur hissiyot va xususiyatning insonni o'zining xarakteristikasi ekanligini rad etishga urinishdir. Masalan, ayol boshliqdan jahli chiqqanini gapirishni o'rniga, — boshliqning mendan jahli chiqyapti deb gapirishi mumkin. Reaktiv tuzilmalar. Bu mexanizm yordamida xavotirni paydo qiluvchi fikrlar, hislar yoki mayllar bostiriladi, ularga qarama-qarshilari namoyon bo'ladi. Masalan, bayram kechasining egasi aytilmagan mehmonga haddan ortiq e'tibor qaratishi mumkin. Ko'pincha reaktiv tuzilmani qarama-qarshi hissiyotning namoyon bo'lish intensivligidan aniqlash mumkin.

O'rin egallash. O'rin egallash energiyani bir ob'ektdan egallanishi xavfsiz bo'lgan maqsadga, alternativiga yo'naltiradi. Masalan, og'ir ish kunidan keyin inson uyga kelgach itiga baqirishi mumkin.

Regress. Regress holatida shaxs rivojlanishning oldinroqdagi bosqichiga qaytadi. Masalan, jinsiy yetilish yoshidagi bola psixologik jarohat, stress ta'sirida o'rnini ho'llab qo'yishi mumkin. Umuman olganda, barcha odamlar yetarli darajadagi bosim yoki stress ostida regressga moyil bo'ladi.

Ratsionalizatsiya. Ratsionalizatsiya insonning noma'qul yoki nojo'ya xulqini mantiqiy va maqbul deb tushuntirishni bildiradi. Masalan, mijoz —men buni hamma shunday qilgani uchun qildim deyishi mumkin.

Inkor etish. Inkor etish mexanizmidan foydalanganda inson noxush yoki jarohat yetkazuvchi hodisa yoki vaziyatning mavjudligini tan olmaydi. Inkor etish odamlarni og'riqli kechinmalar bilan to'qnash kelish zaruratidan himoya qiladi. Masalan, er va xotin munosabatlari yomonlashayotganini anglasalar ham nikohlarida muammolar borligini inkor etishlari mumkin. Inkor dastlab insonga ba'zi vaziyatlarning uddasidan chiqishga yordam berishi mumkin, lekin doim qo'llanilganda oxir oqibat destruktiv bo'lib qoladi.

Identifikatsiya. Identifikatsiyada inson o'ziga boshqa odamning sifatlarini o'zlashtiradi. Identifikatsiya boshqa odam bilan munosabatda har qanday qo'rquvni bartaraf etadi va yangi xulq ko'nikmalarini beradi. Masalan, bola qo'rquvdan ota-onasi bilan identifikatsiya qilishi mumkin. Identifikatsiya boshqa himoya mexanizmlaridan farqli ravishda insonga muammolarini yechishga yordam beradi. Freydning fikricha inson tabiatini ong va ongsizlik o'rtasidagi nizo namoyon etadi. Yetuk inson shaxsi bolalikdagi psixoseksual bosqichlarni o'tish jarayonida shakllanadi. Agar inson yoshligida jarohatlovchi hodisalarni boshidan kechirgan bo'lsa va rivojlanishning muayyan psixoseksual bosqichlarini unga xos bo'lgan muammolarni yechmasdan bosib o'tgan bo'lsa, u holda u bu yechilmagan bosqichni hayoti davomida o'tishi kerak bo'ladi.

Xulosa. Himoya mexanizmlari kishilarga tevarak-olamga oson, qulay va stresslarsiz moslashishga xizmat qilar ekan. Ushbu sohaga psixolog-mutaxassislar bugungi globallashuv davrida ayniqsa, e'tibor bilan va ilmiylik nuqtai nazari bilan yondoshishlari maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar:

1. Гледдинг С. Психологическое консультирование. 4-е изд. – СПб.: Питер, 2002. стр. 165
2. Абрамова Г.С. Психологическое консультирование: теория и опыт. – М.: Академия, 2000. – 240 с.
3. Алешина Ю. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. М, 1999.
4. Болотова А.К., Макарова И.В. Прикладная психология: организация работы, диагностика, психологическое консультирование. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 384 с.
5. Бондаренко А.Ф. Психологическая помощь: теория и практика. М., 2000.
6. Бурнард Ф. Тренинг навыков консультирования. – СПб.: Питер, 2002. – 256 с
7. Alimardonov. Z. Individual va guruhiy konsultatsiya. Toshkent, 2020.

TALABALIK DAVRIDA PSIXOLOGIK MOSLASHUVNING XUSUSIYATLARI

Dedakuzieva Barchinoy Maxamadjonovna

Toshkent amaliy fanlar universiteti "Psixologiya" kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Talabalarga qo'yiladigan talablar doimiy ravishda oshib bormoqda. Ushbu talabalarga javob berish uchun talabalar oliy o'quv yurtida o'qish sharoitlariga moslashishlari, mavjud muammolarni muvaffaqiyatli hal qilish yo'llarini topishlari kerak.

Kalit so'zlar. Moslashuv, talaba, o'quv faoliyati, dezadaptivlik, o'zini qabul qilish, O'z-o'zini baholash, psixologik moslashuv, refleksivlik

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ В СТУДЕНЧЕСКИЙ ПЕРИОД

Дедакузиева Барчиной Махамаджоновна

Преподаватель кафедры «Психология» Ташкентского университета прикладных наук.

Аннотация. Требования, предъявляемые к студентам, постоянно растут. Чтобы соответствовать этим требованиям, студенты должны адаптироваться к условиям обучения в высшем учебном заведении, найти пути успешного решения существующих проблем.

Ключевые слова. Адаптация, студент, учебная деятельность, дезадаптация, самопринятие, самооценка, психологическая адаптация, рефлексивность.

CHARACTERISTICS OF PSYCHOLOGICAL ADJUSTMENT DURING THE STUDENT PERIOD

Dedakuzyeva Barchinoy Makhamadjonovna

Teacher of the «Psychology» department of the Tashkent University of Applied Sciences

Abstract. The demands placed on students are constantly increasing. In order to meet these requirements, students must adapt to the conditions of studying at a higher educational institution, find ways to successfully solve existing problems.

Keywords. Adaptation, student, educational activity, maladjustment, self-acceptance, self-evaluation, psychological adaptation, reflexivity

Kirish. Respublikamizda Oliy ta'lim tizimidagi yangi islohotlar ta'limda zamonaviy talabalarga yangi kompetensiyalar ya'ni mustaqil o'zlashtirish, o'z-o'zini rivojlantirish, ijtimoiy o'zaro ta'sirlarda o'zini o'zi boshqarishning yangi usullari talabalarini yuklaydi. Talabalarga qo'yiladigan talablar doimiy ravishda oshib bormoqda. Ushbu talabalarga javob berish uchun talabalar oliy o'quv yurtida o'qish sharoitlariga moslashishlari, mavjud muammolarni muvaffaqiyatli hal qilish yo'llarini topishlari kerak. Mashg'ulotlarning boshidan muvaffaqiyatli moslashish ham mashg'ulot oxirigacha bu natijani saqlab qolishiga kafolat bermaydi. Har semestrda talabalar juda xilma-xil o'qitish uslublariga moslashishlari to'g'ri keladi. Talabalarning moslashuv jarayoni murakkab va uzoq davom etadigan o'quv jarayonini aks ettiradi va yoshlar psixikasi va fiziologiyasining plastikligiga yuqori talablar qo'yadi. Shunday ekan yoshlar uchun qiyin davrda universitetning vazifasi uning yangi o'quv sharoitlariga imkon qadar tez va muvaffaqiyatli moslashishiga, talabalar safiga qo'shilishiga yordam berishdir.

Adabiyotlar tahlili. Moslashuv - bu insonning, ijtimoiy guruhning va ijtimoiy muhitning ijtimoiy o'zaro ta'siri sodir bo'ladigan, uning ichki muhitining nisbiy barqarorligini saqlashga qaratilgan, uning atrof-muhit sharoitlariga moslashishiga asos bo'lgan tananing psixologik va fiziologik reaksiyalari to'plami. A.K.Grishanov, V.D.Tsurkan, talabalar o'rtasidagi moslashuv - bu talabalarga nisbatan tashqi omil sifatida ularning ijtimoiy va shaxsiy xususiyatlarining asosiy parametrlarini, universitet muhitining yangi sharoitlari bilan dinamik muvozanat holatiga keltirish jarayoni deb hisoblaydilar.

A.V. Siomichev moslashishni yangi ijtimoiy muhitga kirish, guruh ichidagi munosabatlarni o'rnatish, ta'limning yangi shakllariga moslashish qiyinchiliklarini engish deb hisoblaydi. Biz birinchi kurs talabalarini universitetda o'qishga moslashtirishni organizmning o'zgaruvchan sharoitlarga moslashishi va moslashishi sifatida emas, balki oliy o'quv yurtidagi o'quv jarayonidagi yangi munosabatlarning uyg'unlashuvi sifatida ko'rib chiqishga harakat qilamiz. Ba'zi abituriyentlar universitetdagi o'qituvchilar maktab o'qituvchilaridan sezilarli darajada farq qiladi deb taxmin qilishadi. Mahalliy va xorijiy psixologlarning ishlarida ijtimoiy va psixologik moslashuv ko'rib chiqilgan. T.V. Barlas va F.B. Berezin nevrotik va psixosomatik kasalliklarda ijtimoiy-psixologik moslashuvni va psixiatriya. S.S.Korsakova psixosomatik va nevrotik kasalliklarda ijtimoiy-psixologik moslashish xususiyatlarini o'rganib, bunday davlatning rivojlanish darajasining mezon sifatida biz sub'ektlarning munosabati va munosabatlarini ko'rib chiqdik, ijtimoiy ahamiyatga ega muhitda boshqa odamlar

bilan munosabatlar tajribasini aks ettiruvchi: hayotdan qoniqish va uning individual jihatlari (ish, daromad, boshqalar bilan munosabatlar); shaxslararo munosabatlarning turli sohalarida muvaffaqiyatni o'z-o'zini baholash; ijtimoiy ahamiyatga ega xulq-atvor motivlarini retrospektiv baholash.

Natijalar taxlili. Talabalarining o'quv kasbiy faoliyati sharoitlariga moslashish muammolari bo'yicha tadqiqotlar insonning ta'lim va kasbiy faoliyat uchun yangi sharoitlarga kirishi bilan bog'liq jarayonning tabiati va mazmunini o'rganish bilan bog'liq holda amalga oshiriladi. Talabalarda psixologik moslashuvni refleksiv hususiyatlarini o'rganish maqsadida o'tkazgan tadqiqotimizda ishtirok etgan sinaluvchilarning 70 nafar (47,6%) qiz va 77 nafar (52,4%) o'g'il ishtirok etdi. Ularning taqsimlanish foizlari meyorlarga mos keladi (1-jadval).

1-jadval

Tadqiqotimizda ishtirok etgan sinaluvchilarning jins tahlili

	Sinaluvchilar soni	Sinaluvchilar foizi
qiz	70	47,6
o'g'il	77	52,4
Jami	147	100,0

Bizning tadqiqotlarimizda Dembo-Rubinshteynning "O'z-o'zini baholash" metodikasi, G.S. Nikiforov, V.K. Vasil'yev, S.V. Firsovlarning emotsional soha, faoliyat va xulq atvorda o'z-o'zini nazorat qilish ifodalanganligi so'rovnomasi, K.Rodgers va R.Daymondning "Ijtimoiy psixologik moslashish" metodikasi, I.M. Yusupov Empatiya qobiliyatini o'rganish metodikalaridan foydalanilgan. Metodikalarimizning parametrik yoki noparametrik mezonlarga mansub ekanini aniqlash maqsadida Kolmogorov Smernov mezonidan foydalandik va natijalar tahlilini amalga oshirdik (2-jadval).

2-jadval

Kolmogorov Smirnov mezoni bo'yicha natijalar tahlili

Ko'rsatkichlar	Kolmogorov Smirnov mezoni (D)	Ishonch darajasi (p)
O'z-o'ziga baho	1,472	0,026*
O'z-o'zini nazorat qilish	1,373	0,046*
Moslashuvchanlik	2,097	0,000***
Dezadaptivlik	1,464	0,028*
O'zini qabul qilish	1,649	0,009**
O'zini qabul qilmaslik	1,152	0,140
O'zgalarni qabul qilish	1,656	0,008**
O'zgalarni qabul qilmaslik	1,953	0,001***
Emotsional komfort	1,282	0,075
Emotsional diskomfort	2,133	0,000***
Ichki nazorat	2,016	0,001***
Tashqi nazorat	1,592	0,013*
Boshqarish	2,006	0,001***
Boshqarilish	2,342	0,000***
Eskapizm	1,635	0,010**
Empatiya	1,464	0,028*

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

Dembo-Rubinshteynning “O’z-o’zini baholash” metodikasi ($D_z=1,472$; $p<0,05$), G.S. Nikiforov, V.K. Vasil’yev, S.V. Firsovlarning Emotsional soha, faoliyat va xulq atvorda o’z-o’zini nazorat qilish ifodalanganligi so’rovnoma ($D_z=1,373$; $p<0,05$), K.Rodgers va R.Daymondning “Ijtimoiy psixologik moslashish” metodikasi moslashuvchanlik shkalasi ($D_z=2,097$; $p<0,001$), dezadaptivlik shkalasi ($D_z=1,464$; $p<0,05$), o’zini qabul qilish shkalasi ($D_z=1,649$; $p<0,01$), o’zgalarni qabul qilish shkalasi ($D_z=1,656$; $p<0,01$), o’zgalarni qabul qilmaslik shkalasi ($D_z=1,953$; $p<0,001$), emotsional diskomfort shkalasi ($D_z=2,133$; $p<0,001$), ichki nazorat shkalasi ($D_z=2,016$; $p<0,001$), tashqi nazorat shkalasi ($D_z=1,592$; $p<0,05$), boshqarish shkalasi ($D_z=2,006$; $p<0,001$), boshqarilish shkalasi ($D_z=2,342$; $p<0,001$), eskapizm shkalasi ($D_z=1,635$; $p<0,01$) hamda I.M. YUsupov Empatiya qobiliyatini o’rganish metodikasi ($D_z=1,464$; $p<0,05$) normal taksimlanish konuniga mos kelmadi va bu shkalalarni biz noparametrik me’zonlar orqali tahlil qilamiz. Mann Uitni, Vilkokson, Spirman, Krusskal Uollis me’zonidan foydalanishimiz kerak bo’ladi.

K.Rodgers va R.Daymondning “Ijtimoiy psixologik moslashish” metodikasi o’zini qabul qilmaslik shkalasi ($D_z=1,152$; $p>0,05$), emotsional komfort shkalasi ($D_z=1,282$; $p>0,05$) normal taksimlanish konuniga mos keladi va biz keyingi ishlarimizda Styudent-t mezoni, Dispersion taxlil mezoni va Pirson mezonlaridan foydalanishimiz mumkin. Kolmogorov Smirnov bo’yicha tahlil natijalarining ko’p qismi ya’ni 90%i normal taksimlanish konuniga mos kelmaganligi tufayli biz tadqiqot ishimizda noparametrik mezonlardan foydalandik.

Ma’lumotlarimiz normal taqsimlanish qonuniga mos kelmaganligi sababli Mann Uitni me’zonidan foydalangan holda jinslararo tafovutlarni tahlil qilingan (3-jadval).

3-jadval

Mann Uitni me’zoni asosida jinslararo natijalar tahlili

Komponentlar	O’rtacha rang		Ranglar summasi		Z	Ishonch darajasi (P)
	Ayol (N-70)	Erkak (N-77)	Ayol (N-70)	Erkak (N-77)		
O’z-o’ziga baho	72,25	75,59	5057,50	5820,50	-0,475	0,635
O’z-o’zini nazorat qilish	75,56	72,58	5289,00	5589,00	-0,423	0,672
Moslashuvchanlik	82,71	66,08	5789,50	5088,50	-2,365	0,018*
Dezadaptivlik	70,05	77,59	4903,50	5974,50	-1,073	0,283
O’zini qabul qilmaslik	78,97	69,48	5528,00	5350,00	-1,351	0,177
O’zgalarni qabul qilish	81,53	67,16	5707,00	5171,00	-2,049	0,040*
O’zgalarni qabul qilmaslik	79,79	68,74	5585,00	5293,00	-1,578	0,115
Emotsional diskomfort	74,09	73,92	5186,00	5692,00	-0,023	0,981
Ichki nazorat	84,61	64,35	5923,00	4955,00	-2,884	0,004**
Tashqi nazorat	77,40	70,91	5418,00	5460,00	-0,925	0,355
Boshqarish	80,30	68,27	5621,00	5257,00	-1,720	0,086
Boshqarilish	74,36	73,67	5205,50	5672,50	-0,100	0,920
Eskapizm	73,85	74,14	5169,50	5708,50	-0,041	0,967
Empatiya	78,04	70,32	5463,00	5415,00	-1,098	0,272

Izoh: * $p\leq 0,05$; ** $p\leq 0,01$; *** $p\leq 0,001$

Tadqiqot natijalariga ko’ra shaxs va ijtimoiy muhit o’rtasidagi o’zaro ta’sir natijasi hisoblanuvchi, shaxsning atrof-muhit sharoitlariga faol moslashish jarayoni sifatida namoyon bo’luvchi jarayonni xarakterlovchi moslashuvchanlik shkalasi natijalarida ishonchli tafovutlar kuzatildi ($Z=-2,365$; $p<0,05$). Statistik tahlil

natijalariga ko'ra o'g'il bolalarga nisbatan qiz bola sinaluvchilarimizda jamiyatning me'yorlari va qadriyatlarini o'zlashtirish orqali insonni jamiyatda mavjud bo'lgan talablar va baholash mezonlariga moslashtirish ya'ni moslashuvchanlik qobiliyati yuqori natijani ko'rsatdi (3.2-rasm). Moslashuvchanligi yuqori insonlar emotsional komfort ya'ni qulaylikni his qiladi, boshqalar bilan munosabatlardan yuqori darajada qoniqadi, ijtimoiy mavqega ega bo'ladi, asosiy ehtiyojlarini qondiradi, o'zini o'zi anglaydi. Vaziyatga nisbatan va shaxsiy havotiri past, o'z-o'zini qabul qilish, o'z-o'zini hurmat qilish yuqori bo'ladi. Moslashuvchan insonlarga ijtimoiy faollik, faoliyatdagi yuqori samaradorlik va muvaffaqiyat, kasbiy o'sish, hissiy sohadagi barqarorlik, muloqotchandlik, boshqalar bilan munosabatlarni o'zaro hurmat asosida qurish hosdir.

Xulosa. Yuqori moslashuvchanlik juda foydali sifatdir, chunki odam notanish vaziyatlarga yoki joylarga kirishdan qo'rqmaydi, chunki u tezda ularni boshqarishni boshlaydi va mavjud normalarni qabul qiladi. Ijtimoiy darajadagi moslashuvchanlik ijtimoiy vaziyatni, paydo bo'layotgan ijtimoiy vaziyatlarni tahlil qilish, sharoitda o'z imkoniyatlarini anglash, shuningdek, faoliyatning asosiy maqsad va vazifalariga moslashish qobiliyati orqali atrof-muhitga moslashishni ifodalaydi. Har qanday yangi shart-sharoit, muhit, turmush tarzi insonda stressni yuzaga keltiradi. Odamlarning yuqori moslashuvchanligi stressni tezroq engishga yordam beradi. Moslashuvchanlik tufayli odamlar yangi jamoaga osonroq qo'shilishadi, vaziyatni adekvat boshqarish imkoniyatiga hamda yuqori hissiy barqarorlikka ega bo'lishadi, o'z xatti-harakati strategiyasini tezda ishlab chiqa olishadi.

O'g'il bolalarda maktab jamoasidan chiqish, ta'lim tizimidagi o'zgarishlar, kasb tanlash motivatsiyasining noaniqligi, unga psixologik tayyorgarlikning etarli emasligi, oila a'zolari tomonidan yuklatilgan yuqori ma'suliyat hamda xulq-atvor va faoliyatda o'z-o'zini tartibga solish ulardagi moslashuvchanlik darajasiga salbiy ta'sir ko'rastishi mumkin. Universitetga qabul qilinish odatiy turmush tarzining o'zgarishi, eski do'stlar va tanishlar doirasi bilan aloqalarning yo'qolishi yoki kamayishi, kun tartibining o'zgarishi, ko'p sonli yangi odamlar bilan muloqot qilish, ma'lum talablar, endi akademik emas, balki ta'lim va kasbiy faoliyatga qo'shilishni anglatadi. Tadqiqotimizda ishtirok etgan aksariyat o'g'il bola talabalarning hayotidagi o'zgarishlar bir vaqtning o'zida yangi muhitga moslashish bilan bir qatorda o'z ehtiyojlarini qondirish maqsadida biror bir kasbiy faoliyat bilan shug'ullanish vazifasini yuklatadi. Yangi ta'lim shakli, ijtimoiy muhit, normalardagi, urf-odatlardagi farqlar, yangi guruhga, turmush-tarziga moslashishda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Bu o'z-o'zidan faoliyat samaradorligiga, ish qobiliyati pasayishiga sezilarli ta'sir qiladi va odamning ijobiy fazilatlarini namoyon qila olmasligi sabab bo'lishi mumkin. Moslashuvchanligi past insonlarda shaxsiy aloqalarning etishmasligi, cheklangan ijtimoiy aloqalar, ijtimoiy nafaollik, kayfiyatning tez o'zgarishi, hissiy beqarorlik, ko'pincha astenik va depressiv hissiy fonning ustunligi kuzatiladi.

Shunday qilib, tekshiruv ma'lumotlarining statistik tahliliga ko'ra Mann-Uitni mezonni asosida jins va yo'nalish tafovutlari natijasiga ko'ra talabalarda moslashuvchanlik, o'zgalarni qabul qilish, ichki nazorat qilish shkalalari natijalarida ishonchli tafovutlar borligi aniqlandi. Shu bilan birga, Dembo-Rubinshteynning "O'z-o'zini baholash" metodikasi, G.S.Nikiforov, V.K.Vasil'yev, S.V.Firsovlarning emotsional soha, faoliyat va xulq atvorda o'z-o'zini nazorat qilish ifodalanganligi so'rovnomasi, K.Rodgers va R.Daymondning "Ijtimoiy psixologik moslashish" metodikasi, I.M. Yusupov Empatiya qobiliyatini o'rganish metodikalari o'rtasidagi bog'liqlik qonuniyatlarini kuzatildi.

ADABIYOTLAR

Змеев С. И. Андрогогика: основы теории и технологии обучения взрослых. — М.: ПеГбе, 2009. — 438 с.

Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект: исследование феномена // Вопросы психологии. 2006. № 3. С. 78—86.

Бакли Р., Кэйпл Дж. Теория и практика тренинга — СПб: Питер, 2002.

Голдберг Э. Управляющий мозг: лобные доли, лидерство и цивилизация / пер. с англ. Д. Бугакова. - М.: Смысл, 2003.

Трипутъ, Я. Ю. Развитие профессиональной мотивации методом социально-психологического тренинга / Я. Ю. Трипутъ. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2013. — № 12 (59). — С. 827-829.

Abdivalyevna, A. N. (2023). Psychoprophylaxis Of Depressive Situations In Crisis Situations. Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 21, 1-4.

Jurakulova D.Z. Psixological health of children as a faktor of successfuledication. British Journal of Global Ecology and Sustainable Development. 148-151. 2022.

Abdivaliyeva, A. N. (2023). Psychological Interpretation of the Concept of Happiness. Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences, 16, 3-6.

Abdivaliyeva, A. N. (2022). Psychological Characteristics Of Doctor And Patient Communication. Eurasian Scientific Herald, 8, 106-109.

O'SPIRINLIK YOSH DAVRIDA TAFAKKUR OPERATSIYALARINING SHAKLLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI IJTIMOIIY PSIXOLOGIK OMILLAR

*Djolimbetova Miyuagul Madiyarovna
Ajiniyoz nomidagi NDPI*

МЫШЛЕНИЕ В ПОДРОСТКОВОМ ПЕРИОДЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ОПЕРАЦИЙ

*Джолымбетова Миуагуль Мадияровна
НДПИ имени Ажинияза*

THINKING IN ADOLESCENCE SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORY INFLUENCED ON THE FORMATION OF OPERATIONS

*Jolimbetova Miyuagul Madiyarovna
The name of the mineral extraction tax is Adzhiniyaza.*

Tayanch so'zlar: psixologiyada tafakkur muammosi, tafakkurning rivojlanishi, ong shakllanishi, fikr yuritish, qiyoslash, taxlil qilish, xulosa chiqarish

Ключевые слова: проблема психологических мышлении, развитие мышление, развитие сознательных мышлении, обобщение, сравнение, анализ и решение

Key words: Problem psychological thinking, development thinking, development conscious thinking, generalization, comparison, analysis and decision

O'zbekistonning ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishining hozirgi bosqichida yangi ijtimoiy munosabatlarga erkin kirisha oladigan umuminsoniy qadriyatlarni e'tirof etadigan ma'naviy qadriyatlarga hurmat bilan qaraydigan ijtimoiy faol yoshlarni tarbiyalash dolzarb muammolaridan sanaladi.

Psixologiyada psixik taraqqiyot inson shaxsining tarkib topishi jarayoni sifatida qaraladi. Psixik taraqqiyot bir-biri bilan o'zaro uzviy bog'liq qator bosqichlarda amalga oshadi. Jumladan, bola aql-zakovatining ko'rsatkichi, sifati, xarakteri uning atrofdagi odamlar bilan o'zaro kundalik munosabatlari va u bajaradigan amaliy faoliyat jarayonida vujudga keladi. Bunday o'zaro ta'sirlar natijasida bolada turli sifatlar tarkib topa boradi. Masalan, savol-javob, baxs-munozara ta'sirida aqlning ijodiy maxsuldorligi, tezligi va teranligi orta boradi.

Shvetsariyalik psixolog J.Piaje intellekt muammosiga o'z shaxsiy nuqtai nazaridan kelib chiqib yondoshgan. J.Piaje intellekt nazariyasini ikkita muhim jihatga, ya'ni intellekt funktsiyalari va intellekt davrlariga ajratadi. J.Piaje mulohazasiga ko'ra, intellektning asosiy funktsiyalari qatoriga uyushqoqlik ya'ni tartiblilik va adaptatsiya ya'ni moslashish, ko'nikish kiritilgan bo'lib, ular intellektning funktsional invariantlari deb yuritiladi. Shuningdek muallif intellektning quyidagi rivojlanish bosqichlarini ajratib ko'rsatadi:

1. Sensomotor intellekt davri (tug'ilgandan 2 yoshgacha);
2. Operatsiyalardan ilgari tafakkur davri (2 yoshdan 7 yoshgacha);
3. Konkret (yaqqol) operatsiyalar (aqliy harakatlarda davri 7, 8 yoshdan 11, 12 yoshgacha);
4. Formal (rasmiy) operatsiyalar (aqliy harakatlarni maqsadli amalga oshirish davri).

J.Piajening fikriga ko'ra intellektning o'sishi bolada nutq paydo bo'lishidan ilgari boshlanadi. Intellekt bu aqliy qobiliyatning kurtagi bolaning dastlabki tartibsiz xatti-harakatlarida o'z ifodasini topadi. Keyinchalik maqsadga yo'naltirilgan harakatlar aktini amalga oshirish natijasida intellektning genetik ildizini o'rganish uchun muhim imkoniyatlar yaratiladi. J.Piaje konkret operatsiyalar davri predmetlar bilan aloqalar o'rnatishdan iborat ekanligini ta'kidlab, psixologiya ilmida olg'a siljish yasadi. Formal ya'ni rasmiy operatsiyalar davriga tasnif berilganda esa predmetlar bilan aloqa qilish yo'qolib borishi qayd etiladi. Shuningdek intellektning o'sishi insonning operatsiyalar sistemasi bilan qurollanishidan iborat, hamda intellekt davrining o'zaro o'rin almashinishi tafakkur o'sishini bildiradi, davrning ketma-ketligi esa rivojlanishning ichki qonuniyatlarini ifodalaydi - deb ta'kidlaydi.

Ma'lumki o'spirinlik yosh davrida bolalar umumiy ta'lim maktabining yuqori sinflarida, akademik litsey, kasb-xunar kollejlari hamda oliy o'quv yurtlarida ta'lim faoliyatini davom ettiradilar. Ilk o'spirinlik davrida o'quvchining mustaqil fikr yurita olmasligi uning psixikasidagi jiddiy kamchilik xisoblanadi.

Bu davrda o'quvchi aqlining tanqidiyligi vaziyatga qarab o'zgaruvchan xarakter kasb etadi. Buning asosiy sabablaridan biri – voqelikning mohiyatini ilmiy jihatdan to'g'ri tushunmaslikdir. Shuningdek o'spirinning «o'z pozitsiyasi»da bo'sh kelmasligi, narsa va xodisalarning asl mohiyatini anglab turib, ba'zan ataylab «o'jarlik» qilishi ham bu xolatning bir ko'rinishi xisoblanadi.

E.G'oziev ta'kidlashicha, «ularda moddiy dunyo to'g'risida shaxsiy fikrlar, mulohazalar, ilmiy dunyoqarash tarkib topganidan keyingina tafakkurning tanqidiylik xususiyati rivojlana boshlaydi. Aqlning tanqidiyligini tarbiyalashda o'qituvchi o'quvchining o'ziga xos tipologik xususiyatlariga, aqliy kamolot darajasiga, bilimlari saviyasiga, muloxaza doirasining kengligiga, nutq qobiliyatiga, shaxsiy nuqtai nazariga, o'qishga nisbatan munosabatiga, qiziqishining xususiyat va darajasiga, aqliy faoliyat operatsiyalarini qanchalik bilishiga, mavjud o'qish ko'nikmasi va malakalariga alohida e'tibor berishi lozim»[1,44].

Demak, o'spirin aqliy qobiliyatining asosini tafakkurining quyidagi sifatleri tashkil etadi: mazmundorligi, chuqurligi, kengligi, mustaqilligi, samaradorligi, tezligi. Tafakkur mazmundorligi o'spirin ongida tevarak atrofdagi voqelik bo'yicha muloxazalar, muhokamalar va tushunchalar qanchalik joy olganligiga bog'liq bo'ladi. tafakkur chuqurligi esa moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning asosiy qonunlari, xossalari, o'zaro bog'lanishi va munosabatlarining fikrlash jarayonidagi to'liq aks etishi tushuniladi. Tafakkurning tashabbuskorligi o'spirinning o'z oldiga yangi g'oya, muammo va vazifalar qo'yishi, ularni amalga oshirishda samarador vositalarni qo'llashida namoyon bo'ladi. O'spirin tafakkurining tezligi berilgan savolga to'liq javob berish uchun sarflangan vaqt bilan belgilanadi va u fikrlash uchun zarur materiallarning xotirada mustahkam saqlanganligiga, uning tez yodga tushira olishga, muvaqqat bog'lanishning tezligiga, turli xis-tuyg'ularning mavjudligiga, diqqati va qiziqishiga, bilim saviyasiga, qobiliyatiga, egallagan ko'nikma va malakalariga bog'liq bo'ladi.

Haqiqatdan ham, tafakkur ruhiy hayotimizning eng murakkab formalaridan biridir. Tafakkur orqali biz sezgi a'zolarimiz bilan bevosita aks ettirib bo'lmaydigan narsa va hodisalarni ongimizda aks ettiramiz. Har bir yosh davr tafakkur va aqliy qobiliyatning namoyon bo'lishi, shakllanishi va rivojlanishida o'ziga xos ob'ektiv va sub'ektiv shart-sharoitlarni yuzaga keltiradi. Asosan, o'smirlik davrida nazariy tafakkur yuqori ahamiyatga ega bo'la boshlaydi. Chunki bu davrdagi o'quvchilar atrof olamdagi bog'lanishlar mazmunini maksimal darajada bilishga xarakat qiladilar, o'smirning bilishga bo'lgan qiziqishda progress sodir bo'ladi. Ilmiy nazariy bilimlarning egallab olinishi tafakkurning rivojlanishiga olib keladi. Buning hisobiga isbot, dalillar bilan fikrlash qobiliyati rivojlanadi. Unda deduktiv xulosalar chiqarishga qobiliyat paydo bo'ladi. Maktabda o'qitiladigan fanlar o'smir uchun o'z taxminlarini yuzaga keltirish yoki tekshirish uchun sharoit bo'lib xizmat qiladi.

Psixologiyada o'smirlik yoshining xarakteristikasi xaqida so'z yuritilganda asosan gap shaxsning aqliy taraqqiyoti o'tish davri bilan bog'liq xolda yuzaga keladigan muammolar yuzasidan boradi. O'smirlik yoshida bilish jarayonlarining taraqqiyoti hamda aqliy taraqqiyot muammolarini o'rganish ishlariga bag'ishlangan ishlar mavjud, ammo ular barmoq bilan sanarli darajada bo'lib muammoni atroflicha yoritib berish uchun etarli emas.

O'smirlik davrida aqliy imkoniyatlarning o'sishida ularning voqea xodisalarga nisbatan ongli munosabatda bo'lishi hamda o'qishga bo'lgan munosabatlari darajasining kuchayishi ham ta'sir ko'rsatadi. Bu omil ularning o'qish faoliyati motivlarining murakkabligida namoyon bo'ladi, ya'ni o'smirlarning o'qish faoliyati motivlari tarkibiga keng ijtimoiy motivlar ya'ni, bilim olishning ijtimoiy jixatdan muxim ekanligini anglash, mustaqil xayot va mexnatga tayyorlanish uchun o'qishning zarurligi bilan muvaffaqiyatga intilish, izzat nafs bilan bog'liq bo'lgan bilish motivlari hamda shaxsiy motivlar ya'ni, obro' qozonishga intilish, raxbarlik rolini o'ynash va xokozolar birga qo'shib ketgan bo'ladi.

O'smirlik davrida aqliy taraqqiyotda muxim siljishlar yuz beradi. Bu davrda fikrlash faoliyatining asosiy xususiyati abstrakt tafakkur qobiliyatining o'sib borishi bilan bir qatorda voqelikni to'g'ri va aniq, mantiqan aks ettirish uchun tafakkurning konkret obrazli turi ham tafakkurning umumiy strukturasida muxim rol o'ynashda davom etadi. Shuningdek bu davrda aqlning muxim sifatlaridan tafakkurning tanqidiyligi sezilarli darajada taraqqiy etishi xarakterlidir. Shuningdek psixologik adabiyotlarda o'smirlik davri aktiv, mustaqil, ijodiy tafakkurning tarkib topishi uchun senzitiv davr ekanligi ta'kidlanadi.

J.Piajening ta'kidlashicha «Ijtimoiy hayot uch narsaning ta'siri – til, mazmun, qoidalar asosida shakllantiriladi», bu borada o'zlashtirilgan ijtimoiy munosabatlar o'z –o'zidan tafakkurning yangi imkoniyatlarini yaratadi.

11–12 yoshdan boshlab o`smir endi mantiqiy fikrlab xarakat qila boshlaydi. O`smir bu yoshda xuddi kattalar singari keng qamrovli tahlil etishni o`rgana boshlaydi. O`smir tafakkurning nazariy darajaga qanchalik tez ko`tarila olishi o`quv materiallarni shunchalik tez, chuqur egallash va uning intellektini ham rivojlanishini belgilab beradi. O`smirlik davri yuqori darajadagi intellektual faollik bilan farqlanadi. Bu faollik nihoyatda qiziquvchanlik hamda atrofdagilarga o`z layohatlarini namoyish etish, shuningdek ulardan yuqori baho olish extiyojining mavjudligi bilan belgilanadi. O`smirning kattalarga beradigan savollari ko`pgina mazmunli, chuqur o`ylangan va aynan o`sha masala yuzasidan bo`ladi. Bu yoshdagi bolalar turli gepotezalar tuza oladilar, ta`miniy fikr yurita oladilar, tadqiq o`tkaza oladilar hamda ma`lum bir masala bo`yicha al`ternativlarni taqqoslay oladilar. O`smir tafakkuri ko`pincha umumlashtirishga moyil bo`ladi. Bu amaliy tafakkur tizimiga tadbirkorlik, tejamkorlik, hisoblilik, yuzaga kelgan muammolarni tez echa olishlik kabi aqliy sifatlar kiradi. Bunda quyidagi sifatlar bo`lgan taqdirdagina amaliy tufakkurini rivojlangan deb hisoblash mumkin. Bu sifatlarni boshlang`ich sinfdanoq boshlab rivojlantirib borish nihoyatda muhim. O`smirlik davrida ishbilarmonlik sifatini o`quvchilar o`z-o`zini boshqarishni yo`lga qo`yish shuningdek, umumiy foydali tadbirkorlik ishlarida ishtirok ettirish orqali rivojlantirish mumkin[2.62b]. Bu borada o`quvchi ijrochi rovida emas balki boshqaruvchi, mustaqil yo`l tanlovchi va tadbirkorlik munosabatlariga o`zi kirituvchi bo`lgan taqdirdagina rivojlanish amalga oshishi mumkin. Bu yoshda tadbirkorlikni rivojlantirishda ko`proq mustaqillikni berilishi o`smir amaliy tafakkurining rivojiga ijobiy ta`sir ko`rsatadi. O`smir yoshdagi bolalarda tejamkorlikni rivojlantirishning boshqa sifatlariga nisbatan osonroq kechadi, buni ko`proq ularni qiziqtiradigan narsalarga mustaqil ravishda hisob-kitob qilib borishga yo`llash orqali amalga oshirish mumkin. O`smirlarda yuzaga kelgan muammolarni tez va operativ holda echish malakasini shakllantirish birmuncha qiyinroq kechadi. Albatta bu bolaning temperamentiga ham bog`liq. Barcha o`smirlarni ham tezlashib, tez xarakat qilishga o`rgatish mushkul, lekin ularni muammo yuzaga kelishi bilan orqaga tashamay tez echishning umumiy qoidalarga o`rgatib borish mumkin.

O`smirlik davrida intellektning yuqori darajada rivojlangan bo`lishi qimmatli va obro`li hisoblanadi. O`smir shaxsida va uning bilishga qiziqishidagi o`zgarishlar o`zaro bog`liq bo`ladi. Ixtiyoriy psixik jarayonlarning rivojlanishi o`smirdagi shakllanib kelayotgan shaxs mustaqilligiga tayanadi, o`zining shaxsiy xususiyatlarini anglash va shakllantirish imkoniyatlari esa undagi tafakkurning rivojlanishi bilan belgilanadi.

Xulosa qilib aytish joizki, o`smirlik davrida tafakkur jarayonlariga ta`sir etuvchi omillarni aniqlab, ularning aqliy qoboliatlarni xar tomonlama rivojlanishi uchun yaratilgan qulay shart-sharoitlardan to`g`ri foydalanish bizning nazarimizda bu davrda sodir bo`ladigan ayrim salbiy xolatlarning oldini olishga xizmat qilishi tabiiydir.

O`smirlik yoshida fikrlash faoliyatida muhim siljishlar yuz bergani bois, kichik maktab yoshida erishilgan tafakkur taraqqiyotining darajasi o`smirga fan asoslarini muvaffaqiyatli va sistemali o`rganish imkonini beradi. O`rganiladigan fanlarning mazmuni va o`quv kurslari tuzilishining mantiqiy bilimlarni o`zlashtirishning yangi xarakterini, mustakil tafakkurga tayanishni talab etadi, abstraktsiyalash va umumlashtirish, taqqoslash, mulohaza yuritish, xulosalar chiqarish, isbotlash qobiliyati zarur bo`ladi.

Adabiyotlar:

1. G`oziev. E.G`.«Tafakkur psixologiyasi» Toshkent- 1990, 44b
2. G`oziev E.G`. Psixologiya (Yosh davrlar psixologiyasi). Toshkent, 2002.62b
- 3.Xaydarov F.I., Xalilova N.I. Umumiy psixologiya. Toshkent-2023

TIBBIYOT XODIMLARINING SOTSIAL-PSIXOLOGIK KOMPETENTLIGIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLARNI IJTIMOY - PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

*Hikmatov Akmal Sadulloyevich
Buxoro davlat universiteti erkin tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada tibbiyot xodimi faoliyatida sotsial-psixologik kompetentlik omillarini namoyon etuvchi va rivojlantiruvchi ijtimoiy-psixologik mexanizmlarni aniqlash hamda tibbiyot xodimlari sotsial-psixologik kompetentligini rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan. Bundan tashqari tibbiyot xodimlari sotsial-psixologik kompetentligi va uning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganishga oid tadqiqotlar olib borilgan. Shuningdek tibbiyot xodimlari sotsial-psixologik kompetentligini shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar va mexanizmlarni aniqlangan, shifokorlarda sotsial-psixologik kompetentlik hamda sotsial intellektni o'zaro aloqadorligini aniqlash va asoslash bo'yicha so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: sotsial-psixologik kompetentlik, ijtimoiy refleksiya, empirik tahlil, adekvat muloqotchanlik, adekvat emotsional munosabat, kommunikativ kompetentlik, kompetentlik omillari.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКУЮ КОМПЕТЕНТНОСТЬ МЕДИЦИНСКИХ РАБОТНИКОВ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

*Хикматов Акмал Садуллоевич
Исследователь Бухарский государственный университет*

Аннотация. В данной статье разработаны рекомендации по выявлению социально-психологических механизмов, проявляющих и развивающих факторы социально-психологической компетентности в деятельности медицинского работника, а также по развитию социально-психологической компетентности медицинского работника. Кроме того, были проведены исследования по изучению социально-психологической компетентности медицинских работников и факторов, влияющих на ее формирование. Выявлены социально-психологические факторы и механизмы, формирующие социально-психологическую компетентность медицинских работников, даны рекомендации по выявлению и обоснованию взаимосвязи социально-психологической компетентности и социального интеллекта у врачей.

Ключевые слова: социально-психологическая компетентность, социальная рефлексия, эмпирический анализ, адекватная коммуникативность, адекватный эмоциональный отклик, коммуникативная компетентность, факторы компетентности.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FACTORS AFFECTING THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL COMPETENCE OF MEDICAL PERSONNEL

*Hikmatov Akmal Sadulloyevich
Bukhara State University Researcher*

Annotation. In this article, recommendations have been developed on the identification of socio-psychological mechanisms that manifest and develop factors of social and psychological competence in the activities of a medical worker, as well as the development of social and psychological competence of medical workers. In addition, research has been carried out on the study of the social and psychological competence of medical personnel and the factors that influence its formation. Also identified the socio-psychological factors and mechanisms that shape the Social-Psychological competence of medical workers, the doctors talked about social-psychological competence and the identification and justification of the interaction of social intelligence.

Key words: social-psychological competence, social reflection, empirical analysis, adequate communication, adequate emotional attitude, communicative competence, competence factors.

Kirish. Mustaqillik yillarida mamlakatimizda sog'liqni saqlash tizimini tubdan isloh qilish bo'yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida jahonda e'tirof etilgan bir qancha yutuqlarga erishildi. 2017-

2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida "Aholiga tibbiy va ijtimoiy-tibbiy xizmat ko'rsatish qulayligi va sifatini oshirishga aholi o'rtasida sog'lom turmush tarzini shakllantirishga tibbiyot muassasalarini moddiy-texnik bazasini mustahkamlashga yo'naltirilgan holda sog'liqni saqlash sohasini eng avvalo, uning dastlabki bo'g'inini tez va shoshilinch tibbiy yordam tizimini yanada isloh qilish" kabi vazifalar belgilangan. Bu vazifalarni bajarishda tibbiyot xodimlarini sotsial-psixologik kompetentligini shakllantirishga oid tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan, tibbiyot xodimlar faoliyatining individual-psixologik va ijtimoiy-psixologik komponentlari rolini to'g'ri belgilay olish uning kasbiy kamoloti uchun muhim omillarini o'rganish va tadqiq qilish dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Bugungi kunda, ushbu muammolarini psixologik tadqiq etish faoliyatining turli jabhalarini o'rganishga erishganligini ko'rsatsada, uning ijtimoiy-psixologik jihatlarini e'tibordan chetda qoldirib bo'lmazligini ham tasdiqlamoqda.

Adabiyotlar tahlili. Sotsial-psixologik kompetentlikni rivojlantirishning psixologik mexanizmlari va unga ta'sir qiluvchi psixologik omillar hozirgi kungacha bir qator xorij va mamlakatimiz olimlari tomonidan ko'plab tadqiqotlar predmetiga aylangan. Robert Torndayk (Robert Thorndike) (1937), G.Gardner (intellektning ko'p qirraliligi haqida yondashuvi, 1983), P.Selov va J.Mayer (emotsional intellekt atamasini fanda qo'llay boshlaganligi), (1990), Daniel Goulman (Daniel Goleman «Emotional Intelligence» nomli kitobini nashr ettirdi 1995) kabi xorij olimlari o'z tadqiqotlarida sotsial-psixologik kompetentlikka ta'sir qiluvchi omillar va komponentlarini ochib berganlar.

Shuningdek, tibbiyot xodimlari sotsial-psixologik kompetentlik omillarini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari L.Matveyev, V.Guldan, V.Topolyanskiy, I.Ermakova, G.Abramova, A.Chijova, I.Kudinova, A.Dobrovich, V.Boykov, V.Myasnikov, A.Zaychenko, L.Svetkova, A.Chazova kabi rus olimlari tadqiqotlarida o'z ifodasini topgan. V.Bextereva A.Lazurskiy M.Bayasova S.Frank o'z tadqiqotlarida kasallikka ta'sir qiluvchi psixologik omillarni va ularni bartaraf etishning kompleks psixologik chora-tadbirlarini ishlab chiqqanlar.

Sotsial-psixologik kompetentlik funksiyalarini yetarlicha shakllanganligi, shaxsda yuz berishi mumkin bo'lgan voqea va hodislarni talqin qilishga, kelajakdagi hodisalarning bashorat qilishiga imkon beradi. Shu sababli shaxsning amaliy masalalarni hal qila olish, verbal va ijtimoiy munosabatlarga qobiliyatligi sotsial-psixologik kompetentlikning tarkibini tashkil etuvchi asosiy komponentlar hisoblanadi. Sotsial-psixologik kompetentlikning asosiy vazifalaridan biri - bu uzoq muddatli o'zaro munosabatlarni shakllantirishdir. O'zaro munosabatlarning darajasi va xarakterini tushungan holda kelajakda bir-biriga ijobiy ta'sir o'tkazish va munosabatlarni mustahkamlashdan iboratdir.

O'tgan davr mobaynida jahon psixologiyasida sotsial-psixologik kompetentlik va uning shakllanishi muammosi bir qator tadqiqotchilarning e'tiborini o'ziga jalb etganligini kuzatish mumkin. Biz tadqiqotimizning nazariy-metodologik asoslarini aniqlash borasidagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, sotsial-psixologik kompetentlikning funksiyalari bo'yicha izlanishlar olib borgan olimlar N.A.Menchinskaya, Albuxanova-Slavskaya, T.N.Karpovich, N.Zubrayeva va boshqalar sotsial-psixologik kompetentlikning funksiyalaridan biri sotsial intellekt ekanligini alohida e'tirof etganlar.

Biz tadqiqotimizda sotsial-psixologik kompetentlik, uning sotsial intellekt bilan bog'liqligi, strukturasi, unga nisbatan olimlarning yondashuvlari, sotsial intellektga bergan tavsiflari bo'yicha olib borgan izlanishlari va ularning xulosalariga e'tiborni qaratishni lozim topdik.

Psixologik manbalarda qayd etilgan ilmiy kuzatishlarga tayangan holda sotsial-psixologik kompetentlikning shaxsni jamiyatga, ya'ni o'zi yashayotgan, uning sotsial muhit vakili sifatida e'tirof etiladigan muhitga moslashuviga; shaxslararo va kasbiy munosabatlarni samarali amalga oshirishga yordam beruvchi qobiliyatlar majmuasidir deyishimiz mumkin. O'z navbatida, sotsial-psixologik kompetentlik atamasi boshqa kishilar bilan munosabatda, o'zaro ta'sirlashuv jarayonida o'zini, xulq-atvorini, o'zga kishilarni tushunish va samarali o'zaro ta'sirlashuvni amalga oshirish hamda qo'yilgan maqsadga erishish o'quvini rivojlantirishni ko'zda tutadi. Shuningdek, sotsial-psixologik kompetentlik shaxsning sotsiallasuvi, ta'lim, madaniyatlararo kommunikatsiyani amalga oshirishda muhim o'rin tutishini unutmazlik lozim.

Sotsial-psixologik kompetentlik va unga ta'sir qiluvchi omillar borasida psixologik tadqiqotlar tahliliga ko'ra, xorijiy va MDH mamlakati psixologiya maktablari vakillaridan bir qatorlarining olib borgan izlanishlarini keltirib o'tish mumkin (Dj.Gilford, A.Piz, J.Piaje, G.Ollport, G.Gardner, E.Torndayk, V.Stolin, R.Sternberg, A.A.Bodalev, V.N.Drujinin, Yu.I.Emelyanov, T.N.Karpovich, I.B.Kudinova, V.N.Kunisina, D.V.Ushakov, A.L.Yujaninova va boshqalar).

Sog'liqni saqlash sohasida tibbiyot xodimlari sotsial-psixologik kompetentligini o'rni va ahamiyatiga bag'ishlangan rus olimlarini tadqiqotlarga murojaat qilsak, L.G.Matveyeva sotsial-psixologik kompetentlik yetuk bo'lishi uchun tibbiyot xodimlari belgilangan supervayzerlik trening dasturini o'zlashtirishi lozimligini uqtirib o'tadi. Shu jumladan muallif, Rossiyada tibbiyot xodimlari tayyorlashning muammolariga to'xtalib, sotsial-psixologik kompetentlikni tibbiyot xodimlari uchun muhim bo'lgan kasbiy komponent sifatida ta'riflaydi.

N.A.Kravsova o'z ilmiy tadqiqotlarida bemorga yondashishda, avvalo uning yoshi, xarakter xususiyatlariga alohida e'tibor berish lozimligini ta'kidlab o'tadi. Muallifning fikricha, tibbiyot xodimlarning kasbiy faoliyat samaradorligini oshirish uchun avvalo ularni psixologik-tibbiy –pedagogik tuzilmasini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

V.V.Guldan fikricha, poliklinikalarda tibbiy-psixologik kabinetlar va tibbiyot xodimlari uchun o'quvlar tashkil etilishi yuqori sifatli tibbiy yordam ko'rsatishni ta'minlaydi. Olim o'z tadqiqotlarida, sog'liqni saqlash tizimida tibbiyot xodimlari sotsial-psixologik kompetentligini rivojlantirish dolzarb muammolaridan biri ekanligini ta'kidlab, kundalik amaliyotida tibbiyot va psixologiyaning o'zaro ta'siri masalasiga alohida to'xtalib o'tadi.

Mazkur muammolar V.D.Topolyanskiy, N.L.Smirnova, Y.L.Nikolaev, A.I.Chijova, A.Megrabyan, tadqiqotlarida ham o'z aksini topgan.

Mutaxassislar fikriga ko'ra tibbiyot uchun psixologiyaning roli juda ham muhim ekanligi tan olinsada, sog'liqni saqlash tizimida faoliyat ko'rsatayotgan tibbiyot xodimlarining kasbiy va shaxsiy kompetentligining shakllanishi juda sekin sur'atlarda yuz bermoqda.

Aksariyat tibbiyot xodimlari asosiy e'tiborni kasallikning klinik ko'rinishi, laboratoriya va instrumental tadqiqot metodlari natijalariga qaratgan holda bemorga o'ziga xos individual-tipologik xususiyatlari, muomala doirasi, shaxslararo munosabatlar xarakteriga ega shaxs sifatida qaramaydilar. Bu esa bemorlarda norozilik, tibbiy xizmat darajasi va tibbiyot xodimlari haqida noto'g'ri xulosalarga kelishga sabab bo'ladi.

Tibbiyot xodimlari sotsial-psixologik kompetentligini kasbiy faoliyatda rivojlanish bugungi kunda kasbiy vazifalardan biriga aylanib bormoqda. Shuningdek, "kompetentlik" fenomeni o'z davrida faylasuflarning turli davrdagi izlanishlarida o'z aksini topganligini kuzatish mumkin. Sharq mutaffakkirlari Beruniy, Ibn Sino, Forobiy, Navoiy o'z asarlarida, insonlarni tushunish, muloqotmandlik, suhbatdoshning xulq-atvori, xatti-harakatlari, kechinmalariga nisbatan adekvat sezuvchanlik, axloqiy ustanovkalar kabi sifatlarining namoyon etilishini yuqori darajadagi axloqiy sifatlar deb ta'riflaganlar.

Tibbiyot xodimlari ziddiyatli vaziyatdan chiqishi uchun quyidagi qoidalarini hisobga olishi kerak.

Avvalambor tibbiyot xodimlari ziddiyatni bartaraf etishi kerak.

Xatti-harakati bilan sherigiga ta'sir qila olishi kerak. (bemorga, hamkasbiga).

Suhbatdoshining xatti-harakati, yuz bergan vaziyatni tushunmasdan turib, xulosa chiqarishga shoshilmasligi kerak.

Maqsadga kelishishi, ya'ni bemor bilan bog'liqlikni iloji boricha avvalroq anglab olishi muhimdir.

Xulosa to'g'ri chiqarilganligiga hammani ishonтира olishi lozim.

Tibbiyot xodimlarining sotsial-psixologik kompetentligini muvaffaqiyatli bo'lishi ko'p jihatdan unda psixologik qobiliyatni mavjudligiga, mahoratiga bog'liq bo'ladi. M.M.Kabanov o'z ilmiy izlanishlarida, tibbiyot xodimlari kommunikativ komponentligini muvaffaqiyati ularning nutq qobiliyatini rivojlanganligida deya ta'kidlaydi. Muloqotda nutq qoidalarini samarali egallanganligi, tibbiyot xodimlarini kompetentligini rivojlanishining muhim omili sifatida e'tirof etadi.

Diksiya – talaffuz tarzi, talaffuzni aniq ravshanligi darajasi.

Tibbiyot xodimlari uchun to'g'ri talaffuz - eng kerakli qurol hisoblanadi, chunki tibbiyot xodimlari bemorlarni tushunishi uchun nutqi, talaffuzi ravon, har bir bo'g'in, so'z va tovushlarni aniq aytishi kerak.

Ritmika – ovoz maromi yoki vazni. Ba'zi bir so'zlarning, bo'g'inlarning talaffuzi, ularning tezligi nutqning sur'atini tashkil etadi. Ovoz tezligi har bir bemorning fazilati nutq mazmuni va muomala vaziyatiga bog'liq.

Pauza, temp va nutqning yoqimli bo'lishi nutq ohangini tashkil etadi.

Bir ohangda nutq zerikarli bo'lib, qiziqish va diqqatni pasaytiradi.

Demak, tibbiyot xodimlari ovozi ravon, jarangdor, aniq va o'ziga jalb etadigan bo'lishi kerak. Vaziyat qiyinroq joylarni ovozi seinlangan holda tushuntirib, qolgan vaqtda tezroq gapirishi mumkin. Ayniqsa

kasallik haqida gapirgan vaqtda, ya'ni qoida, qonun, aqidalarni ifodalashda ovoz tezligini kamaytirish kerak. Xulosa qilib aytganda, har bir tibbiyot xodimlarida nutq madaniyati bo'lishi zarur, chunki har bir tibbiyot xodimlari o'z nutqi, chiroyli va ravon, muomala madaniyati bilan boshqalarga namuna bo'ladi. Tibbiyot xodimlari doimo o'zining nutq madaniyati ustida ishlashi va takomillashtirib borishi zarur.

Hozirgi kun tibbiyot xodimlari o'z qarashlari shakllangan, keng fikrga ega, ijodkor, qobiliyatli, egallagan bilimlarini hayotga tadbiq eta oladigan davr talabiga mos yashaydigan, mehnat qiladigan, madaniyatli, odob-axloqli, odamgarchilik xususiyatlarga ega bo'lgan, sotsial-psixologik kompetentlikka ega bo'lishi lozim.

Amerikalik tadqiqotchilar L.Stross va J.Morenolar kompetentlikni shaxsning ixtisosligi bo'yicha aniq faoliyatni bajarishda zarur bo'ladigan qobiliyatlar majmui, malakalarning namoyon bo'lishi ma'suliyat hissining mujassamlashuvi natijasida paydo bo'ladigan tafakkur turi deb tavsiflaydilar. Bir qator olimlar sotsial-psixologik kompetentlikni kasbiy bilimdonlik bilan bog'lab tushuntirishga intiladilar.

Bugungi kunda tibbiyot xodimlari faoliyatida sotsial-psixologik kompetentlik omillarining o'rni va uning kasbiy faoliyat samaradorligiga ta'siri masalalarini ilmiy jihatdan o'rganish, tadqiq qilish, tibbiyot xodimlarining kasbiy va shaxsiy taraqqiyoti uchun muhim bo'lgan ilmiy-amaliy ishlar ko'lamini yaratish imkonini beradi.

Tibbiyot xodimlari faoliyatiga qo'yiladigan talablar mahsuldorligi ekanligi ko'p hollarda sotsial-psixologik kompetentlikka bog'liqdir. Bu esa tibbiyot xodimlarini o'zini anglashga imkonini beradi. Tibbiyot xodimlarining sotsial-psixologik kompetentligi shakllanganligi emotsional-irodaviy sohasining psixologik rivojlanishidagi nuqsonlarni tuzatishga, bilish faoliyatini faollashuviga, ko'nikma va malakalarni shakllanishiga, atrofdagilar bilan o'zining ijtimoiy rollarining identifikatsiyalashuvini va ijtimoiy muhitda ijtimoiy timsol hamda mustaqil o'zaro ta'sirlashuvini tuzatishga ko'maklashish bilan ahamiyatlidir.

Bundan ko'rinadiki, kasbiy faoliyatida sotsial-psixologik kompetentlikning ahamiyatini psixologik jihatdan tadqiq etishda yuqorida sanab o'tilgan psixologik jabhalarga tayanish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Бочарникова М.С. Понятие «Коммуникативная компетенция и его становление в научной среде» (Ян Ван Эк., Л.Ф.Бахман, Д. Хаймс) // Молодой учёный.-2009.-№8.-С.130-142

Ганиева Э.И. Формирование индивидуального стиля общения подростков учебно-воспитательном процессе. Дис. ... канд. психол. наук. – Т.: 2002. – 160 б.

Геранюшкина Г.П. Социальный интеллект: Методики оценки и развития. –Иркутск: Издательство БГУЭП,2003.– 222 с.

Ермалаева Е.П. Психология социальной реализации профессионала. М.:Изд-во «Институт психологии РАН», 2008.347 с.

Jabborov A.M. Pedagogik texnologiyaning etnik asoslari. – Toshkent: “Zarqalam”, 2006. – 48 b.

Jabborov A.M. O'zbek maktabi o'qituvchisining psixologik va etnik xususiyatlari: Psixol. fan. dok.... dis. – Toshkent: 1999. – 317 b.

Ibodullayev Z.R. Asab va ruhiyat. 4-nashr. Ilmiy-ommabop risola. – T., 2019. –352b

YOSH OILALARDAGI NIZOLARDA XULQ-ATVOR STRATEGIYALARI NAMOYON BO'LISHIGA TA'SIR ETUVCHI IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK OMILLAR

Ikramova Kamola Shavkatovna

“Oila va xotin-qizlar” ilmiy-tadqiqot instituti tayanch doktoranti (PhD)

Annotatsiya: Maqola yosh oilalarda turmush, oilaviy hayot davrida yuzaga keladigan nizolarni o'rganish muammosiga hamda yosh oilalardagi nizoli vaziyatlarda xulq-atvor strategiyalari namoyon bo'lishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar tahliliga bag'ishlangan. Nizolarning tuzilishi, asosiy turlari va sabablari ko'rib chiqiladi. Oilaviy nizolarni hal qilish strategiyalariga e'tibor beriladi. Shuningdek, yetakchi oilaviy munosabatlarni o'rganish asosida olib borilgan tadqiqotlar natijalari qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: oila, nikoh, oilaviy nizolar, nizo, qadriyatlar, ajrim, xulq-atvor strategiyalari, nizo prevensiyasi.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА ВОЗНИКНОВЕНИЕ ПОВЕДЕНЧЕСКИХ СТРАТЕГИЙ ПРИ КОНФЛИКТАХ В МОЛОДЫХ СЕМЬЯХ

Икрамова Камола Шавкатовна.

Докторант (PhD) Научно-исследовательский института «Семья и женщина»

Аннотация: Статья посвящена проблеме изучения конфликтов, возникающих в брачно-семейной жизни в молодых семьях, а также анализу социально-психологических факторов, влияющих на проявление поведенческих стратегий в конфликтных ситуациях в молодых семьях. Рассмотрены структура, основные виды и причины конфликтов. Особое внимание уделяется стратегиям разрешения семейных конфликтов. Также сравнительно анализируются результаты исследований, проведенных на основе изучения ведущих семейных отношений.

Ключевые слова: семья, брак, семейные конфликты, конфликт, ценности, разрешение, поведенческие стратегии, превенция конфликтов.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING THE APPEARANCE OF BEHAVIORAL STRATEGIES IN CONFLICTS IN YOUNG FAMILIES

Ikramova Kamola Shavkatovna

Doctoral student (PhD) of the Scientific Research Institute «Family and Women»

Abstract: The article is devoted to the problem of studying conflicts that arise during marriage and family life in young families, and to the analysis of socio-psychological factors affecting the manifestation of behavioral strategies in conflict situations in young families. The structure, main types and causes of conflicts are considered. Emphasis is placed on family conflict resolution strategies. Also, the results of research conducted on the basis of the study of leading family relations are comparatively analyzed.

Key words: family, marriage, family conflicts, conflict, values, resolution, behavioral strategies, conflict prevention.

Kirish (Introduction). So'nggi yillarda jamiyatda sodir bo'layotgan iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar jamiyatning barcha sohalariga ta'sir ko'rsatdi. Oila ijtimoiy institut sifatida nafaqat jamiyat barqarorligini ta'minlaydi, balki u bilan birga yangilanish va o'zgarishlarga moslashib rivojlanadi. Boshqa tomondan, oila shaxsning birlamchi ijtimoiy moslashuvi uchun makon, insonning shaxsiy rivojlanishi boshlanadigan mikrokosmos sifatida ishlaydi. Oila insonparvarlik, o'zaro tushunish, ma'naviy mehr-oqibat va hamdardlik maktabidir. Shu bilan birga, bunday shiddatli, yaqin o'zaro ta'sir tizimida nizolar va inqirozlar yuzaga kelmasligi mumkin emas. Shaxs va oila o'rtasidagi qarama-qarshiliklar muqarrar. Oilada bunday qarama-qarshiliklar yuzaga kelganda, inson ularni qanday hal qilishni tanlashga duch keladi [1].

Oila shaxsni ijtimoiylashtirish, madaniy, etnik va axloqiy qadriyatlarni tarixiy ravishda uzatishning eng muhim vositalaridan biridir. Oilaviy hayot inson uchun muhim ahamiyatga ega va oilaviy hayotning farovonligi uning qanday rivojlanishiga, unda qanday rol o'ynashiga va har bir turmush o'rtog'i uchun

ular qanday hal qilinishiga bog'liq. Bu insonning o'ziga, har bir turmush o'rtog'ining o'zini boshqarish, taslim bo'lish va murosaga kelish qobiliyatiga bog'liq. Bular tug'ma qobiliyatlar emas, ular insonning o'z ustida mehnati va albatta, ta'lim olishi natijasida erishiladi.

Oila ichidagi munosabatlarning tabiati oilaning ijtimoiy mavqei, uning tarkibi va hayot siki, oila a'zolarining yoshi, ularning hissiy yaqinlik, intellektual darajasi va ochiq muloqot qilish qobiliyati kabi ko'plab omillarga bog'liq [4]. Oilaviy munosabatlar holatiga moddiy va iqtisodiy omil alohida ta'sir ko'rsatadi. Aksariyat oilalar moliyaviy ahvolidan yomonlashishi, uning a'zolarining ijtimoiy mavqeining o'zgarishi, jamiyat va shaxs qadriyatlarini ierarxiyasining o'zgarishi va boshqa ko'plab sabablar oilaviy hayotdan qoniqish darajasining pasayishiga olib keladi, natijada, oilada ziddiyatli vaziyatlarning kuchayishi sodir bo'ladi. Nikoh va oilaviy munosabatlar jamiyat holatining ijobiy va salbiy tomonlarini aks ettiradi [2]. Jamiyatning ijtimoiy avtonomiyasi, uning tartibsizligi sharoitida nizolar soni, shu jumladan oilaviy munosabatlar sohasida ham ko'payadi, chunki jamiyatda sodir bo'layotgan barcha jarayonlar alohida shaxslar orqali ularning oilalarida aks etadi. Oilaviy nizolar keng tarqalishi oilaviy munosabatlardagi nomutanosiblikdan dalolat beradi. Nizolarning mohiyati, sabablari va namoyon bo'lish shakllarini aniqlash muammosi bugungi kunda fan uchun ayniqsa dolzarbdir, chunki jamiyatning o'zgarishi davrida, ayniqsa, yosh oilalar o'rtasida ajralishlar ko'paydi. Shu munosabat bilan, ijtimoiy ahamiyatga molik vazifalardan biri oilaviy muhit va munosabatlarni yaxshilashga qaratilgan oilaviy nizolarni hal qilishning samarali usullarini topishdir.

Metodlar (Methods). Yosh oilalardagi nizolar bo'yicha ko'plab ilmiy-tadqiqotlar amalga oshirilayotganligiga qaramay, jamiyatni o'zgartirish davridagi oilaviy nizolarning xususiyatlari mavzusi nizolarning kelib chiqish sabablari, manbalari, namoyon bo'lish shakllari, munosabatlari, unga nisbatan, hal qilish usullari va ruxsatlar jihatidan hali ham kam o'rganilgan [5]. Bugungi kunga qadar oilaviy nizolarning o'ziga xos xususiyatlariga psixologik omillarning ta'siri muammosi kam o'rganilgan. Oilada nizolarning paydo bo'lishiga bir qator psixologik omillar ta'sir qiladi, deb taxmin qilish mumkin: nikoh va sherikdan qoniqish, shaxsiy yetuklik, ichki nizolarning mavjudligi, nizo (raqobat)dagi turmush o'rtog'larining o'zaro munosabatlari uslubi va shaxs himoya mexanizmlari kabi.

V.V.Yurchukning ta'kidlashicha, nizo - bu muloqot jarayonida qarama-qarshi bo'lgan subyektlarning indeks jihatdan qarama-qarshi maqsadlari, manfaatlari, motivlari, pozitsiyalari, fikrlari, rejalari, mezonlari yoki tushunchalarining qarama-qarshiligi yoki to'qnashuvidir [3]. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ayniqsa, mojarosiz oilalar deyarli yo'q. Inson hatto o'zi bilan ham doimiy ziddiyatda. Turli oilalarda nizolar tabiati va chastotasi, eng muhimi, turmush o'rtog'larining ularni hal qilish qobiliyati, ziddiyatli vaziyatda o'zini tutish madaniyatida sezilarli darajada farqlanadi. Nikohga moslashish davrida turmush o'rtog'larining nikoh va oila haqidagi umumiy g'oyalari shakllanadi. Yosh oiladagi nizo aynan yosh turmush o'rtog'larining bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan oilaviy hayot haqidagi g'oyalari tufayli yuzaga keladi. L.B.Shnaydarning so'zlariga ko'ra, keng ma'noda turmush o'rtog'lar o'rtasidagi nizoli munosabatlar muayyan mavzu yoki vaziyatga nisbatan maqsadlar, qarashlar, ideallar, g'oyalar va boshqalardagi qarama-qarshilikdan kelib chiqadi.

Ushbu ta'rifdan kelib chiqqan holda, er-xotinlar o'rtasida doimiy janjallar mavjud bo'lgan, ularning manfaatlari, ehtiyojlari, niyatlari va istaklari ziddiyatli bo'lib, ayniqsa kuchli va doimiy hissiy holatlarni keltirib chiqaradigan nikoh ittifoqlarini qarama-qarshilik deb atash mumkin. Oilaviy nizolarda tadqiqotchilar quyidagi mustaqil darajalarni aniqlaydilar: psixofiziologik, psixologik, ijtimoiy-psixologik, ijtimoiy-madaniy. Oilaviy nizoning tuzilishiga quyidagilar kiradi: nizoli vaziyat (mumkin bo'lgan nizo subyektlari va uning obyekti, masalan, oiladagi hissiy o'zaro ta'sirning beqaror sohasi) va nizo ishtirokchilarining tasvirlari.

Oilaviy ziddiyat - bu turli darajadagi o'zaro ta'sirlarni qamrab oluvchi murakkab hodisa. Uning kelib chiqishi va yo'nalishi er-xotinlar o'rtasidagi munosabatlar darajasida, ularning xatti-harakatlarida ma'lum vaqt davomida amalga oshirilmasdan yashirin nizo bosqichi sifatida shakllanishi mumkin. Oiladagi voqealar, ularning mayda-chuydaligi va ahamiyatsizligi vaqtinchalik tartibsizliklar, g'azab va nizolarga olib keladigan noto'g'ri tushunchalarni keltirib chiqarishi mumkin. Mahalliy va xorijiy psixologiyada ma'lum oilaviy nizolarni tiplash mumkin bo'lgan ko'plab nuqtai nazarlar mavjud.

Natijalar (Results). Jufliklar o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashishi nizo ularning muloqot doirasiga kirib borishiga va nizoning og'zaki va og'zaki bo'lmagan xatti-harakatlarining turli shakllarida namoyon bo'lishiga yordam beradi. Nizoning xulq-atvor darajasiga o'tishi uning kuchayishi va yashirin

bosqichdan ochiq bosqichga rivojlanishini ko'rsatadi. Oilada nizolarning ma'lum signallari yoki belgilari mavjud: inqirozli vaziyatlar (shartlar), keskinlik, tushunmovchiliklar, hodisalar, noqulaylik.

Konstruktiv funksiyani bajarib, yetuk oilalardagi nizolar turmush o'rtoqlar va boshqa oila a'zolarining o'zaro da'volarini, ularning ehtiyojlari, munosabati va niyatlaridagi farqlarni ochib beradi, umumiy pozitsiyalarni rivojlantirishga va turli rollarni bajarishga muvaffaqiyatli moslashishga yordam beradi. Bunday qarama-qarshiliklar oiladagi ijobiy munosabatlar, uning vakillarining o'zaro qoniqishi va hissiy bog'lanishning umumiy fonida yuzaga keladi [6].

Destruktiv nizolar turmush o'rtoqlar va boshqa oila a'zolarining umumiy nuqtayi nazarini shakllantirishga to'sqinlik qiladi, bu ularning muloqoti va hamkorligining buzilishiga, moslashuvning buzilishiga olib keladi. Bunday nizolar salbiy oilaviy munosabatlar, ularning ishtirokchilarining o'zaro noroziligi va sheriklarning hissiy jozibadorligini zaiflashishi yoki yo'qotishi fonida yuzaga keladi. Destruktiv nizolar muammoli oilalar uchun xosdir. Destruktiv nizolarning natijasi janjaldan keyin uzoq vaqt davomida turmush o'rtoqlar o'rtasidagi keskinlikning davom etishidir. Destruktiv nizolar ustun bo'lgan oilalardagi ikkala sherik ham ajralish tahdidini haqiqiy deb bilishadi.

Yosh juftliklarda shaxsiy ichki qarama-qarshiliklarining namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari turmush o'rtoqlarning moliyaviy mustaqilligi sohasidagi muammolar, qarindoshlar bilan xulq-atvor va munosabatlar normalarining nomuvofiqligi, turmush o'rtoqlarning shaxsiy yetukligi, oilaning ijtimoiy xususiyatlari va munosabatlari bilan bog'liq. Bu, o'z navbatida, er-xotinning xulq-atvori va hayotiy faoliyatining individual strategiyalarini tanlashni belgilaydi. Er-xotinlar ziddiyatida psixologik omillarning o'rnini aniqlash uchun olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra, 88,47% ni tushuntiruvchi to'rtta omil bilan ifodalanadi: "oilaviy farovonlikning yo'qligi", "nikohdan qoniqmaslik", "shaxsiy yetuklikning yuzaga chiqolmaganligi", "oilaviy hayotda o'zining samarasizligini his qilish".

Muhokama (Discussion). Turmush o'rtoqlar o'z oilalarida xulq-atvor me'yorlarining nomuvofiqligi va bolalarni tarbiyalashda raqobat tufayli oilaviy farovonlik yo'qligiga ishonishadi. Ular oiladagi ziddiyatli vaziyatlardan qochishadi. Donolik kabi qadriyat shakllanmagan. Ammo, shu bilan birga, turmush o'rtoqlar uchun oilaviy hayot kabi qadriyat birinchi o'rinda turadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, juftliklarning ko'pchiligi o'zlarining nikohlaridan qoniqmaydilar, bunga hasad va nafaqat moliyaviy, balki shaxsiy erkinlikka intilish kabi xususiyatlar to'sqinlik qiladi. Sinaluvchilar nazdida oila insonning imkoniyatlarini cheklaydi, turmush o'rtoqlar muammolarni inkor etishga moyildirlar, ular tashqi tomondan oilaning farovonligini namoyish etadilar, boshqalarga ularning hayotida hamma narsa muammosiz va baxtsiz o'tayotganini aytadilar. Nizoli vaziyatlarda ular bir-birlari bilan murosaga kelmaydilar, ular vaziyatni tez, ammo samarali usullar bilan hal qilishga harakat qilishadi: janjal, sukunat, ketish. Oilada bolalarning borligi turmush o'rtoqlarni ajrashishdan saqlaydi va shu bilan birga ular qarama-qarshi vaziyatda bo'ladilar, buning natijasida ular ichki tashvish va xavotirlanishlarni boshdan kechiradilar [7].

Turmush o'rtoqlar shaxsiy yetukliklarini boshqa shaxsiy xususiyatlar bilan qoplaydilar. O'zaro munosabatlarda bu o'zini turli yo'llar bilan namoyon qiladi: muammolarni konstruktiv hal qila olmaslik va qiyin vaziyatlarga munosabat bildirish. Ko'pincha nizolar turmush o'rtoqlar oilada hukmronlik qilishga va shaxsiy erkinlikka ega bo'lishga intilishlari natijasida yuzaga keladi Oilaviy munosabatlardan norozilik befarqlik va umidsizlikni keltirib chiqaradi [8].

O'z tadqiqotida A.I.Kochetov oilaviy nizolarning yettita asosiy sababini qayd etadi:

nikoh munosabatlari axloq qoidalarini buzish (xiyonat, rashk);

biologik mos kelmaslik;

turmush o'rtoqlar (ulardan biri) atrofidagi odamlar - qarindoshlar, tanishlar, hamkasblar va boshqalar bilan noto'g'ri munosabatlar;

manfaatlar va ehtiyojlarning mos kelmasligi;

bolaga nisbatan pedagogik pozitsiyalardagi farq;

birida, ba'zan ikkalasida ham shaxsiy kamchiliklar yoki salbiy fazilatlarning mavjudligi;

ota-onalar va bolalar o'rtasida o'zaro tushunishning yo'qligi [8].

V.A.Sisenko oilaviy munosabatlardagi nizolarning sabablarini hisobga olgan quyidagilarni aniqlaydi:

- turmush o'rtoqlardan birining jinsiy ehtiyojlaridan noroziligi;

- o'z "men" ning qadr-qimmati va ahamiyatiga bo'lgan ehtiyojdan norozilik (boshqa sherik tomonidan o'zini o'zi qadrlashning buzilishi, uning beparvo, hurmatsiz munosabati, haqorat, doimiy tanqid);

- turmush o'rtoqlardan birining yoki ikkalasining ijobiy his-tuyg'ularga bo'lgan ehtiyojidan norozilik (mehr, noziklik, g'amxo'rlik, e'tibor va tushunishning yetishmasligi, er-xotinlarning bir-biridan

psixologik begonalashishi, hissiy sovuqlik);

- turmush o'rtoqlardan birining alkogolli ichimliklarga, qimor o'yinlariga va shunga o'xshashlarga qaram bo'lib, katta miqdorda pul sarflanishiga olib kelishi;

- turmush o'rtoqlar o'rtasidagi moliyaviy kelishmovchiliklar (o'zaro byudjet masalalari, oilani qo'llab-quvvatlash, har bir sherikning uni moddiy qo'llab-quvvatlashga qo'shgan hissasi);

- o'zaro yordam, hamkorlik zaruratidan, uy-ro'zg'or ishlaridan norozilik [9].

Hozirgi vaqtda yosh turmush o'rtoqlar har qanday nizolarni, shu jumladan dastlab yengib o'tilishi mumkin bo'lgan nizolarni hal qilishning bir usuli sifatida ko'pincha keraksiz ravishda ajralishga murojaat qilishadi. Oilaning buzilishiga bunday "oson" munosabat ajralish allaqachon odatiy holga aylanganligi bilan bog'liq. Nikoh paytida, agar turmush o'rtoqlardan kamida bittasi birgalikdagi hayotidan qoniqmasa, ajralish niyati aniq. Bunday munosabat ajralishga undashi mumkin.

Yosh oiladagi nizolar yosh turmush o'rtoqlarning bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan oilaviy hayot haqidagi g'oyalari tufayli yuzaga keladi. Nikohning roli oilaning shakllanishi davrida, er-xotinlar endigina bir-biriga moslasha boshlaganlarida juda muhimdir. Oiladagi barcha muhosasiz va yengib bo'lmaydigan nizolar xuddi shunday - ajralish bilan tugaydi. Nizolar hayot-mamot jangi emas. Har qanday janjalda sherikka xotirjamlik bilan gapirish imkoniyati berilishi kerak. Munozarada o'zaro hurmatni yo'qotib bo'lmaydi. Barcha nizolarni sinchkovlik bilan tahlil qilgan yoshlar, ularning aksariyatini qarama-qarshilikka olib kelmasdan oldini olish yoki oqilona hal qilish mumkinligini osongina bilib oladi. Shuning uchun oilaviy nizolarni hal qilish strategiyasidan foydalanish oilaviy nizolar prevensiyasi sifatida muhim ahamiyatga ega [10].

Xulosa (Conclusion). Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish turli sabablarga ko'ra yuzaga keladigan nizolarning eng tipik turlarini aniqlash imkonini berdi. Nizolarning jiddiylik darajasi va nizoga odamlarning aralashish darajasiga ko'ra nizolar bo'linadi. Shuningdek, nizolar ochiq va yashirin, oson hal qilinadigan va hal qilish qiyin, konstruktiv va destruktiv bo'lishi mumkin. Birlamchi moslashish davrida yosh oilalar o'rtasidagi nizoning kuchayishi, ayniqsa, yosh turmush o'rtoqlar o'rtasidagi ajralish dinamikasida yaqqol namoyon bo'ladi. Konstruktiv tarzda hal qilingan nizolar barcha nikoh ittifoqlariga xosdir. Nizolar odatda qandaydir qiyin muammo tufayli yuzaga keladi. Nikohning roli oilaning shakllanishi davrida, er-xotinlar endigina bir-biriga moslasha boshlaganlarida juda muhimdir. Aynan shu bosqichda nizoli vaziyatlarning sabablarini, ularni hal qilish usullari va vositalarini aniqlash muhim ahamiyatga ega.

Oiladagi nizolarning oldini olish va bartaraf etishda ko'p narsa oiladagi muloqot san'atiga bog'liq bo'lib, uning asosi oiladagi nizolarni qo'zg'atmaslik, uni yumshatish istagi; turmush o'rtog'ini o'zi kabi idrok eta olish, unda, birinchi navbatda, ijobiy tomonlarini ko'rish, kamchiliklarini ko'rsatmaslik, ularning ahamiyatini oshirib yuborish; shaxsning g'azablangan holatining manbasini, birinchi navbatda, turmush o'rtog'ida emas, balki o'zida ko'rish istagi kabilar bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

Алешина О.Е., Волович А.С. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины // Вопросы психологии – 2001.- №4.- С. 75-78.

Андреева Т.В. Психология современной семьи. Монография. – СПб.: Речь, 2008.- 436 с.

Бодалев А.А., Столин В.В. Семья в психологической консультации: Опыт и проблемы психологического консультирования. - М.: Пресс, 1999. – 314 с.

Брутман В.И., Варга А.Я., Хамитова И.Ю. Влияние семейных факторов на формирование девиантного поведения матери// Психологический журнал. № 2. 2006. С. 79-87.

Карабанова О.А. Психология семейных отношений. - Москва-Самара, 2008. – 270 с.

Минюрова С.А., Кустова О.Л. Формирование «образа женщины» в различных социальных группах // Журнал практического психолога.-2007.-№5.- С. 27-29.

Шнейдер Л.Б. Основы семейной психологии. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2009. – 928с.

Целуйко В.М. Психология современной семьи. - М.: Владос, 2004. -287 с.

Шуман С.Г., Шуман В.П. Семейные конфликты: причины, пути устранения. - Брест: Лаборатория «Практической психологии и педагогики», 1992.

Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. - Мн.: Элайда, 2000. - 704 с.

MAFKURAVIY IMMUNITET SHAKLLANTIRISHNING XORIJ VA ROSSIYA TADQIQOTCHILARI TOMONIDAN O'RGANILISHI

Ikromova Sitora Akbarovna
Osiyo xalqaro universiteti assistenti

Annotatsiya: Mazkur maqolada tadqiqotimiz jarayonida mafkuraviy immunitet shakllantirishning xorij va Rossiya tadqiqotchilari tomonidan o'rganilishi, ulardagi fikr va mulohazalarning dolzarbligi ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Psixologik himoya, "Men-obrazi", "himoya mexanizmlari", psixoanaliz.

ИЗУЧЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО ИММУНИТЕТА ЗАРУБЕЖНЫМИ И РОССИЙСКИМИ ИССЛЕДОВАТЕЛЯМИ

Аннотация: В данной статье в ходе нашего исследования научно обосновано изучение формирования идеологического иммунитета зарубежными и российскими исследователями, актуальность их мнений и соображений.

Ключевые слова: Психологическая защита, «Я-образ», «защитные механизмы», психоанализ.

STUDY OF THE FORMATION OF IDEOLOGICAL IMMUNITY BY FOREIGN AND RUSSIAN RESEARCHERS

Abstract: In this article, in the course of our research, the study of the formation of ideological immunity by foreign and Russian researchers, the relevance of their opinions and considerations is scientifically substantiated.

Key words: Psychological protection, «I-image», «defense mechanisms», psychoanalysis.

Ko'plab tadqiqotlar shaxsning psixologik himoya mexanizmlariga quyidagicha ta'rif berishimizni taqozo qiladi.

Psixologik himoya – bu shaxsni salbiy kechinmalardan himoya qilishga yo'naltirilgan anglanmagan psixik jarayondir.

Endi shaxslarda psixologik himoya mexanizmlarining shakllanish qonuniyatlari va shu asosda yuqorida tug'ilgan savollarga javob topib boramiz. R.Plutchik psixologik himoya mexanizmiga ob'ektiv vaziyatning inson tomonidan real tarzda idrok etilishi natijasida vujudga keluvchi ziddiyatli, tashvishli holatlarni hissiy-emotsional tarzda yumshatish, ruhiy zo'riqishni pasaytirish sifatida qaraydi. Bu o'rinda ikkita bir-biriga qarama-qarshi fikr maydonga keladi. Psixologik himoya mexanizmi birinchi holatda insonning o'z-o'zini rivojlantirishiga, o'z-o'zini qayta qurishiga monelik ko'rsatadi, sababki, "Men-obrazi"ni xavfdan saqlash uchun inson xotirjamlikka beriladi, tashqi shart-sharoitga, vaziyatga moslashishga undaydi; ikkinchi holatda esa inson ichki ruhiy va tashqi to'siqlarni, ziddiyatlarni yengishga, uni bartaraf etishga chog'lanadi. Bu o'rinda "Men obrazi"ni rivojlantirish maqsadida kuchli emotsional zo'riqish holatini boshdan kechirishga rozi bo'ladi, u o'z ustida ishlaydi, muammoning yechimini izlaydi.

Shaxs psixikasida ilk bolalik davridan boshlab umrining oxiriga qadar "psixologik himoya", "psixikaning himoya mexanizmlari" deb ataluvchi mexanizmlar shakllanadi va rivojlanib boradi. Bu mexanizmlar shaxs ongini turli salbiy emotsional kechinmalardan va persepsiyalardan, o'zi uchun notshg'ri deb hisoblagan fikrlardan asraydi. Aslida bu yerda fikr turli moslashish jarayonlarida shaxs o'zi tomonidan egallaydigan xususiyatlar va sifatlar haqida ketmoqda.

"Psixologik himoya", "himoya mexanizmlari" atamaları Z.Freyd tomonidan fanga kiritilganidan so'ng, bu tadqiqotlar yanada katta shiddat va qiziqish bilan interpretatsiyalanib, transformatsiyalanib va modernizatsiyalanib kelingan. Shuningdek, psixoanalitik yo'nalishlarning turli davr tadqiqotlari va psixoterapevt namoyondalari tomonidan hamda boshqa psixologik yo'nalishlar – ekzistensial, psixologiya, insonparvarlik psixologiyasi, geshtalt psixologiya va boshqalarning izlanishlarida ko'rish mumkin.

"Himoya" va "kurashish" psixikaning maxsus mexanizmlari unga yoqimsiz tuyg'u va xotiralardan xalos bo'lishga yordam beradi. Ularni ongdan tashqarida tutadi, ya'ni xavotir va stressni ushlab turadi hamda ongsiz kompensatsiyani bajaradi.

Rus psixologiyasida himoya mexanizmlari fenomenologiyasi ko'p vaqt mobaynida umumiy tahlil predmeti bo'lmagan. Buning asosiy sababi 20-yillarning oxiri 30-yillarning boshida katta tortishuvlarga sabab bo'lib, psixoanalizning likvidatsiya qilinishidir. Rus psixologiya maktabining rivojlanish mantig'i ma'lum ma'noda psixologik himoya nazariyalari bilan kesishuvchi nazariyalar paydo bo'ldi. Bunday nazariyalar qatoriga D.B.Uznadzening [Узнадзе Д.Б. Экспериментальные основы психологии установок. 1949, М., 1966. -С. 248, 289-292.] ustanovkalar nazariyasi va V.N.Myasishevning [Мясищев В.Н. Психотерапевтическая энциклопедия Под. ред.Б.Д. Карвасарского. - Изд. 2-е, доп. и перераб..СПб.: Питер, 2000,-394 с.] munosabatlar nazariyasini kiritish mumkin. Avval rus psixologiyasida psixologik himoya tarqoq tarzda o'rganilgan.

Zamonaviy tadqiqotchilar psixoanalizning qabul qilinmaganligi sabablarining birinchisiga g'oyaviy tartib omillarini qo'yadilar. G.L.Ilinning ta'kidlashicha, "Freydning ijtimoiy pessimizm boshqarilayotgan jamiyatga ishonmasligi odamlar xulq-atvorini shakllantirish imkoniyati, insonlarni qayta tarbiyalashdan iborat". Bu pozitsiya zamonaviy dunyo talablari bilan qarama-qarshi boradi hamda unda jamiyat va insonlarni boshqarishning hal qilish vazifasi nafaqat talab qilinar, balki hayotiy zarur edi.

Himoya mexanizmi – bu xatar yoki xavotir manbaini buzib ko'rish rad etish yoki qochish mumkin bo'lgan har qanday jarayon. Himoya mexanizmlari, shuningdek, bizning "Men"ligimizning ideallashtirilgan obrazini tartibga solish hamda o'zimizni qabul qilishimiz qulay bo'lishi uchun yordam beradi. Zigmund Freyd birinchilardan bo'lib, himoyaning ko'p turlarini identifikatsiyalangan va bu mexanizmlar ongsiz tarzda harakat qilishini taxmin qilgan.

Tadqiqotchi Yu.G. Noskovning so'ziga ko'ra, axborotlar orqali inson ongini zabt etish o'z-o'zidan ularni o'z aqidalaridan, e'tiqodidan ayirish ham sanaladi. Bundan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, destruktiv axborotlariga nisbatan o'smirlarda axborot xavfsizligiga ehtiyoj, avvalo, inson va jamiyat, inson va davlat, shaxs va uning xavfsizligi, millat va milliy qadriyatlar, an'analar, urf-odatlar tarixiy va madaniy meros, avlodlarga ta'sir etuvchi buzg'unchi va tajovuzkor mafkuralarning mavjudligidan kelib chiqadi.

Qolaversa, axborot xavfsizligiga rioya qilinmasa, uning ta'sirchan choralari ko'rilmasa, destruktiv g'oyalar yoshlar ongiga va xulq-atvoriga o'ziga xos salbiy ta'sir etishi ehtimoldan xoli emasligi barchamizga ma'lum.

Masala yuzasidan tadqiqotchi V.N. Pankratovning xulosalariga ko'ra, tezkor axborotlashgan jamiyatda axborotlar orqali bugungi zamonga mos ruhiy ta'sir texnologiyalarining tobora rivojlanib borayotgani shaxs va jamiyat tafakkurining shakllanishiga u yoki bu tarzda ta'sir o'tkazadi. Bunda omma fikrini qay darajada shakllanganligi, siyosiy ongi va huquqiy bilim saviyasi va ma'naviy-ma'rifiy darajasi katta rol o'ynaydi.

Taraqqiyot sari yo'l esa, tig'iz axborotlar bozoridan umummilliy manfaatga xizmat qiladigan, uning taraqqiyotiga yordam beradigan axborotnigina tanlab olishda namoyon bo'ladi. Axborot xavfsizligi bu avvalo, bevosita inson ruhiyatiga ta'sir o'tkazish orqali uni o'z aqidalaridan, e'tiqodidan ayiradigan destruktiv axborotlardan asrashdir. Bundan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, axborot xavfsizligiga ehtiyoj, eng avvalo, bevosita yoshlar ongiga ta'sir etuvchi destruktiv axborotlar mavjudligidan kelib chiqadi.

I.V. Yavchunovskaya ta'kidicha, axborotlashgan jamiyat bu-kishilik jamiyati rivojlanishining hozirgi bosqichida shakllanyotgan va ijtimoiy hayotning barcha sohalarida axborot hamda informasion-texnologiyalardan oqilona foydalanishga asoslangan sifatli tizimni tavsiflovchi tushunchadir.

Mashhur siyosatshunos, faylasuf olim P. Byukenen o'zining "G'arbning halokati" publitsistika sarida shunday yozadi: "...axborot-media madaniyatlararo to'qnashuvda o'ziga xos musobaqa quroli, yoshlar ongi va qalbini zabt etishning eng zo'r va ishonchli vositasiga aylandi". Shuning barobirida destruktiv axborotlar ham insoniyat xalokatining asosi bo'lishi tabiiidir deb takidlaydi. Demak axborotni foydali tomonlari bilan birga uning salbiy jihatlari uning destruktivligini izohlaydi.

Bizningcha, destruktiv axborotlarni ilmiy tasniflashda tarixiylik va mantiqiylik usulidan foydalanilsa, maqsadga muvofiq. Xususan, bunday g'oya va mafkuralarni sinflarga ajratish uchun asos sifatida ta'sir nishonlari, ya'ni buzg'unchilik ob'ekti olinadigan bo'lsa, quyidagi guruhlar ajratilishi maqsadga muvofiq:

1. Jamiyat va shaxs ruhiyatiga tahdid soluvchi g'oyalar (axloqsizlik, egotsentrizm, kosmopolitizm, ludomaniya va h.k.).

2. Irqiy, diniy, etnik, milliy tenglikka hamda xalqning ozod yashash huquqiga qarshi qaratilgan g'oyalar (rasizm, shovinizm, agressiv millatchilik, panislomizm, panarabizm va shu kabilar);

3. Davlat yoki millatning ijtimoiy, hududiy, ma'naviy yaxlitligiga qarshi qaratilgan g'oyalar (separatizm, sinfiy kurash, mahalliychilik, aqidaparastlik va boshqalar);

4. Davlatning suvereniteti, ozodligi va erkin yashash huquqiga qarshi qaratilgan g'oya va mafkuralar (noagressiv bosqinchilik, tajovuzkorlik, kolonializm, mustabidchilik, neokolonializm, terrorizm, diniy ekstremizm va h.k);

Yuqoridagi tasnif, garchi mukammal bo'lmasada, buzg'unchi, yovuz mafkura va g'oyalarni ma'lum bir asosda guruhlarga ajratish imkonini beradi.

Demak, mazkur ilmiy mulohazalarni umumlashtiradigan bo'lsak, xorij psixologlari tomonidan ilgari surilgan g'oyalarda shaxs psixologik apparatining mazmun-mohiyati, tuzilishi, turlari, funksiya va tamoyillari batafsil yoritib berilgan. Bu bilimlar bizga o'smirda barqaror mafkuraviy immunitet shakllanishining psixologik omillarini tadqiq qilish imkoniyatini yaratadi.

Xulosa. Olib borilgan nazariy-ilmiy tahlillar mavzu doirasidagi muammolarni, xususan, o'smirlarda destruktiv axborotlarga nisbatan mafkuraviy immunitet shakllantirishning ijtimoiy-psixologik omillarini nazariy tadqiq qilishga bag'ishlangan ishlarning bugungi kundagi taqchilligi va tizimlashtirilmaganligi hamda shu bilan birga dolzarbligini ko'rsatdi va quyidagi ilmiy xulosalarni yuzaga keltirdi.

O'smirlarda destruktiv axborotlarga nisbatan mafkuraviy immunitet shakllantirishning ijtimoiy-psixologik omillari ijtimoiy psixologik muammo sifatida o'rganishga qaratilgan nazariy-ilmiy manbalarni tadqiq etish destruktiv axborot va mafkuraviy immunitet tushunchasining tarkibiy qismini aniqlash va o'smirlarni turli xil destruktiv axborotlar ta'sirdan saqlash haqida batafsilroq ilmiy mushohadalar yuritish imkonini beradi. Bu imkoniyat o'smirlarda destruktiv axborotlarga nisbatan mafkuraviy immunitet shakllantirish ishlarini jonlantirishga hissa qo'shadi.

O'rganilgan ilmiy adabiyotlar tahlili, bugungi kunda muhim bo'lgan destruktiv axborotlar va uni oldini olishdagi mafkuraviy immunitet shakllantirish ishlarida uning psixologik omillarini empirik jihatdan o'rganish muqarrarligini ko'rsatdi. Buning uchun esa, eng avvalo destruktiv axborotlar va mafkuraviy immunitet tizimining tarkibiy qismlari bilan o'smir shaxsning psixologik xususiyatlarini aloqasini o'rganish talab qilinadi. Ayni paytda, tadqiq etilgan va ilmiy matbuotda e'lon qilingan har bir ko'rsatkich ijtimoiy psixologiya fani istiqbollarini ochib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Мясищев В.Н, Психотерапевтическая энциклопедия. Под. ред.Б.Д. Карвасарского. - Изд. 2-е, доп. и перераб..СПб.: Питер, 2000,-.394 с.

Узнадзе Д.Б, Экспериментальные основы психологии установки. 1949, М., 1966. -С. 248, 289-292.

VERBAL MULOQOT QOBILIYATLARI VA ULARNING O'QITUVCHINING KASBIY FAOLIYATIDAGI O'RNI

Ismoilov Temur Islomovich,
Namangan davlat universiteti professori vazifasini bajaruvchi

Annotatsiya. Ushbu maqola o'qituvchining kasbiy faoliyati kontekstida verbal va kommunikativ ko'nikmalarning ahamiyatini o'rganadi. Mualliflar ta'lim muhitida samarali muloqotning o'rni, shuningdek, uning bolalar va yoshlarning ta'lim va tarbiyasi sifatiga ta'sirini ko'rib chiqadilar. Maqolada verbal muloqotning asosiy jihatlari, jumladan, o'z fikr va g'oyalarini aniq va oson ifodalash qobiliyati, shuningdek, boshqalarni tinglash va tushunish qobiliyati tahlil qilinadi. O'qituvchining talabalar, ota-onalar va hamkasblar bilan o'zaro munosabatiga, qanday muloqot qobiliyatlari muvaffaqiyatli o'rganishga va nizolarni hal qilishga yordam berishi mumkinligini o'rganishga alohida e'tibor beriladi. Maqolada, shuningdek, o'qituvchilarning verbal muloqot ko'nikmalarini doimiy ravishda takomillashtirish zarurligi ta'kidlangan, ular bugungi ta'lim muhiti muammolarini samarali yengishlari hamda ko'proq qo'llab-quvvatlovchi va ilhomlantiruvchi ta'lim muhitini yaratishlari mumkin.

Kalit so'zlar: verbal muloqot qobiliyatlari, o'qituvchi, kasbiy faoliyat, ta'lim muhiti, samarali muloqot, o'qitish va ta'lim, o'quvchilar, ota-onalar va hamkasblar bilan o'zaro munosabatlar, ziddiyatli vaziyatlar, kasbiy o'sish, ta'lim sifati, kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish, muloqot ko'nikmalarini takomillashtirish.

ВЕРБАЛЬНО-КОММУНИКАТИВНЫЕ НАВЫКИ И ИХ РОЛЬ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГА

Исmoilов Темур Исмолович,
Исполняющий обязанности профессора Наманганского государственного университета.

Аннотация. Данная статья исследует важность вербально-коммуникативных навыков в контексте профессиональной деятельности педагога. Авторы рассматривают роль эффективной коммуникации в образовательной среде, а также ее влияние на качество обучения и воспитания детей и молодежи. В статье анализируются основные аспекты вербальной коммуникации, включая умение выразить свои мысли и идеи четко и доступно, а также умение слушать и понимать других. Особое внимание уделяется взаимодействию педагога с учениками, родителями и коллегами, исследуя, какие навыки коммуникации могут способствовать успешному обучению и решению конфликтных ситуаций. Статья также подчеркивает необходимость постоянного совершенствования вербально-коммуникативных навыков педагогов, чтобы они могли эффективно справляться с вызовами современной образовательной среды и создавать более поддерживающие и вдохновляющие учебные условия.

Ключевые слова: вербально-коммуникативные навыки, педагог, профессиональная деятельность, образовательная среда, эффективная коммуникация, обучение и воспитание, взаимодействие с учениками, родители и коллеги, конфликтные ситуации, профессиональный рост, качество образования, развитие навыков общения, совершенствование навыков коммуникации.

VERBAL AND COMMUNICATION SKILLS AND THEIR ROLE IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF THE TEACHER

Ismoilov Temur Islomovich,
Acting professor of Namangan State University.

Annotation. This article explores the importance of verbal and communicative skills in the context of a teacher's professional activity. The authors consider the role of effective communication in the educational environment, as well as its impact on the quality of education and upbringing of children and youth. The article analyzes the main aspects of verbal communication, including the ability to express one's thoughts and ideas clearly and easily, as well as the ability to listen and understand others. Particular attention is paid to the interaction of the teacher with students, parents and colleagues, exploring what communication skills can contribute to successful learning and conflict resolution. The article also highlights the need to continually improve the verbal communication skills of educators so that they can effectively deal with the challenges of today's educational environment and create more supportive and inspiring learning environments.

Keywords: verbal communication skills, teacher, professional activity, educational environment, effective communication, training and education, interaction with students, parents and colleagues, conflict situations, professional growth, quality of education, development of communication skills, improvement of communication skills.

Kirish. O'qituvchining kasbi nafaqat o'z sohasi bo'yicha chuqur bilimni, balki yuqori og'zaki va kommunikativ ko'nikmalarni ham talab qiladi. Pedagogik ishning muvaffaqiyatida o'quvchilar, hamkasblar, ota-onalar bilan o'zaro munosabat asosiy o'rin tutadi. Ushbu maqolada biz o'qituvchiga qanday og'zaki va kommunikativ qobiliyatlar kerakligini va ular ta'lim jarayonining sifatiga qanday ta'sir qilishini ko'rib chiqamiz.

1. O'qituvchi uchun og'zaki muloqot ko'nikmalarining ahamiyati

Og'zaki muloqot qobiliyatlari o'z fikr va g'oyalarini og'zaki va samarali ifoda etish qobiliyatini anglatadi. Bugungi ta'lim sharoitida ushbu ko'nikmalar quyidagi sabablarga ko'ra asosiy rol o'ynaydi:

a) Materialni o'rgatish va tushuntirish: O'quvchilar yangi materialni o'zlashtirishlari uchun o'qituvchi murakkab tushuncha va mavzularni aniq va tushunarli qilib tushuntira olishi kerak. Og'zaki ko'nikmalardan to'g'ri foydalanish o'quv jarayonini samaraliroq qilishga yordam beradi.

b) Qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratish: Pedagogik muloqot ilhomlantiruvchi va rag'batlantiruvchi bo'lishi kerak. O'qituvchi o'quvchilarni rag'batlantirishi, ularni o'rganishga qiziqtirishi va sinfda ijobiy munosabatlarni rivojlantirishi kerak.

c) Ota-onalar va hamkasblar bilan ishlash: Pedagog o'quvchilarning ota-onalari va maktab jamoasi bilan ham samarali muloqot qila olishi kerak. Bu hamkorlik aloqalarini yaratish va turli tashkiliy va pedagogik muammolarni hal qilish uchun muhimdir.

2. O'qituvchi uchun asosiy og'zaki va muloqot qobiliyatlari

a) Savodxonlik: Samarali muloqotning asosi tilni yaxshi bilishdir. O'qituvchi to'g'ri talaffuz, grammatika va lug'atga e'tibor berishi kerak.

b) Tinglash: Diqqat bilan tinglash, o'quvchilarning ehtiyojlari va savollarini tushunish qobiliyati o'qituvchiga o'qitishga o'z yondashuvini moslashtirishga yordam beradi.

v) Empatiya: tarbiyachi o'quvchining his-tuyg'ulari va ehtiyojlarini tushunish uchun o'zini o'rniga qo'ya bilishi kerak. Empatiya sinfda qulay muhit yaratishga yordam beradi.

d) Qayta aloqa ko'nikmalari: Pedagog o'quvchilarga konstruktiv fikr-mulohazalarni berib, ularning malakasini oshirish va o'quv yutuqlarini oshirishga yordam berishi kerak.

e) Nizolarni boshqarish: O'qitish muhitida nizolar talabalar o'rtasida ham, hamkasblar o'rtasida ham paydo bo'lishi mumkin. Pedagog konfliktlarni samarali hal qila olishi va ijobiy o'zaro munosabatlarni saqlab turishi kerak.

3. Og'zaki va kommunikativ ko'nikmalarning o'qituvchining kasbiy faoliyatiga ta'siri

Og'zaki muloqot qobiliyatlari pedagogik faoliyatning muvaffaqiyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Kommunikativ qobiliyatli o'qituvchi quyidagilarga qodir:

a) samarali o'quv muhitini yaratish, o'quvchilarning o'rganishga qiziqishini rag'batlantirish va yangi bilimlarga muvaffaqiyatli moslashishga yordam berish.

b) ota-onalar bilan o'zaro munosabatlarni yaxshilash, bu o'quvchilarni maktabdan tashqarida yaxshiroq tushunish va qo'llab-quvvatlashga yordam beradi.

c) Ijobiy ta'lim muhitini saqlab qolgan holda, o'quv jarayonida nizolarni hal qilish va qiyinchiliklarni bartaraf etish.

d) ularning kasbiy o'sishiga yordam berish va pedagogik uslublarini rivojlantirish.

Pedagogik faoliyat ta'lim va tarbiyaning eng muhim va mas'uliyatli sohalaridan biridir. O'qituvchining o'zni shubhasiz juda katta va uning muvaffaqiyati ko'plab omillarga bog'liq. O'qituvchining kasbiy rivojlanishiga va uning o'quvchilariga berayotgan ta'lim sifatiga ta'sir qiluvchi asosiy elementlardan biri og'zaki va kommunikativ qobiliyatdir[1]. Ushbu maqolada biz ushbu ko'nikmalar nima uchun juda muhim va ular o'qituvchining kasbiy faoliyatiga qanday ta'sir qilishini ko'rib chiqamiz.

Og'zaki muloqot qobiliyatlari - bu odamning o'z fikrini, g'oyasini va hissiyotlarini og'zaki nutq orqali ifodalash qobiliyatidir. Bu ko'nikmalar diqqat bilan tinglash, o'z fikrini aniq va tushunarli ifodalash, savollar berish, suhbatdosh bilan aloqa o'rnatish va boshqalarni o'z ichiga oladi. O'qituvchi uchun og'zaki va kommunikativ qobiliyatlar asosiy hisoblanadi, chunki ular ta'lim va tarbiyaning butun jarayoniga ta'sir qiladi. Og'zaki muloqot qobiliyatlari o'qituvchiga o'quvchilar bilan hissiy aloqa o'rnatishga imkon beradi. So'zlar orqali tushunish, hamdardlik va qo'llab-quvvatlashni ifodalash qobiliyati ishonch va qulay o'quv muhitini yaratadi. Bu o'quvchilarning o'quv muhitida o'zlarini ishonchli va motivatsiyasini his qilishlariga yordam beradi[2].

Yaxshi og'zaki va muloqot qobiliyatiga ega o'qituvchilar o'quv materialini oson va aniq tushuntira oladilar. Ular o'zlarining muloqot uslublarini turli o'quvchilarning tushunish darajasi va qiziqish darajasini hisobga olgan holda, ularning ehtiyojlariga moslashtira oladilar. Bu o'quv jarayoni samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Muloqot ko'nikmalari o'qituvchiga sinfdagi nizolarni samarali hal qilish va o'quvchilarning xatti-harakatlarini boshqarish imkonini beradi. Tomonlarni tinglash, o'z talablari va umidlarini oqilona ifoda etish, murosaga kelish qobiliyati sinfda intizom va hurmat muhitini saqlashga yordam beradi[3].

Pedagogik faoliyat kasbiy faoliyatning eng muhim va mas'uliyatli sohalaridan biridir. O'quvchilarning shaxs va bilimli fuqaro bo'lib kamol topishiga ta'sir ko'rsatib, kelajak avlodni shakllantirishda pedagoglar asosiy rol o'ynaydi. Biroq, bu vazifani muvaffaqiyatli bajarish uchun nafaqat fan sohasida bilimga ega bo'lish, balki

yuqori og'zaki va kommunikativ ko'nikmalarga ega bo'lish kerak[4]. Ushbu maqolada biz o'qituvchining kasbiy faoliyatida og'zaki va kommunikativ ko'nikmalar qanday rol o'ynashini ko'rib chiqamiz.

Og'zaki va kommunikativ qobiliyatlar, jumladan, o'z fikrlarini to'g'ri ifodalash, suhbatdoshni tinglash va tushunish qobiliyati, shuningdek, muloqotda samarali o'zaro ta'sir o'tkazish qobiliyati pedagogik faoliyat uchun asosdir. Ular nima uchun juda muhim bo'lganligining ba'zi sabablari:

Og'zaki muloqot o'qituvchi va talabalar o'rtasida aloqa o'rnatish usulidir. Yaxshi muloqot qobiliyatlari ishonchli munosabatlarni yaratadi, bu o'rganishni yaxshiroq idrok etishga yordam beradi va o'quv jarayonini osonlashtiradi. O'qituvchilar o'quv materialini samarali tushuntirishlari va barcha o'quvchilar tushunadigan tarzda ma'lumotlarni etkazishlari kerak. Bu aniq va aniq og'zaki ifodani talab qiladi. O'qituvchilar og'zaki ko'nikmalar yordamida o'quvchilarni rag'batlantirishga, qiyin paytlarda ularni qo'llab-quvvatlashga, o'rganishga va o'z-o'zini rivojlantirishga qiziqish uyg'otishga qodir[4].

Har bir talaba o'ziga xosdir va o'z shaxsiy ehtiyojlari va qobiliyatlariga ega. Yuqori og'zaki muloqot qobiliyatiga ega bo'lgan o'qituvchi o'z ta'lim usullarini har bir talabaning ehtiyojlariga moslashtira oladi. Bu ma'lumotni o'zlashtirish tezligi va o'rganish tuzilishidagi farqlarni hisobga olgan holda materialni tushuntirishning turli usullarini o'z ichiga olishi mumkin. Sinf va darsni samarali boshqarish og'zaki muloqot qobiliyatlariga ham bog'liq. O'qituvchi intizomni o'rnatish, o'quvchilarning xulq-atvorini tartibga solish va samarali ta'lim muhitini yaratishi kerak. Og'zaki ko'nikmalar o'qituvchiga sinf muhitini yaxshiroq nazorat qilish va nizolarni hal qilish imkonini beradi. Pedagoglar o'quvchilarning ota-onalari va maktabdagi hamkasblari bilan ham muloqotda bo'lishadi. Og'zaki ko'nikmalar hamkorlikni o'rnatish, o'rganishni muvaffaqiyatli qilish va muammolarni hal qilish uchun zarurdir.

O'qituvchining kasbiy faoliyatida og'zaki va kommunikativ qobiliyatlar asosiy o'rin tutadi. Ular sizga talabalar bilan bog'lanish, bilimlarni samarali etkazish, motivatsiya va ilhomlantirish, o'quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashish imkonini beradi. Bundan tashqari, og'zaki ko'nikmalar sinfni boshqarishda va ota-onalar va hamkasblar bilan o'zaro munosabatlarda yordam beradi. Pedagoglar o'zlarining muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishga sarmoya kiritib, yanada samarali va muvaffaqiyatli ta'lim amaliyotiga hissa qo'shadilar va shuning uchun kelajak jamiyatning shakllanishiga hissa qo'shadilar[5].

Xulosa. Og'zaki va kommunikativ ko'nikmalar o'qituvchi kasbiy mahoratining ajralmas qismidir. Ular sizga ijobiy va qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratish, o'quv jarayonini talabalar uchun yanada samarali va ilhomlantiruvchi qilish imkonini beradi. Bu ko'nikmalarni rivojlantirish sifatli ta'lim va o'quvchilarni kamol toptirishni maqsad qilgan har bir pedagogning ustuvor vazifasi bo'lishi kerak. Og'zaki muloqot qobiliyatlari o'qituvchining kasbiy faoliyatida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ular talabalar bilan ishonchli munosabatlar o'rnatish, bilimlarni samarali uzatish va nizolarni hal qilish imkonini beradi. Muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish ustida faol ish olib borayotgan pedagoglar kuchli va barkamol ta'lim muhitini yaratish orqali o'quvchilar hayoti va kelajagiga yanada ijobiy ta'sir ko'rsata oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Bovduraeva, G. A. (2018). «Verbal muloqot qobiliyatlari: o'quvchining ma'naviyatini shakllantirishda ilmiy usullar». «Pedagogika» ilmiy elektron jurnali, 4(51), 12-16.

Hamroqulov, A. M. (2019). «O'qituvchining verbal muloqot qobiliyatlari va ularning kasbiy rivojlanishi». O'zbekiston milliy pedagogika universiteti ilmiy-xalqaro elektron jurnali, 2(14), 92-97.

O'tkir, N. A. (2020). «Verbal muloqot qobiliyatlari o'qituvchi-talabalar orasidagi munosabatni mustahkamlashda o'qitishning o'rnini». «Ma'naviyat va madaniyat: ilmiy elektron jurnali», 3(28), 22-26.

Beebe, S. A., Beebe, S. J., & Redmond, M. V. (2015). İnsan İlişkileri: İletişim Becerileri ve Etkili İletişim. Nobel Yayın Dağıtım.

Guerrero, L. K., DeVito, J. A., & Hecht, M. L. (2018). İnsanlar arası İlişkiler ve Etkili İletişim. Kogito Yayınları.

Tashpulatova, D. I., & Xayitova, S. X. (2021). «O'qituvchilarning verbal muloqot qobiliyatlari va o'quvchilarning ma'naviy rivojlanishi». «O'zbek tili va adabiyoti» ilmiy elektron jurnali, 2(4), 53-57.

Xudaybergenova, G. S. (2019). «O'qituvchilarning verbal muloqot qobiliyatlari va ularning kasbiy tayyorlashida ularning o'rnini». «Ta'lim va ta'limshunoslik: ilmiy elektron jurnali», 3(14), 34-39.

Argyle, M. (1988). Bodring: Muloqot va o'qitish. «Progress» nashriyoti.

DeVito, J. A. (2015). İletişim: İnsanlar arası İlişkiler ve Etkili İletişim. Kogito Yayınları.

Ellis, A., & Beattie, L. (1986). İletişim ve İnsan İlişkileri. Remzi Kitabevi.

SPSS DASTURI VOSITASIDA OLINGAN MA'LUMOTLARNI QAYTA ISHLASHNING PEDAGOGIK -PSIXOLOGIK AHAMIYATI

Jalolov Tursunbek Sadriddinovich

Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti erkin izlanuvchisi

Annotatsiya: Ijtimoiy fanlar uchun statistik paket (SPSS). SPSS - bu ijtimoiy olimlar tomonidan qo'llaniladigan eng ommalashgan miqdoriy tahlil dasturiy dasturi. Bu IBM vositasi va dastlab 1968 yilda SPSS Inc. tomonidan ishga tushirilgan, ammo IBM tomonidan 2009 yilda sotib olingan. U keng qamrovli, moslashuvchan va deyarli har qanday ma'lumot fayli bilan ishlatilishi mumkin. Ammo, ayniqsa, keng ko'lamli tadqiqot ma'lumotlarini tahlil qilish uchun foydali. Regression modellari kabi murakkab statistik tahlillarga qo'shimcha ravishda vositalar, usullar va chastotalar kabi tavsiflovchi statistika yaratish, shuningdek tabulyatsion hisobotlar, grafikalar va tarqatish va yo'nalishlarni yaratish uchun foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: SPSS xususiyatlari, metadata, «O'zgaruvchan ko'rinish», transformatsiya, interpretatsiya.

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ОБРАБОТКИ ДАННЫХ С ПО- МОЩЬЮ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ SPSS

Аннотация: Статистический пакет для социальных наук (SPSS). SPSS — самое популярное программное обеспечение для количественного анализа, используемое социологами. Это инструмент IBM, первоначально разработанный SPSS Inc. в 1968 году. была запущена, но была приобрете-на IBM в 2009 году. Он всеобъемлющий, гибкий и может использоваться практически с любым файлом данных. Но это особенно полезно для анализа данных крупномасштабных исследований. Помимо сложного статистического анализа, такого как модели регрессии, его можно использо-вать для создания описательной статистики, такой как средние значения, режимы и частоты, а также табличных отчетов, графиков, а также распределений и тенденций.

Ключевые слова: возможности SPSS, метаданные, «Просмотр переменных», трансформа-ция, интерпретация.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL IMPORTANCE OF DATA PROCESSING USING SPSS SOFTWARE

Abstract: Statistical Package for the Social Sciences (SPSS). SPSS is the most popular quantitative analysis software used by social scientists. This is an IBM tool originally developed by SPSS Inc. in 1968. launched but was acquired by IBM in 2009. It is comprehensive, flexible and can be used with almost any data file. But it is especially useful for analyzing data from large-scale studies. In addition to complex statistical analysis such as regression models, it can be used to generate descriptive statistics such as means, modes, and frequencies, as well as tabular reports, graphs, and distributions and trends.

Key words: SPSS capabilities, metadata, "View Variables", transformation, interpretation.

Ijtimoiy fanlar uchun statistik to'plam (SPSS) tadqiqotchilar tomonidan, xususan, psixologiya sohasida ma'lumotlarni tahlil qilish va mazmunli xulosalar chiqarish uchun keng qo'llaniladigan kuchli statistik dasturdir. SPSS foydalanuvchilar uchun qulay va foydalanish mumkin bo'lib, uni talabalar va mutaxassislar uchun muhim vositaga aylantiradi.

SPSS ko'p qirrali paket bo'lib, u ko'plab turli xil tahlillar, ma'lumotlarni tahlil qilish imkoniyatini beradi. SPSS ning imkoniyatlari chindan ham hayratlanarli. Paket sizga oddiy tavsiflovchi raqamlardan tortib, ko'p o'zgaruvchan matritsalarining murakkab tahlillarigacha statistik ma'lumotlarni olish imkonini beradi. Siz ma'lumotlarni gistogrammalarda, scatterplotlarda va boshqa usullarda chizishingiz mumkin. Siz fayllar, fayllarni ajratish, fayllarni saralash vafayllarni birlashtira olasiz. Siz mavjud o'zgaruvchilarni o'zgartirishingiz va yangilarini yaratishingiz mumkin.

SPSS foydalanuvchilarning barcha darajalari uchun oson va intuitiv qiladi foydalanuvchi interfeysi taqdim etadi. Menyular va dialog qutilari bilan siz boshqa dasturlardagi buyruq sintaksisini yozmasdan tahlillarni amalga oshirishingiz mumkin. Ma'lumotni bevosita dasturga kiritish va tahrir qilish oddiy va

oson.

SPSS odatda «Ijtimoiy fanlarning statistik to'plami» degan ma'noni anglatadi.

Bu IBM vositasi va dastlab 1968 yilda SPSS Inc. tomonidan ishga tushirilgan, ammo IBM tomonidan 2009 yilda sotib olingan.

Bu bitta dasturiy ta'minot to'plami turli tadqiqotchilar asosan ma'lumotlarni statistik tahlil qilish va kompleks statistik ma'lumotlarni tahlil qilish uchun foydalanadilar.

SPSS asosan quyidagi sohalarida qo'llaniladi sog'liqni saqlash, tadqiqot kompaniyalari, ta'lim tadqiqotchilari, ma'lumot ishlab chiqaruvchilar, marketing va sog'liqni saqlash tadqiqotchilari va boshqalar.

SPSS xususiyatlari

SPSS-dagi barcha ma'lumotlar SAV formatida saqlanadi. Bu ma'lumotlarni manipulyatsiya qilish, tahlil qilish va tortib olish jarayonini juda sodda qiladi. SPSS sizga muhim ma'lumotlardan ma'lumotlarni noyob tarzda olishga yordam beradi. Bu tendentsiyalarni tahlil qilish, taxminlar va prognozli modellar va SPSS ning ba'zi xususiyatlari orqali amalga oshiriladi.

SPSS aniq natijalarni tahlil qilish uchun foydalanuvchilarga chuqur statistik imkoniyatlarni taklif etadi. Bu ma'lumotlarni boshqarish tizimini va tahrirlash vositalarini osongina olishga yordam beradi. SPSS - bu sizga xususiyatlarni aniqroq loyihalashtirish, chizish, hisobot berish va taqdim etishga yordam beradigan vosita. SPSS-ni o'rganish, ishlatish va qo'llash oson.

Ma'lumotlarni statistik tahlil qilishdan tashqari, SPSS dasturi ma'lumotlarni boshqarish xususiyatlarini ham taqdim etadi. Bu foydalanuvchiga tanlovni amalga oshirish, ma'lumotlar yaratish va faylini bajarish imkoniyatlarini taqdim etadi.

SPSSning yana bir xususiyati - bu ma'lumotlar hujjatlari. Asosan, bu xususiyat metadata lug'atini ma'lumotlar fayli bilan birga saqlaydi. Ushbu metadata lug'ati ma'no, boshqa ma'lumotlar bilan aloqalar, kelib chiqishi, ishlatilishi va formati kabi ma'lumotlarga tegishli markazlashtirilgan ombor sifatida ishlaydi. SPSS dasturiy ta'minoti miqdoriy tahlilni amalga oshirish va tugmachani bosish interfeysiga asoslangan statistik to'plamni to'ldirish uchun ishlatiladi.

SPSSda foydalanishingiz mumkin bo'lgan turli xil statistik usullar mavjud va ular quyidagilar:

Ta'riflovchi statistika, shu jumladan SPSS metodologiyasi juda foydali bo'lgan chastotalar, jadvallar va tavsiflovchi nisbatlar statistikasi.

Ikki tomonlama statistik ma'lumotlar, shu jumladan dispersiyani tahlil qilish (ANOVA) kabi metodologiyalar, vositalar, korrelyatsiya va parametrsiz testlar va boshqalar.

Guruhlarni aniqlash uchun turli xil ma'lumotlar, shu jumladan metodologiyalar, jumladan, klaster tahlillari, omillar tahlili va boshqalar.

Lineer regressiya kabi raqamli natijalarni bashorat qilish.

Xuddi uning nomi bo'lgani kabi, SPSS statistika dasturi faqat statistik operatsiyalarni bajarish uchun ishlatiladi.

SPSS tadqiqotchilarga ma'lumotlarni tahlil qilishning murakkab muammolarida yordam beradigan to'rtta dasturni taklif etadi.

SPSS dasturi tadqiqotchilarga miqdoriy tahlilni o'tkazishda yordam beradi.

Ma'lumotlarni SPSS dasturiga kiritishda siz «O'zgaruvchan ko'rinish»ni bosishingiz kerak. O'zgaruvchan ko'rinish foydalanuvchiga uni ma'lumotlar turi bo'yicha moslashtirishga imkon beradi va quyidagi sarlavhalardan iborat: Ism, tip, kenglik, o'nlik, yorliq, qiymatlar, etishmayotgan, ustunlar, tekislash va o'lchovlar.

Ushbu sarlavhalar foydalanuvchiga ma'lumotlarni tasniflash yoki tavsiflash imkoniyatini beradi.

Asosan, SPSS dasturi boshqa statistik paketlardan, ma'lumotlar bazalaridan va elektron jadvallardan ma'lumotlarni o'qishi va yozishi mumkin. SPSS, nomidan ko'rinib turibdiki, ijtimoiy fanlar sohasida statistik protseduralarni bajarish uchun dasturiy ta'minotdir.

Demak, tadqiqotchilar SPSS-dan psixologiya kabi ijtimoiy fan sohalarida foydalanadilar, bu yerda statistika texnikasi keng miqyosda. Ushbu usul foydalanuvchiga ma'lumotlarni taxmin qilish uchun yaxshiroq modellarni yaratish uchun etishmayotgan bo'sh joylarni to'ldirishga ruxsat beradi. Amalda, bu har qanday ma'lumotlar to'g'risida yaxshiroq qaror qabul qilishga yordam beradi.

Eng muhimi, tahlil foydalanuvchiga ma'lumotlarni boshqarish va tayyorlash tartiblarini taqdim etadi.

Bundan tashqari, SPSS ba'zi bir murakkab inferentsial va ko'p o'zgaruvchan statistik protseduralarni

o'z ichiga oladi, masalan, omil va diskriminant tahlillari, dispersiyani tahlil qilish (ANOVA) va boshqalar. Bunday vaziyatda jadvallar kabi usullar, t-sinov, xi-kvadrat sinoviva boshqalar dasturiy ta'minotning «tahlil qilish» menyusunda mavjud.

Namuna olish - dastlabki ma'lumotlar to'plamini tayyorlash va ma'lumotlarni qayta ishlash usullarini keyingi qo'llash uchun zarur bo'lgan ma'lum hajmni shakllantirish.

Oldindan ishlov berish - tahlil qilish usulini tanlash uchun oldindan ishlov berish. «Xom» ma'lumotlarni qayta ishlash kerak, ya'ni etishmayotgan qiymatlarni, o'zgaruvchan qiymatlarni, noto'g'ri qiymatlarni istisno qiling. Ba'zan ba'zi ma'lumotlarni qo'shish kerak bo'ladi. Tanlangan ma'lumotlarning miqdori aniq usulga bog'liq va u yoki bu holatda tanlangan ma'lumotlarning miqdori ortiqcha yoki etarli bo'lmasligi mumkin, keyin esa ma'lumotlar to'plami o'zgaradi yoki tahlil usuli o'zgaradi.

Transformatsiya - normallashtirish, ma'lumotlarni tahlil qilish usulini qondiradigan shaklga keltirish bosqichi.

Interpretatsiya - ma'lumotlarni keyingi qayta ishlash. Bu olingan ma'lumotlarni oxirgi foydalanuvchi uchun mos shaklga qayta ishlash, olingan natijalardan haqiqatda foydalanish algoritmlarini ishlab chiqish.

Ma'lumotlar qazib olishning mavjud usullarining uchta guruhidan - matematik statistika, evolyutsion modellashtirish va mashinani o'rganish - biz psixologik tadqiqotlarda qo'llaniladigan matematik statistika usullarini ko'rib chiqish bilan cheklanamiz.

Matematik statistika ob'ektga tasodifiy va oldindan aytib bo'lmaydigan ta'sirlar sharoitida optimal echimni olishga imkon beruvchi usullar asosida yotadi. Statistik dastur paketlari har qanday ma'lumotlarni statistik qayta ishlash uchun matematik tizimlardir. Eng keng tarqalgan paketlardan biri bu SPSSdir.

Amaliy dasturlarning statistik paketini tanlash tadqiqot olib boriladigan mavzu sohasiga bog'liq. Har bir statistik dastur paketi o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega, ularning aksariyati tizim spetsifikatsiyasi bilan bog'liq.

Statistika paketi uchun asosiy yo'nalish eksperimental ma'lumotlarni qayta ishlash hisoblanadi. SAS paketi birinchi navbatda moliyaviy tahlilga qaratilgan. SPSS Statistics dasturi psixologik, ijtimoiy, marketing va boshqa tadqiqotlarni qayta ishlashda qo'llaniladi.

Professional foydalanish uchun Statistika to'plami turli xil tahlil usullarini o'z ichiga olgan kuchli ko'p funktsiyali paketdir: parametrik bo'lmagan, bir o'zgaruvchan va ko'p o'lchovli.

Statistika to'plamining grafik imkoniyatlari maksimaldir, chunki paketda har xil turdagi grafiklar va matritsalar, shuningdek, grafiklarni ko'rsatishni sozlash funktsiyalari mavjud bo'lib, bir vaqtning o'zida bir nechta grafiklar bilan ishlashga imkon beradi va funktsiyalarning katta to'plamini taqdim etadi. uch o'lchovli grafikalar bilan ishlash uchun.

Dasturda deyarli barcha tavsiflovchi statistik ma'lumotlar mumkin, masalan, median, rejim, o'rtacha va standart og'ish va boshqa maxsus funktsiyalar. Dastur turli xil o'rnatilgan parametrlar bo'yicha ma'lumotlarni guruhlash, shuningdek, ierarxik ro'yxatlarni yaratish imkoniyatini beradi, korrelyatsiyani aniqlashning turli usullarini qo'llab-quvvatlaydi. Tarqatishning ko'p turlarini qo'llab-quvvatlash Statistica paketining shubhasiz ortiqchasidir.

Standart paket chiziqli va chiziqli bo'lmagan regressiya usullarini o'z ichiga olgan modulni o'z ichiga oladi. Ushbu paketda dasturdan foydalanishni osonlashtiradigan ko'plab o'rnatilgan va plugin modullari mavjud.

SPSS Statistikasi, Ijtimoiy fanlar bo'yicha statistik to'plam gumanitar fanlar bo'yicha statistik tadqiqotlarni ta'minlashda tengsiz etakchi hisoblanadi. Ushbu tizimning modulli sxemasi tadqiqotning barcha bosqichlarida ishlash imkonini beradi: rejalashtirish, ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish, natijalarni xulosa qilish.

Modullardan biri - SamplePower - rejalashtirish bosqichini taqdim etadi, bu sizga ushbu bosqichning narxini pasaytirish imkonini beradi. Ko'pgina parametrlar keyingi tadqiqotlar uchun optimal ma'lumotlar namunasini topishga imkon beradi. Murakkab namuna olish uchun ComplexSamples moduli mavjud. Ma'lumotlarni yig'ish bosqichi DataEntry moduli tomonidan taqdim etiladi. Modulda ma'lumotlarni yig'ishning ko'plab variantlari, shu jumladan Internet orqali mavjud.

Statistik ma'lumotlarni tahlil qilishning barcha mavjud turlari ushbu tizimga kiritilgan. Qulay interfeysning mavjudligi statistika fanini bilish darajasidan qat'iy nazar dastur bilan ishlash imkonini beradi.

Biz psixologik tadqiqot muammolarini hal qilish uchun SPSS Statistics statistik paketidan foydalanishni ko'rsatamiz.

Bizning tadqiqotimizda eng katta qiziqish - bu odamga axborotning tajovuzkor ta'sirida uning barqarorligini saqlab qolish qobiliyati. Agressiv axborot ta'siri sharoitida shaxsning optimal xulq-atvoriga uning psixologik barqarorligi yordam beradi.

Axborot ta'siri, noaniqlik yoki ma'lumot yetishmasligi sharoitida shaxsning psixologik barqarorligini o'rganishda D.A. Leontev shaxsiy salohiyat tushunchasidan foydalanadi. «Shaxsiy potensial - bu individual, to'g'ridan-to'g'ri o'lchanadigan o'zgaruvchilar emas, balki o'zaro bog'liq bo'lgan o'zgaruvchilarning murakkab tashkil etilgan tizimi».

Birinchi tadqiqotlar natijalari D.A. Leontev shaxsiy potentsialning tuzilishini aniqlashga qaratilgan bo'lib, shaxsiy potentsialni tashkil etuvchi o'zgaruvchilarning uchta to'ldiruvchi guruhidan biri ekanligini taxmin qilishga imkon berdi.

Psixologiyada statistika psixologiya bo'yicha ta'lim va tadqiqotlar uchun zarur bo'lgan statistik usullarni taqdim etadi. Ushbu kitob empirik tadqiqot jarayonini quyidagi etti bosqichda o'rganadi: muammoni shakllantirish, aniqlik talablarini belgilash, rejalashtirish va tahlil qilish uchun statistik modelni tanlash, eksperiment yoki so'rovni (optimal) loyihalash, eksperimentni bajarish yoki so'rov, statistik tahlil va kuzatilgan natijalarni sharhlash. SPSS dasturiy paketlaridan foydalangan holda, formulalarni minimal darajaga tushirgan holda real hayot muammolarining yechimlarini o'rganadi.

Bir o'zgaruvchan va ko'p o'lchovli usullar va eksperimental dizayn bilan bir qatorda oddiy statistikaga murojaat qiladi, masalan, namuna o'lchamlarini aniq hisoblash. Statistik test jarayonlarining xususiyatlari bo'yicha natijalarni muhokama qiladi va foydalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Jalolov, T. S. (2023). Psixologiya yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarga spss yordamida matematik usullarni o'rgatishning metodik usullari. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(10), 323-326.

Jalolov, T. S. (2023). Python instrumentlari bilan katta ma'lumotlarni qayta ishlash. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(10), 320-322.

Akbarovna, I. S. (2023). Destruktiv axborotlarga nisbatan mafkuraviy immunitet shakllantirish ijtimoiy muammo sifatida. *Barqaror Taraqqiyot va Rivojlanish Tamoyillari*, 1(6), 26-29.

TALABA SHAXSINI SHAKLLANISHIDA KASBIY YETUKLIK VA KOMPETENTLIKNING AHAMIYATI

Jo'rayev Qo'ldoshjon Ismatullo o'g'li
Buxoro davlat universiteti erkin tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak bitiruvchi uchun zarur bo'lgan, kasbiy muammolarni hal qila oladigan, madaniyatlararo muloqotni amalga oshiradigan va undan foydalanishi mumkin bo'lgan talabalarning ilmiy salohiyati, kommunikativ va kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan kompetensiyaga asoslangan yondashuv haqida hamda talabalarda kasbiy kompetentlikni shakllantiruvchi zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetensiya, pedagogik shartlar, kasbiy tayyorgarlik, guruh ishi, multimedia texnologiyalari, o'quv materiallari, kompetensiyaga asoslangan yondashuv, natijalar.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Жураев Қўлдошжон Исмадулло ўғли
Исследователь Бухарского государственного университета

Аннотация. В данной статье говорится о компетентностном подходе, направленном на развитие научного потенциала, коммуникативных и профессиональных навыков студентов, способных решать профессиональные задачи, осуществлять и использовать межкультурную коммуникацию, а также формирование профессиональной компетентности у студентов. обдуманый.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, педагогические условия, профессиональная подготовка, групповая работа, мультимедийные технологии, учебные материалы, компетентностный подход, результаты.

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS

Jo'rayev Qo'ldoshjon Ismatullo o'g'li
Researcher at Bukhara State University

Annotation. This article talks about the competence-based approach aimed at developing the scientific potential, communicative and professional skills of students who can solve professional problems, implement and use intercultural communication, and the formation of professional competence in students. the use of modern information technologies is considered.

Key words: communicative competence, pedagogical conditions, professional training, group work, multimedia technologies, educational materials, competence-based approach, results.

Kirish. Zamonaviy ta'lim paradigmalari bo'lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorlash jarayonini nafaqat o'quv fanlari sohasiga, balki o'quvchi shaxsi va jamiyatda va kasbiy faoliyatni amalga oshirish jarayonida kasbiy rivojlanishiga ham yo'naltiradi. Shuning uchun bo'lajak mutaxassislarni, xususan, tarjimonlarni maxsus tashkil etilgan kommunikativ yo'naltirilgan tayyorlash ularning umumiy kasbiy tayyorgarligining tarkibiy qismidir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Bugungi kunda mutaxassislarning professionalligi va malakasiga yangi talablar qo'yilmoqda (A.K.Markova, N.V.Kuzmina, A.A.Derkach, E.A.Klimov, L.M.Mitina va boshqalar). Kasbiy kompetensiyaning turli jihatlarini hisobga olgan holda, ko'plab tadqiqotlar mualliflari uning kommunikativ komponentlikning roli va ahamiyatini asoslaydilar. So'nggi paytlarda turli sohalardagi mutaxassislarning kommunikativ vakolatiga bag'ishlangan juda ko'p ishlar paydo bo'ldi: shifokorlar (L. A. Tsvetkova), ijtimoiy o'qituvchilar (G.A.Kudryavtseva), bo'lajak ofitserlar (O. B. Fadeikina, A. I. Emelin), ichki ishlar organlari xodimlari (V.R.Kelix), menejerlar (L.A.Errera, E.A.Aliluiko) va boshqalar.

Bunday tadqiqotlar, ayniqsa, bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash jarayonini takomillashtirish uchun zarurdir, chunki zamonaviy o'qituvchining yuqori darajadagi kommunikativ kompetensiyasi hamkorlik strategiyasini amalga oshirish va rivojlantiruvchi ta'limning faol shakllari va usullarini keng

joriy etishning zarur shartidir.

Psixologiya-pedagogika fanida pedagogik muloqot va o'qituvchining kommunikativ faoliyati muammolariga bag'ishlangan qator tadqiqotlar mavjud (A. A. Leontyev, J. L. M. Mitina, E. A. Orlova, A. M. Novikov va boshqalar). Bu mualliflarning asarlarida o'qituvchining kommunikativ madaniyati, bo'lajak o'qituvchining pedagogik muloqotga psixologik tayyorgarligi, kommunikativ sifatleri va shaxs xususiyatlari, kommunikativ jarayonlar va bir qator boshqa tushunchalar o'rganiladi.

Bo'lajak o'qituvchilarni uzluksiz pedagogik ta'lim tizimida kommunikativ malakali mutaxassislar sifatida tayyorlash zarurati va uni amalga oshirishga nazariy, amaliy va uslubiy yondashuvlarning etarli darajada ishlab chiqilmaganligi o'rtasidagi mavjud qarama-qarshilik ushbu tadqiqot muammosini aniqladi va uning shakllanishini belgilab berdi:

- kommunikativ kompetentsiyaning rivojlanish darajalari aniqlangan;
- kommunikativ kompetentsiyaning rivojlanish darajasini diagnostika qilishning adekvat vositalari tanlandi;
- talabalar va talabalarning kommunikativ kompetentsiyasini rivojlantirish jarayonida nazariy materialni interfaol taqdim etish usullari, tadqiqot amaliyoti, ijtimoiy-psixologik tayyorgarlik, guruhli fikrlash, rolli o'yinlar, ishbilarmonlik va kommunikativ o'yinlar qo'llanildi.
- o'rganilayotgan muammoning holati, bo'lajak o'qituvchining kommunikativ kompetentsiyasining mazmuni va tuzilishining xususiyatlarini ochib berish;
- uzluksiz pedagogik ta'lim tizimida bo'lajak o'qituvchining kommunikativ kompetentsiyasini rivojlantirish modelini ishlab chiqish;
- uzluksiz pedagogik ta'lim tizimida bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetentsiyasini rivojlantirish xususiyatlarini o'rganish;
- uzluksiz ta'lim tizimida kommunikativ kompetentsiyani diagnostika qilish dasturini ishlab chiqish;
- uzluksiz pedagogik ta'lim tizimida bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetentsiyasini rivojlantirish uchun uslubiy yordamni ishlab chiqish va sinovdan o'tkazish.

Natija va muhokamalar.

Sharoitlar zarur holatlar, tegishli jarayonni amalga oshirish imkonini beruvchi voqelikning o'ziga xos xususiyatlari va «pedagogik shartlar» mutaxassislarni kasbiy tayyorlashning pedagogik jarayonining tegishli holatlari bilan belgilanadiganligi sababli, biz pedagogik shartlarni quyidagicha aniqlaymiz: tanlash natijasi, o'qitishning turli elementlari va uning tashkiliy shakllarini qo'llash. Kommunikativ kompetentsiyani rivojlantirish professional faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lib, bu ularga kompaniyalarni xalqarolashtirish va global qiymat zanjirlarida ishtirok etish talablariga muvofiq ko'nikma va ko'nikmalarning muvofiqligini oshirishga imkon beradi.

Bizning fikrimizcha, o'quvchilarning kommunikativ kompetentsiyasini shakllantirishning samarali pedagogik shartlari muvaffaqiyatga erishish holatlarini yaratish, o'quv motivatsiyasini oshirish, mashg'ulotlar davomida qiziqarli guruh ish shakllaridan foydalanish, o'quvchilarni o'z-o'zini aks ettirishga undashdir.

O'qituvchi talabalar o'quv faoliyatining yordamchisi bo'lishi kerak, bu darsni yuqori hissiy darajada o'tkazishga hissa qo'shishi, ularning ta'lim motivatsiyasini ular uchun qiziqarli bo'lgan guruh ish shakllarini topishga yo'naltirishi kerak. Talaba muloqot jarayonida guruhda mustaqil ishlasa, ma'lumot izlasi, o'z fikrini isbotlasi, ijodiy topshiriqlarni pedagogik murabbiylik, turli vositasida bajarsa, uning kommunikativ qobiliyati shunchalik yorqin namoyon bo'ladi.

Kommunikativ qobiliyatlar bilan bir qatorda muloqot qobiliyatlari ham aynan shu narsadir. Ular odamlar o'rtasidagi muloqot tajribasining natijasidir. Dars davomida talaba shaxsiy fikr yuritishi, olingan bilim va ko'nikmalarni hissiy darajada tahlil qilishi, kommunikativ kompetentsiyasini chuqurlashtirish to'g'risida qaror qabul qilishi mumkin.

Biz talabalarning kommunikativ kompetentsiyasini shakllantirishning tarkibiy va funktsional modelini taqdim etamiz, unda ushbu jarayonning barcha bosqichlari ko'rsatilgan va uslubiy asoslarni (tamoyillar, tushunchalar) topish, shuningdek, uni shakllantirishning pedagogik sharoitlari, vositalari va usullarini yaratishni o'z ichiga oladi. Pedagogik eksperimentning tashkiliy bosqichida barcha ish shakllarini moslashtirish malakasi; uslubiy yordamni tashkil etish; tarjimon talabalarning kommunikativ kompetentsiyasini shakllantirish mazmuni; talabalarning kommunikativ kompetentsiyasini shakllantirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish; o'qituvchining o'quvchilar bilan suhbat o'zaro ta'siri tizimlari va

natijasi.

Kommunikativ kompetentsiyani o'zlashtirish uchun talabalar – shaxsiy o'zaro munosabatlarda eng samarali bo'lgan guruh ishining usullaridan foydalanishlari kerak. Masalan, talabalar munozara davomida mustaqil fikr yuritadilar va suhbatdoshning fikriga ergashadilar, shuningdek, muammoli masalalar bo'yicha ma'lumot izlaydilar, uni faol muhokama qiladilar, shuningdek, boshqa bironing fikrini tanqid va e'tirozsiz tinglashni o'rganadilar.

O'qituvchi munozara davomida aqliy hujumni taklif qilishi mumkin, qisqa vaqt ichida talabalar muammoni hal qilish va birgalikda qaror qabul qilish uchun fikr va g'oyalarni yig'adilar. Guruhda ishlash jarayonida pedagogik murabbiylik samarali bo'ladi: o'quvchilar aloqa sherigi bilan nafaqat vizual va axloqiy aloqa o'rnatishni o'rganadilar, balki aniq mavzuli topshiriqlar orqali kommunikativ kompetentsiyani shakllantiradilar.

Talabalar sinfda tematik va professional muloqotni o'rganadilar. Dastlab, ma'ruzachi-ma'ruzachi muloqot qilayotganlarning hissiy holatini kuzatib boradi. Berilgan mavzu bo'yicha kengaytirilgan dialogni qurish har doim ham mumkin emas. Ma'ruzachi-ma'ruzachi har bir ishtirokchining nutqini og'zaki va noverbal usullar orqali rag'batlantiradi. Talabalar o'qituvchi rolini o'ynashi va boshqalarga tarjimada ishlatilgan so'zlarni o'rgatishlari mumkin. Pedagogik bingo yoki janglar, rolli o'yinlar, press usuli, mozaika qiziqarli faoliyat shakllari.

1) «Muloqotda o'z-o'zini nazorat qilish» - Snaydning testi (Snayder, 1974), bu gradatsiya ustidan kommunikativ nazorat darajalarini taqsimlashni, hissiy cheklovni va boshqalar bilan o'zaro aloqada o'z xatti-harakatlarini nazorat qilishni o'z ichiga oladi;

2) «Siz kommunikativ bo'lsangiz» - moslashtirilgan usullar Ryaxovskiy (1998), insonning muloqotchanlik darajasini aniqlashga imkon beradi.

Ushbu bosqichda nazariy manbalarni o'rganib chiqqandan so'ng, motivatsion, nutqiy va amaliy mezonlarni o'z ichiga olgan talabalarning shakllangan muloqot qobiliyatlari darajasini aniqlashga yordam beradigan mezonlar ishlab chiqildi; Aloqa qobiliyatining darajalari: yetarli, o'rta va past daraja.

Xulosa

Bugungi kunda o'qituvchining muvaffaqiyatli kasbiy faoliyati kommunikativ kompetentsiyaning asosiy belgilovchilaridan biri sifatida qaralmoqda. Bizning xulosamizga ko'ra, ta'lim jarayoni kasbiy jihatdan bolalar, ota-onalar va hamkasblar bilan doimiy muloqotni talab qiladi. Talabalik yoshi kasbiy rivojlanish uchun sezgir davr hisoblanadi. Agar ko'proq tadqiqot o'tkazilsa, ba'zilar kommunikativ kompetentsiyaning dolzarb masalalari hal etilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Besnier, N. (2013). Language on the edge of the global: Communicative competence, agency, and the complexity of the local. *Language & Communication*, 33(4), 463-471.

Celce-Murcia, M. (2008). Rethinking the Role of Communicative Competence in Language Teaching. In: Soler E.A., Jordà M.S. (eds). *Intercultural Language Use and Language Learning*. Springer, Dordrecht.

Delamare Le Deist, F. & Winterton, J. (2005). What Is Competence? *Human Resource Development International*, 8(1), 27-46.

Gumperz, J. J., & Hymes, D. H. (1972). *Directions in sociolinguistics: The ethnography of communication*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Keiner, S., Lind, L., Toldy, K., Sarah, F., & Berger, D. (2014). *Guide facilitator. How to lead a group to make a joint decision*. M.: Izd. Dmitry Lazarev.

Koval, V., Polyezhaev, Y., & Bezhlibna, A. (2018). Communicative competences in enhancing of regional competitiveness in the labour market. *Baltic Journal of Economic Studies*, 4(5), 105-113.

Labunska, Sv., Petrova, M., Prokopishyna, O. (2017). Asset and cost management for innovation activity. *Economic Annals – XXI*, 165(5-6), 13-18.

Melnyk, E. (2012). Communicative competence as a factor for improving the professional activity of a teacher. *Scientific support of staff advanced training*, 1(10), 80-84.

Nikolayev, S. (ed.) (2003). *European-wide Recommendations on Language Education: Study, Teaching, Evaluation*. K.: Lentiv.

Rickheit, G., & Srohner, H. (2008). The concept of communicative competence. In *The handbook of Communicative Competence*. Mouton de Gruyter.

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARNING MAKTABGA MOSLASHUV JARAYONINING PSIXOLOGIK MUAMMOLARI

*Jo'rayeva Dिल्фуза Abdug'aniyevna,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti Ijtimoiy-gumanitar
kafedrasi o'qituvchisi*

Annotatsiya Mazkur maqolada kichik maktab yoshidagi bolalarning maktabga moslashuv jarayonining psixologik muammolari, moslashuv jarayoni va uning tushunchasi olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari tadqiq etilgan, ilmiy-nazariy asoslari tahlil etilib ular bo'yicha xulosalar jadval va diagrammalar asosida tahlil qilib berilgan.

Kalit so'zlar: maktab yoshimaktab, moslashuv, psixologik muammolar, adaptatsiya, bola, xulosa, kirish, ong, ko'nikma, jarayon.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ШКОЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ МЛАД- ШИХ ШКОЛЬНИКОВ

*Джураева Дильфуза Абдуганиевна
Ташкентский государственный имени Алишера Навои Университет узбекского языка и ли-
тературы Преподаватель социально-гуманитарного факультета*

*Аннотация: В данной статье исследованы психологические проблемы процесса школьной адаптации детей младшего школьного возраста, процесс адаптации и его понятие, проанализи-
рованы научно-теоретические основы и проанализированы основанные на них выводы на основе
таблиц и диаграммы.*

*Ключевые слова: школа, адаптация, психологические проблемы, адаптация, ребенок, вывод,
внедрение, сознание, навык, процесс.*

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF THE SCHOOL ADAPTATION PROCESS OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN

*Jo'rayeva Dिल्фуза Abdug'aniyevna
Tashkent state named after Alisher Navoi University of Uzbek Language and Literature Teacher of
social and humanitarian department*

*Abstract: In this article, the psychological problems of the school adaptation process of children of
small school age, the adaptation process and its concept have been researched, the scientific-theoretical
foundations have been analyzed and the conclusions based on them have been analyzed based on tables
and diagrams.*

*Key words: school, adaptation, psychological problems, adaptation, child, conclusion, introduction,
consciousness, skill, process.*

KIRISH. Hozirgi vaqtda «moslashish» atamasi juda ko'p ma'nolarga ega. Bu murakkab va ko'p qirrali tushuncha bo'lib, umumiy, keng ma'noni anglatadi, balki ko'p darajalardan birining hodisalarini ham anglatadi. Eng boshidanoq «moslashish» atamasi biologiyada qo'llanila boshlandi fanlar va birinchi marta fiziologiyada paydo bo'lgan. 1865 yilda nemis fiziologi Auberger Highlander birinchilardan bo'lib «moslashish» atamasini taklif qildi. Moslashuv (lotincha “ad” – “to”; “aptus” so'zidan olingan. «mos»; «aptatio» - «tekislash»; moslashish - «moslashish») degan ma'noni anglatadi. 6 yoshdan 12 yoshgacha bo'lgan davr bolaning tizimli bilim va ko'nikmalarni egallashi uchun zarur bo'lgan; mehnat hayoti bilan tanishtirishni ta'minlaydigan va ularga yo'naltirilgan mehnatsevarlikni rivojlantirish davri hisoblanadi. Bu yoshdagi bolada atrof-muhitni o'zlashtirish qobiliyati rivojlanadi. Qulaylik bilan yosh talabadagi sharoitlar, yoki o'z tajribasi mahorat, yoki noqulay sharoitlarda - pastlik hissi va boshqa odamlar bilan teng bo'la olmaslik xarakterli xususiyatlar bu yoshdagi bolalar tashabbuskorlik, faollik istagi hisoblanadi. Moslashuvning samaradorligi ko'p jihatdan bola o'zini va uning ijtimoiy aloqalarini idrok etishi bilan bog'liq. Yilning birinchi yarmida moslashish jarayoni muvaffaqiyatli tugaydi va natijada o'sha shaxsiy xususiyatlar, ko'nikmalar va muvaffaqiyatli hayotga olib keladigan ko'nikmalar maktabda birinchi sinf o'quvchisi tomonidan egallanadi. Maktabda turli bolalar o'qiydilar, ular orasida talablar, ijtimoiy

munosabatlar, me'yorlarga va maktab tizimiga osongina va erkin mos keladigan o'quvchilar ham bor. Ammo birinchi sinf o'quvchilari orasida noto'g'ri sozlanishi bo'lganlar ham uchray turadi. Bu bolalar maktabda unumdorlikning pasayishi jarayoni yuqori darajadagi tashvishga ega bo'lgan bola adekvat ravishda boshlanadi buning natijasida sinfdoshlar va o'qituvchi bilan munosabatlarni idrok etishi, o'ziga ishonchsizlik va o'zini past baholashni juda qiyin vaqtlarni boshdan kechirishadi. Maktabning moslashuvi maktabning mumkin emasligi deb tushuniladi sharoitlarda bolaning atrof-muhit bilan o'rganish yetarli darajada mavjud bo'lgan mikroijtimoiy muhit.

Maktabga noto'g'ri moslashish sabablari quyidagilar:

- bolaga individual yondashuvning yo'qligi bo'lishi mumkin;
- tarbiyaviy chora-tadbirlarning yetarli emasligi,
- o'z vaqtida yordam ko'rsatilmasligi, unga hurmatsizlik ko'rsatish;
- oiladagi noqulay moliyaviy va (yoki) hissiy vaziyat, ota-onalarning alkogolizmi;
- bolani tashlab ketish yoki haddan tashqari himoya qilish;
- atrof-muhitning salbiy ta'siri pul olishning qulayligi,
- spirtli ichimliklar va giyohvand moddalarning mavjudligi;
- ijtimoiy va axloqiy ideallarning deformatsiyasi;

Moslashuv yomonlashganda, bu bolalarning xulq-atvori va ularning neyropsik beqarorligida o'z aksini topadi. Bunday bola tashvishlanish, adashish, vahima, nazoratni yo'qotish ehtimoli ko'proq vaziyat va uning xulq, shuning uchun, bunday qiyin vaziyatda, u tushirishni qidirmoqda. Zararsizlantirish natijasi agressiyaga yo'naltirilgan bo'lishi mumkin sinfdoshlar va o'qituvchilar haqida. Boshqa bolalar aksincha, bo'lishi mumkin yopiq, ajratilgan va o'zlariga yo'naltirilgan. Bolada bunday xatti-harakatlarni ko'rsatadi, keyin bu kattalarni ogohlantirishi kerak, chunki bu chuqur ruhiy o'zgarishlarga olib keladi. Shuning uchun, muvaffaqiyatli moslashish uchun maktabdagi nosozliklarning oldini olish va tuzatish zarur kabi «maktab-bola-oila-jamiyat» tizimini tiklash muammo faqat bolada yoki maktabda yoki oilada emas, balki butunlikda butun tizim muvozanatdan chiqib ketgan. Yuqoridagilarning mohiyati shundan iboratki, moslashish murakkab jarayon, bu natijada qanchalik moslashganligini ko'rsatadi insonni o'zgargan muhitga, yangi hayot sharoitlariga, to muayyan ijtimoiy-psixologik munosabatlarning tuzilishi jamoalar, uning xatti-harakati qabul qilingan me'yorlarga qanday mos kelishi va qoidalar. Shuni ta'kidlash kerakki, inson hayotida doimiylik mavjud yangi sharoitlarga moslashish, bu yerda har safar yangisini o'zlashtirish kerak faoliyat turi, ijtimoiy roli.

Bolaning maktabdagi hayotining birinchi yili qanday o'tishi juda muhimdir. Bu uning kelajakdagi maktab hayotini qanday o'tishini belgilaydi, juda muhim davr. Shuning uchun bizga ko'proq kerak birinchi sinf o'quvchilarining o'qishga moslashish xususiyatlarini ko'rib chiqish. Bola maktabda o'qishni boshlaganda, keyin o'yinni almashtirish uchun yetakchi faoliyat ta'lim bilan bog'liq, o'tish jarayonida u emas faqat bilim olish ko'nikma va texnikasini o'zlashtirib oladi, shuningdek, o'zlashtiradi endi yangi ma'nolar, motivlar va ehtiyojlar va ko'nikmalarni o'rganadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. E.M.Aleksandrovskaya va S.M.Trombax moslashuv mezonlari sifatida ta'lim faoliyati samaradorligini, maktab xulq-atvor normalarini o'zlashtirishni, ijtimoiy aloqalar muvaffaqiyatini taklif qiladi.[23,56b] Ijtimoiy moslashuv jarayonida bolaning o'zi ijtimoiy va psixologik vaziyatni o'zgartiradi. Shuning uchun, yangi muhitga moslashish uchun ilgari noma'lum odamlar nafaqat o'quvchi, balki sinf rahbari uchun ham hisob. Maktabga yozilish fakti bilan bog'liq muammolar yoki qiyinchiliklar odatda quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- kunning yangi rejimi bilan bog'liq qiyinchiliklar;
- bolaning sinf jamoasiga moslashishi;
- o'qituvchi bilan munosabatlar sohasida mahalliyashtirilgan qiyinchiliklar;
- bolaning uy sharoitidagi o'zgarishlardan kelib chiqadigan qiyinchiliklar.

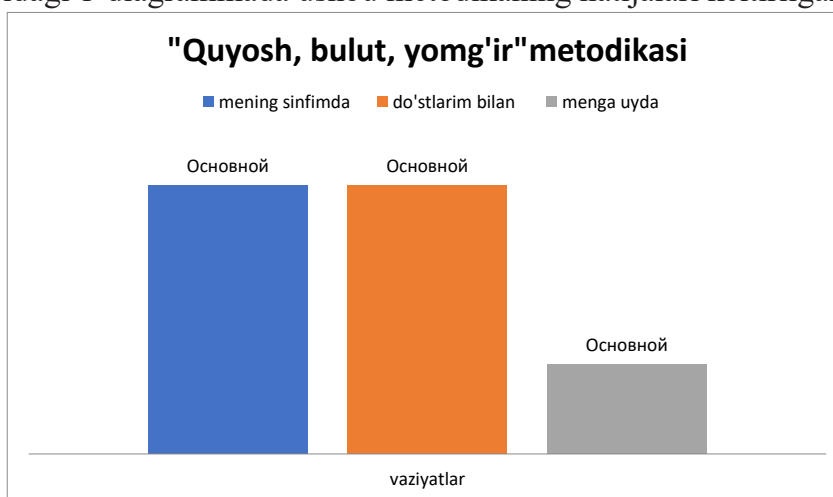
Moslashuv nuqtai nazaridan, bu taxminan 6-7 hafta davom etadi, ammo qiyinchiliklar bo'lsa, u yanada davom etishi yoki hatto moslashuvga aylanishi mumkin. Bola u uchun yangi ijtimoiy rolga ko'nikish uchun ko'p mehnat qilishi kerak. Yangi odamlar (sinfdoshlar, o'qituvchilar) bilan munosabatlarni o'rnatish kerak. Kundalik tartibingizni qayta tiklang, 40 daqiqa davomida jismoniy faollikni ko'rsatmang va diqqatingizni ushbu mavzuga qaratishga harakat qiling. Bularning barchasi 7 yoshli bola uchun juda oson emas. U maktabga kirganida, u bir yil oldingidan butunlay boshqacha mas'uliyatga ega. U yangi bilimlarni egallashi va uni saqlab qolishga harakat qilishi kerak. Ta'lim faoliyati uning yangi hayotining

ko'p vaqtini oladi. O'yin faoliyati mashg'ulotlar bilan almashtiriladi, shuning uchun ov hali ham qum qutisidagi o'rtoqlar bilan o'ynash kerak. O'rganishni o'rganish o'quv faoliyatining asosiy vazifasidir. Ammo har qanday vazifani bajarishda qiyinchiliklar mavjud.

A.P. Sorokin, A.N. Rosenberg, S.I. Stepanov moslashish bosqichlarini aniqladi. Kalaykov I. D. moslashuvning sivilizatsiya rivojlanishidagi rolini o'rgangan, G.A. Ball psixologik moslashuv I.K. Kryazheva moslashish mezonlarini taxlil qilishgan. L.M. Rastova jamoada shaxsning moslashuvi masalalarini o'rganib chiqdi. [24,67b]

NATIJALAR

«Quyosh, bulut, yomg'ir» nomli metodika respondentlarda o'tkazildi. Buning uchun har bir sinaluvchiga quyosh, bulut va yomg'ir uchta variantda chizilgan qog'oz varag'i beriladi. Sinaluvchilarga ob-havo hodisalaridan foydalanib, sinfda, uyda, do'stlari bilan o'zlarining farovonligini aniqlash taklif etiladi. Ular esa savollarga javob berishlari va ularning kayfiyatiga mos keladigan holatni ta'kidlashlari kerak. Jumlar «Mening sinfimda», «Do'stlarim bilan», «Menga uyda»-kabi ko'rinishlarda boshlanadi. «Quyosh, bulut, yomg'ir» diagnostika texnikasi sinaluvchining turli vaziyatlarda o'zini qanday his qilishini aniqlash imkonini berdi. Ularda maktabdagi kayfiyatni quyosh, yomg'ir va bulut bilan belgilashdi, bu yangi do'stlarning paydo bo'lishi va yangi ijtimoiy roli bilan bog'liq. Sinaluvchilar o'zlarini atrofdagilar bilan munosabatga kirishganlarida erkin his etishlari ularning kelajakda muvoffaqiyatli faoliyatlarini ta'minlab beradi. Quyidagi 1-diagrammada ushbu metodikaning natijalari keltirilgan.

1-diagramma (nomini bering)

Yuqoridagi diagrammada natijalarning umumiy o'rtachasi keltirilgan. Bundan ko'rinib turibdiki, sinaluvchilarning sinfdagi vaziyatdagi holatlari do'stlari bilan holatlari bilan birdek natija qayd qilindi. Ammo ularning uydagi holatlariga bo'yicha to'plagan ballari biroz pastroq natijani tashkil etmoqda. Bu bilan biz ularning aksariyat qismi o'zlarining uydagi vaziyatlarda yetarlicha his etmayotganliklarini anglatadi.

1-jadval

Tadqiqot metodikalarining jins bo'yicha Mann-Uiitni mezoni bo'yicha tahlili

Mening_sinfimda	Qiz bola	60	55,20	3312,00	1482,000	,102
	O'g'il bola	59	64,88	3828,00		
Dostlarim_bilan	Qiz bola	60	62,07	3724,00	1646,000	,482
	O'g'il bola	59	57,90	3416,00		
Menga_uйда	Qiz bola	60	59,30	3558,00	1728,000	,812
	O'g'il bola	59	60,71	3582,00		

MUHOKAMA. Yuqoridagi 4-jadvaldagi ma'lumotlarga qaraganda, "Mening sinfimda" parametri bo'yicha qiz va o'g'il bolalar orasida ahamiyatli farqlar aniqlanmadi. Unga ko'ra moslashishning bu darajasi o'g'il bolalarda qiz bolalarga nisbatan yuqoriroq ekanligi isbotlanmadi ($U=1482,000$, $p=,102$). "Do'stlarim bilan" parametri bo'yicha qiz va o'g'il bolalar orasida ahamiyatli farqlar aniqlanmadi. Unga ko'ra moslashishning bu darajasi o'g'il bolalarda qiz bolalarga nisbatan yuqoriroq ekanligi isbotlanmadi ($U=1646,000$, $p=,482$). "Menga uyda" parametri bo'yicha qiz va o'g'il bolalar orasida ahamiyatli farqlar aniqlanmadi. Unga ko'ra moslashishning bu darajasi o'g'il bolalarda qiz bolalarga nisbatan yuqoriroq ekanligi isbotlanmadi ($U=1728,000$, $p=,812$).

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, "Quyosh, Bulut, Yomg'ir" kabi proektiv metodikalardan kichik maktab yoshidagi bolalalarni (xususiylar va davlat tasarrufidagi MTTlarda tarbiyalangan va 1-sinfqa qabul qilingan o'quvchilarning) maktabga moslashuvchanligining psixologik xususiyatlarini o'rganishda foydalanildi. 119 nafar kichik maktab yoshidagi bolalarda o'tkazilgan metodikalarning natijasiga ko'ra ulardagi "moslashish" darajasining o'rtacha qiymati 5,42 ga teng. Assimetrik ko'rsatkich ijobiy natijani ko'rsatmoqda. Amaliy tadqiqot natijasiga ko'ra maktabga moslashish jarayoni xususiylar bog'chada tarbiyalangan bolalarga nisbatan davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyalangan bolalar maktab muhitiga osonlik bilan moslashadilar bunga sabab esa davlat MTTlarda olib borilayotgan mashg'ulotlar muntazam ravishda nazoratda olinadi yuqori talim tashkilotlari tomonidan, xususiylar MMTTlarida esa biroz erkinlik borligi sabab ularning tarbiyalanuvchilari maktab muhitiga biroz qiyin moslashishlari aniqlandi.

Adabiyotlar ro'yxati:

Eldasheva G, Karimova G. Ta'lim-tarbiya texnologiyalari va jahon tajribasi moduli bo'yicha o'quv uslubiy majmua – T.: (Nizomiy nomidagi TDPU huzuridagi QTUMOHM), 2018.- 25 – bet.

Quvataliev M.H Andijon viloyati XTXQTMOM "Sharq mutafakkirlarining ta'lim-tarbiya borasidagi qarashlarining bugungi kundagi ahamiyati" maqola

Белинская Е.П. Исследование личности: традиции и перспективы Социальная психология в современном мире: Учеб.пособ.для вузов/Под.ред. Г.М.Андреева, А.И.Донцова. М.: Аспект Пресс, 2002.–С. 42, 56.

Кун Д. Основы психологии: Большая энциклопедия психологии. Все тайны поведения человека. – СПб.: ЕВРОЗНАК, 2007, С. 640

Шмелев А.Г. Психодиагностика личностных черт. –СПб.: 2002.–С. 3

O'SMIRLIK DAVRIDA KASBIY NIYATLARNING SHAKLLANISHI

*Jo'raqulova Dildora Ziyodullayevna,
"Umumiy psixologiya" kafedrası v.b dotsenti, PhD.*

Annotatsiya: Kasbga yo'naltirishdan asosiy maqsad o'sib kelayotgan yosh avlodni ongli va mustaqil ravishda kasb tanlashga tayyorlashdan iborat bo'lib, bu jarayon shaxsning bo'lg'usi kasbiy faoliyat sub'ekti sifatida shakllantirishini nazarda tutadi hamda uning bozor iqtisodiyoti munosabatlariga moslashib borishiga ko'maklashadi.

Kalit so'zlar: kasb, kasb tanlash, o'smir, niyat, qiziqish, qobiliyat, ambivalent, adaptatsiya.

FORMATION OF PROFESSIONAL INTENTIONS DURING ADOLESCENCE

*Jorakulova Dildora Ziyodullayevna,
Acting Associate Professor of the «General Psychology» Department, Ph.D.*

Abstract: The main goal of vocational guidance is to prepare the growing young generation to consciously and independently choose a profession, this process involves the formation of a person as a subject of future professional activity and his adaptation to market economy relations. will help.

Key words: profession, career choice, teenager, intention, interest, ability, ambivalent, adaptation.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ НАМЕРЕНИЙ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

*Жоракулова Дилдора Зиёдуллаевна,
Исполняющий обязанности доцента кафедры «Общая психология», PhD.*

Аннотация: Основная цель профориентационной работы – подготовить подрастающее молодое поколение к осознанному и самостоятельному выбору профессии, этот процесс предполагает формирование человека как субъекта будущей профессиональной деятельности и его адаптацию к отношениям рыночной экономики.

Ключевые слова: профессия, выбор профессии, подросток, намерение, интерес, способности, амбивалентность, адаптация.

Farzandlarimizni mustaqil fikrli, zamonaviy bilim va kasb-hunarlarni egallagan, mustahkam hayotiy pozitsiyaga ega, chinakam vatanparvar insonlar sifatida tarbiyalash biz uchun dolzarb ahamiyatga ega bo'lgan masala hisoblanadi, - deb ta'kidlagan Sh.M.Mirziyoev.

Kasbga yo'naltirishga yoshlarning kasbni erkin va mustaqil tanlashining ilmiy-amaliy tizimi sifatida qaralishi lozim. Bunda har bir shaxsning individual xususiyatlarini hisobga olish, xalq xo'jaligi manfaatlari nuqtai nazaridan mehnat zahiralari bilan to'laqonli ta'minlash zarurati kabi omillarni e'tiborda tutish joizdir.

Kasbiy shakllanish jarayonining dastlabki va ayni damda o'ta muhim bosqichi bo'lajak kasbni tanlash, ya'ni aniq bir kasbiy qarorga kelishigacha bo'lgan davrini o'z ichiga oladi. Ravshanki, yoshlarning kasb tanlashga tayyorgarlik darajasi, faqatgina yosh xususiyatlariga bog'liq emas, u ma'lum yoshga kelib o'z-o'zidan shakllanib qolmaydi. Yoshlarni kasb tanlashga yo'naltirish ishlari maxsus pedagogik-psixologik bilim, ko'nikma, malakalarga ega bo'lgan mutaxassislar tomonidan amala oshirishi kerak.

Shaxsning ma'lum bir kasbni egallab, mutaxassis bo'lib rivojlanishi kasbiy niyatlarning paydo bo'lishi bilan vujudga keladi. Niyat insonning psixologik rivojlanishi jarayonida yuzaga keladigan yangi funktsional shakllanishi bo'lib, unda affektiv va intellektual komponentlar ajralmas birlikda namoyon bo'ladi. Niyat bu xatti-harakat va faoliyatni rejalashtirish va rivojlantirish funksiyasini bajaradigan ongli qaror. Bu qaror insonning xatti-harakatlarini tartibga solib, uning ehtiyojlarini qondirishga imkon beradi. Shaxs o'zining shaxsiy xususiyatlari va qobiliyatlarini aniq munosib baholashi kerak, bu ko'p jihatdan kasbiy faoliyatning muvaffaqiyatini belgilaydi. Kasb tanlashning muvaffaqiyati asosan o'quvchining psixologik tayyorgarligi bilan bog'liq holda shaxsning kasbiy yo'nalishini shakllantirish, mavjud qobiliyatlarni bilish, o'zini o'zi yetarli darajada baholash, intilishlarning real darajasi, barqaror kasbiy niyatlar va kasblardan yetarlicha xabardor bo'lishdan iborat.

Inson bolasi voyaga yetgach o'z qiziqish va qobiliyatlariga ko'ra biror kasb yoki hunarni tanlaydi. Har bir inson hayotida kasbiy faoliyat muhim ahamiyatga ega. Chunki, kasbiy faoliyat uzoq vaqt davomida inson hayotining ajralmas qismiga aylanib qoladi. Psixologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, odamlarning salomatligi hamda o'zini baxtli his etish darajasi uning tanlagan kasbi bilan uzviy bog'liq ekan. O'z kasbini ota – onalarning majburlashi orqali tanlagan insonlarda esa sog'liqning yomonlashuvi, ruhiy tushkunlik, o'zini baxtsiz his etish, kasbiy faoliyatida hech qanday o'sish kuzatilmaganligidan dalolatdir. Ota-onalar farzandlarining ilk qadamlaridanoq uning kelajagi to'g'risida o'ylab qolishadi. Farzandlarining qiziqish va qobiliyatlarini kuzatish orqali ularning kasbiy kelajagini aniqlashga harakat qiladilar.

Ayniqsa, maktabda beriladigan ta'lim-tarbiya o'quvchining turli fanlarga bo'lgan tanlovli munosabatini keltirib chiqaradi, ayrim bolalarda esa qaysidir fanlarga bo'lgan qiziqishi tez seziladi, ya'ni tasviriy, musiqaviy va hokazolar. O'smirlik davriga kelib, muammo yanada kuchayadi. Ko'pgina o'quvchilar va ota-onalarga qanday kasbni tanlashlari oldindan ma'lum bo'ladi: ular "Men shifokor bo'laman", "Bizning o'g'limiz, qizimiz, tibbiyot insitutiga hujjat topshiradi". Shunday bo'lsada, kasbiy maqsadlarning aniqligi va ularni ruyobga chiqishi bo'yicha xavotirlanish holatlari sezilib turadi. Omadsizlikka uchrasa-chi? Ayrim o'quvchilar uchun to'qqizinchi sinfni bitirgach, kasbiy yo'nalishlarni tanlash – eng dolzarb masala bo'lib qoladi.

Kasb tanlash bu o'ziga yarasha murakkab jarayon bo'lib, unda kasbni tanlashda ikkilanishlar, adashishlar, inqirozli jarayonlar yuz beradi. Kasb tanlash har doim bir xil darajada bo'lmaydi. Bu insondagi ko'pgina psixologik, fiziologik jarayonlar bilan ham bog'liq bo'ladi. Biz har birimiz hayotimiz davomida bir necha marotaba "inqiroz" tushunchasini uchratamiz. Kundalik hayotimizda bu tushunchani biz ko'plab ishlatamiz, ya'ni ishlab chiqarishdagi inqiroz davri, psixologik inkiroz va kasalning inkiroz davrlari haqida gapiramiz. Inkiroz haqidagi nazariya yaqinda paydo bo'ldi.

Kasbiy shakllanish inqirozlarini ko'rib chiqishdan oldin shaxsga doir turli inqirozlarni tahlil etamiz.

Psixologiyada bolalik inqirozlari chuqur o'rganilgan. Odatda hayotning birinchi yilidagi inqiroz 3 yoshdagi, 6-7 yoshdagi va 10-12 yoshdagi o'smirlik inqirozlariga ajratiladi. Inqirozlar davomiyligi, shakli va ta'sir kuchi bolaning individual-psixologik xususiyatlaridan ko'ra ijtimoiy sharoitlari, oilada tarbiya va pedagogik tizim xususiyatlariga ko'ra inqirozlar sezilarli darajada farqlanadi.

Bolalik inqirozlari bolalarning yangi yosh pog'onaga o'tish davrida paydo bo'ladi va atrofidagi odamlar bilan o'zaro munosabatlar shakli shuningdek, jismoniy va psixologik imkoniyatlar bilan bog'liq bo'ladi. Negativlik, qaysarlik, erkalik yuqori darajadagi ziddiyatlilik holati bolalarning inqiroz davridagi xulqiy reaksiyalaridir.

R.A.Axmerov shaxsni biografik inqirozlarini tahlil qilar ekan, ularning omili sifatida voqealar va ulardagi munosabatni ko'rsatadi. U quyidagi inqirozlarni ajratadi:

O'zini namoyon eta olmaslik inqirozi – hayotiy dasturni sub'yektiv salbiy his etish.

Bo'm-bo'shlik inqirozi - toliqish va qalban yutuqlarining yo'qligidan siqilish.

Istiqbolsizlik inqirozi - kasbiy o'sish istiqbolining kelajak uchun real rejalarining yo'qligi.

1980 yillarda AQSHda Amerikalik jurnalist Geyil Ishnxiyning "kishilar hayotidagi bashorat qilish mumkin bo'lgan inqirozlar" nomli maqolasida Amerika o'rta sinflarini yuqori qatlamlaridagilarining hayotini umumlashtirish asosida 4 ta inqirozni ajratadi:

- "Tomirlarni sug'irish" ota onadan mustaqillikka chiqish (16 yosh).
- Maksimal yutuqlar (23 yosh)
- Hayotiy rejalar korreksiyasi (30 yosh)
- Hayotning o'rtasi (37 yosh) eng og'ir davr

Psixologiyada psixik rivojlanish inqirozlarini o'rganishga katta e'tibor berilgan.

O'smirlik davri – bu birinchi ambivalent aptatsiya davri. O'smirlik shaxs shakllanishining mas'uliyatli davrlaridan biridir. Bu yoshda har xil kasb turlariga ma'naviy munosabat asoslari, shaxsiy qadriyatlar tizimi shakllanadi. Ular o'smirlarning turli kasblarga nisbatan tanlovli munosabatini belgilab beradi.

Kattalar xulqining tashqi shakllariga taqlid etib, o'smir bolalar kuchli, irodali, jasur bo'lgan "Haqiqiy erkaklarning" romantik kasblarga qiziqishlarini yo'naltiradilar (uchuvchi, kosmanavt, avtopaygachi, va h.k). Qizlar esa o'z qiziqishlarini "haqiqiy ayollarga" jozibali, go'zal va mashhur ayollarga yo'naltiradilar (mashhur estrada qo'shiqchisi, teleboshlovchi, modeler, va h.k). romantik kasblarga yo'nalishi ommaviy axborot vositalari ta'sirida shakllanadi. Bunday romantik kasbiy yo'nalishning shakllanishiga shuningdek,

o'smirlarning o'zini namoyon eta olishiga intilishi sabab bo'ladi.

Istalgan kasb namunalari, kasbiy orzular kasbiy shakllanishning psixologik bir bosqichi bo'lib qoladi.

Erta yoshlik davri – bu davrning asosiy vazifasi kasb tanlash. Bu realistik aptatsiya davri hisoblanadi. O'smirning kasbiy rejalari aniq ifodalanmagan, orzu shaklida bo'ladi. U odatda o'zini turli emosional yoqimli bo'lgan kasbiy rollarda tasavvur etadi, ammo kasb tanlash bo'yicha biror xulosaga kelmagan bo'ladi. Aslida esa o'spirinlik davrining boshida umumta'lim maktabini bitirgan yigit qizlar oldida bu muammo paydo bo'ladi. Bu taxminan katta yoshdagi o'smirlarning uchdan bir qismini tashkil etadi. Ulardan ayrimlari boshlang'ich va o'rta maxsus ta'lim yurtlariga, qolganlari mustaqil mehnat faoliyatini boshlashga majbur bo'ladilar.

14-15 yoshda kasb tanlash juda qiyin chunki kasbiy maqsadlar aniqlanmagan bo'ladi. Kasbiy yo'nalgan orzular va romantik intilishlarni aslida ro'yobga chiqarib bo'lmaydi. Real boshlangan kelajakdan qoniqmaslik refleksiya qilishning ya'ni shaxsiy "men"ni anglashni rivojlanishiga olib keladi (kim men? mening qobiliyatlarim qay darajada? men kim bo'lmoqchiman? kimga o'xshagim keladi?) va boshqalar. Kasb-hunar o'quv yurtlarida kasbiy ta'lim oluvchilar kasb jihatdan o'zlarini anglay oladigan bo'lishlari kerak. Ammo statistika ma'lumotlariga ko'ra kasb-hunar o'quv yurtidagi tanlov psixologik jihatdan asoslanmagan.

Shunday qilib, katta yoshdagi o'smirlar uchun o'quv yurtidagi kasbiy o'zini o'zi anglash kasbiy ta'lim va kasbiy tayyorgarlik yo'llarini anglangan tanlovi hisoblanadi. 9-sinfdan boshlab o'quvchilarni turli kasb va hunar turlari bilan yaqindan tanishtirish, ularning moxiriyatini anglatish maqsadida oliygoxlar, ishlab chiqarish korxonalari, zavod va fabrikalarda «Ochiq eshiklar» kuni tadbirlarini, turli soha vakillari bilan uchrashuvlar, davra suhbatlari uyushtirish zarur. O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirishda, ota-onalar bilan olib boriladigan psixologik maslahat ishlari muhim ahamiyatga egadir. Chunki, ota-ona tomonidan beriladigan maslahatlar foydali, lekin ular yakuniy qaror bo'lmasligi, yordamchi ta'sirga ega bo'lishi mumkin. Yoki ota - ona o'z yoshligida egallay olmagan, armon bo'lib qolgan kasbga farzandini yo'naltirishi ham noto'g'ri. Farzand – alohida shaxs va uning o'z istaklari bor. Bu istaklar avvalroq armon bo'lgan xohishlar uchun qurbon bo'lmasligi kerak. Farzand onasi yoki otasining kasbini davom ettirmoqchi bo'lsa, bu juda yaxshi. Lekin bunga uni majburlash noto'g'ri. Otaning shu kasbda o'z baxti va muvaffaqiyatini topgani o'g'ilda ham xuddi shu senariy takrorlanadi degani emas.

Maktab amaliyotchi psixologi o'smirlar bilan kasb-hunarga yo'naltirish ishlarini olib borishda, ulardagi kasbiy tasavvur, qiziqish, motivatsiyani aniqlash va rivojlantirish uchun psixologik trening mashg'ulotlarini olib borishi maqsadga muvofiq sanaladi. Quyida ushbu trening mashg'ulotlaridan namunalar keltiramiz.

«Istaklarni tizimlashtirish» mashqi

Maqsad. Bu o'z istaklarini aniqlashtirishga yordam beradi va shu istakka mos kasb haqidagi tasavvurni aniqlashtiradi.

Ishtirokchilar oq qog'ozga o'zlarini qiziqtirayotgan kasblarni vertikal ravishda va tanlagan kasbdan nimani istashini gorizontal ravishda joylashtirib chiqadilar. Jadvalni iloji boricha batafsil to'ldirish kerak. Tanlangan kasb sohasi va kishi undan nimalarni kutayotgani bir-biriga mos kelsa, «+», mos bo'lmasa «-» ishoralarini qo'yishi lozim.

Ushbu mashqdan song, ishtirokchilar bilan suhbat o'tkaziladi. Kasb tanlashda istaklaringiz va hayotdagi maqsadlaringizdan kelib chiqing. Trening davomidato'plagan ma'lumotlaringizni chuqur tahlil qiling. «Hayotda menga nima kerak?» degan savolga javob berishga harakat qiling. Imkoniyat bo'lsa, kasb tanlash bo'yicha malakali mutaxassis bilan maslahatlashish maqsadga muvofiq.

«Mening kelajakdagi kasbim» mashqi

Maqsad: O'quvchilarni turli xil kasblar dunyosi bilan tanishtirish va kasblar haqida tassavurni shakllantirish.

Ushbu mashqdan so'ng, ishtirokchilarning turli mavzularda mavjud bilimlarini aniqlash va ularning bilimini, dunyoqarashini va so'z boyligini kengaytirish. Kasb-hunarlariga kognitiv qiziqishni shakllantirish. «Kasb tanlashdan maqsadim nima degan?» savolga javob berib, ma'lumotlar asosida tanlangan kasbini tahlil qilib, hayotda tanlangan kasb sohasidan nimalarni kutayotgani tasavvur qilishga undaydi.

Qaysi kasbni tanlash haqida bir qarorga keldingiz, deylik. Endi o'zingizni shu yo'nalishda sinab ko'rish kerak. Buning uchun turli o'quv-guruhlari bo'lgan ko'plab ixtisoslashgan maktablar va kurslar mavjud bo'lib, ular transport vositalari mexanikasidan tortib, tadbirkorlikkacha o'zingizni sinab ko'rish imkoniyatini beradi. Asosiy tanlovdan tashqari, qo'shimcha ravishda e'tiborga olinuvchi «zaxira»

tanlov ham bo'lishi kerak. Chunki hayotni oldindan prognozlashtirib bo'lmaydi, unda har qanday holat ro'y berishi mumkin. Tanlangan yo'nalish bo'yicha o'qishga kira olmay qolgan taqdirda tushkunlikka tushmaslik, boshqa optimal variantlarni ham ko'rib chiqish maqsadga muvofiq.

Xulosa qilib aytganda, o'smirlarda kasbiy niyatlar shakllanishining psixologik xususiyatlari va ularning kasbga bo'lgan munosabatlarini rivojlantirish uchun kasb ko'nikmalarini shakllantirish asoslari, kasb tanlashga yo'llash тизимининг bosqichlari va kasb tanlashda asosiy mezonlarga e'tibor berish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

Sh.S.Sharipov, K.Davlatov, G.S.Nasriddinova. Kasbga yo'naltirishning ilmiy-pedagogik asoslari. O'quv qo'llanma. –Toshkent, 2007. 146 b.

Muslimov N.A., Mullaxmetov R.G. Kasb tanlashga yo'llash. O'quv qo'llanma. –Toshkent: O'zROO'MTV, 2007.

Magzumov P.T. O'quvchilarni ishchi kasbiga yo'naltirish. -T.: O'qituvchi, 2000 y.

Shodiyev N.S. O'quvchilarga kasb tanlashga yo'naltirish ishlarini tashkil qilish. T.: O'qituvchi. 2000 yil.

Jo'raqulova D.Z. Mehribonlik uylari tarbiyalanuvchilarini kasb-hunarga yo'naltirishning o'ziga xosligi. Ta'lim-tarbiya jarayonini modernizatsiyalashning pedagogik va psixologik aspektlari mavzusidagi iqtidorli talabalar ilmiy–amaliy anjuman M A T E R I A L L A R I. 2022/12/16 -314-317b.

XOTIN-QIZLARNI DAVLAT XIZMATLARIGA IJTIMOY MOSLASHUVINING PSIXOLOGIK JABHALARI

Mahkamova Dilfuza Baxtiyarovna

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat xizmatini rivojlantirish agentligi "Xodimlar bilan ishlash" boshqarmasi boshlig'i

Annotatsiya: Davom etayotgan sanoatlashtirishning yangi to'liqini sharoitida xodimning tashkilot sharoitlariga ijtimoiy moslashuvi muvaffaqiyat omillaridan biri hisoblanadi. Ijobiy ijtimoiylashuv ayol hamda erkak xodimlarda turlicha kechganligi bois, gender farqlarni hisobga olgan holda xodimlarga ijtimoiy moslashuv uchun imkoniyatlarni yaratish tashkilotning maqsadlariga erishish yo'llaridan biridir. Maqolada xotin-qizlarning davlat xizmatlariga ijtimoiy moslashuvining psixologik jabhada tadqiq etilishiga bag'ishlangan qiyosiy adabiyotlar tahlili hamda empirik tadqiqot natijalari asosida mualliflarning qarashlari bayon etiladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy moslashuv, kasbiy kompetensiya, individual-psixologik xususiyatlar, eskapizm, boshqalarni qabul qilish, yolg'on, ichki potentsial.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ЖЕНЩИН К ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЕ

Аннотация: В условиях новой волны продолжающейся индустриализации социальная адаптация работника к организационным условиям является одним из факторов успеха. Поскольку положительная социализация происходит по-разному у сотрудников женского и мужского пола, создание возможностей социальной адаптации сотрудников с учетом гендерных различий является одним из способов достижения целей организации. В статье изложены взгляды авторов, основанные на анализе сравнительной литературы и результатах эмпирических исследований, посвященных психологическому исследованию социальной адаптации женщин к государственным услугам.

Ключевые слова: социальная адаптация, профессиональная компетентность, индивидуально-психологические особенности, эскапизм, принятие других, ложь, внутренний потенциал.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF SOCIAL ADAPTATION OF WOMEN TO PUBLIC SERVICES

Abstract: In the conditions of the new wave of ongoing industrialization, the employee's social adaptation to organizational conditions is one of the success factors. Since positive socialization occurs differently in female and male employees, creating opportunities for social adaptation of employees, taking into account gender differences, is one of the ways to achieve the goals of the organization. The article describes the views of the authors based on the analysis of comparative literature and the results of empirical research devoted to the psychological research of women's social adaptation to public services.

Key words: social adaptation, professional competence, individual-psychological characteristics, escapism, acceptance of others, lies, inner potential.

Kirish (Introduction). Muayyan kasbiy funksional rolni o'zlashtirishning muhim ko'rsatkichi - bu shaxsning ijtimoiy va ishlab chiqarish mehnat sharoitlariga moslashish holati. Moslashuv nafaqat passiv adaptiv, balki shaxsning atrof-muhit bilan faol transformativ aloqalariga asoslanadi, bu ikkala aloqa shaklining ajralmas birligini ifodalaydi. E.A.Klimovning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, moslashish jarayonida shaxsning tegishli individual faoliyat uslubi rivojlanadi, bu unga o'zining professional va funksional rolini ma'lum muvaffaqiyat bilan bajarishga imkon beradi. Ko'rinib turibdiki, moslashish kognitiv, xulq-atvor, shaxsiy mexanizmlarning ma'lum bir majmuasiga, ularning neyrofiziologik ta'minotiga asoslanadi, bu adaptatsiya jarayonida adaptant tomonidan faol ravishda hosil bo'ladi. Ushbu jihatni ajratib ko'rsatish orqali biz shaxsning adaptiv aqliy faoliyatini to'liqroq yoritib bera olamiz va kelajakda moslashuvning turli xil tadqiqotlarini tahlil qilish asosida menejerning moslashuv jarayonining o'ziga xos modelini taklif qilishimiz mumkin. Umuman olganda, shaxsiy xususiyatlar moslashuvning muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligini aniqlaydi va shu bilan birga, moslashuvning o'zi shaxsiy rivojlanish uchun kuchli rag'batdir [1].

Metodlar (Methods). Moslashuv jarayonini boshqarish moslashuv jarayoni va vaqtini belgilovchi omillarga faol ta'sir ko'rsatish, shuningdek, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy oqibatlarni kamaytirishdir. Moslashuv jarayonini rejalashtirishda tashkilotning mavjud imkoniyatlaridan (xususan, mehnat sharoitlari, ishni tashkil etish,

ish vaqti va boshqalar) va xodimni o'zgartirishga cheklovlardan (muayyan qobiliyatlarni rivojlantirishda, yomon narsalardan xalos bo'lishda) chiqish kerak. odatlar va boshqalar.). Shuningdek, xodimning yangi va oldingi ish joyidagi farqlarni, yangi va oldingi kasbining xususiyatlarini hisobga olish kerak, chunki ular yangi ish joyida xodimning kasbiy moslashuviga jiddiy to'siq bo'lib xizmat qilishi mumkin [2].

Xodimlarni moslashtirish dasturlarini tuzishda moslashuv omillarini, ya'ni moslashish jarayonining borishi, vaqti, sur'ati va natijasiga ta'sir qiladigan shartlarni hisobga olish kerak. Omillar ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan obyektiv va xodimning shaxsi bilan bog'liq subyektiv omillarga bo'linadi. Muvaffaqiyatli moslashish shartlariga quyidagilar kiradi:

- xodimlarning moslashuv jarayonini boshqarishning yaxshi ishlab chiqilgan mexanizmi;
- tanlash va moslashtirish jarayonida xodimlarni baholashda shaffoflik va izchillik;
- ushbu tashkilotda ishlashning nufuzi va jozibadorligi;
- xodimlarga o'zlarining motivatsion maqsadlarini amalga oshirishga imkon beruvchi ishni tashkil etish xususiyatlari;
- tashkilotning kadrlar tayyorlash tizimining moslashuvchanligi;
- jamoadagi ijtimoiy-psixologik iqlim, uning xususiyatlari va belgilangan qadriyatlari;
- xodimning shaxsiy xususiyatlari (psixologik xususiyatlari, yoshi, oilaviy ahvoli va boshqalar) [3].

Shunday qilib, to'g'ri tuzilgan va tashkil etilgan moslashish dasturi bilan, shuningdek, tashkilot tomonidan barcha omillarni hisobga olgan holda moslashish jarayonini samarali boshqarish bilan xodimlar eng qisqa vaqt ichida yangi ish joyiga va jamoaga moslasha oladilar. Kasbiy moslashuv - bu xodimning ish joyidagi bajarilgan ish va mehnat funksiyalariga moslashishidir. Bu xodimning ma'lum ko'nikmalarni egallashida, kasbiy zarur shaxsiy fazilatlarni shakllantirishda, xodimning o'z kasbiga va umuman tashkilotga ijobiy munosabatini rivojlantirishda namoyon bo'ladi. Yosh mutaxassislar asosan ish jarayoni qanday sodir bo'lishi haqida nazariy g'oyalarga ega bo'lgani uchun kasbiy moslashuv katta rol o'ynaydi.

Ishga birinchi marta kirayotgan yosh mutaxassislar uchun ijtimoiy va psixologik moslashuvdan o'tish osonroq, chunki bu toifadagi xodimlar hali ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirmagan bo'ladi. Ular tashkilotning barcha standartlarini osonlik bilan o'zlashtira oladilar, bu esa avvalgi ishidagi me'yorlar bilan bloklanmaydi. Boshqa tashkilotlarda ish tajribasiga ega bo'lgan xodimlar bilan boshqacha vaziyat yuzaga keladi. Ular oldingi ish joylarida qo'llab-quvvatlangan ma'lum me'yorlar va qadriyatlarga o'rganib qolgan va mavjud stereotiplarni unutib, moslashishlari qiyinroq. Bunday xodimlar "madaniy ziddiyat" ni boshdan kechirishlari mumkin. Tashkiliy va ma'muriy moslashuv - bu xodimni yetakchilik uslubiga, yangi tashkiliy madaniyatga o'rganish, shuningdek, tashkilotning qadriyatlarini o'zlashtirish va maqsadlarini baham ko'rishni anglatadi. Moslashuvning ushbu turi davomida xodim o'zining umumiy tashkiliy tuzilmadagi roli va o'rnini bilib oladi [4].

Natijalar (Results). Xususiy hamda davlat tashkilotlarida ishlovchi ayollarning ijtimoiy moslashuvchanligi qiyosiy tahlil qilinganda adaptatsiya shkalasi bo'yicha xususiy sektorda faoliyat olib boruvchi ayollarda o'rtacha rang 163,30 ni, davlat xizmatlarida ishlovchi ayollarda o'rtacha rang 187,41 ni tashkil etib ahamiyatli farqlar mavjudligi kuzatildi ($U=12796$; $p<0,05$). Bundan ma'lum bo'ladiki davlat xizmatlarida ishlovchi ayollar ish muhitiga tezroq moslashar ekan. Mazkur jihatni ulardagi "och qornim tinch qulog'im" maqoliga monand ravishda davlat tarafidan ishni yo'qotib qo'ymaslik uchun xodimga yaratiladigan sharoit, faoliyat muhitining turg'un saqlanib qolish kafolati mavjudligi bilan ta'kidlash mumkin.

Yolg'on shkalasida xususiy sektorda faoliyat olib boruvchi ayollarda o'rtacha rang 184,73 ni, davlat xizmatlarida ishlovchi ayollarda o'rtacha rang 160,56 ni tashkil etdi ($U=12790,5$; $p<0,05$). Ahamiyatli jihati xususiy tashkilotda ishlovchi ayollar oson moslashish, jamoaga tez kirishib ketish uchun ham ba'zida yolg'on ishlatib turishar ekan. Ayollarning yolg'on ishlatishlari ko'pincha mulozamat, hamkasbining "ko'ngliga tegmaslik" shaklida yuzaga chiqishi bilan xarakterlidir. Aldash jihatidan ham natijalar solishtirilganda xususiy sektorda faoliyat olib boruvchi ayollarda o'rtacha rang 185,18 ni, davlat xizmatlarida ishlovchi ayollarda o'rtacha rang 159,99 ni ($U=12703,5$; $p<0,05$) oldi. Bu jihatdan ham ustunlik xususiy sektor vakillarida kuzatilib, ularda belgilangan ish vazifasini ba'zida bajarishdan bosh tortish, yuklatilgan topshiriqlarni kechishtirish paytida "bahonalar" izlash orqali vaziyatdan "ustamonlik" bilan chiqib ketish qobiliyati davlat xizmatlarida ishlovchi ayollarga qaraganda yaxshiroq shakllangan bo'ladi, mazmunidagi izohlarga olib keladi. O'z-o'zini qabul qilish ayollarda "men"likni tan olgan holda ish yuritish, imkoniyatlari hamda qobiliyatlarini tan olish, boricha ish tutishni ifoda etib shkalasida xususiy sektorda faoliyat olib boruvchi ayollarda o'rtacha rang 146,19 ni, davlat xizmatlarida ishlovchi ayollarda o'rtacha rang 208,85 ni tashkil etdi ($U=9494$; $p<0,01$).

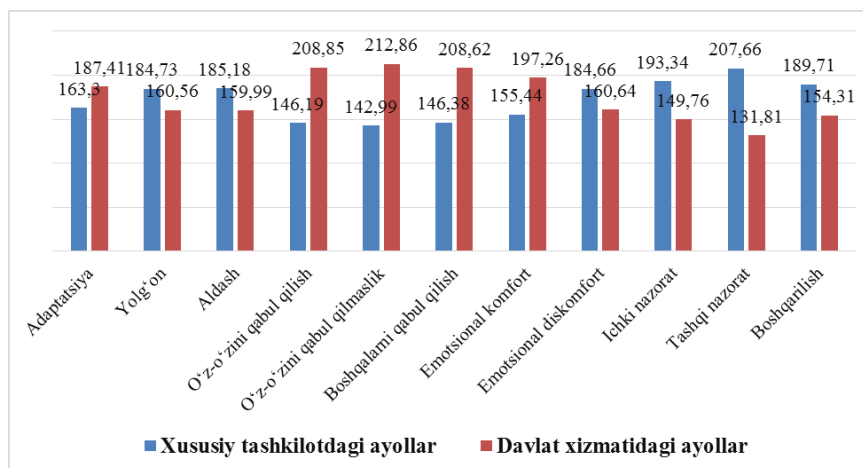
Davlat xizmatida ishlovchi ayollarda o'ziga bo'lgan baho hamda potentsiallarini realizatsiya qilish jihatidan anglangan karyera motivining shakllanishi ko'proq qo'rqmasdan o'zlarini yuqori tashkilotlarda sinab ko'rishga

undashi bilan ahamiyatni tortadi. Ushbu ko'rsatkichga qarama-qarshi qutb sifatida ta'riflanadigan o'z-o'zini qabul qilmaslik borasida xususiy sektorda faoliyat olib boruvchi ayollarda o'rtacha rang 142,99 ni, davlat xizmatlarida ishlovchi ayollarda o'rtacha rang 212,86 ni ifodaladi ($U=8876,5$; $p<0,01$). Davlat tashkilotlarida ishlovchi ayollarda o'ziga bo'lgan talabning yuqori bo'lishi ba'zida o'zidan qoniqmaslik, ko'proq narsalarga qodirlikni "ich-ichidan" his qilishga undab, har bir bajarayotgan harakatidan nolihsni faoliyat jarayonlarida shakllanib qolishiga yo'l ochadi. Ushbu jihatdan kollegial hamkorlikda nizolarni yoki manipulyatsion harakatlar sodir bo'lish xavfining ortishiga imkon beradi.

Boshqalarni qabul qilish o'zida shaxsning qirralarini, individualligini tan olish, u bilan munosabatlarga kirishganda xato va kamchiliklariga ko'z yumishni ham ifoda etadi. Mazkur jihatda xususiy sektorda faoliyat olib boruvchi ayollarda o'rtacha rang 146,38 ni, davlat xizmatlarida ishlovchi ayollarda o'rtacha rang 208,62 ni ifodaladi ($U=9530$; $p<0,01$). Davlat xizmatlarida ishlovchi ayollar o'zlaridan qaysidir jihatdan ustun bo'lganlarni qabul qiladi, tan oladi, muhitni, ish sharoitini boricha qabul qilishga intiladi. Munosabatlar dinamikasida doim o'zgaruvchan ko'rsatkichlar tomon intilib ish tutadi. Boshqalarni qabul qilmaslik yuqorida keltirilgan ta'rifga qarama-qarshi shaklni ifodalab, xato va kamchiliklar, qobiliyatlar hamda o'zgalarning qadriyatlariga nisbatan "ayovsiz" munosabatni yuzaga keltiradi.

Emotsional komfort shkalasida ham ahamiyatli farqlar aniqlangan bo'lib ($U=11279$, $p<0,01$), davlat xizmatidagi ayollarda ko'proq ishidan qoniqish hosil qilish, erkinlik jihatdan ustunliklar bo'lishi ulardagi ish jarayoniga tez moslashish, yaxshi, keng ko'laml munosabatlar o'rnatish motivlarining "kurtak" yoyishiga xizmat qilishi mumkinligi bilan ham e'tiborni tortadi. Emotsional discomfort ko'rsatichida esa ustunlik xususiy sektorda ishlovchi ayollarda kuzatildi ($U=12803,5$, $p<0,05$). Mazkur farqlarni ko'pincha xususiy sektordagi ayollarda moddiy motiv baland bo'lishiga qaramasdan ularda ichki xotirjamlik, hissiy qulaylikning yetarli darajada namoyon bo'lmasligi kabi sabablar bilan bog'lashimiz mumkin.

Ichki nazorat ko'rsatkichida xususiy sektor vakillarida ham ustunliklar mavjud bo'lib, o'zini ichki boshqarish, faoliyat samaradorligiga erishishga harakat qilishda qat'iyatlilikni namoyon qilish biroz regulyativ-kompensatorlik ko'rinishida bo'lishi aniqlandi ($U=11127,5$, $p<0,01$). Davlat xizmatlarida faoliyat yuritishni boshlagan ayollarda esa holat aksincha bo'lib, ichki nazorat ularda muvaffaqiyatli karyera qilishda to'siqlarga duchor bo'lishga undashi mumkinligi bilan e'tiborni tortadi. Ya'ni o'z qobig'iga o'zi o'ralib olishlik, haddan tashqari ichki resurslarni sarflamasdan rigid tipda turishlik ularda muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasining kuchayib siklik ko'rinishda aks etishiga ko'maklashar ekan.

1-rasm. Moslashish ko'rsatkichining namoyon bo'lishidagi farqlar

Tashqi nazorat ko'rsatkichi jihatidan ham ustunliklar xususiy sektorda faoliyat olib boruvchi ayollarning moslashish komponentlarida yaqqol namoyon bo'ldi ($U=8364,5$, $p<0,01$). Ushbu farqlarni biz ko'pincha "yemoqning qusmog'i bor" maqoliga monand ravishda xususiy faoliyatda ishlovchi shaxslarda har bir ish xatti-harakatining tubdan nazorat qilishini, ish samaradorligi doim tashqi ta'sirlar hamohangligida birga kechishi bilan izohlashimiz mumkin. Shuningdek, davlat xizmatlarida ishlovchi ayollarda moslashish komponenti sifatida tashqi nazoratning faoliyatda ustuvorlik kasb etmasligi ko'pincha, bir maromda ishlash orqali yuksalish effektini inqirozlarsiz boshdan kechirish kafolati sifatida qarashlar stigmatik tarzda rivojlanayotganligi bilan tushuntirishimiz mumkin.

Muhokama (Discussion). Boshqarish ko'rsatkichida ikkila guruh vakillarida ham sezilarni tafovutlar kuzatilmadi ($U=13842,5$, $p>0,05$). Ma'lum bo'ladiki, tashkilot boshqaruvining shaklidan qat'iy nazar ayollarda moslashish darajasiga ularni boshqarish bir xil ritmda ta'sir ko'rsatar ekan. Boshqarishni biz ko'pincha shaxsning o'z his-tuyg'ularini, xohish hamda ehtiyojlarini ongli ravishda regulyatsiya qilishini tushunamiz. Bunda ayollarda ish jarayonida yuzaga keluvchi o'nqir-cho'nqir vaziyatlarga bir xil rekasiya bildirib, o'zini nizoli vaziyatlardan "tiyib" turish mexanizmi deyarli bir xil shaklda ishlaydi. Boshqarilish ko'rsatkichida esa ustunlik xususiy sektor vakillarida qayd etildi ($U=11828,5$, $p<0,01$). Moslashish jarayonida ularga yo'l-yo'riqning ko'rsatilishi, yangi sharoitlar bilan tanishtirish kabi holatlar ayollarda ish faoliyatini to'g'ri tashkil etish, jamoa bilan til topishib ketish uchun muhimlik darajasi yuqori bo'lganligi sababidan ham ko'rsatmaviy xarakter stimulyativ regulyatsiya shaklida yuzaga chiqishi ma'lum bo'ladi.

Eskapizmni muammo yoki shaxsning o'zi uchun ko'ngilsiz holatdan qochishi sifatida baholar ekanmiz, mazkur ko'rsatkichda ishonchli farqlar aniqlanmaganini guvohi bo'lishimiz mumkin ($U=13667$, $p>0,05$). Bu jihat esa bizda ayollarning ish faoliyatida tashkilotning turidan qat'iy nazar ko'ngilsiz vaziyatlarga tushib qolmaslik, o'zini avaylagan holda ehtiyotkorlik bilan muammolarga munosabat bildirish, ekstremal vaziyatlardan ogoh bo'lib turish kabi holatlar deyarli bir xil ko'rinishda reaksiya bildiradi, degan xulosalar chiqarishga imkon beradi.

Xulosa (Conclusion). Moslashuv natijalari bo'yicha xulosa moslashuv tadbirlari tugagandan so'ng bevosita rahbar tomonidan tayyorlanadi va xodimlarni boshqarish xizmatiga taqdim etiladi. Xulosa baholash shaklida qayd etilgan xodimning moslashuvining aniqlangan darajasini ko'rsatadi, shuningdek moslashuvni boshqarish bo'yicha ishlarni davom ettirish/tugatish bo'yicha tavsiyalar beradi. Belgilangan ma'lumotlarga asoslanib, xodim bilan keyingi ishlash to'g'risida qaror qabul qilinadi, bu albatta uning e'tiboriga yetkaziladi [6]. Moslashuv ishlarini uzaytirish to'g'risida qaror qabul qilingan taqdirda, bevosita rahbar kadrlar bo'limi menejeri bilan birgalikda rejalashtirilgan tadbirlarni ko'rsatgan holda uning muddatlarini belgilaydi. Qo'shimcha tadbirlar xodimning moslashish darajasini umuman yaxshilash maqsadida amalga oshiriladi va baholash jarayonida moslashish darajasi yetarli emasligi aniqlangan moslashuv jarayonining elementlarida xodimga yordam berishga qaratilgan [5].

Shuni ta'kidlash kerakki, xotin-qizlarning davlat xizmatlariga ijtimoiy moslashuvi uchun kadrlar bo'limi menejerlari moslashish uchun zarur hujjatlarni ishlab chiqishdan tortib, ko'rilgan choralar samaradorligini baholashgacha bo'lgan barcha to'rt bosqichni izchil va to'liq bajarishlari kerak. Faqat bu holatda moslashish jarayoni nafaqat rasmiy xarakterga ega bo'ladi, balki moslashish maqsadlariga erishishda maksimal samara beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

Шарабурак К.В. Организация трудовой адаптации персонала в организации: Выпускная квалификационная работа (бакалавриат РЭУ им. Г.В. Плеханова по направлению «Управление персоналом»). – Москва, 2015. – 83 с.

Aksenovskaja Ludmila N., Bazarov Takhir U. Managing the organizational culture: a technological issue // Psychology in Russia: State of the art. – 2011. Vol. 4. – №1. – P. 361-370

Bauer T. N., Bodner T., Erdogan B., Truxillo D.M., Tucker J.S. Newcomer adjustment during organizational socialization: A meta-analytic review of antecedents, outcomes, and methods // Journal of Applied Psychology. – 2007. – № 92(3). – P. 707-721

Cameron K.S. Diagnosing and changing organizational culture: based on the competing values framework / K.S. Cameron, R.E. Quinn. – San Francisco: Jossey-Bass, 2006. – 256 p.

DeShon R.P., Gillespie, J.Z. A motivated action theory account of goal orientation // Journal of Applied Psychology. – 2005. – № 90(6). – P. 1096-1127

Gajda J. Social and Professional Adaptation of Employees as a Main Factor in Shaping Working Conditions // Journal of US-China Public Administration. – October 2015. – Vol. 12. – №10, P. 789-795.

RAHBAR SIYOSIY KOMPETENTLIGIGA SOTSIOLINGVISTIK YONDASHUV

Mavlanova Zilola Turakulovna

Tayanch doktorant, Psixologiya kafedrası, Chirchiq davlat pedagogika universiteti, O'zbekiston

Annotatsiya. Bugungi kun rahbari o'z faoliyati uchun zarur bo'lgan kompetensiyaga ega bo'lishi shartdir. Kompetensiya o'zi nima? Kompetensiya - olingan bilim, ko'nikma va malaka asosida har bir rahbarda shakllangan layoqatdir. O'zbekiston Respublikasida barcha sohalarida turli tilda so'zlashuvchi va o'z lahja, shevasiga ega bo'lgan rahbar va xodimlar faoliyat yuritmoqdalar.

Kalit so'zlar: siyosiy kompetentlik, sotsiolingvistika, yondashuv.

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЯ

Мавланова Зилола Туракуловна

Базовый докторант кафедры психологии Чирчикского государственного педагогического университета, Узбекистан

Аннотация. Сегодняшний руководитель должен обладать необходимой компетенцией для своей работы. Что такое компетентность? Компетенция – это способность, формирующаяся у каждого менеджера на основе приобретенных знаний, умений и квалификации. Во всех областях Республики Узбекистан работают руководители и сотрудники, говорящие на разных языках и имеющие свои диалекты.

Ключевые слова: политическая компетентность, социоллингвистика, подход.

SOCIOLINGUISTIC APPROACH TO THE POLITICAL COMPETENCE OF A MANAGER

Mavlanova Zilola Turakulovna

Basic doctoral student at the Department of Psychology, Chirchik State Pedagogical University, Uzbekistan

Abstract. Today's leader must have the necessary competence for his job. What is competence? Competence is an ability that is formed in each manager on the basis of acquired knowledge, skills and qualifications. In all regions of the Republic of Uzbekistan, there are managers and employees who speak different languages and have their own dialects.

Keywords: political competence, sociolinguistics, approach.

Siyosiy jarayonlarda ishtirok etayotgan rahbarning qabul qilingan davlat tilida erkin, hech bir shevaga yoki lahjaga murojaat qilmasdan so'zlashishi zaruriyati mavjud.

Bu masala, birinchi navbatda, rahbarning hududiy va ijtimoiy kelib chiqishi xodim yoki fuqarolarda negativ tasavvurlar yoki noto'g'ri fikrlar kelib chiqishini oldini olishda, ikkinchidan esa, siyosiy kompetentlikni ro'g'ri shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Ko'p millatli jamiyatda kundalik sohalarida faoliyat olib borish uchun rahbatlar kommunikativ aloqani olib borish uchun sotsiolingvistik bilimlarga ega bo'lishi lozim.

Hozirgi kunda rahbar kompetentligi muammosi boshqa har qanday davlat uchun dolzarb hisoblanmoqda. Mamlakat taraqqiyoti, uning siyosiy va iqtisodiy farovonligi, shuningdek, davlat boshqaruvi samaradorligi ko'p jihatdan davlat xizmati vakillarining boshqaruvdagi samarali qarorlariga bog'liq.

Siyosiy kompetentsiya tushunchasi davlat boshqaruvi tizimidagi kamchiliklarni aniqlash va hal etishda sezilarli darajada namoyon bo'ladi. Har bir davlatning ma'muriy islohotlari kontseptsiyasida davlatni oqilona boshqarish mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy sohasini muvaffaqiyatli rivojlantirish asoslaridan biri hisoblanadi [1].

Rahbarning siyosiy kompetentligi siyosiy strategiya va siyosiy taktikada turlicha ifodalangan. [4].

“Strategiya” ijtimoiy sohani rivojlantirishga qaratilgan fundamental maqsadlarga erishishning uzoq muddatli rejasini anglatadi.

Siyosiy strategiyada kompetentlik masalasi o'ta muhim bo'lib, davlat boshqaruv apparatining yuqori lavozimlarini egallab turgan davlat xizmatchilariga taalluqlidir. Chunki ular davlatning siyosiy yo'nalishini va fuqarolarning ijtimoiy hayotini belgilovchi asosiy shaxslar hisoblanadilar. Albatta, bunday rahbarlar tarkibida mamlakat siyosiy va iqtisodiy hayotidan professional bilimga ega malakali yordamchi va maslahatchilar mavjud. Ammo qarorlar qabul qilishda asosiy salmoq har doim rahbarda qoladi, u qabul qilingan boshqaruv qarorlari uchun javobgardir.

Siyosiy kompetentli rahbar nafaqat nazariy bilimga, ijodiy fikrlash qobiliyatiga, balki aholining dolzarb ehtiyojlarini hisobga olgan holda o'z oldiga real vazifalarni qo'yib, ularni izchil amalga oshirish qobiliyatiga ega bo'lgan shaxsdir [3].

Siyosiy kompetentli rahbar faoliyatining bir necha bosqichlari mavjud bo'lib, bunda rahbarning strategik malakasi namoyon bo'ladi:

Birinchi bosqich - asosiy ijtimoiy maqsadlarni belgilash. Bu bosqich yetakchining o'z mamlakati taraqqiyotida qanday o'rin egallashi, jamiyat taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatishi mumkinligini anglab yetishi bilan tavsiflanadi. Shundan so'ng aniq, erishiladigan, bir-biriga zid bo'lmagan, ijtimoiy-siyosiy maqsad qo'yiladi.

Ikkinchi bosqich - ijtimoiy rivojlanish modelini tanlash. Bu bosqichda yirik rahbar o'z mamlakatining ijobiy va salbiy tomonlarini tahlil qiladi va eng mos modelni tanlaydi. Bu siyosiy va iqtisodiy sohalardagi tajribalar asosida yaratilgan mutlaqo yangi model yoki boshqa mamlakatlardan olingan model bo'lishi mumkin. Agar model mamlakat imkoniyatlariga yetarli darajada mos kelmasa, unda rahbar siyosiy kompetentsiyasining navbatdagi bosqichi bunday modelni tuzatish yoki butunlay tark etishdir.

Uchinchi bosqich - geosiyosiy manfaatlar sohasidagi kompetentsiya. Geosiyosiy manfaatlar davlatlarning geografik joylashuvidan kelib chiqadigan manfaatlar va ular bilan bog'liq afzallik va kamchiliklar sifatida tavsiflanadi. Geosiyosiy kompetentsiya - bu davlatning iqtisodiy, siyosiy, harbiy, axborot qudrati va uning geografik joylashuvi o'rtasidagi bog'liqlikni tushunish, geografiya va strategiyani birlashtiruvchi bo'g'inlarni ajratib ko'rsatish, buning natijasida geostrategiya paydo bo'ladi.

Rahbar uchun eng yaxshi taktik yechimni tanlash va qo'llash ma'lum bir pozitsiyaga qaratilgan. Ushbu bosqichda yetakchi o'z pozitsiyasini yo'qotmaslik va o'z pozitsiyasini himoya qilishi muhimdir. Taktik jihatdan barkamol rahbarlar - bu aholining turli qatlamlari bilan muloqot qilish qobiliyatiga ega, shuningdek, vaziyatni nazorat qilish sifatida malakali taktikadan xabardor bo'lganlar.

Yuqori lavozimlarni egallagan davlat xizmatchilari uchun siyosiy kompetentsiyaga erishish juda murakkab. Buning sababi shundaki, bunday rahbarlar aholining fikrlarini ko'rib chiqish va hisobga olishda malakali bo'lishlari, davlat xizmatchilarining turli manfaatlarini hisobga olishlari, shuningdek, vakolatli boshqaruv qarorlari yordamida jamiyat va davlat xizmati vakillari o'rtasidagi kelishmovchiliklarni bartaraf etishlari kerak. [3].

Zamonaviy dunyoda siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda o'zgarishlar ro'y bermoqda. Shu munosabat bilan davlat organlarida ishlash istagida bo'lgan shaxslarni tayyorlash va malakasini oshirishga yo'naltirilgan oliy o'quv yurtlari va boshqa ta'lim muassasalarida davlat boshqaruvi tajribasi asosida olingan materialni qayta ishlash va o'quv rejasiga kiritishga ulgurmayapti.

Mavjud o'quv dasturlari asosan mamlakatdagi va butun dunyodagi barqaror vaziyatga qaratilgan bo'lib, inqirozlar va favqulodda vaziyatlarga kam e'tibor beradi [2].

Ta'lim tuzilmalarining passivligi davlat xizmatchilari o'rtasida boshqaruv tizimi bo'yicha zamonaviy bilimlarning yetishmasligini oqlab bo'lmaydi. Siyosiy malaka va professionallikni oshirish uchun ular davlat xizmati vakillari o'rtasidagi mavjud tizim ichidagi gorizontaal aloqalardan foydalanishlari mumkin. Ushbu muammoni hal qilish masofaviy ta'lim tizimini yaratish bo'lishi mumkin, uning yo'nalishi asosan o'z-o'zini tashkil etishni rivojlantirishga qaratilgan.

Mavjud yondashuvlar davlat xizmati xodimlariga ijodiy fikrlash, innovatsion boshqaruv qarorlarini qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish va hamkasblar bilan muloqot qilishning eng samarali usullarini o'rganish imkonini beradi. Doimiy muloqot qilish, bir sohada ishlaydigan boshqa odamlardan olingan bilimlarni o'rganish va o'zlashtirish sizning malakangizni doimiy ravishda oshirish imkonini beradi.

Aynan shu jihatdan rahbar siyosiy kompetentligiga bir necha turdagi yondashuvlar mavjud bo'lib, bulardan biri sotsiologik yondashuvdir.

Sotsiologik lingvistik (sotsiologik lingvistik) til va uning mavjudligining ijtimoiy sharoitlari o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganuvchi tilshunoslik bo'limidir. Sotsiologik lingvistik psixologik lingvistik va etnologik lingvistik

kabi tilshunoslik fanlari bilan chambarchas bog'liq.

Sotsiolingvistik yondashuv esa, U.Labov va uning izdoshlari tomonidan 1972 yildan boshlab ishlab chiqila boshlagan (Labov 1972; Chambers, Trudgill 1980; Trudgill 1986).

Sotsiolingvistik yondashuvning asosi - barcha til o'zgarishlari ijtimoiy guruhlariga birlashgan aniq odamlar orqali sodir bo'ladi va uzatiladi. Til o'zgarishlari odamlar nafaqat o'zlarining nutqlarini o'zgartiribgina qolmay, balki boshqa odamlarning nutqini o'zlashtirib, nusxalashlari va ularning lingvistik xususiyatlarini boshqalarga yetkazishlari sababli tarqaladi. Bu holda dialekt chegaralarini o'zgartirish fazo (ma'lum bir joy, hudud) dagi harakat va aniq odamlarning o'zaro ta'siri sifatida talqin etiladi. Dialekt, lahjalar nafaqat ma'lum bir hududda, balki muayyan ijtimoiy qatlamlarda ham tarqalgan. Turli ijtimoiy guruhlar turli xil til hodisalariga ega. Xuddi shu hududda yashovchi odamlar bir xil tilning bir nechta turlarida gapirishlari mumkin. Demak, til ijtimoiy hayotning bir bo'lagi sifatida nafaqat tilning o'z qonuniyatlariga, balki ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlarga ham ta'sir ko'rsatadi. Bu esa rahbar tomonidan aynan shu tilga bo'lgan munosabat hamda odamlarni boshqarishda undan qanchalik samara bilan foydalana olish kompetentligini talab qiladi.

Sotsiolingvistik tadqiqotlar ma'lum bir hududdagi lingvistik xususiyatlar jamiyatning ijtimoiy tuzilishiga qay darajada bog'liqligini va bunday tuzilma lingvistik o'zgarishlar jarayonlariga qanday hissa qo'shishini yoki to'sqinlik qilishini aniqlash imkonini beradi.

Tilning o'zgarishi jarayoni doimo ijtimoiy taqsimotga ega, ya'ni har qanday yangilik ijtimoiy qatlamlar orqali turli tezlikda tarqaladi. Til o'zgarishlarining yetakchi liderlari odatda jamiyatning o'rta qatlamlari vakillari hisoblanadi. Odatda jamiyatning eng quyi va eng yuqori qatlamlari til o'zgarishlarining tashabbuskori va yetakchisi sifatida harakat qilmaydi. Odamlarning ijtimoiy guruhlarini innovatsiyalarning tarqalishiga hissa qo'shadigan yangi shakllanishlarni qabul qilish va nusxalashga undaydigan asosiy sabab - bu ma'lum bir ijtimoiy guruhning obro'si. Buyuk Britaniyaning Norvich degan joyida til o'zgarishlarini tadqiq qilish lider yoki odamlar orasida yashirin (covert) va ochiq (overt) obro'ning mavjudligi haqidagi xulosalarda olib kelgan.

Yashirin obro'-e'tibor jamiyatning quyi qatlamlariga xos bo'lib, ularning eski yoki dialektal shakllarga rioya qilishlari o'z muhitiga innovatsiyalar (til o'zgarishlari) kirib kelishiga to'sqinlik qiladi. Bunday til yangiliklari, garchi «to'g'riroq» deb qabul qilingan bo'lsa-da, odatda jamiyatning qadriyatlari bunday guruhlar uchun qo'llanma bo'lib xizmat qilmaydigan qatlamlari bilan bog'liq.

Yashirin obro'ning mavjudligi ko'rsatkichi ishchilar sinfi vakillari odatda o'zlarining nutq xatti-harakatlarini haqiqatdan ham ko'proq «noto'g'ri» deb tavsiflaydigan vaziyatdir.

Ochiq obro' - ona tilida so'zlashuvchilar o'zlarining nutq xatti-harakatlarini haqiqiy vaziyatga nisbatan ko'proq «to'g'ri» deb tavsiflaydigan holatlarga xosdir. Bu shuni ko'rsatadiki, ular o'z tili, lahja, sheva yoki dialektida gapirishni xohlaydilar va o'zlarining ongida taqlid qilish ob'ekti bo'lib xizmat qiladigan lingvistik hodisaning paydo bo'lish chastotasini intuitiv ravishda oshiradilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Sotsiolingvistika. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Sotsiolingvistika>

Хорошилова С.П. СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ВОПРОСУ О РЕГИОНАЛЬНЫХ ДИАЛЕКТАХ // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2010. – № 11. – С. 17-19; URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=1123>.

Тихонова Е. В. Социоллингвистический подход к проблеме термина // ОНВ. 2006. №8 (44). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiolingvisticheskiy-podhod-k-probleme-termina>.

А.А. Мальков, О.А. Ус К ВОПРОСУ О ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧАЩЕЙСЯ МОЛОДЕЖИ И ПЕРСПЕКТИВАХ ЕЕ ФОРМИРОВАНИЯ В ИНТЕГРИРОВАННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ // МНКО. 2022. №5 (96). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-politicheskoy-kompetentnosti-uchascheysya-molodezhi-i-perspektivah-ee-formirovaniya-v-integrirovannoy-obrazovatelnoy>

KONFLIKT IJTIMOIIY VOQELIK FENOMENI SIFATIDA

Meyliyev Sa'dulla Nazarovich,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti Ijtimoiy fanlar kafedrası Psixologiya o'qituvchisi,
O'zbekiston

Annotatsiya. Konfliktlar, pedagogik konfliktlar, ularni bartaraf etish, konfliktlarni boshqarish va ularning tabiati muammosi pedagogika, psixologiya va menejment sohalarida alohida ahamiyatga ega. Ushbu maqolada ushbu masala bo'yicha tadqiqotlar haqida umumiy ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: konfliktlar, tahlillar, pedagogik va psixologik konfliktlar, shaxslararo konfliktlar

CONFLICT AS A PHENOMENON OF SOCIAL REALITY

Sadulla Nazarovich Meyliev,
Teacher of Psychology, Department of Social Sciences, Shakhrisabz State Pedagogical Institute,
Uzbekistan

Abstract. Conflicts, pedagogical conflicts, their elimination, conflict management and the problem of their nature are of particular relevance in the fields of pedagogy, psychology and management. This article provides an overview of research on this issue.

Keywords: conflicts, analysis, pedagogical and psychological conflicts, interpersonal conflict.

КОНФЛИКТ КАК ФЕНОМЕН СОЦИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Мейлиев Саъдулла Назарович,
Преподаватель психологии кафедры социальных наук Шахрисабзского государственного педагогического института, Узбекистан

Аннотация. Конфликты, педагогические конфликты, их устранение, управление конфликта-ми и проблема их природы приобретают особую актуальность в областях педагогики, психоло-гии и менеджмента. В данной статье представлен обзор исследований по этому вопросу.

Ключевые слова: конфликты, анализ, педагогико-психологические конфликты, межличност-ный конфликт.

Pedagogik konfliktlarga oid adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, konflikt (nizo) juda keng tarqalgan hodisa, ijtimoiy voqelik fenomeni sifatida ham umumilmiy, ham sohaviy ko'rinishda namoyon bo'ladi. "Konflikt" tushunchasining turli darajalari mavjud: hayotiy konflikt – to'qnashuv, bahs, janjal, mushtlashuv ko'rinishida; falsafiy konflikt – turfakirlilikning rivojlanishida yuzaga keladigan vaziyat sifatidagi shakli; ijtimoiy-etnik konflikt – o'tkir vaziyat, shaxsiy munosabatlar va kishilar, ijtimoiy guruhlar, ijtimoiy institutlar va umuman, jamiyatning umumiy qabul qilingan, tasdiqlangan ahloq me'yorlari to'qnashuvi natijalari ko'rinishida; shuningdek, psixologik konflikt – qarama-qarshi tomonlar, kuchlar, intilishlar, manfaatlar va ehtiyojlar, motivlar va qiziqishlar to'qnashuvi [1] kabi ko'rinishidagi darajalari mavjud.

Konflikt "conflictus" so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, "to'qnashuv"[2] mazmunini anglatadi. 2006-yilda nashr qilingan "O'zbek tilining izohli lug'atida" "konflikt" – "to'qnashish", "qarama-qarshilik" sifatida izohlanadi. Konflikt – qarama-qarshi tomonlar, fikr, kuch va shu kabilarning to'qnashuvi; jiddiy kelishmovchilik, keskin nizo; xalqaro munosabatlarda ba'zan qurolli to'qnashuvlarga olib keladigan janjal, mojaro sifatida ta'riflanadi.

Falsafa qomusiy lug'atida konflikt tushunchasiga quyidagicha ta'rif berilgan. Konflikt (lot conflictus – ihtilof, to'qnashuv, nizo) hayotiy ziddiyatlar, insonlarning istak va intilishlari, his-tuyg'ulari va ehtirolari, o'y-fikrlari va xatti-harakatlaridagi qarama-qarshiliklar, kuchli, dramatik to'qnashuvlar, kelishmovchiliklar; kishilarning ongi va dunyoqarashi, kayfiyati fe'l-atvoridagi qarama-qarshiliklar, kelishmovchilik va ziddiyatlarni san'atda, ilmiy va badiiy adabiyotda ifodalash shakli. Konflikt – jamiyat taraqqiyotining muayyan ijtimoiy kuchlari va an'alarining to'qnashuvi asosida yuzaga keladi va yechiladi. An'anaviy ma'nodagi tenglik va tengsizlik, adolat va adolatsizlik, to'g'ri va egri, rost va yolg'on, yaxshilik va yomonlik, ma'rifat va xurofat, zulmat va nur, eskilik va yangilik kabi ko'plab qarama-qarshi va zid hodisalar tarzida namoyon bo'ladi[3].

M.Ahmedovanning "Pedagogik konfliktologiya" nomli o'quv qo'llanmasida "konflikt – o'zaro qarama-

qarshi bo'lgan ziddiyatli manfaatlar va munosabatlarning ochiq to'qnashuvi"[4] sifatida izohlanadi.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, konflikt – sig'ishmaydigan maqsadlarga ega yoki, shunday maqsadlar haqida fikr yurituvchi ikki va undan ortiq tomonlar (shaxslar va guruhlar) o'rtasidagi munosabatlardir. Konflikt "murakkab tizimlarning uzviyligi usuli" sifatida baholanadi. U ziddiyatli tomonlarning ajratilishi va qo'shilishi faktori sifatida xizmat qilishi mumkin. Ikki tizim orasidagi konfliktlar yangi konflikt tizimini vujudga keltiradi. Konfliktga kirishuvchi tizimlarni boshqarishda hal qiluvchi rolni qarama-qarshi tomonlarning bir-biri haqidagi axborotga qanchalik ega ekanligi muhim rol o'ynaydi. Muhim gnoseologik vosita sifatida tizimli misollarni keltirish mumkin, bunday modullar kattalashtirish darajasida ko'rilishi va eksperimental tadqiq etish imkonini berishi mumkin.

Oliy ta'lim tizimida kuzatiladigan pedagogik konfliktlarga to'xtalishdan oldin pedagogik konflikt tushunchasining mazmunini izohlashni zarur deb hisoblaymiz. A.S.Belkin, pedagogik konfliktlarni "o'quv-tarbiya jarayonida pedagog va ta'lim oluvchilarning manfaatlari to'qnashuvi natijasida yuzaga keladigan qarama-qarshiliklarda munosabatlarning hal qilinishi va uyg'unlashtirishi"[5] deb tushunadi.

S.V. Baniyukina turli fikrlarni umumlashtirib, pedagogik nizolarning keyingi ta'rifini beradi: "o'quv-tarbiya jarayoni qatnashchilarining kasbiy va o'zaro harakati natijasida subyekt-subyekt qarama-qarshiliklarining namoyon bo'lishi, murakkablashishi shaklida yuzaga keladigan, muloqotda barcha salbiy emotsiyalarining aks etishiga sabab bo'ladigan va konflikt tomonlarining qarama-qarshiliklariga sabab bo'lgan manfaatlarini bartaraf etishda to'qnashuvning konstruktiv tomonga o'zgarishidir"[6].

A.V.Melnichuk pedagogik konfliktga ta'limiy jarayonda madaniyatlararo pedagogik o'zaro ta'sirlashishda subyektlar o'rtasida rozilikning mavjud emasligi, ta'lim maqsadlari, jamiyatning va ijtimoiy madaniy buyurtmalarini bajarishda o'quv muassasalarining samarali funksional strukturaviy quyi tizimlariga salbiy ta'siri sifatida qaraydi.

V.I.Juravlev pedagogik nizolarning tabiatida "ikki xil qarama-qarshiliklar"ga diqqatini qaratadi: dialektik qarama-qarshiliklar – pedagogik tuzilmaning taraqqiyoti, rivojlanishning sharti sifatidagi obyektiv o'zaro ta'sirlanish; maktablar, kafedralar, fakultetlar rahbarlari yoki o'qituvchilarining tasodifiy noto'g'ri qarorlar sababli kelib chiqadigan tasodifiy qarama-qarshiliklardir.

Mualliflarning fikrlariga tayangan holda pedagogik konfliktga ta'limiy maqsadlar, manfaatlarining o'zaro zidligi natijasida pedagogik jarayon subyektlari o'rtasidagi ochiq to'qnashuv, pedagogik qarama-qarshilikning ifodalanishi, va o'zaro munosabatlarni pedagogik jihatdan muvofiqligini ta'minlashga qaratilgan, konstruktiv qarorga bo'lgan talablardir deb ta'rif berishimiz mumkin.

Pedagogik konflikt ta'lim jarayonida ishtirokchilarning kasbiy va shaxslararo o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladigan, subyektiv qarama-qarshiliklar namoyon bo'lishining bir shakli sifatida qaraladi. Har qanday konflikt yuzaga kelishining sabablari – bu jamiyatda o'zaro aloqada bo'lgan subyektlarning boshidan kechiradigan qarama-qarshiliklaridir. Pedagogik va psixologik adabiyotlar tahliliga ko'ra ta'lim muhitida bunday qarama-qarshiliklarning sabablari turlicha bo'lishi mumkin. Pedagogik ziddiyat – bu qoida tariqasida obyektiv va subyektiv sabablarga ko'ra yuzaga keladigan murakkab hodisa sanaladi. M.M.Ribakovaning tadqiqotlari bo'yicha pedagogik konfliktlarning sabablariga ko'ra quyidagi tipologiyasini ko'rib chiqamiz:

1. Obyektiv sabablarga ko'ra kelib chiqadigan nizolar: o'qituvchilarning ijtimoiy-iqtisodiy holati, pedagogik faoliyat shart-sharoitlariga ko'ra kelib chiqadigan konfliktlar (muhit, etnik jihatlar).

2. Ta'lim jarayoni ishtirokchilarining xatti-harakatlari bilan bog'liqlikdagi konfliktlar.

3. Ta'lim muassasasidagi shaxslararo munosabatlarning xususiyatlari (subyektiv sabablarga ko'ra), va ta'lim jarayonining har bir ishtirokchisining psixologik xususiyatlari (yoshi, individual psixologik, ijtimoiy-psixologik) bilan bog'liq konfliktlar.

S.A.Mustafayevaning "Pedagogik ziddiyatlar: sabablari va ularni hal qilish yo'llari" maqolasida "o'qituvchi-talaba"ning shaxslararo o'zaro to'qnashuvning quyidagi sabablari ajratib ko'rsatilganligini ko'rishimiz mumkin:

intizomiy (xulq-atvor ziddiyatlari);

motivatsion (ko'p yo'nalishli motivlar to'qnashuvi);

axloqiy-etik (pedagogik faoliyatdagi muloqotda yuzaga keluvchi (M. M. Rybakova);

qadriyatlar tizimidagi farqlar tufayli (V. M. Afonkova, S. M. Berezin, M. R. Bityanova, V. I. Juravlev, N. I. Samoukina);

o'qituvchilar va talabalarning subyektiv munosabatlari pedagogik konfliktlarning sabablari bo'lishi

mumkin.

Ushbu keltirilgan sabablar va pedagogik-psixologik adabiyotlar tahliliga ko'ra oliy ta'lim muassasalarida pedagogik nizolarning quyidagi turlari kuzatilishi mumkin:

ichki shaxsiy, shaxsning motivlari, qiziqishlari, qadriyatlari, anglangan va anglanmagan (ong osti sohasiga doir) manfaatlarining kurashini aks ettiruvchi nizolar;

shaxslararo, o'z hayotiy faoliyatida qarama-qarshi niyat, orzu, istak va maqsadlarni amalga oshirishga intiluvchi shaxslarni ifoda etuvchi nizolar;

guruhlararo, biri-biriga mos kelmaydigan maqsadlarni ko'zlagan va ularni amalga oshirish yo'lida bir-biriga to'sqinlik qiluvchi ijtimoiy guruhlararo nizolar;

shaxsiy-guruhli, shaxs xulqining, guruh qoidalari, intilishlari va qadriyatlariga mos kelmasligi holatlarida yuzaga keladigan nizolar.

Pedagogik jarayon o'ziga xos murakkab ijtimoiy tuzilma bo'lib, shaxslararo aloqalarning doimiy tuzulmasidan iboratdir. Albatta, bu jarayonda ikki subyekt o'rtasidagi munosabatlarning ijobiy shakl doirasidan chetga chiqish holatlari ham kuzatiladi va eng ko'p uchraydigan shaxslararo konfliktlarning quyidagi shakllari ajratib ko'rsatiladi: "talaba-talaba", "pedagog-talaba", "pedagog-pedagog", "pedagog-ma'muriyat", "pedagog-ota-ona". Ushbu shaxslararo konfliktlar qadriyatlar tizimi, dunyoqarash pozitsiyalari, fikrlar va ustanovkalarining qarama-qarshiligiga asoslanadi.

Adabiyotlar:

Ефимова Е.Е. Формирование конфликтной компетентности будущего учителя: Дис. ... канд. пед. наук. – Волгоград, 2001. – 70 с

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи жилд. – Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2006. – 672 б

Фалсафа қомусий луғат. – Т.: "Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти" нашриёти, 2004. – Б. 203-204

Аҳмедова М. Педагогик конфликтология: Ўқув қўлланма. – Т.: ТДПУ, 2014. – Б. 191-200

Белкин А.С., Фоменко С.Л. О проблеме повышения профессиональной компетентности работников на современном этапе развития образования // Вестник института развития образования и повышения квалификации педагогических кадров при ЧГПУ. – Ч., 2004. – № 25. – 2004. – 15 с.

Банькина С.В. Конфликтологическая служба школы: статус и содержание деятельности: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – М., 1997. – 20 с.

BOLALARDA EMOTSIONAL-KOGNITIV RIVOJLANISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Muxtarova Aziza Erkinovna

*Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti Psixologiya o'quv-ilmiy markazi
"Psixologik xizmat va targ'ibot" bo'lim boshligi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda deprivatsiya va uning turlarini, kognitiv, emotsional, xulq – atvor, muloqot sohasidagi buzilishlarni aniqlashga qaratilgan diagnostik metodikalar tizimli tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: oila, bola, emotsional aloqa, deprivatsiya muammosi, ijtimoiy dezadaptatsiya, ong-timsoli, xulq-atvordagi buzilishlar, emotsional sohadagi buzilishlar, ong-faoliyati, muloqot, his-tuyg'u, psixika, intellektual moslashuvchanlik.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНО-КОГНИТИВНОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ

Мухтарова Азиза Эркиновна

*Низамий ТДПУ Психологический образовательно-научный центр, заведующая кафедрой
«Психологическая служба и пропаганда»*

Аннотация. В данной статье систематизированы методы диагностики, направленные на определение депривации и ее видов, когнитивных, эмоциональных, поведенческих и коммуникативных нарушений у детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: эмоциональная связь, проблема депривации, социальная дезадаптация, нарушения поведения, нарушения в эмоциональной сфере, общение, эмоции, психика, интеллектуальная гибкость.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF EMOTIONAL-COGNITIVE DEVELOPMENT IN CHILDREN

Mukhtarova Aziza Erkinovna

Nizamiy Toshkent state pedagogical university Psychological Educational-Scientific Center, Head of Department «Psychological Service and Propaganda»

Annotation. This article systematically analyzes diagnostic methods aimed at determining deprivation and its types, cognitive, emotional, behavior, and communication disorders in preschool children.

Key words: emotional connection, problem of deprivation, social disadaptation, behavioral disorders, disorders in the emotional sphere, communication, emotion, psyche, intellectual flexibility.

Maktabgacha bo'lgan yosh jadal ruxiy rivojlanish bosqichi hisoblanadi. Aynan bu yoshda ruxiy fiziologik funksiyalarni takomillashtirishdan boshlab, murakkab shaxsiy yangi xosilalar bilan yakunlagan xolda barcha soxalarda progressiv o'zgarishlar sodir bo'ladi.

Psixologiya maktabi qarashlariga ko'ra kattalar bilan muloqot bola ruxiy rivojlanishi, atrofdagilar bilan emotsional munosabatlarning shakllanishi asosiy sharti bo'lib hisoblanadi. Uning tanqisligi yopiq bolalar muassasalari tarbiyalanuvchilari rivojlanishi buzilishi asosini tashkil qiladi. Oila sharoitida tarbiyalanadigan bolalar 3 oydan oq yaxshiroq kattalarni ajratadi va bolalar uyi tengdoshlariga qaraganda yanada turli xil muloqot vositalaridan foydalanadi. Bir qator tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mexribonlik uyidan bo'lgan go'daklar kommunikativ vaziyatlarda ancha quyi faollikni namoyish qiladi.

Ko'pgina tashqi va ichki shart va sabablar faol nutqqa o'tishga ta'sir ko'rsatadi. Chunki bu shartlar o'zaro bir biri bilan bog'liq. Tashqi shartlarga hissiy muloqot, hissiy aloqalar, hamkorlik, bola tarafidan muloqot shartlarini qabul qila olishlik kiradi. Keyinchalik kattalar bilan muloqot qilish jarayonida bolalar ham muloqot doirasida, ham predmetlarni birlamchi manipulyasiya qilish doirasida bevosita shaxsiy tajriba orttiradilar. Bu esa bolaning ichki rivojlanishiga zamin bo'ladi. Bolada predmetni ko'rish obrazi va u bilan o'zaro ta'sir tajribasi orta boradi. Katta odam bolaga predmetni taklif qiladi, unga nomini va nima qilish kerakligini aytadi, bolada esa kurayotgan predmeti va eshitayotgan so'zi orasida aloqa paydo

buladi. Aniq predmet va u bilan bog'liq harakat asosida eshitish obrazi rivojlanadi. Shu davrda bola kattalarning gapini tushunishi mumkin deb taxmin qilish mumkin.

Bolaning psixik rivojlanishi va shaxsi shakllanishida uni qurshab turgan odamlar bilan ijobiy emotsional o'zaro munosabatlar juda muhimdir. Ayniqsa bu bola hayotining birinchi yarim yilligida zarur bo'lib, aynan shu vaqtda uning kattalar bilan aloqasi bevosita emotsional darajada bo'ladi. U shuning uchun ham emotsional hisoblanadiki, chunki bola kattaga o'zining his-tuyg'ularini ko'rsatib, katta odamning ham his-tuyg'uli munosabatini qabul qiladi. Bu aloqa bola va katta o'rtasida vositasiz, sof holda bo'lgani uchun ham bevosita muloqot deyiladi.

Emotsional muloqot – bu katta va bola o'rtasidagi birlamchi psixik aloqadir. U bola hayotining ilk oylaridayoq shakllanadi va keyinchalik turli sabablarga ko'ra kattalar bilan muloqotga kirishish uchun zarur sharoitlar yaratadi. Bundan tashqari bola kattalar bilan emotsional muloqotga kirisharkan tovush xususiyatlari va nutq ohangi intonatsiyaga ham e'tibor beradi.

Psixologiyaga doir adabiyotlarda "emotsional aloqa" degan tushunchaga sharhlar berilgan. Olim A.V.Zaporojetsning fikricha emotsional aloqa kattalar va bolalar o'rtasida muloqot shakli, muloqot vositasi va munosabatlar tizimi sifatida ko'rinadi. S.V.Kornitskaya esa emotsional aloqa bola qarshisidagi odamning his-tuyg'ularini qabul qilgandagina yuzaga keladi deydi. Emotsional aloqa deganda affektiv va emotsional bog'liqliklar ham tushuniladi. Ularni esa bolani qurshab turgan odamlar bilan shakllangan boshqa munosabatlarga solishtirib o'rganish zarurdir.

A.N.Leontev quyidagilarni yozadi: "Dastlabki ong sub'ektga uni qurshab turgan dunyoni tanitgan psixik timsol shaklida namoyon bo'ladi, faoliyat esa avvalgidek amaliy va tashqi holatda qolaveradi. Keyingi bosqichlarda borliq ham ongda aks eta boshlaydi: boshqalarning harakatlari tushuniladi ular orqali sub'ekt o'zining harakatlarini ham anglaydi. Endi bu harakatlar imo-ishora va tovushlar yordamida o'zaro muloqotga kirishadi. Bu esa miyada ongli ravishda kechadigan ichki faoliyat va amallarning tug'ilishiga sabab bo'ladi. Shuningdek ong-timsollar ong-faoliyatga aylanadi."

Bolaning psixik va xususan nutq rivojlanishi uchun emotsional aloqaning ahamiyati muhimligiga emotsional deprivatsiya sharoitidagi bolalar nutqidagi nuqson va orqada qolishlik ham dalil bo'la oladi. Emotsional aloqaning yetishmasligi bolada butun psixik rivojlanishning, nutqning va bilim orttirishning orqada qolishiga sabab bo'ladi.

Mualliflarning ta'kidlashicha, oilaviy bolalarning hulq-atvori yanada erkin va emotsional boydir. Mexribonlik uyi tarbiyalanuvchilari kam kuladi, harakatlari siqiq va uncha ifodalanmagan, lug'at boyligi boy emas, bir xil grammatik nutq tarkibiga, to'rt marotaba chalg'ish darajasiga ega. Bunga sabab, mexribonlik uyi muassasalarida yashash sharoiti xususiyatlari hisoblanadi. Shuningdek oilaviy tarbiyaning ijtimoiy tarbiyadan bo'lgan asosiy farqlari keltiriladi:

-oilaviy bolalar individual ravishda qaratilgan (shaxsiy murojaat) kattalar tomonidan e'tiborga ko'proq duch keladi;

-bolalarga qaraydigan bolalar muassasalari xodimlarining tez-tez o'zgarib turishi;

-oiladagi kattalar bilan bo'lgan aloqalar emotsional jihatdan turlichadir;

-oiladagi bolaga bo'lgan yumshoq, sabrli munosabat qatorida muassasadagi qat'iy belgilangan bolalar hulq-atvori.

N.N.Avdyeva tadqiqotlarida shuni ta'kidlaydiki, oilada o'sgan bolalar go'daklik chog'laridanoq ko'zguda o'zlarini ko'rib tanishga qodirlar, ya'ni ularda o'zlari haqidagi tasavvur shakllana boshlaydi. Buning zahirida bolada kattalarning munosabati orqali o'ziga bo'lgan munosabat yuzaga keladi.

Emotsional aloqalarning keyingi bosqichida bolalarda his etishlik kuchayib, kattalarga beradigan ham ijobiy, ham salbiy baholari ularning hatti-harakatiga qorishib ketadi. Bolalar predmetlar bilan qiladigan hatti-harakatlarida kattalarning munosabatini farqlay boshlashadi: agar katta odam uning harakatlarini ma'qullasa xursand bo'lishadi, agar norozilik bildirsa xafa bo'lishadi. Bola tanlagan katta odamning qo'lidagi predmet u uchun alohida emotsional ahamiyatga ega bo'ladi.

Shunday qilib, turli xil olimlar mexribonlik uyi muassasalari tarbiyalanuvchilarining rivojlanishi oilada o'sgan bolalarning rivojlanishidan sifatijihatdan farq qiladi. Ota ona qaramog'idan maxrum bo'lgan bolalar rivojlanishidagi bu yetishmovchiliklar psixik rivojlanishning orqada qolishidan va aqliy zaiflikdan farq qiladi. Oiladan tashqarida tarbiya topishlik birinchidan, bolaning onasi bilan munosabati yo'qligi bilan xarakterlanadi. Ikkinchidan, bolaning boshqa kattalar bilan chuqur emotsional munosabatlar qurish imkoni chegaralangan bo'ladi. Uchinchidan, bu kabi muassasalarning maxsus shart-sharoitlari: erkinlik, ma'suliyat va tashabbusning cheklanganligi, xoli qolishning imkoni yo'qligi bola rivojlanishiga

salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Adabiyotlarda keltirilgan maktabgacha yoshdagi bolalarda deprivatsiya namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlarini analiz qilgan holda, oilaviy tarbiya sharoitida yuzaga keladigan deprivatsiyani ham aytib o'tish joizdir. Deprivatsiya muommosini tadqiq etishning asosiy yo'nalishlari tahlili shuni ko'rsatadiki, bugungi kungacha oila sharoitidagi deprivatsiya juda kam tadqiq etilgan.

Avvalo aytib o'tish lozimki, maxsus "oilaviy deprivatsiya" terminini yo'qligiga qaramay, bu muommoni ko'pchilik tadqiqotchilar, deprivatsiya oila sharoitida yuzaga kelishi mumkinligini tan oladilar. Oiladagi deprivatsiya ostida ham biz, bola ontogenezing avvalgi bosqichlarida hayoti uchun zarur bo'lgan istaklarini qondirilmasligini tushunamiz.

Adabiyotlar ruyxati

- 1.I.Karimov O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida.–T.: "O'zbekiston" NMIU, 2011 yil, 206-207 betlar.]
- 2.Diagnostika umstvennogo razvitiya doshkolnikov. M.: Pedagogika, 1978./ L.A.Venger, V.V.Xolmovskaya tahririyoti ostida).
- 3.L.N.Tolstoy. T.a.t.M.: Xudojestvennaya literatura, 1957, t.21, 165-166 bet.
- 4.Vigotskiy, L.S. Psixologiya razvitiya rebyonka – M.: Smisl, Eksmo, 2004. – 512s
- 5.Rogov, YE.I. Nastolnaya kniga prakticheskogo psixologa: Ucheb. posobiye: v 2 kn. – M.: Izd-vo VLADOS-PRESS, 2005. – Kn. 1: Sistema raboti psixologa s detmi raznogo vozrasta. – 384 s:
- 6.Vigotskiy, L.S. Psixologiya razvitiya rebyonka – M.: Smisl, Eksmo, 2004. – 512s.
- 7.Langmeyer, Y., Mateychek, Z. Psixicheskaya deprivatsiya v detskom vozraste – Praga, Avitsenum, 1984 – 98 s.
- 8.Fromm, E. Velichiye i ogranichennost teorii Freyda – Izd-vo: AST, 2000 g. – 448 s.

РАННЯЯ ДИАГНОСТИКА И ЛЕЧЕНИЕ МАСКИРОВАННОЙ ДЕПРЕССИИ У БОЛЬНЫХ С БЕССОННИЦЕЙ

Мирзаева Адиба Хамдамовна

Докторант Ташкентской Медицинской Академии

Аннотация: В этой статье было обследовано психо-эмоциональный статус 40 больных с бессонницей. Лечение проводилось с антидепрессантом сертралином. Пациенты принимающие сертралин как базисная терапия и психотерапия наблюдалась уменьшения баллов по психодиагностических тестов Цунга определяющие уровень депрессии, улучшения психо-эмоционального статуса и уменьшения бессонницы.

Ключевые слова: маскированная депрессия, соматизированная депрессия, мелатонин, антидепрессант, психотерапия, бессонница, фармакотерапия.

UYQUSIZLIK BILAN OG'RIGAN BEMORLARDA NIQOBLANGAN DEPRESSIYANI ERTA TASHXISLASH VA DAVOLASH

Mirzayeva Adiba Xamdamovna

Toshkent Tibbiyot Akademiyasi doktoranti

Annotatsiya: Maqolada arterial gipertenziya bilan murojat qilgan 40 bemorda emotsional holatini tekshiruv natijalari ko'rsatilgan. Davo antidepressant sertralin dori vositasi qo'llanilishi bilan o'tkazilgan. Bazis davo sifatida sertralin va psixoterapiya olgan bemorlar dapsixodiagnostik depressiya testlaridan Tsung testda bal-lar summasining pasayishi, bemorlarning psixo-emotsiona lholatining yaxshilanishi va uyqusizlik holatini kamayishi kuzatildi.

Kalit so'zlar: niqoblangan depressiya, somatizatsiyalashgan depressiya, melatonin, antidepressant, psixoterapiya, uyqusizlik, famakoterapiya.

EARLY DIAGNOSIS AND TREATMENT OF MASKED DEPRESSION IN PATIENTS WITH INSOMNIA

Mirzayeva Adiba Khamdamovna,

Doktorant Tashkent Medical Academy

Annotation: This article describes the results of a study of psycho-emotional sphere in 40 patients with insomnia. They were treated with the inclusion of antidepressant sertralin. Patients treated with sertralin, psychotherapy reduced in the amount of points on a psychodiagnostic test of Tsung, improvement of psychoemotional status and reduced insomnia.

Key words: masked depression, somatization depression, melatonin, antidepressant, psychotherapy, insomnia, pharmacological treatment.

Введение: Бессонница — это расстройство сна, которое характеризуется его недостаточной продолжительностью, неудовлетворенностью его качеством, невозможностью заснуть или сочетанием этих факторов на протяжении долгого времени. Подобные проблемы возникают у 40-45 процентов людей, а у половины из них приобретают хронический характер. Бессонница остается одним из наиболее распространенных нарушений сна, встречающихся в гериатрической клинике, часто характеризующейся субъективными жалобами на трудности с засыпанием или поддержанием сна или не восстанавливающим сном, вызывающим значительные дневные симптомы, включая трудности с концентрацией внимания и нарушения настроения. Бессонница негативно влияет на работоспособность, настроение и восприятие действительности — это серьезное расстройство, а не временное явление, которое проходит в короткие сроки. Согласно мировой медицинской статистике, более 35% женщин и почти 30% мужчин страдают этим недугом. У детей бессонница диагностируется реже — примерно у каждого четвертого.

Многие пациенты не обращают внимания на заболевание или пытаются справиться с ним самостоятельно. В результате развивается стойкое нарушение сна — хроническая бессонница, которая трудно поддается лечению и вызывает множество проблем со здоровьем. При наличии такого заболевания пациенту стоит обратиться за первичной консультацией.

При целенаправленном скрининге депрессия выявляется у 45–95 % (в среднем – 69 %) больных, обращающихся за медицинской помощью по поводу соматических симптомов. В глобальной структуре времени заболеваний (смерть + инвалидизация) БДР составляют 4,4 % и находятся на четвертом месте среди всех патологий. [6] По американским прогнозам, к 2010-2030 гг. депрессии, рост которых наблюдается в геометрической прогрессии, выйдут на 1-е место в мире по распространенности, обойдя сердечно-сосудистые заболевания. У соматических больных распространенность депрессии достигает 22–33 % и сопоставима с распространенностью артериальной гипертензии или даже превышает ее. При этом только 20% больных ищут медицинскую помощь, причем большинство из них обращаются к терапевтам. [3],[7]

Считается, что по частоте соматизированные депрессии превосходят классические, или “явные” депрессии, депрессивного расстройства в целом — 4 % [10], для биполярных расстройств заболеваемость составила 2 % [9]. Так, обобщающим для группы скрытых депрессий было понятие маскированной депрессии. На основе анализа данных по обращаемости к семейным врачам аффективные расстройства были выявлены у 87% больных. Среди них больные с соматизированными депрессиями составляют от 7 до 31%. Сравнительно более высокие показатели распространенности соматизированных депрессий отмечаются среди больных пограничного профиля и общемедицинской практики – 31%. [3] [4] .

В отличие от препаратов первого поколения современные антидепрессанты обладают селективностью и в этой связи лишены многих побочных свойств, характерных для трициклических антидепрессантов. Селективные антидепрессанты могут рассматриваться как препараты выбора при соматических проявлениях депрессии, а также у пожилых больных. [1] [8].

Препараты группы СИОЗС имеют благоприятный профиль. Так, в исследовании S. Roose и соавт. [3] , изучавших безопасность СИОЗС у больных с бессонницей с сопутствующей депрессией, было показано, что 7-недельная терапия сертралин в дозе 200 мг/сут не вызывала каких-либо кардиальных осложнений, не повышало уровень тревожности.

Цель исследования. Изучить эффективность антидепрессантов и психотерапии при бессоннице.

Материал и методы исследования. Был проведен поиск литературы для обзора эпидемиологии, определения и возрастных изменений сна, а также факторов, способствующих бессоннице в позднем возрасте, и шкал, используемых для оценки бессонницы у пожилых людей. Цель состоит в том, чтобы обобщить последние диагностические рекомендации, а также нефармакологические и фармакологические стратегии лечения бессонницы у пожилых людей. Исследование проводилось в отделении кардиологии ТМА. Обследовано 40 больных с бессонницей в отделении неврологии. Возраст больных варьировало от 50 до 60 ± 5.2 лет. Среди мужчин и женщин.

Больные были разделены на 2 группы: 1-я – основная (20 чел.) с бессонницей получавших базисную терапию антидепрессантами и психотерапией; 2-я – контрольная (20 чел.) с бессонницей получавшие только мелатонин.

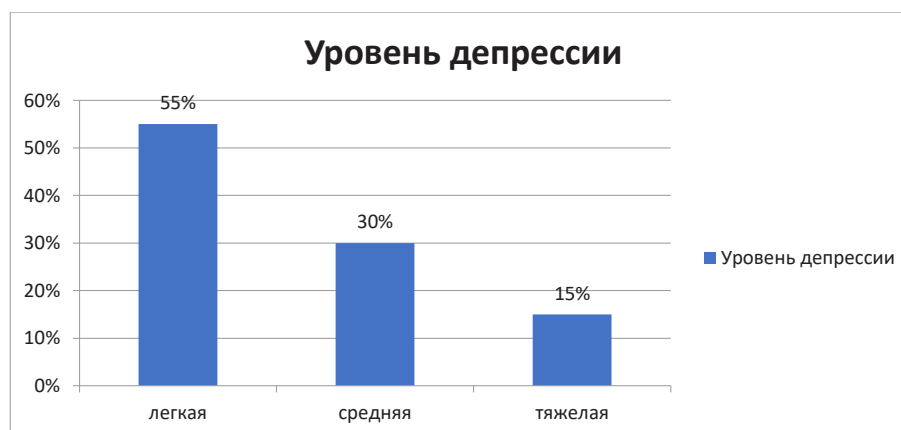
Оценку состояния пациентов проводили в динамике на основании комплекса клинических и психологических методов: 1) объективный осмотр; 2) Оценку депрессию проводили по тесту Цунга.

Базисная терапия включала антидепрессант сертралин назначался по ранее установленной схеме: 1-я неделя по 25 мг утром, 2-я неделя по 50 мг, в течении остальных 2-х недель по 100 мг в сутки.

Основная группа пациентов получали антидепрессанты по схеме. Курс лечения длился 2 месяца. Контрольная группа получала только мелатонин в дозе 2мг в сутки в течении 2 месяцев.

Результаты исследования

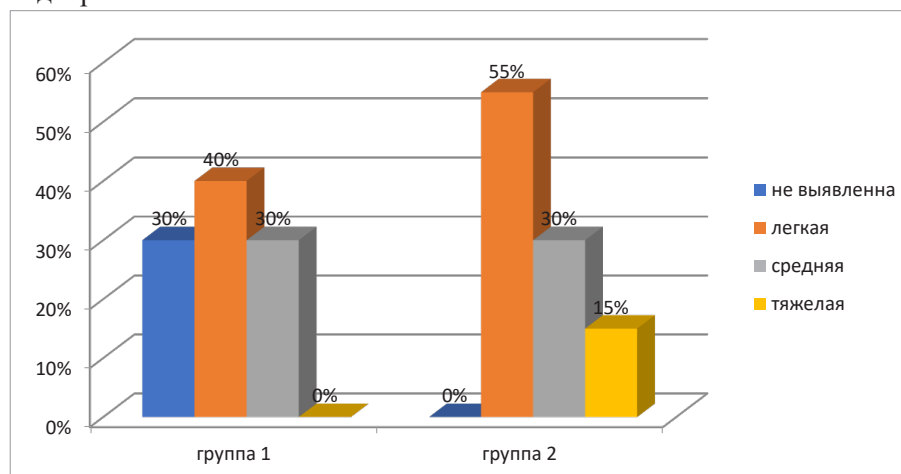
У 40 больных по тесту Цунга были исследованы депрессия в первый день госпитализации в условиях клиники, среди них у 22 больных (55%) было выявлено лёгкая степень – 52-58 (в среднем 55) балла, у 12 больных (30%) средняя степень – 63-69 (66) балла, у 6 больных (15%) тяжёлая степень – 74-80 (77) балла.

Уровень депрессии по тесту Цунга до лечения

* - отличие от исходного показателя достоверно, $p \leq 0,01$

Повторное исследование проводилось через две месяца в амбулаторных условиях. В 1ой группе у 6 больных депрессия не выявлено (30%); у 8 больных (40%) – лёгкая степень расстройств; у 6 больных (30%) – средняя степень расстройств. Во 2ой группе: у 11 больных (55%) выявлено лёгкая степень депрессии; у 6 больных (30%) – средняя степень; у 3 больных (15%) тяжёлая степень депрессии.

Уровень депрессии по тесту Цунга после лечения больных с бессонница получающих базисную терапию в комплексе с антидепрессантами и психотерапией в 1 ой группе и только мелатонин во 2ой гр.

* - отличие от исходного показателя достоверно, $p \leq 0,01$

По результатам видно, что у больных, получавшие комплексную терапию т.е базисную терапию антидепрессант вместе с психотерапией эффективность терапии повышается, улучшается сон, качество жизни пациентов, повышается работоспособность.

Заключение

1. Сочетание депрессии и бессонницы, как правило, относится к числу неблагоприятных факторов, с одной стороны, усложняющих процесс диагностики, терапии и медицинского обслуживания этого контингента в целом, а с другой - негативно влияющих на проявления и даже исход, как психического заболевания, так и соматического. Мы говорим о маскированной депрессии, когда на первый план в клинической картине выступает так называемая симптоматика «фасада» (по сути, факультативная симптоматика, в данном случае бессонница), характерная для других заболеваний. Обязательная для депрессии симптоматика как бы отходит на второй план и выявляется

только при направленном клинико-психопатологическом исследовании. Поэтому в большинстве случаев маскированная депрессия остается не диагностируемой. Это влечет за собой ухудшению качества жизни, причем как больной, так и его лечащий врач оказываются не удовлетворенными результатами лечения. Такая ситуация обусловлена в первую очередь тем, что больные, как правило, не предъявляют собственно депрессивных жалоб, таких, как подавленное настроение и утрата интересов.

2. Правильная диагностика, своевременная оказания психологической помощи повысит эффективность лечения заболеваний.

3. Данное исследование показало, что психотерапия улучшает состояние при бессоннице. Применения психотерапию с антидепрессантами эффективно воздействует на психоэмоциональную состояние больных с бессонницей, к улучшению психического состояния, но и сопровождается положительной динамикой клинического и функционального статуса больных, улучшает качество жизни и возвращает больных к трудовой деятельности, на продления и улучшения качества жизни больных.

4. Исходя из полученных данных, пациентам с бессонницей и бессонницей можно рекомендовать психотерапию и антидепрессанты, в кардиологической практике из антидепрессантов хорошая переносимость препарата сертралин.

Список литературы

1. Бурчинский С.Г. Проблемы фармакотерапии невротических и соматизированных депрессий: критерии выбора антидепрессанта // Здоров'я України. – 2008. – № 6. – С. 15.
2. Г.В. Погосова, доктор медицинских наук
Государственный научно-исследовательский центр профилактической медицины МЗ РФ, Антидепрессанты в кардиологической практике, журнал лечащий врач, Москва.
3. Любан-Плоцца Б., Пельдингер В., Крегер Ф.И др. Психосоматические расстройства в общей медицинской практике. – СПб., 2006. – 287 с.
4. Нерсисян А., Даниелян К., Назаретян Э. Феномен асептического воспаления при Периодической Болезни, новые подходы Современные аспекты реабилитации в медицине, Материалы 2-ой Международной Конференции – Армения, Цахкадзор, 29 сентября-1 октября. 2007.
5. Оганесян Л.А. "О взаимоотношении психической и соматической сфер в клинике внутренних болезней" – Ереван, 2006, с. 266-268.
6. Оганов Р.Г., Ольбинская Л.И., Смулевич А.Б. и др. Депрессии и расстройства депрессивного спектра в общей медицинской практике. Результаты программы КОМПАС // Кардиология. – 2006. – № 1. – С. 48-54.
7. Смулевич А. Б. Депрессии при соматических и психических заболеваниях. М., 2003. 9.
8. Nersisyan A. "By Narek To Psychotherapy "World Psychiatric Association Of Psychiatrists And Neurologists American Medical Association, Mental Health And Public Health. Yerevan, 2004, p. 14.
9. Soldani, Federico (April 2005, «Mania in the Swedish Twin Registry: criterion validity and prevalence», Australian and New Zealand of Psychiatry 39 : 235–43
10. «The Zurich study». EUROPEAN ARCHIVES OF PSYCHIATRY AND CLINICAL NEUROSCIENCE 234 (1): 30-37
11. Morin CM, Benca R. Chronic insomnia. Lancet. 2012;379(9821):1129–1141. [PubMed] [Google Scholar]
12. Shochat T, Lored J, Ancoli-Israel S. Sleep disorders in the elderly. Curr Treat Options Neurol. 2001;3(1):19–36. [PubMed] [Google Scholar]
13. Foley DJ, Monjan AA, Brown SL, Simonsick EM, Wallace RB, Blazer DG. Sleep complaints among elderly persons: an epidemiologic study of three communities. Sleep. 1995;18(6):425–432. [PubMed] [Google Scholar]
14. Crowley K. Sleep and sleep disorders in older adults. Neuropsychol Rev. 2011;21(1):41–53. [PubMed] [Google Scholar]
15. Klink ME, Quan SF, Kaltenborn WT, Lebowitz MD. Risk factors associated with complaints of insomnia in a general adult population. Influence of previous complaints of insomnia. Arch Intern Med. 1992;152(8):1634–1637. [PubMed] [Google Scholar]
16. Ohayon MM. Epidemiology of insomnia: what we know and what we still need to learn. Sleep Med Rev. 2002;6(2):97–111. [PubMed] [Google Scholar]

TURLI NOSITUATIV VAZIYATLARDA UMUMIY QARORLAR QABUL QILISH*Najmiddinova Muxayyoxon Shaxobiddin qizi,**University of Business and Science nodavlat oliy ta'lim muassasasi Pedagogika va psixologiya kafedrasi o'qituvchisi*

Annotatsiya. Shaxsning o'zi bajaradigan yoki foydalanmayotgan ruhiy salomatlik xizmatlari haqidagi tanlovlarni hurmat qilish sifatli qo'llab-quvvatlash belgisidir va ko'pincha ma'naviy sabablarga ko'ra, huquqlar majburiyati va natijalarni yaxshilash uchun amalga oshiriladi. Shunga qaramay, ruhiy salomatlik xizmatlari to'g'risida qaror qabul qiladigan odamlarga ma'lumot va yordam berish murakkab jarayon bo'lishi mumkin va unga turli yo'llar bilan yondashish mumkin. Bu maqsadda ikkita asosiy yondashuv «birgalikda qaror qabul qilish» va «qo'llab-quvvatlanadigan qarorlar qabul qilish» dir. Ushbu maqola ushbu yondashuvlarning har birini ko'rib chiqadi, o'xshashlik va farqli tomonlarini muhokama qiladi va ikkalasi bir-birini qanday to'ldirishi mumkinligini ko'rib chiqadi. Har bir yondashuv qo'shishi mumkin bo'lgan hissani o'rganib, biz ushbu yondashuvlarning kelajakda qo'llanilishi qarorlarning kengroq kontekstini, shu jumladan doimiy qaror qabul qilishni qo'llab-quvvatlashni qanday hisobga olishini taklif qilish orqali xulosa qilamiz; qaror qabul qilish sodir bo'ladigan xizmatlarning ko'pligi; va faol ishtirok etishni rag'batlantirish uchun zarur bo'lgan qo'llab-quvvatlovchi amaliyotlarning xilma-xilligi.

Kalit so'zlar: qaror qabul qilish, turli vaziyatlar, yondashuvlar, maqsadlar, kelajakdagi muammolarni oldindan ko'ra olish

ПРИНЯТИЕ ОБЩИХ РЕШЕНИЙ В РАЗЛИЧНЫХ НОСИТУАТИВНЫХ СИТУАЦИЯХ*Наджмиддинова Мухайёхан Шахобиддин кизи,**Университет бизнеса и науки НУЗ Преподаватель кафедры педагогики и психологии*

Аннотация. Уважение выбора человека в отношении услуг психического здоровья, которыми он пользуется или не пользуется, является признаком качественной поддержки и часто делается по моральным соображениям, для обеспечения соблюдения прав и улучшения результатов. Однако предоставление информации и поддержки людям, принимающим решения об услугах по охране психического здоровья, может быть сложным процессом, и к нему можно подходить разными способами. Двумя основными подходами к этой цели являются «совместное принятие решений» и «поддерживаемое принятие решений». В этой статье рассматривается каждый из этих подходов, обсуждаются их сходства и различия, а также рассматривается, как они могут дополнять друг друга. Исследуя вклад, который может внести каждый подход, мы в заключение предлагаем, как будущие применения этих подходов могут учитывать более широкий контекст решений, включая непрерывную поддержку принятия решений; количество сервисов, где происходит принятие решений; и разнообразие вспомогательных практик, необходимых для поощрения активного участия.

Ключевые слова: принятие решений, различные ситуации, подходы, цели, предвидение будущих проблем.

GENERAL DECISION-MAKING IN DIFFERENT NOSITUATIVE SITUATIONS*Najmiddinova Mukhayokhan Shakhobiddin kizi,**University of Business and Science is a non-state higher education institution Teacher of the Department of Pedagogy and Psychology*

Abstract. Respecting a person's choices about the mental health services they do or do not use is a hallmark of quality support and is often done for moral reasons, to enforce rights and to improve outcomes. However, providing information and support to people making decisions about mental health services can be a complex process and can be approached in many ways. Two main approaches to this end are "shared decision-making" and «supported decision-making». This article examines each of these approaches, discusses their similarities and differences, and considers how the two can complement each other. Exploring the contribution that each approach can make, we conclude by suggesting how future applications of these approaches can take into account the wider context of decisions, including continuous decision support; the number of services where decision-making takes place; and the variety of supportive practices needed to encourage active participation.

Key words: decision-making, different situations, approaches, goals, foreseeing future problems

Kirish. So'nggi o'n yilliklarda tanlovlarni hurmat qilish siyosati, odatda, ba'zi istisnolardan tashqari,

ulardan foydalanadigan odamlarning xohish-irodasi va afzalliklariga ko‘proq ustunlik beradi. Mohiyatan, qarorlar kasbiy faoliyatning barcha sohalariga, funksiyalariga aloqador sanalib, uning sifatiga sezilarli ta‘sir etuvchi muhim omillar masalasida ko‘plab zamonaviy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Qarorlar asosan, faoliyat sikli davomida qabul qilinib, u shaxsga tegishli fikrlash uslubi va zaruriy vaziyatlarga nisbatan munosabat bildirish holatidanamoyon bo‘ladi. Psixologik yondoshuvlarga muvofiq, qaror qabul qilish bir tomondan kognitiv, tartibga soluvchi, kommunikativ xarakterga ega bo‘lsa, ikkinchi tomondan esa, shaxsning bior sohadagi keyingi harakatlari uchun asos bo‘luvchi ijtimoiy-psixologik hodisa sanaladi. P.V.Terelyanskiyning aytishicha, qaror qabul qilish hodisasi - bu turli sharoitlarda qarorlarni ishlab chiqish va ularni amalga oshirishning uzluksiz tizimidir. Ya‘ni, biror dolzarb muammoni hal qilish bo‘yicha, ko‘plab harakatlar yo‘nalishlaridan birini tanlash jarayoni hisoblanadi 1. Boshqaruv qarorlarining muhim ijtimoiy-psixologik xususiyati shundaki, ular favqulodda holat yuzaga kelganda, tizimning haqiqiy holati va kutilayotgan yangi holat o‘rtasidagi farqlarni baholashga keng imkon beradi. Bu so‘nggi 30 yil ichida «tiklanishga yo‘naltirilgan» amaliyotning o‘shida yaqqol ko‘rinib turibdi, bu yordamga muhtoj odamlarning o‘zlari uchun qaror qabul qilish huquqini ta‘kidlaydi. Biroq, nazariy asoslar va siyosat darajasida qo‘llab-quvvatlash mavjudligiga qaramay, bu qarashlar amalda qay darajada amalga oshirilayotgani unchalik aniq emas. Aytish joizki, xizmatlar hali ham tanlovlarini hurmat qilish modeliga tayanadi, bunda hukmron qaror qabul qiluvchi sifatida joylashadi. Bundan tashqari, ruhiy zo‘ravonlik aralashuvining kuchayishining ba‘zi bezovta qiluvchi belgilari mavjud.

Ba‘zi yuqori daromadli mamlakatlarda, so‘nggi o‘n yilliklarda siyosatchilar, xizmat ko‘rsatuvchi foydalanuvchilar, xizmat ko‘rsatuvchi provayderlar va boshqalar o‘rtasida iste‘molchilarning o‘z g‘amxo‘rligi bo‘yicha qarorlar qabul qilishni rag‘batlantirishga qiziqish ortib borayotganini aytish o‘rinli ko‘rinadi. Ushbu siljish uchun bir nechta omillar mavjud, jumladan: odamlarni o‘z qarorlarini qabul qilishga jalb qilish axloqiy majburiyat ekanligiga ishonish; inson huquqlariga hurmatni oshirish va ruhiy salomatlik muammosi bo‘lgan odamlarning teng imkoniyatlarini oshirish natijalarni yaxshilaydi. Iste‘molchilarning qarorlarini qabul qilishni rag‘batlantirishning ikkita mashhur yondashuvi “birgalikda qaror qabul qilish” va “qo‘llab-quvvatlanadigan qarorlar qabul qilish” dir.

V.V.Redkoga ko‘ra, inson tomonidan qabul qilingan turli qarorlar quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- Yo‘naltiruvchi ya‘ni, tashkiliy qarorlar faoliyatning maqsad va vazifalarini belgilaydi;
- Tashkil etuvchi va muvofiqlashtiruvchi, qarorlar ishtirokchilarning o‘zaro munosabatlari tartibini belgilaydi;
- Ta‘minlovchi, ya‘ni qarorlarda ularni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan resurslarning turlari va miqdori ko‘rsatiladi.

– Rag‘batlantiruvchi, ya‘ni qarorlar ishtirokchilarni qanday mukofotlashni belgilovchi hodisa.

“Birgalikda qaror qabul qilish” deganda, qarorlar qabul qilishda hamkorlikda qaror qabul qilish jarayonida ishtirok etish uchun o‘rganishi mumkin bo‘lgan ko‘nikma va amaliyotlar to‘plami tushuniladi, garchi aniq ta‘riflar muhokama qilinsa ham, jarayon turli kontekstlarda va turli qarorlar uchun turlicha qo‘llanilishi mumkin. Birgalikda qaror qabul qilish ko‘plab sohalarida keng qo‘llaniladi.

«Qo‘llab-quvvatlanadigan qarorlar qabul qilish» - bu faoliyat natijasida paydo bo‘lgan g‘oya. Bu shunchaki qo‘llab-quvvatlash bilan qabul qilingan qarorlarga, xususan, qonuniy tan olingan qarorlarga ishora qiladi. Bir so‘z bilan aytganda, qo‘llab-quvvatlangan qarorlar qo‘llab-quvvatlash huquqiga ega va hayotlari bo‘yicha tanlovlarni amalga oshirish degan g‘oyani ilgari suradi. Qo‘llab-quvvatlanadigan qarorlarni qabul qilish hokimiyat, stigma, kamsitish va inson huquqlari masalalari, xususan, ilgari surilgan konsensual bo‘lmagan psixiatrik aralashuvni qo‘llash muammolari bilan bog‘liq ko‘rinadi. Biroq, kontsepsiya ruhiy salomatlik bo‘yicha qarorlardan tashqari tanlovlarga taalluqlidir va uy-joy, moliya, munosabatlar va boshqalar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shunga qaramay, qo‘llab-quvvatlanadigan qarorlar qabul qilish g‘oyasi ruhiy salomatlik kontekstida tobora ko‘proq qo‘llanilmoqda, buning uchun amaliy ilovalar shaxsiy advokatlik xizmatlarini, oldindan ko‘rsatmalarni va tayinlangan vakillik sxemalarini o‘z ichiga oladi. Biz ushbu maqola davomida ushbu atama bilan bog‘liq bo‘lgan g‘oyalar va amaliyotlar doirasini tavsiflash uchun qo‘llab-quvvatlanadigan qaror qabul qilishning «yondashuvi» atamasidan foydalanamiz.

Ko‘p holatlarda, qarorlar ma‘lum darajada xavf hissi bilan qabul qilinadi. Shu bois, tavakkal qilish ko‘nikmasi pastroq bo‘lgan shaxslarda, qarorlarni qabul qilish istagi uzoqroq kechadi hamda unga ketadigan vaqt ham shunga munosib ravishda bo‘ladi. Bundan tashqari, sohaga tegishli qarorlarni qabul qilishda, tajribali shaxslar qo‘shimcha ma‘lumotlar to‘plash, kutilayotgan vaziyatlarni muhokama qilish, qarorlarni tanlash va ularni o‘z tajribasida ularni sinab ko‘rish kabi harakatlarni amalga oshiradi. Biroq, ayrim kishilar qarorlarini qabul qilishda ayrim xatoliklarga yo‘l qo‘yadilar.

A.I.Orlov o‘zining “Boshqaruv qarorlarini qayta ishlash usullari va nazariyasi” monografiyasida, turli shaxslar tomonidan qaror qabul qilishda, yo‘l quyiladigan xatoliklar sababini quyidagilar bilan

tavsiflaydi:

- Qaror tayyorlashda vaqtning cheklanganligi;
- Vazifaga oid ma'lumotning yetishmasligi;
- Muammoni aniqlashda tajribaning yetarli emasligi va hokazo.

Aytish joizki, qarorlarni qabul qilish nafaqat oldindan tayyorgarlikka balki, rahbar shaxsining bilim va ko'nikmalari, shaxsiy tajribasi, boshqaruv sohaga bo'lgan kompetensiyalariga ham uzviy bog'liqdir. Ana shundagina, qabul qilingan har qanday qarorlar o'z kuchiga ega bo'ladi va boshqaruv samaradorligiga keng ta'sir etadi.

Birgalikda va qo'llab-quvvatlanadigan qarorlar qabul qilish alohida-alohida, lekin parallel ravishda rivojlandi, ular o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarga nisbatan kam e'tibor berildi. Bizning maqolamiz umumiy va qo'llab-quvvatlanadigan qarorlar qabul qilishning belgilovchi xususiyatlarini tasvirlashga qaratilgan. Biz ikkalasi o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni muhokama qilamiz va iste'molchilarning o'z taqdirini o'zi belgilash strategiyasi sifatida bir-birini to'ldirishi mumkin bo'lgan fikrlarni ko'rib chiqamiz.

Birgalikda qaror qabul qilish. Birgalikda qaror qabul qilish imkoniyatini oshirish uchun jarayon sifatida mashhur bo'ldi. Ushbu jarayon qanday ko'rinishi va o'z ichiga olishi mumkinligini tavsiflovchi bir qator modellar mavjud, ammo keng ma'noda tarafdorlar qaror eng tegishli dalillar va iste'molchining shaxsiy imtiyozlari va qadriyatlari bilan ma'lum qilinganda optimal qaror qabul qilish sodir bo'ladi, deb ta'kidlaydilar. Edvards va Elvin ma'lumotlariga ko'ra, haqiqiy qarorni kim qabul qiladi degan savol qaror qabul qilish jarayonlarida ishtirok etayotgan ikkala tomonning harakatlaridan kamroq ahamiyatga ega. Bu jarayonlar qaror qabul qilish zarurati va hamkorlikning afzalliklari haqida dastlabki muhokamani o'z ichiga oladi; tegishli variantlar, shu jumladan potentsial zararlari va foydalar to'g'risida dalillar, shuningdek, ushbu natijalar bo'yicha shaxsiy imtiyozlar va qadriyatlarni muhokama qilish va takroriy muhokama qilish; va ushbu umumiy ma'lumotni qaror yoki tanlovga integratsiya qilish. Qaror qabul qilish vositalari potentsial foydalari va zararlari ehtimoli haqida dalillarga asoslangan ma'lumotlarni uzatuvchi vositalardir. Shuningdek, ular foydalanuvchilarni ushbu potentsial natijalarga nisbatan o'zlarining shaxsiy qadriyatlari va afzalliklarini hisobga olishga taklif qilishadi va bunda umumiy qaror qabul qilishni osonlashtirish uchun mo'ljallangan.

XULOSA

Qaror qabul qilish jarayoni va boshqaruv qarorlarining o'ziga xosliklari masalasi, rus psixologiyasida boshqaruv psixologiyasi fani yutuqlari bilan keng tadqiq etilgan. Shu bois, bunday holatlar biz uchun, o'rganilayotgan muammo yuzasidan eng ilg'or yondoshuv va konsepsiyalarni ajratib olishga keng imkon berdi. Mamlakatimiz olimlari ham bu borada o'ziga xos maktablar yaratgan bo'lib, unda asosiy masala rahbar shaxs va uning boshqaruvdagi imkoniyatlari, rahbar shaxsining kabi, shaxslilik sifatleri, zamonaviy rahbar imijini shakllantirish, boshqaruv faoliyatining akmeologik jihatlari kabilarga ko'proq qaratilgan. Bundan tashqari, qaror qabul qilish jarayonida shaxsning irodaviy sifatleri, hissiy sohasi, ijtimoiy intellekti, kasbiy motivatsiya darajasi, shaxsning innovatsion yetakchiligi kabi psixologik unsurlarning roli ham batafsil yoritilgan. Yuqorida amalga oshirilgan nazariy ma'lumotlarning tahlilidan kelib chiqib, mazkur bob yuzasidan quyidagi xulosalarga kelishimiz mumkin.

- Qaror qabul qilish – bu nafaqat biror bir ahamiyatga molik maqsadni amalga oshirish balki, taqdirni belgilash, natijani kutish, yangi imkoniyatlarni rejalashtirish yoki uni amalga oshirishni nazorat qilishdir;
- Qarorlar qabul qilish jarayoni – qator ijtimoiy fanlarning o'rganish ob'ekti sanalib, unda ijtimoiy-psixologik, iqtisodiy, falsafiy, soitsiologik, pedagogik bilimlarning integratsiyasi yuz beradi;
- Qaror qabul qilish – ijtimoiy hodisa, kognitiv faoliyat natijasi, inson funksional faoliyatining mahsuli, samarali boshqaruv faoliyati uchun xos bo'lgan metakognitiv jarayon. Metakognitiv jarayon - oddiy vazifalar yoki vaziyatlar uchun emas, birgalikdagi ham hamkorlikdagi harakatlar uchun javobgardir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Ajzen I. The social psychology of decision making // Social psychology: Handbook of basic principles. – 1996. – C. 297 - 325.

Alison L., Thompson L. Military maximizers: examining the effect individual differences in maximization on military decision-making // Personality and Individual Differences. – 2020. – T. 163. – C.110.

Bandura A. Self-efficacy. The exercise of control / A. Bandura. – New York: Freeman and Co., 1997. – 604 p.

Beach L.R., Connolly T. The psychology of decision making: People in organizations. – Sage Publications, 2005. – 131 p.

Britt T. W. Military Life: Military performance. – ABC-CLIO, 2006. – T. 1. – 248 p.

Chase V. M. Visions of rationality / V. M. Chase, R. Hertwig, G. Gigerenzer // Trends in Cognitive Sciences, 1998, V. 2, № 6. PP. – 206 - 214.

OTA-ONA QARAMOG'ISIZ QOLGAN O'SMIRLARDA JINSIY IDENTIFIKATSIYANING NOMOYON BO'LIH XUSUSIYATLARI

Niyazova Nilufar Farhadovna
UrDu mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya: Maqolada ota - ona qaramog'isiz qolgan o'smirlar jinsiy identifikatsiyasini fenomenologik yondoshuv orqali tushunish asos qilib olinadi. Jinsiy identifikatsiya shakllanishidagi birlamchi va ikkilamchi jinsiy sotsializatsiya davrlari belgilab o'tiladi va ayniqsa ikkilamchi davridagi shaxs ichki dunyosida bo'lib o'tadigan o'zgarishlar, xususan, desotsializatsiya jarayonlariga e'tibor qaratiladi. Maqolada, shuningdek, o'zbek milliy mentaliteti va etnomuhitiga xos xususiyatlar ham shaxs jinsiy identifikatsiyasi nuqtai nazaridan tahlil etiladi. Bundan tashqari maqolada bugungi zamonaviy oilalarda gender tenglikni namoyon bo'lishida ta'limiy jarayonlarning o'rni ijtimoiy jarayonlarning o'ziga xos ta'siri asoslangan. Jamiyatning rivojlanishida erkaklar va ayollarning rolini birdek oshirish lozimligi ta'kidlangan. Bir qator adabiyotlar tahlili yoritilgan.

Kalit so'zlar: jinsiy identifikatsiya, jinsiy ustanovka, desotsializatsiya, fenomen, muhit, shaxs, milliy mentalitet, hududiy va milliy psixologiya, oila, ota-ona, o'zaro munosabatlar.

ОСОБЕННОСТИ НЕЯСНОЙ ГЕНДЕРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ У ПОДРОСТКОВ, БЕЗ РОДИТЕЛЬСКОЙ ПОМОЩИ

Аннотация: В основу статьи положен феноменологический подход к пониманию сексуальной идентичности подростков, оставшихся без попечения родителей. Определены периоды первичной и вторичной половой социализации в формировании половой идентификации, обращено внимание на изменения, происходящие во внутреннем мире личности в течение вторичного периода, в частности, на процессы десоциализации. В статье также анализируются особенности национального менталитета и этносреды узбеков с точки зрения гендерной идентичности. Кроме того, роль образовательных процессов в проявлении гендерного равенства в современных семьях основана на специфическом влиянии социальных процессов. Подчеркивалось, что роль мужчин и женщин должна в равной степени повышаться в развитии общества. Приведен анализ ряда литературных источников.

Ключевые слова: сексуальная идентификация, половая установка, десоциализация, явление, среда, личность, национальный менталитет, региональная и национальная психология, семья, родители, взаимоотношения.

CHARACTERISTICS OF UNCLEAR GENDER IDENTITY IN ADOLESCENTS WITHOUT PARENTAL CARE

Abstract: The article is based on a phenomenological approach to understanding the sexual identity of adolescents without parental care. The periods of primary and secondary sexual socialization in the formation of sexual identification are determined, and attention is paid to the changes that take place in the inner world of a person during the secondary period, in particular, to the processes of desocialization. The article also analyzes the characteristics of the Uzbek national mentality and ethno-environment from the point of view of gender identity. In addition, the role of educational processes in the manifestation of gender equality in today's modern families is based on the specific influence of social processes. It was emphasized that the role of men and women should be equally increased in the development of the society. An analysis of a number of literatures is covered.

Key words: sexual identification, sexual establishment, desocialization, phenomenon, environment, person, national mentality, regional and national psychology, family, parents, mutual relations.

KIRISH. Inson, ulg'ayishi davomida, tashqi olamni o'rganishi bilan birga o'z-o'zini anglashi ham muqarrar jarayon bo'lib, bu orqali shaxs o'zini borliq bilan muvofiqlashtiradi va ichki dunyosini ijtimoiy talablar bilan uyg'unlashtirib boradi. Bunday uyg'unlashuv shaxs shakllanishining asosiy sharti bo'lib, ushbu jarayon shaxsning o'zligini anglashining, ya'ni identifikatsiyaning turli jihatlarini o'z ichiga oladi.

Bunday jihatlar ichida eng ahamiyatlilaridan biri - jinsiy identifikatsiyadir. Darhaqiqat, insonning jinsi uning o'zgalar tasavvuridagi yagona o'zgaras xususiyatlaridan biridir. Biz o'zganing ko'z va soch rangini unutishimiz mumkin, uning qiyofasidagi ko'pgina belgilarni xotiramizda tiklay olmasligimiz mumkin. Lekin uning jinsini hech qachon unutmaymiz. Agar insonning turli xususiyatlarini alohida talqin etsak, uning jinsiy tasnifi eng ahamiyatli jihat ekanligi ayon bo'ladi. O'zbekistonda bugungi kun zamonaviy ta'limining gender tengligiga erishishda o'ziga xos roli mavjud bo'lib ta'lim jarayonini yanada takomillashtirish bilan bog'liq bir qator dasturlar, qonun hujjatlari, jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentning xotin-qizlar huquqlarini ta'minlash, xususan, gender tengligi va ayollarni zo'ravonlik va zulmdan himoya qilish, ayollar tadbirkorligini rivojlantirish maqomini kuchaytirish to'g'risidagi farmon va qarorlari qabul qilinib, gender tengligi bo'yicha milliy strategiyani qabul qilish rejasi ham mavjudligi ta'kidlangan. Ma'lumki, 1948 yilda BMT Bosh assambleyasi tomonidan qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasida va ayollarning tengligi alohida e'tirof etilgan bo'lib, Deklaratsiyaning 1-moddasida "Hamma odamlar o'z qadr-qimmatini hamda huquqlarida erkin va teng bo'lib tug'iladilar. Ularga aql va vijdon ato qilingan, binobarin bir-birlariga nisbatan birodarlik ruhida munosabatda bo'lishlari kerak", deya ta'rif berilgan. BMT tomonidan 1966 yilda qabul qilingan yana bir xalqaro hujjat – Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktning 3-moddasida ta'kidlanishicha, "Mazkur paktida ishtirok etuvchi davlatlar erkaklar va ayollar uchun ushbu Paktida ko'rib chiqilgan barcha fuqarolik va siyosiy huquqlardan bir xilda foydalanishini ta'minlash majburiyatini oladi". Shu o'rinda asrlar davomida sayqal topib kelayotgan milliy qadriyatlarni to'g'ri anglab yetmaslik, ijtimoiy, umuminsoniy qoidalarini erkaklar tomonidan shaxsiy tarkibda buzib talqin qilinishi, tushunilishi, er-xotin xissiy-intim munosabatlarida ayollar rolini to'laqonli bajarilmasligi, stereotiplar ta'sirida ayollarning tabiatiga nomuvofiq xatti-harakatlari gender tengsizlikka, kamsitilishga sabab bo'lib qolmoqda. Mavzuning dolzarbligi xotin-qizlar huquqlarini ta'minlash, ijtimoiy faolligini oshirish, xususan, gender tengligi va ayollarni zo'ravonlik va zulmdan himoya qilish, ijtimoiy-psixologik muammolarini aniqlash, zarur amaliy tavsiyalar ishlab chiqish tadqiqot ishimizning dolzarbligini yanada oshiradi va uni empirik o'rganish lozimligini taqozo etadi.

MAVZU BO'YICHA ILMIY IZLANISHLARNING QISQACHA TAHLILI

Jinsiy rol - bu u yoki bu jinsga mansublikni anglatuvchi talablar tizimi bo'lib, individning bu talablarga mos kelish darajasiga qarab u erkak yoki ayol sifatida qanchalik shakllanganligiga baho beriladi. Jinsiy moslik bu - insonning o'zini u yoki bu jinsga mansub, deb qarashi va bu jinsga oid xatti-harakatlarni amalga oshirishi jarayonlarining birligidir. Jinsiy rol va jinsiy o'zlikni anglash o'zaro bog'liq iboralar bo'lib, hatto o'zaro uyg'unlashuvchi holatlar hamdir. Jinsiy rol shakllanishidagi asosiy omillardan biri - jamiyatdagi mavjud gender stereotiplaridir. Gender stereotiplari deganda jamiyat fuqarolari ongidagi erkak va ayollarga xos tasavvurlar tizimi tushuniladi. Jinsiy identifikatsiya asosida shakllangan ijtimoiy ustanovkalar yotadi va bu ustanovkalar insonning nafaqat tashqi muhit bilan balki o'z-o'ziga bo'lgan munosabatini ham belgilaydi. Shu ma'noda milliy muhit xususiyatlari har qanday jinsiy ustanovkalar shakllanishidagi asosiy omillardan biri bo'lib hisoblanadi. O'zbekiston xududi va mahalliy xalq milliy xususiyatlari tahliliga murojaat etarkanmiz, jinsiy ustanovkalar shakllanishidagi o'zbek millati vakillariga xos etnopsixologik jihatlar o'ziga e'tiborni tortadi.

Xalqaro hujjatlarni ratifikatsiya qilgan mustaqil davlatimiz xalqaro huquqning umume'tirof etilgan talablaridan kelib chiqib o'z milliy qonunchiligida ayollar va erkaklar tengligi masalasiga jiddiy ahamiyat berib kelmoqda. Ammo, milliy qonunchiligimizda yoritilgan ayollar va erkaklar tengligini qonuniy kafolatlari ishlab chiqilganligiga qaramasdan oilaviy nizolarning aksariyat sabablari erkaklar tomonidan ayol huquqlarini ayrim holatlarda poymol qilinishi, ko'p holatlarda ayollar huquqlarini tan olinmasligi sababli ziddiyatlarni kelib chiqayotganligi, fikrimizcha muammoning etnopsixologik jihatlarini xam o'rganish zarurligini ko'rsatadi va o'zbek oilalarida erkaklar tomonidan xotin-qizlarning huquq hamda imkoniyatlariga nima uchun va qanday sababga ko'ra yetarlicha ahamiyat berilmayotganligini milliy yoki psixologik jihatlar mavjudmikan, degan savolni vujudga keltiradi. Yangilanayotgan O'zbekistonda gender tenglikni namoyon bo'lishida milliy-etnik qadriyatlarning o'ziga xos ta'siri mavjud. Bu kabi o'ziga xoslik er-xotinlarning o'zaro munosabatlari va muloqot jarayoniga, gender tenglikni namoyon bo'lishiga xam ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa oilaning katta vakillari oldida yosh er-xotinlarning bir-birlariga nisbatan his etilayotgan tuyg'ulari, mehrning ko'rinishlari, shakllarini namoyon etilmasligi, bu borada "uyat", "ayblov" kabi bir qator stereotiplarning mavjudligi ham er-xotinlarning shaxslararo munosabatlarida psixologik uyg'unlikni buzilishiga olib keladi. Jumladan ular organizmidagi neyroassotsiativ bog'lanishlardagi

nomoslik; immun tizimdagi uyg'unlikni rivojlanmaganligi; odatlaridagi nomutanosiblik; o'z o'rnida "psixosotsional", "aqliy-intellektual", "biokimyoviy", "intim-jinsiy hayot" va organizmning "biologik hayot kechirish" qonuniyatlarini buzilishiga olib kelishi kuzatilgan. Er-xotinning yagona va hamjihat organizm sifatida uyg'unlashib borishi esa oilaning har jihatdan barqarorligini ta'minlaydi. Passivlik, qaramlik, emotsionallik, intuitivlik, irratsionallik, empatiya kabi xususiyatlar an'anaviy ravishda ayollik fazilatlari deb baholangan. Ayolning umumiy gender roli "ona", "xotin", "uy bekasi", "oila o'chog'i, qo'riqchisi" rollarining mazmunini ifodalab bundan keyingina "ishchi", "professional shaxs", mutaxassis bo'lishi mumkinligi qayd etilgan. Erkaklarning an'anaviy gender roliga xos bo'lgan xususiyatlar "ta'minlovchi", "himoyachi", "professional shaxs", "oila boshlig'i" deb baholanib, shundan keyingina "er", "ota" rollarini o'z ichiga olishi ta'kidlangan. Mavzu doirasidagi adabiyotlar tahlili natijasida an'anaviy qarashlarda hukmronlik, ijtimoiy faollik, tajovuzkorlik, ratsionalizm, mantiqiy fikrlash erkaklarga xos xususiyatlar deb baholanishi shakllangan stereotiplarni mavjudligini ko'rsatadi. Maqolaning ilmiy yangiligi shundan iboratki, olimlarimiz tomonidan o'zbek oilasi misolida gender stereotiplarining erkak va ayollarning o'zaro munosabatlariga ta'siri, gender xulq-atvor, gender rollarni shakllanishiga ta'sir etuvchi milliy qadriyatlarining roli, yetarli o'rganilmagan. Tadqiqotning maqsadi o'zbek oilalarida er-xotin gender tengligiga erishishda hissiy-psixologik, ijtimoiy-iqtisodiy, milliy-etnik qadriyatlar va psixofiziologik omillarni rolini aniqlash, gender tenglikni ta'minlanishiga xizmat qiluvchi amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotning obyekti sifatida jamiyatimizdagi turli-tuman oilalar tanlandi. Tadqiqotda tizimlilik, qiyosiy-mantiqiy, matematik statistik, psixologik tahlildan foydalanildi. Tadqiqotning empirik manbaini test, anketa so'rovnomalari natijalari tashkil etdi.

NATIJALAR

Tadqiqot ishimizda Kustova O.L. savolnomasi asosida erkaklar va ayollarni tavsiflovchi genderga xos bo'lgan - talablar, andozalar, me'yorlar, xususiyatlar, gender stereotiplari shaxsiy semantik farqlari (ShSF) o'rganildi. "Hayotiy-me'yoriy", "ideal-ramziy" ma'noda erkak va ayollarda mavjud bo'lgan gender stereotiplari aniqlandi, erkaklik va ayollik xulq-atvor modellari jinslar tabiatiga xos jihatlari bilan taqqoslanildi. Jumladan, "shaxsiy" sifatlarni tavsiflovchi va xususiyatlarni aniqlovchi bipolyar tasdiqlar bilan tuzilgan, kommunikativ ta'sirni idrok etish jarayonida "Ayol obrazi"ni shakllantirish nazarda tutilgan, chunki oilada ayol psixoterapevtlik vazifasini o'taydi va gender tan olinishida feminlik xususiyatlarini shakllanganligi ham muhim omil sanaladi. Shuningdek, olib borilgan tadqiqot ishlarimizda tekshiriluvchilar shaxsiy semantik farqlash va psixosemantik eksperiment usulidan foydalanildi. Tadqiqot natijalarini tahlil qilishda bir qator omillar aniqlab olindi:

- umumiy jozibadorlik omili;
- shaxsning mustaqilligi omili;
- hissiylik-emotsionallik omili;
- ijtimoiy maqomi;
- bog'liqlik-tobellik-qaramlik omili;
- hamdardlik ko'rsatish-empatiya omili;
- feminlik omili;
- erkaklik omili;
- androgenlik omili.

Gender sifat va xususiyatlarini tavsiflovchi tasdiqlar asosida erkak va ayollar "Hayotiy-me'yoriy", "ideal-ramziy" holatda o'zlari va turmush o'rtog'ini baholash natijalari foiz hisobi 1-jadvalda aks ettirildi.

1-jadval. Erkak va ayollar "Hayotiy-me'yoriy", "Ideal-ramziy" holatda o'zlari va turmush o'rtog'ini baholash natijalari (foiz)\

1-jadval. Erkak va ayollar “Hayotiy-me'yoriy”, “Ideal-ramziy” holatda o'zlari va turmush o'rtog'ini baholash natijalari (foiz)\

№	Tasdiqlar	Gender tafovut	Namunali oila				Nizoli oila			
			Ayolning bahosi		Erkakning bahosi		Ayolning bahosi		Erkakning bahosi	
			aqiqiy baho	ideal-dagi baho	aqiqiy baho	ideal-dagi baho	aqiqiy baho	ideal-dagi baho	aqiqiy baho	ideal-dagi baho
1.	Jozibadorlik	ayol	69	97	68	89	54	90	42	85
		erkak	67	80	81	90	43	87	62	80
2.	Shaxsning kuchi omili	ayol	72	96	67	72	68	89	78	65
		erkak	70	98	87	98	86	92	74	98
3.	Hissiy omil	ayol	67	97	65	87	56	89	66	98
		erkak	73	58	56	80	65	88	63	96
4.	Ijtimoiy hxolat	ayol	66	99	78	80	34	83	54	77
		erkak	65	92	89	98	44	92	43	84
5.	Qaramlik omili	ayol	67	25	78	97	56	50	78	60
		erkak	65	45	65	34	78	43	68	28
6.	Empatiya omili	ayol	66	98	70	96	58	87	45	87
		erkak	62	90	65	87	32	78	56	88
7.	Feminlik omili	ayol	72	89	70	96	45	92	53	88
		erkak	69	45	76	88	78	51	58	62
8.	Erkaklik omili	ayol	74	34	56	60	89	56	78	48
		erkak	68	90	87	98	54	94	75	92
9.	Androgenlik omili	ayol	87	98	68	97	58	89	56	97
		erkak	75	87	66	89	47	82	46	76

Jozibadorlik omili ayollik (an'anaviy ravishda ayol fazilatlari, erkaklik (an'anaviy ravishda erkak fazilatlari, androginiya gender-neytral sifatlar o'rganildi. Emotsionallik, qaramlik, empatiya, ayollik omillari ayolga nisbatan an'anaviy qarashlarni aks ettirib, namunali oilada 70-80 foiz, yuqori ko'rsatkichlar an'anaviy baholanishini ko'rsatdi, ideal bahosi bu ko'rsatkichlar bo'yicha 80-98 foizni tashkil etdi. Erkaklik omillari uchun yuqori qadriyatlar bu erkaklarning ham jins, ham shaxs sifatida mavqeini balandligi, kuchi, ijtimoiy mavqei, zamonaviyligi, o'rganilayotgan obrazlariga nisbatan an'anaviy nuqtai nazardan dalolat berishi tasdiqlandi har ikki oilada ham erkaklar bahosida yuqori natijalarni – 80-98 foiz oraliq natijalarini berdi. Ammo nizoli oila ayollari tasdig'ida – empatiya 32 foiz, erkaklik 54 foiz baholanib, erkaklarda bu sifatlarni hayotiy me'yorlarda kam shakllanganligini tasdiqlashgan. Jumladan, nizoli oila erkaklar tomonidan ayollarga xos sifatlari kam shakllanganligini tasdiqlashdi. Bu o'z navbatida gender tenglik muammolarini hal etilmasligiga sabab bo'luvchi omil hisoblanadi O'zbek oilalarida er-xotinlarni gender tengligi masalasi biroz tortishuvli va bu psixogenetik, psixofiziologik, psixofiziologik, ijtimoiy-psixologik, milliy-etnik omillarni mavjudligi bilan izohlanadi. Hissiy-psixologik uyg'unlik rivojlangan er-xotinlar histuyg'ularida bir-birlarini sevimli inson sifatida, o'zaro ideallashgan holda idrok etish, chiroyli, aqlli, ijobiy xislatli va o'ziga xos sifatlari idrok etilishi aniqlandi. O'zaro altruizm ifodalanib, er-xotinlarda yoqimlilik tuyg'ulari ustun bo'lishi kuzatildi. Erkaklar idrokida ayoli bilan hamkorlik, hamjihatlikni o'rnatish ko'nikmasi past darajada bo'lib, ko'p xollarda ustunlik va dominantlikni yoqlashlari kuzatildi. Xissiy-psixologik begonalashuv mavjud oilalarda ayol erkakning yordamisiz eplayman, kuchliman, uddalayman degan nuqtai nazardan qarashlari shakllanganligi aniqlandi, bu esa muammoning asosiy ildizi hisoblanadi. “Birgalik” effekti, hissiy-psixologik uyg'unlikni rivojlantirib tenglik, o'zaro bir-birlarini tan olish, yon berish holatini mavjudligi bilan izohlanadi. Er-xotinlar o'rtasidagi hissiy-emotsional uyg'unlik o'zaro

birgalik effektini rivojlanishiga olib keladi va psixologik jihatdan tenglik munosabatlarini shakllantiradi.

MUHOKAMA

Ushbu holat o'zbek oilaviy muhiti misolida tahlil etilar ekan, ayrim etnopsixologik xususiyatlarni nazardan chetda qoldirish mumkin emas. Xususan, ko'pgina o'zbek oilalariga xos bo'lgan qarindosh-urug'chilik munosabatlarining zichligi, bolani o'ziga xos tarzda ardoqlash va erkalash ko'pgina o'g'il bolalarda ilqlik va hissiyotga moyillikning shakllanishiga asos yaratadi. Bundan tashqari, bolaning ilk yoshlik davridanoq o'z tengqurlari doirasida ko'p vaqtini o'tkazishi ham undagi jinsiy o'zligini anglash jarayonini tezlashtiradi va o'z jinsiy guruhiga xos bo'lgan stereotiplarni o'zlashtirish hamda ustanovkalar shakllanishiga olib keladi. O'zbek etnomuhitida tarbiya xususiyatlari ham jinsiy identifikatsiya shakllanishida o'z ta'sirini o'tkazmay qo'ymaydi. Bolaga uning jinsiga muvofiq tarzda munosabatda bo'lish, tarbiya jarayonida gender jihatlariga katta e'tibor qaratish millatimiz mentalitetiga xos bo'lgan va Respublikamizning deyarli barcha hudud vakillarida uchraydigan hodisadir. Tarbiya jarayonida ota-onaning jinsiy rollar tafovutlariga hatto yetarli darjada anglamagan ravishda rioya qilishlari va bu rollarga taalluqli munosabatlarni ko'rishlari, ulg'ayayotgan shaxsda o'ziga xos jinsiy ustanovkalarining shakllanishiga sharoit yaratadi. Ota-ona amal qilib yashaydigan jinsiy rollardan kelib chiquvchi munosabatlar asta-sekin bola tomonidan interiorizatsiyalashadi va uning ichki faoliyati rejasiga aylanib boradi. Har qanday shakllangan ustanovka esa, o'z navbatida, qotib qolgan va statik holat bo'lmay, balki rivojlanib boruvchi dinamik jarayondir. Bu degani, vaziyat taqozosi bilan, u yoki bu darajada shakllangan ustanovka aktual ehtiyoj va mavjud vaziyatga binoan o'z ichki strukturasini yanada mukammallashtirish va kerak bo'lsa, qayta qurilishi imkoniyatiga ham ega. Ustanovkalar o'zining amal qilishi davomida shaxsning yanada yuksakroq motivatsion-ehtiyoj qatlamlari bilan hamohanglikda faoliyat olib boradi. Albatta bunday ta'rif jinsiy ustanovkalar doirasida ham amal qiladi. Shaxsning jinsiy identifikatsiyasini fenomen sifatida tushunish uning o'zgarib boruvchan hayot ga moslashuvi mexanizmlarini yanada to'laroq anglash imkonini beradi. Ayniqsa, bunday bilimlar, o'z hayotida qiyin ahvolga tushib qolib, psixologik ko'makka muhtoj bo'lgan shaxsning istiqboldagi rejalarini va taqdirida o'zgarishlarni asoslash uchun juda foydali bo'lishi mumkin. Hayotda ko'p holatlar uchraydiki, insonning ichki diskomfort holati o'zining xatti-harakat sabablari va mayllarini to'la anglay olmaslik sabablaridan iboratdir. Inson ikkilamchi jinsiy identifikatsiya davrini (17-25 yoshlar) kechirish paytida ushbu jarayonlar yanada keskinlashishi va natijada qayta qurilishi - desotsializatsiya pog'onasiga o'tishi mumkin. Lekin, har qanday qayta qurish jarayoni qiyinchiliklardan holi bo'lmaganidek, jinsiy identifikatsiya sohasi ham insonga ma'lum noqulayliklar va ichki ziddiyatlarni keltirib chiqarishi tabiiy. Bunday paytda insonga yordam berishning asosiy uslublaridan biri - uning ichki dunyosida nima bo'layotganini, fenomenologik qayta qurilish jarayonini tushinishi va shaxs tomonidan anglanishi bilan erishiladi.

XULOSA. er-xotinlarning yagona va hamjixat organizm sifatida uyg'un tarzda oilaviy hayot kechirishlari; organizmning psixofiziologik, psixo-emotsional, biologik, ruhiy-jinsiy uyg'unligini ta'minlanishi;

Ijtimoiy-psixologik moslikni mavjudligi;

er-xotinlar biologik-jins va ijtimoiy-shaxs sifatida bir birlarini tan olishlari;

Milliy-etnik qadriyatlar - gender tenglikning ijtimoiy-hissiy-psixologik asosi hisoblanadi. Er xotinlar gender tengligi muammolarini o'rganish natijasida quyidagi amaliy takliflarni berishimiz mumkin:

har ikki erkak va ayollarda zamonaviylik omili, gender-neytral sifatlarni tarkib toptirish;

erkaklarning ham jins, ham shaxs sifatidagi mavqeini oshirishga xizmat qiluvchi bilimlarga ega bo'lishlariga erishish;

er-xotinlarni psixogenetik, psixofiziologik, ijtimoiy-psixologik, milliy-etnik omillar ahamiyatini anglashga yordam beruvchi ma'ruzalar, seminar- treninglar tashkil etish;

“Birgalik” effekti, hissiy-psixologik uyg'unlik, tenglik, o'zaro bir-birlarini tan olish, yon berish ko'nikmalarini shakllantirish;

hissiy-emotsional, ijtimoiy, iqtisodiy, psixologik, huquqiy, siyosiy, aqliy, axloqiy, estetik intellektini shakllantirishga qaratilgan o'quv kurslari tashkil etish

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2019 yil 21 iyundagi Oliy Majlis Senatidagi nutqi. - <https://president.uz/uz/lists/view/2692>

2. BMTTD, Inson rivojlanishi tugrisidagi ma'ruza. – Tashkent: 1996.

3. Saribaeva U.S. O'zbek oilalarida gender tenglik va milliy qadriyatlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. - T.: “Pedagogika” ilmiy-nazariy va metodik jurnali 2020 yil 5- son, 3-6 b.

4. Saribayeva U.S. Characteristics of gender equality between husband and wife in uzbek families // Vidyabharati international interdisciplinary research journal. 2021. Web of science. 3940-3949 (Special Issue) ISSN 2319-4979. 615

5. Mark Barton. <https://www.instagram.com.markbarton>.

6. Минюрова С.А. Кустова О.Л. Формирование «образа женщины» в различных социальных группах. // Журнал практического психолога — 1997. — № 5. — С. 27-29; Семейная психология и семейная терапия. — 1997. — № 1. — С. 95-97.

7. Кустова О.Л. Образ женщины в современных средствах массовой информации (на примере журналов Космополитан, «ОНА», «Домашний очаг», «Елле» и др.) // Образ женщины в средствах массовой информации. Материалы декабрьской конференции. Приволжский Дом знаний, 1998

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИННОВАЦИИ В ОБЛАСТИ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА

Нурмедов Нурмухаммед Ахмед ўғли

Соискатель Нукусский филиал Узбекиского государственного университета физического воспитания и спорта

Аннотация: В данной статье рассматриваются педагогические технологии и инновации в области физической культуры и спорта. Также современные педагогические технологии в области физического воспитания представлены сведения о коллективных методах обучения, игровых технологиях, проектных методах. Разработаны рекомендации по выявлению некоторых особенностей данного метода обучения, рассмотренные на примере дошкольных учреждений инновационные педагогические технологии в области физического воспитания и физического воспитания. Также упоминается психологическое воздействие определенных видов спорта на спортсменов.

Ключевые слова: технологии, физическая культура, инновации, онтология, эпистемология, аксиология и теория личности, интуиция, восприятие, мышление, способности, интеллект.

JISMONIY TARBIYA VA SPORT SOHASIDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA INNOVATSIYALAR

Nurmedov Nurmuxammed Axmed o'g'li

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Nukus filiali tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada jismoniy tarbiya va sport sohasidagi pedagogik texnologiyalar va innovatsiyalar haqida fikr yuritilgan. Shuningdek jismoniy tarbiya sohasidagi zamonaviy pedagogik texnologiyalar o'qitishning jamoaviy usullari, o'yin texnologiyalari, loyiha usullari haqida malumotlar keltirilgan. Jismoniy tarbiya va jismoniy tarbiya sohasidagi innovatsion pedagogik texnologiyalarni maktabgacha ta'lim muassasalari misolida ko'rib chiqilgan ushbu o'qitish usulining ayrim xususiyatlarini aniqlash borasida tavsiyalar ishlab chiqilgan. Bundan tashqari ayrim sport turlarining sportchilarga psixologik ta'sirlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: ontologiya, gnoseologiya, aksiologiya va shaxs nazariyasi, sezgi, idrok, tafakkur, qobiliyat, intellekt.

PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES AND INNOVATIONS IN THE FIELD OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS

Nurmedov Nurmuxammed Axmed o'g'li

Uzbekistan State physical University of education and sports Nukus branch researcher

Annotation: This article reflects on pedagogical technologies and innovations in the field of physical education and sports. Also presented are information about the collective methods of teaching modern pedagogical technologies in the field of Physical Education, game technologies, project methods. Recommendations have been developed to determine some features of this teaching method, which are considered on the example of preschool educational institutions of innovative pedagogical technologies in the field of physical education and physical education. It also talks about the psychological effects of certain sports on athletes.

Key words: ontology, epistemology, axiology and personality theory, intuition, perception, thinking, abilities, intelligence

Введение. Педагогические технологии появились в начале 60-х годов 20 века. Педагогическая технология является комплексом средств и методов, которые воплощают процессы воспитания и обучения, тем самым, достигая определенных образовательных целей. Это определение является одним из многих определений понятия «педагогическая технология».

Педагогическая технология в сфере физической культуры предполагает систематический метод планирования, применения и оценки процесса обучения и усвоения знаний при учете технических и человеческих ресурсов и взаимодействия между этими ресурсами с целью более

эффективной формы образования. По мнению многих исследователей, технология приближает педагогику к точным наукам, а педагогическую практику делает более организуемой, управляемой.

В сфере физической культуры, как и во многих видах педагогической практики, предусмотрено наличие технологической карты, которая представляет собой проект педагогического процесса в рамках одного урока или темы. Технологическая карта занятия описывает проектировочную педагогическую технологию педагога. Важно отметить, что технология создается в рамках конкретного педагогического замысла, и ее основанием является общепедагогическая позиция педагога. Педагогическая технология должна отражать как деятельность педагога, так и деятельность самих учеников.

Современные педагогические технологии в сфере физической культуры – это коллективные способы обучения, игровые технологии, ИКТ, метод проектов, активное обучение.

Анализ литературы.

Проблема педагогических технологий и инноваций в области физической культуры и спорта широко исследуется зарубежными психологами и педагогами. В том числе структуру самоконтроля, уровень развития, особенности спортсменок. В.К. Бальсевич Концепция альтернативных форм организации физического воспитания детей и молодежи В.К. Бальсевич Физическая культура: воспитание, образование, тренировка . В.К. Бальсевич. Основные положения «Концепции интенсивного инновационного преобразования национальной системы физкультурно-спортивного воспитания детей, подростков и молодежи России». В.К. Бальсевич Теория и практика физической культуры. Н.Ж. Булгакова Научное обоснование инновационных преобразований в сфере физической культуры и спорта. Н.Ж. Булгакова Теория и практика физической культуры. О.В. Буркова. с - фитнес высшего класса О.В. Буркова, Т.С. Лисицкая. М.: центр полиграфических услуг «Радуга», Е. В. Витун. Психологические тесты в практике физического воспитания студенческой молодежи Оренбургской области Е. В. Витун, Е. В. Витун. Анализ уровня физической и функциональной подготовленности студентов в процессе физического воспитания в вузе Е. В. Витун, В. Г. Витун, Т. А. Глазина . Инновации и инвестиции П.А. Виноградов., В.П. Моченов. Новый этап в развитии физкультурно-оздоровительной и спортивной работы среди учащихся и молодежи . Теор. и практ. физ. культ . П.А. Виноградов., В.А. Савин Спорт в мире информации.

Обсуждение.

Специфика спорта как важнейшей составляющей культуры общества, социокультурный потенциал спорта и место формируемых им ценностей и идеалов в социальной системе ценностей исследованы И.М. Быховской, Н.Н. Визитеем, Г. Люшеном, В.С. Родиченко, В.И. Столяровым. Г. Люшен отмечает в своих работах, что хотя структурная связь спорта с культурой весьма часто ставится под сомнение, однако «спорт - выражение той социально-культурной системы, в условиях которой происходит его развитие». Учение И.М. Быховской о телесности как социокультурном феномене, трансформации ценностей тела в различных социально-исторических условиях стало методологической основой исследования социокультурной составляющей спорта и процесса трансляции его ценностей по каналам массовой коммуникации.

Необходимость формирования системы ценностей, норм и идеалов посредством освещения спорта в СМИ, а также теоретическое обоснование данного процесса разработаны Г.В. Дивиной, П.А. Виноградовым, С.И. Гусковым и др. Принципы содержательного анализа публикаций в средствах массовой информации, использованные в работе, разработаны Л.Н. Федотовой.

Изучение современных массовых коммуникаций в социокультурном пространстве потребовало обращения к работам философского характера (В.С. Библер, Г.Д. Гачев, и др.), социологического (Б.В. Грушин, В.П. Конецкая), семиотического (М.М. Бахтин, Ю.М. Лотман), культурологического (К. Леви-Строс, Р. Барт).

В своем исследовании мы опирались на работы, раскрывающие специфику массовой коммуникации и механизмы ее взаимодействия с социальными институтами (В.Ю. Боров, М.М. Назаров, Н.Д., Т. Ван Дейк, Lasswell, P. Lazarsfeld и др.). Боров В.Ю., Жирков Г.В., Т. Ван Дейк рассматривают проблемы трансформации картины мира и ее содержания в публикациях СМИ, а также формирование культурного фона в средствах массовой информации. Теорию средств массовой коммуникации и ее места в социокультурных и политических процессах разрабатывали такие исследователи, как Р. Барт, G. D. Lasswell, А.Моль, P.F. Lazarsfeld, Г. Шиллер, В. Шрамм и др. Указанные работы стали теоретической основой для выявления взаимосвязи спортивных и

политических коммуникаций, анализа проявления идеологической пропаганды в публикациях, посвященных спорту.

Вывод

Сфера физической культуры и спорта насчитывает Бесчисленное множество методик, способных удовлетворить различные потребности индивидов в двигательной активности, оздоровлении организма и психики. Традиционные методы преподавания отходят на второй план, уступая место внедрению инновационных технологий в программу преподавания физической культуре. При этом, важная роль отводится таким инновациям, как применение ИКТ, позволяющих сделать обучение более доступным и понятным для каждого индивида; включение на занятиях музыкального сопровождения, помогающего легче переносить физические нагрузки; а так же включение системы Пилатеса, систематической тренировки способствующей укреплению мышечного аппарата и улучшению осанки а так же психоэмоционального состояния обучающихся.

Список использованной литературы

Бальсевич, В.К. Концепция альтернативных форм организации физического воспитания детей и молодежи /В.К. Бальсевич // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. - 1998. - № 1. - С. 23.

Бальсевич В.К. Основные положения «Концепции интенсивного инновационного преобразования национальной системы физкультурно-спортивного воспитания детей, подростков и молодежи России»/ В.К. Бальсевич // Теория и практика физической культуры. -2002. - № 3. - С. 2.

Булгакова Н.Ж. Научное обоснование инновационных преобразований в сфере физической культуры и спорта / Н.Ж. Булгакова // Теория и практика физической культуры. -2001. - № 1. - С. 10.

Буркова О. Пилатес - фитнес высшего класса / О.В. Буркова, Т.С. Лисицкая. М.: центр полиграфических услуг «Радуга», 2005. 208 с.

Витун, Е. В. Психологические тесты в практике физического воспитания студенческой молодежи Оренбургской области / Е. В. Витун, И. И. Черемушникова // Вестник ОГҮ. Спец. выпуск: Материалы IV Всерос. науч.-практ. конф. «Проблемы экологии Южного Урала». - 2009. - № 9. - С. 703-705.

Витун, Е. В. Анализ уровня физической и функциональной подготовленности студентов в процессе физического воспитания в вузе / Е. В. Витун, В. Г. Витун, Т. А. Глазина // Инновации и инвестиции. - 2014. - № 9. - С. 91-94.

Виноградов П.А., Моченов В.П. Новый этап в развитии физкультурно-оздоровительной и спортивной работы среди учащейся молодежи//Теор. и практ. физ. культ., 1998, № 7, с. 24-26, 39-40.

Виноградов П.А., Савин В.А. Спорт в мире информации //Теор. и практ. физ. культ., 1997, №11, с. 59-62.

Дружинина, Э. А. Значимость физкультурной деятельности в сознании будущих специалистов / Э. А. Дружинина // Теория и практика физической культуры. -2008. - № 3. - С. 88.

STRESSLI VAZIYATLARDAN QUTILISHNING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Olimova Firuza Aslonovna
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada shaxs faoliyatida yuzaga keluvchi stress va uning distress, eustress shakllari hamda inson psixik va tibbiy salomatligiga salbiy ta'sirlari, oqibatlari va ushbu holatning diagnostikasi borasidagi tahliliy ma'lumotlar haqida so'z boradi. Stress holatlarini o'rganilganva stressni tog'ri tashxisni amalga oshirish ilmiy va amaliy jihatdan ochib berildi. Shuningdek stressni yuzaga chiqaruvchi omillar, uning sabablari va oqibatlari hamda stressni yengishning ijtimoiy – psixologik xususiyatlari haqida fikr yuritiladi

Kalit so'zlar: stress, eustress, distress, psixodiagnostika, emotsiya, depressiya, stressor.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ВЫХОДА ИЗ СТРЕССОВЫХ СИТУАЦИЙ

Олимова Фируза Аслоновна
Исследователь Бухарского государственного университета

Аннотация. В этой статье рассматривается стресс, возникающий в деятельности человека, и его формы дистресса, эустресса, а также его негативное влияние на психическое и медицинское здоровье человека, последствия и аналитические данные по диагностике этого состояния. Были изучены стрессовые ситуации, и выявлено, как с научной, так и с практической точки зрения осуществить правильную диагностику стресса. Также рассматриваются факторы, вызывающие стресс, его причины и последствия, а также социально – психологические особенности преодоления стресса

Ключевые слова: стресс, эустресс, дистресс, психодиagnostika, эмоция, депрессия, стрессор.

SOCIAL PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF GETTING RID OF STRESSFUL SITUATIONS

Olimova Firuza Aslonovna
Researcher at Bukhara State University

Annotation. This article will talk about the stress that occurs in a person's activities and its forms of distress, eustress and its negative effects on the human psyche and medical health, its consequences and analytical data on the diagnosis of this condition. Stress cases have been studied, and the implementation of a higher diagnosis of stress has been scientifically and practically revealed. It also reflects on the factors that cause stress, its causes and consequences and the socio – psychological characteristics of stress relief

Key words: stress, eustress, distress, psychodiagnosis, emotion, depression, stressor.

Kirish. Stress-inson organizmining haddan tashqari zo'riqish, salbiy emotsiyalar yoki oddiygina zerikishga bo'lgan javob reaksiyasidir. Stress chog'ida inson organizmi echim izlashga undaydigan adrenal gormoni ishlab chiqaradi. Kichik miqdordagi stress hamma uchun kerak, chunki bu kishini fikrlashga, muammodan chiqish yo'lini topishga undaydi, stresssiz hayot zerikarli bo'lar edi. Boshqa tomondan, agar stress juda ko'p bo'lsa, tana zaiflashadi, kuchsizlanadi va muammolarni hal qilish qobiliyatini yo'qotadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. XXI asrda psixologlarning fikricha, insonni stressga tushiruvchi omillar ko'payib bormoqda. Ko'plab insonlar boshidan kechirayotgan doimiy stressga, oilaviy, ishxonadagi muammolar, shuningdek, hayotning iqtisodiy muammolari bilan ham bog'liqligini ta'kidlab o'tish lozim. Ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan bu stress omillari ijtimoiy stressorlar asosida rivojlanib kelmoqda. Insondagi bu stressor tanachalari stressni yuzaga chiqaruvchi omil bo'lib xizmat qiladi va buning natijasida bir qancha stressorlar insonda stressni yuzaga chiqaradi bu esa, borib

borib insonda depressiyani yuzaga chiqarishi ehtimolini yuqori qilib qo'yadi.

Stress tushunchasini birinchi bo'lib Kanadalik fiziolog Gans Selye fanga olib kirgan. U stressing shaxs faoliyatiga ijobiy va salbiy ta'sirlarini va stress vaziyatida moslashuv-(adaptatsiya) jarayonlarini tadqiq etgan. G.Selye stressga sabab bo'luvchi omillarni - stressorlar nomi ostida birlashtirgan. Stress bu kishining turli stressorlar ta'siri natijasida haddan tashqari zo'riqish holatidir. Ushbu stressorlar turli xil fiziologik (jismoniy zo'riqish, og'riq, turli patologik jarayonlar, fiziologik buzilishlar) va psixik (hissiy zarbalar, bezovtalik, ziddiyatlar, qo'rquv) stressorlar bo'lishi mumkin. XX asrning ikkinchi yarmiga kelib emotsional holatlarning psixologik, fiziologik, tibbiy ta'sirlarini o'rganish amalga oshirila boshlandi. Jumladan stress holatining psixologik jihatlarini o'rganish ko'plab tadqiqotchilarning diqqat markazida bo'ldi. Bu borada V.Yu. Shcherbatyx, A.O.Proxorov, B.G.Ananov, K.K.Plantov, F.Y.Vasilyuk kabi olimlar stressning psixologik jihatlarini tadqiq etganlar.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Ushbu muammoga bir qancha ilmiy tadqiqotlar bag'ishlangan. Stressning paydo bo'lish mexanizmlari batafsil o'rganilib chiqilgan va juda murakkabdir: ular bizning gormonal, asab va qon tomir tizimlarimiz bilan bog'liq.

Shuni ta'kidlash kerakki, og'ir stresslar sog'liqqa ta'sir qiladi. Stress immunitetni pasaytiradi va ko'plab kasalliklarga sabab bo'ladi (yurak-qon tomir, oshqozon-ichak va boshqalar). Shuning uchun stressli vaziyatga qarshi tura olish va hayotga ijobiy qaray olishni o'rganishga to'g'ri keladi.

Stress alomatlariga quyidagi holatlarni kiritishimiz mumkin:

Doimiy bezovtalik, tushkun holatda yurish, ba'zida bu holatlar hech qanday sabablarsiz yuzaga keladi.

Yomon, notinch uyqu.

Depressiya, jismoniy zaiflik, bosh og'rig'i, charchoq, biron narsa qilish yoqmasligi.

Diqqatni kamayishi, bu o'qish yoki ishlashni qiyinlashtiradi. Xotiradagi muammolar va fikrlash jarayonining sekinlashishi.

Dam olish, ish va muammolarni bir chetga chetga surib qo'ya olmaslik.

Boshqalarga, hatto eng yaxshi do'stlarga, oila va yaqin kishilarga qiziqishning yo'qligi.

Doimiy paydo bo'ladigan yig'lash, ko'z yosh to'kish, xafagarchilik, umidsizlik, o'z-o'ziga achinish hissi.

Ishtahaning pasayishi — ba'zida esa aksincha: oziq-ovqatni ortiqcha eb yuborish.

Ko'pincha asabiy odatlar rivojlanadi: kishi labini tishlaydi, tirnoqlarini tishlaydi va hokazo. Kishida befarqlik, odamlarga ishonchsizlik paydo bo'ladi.

Agar siz stress holatda bo'lsangiz, demak sizning organizmingiz qandaydir tashqi ta'sirga javob reaksiyasini qaytaradi.

Stressning bir qator alomatlari kabi uning turlari ham mavjud va uning turlariga quyodagilarni kiritishimiz mumkin:

Ba'zi holatlarda «stress» ning ta'rifi qo'zg'atuvchining o'ziga tegishlidir. Masalan, jismoniy — bu kuchli sovuq yoki chidab bo'lmaydigan issiqlik, atmosfera bosimining pasayishi yoki oshishi.

Kimyoviy stress tushunchasi ostida barcha toksik moddalarning ta'siri tushuniladi.

Ruhiy stress o'ta salbiy yoki ijobiy his-tuyg'ular natijasi bo'lishi mumkin.

Jarohatlar, virusli kasalliklar, mushaklarning ortiqcha yuklanishi — biologik stressdir.

Natijasiga qarab psixologiyada quyidagi turdagi stresslar ajratiladi:

Eustresslar («foydali» stresslar). Muvaffaqiyatli yashash uchun har birimiz stressning biroz miqdoriga muhtojmiz. Bu bizning rivojlanishimizning asosiy omilidir. Bu holatni «uyg'onish reaksiyasi» deb atash mumkin. Bu uyqudan uyg'onish kabidir. Ertalab ishlashga borish uchun avvalo yotoqdan turish va uyg'onishingiz kerak. Ish faolligiga erishish uchun sizga turtki — kichik dozada adrenalin kerak. Eustress aynan shu vazifalarni bajaradi.

Distresslar (zararli stresslar) keskin zo'riqishlarda yuzaga keladi. Stressning aynan shu turi barcha tushunadigan stressni ifodalaydi. Stress oqibatlarini:

Subyektiv	Bezovtalik va aybdorlik hissi
	Tez charchash
Hatti-harakatlardagi	«Yomon» so'zlashuv
	Janjal chiqarish ehtimoli
Fiziologik	Qon bosimining ko'tarilishi
	Yarali kasalliklar va hokazo
Kognitiv	Oldiga qo'yilgan masalalarni echa olmaslik
	Tarqoqlik
Ijtimoiy	Dars va ish qoldirishlar
	Mehnat ununmining pasayishi

Stressni yuzaga chiqaruvchi bir qataor sabablar ham mavjud. Stressning sababi aslida insonni ta'sirlaydigan, bezovta qiladigan har qanday narsa bo'lishi mumkin. Misol uchun, tashqi sabablarga biror bir voqelik tufayli paydo bo'lgan bezovtalikni kiritisa bo'ladi (ish joyini o'zgartirish, qarindoshning o'limi).

Stressning ichki sabablari hayotiy qadriyatlar va e'tiqodlarni o'z ichiga oladi.

Stress va depressiya ayol va erkaklarda taxminan teng darajada uchrashi mumkin. Biroq, har bir organizm o'z xususiyatlariga ega. Agar siz o'zingizda stress haqida so'zlashi mumkin bo'lgan alomatlarini sezsangiz, birinchi navbatda holat sababchilarini aniqlash lozim. Stressning oqibatlaridan ko'ra sabablarini bartaraf etish ancha osonroq. Shuningdek, kasalni davolashdan ko'ra uning oldini olgan afzal degan tushunchaga tayanishimiz lozim. «Barcha kasalliklar asabdan» degani yolg'on emas. Bizning nerv hujayralarimiz shunchalik murakkab qilib yaratilganki, ularning biriga ta'sir qiladigan bo'lsak, insonda turli stressli holatlar vujudga kelishi mumkin. Ya'ni inson asab sistemasi tashqi muhitdagi voqeliklar bilan bog'liq jarayon hisoblanib, uning stressga tushishiga turli sabablarni o'zimiz vujudga keltiramiz. Bundan tashqari, agarda biz tashqi muhitdagi voqeliklarga kamroq e'tabor qaratadigan bo'lsak bizda bunday omillar kamayishi mumkin.

Klinik kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, kichik stresslar tanaga zararli emas, hatto foydali. Ular odamni hozirgi ahvoldan chiqish yo'lini topish uchun rag'batlantiradilar. Depressiya og'irroq, uzoq muddatli shaklga o'tmasligi uchun har birimiz o'zimizni tarbiyalashimiz, irodamizni rivojlantirishimiz kerak.

Ko'p odamlar stressga qarshi antidepressantlar, spirtli ichimliklar yordamida kurashishga odatlanishgan. Biroq bunday yo'lni tanlash ularga o'rganib qolish va mutaxassis yordamisiz ulardan voz kecha olmaslikka olib keladi. Aslini olganda biz stressli omillarni shu orqali o'zimizdan yo'qotamiz deb o'ylaymiz lekin afsuski unday emas, spirtli ichimliklarga o'rganib qolishimiz bu bizda stressni kuchayishiga olib kelishi mumkin.

Stressni davolash va oldini olish yo'llar mavjud:

Barchaga ma'lumki, yaxshi uyqudan ko'ra yaxshiroq dori yo'q. Shunday ekan, siz qanday uxlashingiz haqida o'ylab ko'rishingiz kerak. Quyida uyquni yaxshilashga yordam beradigan ba'zi tavsiyalar keltirilgan.

Muntazam mashqlar normal uyqu uchun katta yordam beradi. Ularni yotishdan ikki soat oldin, ochiq havoda bajarish tavsiya etiladi.

Uxlashdan oldin issiq vanna qabul qilib, sokin musiqa tinglashingiz mumkin. Har kuni buni qilishga harakat qiling.

Uyqu normal va sog'lom bo'lishi uchun organizmga melatonin deb ataladigan gormon kerak. U gormon B guruhi vitaminlari qabulidan keyin ortadi, bu vitamin esa guruch, bug'doy, arpa, pista urug'i,

quritilgan o'rikda ko'p bo'ladi.

Yotoqxonada shovqinli va yorug' bo'lmasligi kerak, bular tinch uxlashga xalaqit beradi.

Stressli vaziyatni engishda bir tekis va soki nafas olish yordam beradi. Nafasni burun orqali chuqurroq olish kerak, chiqarishda esa sekin, og'iz orqali chiqarish kerak.

Stressda to'g'ri ovqatlanish ham muhim ahamiyatga ega. Oziq-ovqat oson va yaxshi hazm bo'lishi kerak. Shoshmasdan, kam-kamdan ovqatlaning. Ovqatlangandan keyin bir oz dam olish kerak.

Stress bilan kurashishda xalq tabobati usullari bor. Moychechak yaxshi ta'sirga ega. Uning damlamasi bosh og'rig'i, uyqusizlik bilan kurashadi va tinchlantiruvchi ta'sirga ega. Samarali yordam beruvchi xususiyatga shuningdek, oregano o'ti va mavrak moyi ega. Charchoqqa qarshi ajoyib vosita melissadir. Bu zo'riqishni, tashvishlarni engillashtirish uchun ishlatiladi, hatto og'ir stressda ham yordam beradi.

Stressdan qutulish uchun quyidagi usullardan foydalanishimiz lozim:

Stressga olib keluvchi omilga tog'ridan-tog'ri ta'sir o'tkazish;

Stressli vaziyatning asl sababi nimada ekanligini aniqlang;

Ushbu vaziyatni o'zgartira olishingizni baholang;

Oqibatlarini baholang;

Vaziyatga bo'lgan qarashingizni o'zgartirish;

Vaziyatni o'zgartirish sizning qo'lingizdan kelish-kelmasligini baholang;

Agar boshqalar hatti-harakatini o'zgartirib bo'lmasa, ularga bo'lgan munosabatingizni o'zgartiring.

Stressni oldini olishda — erishilsa bo'ladigan maqsadlar qo'ying;

«Men ideal bo'lishim kerak», «Dunyo menga nisbatan doimo adolatli bo'lishi kerak» degan fikrlardan yiroq bo'ling;

«Agar reja tuzib chiqsam, men hammasini uddalayman», «Men buni bosqichma-bosqich amalga oshiraman», «Agar uddasidan chiqa olmasam, barchasini boshqatdan boshlayman» degan fikrga yaqinroq bo'ling.

XULOSA

Stress holatlarini o'rganish, tog'ri tashxisni amalga oshirish ilmiy va amaliy jihatdan muhim hisoblanadi. Diagnostik tahlillarda emotsional, favqulotda vaziyatlarda o'z boshqaruvini yo'qotishi, psixik, fiziologik buzilishlar bo'lishi mumkin bo'lgan shaxslarni oldindan aniqlash hamda ular bilan professional tarzda ishlash lozim. Bu esa psixik jihatdan buzilishlarni oldini olish - profilaktikasini amalga oshirish imkonini beradi.

Ayniqsa sport bilan shug'ullanish, yaqin qarindoshlar bilan uchrashuvlar, dildan suhbatlashish, yoqtirgan badiiy filmlarni tomosha qilish, teatr va sayohatlarga borish ham tavsiya etiladi. Bu omillar insonga zavq bag'ishlaydi hamda yuzaga chiqishi mumkin bo'lgan stresslarni oldini oladi. O'z-o'zini boshqa ishlarga jalb e'tish, o'ziga vaqt ajratish, turli nohushliklar va muammolarni esdan chiqarish, ovqatlanish tartibiga rioya qilish kabilar, kishini har qanday salbiy stress ta'sirlaridan saqlaydi. Bu esa insonni ham ma'nan ham jismonan sog'lom bo'lishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Fayziyev.Y.M. Umumiy va tibbiy psixologiya.T.: "Ilm-ziyo", 2017.-176
2. Xaydarov F.I., Xalilova N.I. Umumiy psixologiya.T.:Toshkent-2010.
3. G'oziyev.E.G'.Umumiy psixologiya.T.:2003.
4. Мерлин В.С. Лекция по психологии мотивов человека. 1971– С. 46.
5. Сандомирский М.Е. «Защита от стресса». М. 2002. – С.26.
6. Селе Г. «Стресс без дистресса». М.Прогресс, 1979. – С.338.

O'SMIRLARDAGI RUHIY SALOMATLIK HAQIDAGI TASAVVURLARI TAHLILI

Ostanaqulov Alijon Dadajon o'g'li
Farg'ona davlat universiteti psixologiya kafedrası

Annotatsiya. Hozirgi kunda butun dunyoda o'smirlar ruhiy salomatligi muammolari – depressiya, stress, giperaktivlik, tobe xulq-atvorning turli shakllari, yolg'izlik hissi juda ham keng avj olmoqda. Ushbu maqolada bu muammoning sabablaridan sifatida esa o'smirlarda psixologik salomatlik haqida tushunchaning mavjud emasligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar. Depressiya, stress, giperaktivlik, tobe xulq-atvor, yolg'izlik hissi, aqliy salomatlik, farovonlik holati, ijtimoiy farovonlik.

ANALYSIS OF PERCEPTIONS OF MENTAL HEALTH IN ADOLESCENTS

Ostanakulov Alijon Dadajon ugli
Teacher of Department of Psychology of Fergana State University

Abstract. Currently, the problems of mental health of adolescents - depression, stress, hyperactivity, various forms of subordinate behavior, feelings of loneliness - are on the rise all over the world. This article shows the lack of understanding of psychological health among teenagers as the reason for this problem.

Key words. Depression, stress, hyperactivity, submissive behavior, loneliness, mental health, well-being, social well-being.

АНАЛИЗ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ПСИХИЧЕСКОМ ЗДОРОВЬЕ ПОДРОСТКОВ

Останакулов Алиджон Дададжон оглы
Преподаватель кафедры психологии Ферганского государственного университета

Аннотация. В настоящее время во всем мире растут проблемы психического здоровья подростков - депрессия, стресс, гиперактивность, различные формы подчиненного поведения, чувство одиночества. В данной статье показано непонимание психологического здоровья среди подростков как причина данной проблемы.

Ключевые слова. Депрессия, стресс, гиперактивность, покорное поведение, одиночество, психическое здоровье, благополучие, социальное благополучие.

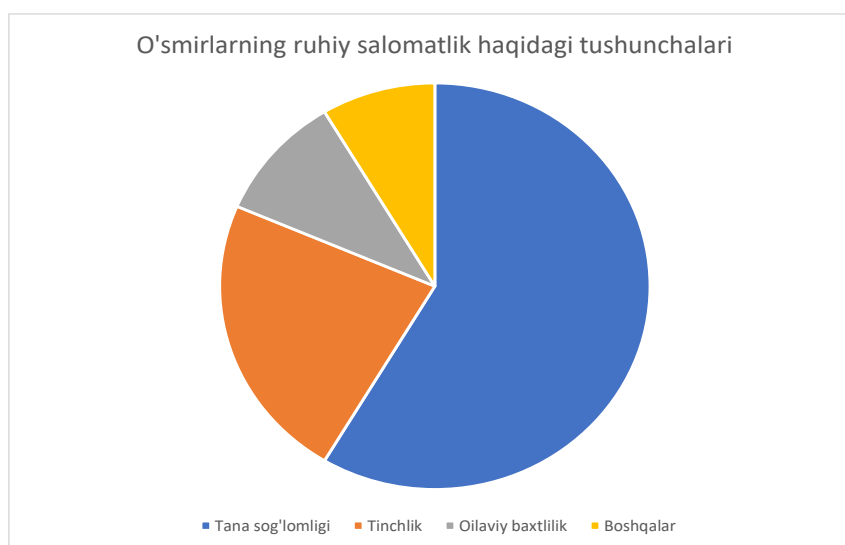
Kirish. Butunjahon sog'liqni saqlash tashkilotining fikriga ko'ra, aqliy salomatlik bu - «farovonlik holati, unda shaxs o'z qobiliyatini anglaydi, hayotning odatdagi stresslariga dosh bera oladi, samarali va samarali mehnat qiladi va uning jamoasiga hissa qo'shish.» Ruhiy salomatlik birovning hissiy, psixologik va ijtimoiy farovonligini tavsiflaydi. Bizning aqliy salomatligimiz ovqatlanish odatlarimizga, jismoniy faollik darajamizga, moddani iste'mol qilish xatti-harakatlarimizga va qiyin vaziyatlarda qanday fikrlashimizga, his qilishimizga va ularga qarshi kurashishimizga ta'sir qiladi. Biz har kuni ruhiy salomatlikka duch kelamiz. Insonning ruhiy salomatligi uning jismoniy sog'lig'i kabi muhim va ruhiy salomatlik holatlari jismoniy kasalliklar kabi haqiqiydir. Suhbatlashayotganda va boshqalar bilan o'zaro aloqada bo'lganingizda buni yodda tutish muhimdir [3]. Bu ma'lumotlardan xabardorlikalbatta ijobiy. Hozirgi kunda dolzarb muammo sifatida qaralayotgan o'smirlar ruhiy salomatligi qay ahvolda.

Dolzarbli. Bolalar va o'smirlarning taxminan 8 foizi depressiyadan aziyat chekmoqda. 2016 yilda konsultatsiya markaziga tashrif buyurgan talabalarining (o'smirlarning) 51 foizi tashvish (xavotirlanish), shu bilan birga depressiya (41 foiz), munosabatlar tashvishlari (34 foiz) va o'z joniga qasd qilish fikri (20,5 foiz) borligini xabar qildi. Ko'pgina talabalar bir vaqtning o'zida bir nechta turlarini boshdan kechirishgan. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, G'arb madaniyatlarida katta depressiv buzuqlik bilan og'rikan bolalarning tarqalishi boshlang'ich maktab o'quvchilari orasida 1,9% dan 3,4% gacha. O'smirlar orasida 9% gacha ma'lum bir daqiqada depressiya mezonlariga javob beradi va taxminan 20% o'smirlik davrida depressiyani boshdan kechiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, depressiv epizod tashxisi qo'yilgan bolalarda besh yil ichida buni takrorlanish darajasi 70% ni tashkil qiladi. Bundan tashqari, depressiya bilan og'rikan bolalarning 50 foizi kattalar davrida kamida bir marta takrorlanadi. 15 yoshgacha bo'lgan

depressiya darajasida gender farqi bo'lmasa ham, bu yoshdan keyin ayollar orasida erkaklarnikiga nisbatan ikki baravar ko'payadi. Lekin, takrorlanish tezligi va simptomlarning og'irligi bo'yicha jinslar farqi yo'q. Ushbu topilmalarni tushuntirishga urinib, bir nazariya o'smirlik davridagi ayollar erkaklarnikiga qaraganda o'rtacha depressiya uchun ko'proq xavf omillariga ega ekanligini ta'kidlaydi. Keyinchalik bu xavf omillari depressiyaning boshlanishini qo'zg'atish uchun o'smirlik rivojlanishining odatiy stresslari va qiyinchiliklari bilan birlashadi. Yoshlik va o'smirlik davridagi ruhiy tushkunlikga, ta'sirlangan shaxs uchun keyinchalik hayotda paydo bo'lishi mumkin bo'lgan keng ko'lamli natijalar bilan bog'liq bo'ladi. Ushbu natijalardan ba'zilar jismoniy va ruhiy salomatlik, ijtimoiy faoliyatdagi muammolar va o'z joniga qasd qilishdir [4].

Tahlillar. Yuqoridagi raqamlardan ma'lumki, muammo kun o'tgani sari dolzarblashib bormoqda. Buning sababi nima deya o'smirlardan ruhiy salomatlik haqida so'rovnomanini o'tkazildi. So'rovnoma natijalari esa o'smirlarning deyarli 70% qismi ruhiy salomatlik nima degan savolga aynan javob bera olishmadi. Qolgan qismida ham aniq ma'lumot berilmagan. Shunchaki ularda tasavvur mavjudki, tinchlik / osudalik / oila / tana sog'lomligi / boylik / ma'nan yuksaklik kabi tushunchalarga ruhiy salomatlikni bog'lashmoqda.

1-jadval

O'smirlar kattalarning ularga bildirilgan ishonchlariga kata ehtiyoj sezadilar. Kattalarning o'smir yoshdagilar uchun ta'sir ko'rsatish, tarbiya berish uchun eng qulay shart-sharoit bu umumiy mehnat bilan shug'ullanishlar to'xtalib o'tilgan. Kalit so'zlar: Osmirlik davri, nizo, ijtimoiy nizo, shaxslararo nizo, og'ir davr, qiyin davr, inqiroz davr, oiladagi munosabatlar. "O'smir davri ayrim psixologik adabiyotlarda "o'tish davri" "og'ir davr" "inqiroz davri" kabi nomlar bilan ham ataladi. Bu davrning og'irligi, keskinligi va murakkabligi bilan asoslanadi? O'smir davrning og'ir va murakkab davr ekanligini ko'plab psixologik, fiziologik va ijtimoiy omillar bilan bog'liq". Bu davrda o'smirlar ko'rgan narsalariga nisbatan tezda munosabatini bildiradigan ijobiy va salbiy holatlarga nisbatan tanqid munosabatini bildiradilar. Bu yoshda ularning jizzaki, jaxldor qolishlari ko'plab ko'zga tashlanadi. Bunga asosiy sabab oila va do'stlari o'rtasida kerakli e'tiborning yetishmasligida. Oiladagi munosabatlar ayrim oiladagi janjallar ham bola holatiga salbiy ta'sir etadi. Shuning uchun ham bola ota yoki onasini yomon ko'rib qolishi ushbu davrda ko'roq ko'zga tashlanadi. Bu davrda ota onalar farzandlari bilan do'stona munosabatda bo'lishlari, ularni ko'proq tinglashlari, ularni qo'llab quvvatlab yordam berishlari talab etiladi. "O'smirlarning ota-onasi kattalar bilan qiladigan muloqoti uchun kata bo'ganlik hissi asosida bo'ladi ular kattalar tomonidan qilinadigan haq huquqlarni cheklashlariga qarshilik va e'tirozlariga qattiq qayg'uradilar. Biroq shunga qaramasdan o'smirlar muloqotda kattalarning qo'llab quvvatlashiga ehtiyoj sezadilar. Birgalikdagi faoliyat o'smir kattalarni yaxshiroq tushunishlari uchun yordam beradi. O'smirlar o'zida bo'layotgan o'zgarishlar uni tashvishga solayotgani muammolar haqida kattalar bilan bo'lishishga ehtiyoj sezadi lekin buni hech qachon birinchi bo'lib o'zi boshlamaydi. O'smir o'ziga nisbatan yosh bolalardek qilinadigan muomila munosabatlariga qattiq norozilik bildiradi. O'smirlar muloqoti nihoyatda o'zgaruvchanligi bilan xarakterlanadi." Oilda odobli bo'lish o'smirlarda narsalarni teng taqsimlash, farzandlar o'rtasida o'zaro ishonch va hurmatni saqlash ota-onadan talab etiladi. Hozirgi kunda o'smir o'smir yoshdagi bolalar har tomonlama

mehr va albatta alohida e'tiborni talab qiladi. Shu sababli o'smirlarda vaziyatlarda xulq-atvorning ijtimoiy-psixologik omillarini nazorat qilayotganimizda muomila madaniyati, xamda to'g'ri xulosa chiqara olishimizda biz amaliyotchi psixologlarning o'rni beqiyosdir. O'smir yoshdagi bolalrda maktabda ham dars dajoyoni va maktabdagi holatlar o'smirlarni qoniqtirmasligi mumkin. Ularning bu davrida o'qishdan ko'ra atrofdagilarning e'tiborini tortishga va o'zini ko'proq ko'z ko'z qilishga qaratiladi. Bundan tashqari nizoli vaziyatlarning ko'p hollarida o'quvchilarning dunyoqarashi tarqoq bo'ladi.

Darhaqiqat, xarakterlaridagi, qarashlaridagi, xulq – atvor usullaridagi farqlar oqibatida odamlar bir-birlari bilan chiqisha olmaydilar. Biroq nisbatan chuqurroq tahlil ko'rsatadiki, bunday nizolarning asosida, odatda, ob'ektiv sabablar yotadi. Har qanday odam resruslarga o'zga emas, aynan u muhtoj deb hisoblaydi. Nizo ko'proq o'smirlar va o'qituvchilar o'rtasida paydo bo'ladi, masalan, o'smirning o'qituvchilari unga ko'p vazifalarni va cheklovlarni yuklagan, deb o'ylaydi, o'qituvchi esa o'smirni to'liq kuchini sarflab bajarmayapti, deb hisoblaydi. Shaxs bilan guruh o'rtasidagi nizo. Norasmiy guruhlar o'zining muomala, xulq-atvor normalarini o'rnatadi. Shunday guruhning har qanday a'zosi ularni bajarishi lozim. Qabul qilingan noumalaudan chetlashish guruh tomonidan salbiy hodisa, deb qaraladi va shaxs bilan guruh o'rtasida nizo paydo bo'ladi. Bu tipdagi tarqalgan nizo – guruh bilan rahbar o'rtasidagi nizodir. Ijtimoiy nizo. Bu “bir-biriga zid bo'lgan yoki o'zaro bir-birini inkor qiladigan maqsadlariga intilgan o'zaro ta'sir tomonlari (sub'ektlari) o'rtasidagi vaziyat”dir. Nizolarning mavjyd bo'lgan ta'riflaridagi farqlarga qaramasdan, uchta muhim vaziyatni ajratib ko'rsatish mumkin: birinchidan, bir ijtimoiy qarama-qarshiliklarning kuchayishining so'nggi chegarasi, qarama-qarshi kurashning yashirish va ochiq holati, shuningdek o'zaro ta'sir vaziyati, ikkinchidan, ijtimoiy nizo to'plamlari, ijtimoiy to'plamlapning, sinflarning, millatlarning, davlatlarning, ijtimoiy institutlarning, ijtimoiy syb'ektlapning to'qnash kelishida o'z ifodasini topadi Biroq aynan o'z ehtiyojlariga, qiziqishlariga va maqsadlariga ega bo'lgan qarama-qarshi kurashayotgan tomonlarning mavjudligi nizolarning asosini, asosiy chiziqni tashkil qiladi. “O'smir shaxsining takomillashuvi va shakllanishiga turtki bo'lgan omillardan biri o'quv faoliyati motivlaridagi sifat o'zgarishidir. Kichik maktab yoshidagi boladan farqli, o'smir endi bilimlar tizimiga ega bo'lishi, o'qituvchining maqtovini eshitish va “5” baholarini ko'paytirish uchun emas, balki tenqurlari orasida ma'lum ijobiy mavqeni egallashi, kelajakda yaxshi odam bo'lish uchun o'qish motivlari ustuvor bo'la boradi. Lekin I.V.Dubrovinaning bergan ma'lumotlariga ko'ra o'quv faoliyati motivlari orasida umuman bilish, yaxshi bilimlarga ega bo'lish motivi kuchsiz bo'lganligi sababli o'smirlar maktabga borgisi kelmaydi. O'smirlarda ijtimoiy-psixologik omillar shuni ko'rsatadiki, bunday holatlarda o'smir o'qishga og'rinib kelib, salbiy emotsiyalar va xavotirlik hislarini boshdan kechiradilar (o'rtacha 20% o'quvchilar). Bu kattalarning o'smir bilan ishlashini qiyinlashtiradi”. [3, b.360] O'smirlarda uchraydigan holatlardan pedagog va o'smir o'rtasida nizoli vaziyatlar uchrab turadi. Ushbu holatda pedagog o'smir shaxsiyatiga tegmasdan, unga to'g'ri tushuncha berishi, “men senga ishonaman”, “bu qo'lingdan keladi”, “buni ajoyib qilib bajara olasan” kabi so'zlar pedagog va o'smir o'rtasida iliqlik munosabatini paydo qiladi. Bir og'iz shirin so'z o'smir uchun motivatsiya bo'ladi. O'smirlar kattalarning ularga bildirilgan ishonchlariga kata ehtiyoj sezadilar. Kattalarning o'smir yoshdagilar uchun ta'sir ko'rsatish, tarbiya berish uchun eng qulay shart-sharoit bu umumiy mehnat bilan shug'ullanishdir. O'smirlik davrida bolalarning atrofdagi odamlar bilan shaxsiy va ish yuzasidan bo'ladigan munosabatdagi mavzu o'zgaradi.

Xulosa. Bundan shuni xulosa qilinadiki, o'smirlarga ruhiy salomatlik haqida tushunchalar bor bo'lganda, ya'ni uni asrash avaylash kerakligi, ekstroversiya muammolar girdobiga tushib qolmaslik uchun yaxshi usul ekanligi, muammolarni o'zida saqlash yechim bera olmasligi, balkida yanada vaziyatni murakkablashtirishi tushuntirilsa, muammoning yengillashuvini kuzatishimiz mumkin bo'ladi. Zero, har bir bola undagi salomatlik holati abadiy emasligi, unga e'tibor kerakligini tushunganida albatta turli astenik emotsional holatlarda o'zining ruhiyati haqida o'ylay boshlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

«Childhood and adolescent depression: a review of the past 10 years. Part I». Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry 35 (11): 1427–1439. November 1996. doi:10.1097/00004583-199611000-00011. PMID 8936909.

↑ American Academy of Child & Adolescent Psychiatry. The Depressed Child, «Facts for Families,» No. 4 (5/08)

<https://mentalhealthtx.org/uz/ruhiy-salomatlik/>

https://uz.wikipedia.org/wiki/Bolalik_va_o%27smirlik_davridagi_depressiya_holati

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ - ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ГИМНАСТИКЕ

Оталиева Аделья Рахметовна

Ўзбекского государственного университета физического воспитания и спорта

Соискатель кафедры теории физического Нукусский филиал воспитания и гуманитарных наук

Аннотация: В данной статье рассмотрены педагогические особенности обучения учащихся художественной гимнастике. Кроме того, изучены связи между характеристиками нервной системы и показателями, отражающими степень проявления координационных способностей, выявлена зависимость координационных способностей гимнасток 6-9 лет от индивидуально-психологических особенностей темпов развития, дана оценка эффективности тренировочного воздействия, направленного на развитие координационных способностей на основе применения индивидуально-психологического подхода с учетом индивидуально-психологических особенностей юных гимнасток. идет.

Ключевые слова: интеллект, гимнастика, психосоматика, одаренность, психофизиология темперамент, активность, оздоровление, одаренность, оптимизация, методика, наблюдение, беседа.

O'QUVCHILARNI BADIY GIMNASTIKAGA O'RGATISHNING PEDAGOGIK-XUSUSIYATLARI

Otaliyeva Adelya Raxmetovna

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Nukus filiali Jismoniy tarbiya nazariyasi va gumanitar fanlar kafedrasida tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quvchilarni badiiy gimnastikaga o'rgatishning pedagogik xususiyatlari o'rganilgan. Bundan tashqari asab tizimining xususiyatlari bilan muvofiqlashtirish qobiliyatining namoyon bo'lish darajasini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqliklar o'rganilgan, 6-9 yoshli gimnastikachilarning koordinatsion qobiliatlari rivojlanish sur'atlarining individual psixologik xususiyatlariga bog'liqligi aniqlangan, yosh gimnastikachilarning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda individual yondashuvni qo'llash asosida muvofiqlashtirish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulot ta'sirining samaradorligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: intellekt, gimnastika, psixosomatika, layoqat, psixofiziologiya temperament, faoliyat, sog'lomlashtirish, layoqat, optimallashtirish, metodologiya, kuzatish, suhbat.

PEDAGOGICAL FEATURES OF TEACHING STUDENTS RHYTHMIC GYMNASTICS

Otaliyeva Adelya Raxmetovna

Uzbekistan State physical, University of education and sports, Nukus branch physical education theory and humanities researcher of the Department of Sciences

Annotation: This article discusses the pedagogical features of teaching rhythmic gymnastics to students. In addition, the connections between the characteristics of the nervous system and indicators reflecting the degree of manifestation of coordination abilities were studied, the dependence of the coordination abilities of gymnasts aged 6-9 on the individual psychological characteristics of the pace of development was revealed, the effectiveness of the training impact aimed at the development of coordination abilities based on the application of an individual psychological approach taking into account the individual psychological characteristics of young gymnasts was assessed. goes.

Key words: intelligence, gymnastics, psychosomatics, giftedness, psychophysiology temperament, activity, recovery, giftedness, optimization, methodology, observation, conversation.

Введение. Постоянно ужесточающаяся конкуренция на международных соревнованиях между сильнейшими гимнастками, стремительное усложнение их соревновательных программ, направленность на достижение высшего спортивного результата приводят к необходимости совершенствования всего многолетнего процесса подготовки гимнасток высокой квалификации. Основу художественной гимнастики как современного вида спорта составляют упражнения с предметами. В системе учебно-тренировочного процесса особое внимание уделено разделу технической подготовки с предметами, которые отличны друг от друга, обладают разной фактурой и свойствами. Эти условия определяют специфику подготовки гимнасток.

Значение координационных способностей для художественной гимнастики неоспоримо. По мнению ряда авторов они являются критерием высокого спортивного мастерства. В связи с ранней специализацией, сокращением сроков обучения и усложнением спортивной техники к юным гимнасткам предъявляются высокие требования в плане проявления координационных способностей. Это обуславливает

необходимость поиска новых путей, с помощью которых можно лучше и быстрее научить девочек управлять своими движениями. Возможно, эффективным путём станет оптимизация учебно-тренировочного процесса с учётом свойств нервной системы занимающихся. Следовательно, актуальным является изучение индивидуально-психологических особенностей в развитии координационных способностей.

Динамика развития двигательных способностей тесно связана с проблемой возрастных и индивидуальных различий. Возрастные предпосылки развития двигательных способностей выявлены многочисленными исследованиями и определены на этой основе критические и сенситивные периоды развития. Однако, у разных людей имеющиеся способности формируются на различной генетической основе, при этом проявляется высокая степень специфичности их развития у каждого конкретного человека. Общепринятым является положение о том, что возможности человека и эффективность его деятельности определяется как социальными факторами, так и врождёнными биологическими. Воздействие природных факторов на развитие физического потенциала человека имеет объективный характер, но его специфика состоит в том, что оно может усиливаться или ослабевать в зависимости от активности человека, который может сознательно воздействовать на ход этого объективного процесса. В связи с этим исследование особенностей высшей нервной деятельности имеет огромное практическое значение, т.к. именно на этих данных строится индивидуализация процесса обучения и тренировки спортсмена, которая наибольшим образом позволяет повысить эффективность учебно-тренировочного процесса. Изучение особенностей нервной системы приобретает ещё большее значение, когда речь идёт о координационных способностях, т.к. они являются, с одной стороны, подсистемой психомоторных способностей, а с другой - координационные способности рассматривают в системе двигательных способностей.

Обилие и специфика средств обуславливают методические особенности

художественной гимнастики, среди которых, по мнению авторов (Г.А. Боброва, 1978; Е.В. Бирюк, 1982; Т.С. Лисицкая, 1982), наиболее характерными являются следующие:

Во-первых, свободное перемещение гимнастки по площадке, включающее в себя элементы танца, балета, мимики, пластики, элементы без предмета и с предметами, а также некоторые элементы упрощённой, стабилизированной акробатики.

Во-вторых, художественная гимнастика связана с искусством владения

своим телом в естественных условиях. Как считает Е.В. Бирюк: «Художественная гимнастика - это искусство выразительного движения».

В-третьих, особенностью художественной гимнастики является музыкальное сопровождение. Благодаря слиянию динамики движений с характером музыкального сопровождения, движения получают различную эмоциональную окраску и приобретают танцевальность. Эта связь осуществляется не только в согласовании движения с размерами и темпом музыкального сопровождения, но и в воспитании у занимающихся умения правильно понимать музыку и выполнять движения в соответствии с ее содержанием и формой. Музыка создает более яркое представление о характере движения.

В-четвертых, особенность заключается в возможности эффективно влиять на эстетическое воспитание В-пятых, особенность связана с двигательной памятью и вниманием. Для выполнения сложных комбинаций, оригинальных упражнений гимнастке необходимо иметь хорошую память и внимание. Сложность структур двигательных действий гимнасток обуславливает необходимость запоминания большого объема относительно независимых между собой движений. Это предъявляет требования к двигательной памяти гимнасток, а также к таким качествам, как исполнительность, ясность и точность воспроизведения движения.

По мнению Ж.А. Белокопытовой, эффективность тренировочного процесса во многом зависит от четкого восприятия движения. Восприятие основывается на зрительных ощущениях: глаз оценивает не только удаленность предмета и партнеров, но и прослеживает детали изучаемых и совершенствуемых движений, действий, позволяет получить информацию о них.

Успешность обучения и совершенствования в художественной гимнастике во многом определяется вниманием гимнастки к движениям, их деталям, отчетливостью восприятия, или иначе - координацией движений. Внимание гимнастки характеризуется следующими признаками: сосредоточенностью, широким распределением на движущиеся объекты (партнеры, предметы), быстрой переключаемостью с одного эпизода на другой, большим объемом (видеть площадку) и интенсивностью, особенно в

напряженных ситуациях. В последнее время на соревнованиях мирового класса упражнение без предмета не проводится, но именно оно является базой всей художественной гимнастики. Все упражнения выполняются под музыку (продолжительность 90 секунд) и характеризуются свободным перемещением гимнастки по ковру (13x13 м), выполняющую упражнения, связанные с искусством владения своим телом и синхронной работой с предметом.

Скакалка. Упражнения со скакалкой представляют собой сочетания различных прыжков на одной

и двух ногах, поочередных перепрыгиваний и вращений скакалки -выполняемых на месте и с продвижением вперед, в сторону, назад, с поворотами, а также с изменением ритма и темпа как прыжков, так и (одновременно с прыжками или «отдельно») движений скакалкой. Такое содержание упражнений со скакалкой требует особой точности движений, не только чувства ритма, но и чувства самого предмета, поскольку конфигурация скакалки может значительно меняться в зависимости от ее натяжения, меняющегося в зависимости от быстроты и амплитуды вращений, а также исходной и специально изменяемой длины. Поскольку прыжки со скакалкой выполняются, как правило, длинными сериями, эти упражнения служат отличным средством развития выносливости, в связи с чем и применяются практически во всех спортивных специализациях в составе общей или специальной физической подготовки.

В массовой гимнастике используются скакалки, изготовленные из разных материалов: пеньки, резины, пластика, комбинированного состава. На

том уровне задач, которые решаются в начальной подготовке, особой роли это не играет. Важнее правильно определить длину скакалки, которая должна быть равна расстоянию от пола до плечевого пояса при выпрямленном положении тела (тогда ее легко вращать и скакалка не запутается при вращениях). Чтобы разнообразить занятия и варьировать нагрузку, среди упражнений используются прыжки через длинную скакалку (веревку, вращаемую двумя партнерами), прыжки вдвоем, троим, целой группой, и при

этом с самыми разнообразными дополнительными двигательными заданиями.

Обруч. Упражнения с обручем связаны, в основном, с вращением предмета (рукой, ногой, шей, туловищем), его бросками и перекатами на фоне различных телодвижений. Основное требование к данным упражнениям - сохранение плоскости движения обруча, иначе он будет падать. Важен и правильный хват: маховые движения выполняются обязательно при жестком хвате, при качательных и вращательных движениях напротив - нужно уметь

своевременно напрягать и расслаблять мышцы, обеспечивая свободу движения. Практически каждое движение с обручем требует владения особой

техникой, более сложной, чем та, которая используется в упражнениях, описанных выше. С другой стороны, сами упражнения с обручем - отличное

средство совершенствования различных физических качеств и координационных способностей. Для занятий используются деревянные,

пластмассовые или дюралевые обручи диаметром 80-90 см

Мяч. Упражнения с мячом - весьма динамичны, в них используется большое количество различных движений: броски и ловля одной и двумя руками, перебрасывания, перекаты по частям тела и полукаты и броски, выполняемые не только руками, но и ногами, туловищем, головой, плечами; резкие и быстрые броски сочетаются с поворотами и удержанием мяча в разных пространственных положениях гимнастки при фиксации мяча на разных участках тела. Особыми действиями, характерными именно для этой группы упражнений, являются отбивы мяча и выкруты. Броски и ловля мяча сочетаются с кувырками, перекатами на спине или на груди, различного типа

равновесиями и «обыгрывающими» действиями

Выводы

Развитие координационных способностей в различных возрастных периодах носит индивидуальный характер, который в определенной степени соотносится со свойствами нервной системы занимающихся. Структура корреляционных плеяд по мере возрастного развития изменяется. В частности, в возрасте 6-9 лет наблюдается большое количество однонаправленных связей между различными видами координационных способностей, в то время как в возрасте 10-11 лет и в особенности 17-18 лет отмечается уменьшение и ослабление связей между координационными способностями, но при этом уже значительно проявляется индивидуальная предрасположенность.

Выявлено, что одинаковые тренировочные воздействия по разному влияют на эффективность развития координационных способностей гимнасток 6-9 лет с различными типологическими особенностями в проявлении свойств нервной системы. Общепринятый вариант нагрузки оказался более оптимальным для гимнасток со слабой нервной системой и подвижностью нервных процессов. На гимнасток с противоположным типологическим комплексом нагрузка подобного характера не оказала должного влияния.

Литература

1. Загrevский О.И. Динамика прыгучести юных гимнасток-художниц / О.И. Загrevский, Е.В. Безноскова // Теория и практика физ. культуры. – 2017. – № 4. – С. 86-88.
2. Карпенко Л.А. Художественная гимнастика / Под общ. ред. Л.А. Карпенко. – М.: Всероссийская федерация художественной гимнастики, 2003. – 382 с.

3. Нестерова Т.В. Техническая подготовка в групповых упражнениях художественной гимнастики: Методические рекомендации / Т.В. Нестерова. – Киев: УГУФВС, 1995. – 54 с.
4. Пахомова Л.А. Методика подготовки юных гимнасток в художественной гимнастике к выполнению упражнения с предметами / Л.А. Пахомова, Е.С. Николаева // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. – 2006. – № 5. – С. 30-32.
5. Карпенко Л.А. Художественная гимнастика. М., 2003. 7. Машкара К.И. Влияние труда и спорта на строение скелета кисти. М., 1968. 8. Овчинникова Н.А., Бирюк Е.В. Обучение упражнениям с предметом в художественной гимнастике: метод. рек. Киев, 1990. 9. Пахомова Л.Э., Николаева Е.С. Методика подготовки юных спортсменок в художественной гимнастике к выполнению упражнений с предметами // Физическая культура. Воспитание. Образование. Тренировка. 2006. №5. С. 32. 10. Шеррер Ж. Физиология труда (эргономия). М., 1973. С. 3125.

ДУНЁ БЎЙИЧА СОҒЛОМ ЭЪТИҚОДНИ РИВОЖЛАНТИРУВЧИ ТАШКИЛОТЛАР ХУСУСИДА

Расулова Нилуфар Тулкуновна,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси, «Дин психологияси ва педагогика» кафедраси катта ўқитувчиси, Ўзбекистон

Аннотация. Диний жамоатлар ёки муайян эътиқодга амал қиладиган жамоатларнинг мустақил ҳолда мавжуд бўлиши демократик жамиятда плюрализмни таъминлаш учун зарур ва у дин ёки эътиқод эркинлиги тақдим этадиган ҳимоянинг асосида мужассамдир. Бу нафақат ушбу жамоатларнинг шундай мазмунда ташқил топишига, балки уларнинг барча фаол аъзолари диний эътиқод эркинлигига бўлган ҳуқуқидан самарали фойдаланишига ҳам бевосита тааллуқлидир. Агар жамоатнинг ташиқилий ҳаёти дин ёки эътиқод эркинлиги билан ҳимояланмаган бўлса, у ҳолда ҳар қандай инсоннинг динга эътиқод қилишига доир яқка ҳолдаги ҳуқуқларининг бошқа барча жиҳатлари заиф бўлиб қолади. Мазкур мақолада бу борада фаолият олиб бораётган дунё давлатларидаги ташиқилотлар ва уюшмалар фаолияти таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: соғлом эътиқод, диний ташиқилотлар, диний субъектлар, диний федерациялар.

ОБ ОРГАНИЗАЦИЯХ, РАЗВИВАЮЩИЙ ЗДОРОВЫХ УБЕЖДЕНИЙ ПО ВСЕМ МИРУ

Расулова Нилуфар Тулкуновна,

Старший преподаватель кафедры «Религиозная психология и педагогика», Международная исламская академия Узбекистана, Узбекистан

Аннотация. Независимое существование религиозных общин или общин, исповедующих определенную веру, необходимо для обеспечения плюрализма в демократическом обществе и является неотъемлемой частью защиты, обеспечиваемой свободой религии или убеждений. Это напрямую связано не только с организацией данных общин таким образом, но и с эффективным использованием своего права на свободу вероисповедания всеми их активными членами. Если организационная жизнь сообщества не защищена свободой религии или убеждений, то все другие аспекты индивидуальных прав любого человека исповедовать религию ослабляются. В данной статье анализируется деятельность организаций и ассоциаций в странах мира, действующих в этом направлении.

Ключевые слова: здоровое убеждение, религиозные организации, религиозные субъекты, религиозные федерации.

ABOUT ORGANIZATIONS DEVELOPING HEALTHY BELIEFS AROUND THE WORLD

Rasulova Nilufar Tulkunovna,

Senior Lecturer, Department of Religious Psychology and Pedagogy, International Islamic Academy of Uzbekistan, Uzbekistan

Abstract. The independent existence of religious or belief communities is necessary to ensure pluralism in a democratic society and is an integral part of the protection afforded by freedom of religion or belief. This is directly related not only to the organization of these communities in this way, but also to the effective use of their right to freedom of religion by all their active members. If the institutional life of a community is not protected by freedom of religion or belief, then all other aspects of the individual rights of any person to manifest a religion are weakened. This article analyzes the activities of organizations and associations in countries around the world operating in this direction.

Keywords: healthy belief, religious organizations, religious subjects, religious federations.

Согласно международному праву в области прав человека, разработанному в современную эпоху, государства несут ответственность за уважение прав человека и основных свобод и обеспечение их одинакового применения ко всем без какой-либо дискриминации. Нормы, отраженные в международно-правовых документах, служат образцом для стран при разработке и принятии национального законодательства в области прав человека. Статья 18 Всеобщей декларации прав человека гласит: «Каждый имеет право на свободу мысли, совести и религии» [1]. Как сказано в статье 18 Международного пакта о гражданских и политических правах, «это право включает свободу принимать и исповедовать религию по своему выбору, совершать богослужения в одиночку или вместе с другими, публично или в частном порядке, соблюдать религиозные и другие религиозные обряды». обычаев и включает в себя свободу совершать ритуалы». [2]

В основных международно-правовых документах ООН определены задачи и обязательства по развитию прав и свобод человека для каждого независимо от расы, пола, языка, национальности, вероисповедания или состояния здоровья, обеспечению человеческого достоинства и уважения, борьбе с проявлениями нетерпимости таким образом описывается. Международно-правовые документы по правам человека призывают каждого члена мирового сообщества проявлять толерантность во имя определения прав, свобод и законных интересов человека, во имя торжества демократии и права.

С первых лет независимости Узбекистан объявил себя светским государством и закрепил это Конституцией. В основе концепции секуляризма лежит принцип отделения религиозных организаций от политических организаций и отказа от принятия религиозности за основу для всех.

При этом государство обязуется гарантировать права религиозных людей. Согласно статье 31 нашего Основного закона, «Свобода совести гарантируется каждому. Каждый имеет право верить в любую религию или не верить ни в какую религию. Насильственное насаждение религиозных взглядов не допускается» [3].

На основе этой конституционной нормы в нашей стране принят Закон «О свободе совести и религиозных организациях». Свобода совести и убеждений, гарантированная Конституцией Узбекистана и национальным законодательством, создала необходимые условия для удовлетворения религиозных потребностей всех граждан.

Одним из важнейших направлений государственной политики в Узбекистане является развитие культуры толерантности и гуманности, укрепление межэтнического и гражданского согласия, воспитание молодого поколения в духе любви и верности Родине.

Известно, что земля Узбекистана является одной из древних колыбелей исламской науки и культуры. Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев выдвинул ряд инициатив в целях всестороннего изучения богатого исторического, научного и духовного наследия нашего народа, ознакомления с ним мировой общественности, а главное, глубоко раскрыть истинную гуманитарную природу исламской религии. В основе этих инициатив лежит лозунг «Просвещение против невежества».

Во всем мире существуют религиозные организации или организации, исповедующие определенную веру. Они служат укреплению здоровой веры и предотвращению фанатизма. Международное право прав человека защищает религиозные общины или общины, исповедующие определенную веру, независимо от того, обладают ли они правосубъектностью. В то же время религиозные общины или общины, исповедующие определенную веру, могут счесть приемлемым создание собственных религиозных организаций, чтобы иметь возможность действовать в правовом поле. В целях настоящего документа термин «религиозные организации или организации, исповедующие определенную веру» используется для обозначения религиозных общин или сообществ, исповедующих определенную веру и пользующихся статусом юридического лица в правовой системе страны, которому они принадлежат. В национальном законодательстве статус обладания субъектными правами может называться по-разному, и национальные правовые системы могут использовать самые разные правовые методы для обеспечения признания религиозных общин или сообществ, исповедующих определенную веру, в качестве юридических лиц в рамках национальной правовой системы. Независимо от правового метода, с помощью которого государства выполняют свои обязательства по предоставлению добровольного правового статуса религиозным общинам или общинам, исповедующим определенную веру, национальная правовая база, регулирующая этот процесс, основана на международных документах по правам человека, участниками которых являются эти государства, а также принятые ими, должны обеспечивать соблюдение других международных обязательств. Государствам также следует обеспечить, чтобы получение правосубъектности для религиозных общин или общин, придерживающихся определенных убеждений, было не более трудным, чем для других типов групп или общин.

Например, в Соединенных Штатах Америки любое лицо или «ассоциация лиц, организованная с определенной целью и уполномоченная вести бизнес под определенным именем», имеет право выступать в качестве «лица» перед законом. (*Pembina Concol. Silver Mining & Milling Co.v.Com. of Pennsylvania* (Компания *Pembina Concol. Silver Mining & Milling Co.* против Содружества Пенсильвании), 125 U.S. 181, 189, 8 S. Ct. 737, 741, 31 Ed. 650 (1888)). При этом отдельное физическое лицо, организация или коммерческое предприятие может быть признано юридическим лицом.

Таким образом, религиозные общины могут создавать коммерческие организации (такие как корпорации, индивидуальные предприниматели, товарищества, товарищества с ограниченной ответственностью и общества с ограниченной ответственностью) или некоммерческие организации (обычно зарегистрированные как корпорации) для получения признания в качестве юридических лиц. Деятельность коммерческих предприятий и некоммерческих организаций регулируется законодательством государства, в котором они созданы. В Соединенных Штатах большинство религиозных групп организованы как не-

коммерческие корпорации в соответствии с законами штата и Налоговым кодексом США (например, 26 USC § 501(c)), чтобы получать налоговые льготы и льготы.

В Эстонии юридическое лицо религиозных общин или общин, исповедующих определенную веру, регулируется на субконституционном уровне Законом о некоммерческих организациях и Законом о церквях и приходах. Согласно Закону о церквях и приходах, религиозное объединение является юридическим лицом по гражданскому праву. Такая ассоциация является некоммерческой организацией. Этот закон определяет существование пяти типов религиозных организаций:

- 1) церкви;
- 2) приходы;
- 3) общественные объединения;
- 4) монастыри;
- 5) религиозные общества.

Конгрегация (или ассоциация общин) может быть объединением лиц, исповедующих христианскую религию или любую другую религию (или убеждения). То же правило распространяется и на монастыри. Серьезных ограничений на возможность религиозных общин выбирать удобную им организационно-правовую форму нет.

В Испании религиозные общины могут выбирать между тремя взаимосвязанными формами статуса юридического лица:

а) Религиозные объединения (*confesiones religiosas*) — основная форма юридического лица для приходов, церквей и религиозных групп;

б) Религиозные образования (*entidades religiosas*) – форма юридического лица для отдельных структур в пределах территориального или юридического лица со статусом «религиозных объединений» («*confesiones religiosas*»), которые связаны между собой символом принадлежности. В целях упрощения юридических вопросов в испанском законодательстве семинария, епархия, местная община или церковь, территориальная единица «религиозного объединения» («*confesion religiosa*») могут рассматриваться как «религиозное образование» («*entidad religiosa*»);

с) Религиозные федерации (*federaciones religiosas*) представляют собой группы «религиозных объединений» («*confesiones religiosas*»), которые имеют общие характеристики (например, такие аспекты, как религиозные убеждения, историческое происхождение). Существует также юридическое лицо под названием «федерация религиозных объединений» (*federacion de entidades religiosas*).

Кроме того, любая религиозная группа или группа, исповедующая определенную веру, может зарегистрироваться в качестве обычного объединения в Государственном реестре объединений.

Литература:

Диний жамоатлар ва муайян этикодларга амал қиладиган жамоатларнинг ҳуқуқ субъектилигига доир раҳбарий принциплар // Маъсул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи Акмал Саидов; Таржимон Ғулом Мирзо. – Варшава: Poligrfaus Jacek Adamiak, 2019. – 71 бет

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт // Ўзбекистон Республикаси ва инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. Инсон ҳуқуқлари бўйича универсал шартномалар / Масъул муҳаррир А.Х.Саидов. – Т.: “Адолат”, 2002. – 61-бет.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т. “Ўзбекистон”, 2017. – 13-бет.

SUISIDAL XULQ-ATVOR NAMOYON BO‘LISH SHAKLLARINING PSIXOLOGIK TAHLILI

Rizayev Azizjon Raximdjanoich

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ma'lumki, insonning xulq-atvori polimotivlashtirilgan bo'ladi. Shuning uchun, suicidal xulq-atvor odatda bir vaqtdayoq bitta emas, bir nechta harakatlanayotgan va o'zaro harakatlanish motivlari bilan sharhlanadi. Dolzarb ehtiyojlar frustratsiyasi bir necha holatda autodestruktiv xulq-atvorni belgilaydi. O'z joniga qasd qilish, o'zini hayotdan ongli mahrum etish sifatida, fikr yuritganda, faqatgina suisidning tashqi ijtimoiy sabablarini emas, balki nizolar shaklida namoyon bo'ladigan ichki shaxs motivlarini ham ko'rib chiqish zarurdir. Bunday yondashuv natijasida, suicidal xulq-atvorning sabablari sifatida ko'p omillar kelib chiqadi.

Tayanch tushunchalar: suicidal xulq-atvor; informatsion axborot texnologiyalari, ehtiyotsizlik, baxtsiz hodisa, xulq-atvor mexanizmlari, biologik konsepsiya, psixologik konsepsiya, autodestruktiv harakat, agressiya, autoagressiya.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФОРМ ПРОЯВЛЕНИЯ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Ризаев Азизжон Рахимджонович

Исследователь Ташкентского государственного университета востоковедения

Аннотация: Известно, что человеческий организм будет полимотивированным. Поэтому суицидальное поведение обычно сопровождается не одним, а несколькими движущимися и взаимными мотивами. Фрустрация актуальных потребностей в ряде случаев определяет аутодеструктивное поведение. В качестве самоубийства, осознанного лишения себя жизни необходимо рассматривать не только внешние социальные причины суицида, но и мотивы внутреннего личности, проявляющиеся в виде конфликтов. В результате такого подхода в качестве причин суицидального поведения возникает множество факторов.

Базовые понятия: суицидальное поведение, информационные технологии, неосторожность, несчастный случай, механизмы поведения, биологическая концепция, психологическая концепция, аутодеструктивное действие, агрессия, аутоагрессия.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF SUICIDAL BEHAVIOR

Rizaev Azizjon Rakhimdzhonovich

Researcher of Tashkent State University of Oriental Studies

Abstract: It is known that the human body will be polymotivated. Therefore, suicidal behavior is usually accompanied not by one, but by several moving and mutual motives. Frustration with urgent needs in a number of cases determines auto-destructive behavior. As suicide, conscious deprivation of life, it is necessary to consider not only the external social causes of suicide, but also the motives of the inner personality, manifested in the form of conflicts. As a result of this approach, many factors arise as causes of suicidal behavior.

Basic concepts: suicidal behavior, information technology, negligence, accident, mechanisms of behavior, biological concept, psychological concept, auto-destructive action, aggression, auto-aggression.

Kirish. Ming yillikning XX asrida insoniyat ulkan iqtisodiy, ijtimoiy hamda ekologik o'zgarishlar va hodisalarga guvoh bo'ldi. Ko'pgina davlatlarning vayronagarchiligi va millionlab insonlarning o'limiga sababchi ikkinchi jahon urushi; dunyoning mavjudligiga rahna soluvchi sovuq urush davri; kommunizm g'oyasi va uning inqirozi; televizor, internet, kosmik raketalar kabi ilmiy va texnik kashfiyotlar; atrof-muhit muammolarining globallashuvi, ya'ni suv va havoning ifloslanishi, ozon qatlaminin yemirilishi va havoning notabiiy tarzda isib ketishining butun jahon miqyosida kechishi va hokazolar insoniyatning ko'z oldida sodir bo'ldi va bo'lmoqda.

Dolzarbliigi. Bugungi davr informatsion axborot texnologiyalari davri bo'lib hisoblanadi. Bu davr taraqqiyot, inson va uning ijtimoiy psixologik tuzilishini yanada murakkablashtirdi. Bunda, inson qudrati va uning imkoniyatlari yanada ortishi natijasida, odam o'zini-o'zi yo'q qilib yuborish darajasiga borib yetdi. Turli xildagi yangidan-yangi qurollar (yadroviy, bakteriologik, lazer v.b.) sinovlari va "Sovuq urush"ning XXI asrda ham "Mafkuraviy urush" sifatida davom etishi, shuningdek, boshqa ijtimoiy va iqtisodiy holatlar shaxs va uning ijtimoiy psixologik tuzilishiga ta'sir etib kelmoqda.

Axborot texnologiyalari davrida yashayotgan inson juda ko'p ma'lumotlarni o'zlashtirishi, ularga javob berib borishi, ma'lumotlar natijasida yuzaga kelayotgan muammolarini hal qilib borishi oqibatida, kundalik ijtimoiy muammolar uning ruhiy holati, asab tizimiga turlicha ta'sir ko'rsatmoqda. Shaxs albatta, jamiyatda yashash va o'z o'rnini topish uchun yuzaga kelayotgan muammolarni hal qilishda turli qiyinchiliklarga uchrashi tabiiy holdir.

Jumladan, jamiyat hayotida jiddiy siyosiy o'zgarishlar yuz berganida inson o'ziga, o'zligiga yanada teranroq nazar tashlashga intilib qoladi. Inson umri va hayoti past-baland, egri-bukri, tekis va notekis so'qmoqlardan iborat. Bu holat hayotning o'ziga xos bo'lgan sinovidir.

Bugun shaxs psixologiyasini bilish, o'z taraqqiyotini, o'z iqtidorini bilish, har qanday yosh davrida ham optimal ravishda ishga yaroqlilikni, turli o'zgarishlarga psixologik jihatdan tayyorlikni ta'minlash, yangicha fikrlash va tafakkur qilish, ro'y berayotgan jarayonlarni ob'ektiv va to'g'ri idrok qilish qobiliyatini rivojlantirish muammolarini ilgari surmoqda.

Harbiy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan sohalarda xizmat olib borayotgan shaxslar uchun psixologik bilimlarni egallash muhim ahamiyat kasb etadi. Bunga sabab, keyingi 10 yillarda harbiy sohalarda ham suitsidal muammolar ko'payib borayotganligi buning asosiy sababi bo'lib kelmoqda. Butunjahon sog'liqni saqlash tashkilotining ma'lumotiga ko'ra o'lim sabablariga ko'ra suitsid yurak qon tomir, onkologik va travmatizmdan keyin 4-o'rinni egallashi tashvishli holatdir. Har yili dunyo aholisining millionga yaqin kishisi o'z joniga qasd qiladi. Natijada bularning 80% o'lim bilan yakunlanadi [1].

Ijtimoiy psixologiyada suitsid va uning sabablari, uning oldini olish choralari hamon muammoligicha qolmoqda. Uni atroficha o'rganish, ayniqsa, suitsid sabablarini tahlil qilish va uni kamaytirish bugungi kunda zamonaviy psixologiyaning dolzarbligi va ahamiyatli mavzularidan biri bo'lib qolmoqda.

Tahlillar. O'z joniga qasd qilish yoki suitsid bir taraflama harakat bo'lib, unda oxiriga yetkazilmagan holatlar ham kuzatiladi. Ehtiyotsizlik oqibatida yoki o'zini bilmay, anglamay sodir qilingan holat – o'z joniga qasd qilish (suitsid) jarayoni deb hisoblanmaydi. Balki, baxtsiz xodisa toifasiga kiritiladi.

O'z joniga qasd qilish yoki o'zini-o'zi o'ldirish holati azal-azaldan kishilik jamiyatida mavjud bo'lgan holat hisoblanadi. Bu haqda ko'plab tarixiy va etnografik ma'lumotlarda aks ettirilgan [2]. Bunga misol qiladigan bo'lsak, qadimgi yapon Samuraylari, ular uchun asir tushishdan ko'ra o'zini-o'zi o'ldirish bu sharaf hisoblangan, yoki qadimgi Misr malikasi Kleopatriya ham Rim iste'losidan keyin o'limni afzal bilgan, yoki arab bosqiniga qarshi kurashgan Muqanna v.b.

Suitsid holatlarini qayd qilib boruvchi dunyodagi eng katta institut Shvesiyada joylashgan bo'lib, uning hisob-kitoblariga ko'ra Markaziy Yevropa davlatlari bu borada peshqadam ekanligini ta'kidlashmoqda.

Hozirgacha o'tkazilgan tadqiqotlar natijasiga ko'ra shaxs suitsid haqidagi o'z rejalarini topishga «kalitlar» va ogohlantirishlar beradi. O'z joniga qasd qilishni o'ylaganlarning 10 tadan 8 tasi atrofda qilarga bu haqda doimo bildirishga harakat qilib borishgan.

O'zini o'ldirmoqchi bo'lganlarning ko'pchiligi o'z harakatlarini avvaldan o'ylab chiqishadi. Ular ko'pincha o'zlarini o'ldirishdan oldin o'z niyatlarini atrofda qilarga bildirishadi.

Suitsidlarning asosiy foizi kuchli depressiv holatda sodir etiladi. Depressiv holatda bo'lgan insonlar vaziyatni nazorat qilish va ushlab turish maqsadida spirtli ichimliklardan yoki bo'lmasa turli narkotik moddalardan foydalanishadi. Ushbu vositalar shaxsda voqelikni buzib idrok etishga olib keladi.

Umuman, suitsidal xulq shakllanishini o'rganish muammosi ko'p tarmoqli va keng ko'lamli ekanligi bilan ajralib tursada, mazkur muammo bo'yicha talaygina ilmiy tadqiqotlar olib borilganligini alohida ta'kidlash mumkin. Aytish joizki, ko'pgina tadqiqotlarda odatda tadqiqot ob'ektini xotirasini yo'qotish natijasida o'z joniga qasd qilishga uringanlar va psixonevrologik dispanserlar ro'yxatida turgan shaxslar tashkil etgan. Suitsidentlarning qolgan guruhlar esa, ayniqsa o'z joniga qasd qilganlar, ilmiy tadqiqot nazaridan chetda qolib ketmoqda. Shu bois suitsidal xavfning shaxs omillarini aniqlash muammosini chuqur o'rganishni talab qiladi.

Suitsid yoxud o'z joniga qasd qilish asrlar davomida jiddiy ijtimoiy muammo bo'lib kelgan. XX asr boshida A.F. Koni ta'kidlagandek, ".....o'z joniga qasd qilish yakka hodisa bo'la olmay, balki yaxlit ijtimoiy hodisaga aylanib qolib, ushbu vaziyatni chuqur o'rganish va unga qarshi samarali kurash olib borishni talab qilmoqda" [3].

O'z joniga qasd qilish muammosi (suitsid) autoagressiyaning so'nggi namoyishi sifatida jamiyat rivojlanishining tarixi davomida mavjud bo'lgan. Ammo hozirgi vaqtgacha suitsidal xulq-atvorning tabiatini izohlab beruvchi birorta yaxlit nazariya yaratilmagan. Suitsid fenomenini izohlab beruvchi va sabablarni izohlovchi turli qarashlar mavjud. Ko'pgina nazariy konsepsiyalar o'rtasida asosiy farqlarni ajratib olish mumkin: biologik, psixopatologik, psixologik va ijtimoiy.

Biologik konsepsiya doirasida suitsidal xulq-atvor shakllanishining genetik, fiziologik va boshqa organizmlar hayot faoliyati parametrlari ning asosiy prediktorlari sifatida ko'rib chiqiladi.

Ushbu yo'nalish namoyondalarining hisoblashicha, ba'zi bir shaxslar biologik yoki psixik buzilishlar natijasida suitsidga alohida moyilligi bor [4].

Bir qator mualliflar fikricha, autodestruktiv xulq-atvor shakllanishida genetik omilning ahamiyati tasdiqlanganki, bu o'z joniga qasd qiluvchilarning qarindoshlari orasida suitsid ko'proq sodir etilishi bilan kechadi [5]. Biroq, psixodinamik va klinik-psixologik yondashuv namoyondalari fikricha, suitsid sabablarini genetik asoslarda emas, balki yaqin insonini o'z joniga qasd qilish faktining psixogenetik ta'sirida, uning qarindoshlar

xulq-atvoriga modellashirilgan ta'sir o'tkazayotganligida deb qaraladi [6]. Rossiya suitsidologiya maktabi namoyandalari A.G. Ambrumova va L.I. Postovalova fikricha, autodestruktiv xulq-atvorning sabablarini, eng avvalo, bir necha avlodda suitsidal xulq-atvor takrorlanishining ijtimoiy va psixologik sabablaridan qidirish lozim [7]. Suitsidal xulq-atvorni o'rganishning biologik yondashuvdagi psixopatologik konsepsiya alohida e'tiborga loyiq, uning asosida o'z joniga qasd qilganlarning hammasi psixik kasalliklarga chalingan shaxslar, degan fikr mavjud. XIX asrning ikkinchi yarmida, inson faqatgina jinnilik holatida o'z joniga qasd qilishi mumkin, degan fikr hukm surar edi. Fransuz psixiatri Eskirol shu borada, psixik kasallik va o'z joniga qasd qilish o'rtasida aniq aloqadorlik borligi haqidagi fikrni ilgari surgan. Ushbu konsepsiya tarafdorlari qatorida taniqli rus psixiatrlari N.P. Bruxanskiy, L.A. Prozorov, I.M. Gvozdev va boshqalar nomini qayd etish lozim.

O'z joniga qasd qilishning moddiy asosini topishga yo'naltirilgan tadqiqotlar 19-asr davomida va 20-asr boshida olib borilgan. Ammo sanoqsiz anatomik yorish natijalari ham suitsidal xulq-atvor, anatomo- fiziologik ma'lumotlar va psixik kasallik mavjudligi o'rtasida aloqa borligini aniqlashga imkon bera olmadi. Shu borada, 20-asr boshida rus suitsidologi G.Gordon o'zining "Zamonaviy o'z joniga qasd qilish" (1912) asarida ruhiy kasallik va o'z joniga qasd qilish o'rtasida bevosita aloqa yo'qligi haqida yozmoqda. Muallif fikrlarining asosi sifatida 371 nafar o'z joniga qasd qilgan insonlarning tanasini yorib ko'rgan, natijada faqatgina 7.6 % foizida ruhiy kasallik alomatlari kuzatilgan va venalik vrach A. Bronza tadqiqotiga tayangan [8]. Ammo, psixik kasallar orasida o'z joniga qasd qilishning yuqori darajasini inobatga olgan holda, ko'pgina psixiatrlar suitsid faktini psixik kasalliklar mavjudligi bilan izohlash tarafdori ekan. O'z joniga qasd qilishni alohida nozologik birlik sifatida ajratish uchun urinishlar bo'lgan, suitsidomaniyani davolash uchun turli fizioterapevtik va medikamentoz usullar taklif qilingan.

Amaliyotda kuzatilganidek, ko'pgina psixik kasallarda suitsid depressiya, paranoid va gallyusinator-paranoid holatlarda uchraydi.

Suitsidning yuqori foizi narkomaniya va alkogolizmga chalingan, shaxsiy nosozliklari mavjud bo'lgan kishilarda uchraydi. Masalan, Buyuk Britaniyada o'tkazilgan tadqiqotlarda, 100 ta o'rganib chiqilgan suitsidentlar kasallik tarixidan 93 nafar suitsident psixik kasal deb tan olingan, (shaxsdagi noxush holatlar ular hayotining o'z joniga qasd qilish bilan tugagan, 50% alkogoliklarda va taxminan 20% depressiv kasallarda kuzatilgan). A.G. Ambrumova va V.A. Tixonenko izohlaganidek, suitsidentlar majmui uchta asosiy dignostik kategoriya bilan namoyish etilgan: ruhiy-asab yetishmovchiliklari bilan chegaradosh psixik kasalliklarga chalingan kasallar va mutlaqo psixik sog'lom bo'lgan shaxslar. Mualliflar fikricha, o'z joniga qasd qilish alohida klinik fenomen bo'la olmaydi. Ular berilgan ma'lumotlarga ko'ra uchala keltirilgan kategoriyalar bo'yicha o'zaro miqdor nisbati 1.5:5:1 [9].

Hozirgi zamon mamlakatimiz va chet el adabiyotlarida tan olinganki, 25-30% suitsid psixik kasallar tomonidan sodir etiladi, qolgan miqdori psixik sog'lom va psixik noxushlik bilan chegaradosh shaxslarga to'g'ri keladi [10].

Biroq, oxirgi yillarda suitsidal xulq-atvor mexanizmlarining aniqlanganligi haqidagi fakti inobatga olmoq lozim. Shu yo'nalishda, Dj. Mann, M. Asberg, U. Bekker, G.L. Braun va boshqalar asarlarida suitsidal xulq-atvor va depressiyaning bioximik korrelyatlari aniqlangan. Ta'kidlash joizki, suitsidal xulq-atvorning biologik prediktorlari psixologik materiallarda topilgan. Yuqorida ta'kidlanganidek, mualliflarning katta qismi, suitsidal xatti-harakatlarni psixik kasallar bilan birga, mutlaqo sog'lom shaxslar ham sodir etishi mumkin degan qarashni ilgari surgan. Shuning uchun, suitsidni faqatgina to'g'ridan-to'g'ri psixik patologiya natijasi deb emas, balki psixopatologik simptomlar va individum ijtimoiyligining asosini tashkil etadigan, uning genezisida atrof-muhit ta'siri va shaxs ijtimoiy-psixologik tuzilishining o'zaro bog'liqligi katta ahamiyatga ega ekanligini ko'p omilli hodisa sifatida ko'rib chiqish lozim [11].

Psixologik konsepsiya, shaxsning suitsidal tendensiyalarining shakllanishida psixologik omil yetakchi o'rin egallashi haqida qarashlar aks ettirilgan. Suitsid fenomenini izohlashga psixologik yondashuv shakllanishining asoschisi Z. Freyd hisoblanadi. Z. Freyd fikricha, suitsidni insonda ikkita asosiy intilish mavjudligi (hayot instinkti va o'lim instinkti) haqida tushunchalari asosida tahlil qilish zarur va libido vazifasi, vayron etuvchi instinktni ro'yobga chiqarib, atrof-muhit ob'ektlariga yo'naltirib zararsizlantirishdan iborat. Ya'ni, "...o'z o'zimizni yo'q qilishimiz uchun qandaydir narsa yoki insonni qirib tashlash kerakdek tuyiladi..." [12].

Shunday ekan, o'limga instinktiv intilish odamlarga nisbatan agressiv munosabatda namoyon bo'ladi. Freyd fikricha, suitsid va o'ldirish o'lim instinktinin barbod etuvchi ta'sirining namoyishi. Freyd taxminicha, o'lim instinkti seksual energiya bilan birlashganda yoki insonning o'ziga yoki atrofda ob'ektlarga qarshi yo'naltirilgan bo'lishi mumkin. O'ldirish – boshqalarga yo'naltirilgan agressiya, suitsid esa – o'z-o'ziga yo'naltirilgan agressiya. Olimning ta'kidlashicha, suitsidni oqlab bo'lmaydi, chunki u teskarisiga ag'dargan o'ldirishdir. Freyding fikricha, autoagressiv harakat sodir etib, inson o'zida ambivalent hissiyotlar kechirayotgan muhabbat ob'ektini o'ldiradi.

Z. Freyd o'z joniga qasd qilishning bir qator klinik xususiyatlarini ajratgan. Bular: boshqa insonlarga o'lim tilashning gunohkorlik hissiyoti; suitsidal ota-ona bilan tenglashtirish; libido qoniqishining yo'qotilishi; ayniqsa

qoniqish yo'qotilishi uchun o'ch olish; yordamga chaqirish. O'z joniga qasd qilishning chuqur ildizlarini Freyd sadizm va mazoxizmga ko'rgan edi. [13].

Psixozanaliz maktabining davomchisi Karl Meninger hayot va o'lim instinktlarini, doimiy birlashish va kurash qarama-qarshilikda bo'lgan, konstruktiv va destruktiv tendensiyalar deb ataydi. K. Meninger o'z joniga qasd qilish bilan bir qatorda asketizm, chekish, hayot uchun xavfli kasblar va qiziqishlar va boshqa hodisalarni ko'rib chiqadi. Olimning fikricha, jamiyatning oddiy a'zosidan farqliroq, "doimiy o'z joniga qasd qiluvchi shaxs" o'zini qurbon etish ichki ehtiyoji orqali boshqaradi. Birinchi qarashda o'zidan nom qoldirish deb tuyilgan narsa, aslida tekshirishdan keyin destruktiv kuchlarning niqob osti namoyishi bo'lib chiqadi [10].

Karl Meninger Z. Freydning suitsid haqida qarashlarini rivojlantirdi, suitsidal xulq-atvorning sabablarini chuqur tadqiq etib, uning uchta asosiy qismini ajratib ko'rsatdi:

O'ldirish xohishi (suitsidentlar ko'pgina holatlarda infantil shaxslar bo'lib, o'z xohishlarini ro'yobga chiqara olmaslik holatlarida agressiv munosabat bildiradilar);

O'ldirilish xohishi (suitsid bu bo'ysinishning eng yuqori darajasi, shuning uchun ba'zi bir shaxslar axloq me'yorlarini buzish natijasida ruhiy azoblarga bardosh berolmay, buning yechimini faqatgina ixtiyoriy hayotdan ketish holatida topadilar);

O'lish xohishi (o'z hayotini asoslanmagan xavfga solish shaxslarga xos bo'lgan va kasallarga, ular uchun o'lim jismoniy va ruhiy azoblardan xalos bo'lish uchun yagona yo'ldir).

Meninger fikricha, agar insonda uchala bayon etilgan xohishlar paydo bo'lsa, suitsid inkor etib bo'lmaydigan real voqeaga aylanadi [14].

Ta'kidlash joizki, Meninger 20 asrning 30-yillarida "lokal o'z joniga qasd qilish" tushunchasini asoslab bergan. "Lokal o'z joniga qasd qilish" tushunchasi o'zi o'zini yo'qotish shakli deb izohlanadi, unda vayron qilish tendensiyasi o'z tanasiga, uning alohida qismlari va organlariga nisbatan namoyon bo'ladi. Ushbu o'zini o'zi yo'q etish kategoriyasiga olim ba'zi bir tasodif baxtsiz hodisalarni, tasodifan olingan shikastliklarni kiritadi, uning fikricha aslida esa bu harakatlar ong ostida sodir etilishini kuzatish mumkin.

Karl Gustav Yung o'z joniga qasd qilish masalasiga oid qarashlarida [15] insonda ruhiy qayta tug'ilish intilishi mavjud bo'lib, u to'g'ridan-to'g'ri ruh ko'chishidan qayta tug'ilishigacha turli shakllarni qabul qiladigan, jamoaviy ongsiz arxetip bilan bog'liqligiga ishora qilgan. Ushbu ruhiy qayta tug'ilishga intilish – suitsidning tarkibiy motivatsiyalaridan biri bo'lishi mumkin.

Psixologiyada psixodinamik yo'nalish va egopsixologiya namoyandasi Karen Xorni tomonidan taxmin qilinishicha, bazis tashvish natijasida nevrotik janjal paydo bo'lishining sababi atrof-muhitdagi insonlar bilan o'zaro munosabatlarning buzilishi bo'ladi. Bundan tashqari, olimning fikricha, og'ir hayotiy vaziyatlarda odamlar yolg'izlik, nochorlik, qaramlik, dushmanlik his qilishi mumkin, bu esa suitsidal hulq-atvorning rivojlanishi uchun asos bo'lishi mumkin. Suitsid bolalik qaramligi natijasida paydo bo'lishi ham mumkin, chuqur ildiz solgan norasolik hissiyotlari yoki Xorni aytib o'tgan, insonning o'zida o'z haqida mavjud bo'lgan "ideallashtirilgan qiyofa" borligi. O'z joniga qasd qilish "suitsid ijro etish" bo'lishi ham mumkin, insonda jamiyat me'yorlariga noliyqlik hissi paydo bo'lishi natijasida. Karen Xorni to'g'ridan-to'g'ri himoyalaniish va o'z xohishiga yetish vositasi shaklida mazoxistik funksiyalarni aniqlab, zamonaviy autoagressiv motivatsiya asosini keltiradi. Birinchi holatda mazoxistik nochorlik va o'zini azoblash yordamida raqobat va aybdorlikdan qochadi, ikkinchi holatda - o'z xohishiga yetadi (muhabbatga, yordamga, nazorat qilishda, boshqalarni ayblashda).

Xorni qarashlariga muvofiq, suitsid shaxs ichki xarakteristikalarini va atrof-muhit omillarining qo'shilishi natijasidir [16].

Amerikalik psixozanalitik G.S. Salliven [16] psixologiyada shaxslararo muloqot nazariyasini ishlab chiqqan. G. Sallivenning ta'kidlashicha, shaxslararo janjallar insonni uzoq vaqt davomida "Men yomon" degan qiyofada yashashga majbur etadi, va bu holda inson "Men yomon" qiyofasini "Men yaxshi" ga o'tkazishga xohish paydo qiladi, shunday qilib suitsid sodir qiladi. Salliven fikricha, suitsid bu boshqa odamlarga va tashqi muhitga o'ziga qayta yo'naltirilgan dushmanlik munosabatini aks etadi.

Suitsidal xulq-atvorni tahlil etishning ijtimoiy yondashuv asoschisi E. Dyurkgeym hisoblanadi. Suitsidologiyada birinchi klassik asar hisoblangan "O'z joniga qasd qilish: ijtimoiy etyud" (1897) asarida, jamiyatdagi alohida shaxslar tomonidan o'z joniga qasd qilish sodir etish ehtimoliga jamiyatning ta'sir qilish mexanizmi o'rganib chiqilgan. E. Dyurkgeym tomonidan o'z joniga qasd qilishni sodir etishning sabab va shartlari tahlil etilgan, bunda o'z joniga qasd qilish foizi ijtimoiy sabablarga bog'liqligi va jamiyatning ma'naviy tuzilishi bilan aniqlanadi. Suitsidallik, olimning fikricha, jamiyat tuzilishining ikkita komponenti bilan aniqlanadi: jamiyatning fikr, maqsadlari va qiziqishlar roziligi darajasi bilan (ijtimoiy integratsiya) va alohida insonga jamiyatning ta'sir qilish darajasi bilan. Bundan tashqari, Dyurkgeym o'zi rivojlantirgan "Ijtimoiy organizm", "Jamo ruhi" va boshqa tushunchalar haqida qarashlariga muvofiq, har bir ijtimoiy guruhga faqatgina unga xos suitsidga jamoaviy moyillik mansub deb hisoblagan. O'z navbatida bu moyillik individual moyilliklar ifodalanishini aniqlaydi. Moyillik hozirgi vaqtda jamiyatga mansub uchta oqimga asoslanadi: altruizm, egoizm va anomiya. Bu jamoa moyilliklari interiorizatsiya jarayoni natijasida individ xulq-atvorini va uning o'z hayoti va o'limiga munosabatini aniqlab beradi. Shunga muvofiq suitsidning ham uchta turi mavjud: altruistik, egoistik

va anomik turlari.

Xulosa. Shunday qilib, ijtimoiy konsepsiyaning kelib chiqish asosida suitsidal xulq-atvorda ijtimoiy integratsiya pasayishi va mustahkam emasligi yotadi, o'z joniga qasd qilish esa hamma holatlarda individni ijtimoiy muhit bilan o'zaro munosabatlari nuqtai nazaridan tushunish mumkin, bu vaziyatda ijtimoiy omillar yetakchi ahamiyatga ega. Ta'kidlash joizki, keltirilgan nazariyaning katta ahamiyatga ega ekanligiga qaramasdan suitsidal tendensiyalar rivojlanishi ba'zi bir xususiyatlarini anglash, ijtimoiy va jamoa omillarini o'rganish - bular muammoni o'rganishning faqat bir tomoni. Alohida insonning suitsidal harakatini tushunish uchun shaxs va ijtimoiy madaniy omillarni o'rganish zarur.

Muammoga oid ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, o'z joniga qasd qilish psixik yoki organik kasalliklar natijasida bo'lmay, balki shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarining izdan chiqishi yoki buzilishi mahsuli hamdir. Olimlar fikriga ko'ra suitsidni yuzaga keltiruvchi va sabablarni shaxsning ruhiy va individual – psixologik xususiyatlaridan tortib, to jamiyatdan, undagi ijtimoiy muhitdan izlash kerakdir. Ya'ni o'z joniga qasd qilish ijtimoiy hodisa bo'lib, suitsid ko'lami ijtimoiy tizimning «noinsoniy» strukturasi bilan bog'liqdir.

Adabiyotlar va manbalar:

- Shekhar Saxena, Etienne Krug, Oleg Chestnov. ВОЗ: Предотвращение самоубийств. Глобальный императив. (рус.). ВОЗ. Всемирная организация здравоохранения (2014). Проверено 12 апреля 2015.].
- Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. Пер. с франц. М.: Просвещение, 2004. – 375 с.].
- Кони А.Ф. Собрание сочинений. - М.: Юридическая литература. Т. 3. С. 454-482.
- Ефремов В.С. Основы суицидологии. - СПб.: Диалект, 2004. С. 104.
- Амбрумова А. Г. Индивидуально-психологические аспекты суицидального поведения. С. 46-54
- BarracloUGH B. M. et. al. A hundred cases of suicide. Clinical aspects // Br. J. Psychiatry. 1974. 125. P. 355-373
- Амбрумова А.Г., Постовалова Л.И. Мотивы самоубийств // Социологические исследования. 1987. № 6. С. 52-60
- Гордон Г.И. Современные самоубийства // Русская мысль. 1912. № 5. С. 74-93
- Амбрумова А. Г. Непатологические ситуационные реакции в суицидологической практике // Научные и организационные проблемы суицидологии. -М., 1983. С. 40-52
- Меннингер К. Война с самим собой. - М.: ЭКСПО-Пресс, 2000. С. 153
- BarracloUGH B. M. et. al. A hundred cases of suicide. Clinical aspects // Br. J. Psychiatry. 1974. 125. P. 355-373
- Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия // Психология бессознательного. - СПб., 2002. С. 340 — 378
- Фрейд З. Мы и смерть // Рязанцев С. Танатология (учение о смерти). СПб.: Восточно-Европейский институт психоанализа, 1994. С. 5-42.; Freud S. Mourning and melancholia // Hogarth Press, London – 1957
- Menninger K. Man Against Himself. A Harvest / HB J Book, Harcourt Brace Jovanovic Publishers. - San Diego, New York, London, 1985
- Юнг КГ. Душа и миф: шесть архетипов. - Киев, 1996. – 384 с.; Юнг К. Г. Структура психики и процесс индивидуализации. — М.: Наука, 1996.-200 с
- Хорни К. Наши внутренние конфликты; Невроз и развитие личности // Хорни К. Собр. соч. в 3 т. - М.: Смысл, 1997

RAHBAR FAOLIYATIDA ZAMONAVIY BOSHQARUV USULLARI

Safarov Dilmurod Xalimovich

Navoiy viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi, "Pedagogika va psixologiya, ta'lim texnologiyalari" kafedrasi mudir, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD), dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqoladi rahbar boshqaruv faoliyatining o'ziga xosligi, zamonaviy rahbar faoliyatida imidj qanday ahamiyatga egaligi, imidjning o'ziga xos psixologik xususiyatlari nimalardan iborat ekanligi, imidjni shakllantirishning zamonaviy tamoyillari, psixologiyaning turli xil yo'nalish tarafdorlari imidjni shakllantirish borasida o'z tamoyillari kabi mavzular ochib berilgan.

Kalit so'zlar: zamonaviy rahbar, boshqaruv, imidj, qat'iyatlilik, individual-psixologik xususiyatlari.

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ В ЛИДЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Сафаров Дилмурод Халимович

Навоийский областной национальный центр подготовки педагогов по новым методикам Заведующий кафедрой «Педагогика и психология, образовательные технологии» Доктор философии (PhD) в области психологии, доцент

Аннотация: В данной статье рассматривается своеобразие управленческой деятельности лидера, значение имиджа в деятельности современного руководителя, каковы уникальные психологические характеристики имиджа, современные принципы формирования имиджа, сторонники разных направлений психологии, их принципы относительно формирования имиджа данной темы.

Ключевые слова: современный лидер, менеджмент, имидж, целеустремленность, индивидуально-психологические характеристики.

MODERN MANAGEMENT METHODS IN LEADERSHIP ACTIVITY

Safarov Dilmurod Halimovich

Navoi region national center for training pedagogues in new methods, Head of the department «Pedagogy and psychology, educational technologies», doctor of philosophy (PhD), associate professor

Annotation: In this article, the uniqueness of the management activity of the leader; the importance of the image in the activity of a modern leader; what are the unique psychological characteristics of the image, the modern principles of image formation, the supporters of different directions of psychology, their principles regarding image formation such topics are disclosed.

Key words: modern leader, management, image, determination, individual-psychological characteristics.

Kirish. O'zbekiston Respublikasida yuksak shiddat bilan amalga oshayotgan davlat va jamiyat qurilishidagi o'zgarishlar, boshqaruv masalasiga tubdan yangicha yondashishni talab qilmoqda hamda mas'uliyat hissini oshirish vazifasini yuklamoqda. Hozirda hokimlar va quyi bosqichdagi rahbarlar shaxsiyati oldiga qo'yilayotgan qat'iy talablari dasturiy xususiyatga ega bo'lib, davlat va jamiyat ravnaqi ko'p jihatdan ularning faoliyatiga bog'liq ekanligi ta'kidlanadi. Sivilizatsiyalashgan jamiyatdagi rahbar o'zining ma'naviyati, barkamolligi, fidoiyligi, iymon-e'tiqodliligi, vatanparvarligi, alohida qobiliyatga ega ekanligi bilan boshqalardan ajralib turishi kerak. Bizningcha, yuqori lavozimda faoliyat ko'rsatayotgan rahbarlarga Prezidentimiz tomonidan qo'yilayotgan talablar o'rta bo'g'indagi kadrlarga bevosita taalluqlidir. Bugungi kundagi rahbar, boshqaruvchi, o'zining ijtimoiy-ma'naviy, ijtimoiy-psixologik tuzilishi bilan o'tmishdoshlaridan keskin farq qilishi kerak. Izlanuvchan, tadbirkor, salohiyatli, fidoiy rahbargina bozor iqtisodiyoti muhitiga moslasha oladi. Yuqori tashkilotlardan buyruq kutadigan, boqimandalik psixologiyasi ustuvorlik qiladigan kadr rahbar bo'lib faoliyat ko'rsatishni uddasidan chiqmaydi.

Asosiy qisim: XXI asr Axborot texnologiyalari asri deya e'tirof etilmoqda. Ammo qaysi asr, qanday davr inson omili o'zining muhimligi bilan o'zgacha qiyofa kasb etadi. Ishlab chiqarish jadal sur'atlar bilan rivojlanayotgan ayni bir paytda inson resursidan unumli foydalana olish uchun uning ruhiyati, hayot tarzi va ehtiyojlarini nazarda tutgan holda boshqaruvni yo'lga qo'yish zamonaviy rahbar oldida turgan dolzarb muammolardan biridir. Boshqaruv uslubida an'anaviy (liberal, demokratik va avtoritar) yondashuvdan tashqari zamonaviy g'oyalar ta'sirida yuzaga kelgan bir qator uslublar yaratildiki buning natijasida xodim va rahbar o'rtasida o'zaro hamjihatlik paydo bo'ldi. Shu munosabat bilan situativ ya'ni vaziyatga oid rahbarlik uslubi xaqida ma'lumot berib o'tishni lozim deb topdik. Bu g'oya boshqaruv sohasidagi olimlar P.Xersi va K.Blanded tomonidan ilgari surilgan bo'lib, boshqaruvning u yoki bu uslubini qo'llash xodimlar va jamoaning ruhiy tomondan rivojlanganligiga, kasbiy barkamolligiga bog'liqdir. Psixolog olimlarning fikricha, mutaxassisning malakasi

qanchalik yuqori bo'lsa rahbar uni shunchalik kamroq boshqarishi va hissiy jihatdan qo'llab quvvatlashi talab etiladi va aksincha xodim qanchalik yuqori malakaga va ruhiy yetuklikka erishgan bo'lsa, rahbarning nazorati va boshqaruviga shunchalik kamroq zarurat tug'iladi. Bunday yondashuv asosida 4 darajali boshqaruv vaziyati farqlanadi va bu vaziyatlarning har biri o'ziga xos rahbarlik uslubi talab etadi.

Jamoaning rivojlanganlik darajasi	Boshqaruv xatti-xarakatlari
Quyi daraja Past malakali va yalqov xodimlar: "ishlashni yoqtirishmaydi, kasbni bilishmaydi"	Avtoritar ko'rsatmalar. - Nimani va qay tarzda bajarish haqida aniq ko'rsatmalar berish lozim. - Ishni doimiy nazorat qilish. - Zarur bo'lganda jazolash, yomon va yaxshi ishlarga diqqatni qaratish, ishning ijobiy natijalarini taqdirlash.
O'rta daraja Asosiy ko'nikmalarga ega bo'lsa ham hali tajriba yetarli emas, harakatchan va vijdonli: "ishlashni xoxlashadi, lekin qanday ishlashni bilishmaydi".	"Ommaviylashtirish". - Yo'riqnoma va ko'rsatmalar umumlashgan tarzda beriladi (maslahat, yordam berish, mustaqil xarakatlarga imkoniyat yaratiladi). - Tez-tez nazorat qilib turish lozim. - Hurmat bilan mehribonlarcha munosabat. - Muloqotlar (xarakterdagi ijobiy tomonlarga e'tibor qaratiladi, umumiy manfaatlar aniqlanadi). - Kerak bo'lganda buyruq berish lozim. - Ijobiy xulqni taqdirlash va zarur bo'lganda jazolash.
Yaxshi daraja Ishning ko'p tomonlarini bajarishga oid asosiy malaka va ko'nikmalarga ega: "Ishlashni blishadi va xoxlashadi".	Boshqaruvga jalb etish. - Ayrim masalalar bo'yicha xodimlar bilan maslahatlashish. - Xodimlarning tashabbusini, ularning fikr va takliflarini taqdirlash. - Ma'suliyatga ko'proq o'rin qoldirish lozim. - To'g'ri ko'rsatmalar berish va nazoratni cheklash. - Xodimlarning o'z-o'zini nazorat etish tizimini yaratish kerak. - Maqsad qo'yilsin, lekin unga qanday erishish vositasi ko'rsatilmasin. - Ko'proq muloqotda bo'lish lozim. - Faollikni, tashabbus va yaxshi mehnatni taqdirlash kerak
Yuqori daraja Yuksak malakali tashabbuskor, ma'suliyatli mutaxassislar.	Vakolatni berish. - Muammoni muhokamaga qo'yish, maqsadni aniqashtirish, o'zaro kelishuvni shakllantirish. - Muammoni mustaqil ravishda hal etish uchun zarur huquq va vakolat biln ta'minlash lozim. - Ishga aralashishdan qochish kerak. - Xodimlar o'zlarini boshqarishlari va nazorat etishlariga erishish lozim. - Agar murojat etishsa yordam berish.

Keyingi yondoshuv "ikki tizimli tipologiya" yoki "Boshqaruv matrisa" shu deb ataladi va unda rahbar o'z faoliyatida namoyon etuvchi ikki asosiy yo'nalish :

1. Xizmatga yo'nalganlik yoki xodimlar bilan munosabatlarga yo'nalganlik asosida besh xil boshqaruv uslubi farqlanadi. Partisipativlik uslubi. Tashkilot boshqaruvidagi yana bir uslub – partisipativlik deb atalib, unda rahbarning tashkilot maqsadiga erishish yo'lida xodimlar bilan gorizontol yo'ldagi munosabatlarni rivojlantirishi tushuniladi. Bu uslub rahbarning quyidagicha xulqida namoyon bo'ladi:

Rahbarning xodimlar bilan muntazam fikr almashuvi.

Rahbar va xodim munosabatidagi ochiqlik va samimiylik.

Xodimlarning tashkiliy qarorlar qabul qilishga jalb etilganligi.

Rahbar o'z burch va huquqlarining ma'lum qismini xodim zimmasiga yuklatiladi.

Tashkilot vazifalarini rejalashtirish va amalga oshirishda xodimlarni jalb etish.

Mustaqil qaror qabul qila olish huquqiga ega bo'lgan maxsus guruhlar tuzish (masalan, " sifat nazorati guruhi ").

Rivojlangan mamlakatlar menejerlari quyidagi hollarda partisipativlik strategiyasiga murojat etadilar: Xodimlar saviyasining yuqoriligi sharoitida, qaror qabul qilishni asta-sekin markazlashmagan tarzda amalga oshirish maqsadida.

Qaror samarali ijro etilishi zaruriyatida (yaponiyaliklar qarorni sekin qabul qilishadi, lekin qaror ijrosi juda tez amalga oshiriladi).

Quyi bo'g'in rahbarlari va xodimlar malakasini oshirish mexanizmi yaratilganda.

“Yangiliklarni joriy etish “ yuzasidan takliflarni ko'paytirish maqsadida.

Xo'sh qanday vaziyatda ushbu uslubni qo'llash qulay? Amerikalik tadqiqotchilar B.Bass va D.Baretta fikricha bunday vaziyatda uch omilni hisobga olish lozim: birinchidan – rahbar shaxsini, ikkinchidan – xodimlarni, uchinchidan – guruh oldida qanday vazifalar turganligi.

Zamonaviy boshqaruv uslublari ko'rib tahlil etar ekanmiz, “qaysi uslub yaxshi? ” degan savol tug'ilishi tabiiy. Bunga javoban aytamizki, rahbar uslubdan yuqorida turishi lozim, u uslublarni yuqoridan “tomosha” qila olishi va vaziyatga muvofiq keladiganini tanlab qo'llay bo'lishi lozim. Demak, zamonaviy boshqaruvning mahorati – jamoaning maqsadga intilishini ta'minlashdir. Rahbar esa o'z xodimlari uchun hamisha yaxshi do'st bo'lib qolishi zarur.

Rahbarlik qilish malakalarining zaifligi. Rahbarlik muayyan tuzilishga o'zaro bog'liqlikka ega bo'lgan murakkab shaxslararo munosabatni maqsadga muvofiq amalga oshirishdir. Bundan tashqari moliyaviydan boshlab to tarbiyaviygacha funksiyalarni bajarish, buning uchun esa ma'lum kasbiy malakalarni lozim aks holda ularning zaifligi rahbarlikni qiyinlashtiradi. Boshqarish, o'qitish, ularga saboq berish, o'qitish o'quvining yo'qligi. Korxona rivojini ta'minlash kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish muayyan bilim hamda ko'nikmalar bilan qurollantirishga ko'p jihatdan bog'liq. Bu muammo “Milliy kadrlar tayyorlash dasturi”da o'z aksini topgan. Rahbar o'z tajribasini yoshlarga o'rgatmas ekan demak-ki vorislik tamoyili buziladi, muayyan malakalarni ularda shakllantirmaslik istiqbolga ko'r – ko'rona yondashishni yuzaga keltiradi bilimlar bilan ularni qurollantirmaslik esa ravnaq to'g'risida pok bo'lishi mumkin emas. Mehnat jamoasini jipslashtirish qobiliyatining quyi darajada ekanligi. Jamoadan psixologik iliq muhit o'zaro yordam do'stlik o'zaro moslik ahillik totuvlik o'zaro tushunuv simpatiya singari his-tuyg'ularning barqaror majmuasini o'zida aks ettiradi. Jamoa fikri guruhiiy intilish jamoaviy ong tafakkur umumiylik o'rtasidagi moslik shaxslararo munosiblik psixologik muhitning tarkibiy qismidir.

Yangiliklar bilan o'zgalarni o'ziga jalb qilishga o'quvsizligi. Rahbarda yangi g'oyalar tug'ilishi muayyan maqsadlar vujudga kelishi mumkin, lekin u ana shu narsalar bilan o'zgalarni jal eta olmaslik boshqaruv san'ati zaifligini bildiradi. Buning uchun “o'zini reklama” qilishdan or qilmaslik lozim.

Odamlar bilan muomalaga kirishish jarayonida dilkashlik ibolilik va nazokatilik yo'qligi. Rahbar etnopsixologik xususiyatlarga ega bo'lishi orqali dilkashlik ibolilik va nazokatilik fazilatlariga ega bo'ladi. Milliy qiyofa milliy ong, milliy xarakter, milliy his-tuyg'u, milliy shaxslararo munosabat bilan qurollanish orqali ko'zlangan maqsadga erishish mumkin.

Aql-idroq va farosat bobida sustlashadi. Rahbarlik lavozimiga toyilish yoki ko'tarish jarayonida shaxsning aql-idroq fahm-farosati hisobga olinadi. Chunki yaxshi rahbar – korxonaning 50% kuchidir. Bilimdonlik iste'dodlilik aql – zakovatlilik rahbarning muhim xususiyati ekanligini ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiq.

Ishbilarmon qobiliyatining kuchsizligi. Hozirgi zamon rahbari ish bilarmon uddaburon teran fikrli o'ta sinchkov shaxs bo'lishi lozim. Favqulotdagi o'zgarishlarga tez munosabatga kirishishmasdan turib, muayyan yutuqlarga erishish mumkin emas. Shuning uchun bozor iqtisodiyoti moslashuvchi marketing xususiyatlarni insonlarga rahbarlikni uddalay oladi xolos. Mazkur qobiliyatning kuchsizligi boshqaruv imkoniyati mavjud emasligini bildiradi. Har qanday vaziyat va holatdan muvaffaqiyatli chiqib olish ish bilarmonlikni taqozo etadi.

Rahbar faoliyatining nuqsonlari va ularni bartaraf etish yo'llari. Keyingi yillarda to'plangan materiallar tahlilining ko'rsatishicha, rahbar faoliyatida bir qator nuqsonlar mavjuddir. O'zini o'zi boshqarish imkoniyatiga ega emasligi. Rahbar kadr o'z faoliyatini rejalashtira olmaslik, o'zini o'zi nazorat qila bilmasligi, o'zini o'zi baholash imkoniyatiga ega emasligi, o'ziga o'zi buyruq berish, o'zini o'zi takomillashtirish, o'z aqliy va jismoniy xaziralarini o'zi ro'yobga chiqarish imkoniyati yo'qligi tufayli o'zini o'zi boshqara olmaydi. O'zini o'zi boshqarish boshqarishning ikki tomoni mavjud bo'lib, uning bittasi xulq-atvorni, ikkinchisi esa bilimni jarayonida ya'ni fikrlash, fahmlash idroq qilishni o'zida aks ettiradi. Aql – zakovatning zaifligi xotiraning bo'shlig'i, irodaning kuchsizligi qat'i'yatsizlikning yetishmasligi oqibatida jamoa a'zolari o'rtasida rahbarning nufuzi pasayadi, kundan-kun qadr-qiyamati yo'qola boradi.

Shaxsiy qadriyatlarda putur yetganligi. Birinchi navbatda rahbar muayyan qadriyatlari bilan jamoa o'rtasida o'zining “Men”ligini individualligini namoyish qiladi. Mavjud qadriyatlarga moslashgan korxona muassasa xodimlari rahbarning avval shaxs sub'ekt sifatida tan oladilar. Soxta bilimdonlik kibr-u havo o'z “Men”ni super “Men”ga aylantirishi boylikka hirs qo'yish adolatli qarorlardan voz kechish singari illatlar paydo bo'lishi natijasida rahbarning qadriyatlarga nisbatan munosabati o'zgaradi. Bu o'zgarishlar munosabatlar jamoa a'zolari tomonidan ekspert sifatida baholanadi, ularning boshliqqa nisbatan munosabati zaiflashadi, unga e'tiqodi

pasayadi.

Shaxsiy maqsadning noaniqligi. Rahbar lavozimni egallagandan keyin ulug'vor va bosh maqsad belgilaydi, qadam – baqadam ularni amaliyotga tatbiq qilish uchun muayyan, sa'i-harakatlarni amalga oshiradi. Faoliyatda faollik, aniqlik sobitqadamlik, maqsadga muvofiq intilish ustuvorlik qiladi. Lekin ayrim ob'ektiv va sub'ektiv sabablarga ko'ra maqsadning ulug'vorligi yo'qola boradi, aniq xatti-harakatlar miqdori kamayadi, rejali reali faoliyat tashkil qilish imkoniyati tobora torayadi. Maqsadning noaniqligi to'g'risi uning yo'qligi korxona ravnag'ini paymol qiladi, yuzaki intilishlar mavjudligini namoyish etadi xolos.

Umumiyatga qaratilgan maqsad – ko'pincha shaxsiyatga yo'naltiradi, oqibatda "Biz" bilan "Men" o'rtasida qarama-qarshilik vujudga keladi. Rahbar bilan jamoa o'rtasida nizom, ziddiyatli va mojaroli vaziyatlar vujudga keladi hamda ularni bartaraf qilish qancha aqliy kuch – quvvat sarflanadi.

O'zini – o'zi kamol toptirishning izdan chiqqanligi. Rahbar o'zini o'zi tarbiyalash o'zini o'zi kamol toptirish, mustaqil bilim olish ma'naviy dunyosini uzluksiz ravishda takomillashtirish ustida sa'i – harakat qilsa, demakki uning istiqboli porloq. Lekin uning faoliyatini nazorat qilmaslik, baholamaslik, rag'batlantirmaslik kabi omillar o'z ustida ishlashni pasaytiradi, lavozimiga nisbatan sovuqqonlik, loqaydlik illat namoyon bo'ladi. Shu sohada va tizimda faoliyat ko'rsatayotgan hamkasblarining masalahlari ishga munosabatlari uning suskashlashtiradi asta – sekin faollik yo'qola boradi.

Muammolarni hal qilish malakalarning yetishmasligi. Ishlab chiqarishda har xil xususiyatli muammolar tinimsiz ravishda namoyon bo'lib turadi. Notanish yangi nostadart yondashishni taqozo etuvchi yangicha yechimni talab qiluvchi ijodiylikka asoslanuvchi vositalar bilan qurollanish rahbarning bosh vazifasi hisoblanadi yangi texnologiya, yangicha jihozlash original qurilmalar kompyuterlarning yangi modellari universal elektr hisoblash mashinalari rahbardan ular bilan munosabatga kirishish malakalarni egallashni taqozo etadi. Malakalarga ega bo'lmaslik rahbarni taraqqiyotdan orqada qolishga olib keladi. O'z – o'zidan ma'lumki zamondan orqada ma'lumki, zamondan orqada qolgan qoloq rahbar korxona uchun hech qanday ahamiyat kasb etmaydi.

Ijodiy yondashuvda nuqsonlarning mavjudligi. Bozor iqtisodiyoti ijodiy izlanishni taqozo etadi, hamisha yangi texnologiya ishlab chiqishni talab qiladi. Ijodiy fikrlash, ijodiy rejalar ulug'vor g'oyalar zamon ruhi bilan hamohanglikda bo'lishi lozim. Ijodiy yondashuvdagi nuqson va ma'naviy ham iqtisodiy zarar keltiradi. Yangilikni sinab ko'rish, uning samaradorligini hisoblash, istiqboli yuzasidan qat'iy qarorga kelish bu sohada yangilishlarga yo'l qo'ymaslik korxona faoliyatini takomillashtiradi, jamoa a'zolari kayfiyatini ko'taradi, iqtisodiy foyda olishni ta'minlaydi. Ijodiylik rahbar shaxsiyatiga begona bo'la bosilar ekan, demakki nuqsonlar yuzaga keladi, ishlab chiqarish zaiflashadi sifat pasayadi, ijtimoiy psixologik muhit buziladi.

Odamlarga ta'sir o'tkazishning uddalay olmasligi. Rahbarning salohiyati, umuminsoniy madaniyati muomala maromini o'zlashtirganlik, notiqlik san'atini egallaganlik, shaxsiy fazilati mustahkam irodasi rostgo'yligi, g'amxo'rliqi, ishchanligi kishilarga ta'sir o'tkazishning asosiy omillari hisoblanadi. Obro' e'tiborning pasayishi, nutqiy nuqsonlar, iqtisodiy munosabatlarni hal qila olmaslik, qat'iysizlikning zaiflashuvi xulq – atvordagi qanchalik tobe kishilarga ta'sir o'tkazish darajasini keskin tushirib yuboradi.

Boshqaruv faoliyati xususiyatlarning yetarli darajada tushunmasligi uning idroq maydoniga sig'dira olmasligi. Boshqaruv faoliyati juda murakkab bo'lib u moliyaviy, iqtisodiy, mafkuraviy, huquqiy, tarbiyaviy tomonlarni qamrab oladi. Shuningdek u bir qancha funksiyalarni bajaradi: "Inson-inson", "Inson-texnika", "inson-tabiat", "inson-obro'z" munosabatlarni aks ettiradi.

Rahbar faoliyatining har bir jabhasi va funksiyalarini yuqori darajada egallash orqali martabaga erishadi. Lekin uning u yoki bu tomonini tushunmaslik evaziga korxonada ishlar yurishmay qoladi, sun'iy tormozlanish yuzaga keladi. Tushunmaslik tufayli boshqaruvga putur yetkaziladi, rahbarning idroq maydoni ularni qabul qila olmaydi natijada boshqaruvda ayrim uzilishlar barpo bo'ladi. Ulardagi o'zaro uyg'unlikning buzilishi "tavakkal" bilan ish tutish salbiy oqibatlarga olib keladi.

Xulosa.

Globalashuv jarayonida muhim qarorlarni qabul qilish va jamoani samarali usulda boshqarish rahbar faoliyatining o'ziga xos psixologik xususiyatlariga bevosita bog'liqdir. Bu borada rahbar imidjining faoliyat jarayonidagi o'rni har bir faoliyat samaradorligini taminlash imkonini beradi. Rahbar imidji bu - shaxsning o'ziga xos individual ichki va tashqi ko'rinishga ega bo'lishidir. Hozirgi kunda rahbar ham yaxshi mutaxassis, ham haqiqiy tadbirkor, tashkilotchi ayni paytda o'z haq-huquqini bilgan va o'z vaqtidan unumli foydalana oladigan kishi bo'lmog'i darkor. Zero biz bugungi kundan qanday foydalansak kelajak ham bizdan shunday foydalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. –T.: O'zbekiston, 2017. – 104 b.

Mahmudov I. Boshqaruv psixologiyasi. — T.: "Akademiya", 2006.

Umarov B.M. Muloqot va shaxslararo munosabat psixologiyasi.— T., 1997

Xolbekov A.J. Boshqaruv sotsiologiyasi. - T.: "Akademiya", 2008.

ОСОБЕННОСТИ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ И УДОВЛЕТВОРЕННОСТИ ЖИЗНЬЮ И РАБОТОЙ У ЖЕНЩИН-ПЕДАГОГОВ

Тошматов Бобохон Эгамшукурович

старший преподаватель кафедры «Общая психология» ТГПУ имени Низами

Аннотация. В статье проанализированы особенности межличностных отношений женщин-педагогов, в частности описаны доминирующие типы отношения к окружающим и такие интегративные показатели как доминирование-дружелюбие. Было установлено, что современные женщины-педагоги склонны к сотрудничеству, гибки в отношениях, умеют проявлять сострадание, симпатию, заботу, умеют подбодрить и успокоить окружающих, вежливы. Однако, они следуют условностям, правилам и принципам «хорошего тона» в отношениях с людьми. Но, не смотря на это, они уверены в себе, упорны и настойчивы, склонны к соперничеству, эмоционально сдержанны и способны подчиняться.

Ключевые слова: Удовлетворенность, неудовлетворённость, межличностные отношения, авторитарный, эгоистичный, альтруистический, деятельность.

FEATURES OF INTERPERSONAL RELATIONSHIPS AND LIFE AND WORK SATISFACTION AMONG FEMALE EDUCATORS

Toshmatov Bobokhon Egamshukurovich

Senior Lecturer, Department of General Psychology TSPU named after Nizami

Annotation. The article analyzes the features of interpersonal relationships of female teachers, in particular, describes the dominant types of attitude towards others and such integrative indicators as dominance-friendliness. It was found that modern female teachers are inclined to cooperate, flexible in relationships, able to show compassion, sympathy, care, able to encourage and reassure others, and polite. However, they follow conventions, rules and principles of «good manners» in dealing with people. But, despite this, they are self-confident, tenacious and persistent, prone to competition, emotionally restrained and able to obey.

Keywords. Satisfaction, dissatisfaction, interpersonal relationships, authoritarian, selfish, altruistic, activity.

SHAXSLARARO MUNOSABATLAR VA PEDAGOG AYOLLARNING HAYOTI VA ISHIDAN QONIQQANLIK XUSUSIYATLARI

Toshmatov Bobokhon Egamshukurovich

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti "Umumiy psixologiya" kafedrasi katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada ayol o'qituvchilarning shaxslararo munosabatlarining xususiyatlari tahlil qilinadi, xususan, boshqalarga nisbatan dominant munosabat turlari va dominantlik-do'stlik kabi integrativ ko'rsatkichlar tavsiflanadi. Ma'lum bo'lishicha, zamonaviy ayol o'qituvchilar hamkorlikka moyil, munosabatlarda moslashuvchan, rahm-shafqat, hamdardlik, g'amxo'rlik ko'rsatishga qodir, boshqalarni rag'batlantirish va ishontirishga qodir, xushmuomala. Biroq, ular odamlar bilan muomala qilishda «yaxshi xulq» qoidalari va tamoyillariga amal qiladilar. Ammo, shunga qaramay, ular o'ziga ishongan, qat'iyatli, raqobatga moyil, hissiy jihatdan cheklangan va bo'ysunishga qodir.

Kalit so'zlar: qoniqish, norozilik, shaxslararo munosabatlar, avtoritar, xudbinlik, altruistik, faollik.

Введение. Качество жизни — это социально-экономическая категория, в отличие от его синонима, носящего психологический оттенок — удовлетворенность жизнью, отмечает Х.А.Тиллашайхова [1]. Понятие качества жизни многоаспектно, имеет отношение к экономической теории, к социологии, а именно к статусу человека, его материальным реалиям, социально-культурным, образовательным, экологическим сферам и другим аспектам бытия. Образ жизни и качество жизни в указанном смысле выступают как взаимодополняющие понятия. Эти понятия включают и качественные, и количественные аспекты экономической деятельности субъекта, и характеризуют общественные отношения с существенной, объективной стороны, а именно их связь с экономикой [1].

Обзор литературы. Так на сегодняшний день совместно с экономическими науками и психологией разработано новое научное направление - психология субъективного экономического благополучия и его теоретико-методологические основания. В основе развиваемого направления, как отмечает Хашенко В.А., лежит экономико-психологическая концепция субъективного экономического благополучия, раскрывающая систему концептуальных представлений о его структурно-уровневой природе, многомерности и гетерархическом принципе построения его компонентов, интегральном характере, типах и формах проявления, признаках, модусах и функциях, а также социально-психологических механизмах детерми-

нации [2], [4].

Результаты исследования. В нашем исследовании была поставлена цель изучения особенностей межличностных отношений и удовлетворенности жизнью и работой женщин-педагогов. Исследование проводилось в Ташкентском государственном педагогическом университете. Эмпирическая выборка составила 236 человек. Женщины педагоги в возрасте от 21 до 48, средний возраст 32 года. Стаж работы от 1 года до 25 лет, средний стаж педагогической деятельности - 8,5 лет. Для диагностики межличностных отношений женщин-педагогов нами была использована методика диагностики межличностных отношений Т.Лири [3].

Стоит отметить, что все показатели не превышают 8 баллов, что свидетельствует о степени выраженности на уровне адаптивного поведения. У женщин-педагогов в большей степени проявились такие типы отношения к окружающим как альтруистический и дружелюбный. Средний балл 7,2 альтруистического типа характеризуется ответственностью по отношению к людям, деликатностью, мягкостью, добротой. Эмоциональное отношение к людям проявляет в сострадании, симпатии, заботе, ласке, умеет подбодрить и успокоить окружающих, бескорыстный и отзывчивый, что на наш взгляд полностью соответствует профессии наших респондентов. Дружелюбный тип характеризует поведение женщин-педагогов как склонных к сотрудничеству, кооперации, гибкости и компромиссу при решении проблем и в конфликтных ситуациях. Они стремятся быть в согласии с мнением окружающих, сознательно конформными, следовать условностям, правилам и принципам «хорошего тона» в отношениях с людьми. Однако они не лишены инициативного энтузиазма в достижении целей группы, стремления помогать, чувствовать себя в центре внимания, заслужить признание и любовь, общительны, проявляют теплоту и дружелюбие в отношениях. 1 – Авторитарный; 2 – Эгоистичный; 3 – Агрессивный; 4 – Подозрительный; 5 – Подчиняемый; 6 – Зависимый; 7 – Дружелюбный; 8 – Альтруистический

Выраженность типов отношения к окружающим у женщин-педагогов Адаптивное поведение может быть выражено на двух уровнях: низком и умеренном. Альтруистический и дружелюбный тип, а также авторитарный выражены на умеренном уровне. Авторитарный тип отношения к окружающим у женщин-педагогов стоит на третьем месте при ранжировании по средним баллам и составляет 6,3 балла. Так, поведение женщин педагогов характеризуется уверенностью в себе, но при этом не обязательно лидирующие роли.

Так же они упорны и настойчивы. На низком уровне адаптивного поведения был выявлен подозрительный тип отношения к окружающим (3 б.), что характеризуется критичностью по отношению ко всем социальным явлениям и окружающим людям. Практически одинаковый средний балл был диагностирован у таких типов отношения к окружающим как эгоистичный (4,8), агрессивный (4,7), подчиняемый (4,5) и зависимый (4,8). Показатели по эгоистичному типу свидетельствуют об эгоистических чертах, ориентации на себя и склонностью к соперничеству. Агрессивное поведение с данными показателями характеризуется упрямством, упорством, настойчивостью и энергичностью. Выраженность подчиняемого типа говорит о скромности, робости, уступчивости, эмоциональной сдержанности, способности подчиняться, не имеет собственного мнения, послушно и честно выполняет свои обязанности.

Выявленный уровень зависимого типа характеризует женщин-педагогов как конформных, мягких, ожидающих помощи и советов, доверчивых, склонных к восхищению окружающими и вежливых. Стоит отметить, что индивидуальных показателей, превышающих адаптивное поведение по всем типам отношения к окружающим у женщин-педагогов выявлено, не было.

Показатели так же находятся в уровне адаптивного поведения. Таким образом, большинство женщин-педагогов (3/5) со средним уровнем эмоциональной напряженности и средним уровнем тревожности. Они достаточно уравновешены и стабильны в поведенческих проявлениях. Бывают ситуации, вызывающие дискомфорт и сомнения в жизненных ситуациях, но в целом можно сказать об их психологически комфортном состоянии. Качественный анализ удовлетворенности жизнью женщин-педагогов показал, что самый высокий средний балл по шкале общий фон настроения, что свидетельствует о высокой степени оптимизма и удовольствия от жизни. На втором месте по среднему значению показатель интереса к жизни. Высокий балл свидетельствует о достаточно высокой степени энтузиазма и увлеченного отношения к обычной повседневной жизни.

Стоит отметить, что все полученные баллы выше среднего, что в целом свидетельствует об удовлетворенности в диагностируемых сферах жизни. Так показатель в сфере последовательности в достижении целей отражает такие особенности отношения к жизни, как решительность, стойкость, направленные на достижение целей. Высокая согласованность между поставленными и достигнутыми целями отражает убежденность в том, что они достигли или способны достичь тех целей, которые считает для себя важными. Показатель положительной оценки себя и собственных поступков отражает высокую самооценку. Таким образом, анализ удовлетворенности женщин-педагогов своей жизнью показал высокий уровень оптимизма, энтузиазма и удовольствия от жизни. Так женщин-педагогов, принявших участие в

исследовании можно охарактеризовать как последовательных в достижениях своих целей, решительных с согласованностью между поставленными и достигаемыми целями, с высокой самооценкой. Для выявления особенностей взаимосвязи межличностных отношений и удовлетворенностью жизнью и работой у женщин-педагогов был проведен корреляционный анализ при использовании коэффициента корреляции Спирмена, использована статистическая обработка полученных данных, выполненная с помощью программы SPSS 16 для социально-психологических наук.

Корреляционный анализ показал, что существуют значимые корреляционные взаимосвязи. Стоит отметить, что в основном все выявленные значимые взаимосвязи являются отрицательными. Данный факт свидетельствует, что чем выражен тип межличностного отношения, тем в меньшей степени проявляется удовлетворенность в диагностируемой сфере жизни женщин-педагогов. Корреляционные связи были выявлены на разном уровне значимости. Так, у женщин-педагогов с доминирующим зависимым типом межличностных отношений проявляется заниженная самооценка ($r=-0,338$, при $p=0,030$), и пассивное примирение с жизненными неудачами, покорным принятием всего, что приносит жизнь ($r=-0,338$, при $p=0,030$).

Значимые корреляционные связи были выявлены с подозрительным типом межличностных отношений. Так, у женщин-педагогов отчужденных по отношению к враждебному и злобному миру, обидчивых, склонных к сомнению во всем, злопамятных, постоянно на всех жалующихся, всем недовольных, т.е. склонных к шизоидному типу характера проявляется низкая самооценка ($r=-0,441$, при $p=0,004$). Однако, положительная корреляционная связь данного типа межличностных отношений была выявлена с удовлетворенностью работой ($r=0,321$, при $p=0,041$). Мы можем предположить, что негативное отношение к окружающему переносится и на отношение к профессиональной деятельности. Отрицательная корреляционная связь подчиняемого типа межличностных отношений, где крайняя степень его проявления характеризуется покорностью, склонностью к самоунижению, слабо волею, склонностью уступать всем и во всем, всегда ставит себя на последнее место и осуждать себя, приписывать себе вину, пассивностью, стремлением найти опору в ком-либо более сильном, была выявлена с пассивным примирением с жизненными неудачами, покорным принятием всего, что приносит жизнь ($r=-0,371$, при $p=0,017$).

Так же отрицательная корреляционная связь была выявлена у эгоистичного типа межличностных отношений с удовлетворенностью работой ($r=-0,420$, при $p=0,006$). Чем больше женщина-педагог стремится быть над всеми, но одновременно в стороне от всех, самовлюблена, расчетлива, независима, себялюбива, чем больше она трудности перекладывает на окружающих, и сама относится к ним несколько отчужденно, хвастлива, самодовольна и заносчива, тем выше ее удовлетворенность работой. На схеме 2 графически представлены значимые корреляционные связи по фактору доминирование в межличностных отношениях женщин-педагогов. В данной корреляционной матрице значимыми оказались положительные связи, что свидетельствует о прямой корреляционной зависимости. Так доминирование как главенствующее положение над другими повышает степень энтузиазма, увлеченного отношения к обычной повседневной жизни и в целом интерес к жизни ($r=0,312$, при $p=0,047$). Доминирование в межличностных отношениях позволяет женщинам-педагогам быть убежденными в том, что они достигли или способны достичь тех целей, которые считает для себя важными ($r=0,455$, при $p=0,003$). Так же доминирование в межличностных отношениях говорит о высокой самооценки ($r=0,452$, при $p=0,003$) и высоком общем фоне настроения ($r=0,513$, при $p=0,001$), т.е. оптимизме и получении удовольствия от жизни. Удовлетворенность работой значительно выше у женщин-педагогов с выраженным доминированием в межличностных отношениях, где ($r=-0,449$, при $p=0,003$).

Заключение. Таким образом, проведенный анализ значимых корреляционных связей у женщин педагогов позволил нам выделить и описать особенности типов межличностных отношений и удовлетворенностью жизнью и работой:

- у женщин-педагогов с доминирующим зависимым типом межличностных отношений проявляется заниженная самооценка и пассивное примирение с жизненными неудачами, покорным принятием всего, что приносит жизнь;

- у женщин-педагогов с подозрительным типом межличностных отношений проявляется низкая самооценка и негативное отношение к окружающему переносится и на отношение к профессиональной деятельности;

- у женщин-педагогов с доминирующим подчиняемым типом межличностных отношений проявляется пассивное примирение с жизненными неудачами, покорным принятием всего, что приносит жизнь;

- удовлетворенность работой проявляется у женщин-педагогов эгоистичного типа.

Так же было выявлено, что доминирование как главенствующее положение над другими:

- повышает степень энтузиазма, увлеченного отношения к обычной повседневной жизни и в целом интерес к жизни;

- повышает убежденность в том, что они достигли или способны достичь тех целей, которые считает для себя важными;

- характерно для женщин-педагогов с высокой самооценки и высоким общим фоном настроения;
- повышает удовлетворенность работой.

Используемая литература

1. Тиллашайхова Х.А. Психологическая диагностика социальной адаптированности и удовлетворенности личности. – Т.: «Фан ва технология», 2016, 108 с.
2. Тарновский С.А. Проблема исследования межличностного взаимодействия // Психологический вестник. - Ростов н/Д, 2006. - Вып.1, ч.2.
3. Лири Т. Игра жизни. Инфопсихология и нейрогенетика. Руководство по эволюции от амебы к Богу-Творцу. 2022.
4. Хащенко В.А. Психология экономического благополучия. ИП РАН, 2019.

TALABALARNI KASBIY VA SHAXSIY RIVOJLANISHINI BOSHQARISHINI UNIVERSITET TA'LIM MUHITIGA MOSLASHTIRISH

Tillayev Alisher

“Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizasiyalash muhandislari instituti” Milliy tadqiqot universiteti “International House-Toshkent” akademik litseyi direktori (O'zbekiston), Moskva davlat xalqaro munosabatlar instituti aspirant

ORCID-<https://orcid.org/0000-0002-0003-3270>

Ismailova Zuxra

“Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizasiyalash muhandislari instituti” Milliy tadqiqot universiteti professori, pedagogika fanlari doktori

Annotatsiya. Maqolada talabalarning o'quv jarayoniga moslashish davrida universitet o'quv muhitida kasbiy va shaxsiy rivojlanishini boshqarishning nazariy va amaliy jihatlari haqida so'z yuritiladi. Talabalarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishi kompetentsiyaga asoslangan yondashuvni, shuningdek, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarini amalga oshirish nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, universitetning ta'lim muhitiga talabalarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishining omili va manbai sifatida qaraladi.

Kalit so'zlar: kasbiy va shaxsiy rivojlanish, universitet, moslashish, ta'lim muhiti, kompetentsiyaga asoslangan yondashuv.

АДАПТАЦИЯ УПРАВЛЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫМ И ЛИЧНОСТНЫМ РАЗВИТИЕМ СТУДЕНТОВ К ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ УНИВЕРСИТЕТА

Тиллаев Алишер

Национальный исследовательский университет «Ташкентский институт ирригации и механизации сельского хозяйства»

*Директор Академического лицея “International House-Ташкент” (Узбекистан),
Аспирант Московского государственного института международных отношений*

Исмаилова Зухра

*Профессор Национального исследовательского университета “Ташкентский институт ирригации и механизации сельского хозяйства”,
доктор педагогических наук*

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты управления профессиональным и личностным развитием студентов в университетской учебной среде в период адаптации к учебному процессу. Профессионально-личностное развитие учащихся рассматривается с точки зрения реализации компетентностного подхода, а также лично-ориентированных образовательных технологий. При этом образовательная среда вуза рассматривается как фактор и источник профессионального и личностного развития студентов.

Ключевые слова: профессиональное и личностное развитие, университет, адаптация, образовательная среда, компетентностный подход.

ADAPTATION OF STUDENTS TO THE UNIVERSITY EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN THE CONTEXT OF MANAGING THEIR PROFESSIONAL AND PERSONAL DEVELOPMENT

Tillaev Alisher

*National Research University «Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers»
Director of the Academic Lyceum “International House-Tashkent» (Uzbekistan), Postgraduate student of the
Moscow State Institute of International Relations*

Ismailova Zukhra

Professor of the National Research University «Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers», Doctor of Pedagogical Sciences

Annotation. The article deals with the theoretical and applied aspects of managing the professional and personal development of students in the university educational environment in the process of their adaptation to the educational process. Professional and personal development of students is considered in the context of the implementation of the competence-based approach, as well as personality-oriented educational technologies. At the same time, the educational environment of the university is considered as a factor and resource for the

professional and personal development of students.

Keywords: professional and personal development, university, adaptation, educational environment, competence approach.

KIRISH. ВВЕДЕНИЕ (Introduction). Talabalarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish muhim psixologik va pedagogik vazifa bo'lib, ularning yuqori darajadagi kasbiy kompetentsiyasini shakllantirish muvaffaqiyati ularni hal qilish muvaffaqiyatiga bog'liq. Universitetda o'qigan yillari davomida talabalarni muhitga moslashtirish jarayonini boshqarish, ularning kasbiy muammolarining butun majmuasini hal qilishga tayyorlik darajasini shakllantirish uchun zarur tashkiliy va mazmunli asos yaratadi, yuqori darajadagi kasbiy barqarorlikni ta'minlaydi.

Talabalarni universitetda o'qish sharoitlariga moslashtirish jarayonining o'ziga xos xususiyatlarini yaxshiroq tushunish, universitet o'quv muhiti talabalarining kasbiy va shaxsiy rivojlanishi mexanizmlarini o'rganish uchun ularning kasbiy yo'naltirilgan ta'limning o'ziga xos xususiyatlariga moslashish jarayoniga e'tibor qaratish lozim.

MeTODLAR. МЕТОДЫ (Methods). Amaliyot shuni ko'rsatadiki, universitetga kirgan va kasb asoslarini o'zlashtirishga undalgan talaba shaxsiy, ijtimoiy, psixologik va pedagogik tartibning qiyinchiliklari va muammolariga duch keladi. Shu munosabat bilan, barcha birinchi kurs talabalar universitetda o'qishdagi barcha qiyinchiliklarni mustaqil ravishda yengish uchun shunchalik kuchli va professional motivatsiyaga ega emaslar. So'nggi yillarda hayotning turli sohalarida yuz berayotgan o'zgarishlar bilan bog'liq holda, yoshlar o'zlarining kasbiy tanlovlaridan xabardorligi, ularning bilim darajasi, o'quv jarayonida amalga oshiradigan shaxsiy sa'y-harakatlari ularning tanlagan kasbidagi muvaffaqiyatiga bog'liqligini tushunishlari juda muhimdir.

Hozirgi vaqtda «moslashish» tushunchasi fanlararo kontekstda qo'llaniladi va quyi tizimlarning o'zaro ta'sirida muvozanatni o'rnatish jarayonini tavsiflaydi va tizimda funksional o'zgarishlar sodir bo'ladigan jarayonni belgilash uchun ishlatiladi, bu uning qobiliyatini uzoq vaqt davomida saqlab turishga imkon beradi. - muddatli rivojlanish. Ushbu nuqtai nazar shaxsning shaxsiy rivojlanishi jarayonida yuzaga keladigan va u bilan chambarchas bog'liq bo'lgan kasbiy rivojlanish jarayoni bilan to'liq bog'liqdir. [1; 6; 7; 8].

Shaxsning rivojlanishidagi kasbiy va shaxsiy munosabatlar masalalari muhim uslubiy kontekstga ega bo'ladi. Shunday qilib, bir nechta turli xil fikrlar mavjud. Ulardan biriga ko'ra, shaxsiy prinsipni rivojlantirishning kasbiy prinsipga nisbatan ustuvorligini ko'rib chiqish kerak, ya'ni kasbiy rivojlanishning bosh asosi shaxsiy o'zgarishlar hisoblanadi [12,85-bet]. Bunday holda, shaxsning shaxsiy va professional shakllanishi haqida gapirish kerak. Yana bir nuqtai nazar-bu kasbiy o'zgarishlar har bir shaxsning shaxsiy o'zgarishiga bevosita ta'sir qilishini tushunish, bu esa kasbiy va shaxsiy rivojlanishning muhimligini ta'kidlash uchun asos bo'ladi. Biz zamonaviy universitetning ta'lim muhitida talabalarining kasbiy va shaxsiy shakllanishi jarayonini o'rganishda ham ushbu nuqtai nazarga egamiz. Talabalarining zarur vakolatlarini shakllantirishni tashxislash orqali biz ularning shaxsiy o'zgarishlarini, tanlangan professional sohaga qiymat-semantik munosabatni shakllantirishni, tanlangan professional makonda amalga oshirish istagini kuzatamiz.

Tadqiqotning mavjud uslubiy paradigmasida Shamardin M.V. asoslagan «moslashish» tushunchasini talqin qilish qiziq va moslashuv – ko'pincha «dunyo va turmush tarzini o'zgartirish muammosi» dir [15,25– bet]. Ya'ni, moslashish, ma'lum ma'noda, shaxsiy o'zgarishlarning manbai bo'lib xizmat qiladi. Ushbu nuqtai nazarni A. A. Nalchadjanning fikri to'ldiradi, unga ko'ra «moslashish – bu bir tomondan shaxsning ehtiyojlari va boshqa tomondan atrof – muhit talablari to'liq qondiriladigan holat. Bu shaxs, tabiiy va ijtimoiy muhit o'rtasidagi uyg'unlik holati [10, 105-bet]. Bundan tashqari, bu uyg'un holatga erishish jarayoni.»

Talabalarining kasbiy va shaxsiy rivojlanishi jarayoni bo'yicha bir qator tadqiqotlarda asosiy o'rinni ijtimoiy moslashuv egallaydi. Buni har bir inson ma'lum bir mustaqillik darajasi, jamiyatda ma'lum bir bosqichni egallash istagi (o'quv yoki professional jamoa, oila va boshqalar), aloqa, boshqa odamlar bilan aloqa qilish zarurati bilan izohlashi mumkin. Pedagogik lug'atda quyidagi ta'rif berilgan: «ijtimoiy moslashuv-bu insonning jamiyatga integratsiyalashuvi jarayoni, buning natijasida o'z-o'zini anglash va rolli xatti-harakatlarning shakllanishiga, o'zini o'zi boshqarish va o'ziga xizmat qilish qobiliyatiga, boshqalar bilan yetarli aloqalarga erishiladi» [15,25-bet].

Yuqoridagilardan kelib chiqadiki, shaxsning moslashuvi ongli ravishda o'zini o'zi boshqarish mexanizmiga, shu jumladan kasbiy faoliyat asoslarini o'zlashtirish sohasiga xosdir. Shaxsning o'ziga xos fazilatlarini turli sohalarida yuzaga keladigan to'siqlarni yengib o'tishda shakllanadi va xulq-atvor xususiyatlarini belgilaydi.

Universitetda barcha umumiy ta'lim vazifalari professional yo'nalishga ega. Trening quyidagi prinsipga asoslanadi: talabalar fan materialini o'rganishga qiziqishadi va faol munosabatda bo'lishadi. Universitet ta'limining o'ziga xos xususiyati shundaki, talaba kerakli materialni «izlashi» kerak, uning davomida ma'lum o'quv masalalariga o'z nuqtai nazari, mustaqillik shakllanadi. Talabaning faoliyati xilma-xil, ammo unda professional o'zini o'zi o'qitish muhim rol o'ynaydi. Kasbiy faoliyatga qo'shilishning muhim sharti-bu o'z faoliyatiga qiziqish, bu talabalarining ehtiyoj-motivatsion sohasiga ta'sir ko'rsatadigan sharoitlar, ularning shaxsiy tuzilmalarini rivojlantirish orqali osonlashadi.

Talabalarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishining eng muhim manbalaridan biri ularning universitet o'quv jarayoniga moslashishidir. Biz didaktik moslashuv haqida gapiramiz. N. V. Solovyovaga ko'ra, «Didaktik moslashuv-bu talabani universitet sharoitlari bilan tanishtirishning murakkab dinamik jarayoni, natijada u yangi ta'lim shakllarining paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan, olingan ma'lumotlarning katta miqdori, yangi faoliyat sub'ektiga aylanadi, yanada intensiv aqliy mehnat sharoitida o'z funktsiyalarini maqbul bajarish qobiliyatiga ega bo'ladi» [14,49-sahifa]. Ya'ni, didaktik moslashuv talabaning kasbiy va shaxsiy rivojlanishining muhim manbai, vakolatli shaxsni shakllantirishning zarur elementi hisoblanadi.

NATIJALAR. Mulohaza. РЕЗУЛЬТАТЫ (Result and Discussion) Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quv muammolari talabalar ta'limni tashkil etish shaklining o'zgarishi bilan bog'liq. Muvaffaqiyatli didaktik moslashish uchun birinchi kurs talabasi o'rganilayotgan mavzular bo'yicha ma'lum bilim va ko'nikmalarga, moslashuvchan fikrlashga, kognitiv mustaqillikning yaxshi rivojlangan darajasiga, turli manbalar bilan mustaqil ishlash qobiliyatiga, katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlashga, ravon o'qishga, yozuvlarni yozishga va boshqalarga ega bo'lishi kerak. Shunday qilib, talabalarning universitet ta'limiga moslashuvining o'zaro ta'sir qiluvchi va o'zaro bog'liq jihatlarini – psixologik, pedagogik, shuningdek, o'quv va kasbiy qulayliklarni hisobga olish lozim, Baydak V. Yu. «talabalarni universitetda o'qishga moslashtirish ularning maktabdagi o'quv faoliyatini shakllantirish darajasiga bog'liq va bu o'quvchining o'quv faoliyatidan o'quv faoliyatiga o'tish jarayoni ekanini aniqlagan [5,31-bet].

Baydak V.Yu. ning fikriga qo'shilib, talabalarning o'quv, kasbiy va psixologik-pedagogik moslashuvi zamonaviy universitetning ta'lim muhitida eng muvaffaqiyatli tarzda sodir bo'lishiga e'tibor qaratish to'g'ri deb hisoblaymiz, uning rivojlanishini boshqarish istiqbolli pedagogik tadqiqotlar uchun asos bo'lishi kerak.

Xulosa va tavsiflar. ЗАКЛЮЧЕНИЕ (Conclusion). Shunday qilib, psixologik va pedagogik kontekstda «moslashish» tushunchasining rivojlanishini talabalarning universitet ta'limining o'ziga xos xususiyatlariga nisbatan tahlil qilib, biz ushbu muammo yanada kengroq va fanlararo bog'liq ekanligini aniqladik. Pedagogika kasbiy pozitsiyalardan moslashishni kasbiy yo'naltirish tizimining tarkibiy qismi va kasbiy barqarorlikni shakllantirishning zarur elementi sifatida ko'rib chiqadi. Moslashuvning butun jarayoniga o'qishga psixologik tayyorlik, universitet ta'lim muhitidagi psixologik qulaylik, kasbiy rivojlanish makoniga «sho'ng'ish» uchun shaxsiy intilish kabi sharoitlar katta ta'sir ko'rsatadi. Barcha tarkibiy qismlar zamonaviy universitetning ta'lim muhitida talabalarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishining muvaffaqiyatini belgilaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Андреева Г.М. (2000). Социальная психология. Учеб. для вузов. – М.: Изд-во «Аспект Пресс», – 286 с.
2. Асадулина И.Г. (2004). Педагогический класс: поиски, проблемы, перспективы / И.Г. Асадулина, В.М. Басова, Н.В. Волк // Педагогика. – № 6. – С. 55 – 58.
3. Атутов П.Р. (2002). Профессиональная ориентация как педагогическая проблема / П.Р. Атутов // Педагогические основы профориентации учащейся молодежи. – М., – С. 10 – 11.
4. Байдак В.Ю. (2000). Содержание и методика адаптационной подготовки студентов-курсантов математических специальностей вузов: дис. ...канд. пед. наук / В.Ю. Байдак. – Орел : Изд-во Орловского гос. ун-та, – 204 с.
5. Педагогический энциклопедический словарь. (2002). Гл. ред. Б.М. Бим-Бад; Редкол.: М.М. Безруких. – М.: Большая Российская энциклопедия, – С.11.
6. Рунова С.А. (2001). Социально-профессиональная адаптация студентов первого курса к условиям педагогического вуза: дис ... канд. пед. наук / С.А. Рунова. – Брянск: Изд-во БГУ, – 184 с.
7. Свиридов Н.А. (2002). Адаптационные процессы среди молодёжи / Н.А. Свиридов // Социологические исследования. – № 7. – С. 90 – 95.
8. Шамардина М.В. (2003). Система интенсивной адаптации студентов в системе ССУЗов / М.В. Шамардина // Материалы конференции «Актуальные вопросы построения образовательного процесса в ССУЗах». – Бийск, – С. 23 – 25.
9. Hardy K. (2008). The teacher as counselor in the teaching-learning process. Epitheorisi Symvouleftikis kai Prosanatolismou. - No. 46-47, - P. 33-63.
10. Swan D., Leydon, M. (1997). Teacher induction. Standing Committee of Teacher Unions and University Education Departments; Dublin, 1997. - 73 p.

BO'LAJAK PEDAGOG-PSIXOLOGLARDA KASBIY AMALIY KO'NIKMALARNI SHAKLLANTIRISH - PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA

Tuychiyeva Saodat Meliqo'zievna

psixologiya fanlari nomzodi, dotsent. Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti "Psixologiya" kafedrası mudiri

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida kasbiy o'z-o'zini anglash, kasbiy kompetentlik, kasbiy qadriyat, pedagogik-psixologik kompetentsiya tushunchalari yoritib berilgan. Maqolada kasbiy kompetentlik, amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga ham pedagogik, ham psixologik muammo sifatida yondoshiladi.

Kalit so'zlar: Kompetensiya, kasbiy o'z-o'zini anglash, professionallik, o'z-o'zini aktuallashtirish, kasbiy o'sish dinamikasi, psixologik-pedagogik kompetensiya.

FORMATION OF PROFESSIONAL PRACTICAL SKILLS IN FUTURE EDUCATORS-PSYCHOLOGISTS - AS A PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Saodat Melikozieva Tuychiyeva,

candidate of psychology, associate professor. Head of the «Psychology» department of Tashkent University of Applied Sciences

Abstract. This article describes the concepts of professional self-awareness, professional competence, professional value, pedagogical and psychological competence in higher education institutions. The article approaches the formation of professional competence and practical skills as both a pedagogical and a psychological problem.

Key words: Competence, professional self-awareness, professionalism, self-actualization, dynamics of professional growth, psychological-pedagogical competence.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ПРАКТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГИ-ПСИХОЛОГОВ - КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ И ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Туйчиева Саодат Меликозиевна

кандидат психологических наук, доцент. Заведующий кафедрой «Психология» Ташкентского университета прикладных наук

Аннотация. В данной статье раскрыты понятия профессионального самосознания, профессиональной компетентности, профессиональной ценности и педагогико-психологической компетентности в высших учебных заведениях. В статье, формирование профессиональной компетентности и практических навыков рассматривается как педагогическая и психологическая проблема.

Ключевые слова: Компетентность, профессиональное самосознание, профессионализм, самореализация, динамика профессионального роста, психолого-педагогическая компетентность.

Jamiyat va inson manfaatiga qaratilgan islohotlarning samarasi bevosita ta'lim tizimida tayyorlanayotgan mutaxassis kadrlarning salohiyatiga bog'liqdir. Kasbiy kompetentlik, kasbiy o'z-o'zini anglash, kasbiy qadriyatlarni hurmat qilish va kasb-hunarga yo'naltirish - bu o'sib kelayotgan yosh avlodning kasbiy shakllanishi, tug'ma layoqatini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish misolida namoyon bo'ladigan umuminsoniy madaniyat komponentlaridan biri bo'lgan umumlashtiruvchi tushunchalardir.

Bugungi kunda mutaxassisning kasbiy kompetentligini shakllantirish- bu uning kunlik layoqatini, ish faoliyatini samaradorligini oshirishdan iborat. Bolajak kadrning psixologik-pedagogik kompetentligini oshirish zaruriyati ta'lim muassasasiga va pedagoglarga qo'yilgan ijtimoiy talablarning o'sishi bilan asoslanadi.

Pedagogik jarayonning ob'ektiv talablarini hisobga olgan holda muammolarni qo'ya bilish, ularni echish, tarbiyalash va o'quv jaryonlariga xos bo'lgan qarama-qarshiliklarni echa bilish va ijodiy ishchanlikni qo'llagan holda echimini topish - bularning hammasi birgalikda zamonaviy bolajak o'qituvchi- pedagogning kasb faoliyatidagi o'ziga xos tavsifini tashkil qiladi. Pedagogning kuchli bilim, kasbiy metodika va oddiy insoniy fazilatlaridan iborat uchta xususiyatni birlashtirib faoliyat yuritishi o'qitish jarayonining pirovard natijasi va sifatini belgilaydi.

Rus olimi G.K.Mitrofanov o'sha davr ta'lim mafkurasi tasavvufning asosiy tayanchi bo'lgan so'fiylik haqida to'xtalib, so'fiylikning o'qitish va tarbiyalash jarayonidagi insonparvarlik an'analarini yoritgan. Bunday an'analar o'qituvchining kasbiy va shaxsiy tayyorgarligiga xos so'fiylik ta'limotida ifodalangan majburiyatlarida yaqqol ko'rinadi. Ana shu majburiyatlarning eng asosiylari quyidagilardan iborat:

1. O'qituvchi bolalarni yoqtirishi va ularga o'zining farzandidek munosabatda bo'lishi kerak. Shuningdek,

ularning zaif jihatlarini doimo tushunishi va ularni shu zaifligi uchun yanada ko'proq yoqtirishi lozim.

2. O'qituvchi o'zining ishi uchun haq ta'ma qilmasligi, inom olmasligi yoki minnatdorchilik kutmasligi kerak. U o'quvchidan uning o'qishni xohlashi uchun minnatdor bo'lishi zarur.

3. O'qituvchi hech qachon o'quvchiga maslahat berishdan bosh tortmasligi kerak. Olg'a siljishni o'quvchi emas, o'qituvchi baholaydi.

4. O'qituvchi o'quvchini yomon yo'ldan qaytarish uchun unga to'g'ridan-to'g'ri emas, balki nimalargadir ishora qilib gapirishi lozim.

5. Ma'lum fanni o'rgatadigan o'qituvchi o'quvchilar oldida boshqa fanlar haqida nojo'ya gap aytmasligi kerak.

6. O'qituvchi nimani o'rgatsa, o'zi ham shunga amal qilishi shart. U birinchi galda o'qishning samarasini ifodalaydigan jonli timsoldir va hokazo.

Ushbu majburiyatlar o'qituvchi shaxsi va faoliyatining insonparvarlikka yo'nalganligini, shu xalqning ta'limiy qadriyatlarini, uning madaniyati va turmushini, bosh qadriyat sifatida insonning yuksalishini ta'minlaydi.

Kasbiy shakllanishda kasbiy sifatlar, kasbiy qadriyatlar va kasbiy taraqqiyot uzviy bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Kasbiy qadriyatlarning paydo bo'lishi, masalan, "Mening onam o'qituvchi", yoki "Mening otam ofitser" kabi ta'kidlar negizida va balki men ham onam kabi o'qituvchi, yoki otam kabi ofitser bo'larman, chunki men bu kasblarni hurmat qilaman va ota-onam kasbi bo'lganligi uchun qadrlayman, degan tushunchalar negizida kasbiy sifatlarining tarkib topishiga zamin yaratadi. Kasbiy qadriyatlar negizida kasbiy sifatlarining tarkib topishi kuzatiladiki, bu o'z o'rnida kasbiy taraqqiyotga yo'l ochib beradi.

Ko'plab tadqiqotlarda kasbiy sifatlar, qadriyatlar tizimli, dinamik va muvozanatli, inson kasbiy taraqqiyotining boshqa elementlari: kasbiy o'z-o'zini anglash, kasbiy o'z-o'zini baholash, kasbiy deformatsiya bilan uzviy bog'liq bo'lgan voqelik sifatida ko'rib chiqiladi.

N.V.Kuzmina va uning shogirdlari ishlab chiqqan pedagogik qobiliyatlar konsepsiyasi pedagogik qobiliyatlar tizimining bir qadar to'la va mukammal talqini hisoblanadi. Muallif pedagogik faoliyatning sub'ektiv omillariga quyidagilarni kiritadi: 1) Shaxsning yo'nalganligi. 2) Qobiliyatlarining o'sish darajasi. 3) Kompetentligi (maxsus bilimlarga – pedagogika, metodika va psixologiya fanlarining turli sohalariga doir chuqur bilimga egaligi).

N.V.Kuzminaning fikricha, shaxsiy yo'nalganlik kasbiy-pedagogik faoliyatning yuqori cho'qqisiga erishish uchun eng muhim sub'ektiv omillardan hisoblanadi. Pedagogik faoliyatning bosh strategiyasini tanlash muallifning asarlarida ko'rsatilishicha uch xil yo'nalishni:

1. Haqiqiy pedagogik.
2. Formal pedagogik.
3. Qalbaki pedagogik yo'nalishlarni qamrab oladi.

Faqat birinchi (haqiqiy pedagogik) yo'nalishgina pedagogik faoliyatda yuksak natijalarga erishishga imkon beradi. Haqiqiy pedagogik yo'nalish bu-o'qituvchining o'zi dars berayotgan predmet vositasida o'quvchi shaxsini shakllantirishga bo'lgan barqaror motivlar va undagi mavjud bilimlar, o'quvchi egallashi uchun zarur ehtiyojlarni shakllantirishdan iboratdir.

O'zbek psixologlari M.Davletshin, E.G'oziev, V.Karimova, SH.Barotov, B.Qodirov, N.Safoev, D.Muxamedova, S.Jalilova, A.Ubaydullaev, K.Qodirov, N.V.Groxolskaya, U.S.Jumaev, U.A.Qosimov, A.A.Beknazarov, L.A.Popova, M.Qoplonova, I.I.Maxmudov, E.A.Xidirov, N.G.Berdiev, M.M.Mavlonov, N.M.Majidov, A.M.Mashkurov, YU.M.Asadov, N.A.Ruziqulov, N.H.Murotalieva, H.A.Rixsieva kabilarning ilmiy tadqiqotlarida kasbiy yo'nalganlik, kasbiy qobiliyatlar, kasbiy mas'uliyat va kasbiy sifatlar hamda kasb professiogrammalari muammolariga to'xtalib o'tilgan.

Psixologiya fanlari doktori, professor M.G. Davletshin fikricha, zamonaviy o'qituvchining shaxsiy va kasbiy fazilatlarini uning kasbiy tayyorgarligi va mehnat faoliyati davomida uzluksiz rivojlanib, takomillashib boradi. U o'z shogirdlari bilan o'tkazgan tadqiqotlarda aynan pedagogning kasbiy tayyorgarligi va kasbiy dinamikasi xususiyatlariga urg'u bergan va: 1) o'qituvchining shaxsiy xislatlari, 2) kasbiy bilimi, 3) kasbiy sifatleri, 4) shaxsiy pedagogik uddaburonligi, 5) tashkilotchilik malakalari, 6) kommunikativ malakalari, 7) gnostik malakalari, 8) ijodiy xislatlarni kasbiy shakllanganlikda muhim ekanligini ko'rsatib o'tishgan. Muvaffaqiyatli o'qituvchi bo'lish uchun nima kerak? degan savolga, o'qituvchi o'z faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun pedagogik qobiliyatlarning muhim komponentlari: 1) didaktik qobiliyat, 2) akademik qobiliyat, 3) perseptiv qobiliyat, 4) nutq qobiliyati, 5) tashkilotchilik qobiliyati, 6) avtoritar qobiliyat, 7) kommunikativ qobiliyat, 8) pedagogik ijodiy xayol, 9) diqqatni taqsimlay olish qobiliyatini egallagan bo'lishi shart degan fikr o'z ifodasini ham ilmiy tadqiqotlarda, ham o'quv qo'llanmalarda o'z aksini topadi. Bulardan tashqari olim o'qituvchining ezgu maqsad sari intilishi, mehnatsevarligi, qat'iyligi, kamtarligi, haqgo'yligi, sadoqatli bo'lishi, namunali xulqi, yurish turishi, o'zini tuta bilishi, tashqi qiyofasi, xullas, uning milliy va umuminsoniy axloq me'yorlariga mos keluvchi sifat hamda fazilatlarini egallashi uning o'z kasbiy faoliyatiga tayyorligi va o'quv-tarbiya jarayoni samarasini ta'minlovchi muhim omillar ekanligini e'tirof etadi.

Oxirgi yillarda pedagogning kasbiy kompetentligini shakllantirish va rivojlantirishda innovatsion

texnologiyalarning ahamiyatiga alohida urg'u berilmoqda. Psixologiya fanlari doktori D.Muxamedova tomonidan amalga oshirilgan izlanishlarda ta'lim menejerini tayyorlash, ta'limni boshqarishda innovatsiyalar masalasi ko'tarilgan. Olima fikricha, zamonaviy ta'limda pedagogning kasbiy kompetentligini rivojlantirish innovatsion texnologiyalarsiz va ularni qo'llashga psixologik va pedagogik tayyorgarliksiz amalga oshirilishi mumkin emas. Shuni ta'kidlash kerakki, zamonaviy ta'limning samaradorligi ta'lim beruvchiga, ta'lim texnologiyalariga hamda ta'lim muassasasi rahbarining psixologiyasi hamda ta'lim muhitiga ham bog'liqdir.

2023 yil Prezidentimiz SH.M.Mirziyoev tomonidan "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili" deb e'lon qilindi. O'qituvchi xalq, millat farzandlariga ta'lim beruvchi, ularni tarbiyalaydigan shaxs. Uning komilligi xalq farzandlarining kelajagi omilidir. Yuqorida keltirilgan fikr-mulohazalarda pedagogning kasbiy tayyorgarligi, kompetentligiga doir masalalar ko'rib chiqilgan bo'lsa-da, lekin oliy ta'lim muassasalarida pedagogning kasbiy kompetensiyasi ustida uzluksiz va uzviy ish olib borish lozimligini ta'kidlab o'tamiz. O'z ustida ishlamagan, o'z-o'zini aktuallashtirishga intilmagan, yangilik yaratmagan va novator bo'lmagan pedagog zamonaviy pedagog degan nomga noloyiq bo'ladi. Kelajakda oliy ta'lim tizimida faoliyat ko'rsatayotgan pedagoglarning kasbiy kompetentlik darajasi, ta'lim sifati dinamikasini tadqiq etishga e'tiborni qaratish, yangi ta'lim texnologiyalari, maxsus kurslarni tashkil etish muhim ahamiyatga egadir.

ADABIYOTLAR

Климов Е.А. Психология профессионализма: Избранные психологические труды / Е.А. Климов. – Воронеж: Изд-во инст. практ. псих., НПО МОДЕК, 2003.

Кузьмина, Н.В. Профессионализм педагогической деятельности / Н.В.

Кузьмина, А.М. Реан. – СПб, 1993. – 334с.

Митрофанов К. Г. Учителское ученичество. //Педагогика и психология /Подписная научно-популярная серия.-М.: 1991. №6,-80 с

Д. Мухамедова. Совершенствование психологических технологий развитие подготовки менеджера образования к инновационной деятельности./автореферат диссертации/-Т: 2015.

Abdivalieva, A. N. (2022). Special Psycho-Correction of Learning Processes in School Readiness in Children with Deficiency and Hyperactivity. Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT, 2(2), 140-144.

Abdivalyeva, A. N. (2023). Psychoprophylaxis Of Depressive Situations In Crisis Situations. Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 21, 1-4.

PSYCHOLOGICAL VIEWS OF FRIEDRICH NIETZSCHE: A CRITICAL EXPLORATION

Umarova Muqaddasxon,
Docent of the Kokan State Pedagogical Institute, Candidate of Psychology.

Abstract: Friedrich Nietzsche, a 19th-century German philosopher, is renowned for his profound and controversial philosophical ideas that have had a significant influence on various fields, including psychology. This article delves into Nietzsche's psychological views, emphasizing his perspectives on human nature, the will to power, and the concept of the Übermensch (Overman). We critically examine Nietzsche's contributions to psychology and consider their relevance in contemporary psychological discourse.

Key words; Friedrich Nietzsche, Will to Power, Übermensch (Overman), Slave morality, Herd mentality, Moral values, Individualism, Authenticity, Nihilism, Existentialism

FRIDRIX NITSSHENING PSIXOLOGIK QARASHLARI: TANQIDIY TADQIQOT

Umarova Muqaddasxon,
Qo'qon davlat pedagogika instituti dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi.

Annotatsiya: 19-asr nemis faylasufi Fridrix Nitsshe turli sohalarga, jumladan, psixologiyaga sezilarli ta'sir ko'rsatgan chuqur va munozarali falsafiy g'oyalari bilan mashhur. Ushbu maqola Nitsshening psixologik qarashlarini o'rganib chiqadi, uning inson tabiati, hokimiyat irodasi va Übermensch (Overman) kontseptsiyasiga bo'lgan qarashlarini ta'kidlaydi. Biz Nitsshening psixologiyaga qo'shgan hissalarini tanqidiy ko'rib chiqamiz va ularning zamonaviy psixologik nutqdagi ahamiyatini ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar; Fridrix Nitsshe, Hokimiyat irodasi, Übermensch (Overman), Qul axloqi, Poda mentaliteti, Axloqiy qadriyatlar, Individualizm, Haqiqiylik, Nigilizm, Ekzistensializm

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ФРИДРИХА НИЦШЕ: КРИТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Умарова Мукаддасхон,
доцент Коканского государственного педагогического института, кандидат психологических наук.

Аннотация: Фридрих Ницше, немецкий философ XIX века, известен своими глубокими и противоречивыми философскими идеями, оказавшими значительное влияние на различные области, в том числе на психологию. Эта статья углубляется в психологические взгляды Ницше, подчеркивая его взгляды на человеческую природу, волю к власти и концепцию сверхчеловека. Мы критически рассматриваем вклад Ницше в психологию и рассматриваем их актуальность в современном психологическом дискурсе.

Ключевые слова; Фридрих Ницше, Воля к власти, Сверхчеловек, Рабская мораль, Стадное мышление, Моральные ценности, Индивидуализм, Аутентичность, Нигилизм, Экзистенциализм

19-asrning taniqli nemis faylasufi Fridrix Nitsshe falsafaga qo'shgan chuqur va ko'pincha munozarali hissasi bilan mashhur bo'lib, u ko'plab akademik fanlarga, jumladan psixologiyaga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Nitsshening inson ruhiyatiga oid falsafiy mulohazalari ham murakkab, ham an'anaviy tushunchalarni qiyinlashtiradi va inson holatini o'rganish uchun yangi yo'llarni ochadi. Ushbu maqolada Nitsshening psixologik qarashlari o'rganiladi, hokimiyat irodasi, abadiy takrorlanish va uning axloqni tanqid qilish kabi asosiy tushunchalarni yoritadi. Nitsshe g'oyalarini tanqidiy o'rganib, biz ularning zamonaviy psixologiya kontekstidagi ahamiyati va oqibatlarini aniqlashni, uning ishining inson tushunchasi sohasidagi doimiy ta'sirini yoritishni maqsad qilganmiz.

Inson psixikasining tabiati:

Fridrix Nitsshening inson psixikasini o'rganishi an'anaviy psixologik asoslardan tubdan uzoqlashadi. Nitsshe G'arb tafakkurining ko'p qismini qamrab olgan yaxshilik va yomonlik haqidagi dualistik tushunchalarni rad etdi va buning o'rniga yanada murakkab va bahsli istiqbolni taklif qildi. Uning psixologik qarashlarida markaziy o'rinni "hokimiyat irodasi" tushunchasi tashkil etadi. Nitsshening ta'kidlashicha, inson ruhiyati shunchaki qarama-qarshi bo'lgan axloqiy kuchlar o'rtasidagi kurash maydoni emas, balki asosan hokimiyat va hukmronlikka tinimsiz intilish bilan boshqariladi.

Nitsshening an'anaviy axloqdan chetga chiqishi uning yahudiy-xristian axloqini tanqid qilishida yaqqol ko'rinadi, u bu axloqni shaxsning tabiiy instinktlari va istaklarini jilovlash va bostirishga intilayotgan quldorlik axloqining ko'rinishi sifatida qaragan. Uning ta'kidlashicha, an'anaviy axloqiy tizimlar inson irodasini hokimiyatga bo'ysundirib, ijodkorlik va o'zini haqiqiy ifoda etishni bo'g'ib qo'ygan.

Bundan tashqari, Nitsshe odamlar tabiatan hayotning jismoniy, intellektual va ijtimoiy tomonlarini qamrab oluvchi hokimiyatga intilish bilan boshqariladi, deb ta'kidladi. Hokimiyat irodasi hukmronlikning ochiq namoyon bo'lishi bilan chegaralanib qolmaydi, balki bilimga, ta'sirga va o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishga intilish

bilan chegaralanadi. Bu nuqtai nazardan, hatto zohiriy fidoyilik harakatlari ham insonning jamiyatdagi mavqeini yoki obro'sini oshirishga xizmat qilganda hokimiyat irodasining ifodasi sifatida tushunilishi mumkin.

Nitsshening nuqtai nazari inson xatti-harakatlarining asosiy motivatorlari sifatida instinktlar, zavq izlash yoki ongsiz harakatlarni ta'kidlaydigan an'anaviy psixologik nazariyalarga qarshi chiqadi. Buning o'rniga, u bizning fikrlarimiz, harakatlarimiz va istaklarimizning harakatlantiruvchi kuchi sifatida hokimiyat irodasini e'lon qiladi. Inson motivatsiyasining bunday qayta baholanishi axloq, hulq va shaxsning jamiyat bilan munosabatlari tabiati haqida chuqur savollar tug'diradi.

Nitsshening psixologik g'oyalari shubha va qarama-qarshiliklarga uchragan bo'lsa-da, ular inson motivatsiyasi va inson ruhiyatining murakkabliklari haqidagi nutqda o'chmas iz qoldirdi. Zamonaviy psixologiyada Nitsshening hokimiyatga bo'lgan irodasiga urg'u berishi ekzistensialistik va gumanistik yondashuvlar bilan rezonans topdi, ular shaxsning ma'no, haqiqiylik va o'zini-o'zi amalga oshirishga intilishini ta'kidlaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Fridrix Nitsshening hokimiyatga bo'lgan irodasiga asoslangan inson psixikasi haqidagi tushunchasi an'anaviy axloq tushunchalariga qarshi chiqadi va inson xatti-harakati asosidagi motivatsiyalar haqida provokatsion nuqtai nazarni taklif qiladi. An'anaviy psixologiyadan tubdan voz kechish tanqidiy nutqni ilhomlantirishda davom etmoqda va zamonaviy psixologlarni inson motivatsiyasi manbalarini va inson tajribasining nozik tomonlarini qayta ko'rib chiqishga undaydi.

Kuchga bo'lgan irodasi:

Fridrix Nitsshening psixologik asoslari markazida "hokimiyat irodasi" tushunchasi turadi. Nitsshening kuchga bo'lgan irodasini o'rganishi inson xatti-harakatlarini boshqaradigan motivlarni chuqur o'rganadi, asosiy motivatorlar sifatida instinkt va zavq haqidagi odatiy tushunchalarga qarshi chiqadi. Bu kontseptsiya Nitsshe falsafasining asosi bo'lib xizmat qiladi va inson psixologiyasini tushunishimizga chuqur ta'sir ko'rsatadi[1].

Hokimiyat irodasi, Nitsshe tomonidan tasavvur qilinganidek, inson ruhiyatida asosiy, keng tarqalgan va to'xtovsiz kuchdir. U istaklar, ambitsiyalar va moyilliklarning keng spektrini o'z ichiga oladi, ular shunchaki jismoniy ustunlik yoki boshqalar ustidan hokimiyatdan tashqarida. An'anaviy psixologik nazariyalarda ko'pincha biologik instinktlar yoki zavq izlash ta'kidlangan bo'lsa-da, Nitsshening nuqtai nazari hokimiyat irodasini insonning barcha harakatlari, fikrlari va intilishlari orqasida yotgan, dinamik kuch sifatida ta'kidlaydi.

Nitsshening hokimiyat irodasini o'rganishi yaxshilik va yovuzlik o'rtasidagi dixotomiyani shubha ostiga qo'yadi va bu axloqiy farqlar odamlarning hokimiyatga bo'lgan tug'ma istaklarini bostirish yoki manipulyatsiya qilish uchun ishlatilgan ijtimoiy tuzilmalar ekanligini ko'rsatadi. Uning ta'kidlashicha, an'anaviy axloqiy tizimlar, xususan, yahudiy-xristian axloqiga asoslangan tizimlar tarixan hokimiyat irodasini ifodalashga to'sqinlik qilib, repressiv va bo'g'uvchi jamiyatga olib kelgan[2].

Bundan tashqari, Nitsshening hokimiyat irodasi tushunchasi inson motivatsiyasining murakkabligini ta'kidlaydi. Bu shuni ko'rsatadiki, hatto fidokorona yoki altruistik ko'rinadigan harakatlar ham shaxsning ijtimoiy mavqeini, obro'sini yoki o'zini o'zi qadrlash tuyg'usini oshirishga xizmat qilganda, hokimiyat irodasining namoyon bo'lishi sifatida talqin qilinishi mumkin. Bu nuqtai nazar inson xulq-atvorini qayta baholashni rag'batlantiradi va nima to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini ta'kidlaydigan axloqiy va axloqiy asoslarning haqiqiylikni shubha ostiga qo'yadi.

Zamonaviy psixologiyada Nitsshening hokimiyat irodasi tushunchasi ekzistensializm va gumanistik psixologiya bilan rezonans topadi. Jan-Pol Sartr va Albert Kamyu kabi ekzistensialist mutafakkirlar Nitsshening shaxsiy vakolatga va o'z xohish-istaklarining haqiqiy intilishiga urg'u berib, individual erkinlik, tanlov va mas'uliyat mavzularini o'rganadilar.

Bundan tashqari, hokimiyat irodasi kontseptsiyasi motivatsiya va o'z taqdirini o'zi belgilashning zamonaviy nazariyalarining asoschisi sifatida qaralishi mumkin. U inson farovonligining muhim tarkibiy qismlari sifatida ichki motivatsiya va shaxsiy maqsadlar va qadriyatlarga intilish muhimligini ta'kidlaydi.

Xulosa qilib aytganda, Fridrix Nitsshening hokimiyatga bo'lgan irodasi kontseptsiyasi inson xatti-harakatlariga turtki bo'lgan motivlar haqida chuqur va provokatsion nuqtai nazarni taklif qiladi. An'anaviy axloq tushunchalariga qarshi chiqish va inson istaklarining murakkabligini ta'kidlab, Nitsshe g'oyalari psixologiya va unga aloqador sohalarida tanqidiy nutqni rag'batlantirishda davom etmoqda, olimlarni inson motivatsiyasining nozik tomonlarini o'rganishga va individual haqiqiylikka intilishga undaydi.

Übermensch (Overman):

Fridrix Nitsshening eng ikonik va doimiy tushunchalaridan biri ko'pincha «Overmen» yoki «Supermen» deb tarjima qilingan «Übermensch» tushunchasidir. Ushbu kontseptsiya insonning o'ziga xosligi va axloqiga oid an'anaviy tushunchalardan chuqur chetlanishni ifodalaydi, individuallik, o'z-o'zidan o'tish va inson salohiyatiga noyob nuqtai nazarni taklif qiladi.

Übermensch, Nitsshe tasavvur qilganidek, g'ayrioddiy jismoniy qobiliyat yoki kuchga ega bo'lgan tom ma'noda, g'ayritabiyy shaxs emas. Buning o'rniga, bu falsafiy va psixologik arxetip bo'lib, jamiyat me'yorlari, axloqiy cheklovlar va an'anaviy qadriyatlardan oshib o'tib, o'z qadriyatlari va hayot mazmunini yaratish uchun shaxsni ifodalaydi. Übermensch chuqur o'z-o'zini kuchaytirish va haqiqiylik hissi bilan ajralib turadi[3].

Nitsshening *Übermensch* kontseptsiyasi u «qul axloqi» deb atagan narsa va uning fikricha, asrlar davomida G'arb madaniyatida hukmronlik qilgan podaning mentalitetini tanqid qilganiga javoban paydo bo'ladi. Uning ta'kidlashicha, an'anaviy axloqiy tizimlar, xususan, diniy va ijtimoiy an'analardan kelib chiqqan holda, kamtarlik, itoatkorlik va o'z-o'zini rad etishni birinchi o'ringa qo'yadigan qadriyatlar to'plamini o'rnatish orqali inson salohiyati va ijodkorligini bo'g'ib qo'ygan. Bundan farqli o'laroq, *Übermensch* bu qadriyatlarni rad etadi va o'zlarining kuch va individuallik irodasini tasdiqlashga intiladi.

Shunday qilib, *Übermensch* muvofiqlik va podaning mentalitetidan tubdan voz kechishni anglatadi. Bu shaxsiy ozodlik va o'zini o'zi anglash ramzi bo'lib, bu erda shaxs o'z qadriyatlari va hayotdagi maqsadini belgilaydi. Nitsshe *Übermenschni* shaxsning o'zini o'zi kashf qilish va o'z-o'zini yaratish sari sayohatining ideal natijasi sifatida ko'rdi.

Übermensch kontseptsiyasi ko'pchilik uchun ta'sirli va ilhomlantiruvchi bo'lsa-da, u tanqid va noto'g'ri talqinlarga ham duch keldi. Tanqidchilar Nitsshening g'oyalari axloqsiz xatti-harakatlarni oqlash yoki axloqiy va axloqiy tamoyillarni umuman mensimaslik uchun noto'g'ri ishlatilishi mumkinligini ta'kidladilar. Bundan tashqari, ba'zilar *Übermensch* idealiga erishishning maqsadga muvofiqligini shubha ostiga qo'yishdi va uni erishib bo'lmaydigan va potentsial xavfli intilish sifatida ko'rishdi.

Zamonaviy psixologiya va falsafada Nitsshening *Übermensch* kontseptsiyasi ekzistensializm va individuallik, erkinlik va haqiqiylikni o'rganish bilan rezonanslashadi. Jan-Pol Sartr va Fridrixning singlisi Elizabet Forster-Nitshe kabi ekzistensialist mutafakkirlar Nitsshening *Übermensch* haqidagi g'oyalarini yanada rivojlantirdilar va ommalashtirdilar, ularning zamonaviy tafakkurda doimiy ta'siriga hissa qo'shdilar.

Xulosa qilib aytganda, Fridrix Nitsshening *Übermensch* kontseptsiyasi o'ziga xoslik, axloq va muvofiqlik haqidagi an'anaviy tushunchalarga qarshi chiqadi. Bu individual o'z-o'zini mustahkamlash va haqiqiylikning intilish idealini ifodalaydi, odamlarni ijtimoiy cheklovlardan xalos bo'lishga va o'z qadriyatlari va hayot mazmunini yaratishga undaydi. *Übermensch* kontseptsiyasi munozaralar va munozaralarni keltirib chiqargan bo'lsa-da, u shaxsiy o'sish, o'zini o'zi anglash va haqiqiy va o'z taqdirini hal qilishga intilish bo'yicha munozaralarni ilhomlantirishda davom etmoqda.

Tanqidlar va zamonaviy dolzarblik:

Fridrix Nitsshening psixologik qarashlari, jumladan uning hokimiyat irodasi va *Übermensch* haqidagi tushunchalari ham muxlislar, ham tanqidchilarga ega. Uning g'oyalari turli sohalarga, jumladan, psixologiyaga sezilarli ta'sir ko'rsatgan bo'lsa-da, ular bahs-munozaralar va tortishuvlarga ham sabab bo'ldi. Ushbu bo'limda biz Nitsshening psixologik qarashlarining ba'zi tanqidlarini ko'rib chiqamiz va ularning hozirgi kundagi dolzarbligini ko'rib chiqamiz.

Tanqid 1: Empirik dalillarning yetishmasligi

Nitsshening psixologik qarashlarining asosiy tanqidlaridan biri uning g'oyalarini tasdiqlovchi empirik dalillarning yo'qligidir. Nitsshening hokimiyat irodasi va *Übermensch* kabi tushunchalari mavhum va falsafiy xususiyatga ega bo'lib, ularni empirik tarzda sinab ko'rish qiyin. Tanqidchilarning ta'kidlashicha, empirik tasdiqsiz Nitsshening psixologik nazariyalari spekulativ va ilmiy bo'lmagan bo'lib qoladi.

Zamonaviy dolzarblik: Nitsshe g'oyalari empirik asosga ega bo'lmasa-da, ular inson tabiati haqidagi falsafiy munozaralar va mulohazalarni ilhomlantirishda davom etmoqda. Zamonaviy psixologiya, hatto empirik tasdiqlash qiyin bo'lsa ham, inson psixikasi haqidagi tushunchamizni shakllantirishda falsafiy tadqiqotning ahamiyatini tan oladi.

Tanqid 2: Noto'g'ri talqin qilish ehtimoli

Nitsshening asarlari o'zining murakkabligi va noaniqligi bilan mashhur, bu esa noto'g'ri talqin qilinishi mumkin. Ba'zi tanqidchilarning ta'kidlashicha, Nitsshening kontseptsiyalari, xususan, hokimiyatga bo'lgan irodasi, har qanday holatda ham Makiavelning hokimiyatga intilishi tarafdori sifatida noto'g'ri talqin qilinishi mumkin, bu esa axloqsiz xatti-harakatlarni oqlaydi.

Zamonaviy dolzarblik: Nitsshening noto'g'ri talqin qilish salohiyati diqqat bilan o'rganish va tanqidiy tahlilning muhimligini ta'kidlaydi. Zamonaviy psixologiya va falsafa shaxsiy vakolat, haqiqiylik va hokimiyatning mas'uliyatli amalga oshirilishini ta'kidlaydigan nozik talqinlarni rag'batlantiradi.

Tanqid 3: axloqsizlik va nigilizm

Nitsshening an'anaviy axloqni rad etishi va yahudiy-xristian axloqini tanqid qilishi axloqsizlik va nigilizmda ayblanishiga sabab bo'ldi. Tanqidchilarning ta'kidlashicha, Nitsshe g'oyalari axloqiy bo'shliqni targ'ib qilishi mumkin, bunda odamlar axloqiy yo'l-yo'riqsiz qoladilar[5].

Zamonaviy dolzarblik: Nitsshening an'anaviy axloqqa qarshi chiqishi axloq asoslari va qadriyatlarning inson hayotidagi o'rni haqida zamonaviy munozaralarga sabab bo'ldi. U olimlarni muqobil axloqiy asoslarni o'rganishga va diniy yoki ijtimoiy konventsionallardan tashqari axloqiy ma'no manbalarini ko'rib chiqishga undaydi[7].

Tanqid 4: Elitizm va individualizm

Übermensch kontseptsiyasi elitizm va radikal individualizmni targ'ib qilish salohiyati uchun tanqid qilindi.

Ba'zilar Nitsshe ideali jamoaviy qadriyatlar va mas'uliyatni mensimaslikka olib kelishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Zamonaviy dolzarblik: Zamonaviy psixologiya individuallik va ijtimoiy hamjihatlik o'rtasidagi muvozanat muhimligini tan oladi. Nitsshening individual imkoniyatlarni kuchaytirishga urg'u berishi qimmatli bo'lsa-da, u haddan tashqari individualizmning axloqiy va ijtimoiy oqibatlarini haqida munozaralarga sabab bo'ladi[6].

Xulosa qilib aytganda, Fridrix Nitsshening psixologik qarashlari hozirgi zamon tafakkurida, xususan, ekzistensial psixologiya va gumanistik psixologiya sohalarida o'chmas iz qoldirdi. Ular o'z tanqidlaridan xoli bo'lmasa-da, Nitsshe g'oyalari psixologiya va falsafada tanqidiy nutqni rag'batlantirishda davom etmoqda. Ular bizni insonning motivatsiyasi, axloqi va o'ziga xosligi haqidagi an'anaviy tushunchalarni qayta ko'rib chiqishga chaqirib, bizni inson ruhiyatining murakkabliklarini o'rganishga va haqiqiy, o'z taqdirini hal qilishga intilishimizga undaydi. Shunday qilib, Nitsshening psixologik qarashlari hozirgi zamon intellektual landshaftida dolzarb va o'ylantiruvchi bo'lib qoladi.

Xulosa:

Fridrix Nitsshening hokimiyat irodasi va Übermensch kabi tushunchalar bilan tavsiflangan psixologik qarashlari zamonaviy psixologiya va falsafada fikrni qo'zg'atishda va intellektual nutqni ilhomlantirishda davom etmoqda. Nitsshe g'oyalari tanqidga uchragan bo'lsa-da, ular inson tabiati, motivatsiyasi va individualligi haqida o'ziga xos nuqtai nazarni taklif qiladi. Ushbu xulosada biz Nitsshe psixologik tushunchalarining doimiy ta'siri va dolzarbligini umimlashtiramiz.

Nitsshening an'anaviy psixologik tuzilmalardan voz kechishi, ko'pincha instinktlar yoki zavqlanishni asosiy motivatorlar sifatida ta'kidlaydi, olimlarni inson xatti-harakatlarini boshqaradigan chuqurroq va murakkab motivatsiyalarni ko'rib chiqishga majbur qiladi. Uning hokimiyatga bo'lgan irodasi haqidagi kontseptsiyasi inson istaklari va intilishlarining murakkabligini ta'kidlab, nima to'g'ri yoki noto'g'riligini ta'kidlaydigan axloqiy va axloqiy asoslarni qayta ko'rib chiqishni rag'batlantiradi.

Jamiyat me'yorlaridan ustun bo'lgan va o'z qadriyatlari va hayot ma'nosini yaratuvchi shaxsni ifodalovchi Übermensch kontseptsiyasi bizni shaxsiy ozodlik, haqiqiylik va o'z-o'zini anglash mavzularini o'rganishga undaydi. Tanqidchilar potentsial noto'g'ri talqin qilish va axloqiy dilemmalar haqida tashvishlanishgan bo'lsa-da, Nitsshening Übermensch kontseptsiyasi psixologiyadagi ekzistensialistik va gumanistik yondashuvlar bilan rezonanslashishda davom etmoqda, ular shaxsiy vakolat, erkinlik va individual haqiqiylikka intilishni ta'kidlaydi.

Nitsshening psixologik qarashlari ham bizni falsafiy va psixologik tadqiqotda empirik dalillarning chegaralanishini ko'rib chiqishga undaydi. Uning g'oyalari empirik tasdiqlanmagan bo'lsa-da, ular inson tabiati haqidagi falsafiy munozaralar va mulohazalarni ilhomlantiradi va inson psixikasi haqidagi tushunchamizni shakllantirishda falsafiy izlanishning doimiy ahamiyatini eslatib turadi.

Bundan tashqari, Nitsshening an'anaviy axloqqa bo'lgan e'tirozi va yahudiy-xristian axloqini tanqid qilish zamonaviy olimlarni muqobil axloqiy asoslarni o'rganishga va diniy yoki ijtimoiy konventsionalardan tashqari axloqiy ma'no manbalarini tadqiq qilishga undaydi. Uning g'oyalari axloq asoslari va qadriyatlarning inson hayotidagi o'rni haqida munozaralarga yordam beradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Fridrix Nitsshening o'zining murakkabligi va ziddiyatli tabiati bilan ajralib turadigan psixologik qarashlari hozirgi zamon psixologiyasi va falsafasida dolzarb va ta'sirchanligicha qolmoqda. Ular olimlarni tanqidiy tahlil qilish, nozik talqin qilish va inson ruhiyati, axloqiy va haqiqiylikka intilishda doimiy izlanishlar bilan shug'ullanishga taklif qiladi. Nitsshening g'oyalari intellektual qiziqishni uyg'otishda davom etadi va odamlarni inson motivatsiyasi va o'ziga xosligining murakkabliklarini chuqurroq o'rganishga ilhomlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Nietzsche, F. (1883-1885). «Thus Spoke Zarathustra.»

Nietzsche, F. (1887). «On the Genealogy of Morality.»

Nietzsche, F. (1889). «Twilight of the Idols.»

Kaufmann, W. (1968). «Nietzsche: Philosopher, Psychologist, Antichrist.» Princeton University Press.

Solomon, R. C., & Higgins, K. M. (Eds.). (1988). «Nietzsche's 'On the Genealogy of Morals': A Reader's Guide.» Bloomsbury Academic.

Nietzsche, F. (1873). «On Truth and Lies in a Nonmoral Sense.»

AXBOROT MUHITINING YOSHLAR IJTIMOY NORMALARI SHAKLLANISHIGA TA'SIRINING PSIXOLOGIK JIHATLARI

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЛИЯНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЫ НА ИЗМЕНЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ НОРМ МОЛОДЕЖИ

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE INFLUENCE OF THE INFORMATION ENVIRONMENT ON THE CHANGE OF YOUTH SOCIAL NORMS

Vahobova O'giloy Tolibjonovna

Andijom davlat pedagogika institute, Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Вахобова Огилей Талибжановна

Преподаватель кафедры педагогики и психологии Андижанского государственного педагогического института

Vahobova O'giloy Tolibjonovna

Andijom State Pedagogical institute, teacher of the Department of pedagogy and psychology

<https://orcid.org/0009-0002-6162-0732>

Annotatsiya: maqolada yoshlarda ijtimoiy voqelikka munosabat idroki va uning interpetasiyasiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlash asosida ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan ibopat.

Kalit so'zlar; shaxs hulq-atvori, motivasion komponent, munosabat, adaptiv munosabat, emosional-kognitiv motivlar, stimullar, ijtimoiy-psixologik xususiyatlar.

Аннотация: в статье ставится задача разработать научно-практические предложения и рекомендации, основанные на выявлении социально-психологических факторов, влияющих на восприятие молодежи отношения к социальной действительности и ее интерпретации.

Ключевые слова: личность, мотивационный компонент, установка, адаптационная установка, эмоционально-познавательные мотивы, стимулы, социально-психологические характеристики.

Abstract: the article aims to develop scientific and practical proposals and recommendations based on the identification of socio-psychological factors affecting the perception of young people's attitude to social reality and its interpretation.

Key words: personality, motivational component, attitude, adaptive attitude, emotional-cognitive motives, stimuli, social-psychological characteristics.

Kirish. Yoshlarning ijtimoiy xulq-atvor normalarini belgilaydigan shaxsiy xarakter xususiyatlari tizimli ravishda tashkil etilgan fazilatlar tizimiga asoslanadi. Eriksonning psixo-ijtimoiy rivojlanish bosqichlarining nazariyasiga ko'ra, 20-25 yosh oralig'ida, o'smirlik, o'spirinlik va kata yoshlik oralig'ida joylashgan insonning hayot yo'li yoshlik davri deb ataladi. Yoshlikda dunyo og'ir ijtimoiy mas'uliyat bilan to'la boshlaydi, ixtiyoriy ijtimoiy normalar, azob-uqubatlari, sevgi azoblari vaqti keladi.

Hayotni tushunish yanada realistik, ijtimoiy normalar esa pragmatik bo'ladi. Yoshlarning ijtimoiy o'zini o'zi anglashi jadallashadi. Eriksonning fikricha, yoshlik kattalar mustaqil hayotining rasmiy boshlanishini belgilaydi. Bu yoshda odamlar an'anaviy ravishda yaqin munosabatlarni saqlab qolishga, o'zlarini yo'qotishdan qo'rqmasdan qarama-qarshi jinsdagi shaxsning Menligi bilan birlashishga intilishadi. Ushbu bosqichning xavfi yaqinlikka olib keladigan aloqalar va vaziyatlardan qochishdir.

So'nggi yillarda yosh avlodning xulq-atvoridagi umumiy bog'liqlik va qonuniyatlarning xilma-xilligini o'rganishga, yoshlarni jamiyat taraqqiyotining to'la huquqli sub'ekti sifatida ko'rib chiqishga yaxlit yondashuv zarurati paydo bo'lmoqda. Yoshlarning jamiyatdagi va tarixiy rivojlanish jarayoni tarkibidagi holatining asosiy ijtimoiy-psixologik ko'rsatkichlari ularning qadriyat yo'nalishlari, ijtimoiy normalari va munosabatlardir. Ular ong tipini, faoliyat xarakterini, muammolarning o'ziga xos xususiyatlarini, ehtiyojlarini, qiziqishlarini, yoshlarning umidlarini, xulq-atvorlarning tipik modellarini belgilaydi. Kelajakni tanlash, uni rejalashtirish yoshlikning o'ziga xos xususiyatidir. Rivojlanish psixologiyasida yoshlik barqaror qadriyatlar tizimini shakllantirish, o'z-o'zini anglash va shaxsning ijtimoiy mavqeini shakllantirish davri sifatida tavsiflanadi. Yosh odamning ongi o'ziga xos sezgirlikka, katta ma'lumot oqimini qayta ishlash va o'zlashtirish qobiliyatiga ega. Bu davrda tanqidiy fikrlash rivojlanadi, turli hodisalarga o'z bahosini berish istagi, dalillarni izlash, o'ziga xos echim. Shu bilan birga, bu yoshda avvalgi yoshga xos bo'lgan ba'zi munosabatlar va stereotiplar saqlanib qolgan. Buning sababi shundaki, faol qadriyat-ijodiy faoliyat davri yosh shaxsda amaliy, ijodiy faoliyatning cheklangan tabiatiga, ijtimoiy munosabatlar tizimiga to'liq jalb qilinmaganligiga duch keladi. Demak, yoshlarning xulq-

atvorida qarama-qarshi xususiyat va fazilatlarning hayratlanarli kombinatsiyasi mavjud: muloqot qilish va tashqi dunyodan ajralib chiqish istagi; identifikatsiya qilish va izolyatsiya qilish istagi; umume'tirof etilgan normalarga taqlid qilish va inkor etish; muvofiqlik va negativizm. Yoshlar ongining beqarorligi va nomuvofiqligi xulq-atvor va shaxs faoliyatining ko'plab shakllariga ta'sir qiladi [1].

Yoshlar dunyoqarashining o'ziga xos xususiyati bir qator ob'ektiv holatlar bilan belgilanadi. Zamonaviy sharoitda shaxsning ijtimoiylashuv jarayoni murakkablashdi va shunga mos ravishda uning ijtimoiy etukligi mezonlari ham turli ko'rinish oldi. Ular nafaqat uning mustaqil mehnat hayotiga kirishi, balki o'qishni tugatganligi, kasb-hunar egallashi, real siyosiy va fuqarolik huquqlari, ota-onasidan moddiy mustaqillik bilan ham belgilana boshlandi.

Yoshlarning kattalarning ijtimoiy rollari tizimini o'zlashtirishi ham qarama-qarshidir. Yosh bir faoliyat sohasida mas'uliyatli va jiddiy bo'lishi va shu bilan birga boshqa sohada o'zini o'smir kabi his qilishi va tutishi mumkin. Yoshlarning ijtimoiy etukligining shakllanishi ko'plab nisbatan mustaqil, muhim omillar - oilalar, maktablar, mehnat jamoalari, ommaviy axborot vositalari, Internet, yoshlar tashkilotlari va stixiyali guruhlar ta'siri ostida sodir bo'ladi. Sotsializatsiya institutlari va mexanizmlarining ko'pligi qat'iy ierarxik tizimni anglatmaydi, ularning har biri shaxsning rivojlanishida o'ziga xos funktsiyalarni bajaradi [2]. Ijtimoiy etuklik - bu shaxsning asosiy ijtimoiy-psixologik fazilatlari va xususiyatlarini anglash va faoliyatida amalga oshirishning yaxlitligi. Shuningdek, siz shaxsning o'z salohiyatiga bo'lgan munosabatini hisobga olishingiz kerak.

Tadqiqotning bu darajasida insonning qachon o'z qarashlari va munosabatlari borligini, unga qanday talab va baholar xosligini kuzatish mumkin. Yoshlar tarbiyasidagi ko'plab xatolar, ehtimol, har bir insonning kasbiy tayyorgarlik, ma'naviy-axloqiy bardosh, qonunga rioya qilish kabi shaxsiy masalalarni hal qilishga intilishi, asosiy narsani: murakkab muammolar ustida mustaqil fikr yurita olish qobiliyatini shakllantirmagani bilan belgilanadi. Umuminsoniy qadriyatlarga e'tibor qaratgan holda zamonaviy hayot va harakat. Zamonaviy yosh o'ttiz yil oldingi tengdoshlariga qaraganda, kasb tanlashda, xatti-harakatlarda, fikrlash uslubida ko'proq erkinlikka ega. Uning so'rovlari va da'volari darajasi maksimalizm bilan tavsiflanadi, bu ko'pincha uning qobiliyatlari bilan bog'liq emas, bu ko'plab rejalarning bajarilmasligiga olib keladi. Yoshlar uchun kelajak kasbini tanlash ko'p jihatdan hayotning mazmuni bilan bog'liq [3]. Bu shaxsning yo'nalishining mafkuraviy muammosi, shuning uchun kattalarning kasbga yo'naltirish bo'yicha barcha urinishlari, toki yosh o'zini o'zi anglamaguncha, ongli va ongsiz istaklarini amalga oshirmaguncha samarasiz bo'ladi.

Metodlar. Biz tadqiqotimiz metodologik asosi sifatida E. Dyurkgeym, G. Spenser, G. Simmel, F. Tennis, M. Veber, T. Parsonslarni ijtimoiy xulq-atvorning tabiatini o'rganish uchun «ijtimoiy faoliyat», Ch.X. Kuli, J. G. Mead, V. I. Tomas, F. Znanieckilarning sub'ekt-sub'ekt yondashuvi, L.S. Vygotskiy, A.N. Leontiev, S.L. Rubinshteyn, G.M. Andreeva, A.V. Petrovskiylarning interaksionizm, shu jumladan namoyishkorlik, o'zini namoyon qilish fenomenini o'rganishning nazariy jihatlarini va E.Eriksonning psixo-ijtimoiy rivojlanish nazariyalarida keltirilgan dalillaridan foydalandik.

Axborot muhitida ommaviy aloqa vositasi sifatida internet quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega:

markaziy lashtirilgan tashkiliy tuzilmaning yo'qligi;

axborotni tarqatishning yuqori tezligi;

axborotni tarqatish tarmoq usulida amalga oshiriladi, olomonning ta'sir mexanizmiga o'xshash xususiyatlarga ega (mish-mishlarning tarqalishi, nazoratsizlik, «tasodifiy muhit»)

muloqotning yuqori interaktivligi: real vaqt rejimida tinglovchilar bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqotga kirishish va fikr-mulohazalarni qabul qilish, shuningdek, auditoriyaning bir-biri bilan aloqasi (forumda muhokama).

I.N.Rozinaning ta'kidlashicha kompyuter vositachiligidagi aloqa inson va kompyuterning o'zaro ta'siridan farq qiladi. Internet aloqalarini aniqlashga yondashuvlarda va tarmoqdagi shaxsning kommunikativ harakatlarini tavsiflashda, hatto ushbu sohadagi asosiy tushunchalar uchun ham terminologiyani tanlashda bir xillik yo'q.

Axborot muhitida ma'lumotlar turli shakllarda uzatilishi mumkin:

ovozli - internet-telefoniya, musiqa saytlari;

video - videokonferentsiyalar, video chat, reklama;

matnli xabarlar

- lahzali(tezkor) -internet peyjerlari (ICQ, IRQ, Jabber), mikrobloglar va ijtimoiy tarmoqlar (Tik-tok, Youtube, V Kontakte, Twitter, Facebook, Instagram va boshqalar), chatlar, messengerlar;

- tezkor bo'lmagan - forumlar, maqolalar, bloglar

- hujjatlar, fayllar - turli fayllar uchun internet hosting, foto va video hosting.

Axborot muhiti internet orqali aloqa turli xil elektron qurilmalarda amalga oshirilishi mumkin: kompyuterlar, smartfonlar, planshetlar, telefonlar, netbuklar, noutbuklar.

Axborot muhitida internet aloqalari turli funktsiyalarni bajaradi, masalan:

- muloqot, tanishish;

- ta'lim;

- biznes aloqalari;
- dam olish;
- axborotni qabul qilish.

Internet-muloqotning yaqqol ko'zga ko'ringan xususiyatlari nafaqat turli intizom yo'nalishlari bo'yicha tadqiqotlarning jadal rivojlanishiga, balki so'nggi o'n yilliklarda kompyuter aloqasi nutq va diskursiv amaliyotning alohida turi sifatida ajralib turishiga olib keldi. Kompyuter matnlarini ko'rish va tanlash har daqiqada millionlab foydalanuvchilar tomonidan brauzerlar yordamida amalga oshiriladi (ingliz tilida ko'rish uchun - «ko'rib chiqish»).

Tarkibiga ko'ra turli xil ma'lumotlarning har bir turi (ilmiy-tadqiqot, o'quv-tarbiyaviy, transport, moliyaviy, iqtisodiy, sanoat, boshqaruv, tibbiy, ekologik, huquqiy va boshqa turlari) o'zining maxsus texnologiyalari, semantik qadriyatlari va normalari axloqiy mezonlarga, aniqligi, mantiqiyliqi, matnni qabul qiluvchi tomonidan idrok etilishining qulayligi uchun samarali.[4].

Internet nafaqat barcha turdagi ma'lumotlarning bitmas-tuganmas manbai, texnologiya dvigateli, balki eng innovatsion aloqa vositasi, targ'ibot, reklama va PR uchun vositadir. Internetda axborot tarqatish tezligi va arzonligi ortib bormoqda (pochtaga qaraganda o'rtacha 700 marta tezroq va 335 marta arzon), aloqa chegaralari uzoqlashmoqda, fikrlar plyuralizmi hamma joyda tarqalmoqda.

E. Reid virtual identifikatsiyaga ta'sir qiluvchi elektron aloqaning uchta asosiy xususiyatini beradi: anonimlik, masofa va moslashuvchanlik. Virtual makonda foydalanuvchining o'zi o'z shaxsini belgilaydi. Virtual makon boshqaruv va o'zini o'zgartirish uchun juda qulay [5].

Umumiy holatda axborot muhitini internet tarmog'i sifatida tadqiq etish orqali uning to'rt xususiyati ajralib chiqadi:

1. Anonimlik- Ko'pincha, foydalanuvchi o'zining virtual suhbatdoshi haqida hech qanday tasavvurga ega emas yoki ijtimoiy tarmoqqa joylashtirish uchun zarur deb hisoblagan buzilgan ma'lumotlarga ega. Bu o'zini-o'zi bepul taqdim etish imkoniyatiga olib keladi, foydalanuvchi boshqa ijtimoiy maqomni sinab ko'rishi mumkin. Virtual makonda o'zini namoyon qilish bilan eksperiment o'tkazish insonga yangi tajriba beradi, bu ko'pincha ijtimoiy tarmoqlar foydalanuvchisi uchun asosiy hisoblanadi.

2. Jismoniy ifodalanmaslik – Axborot makonida anonimlikni hisobga olgan holda, odam suhbatdoshning tashqi ko'rinishini ko'rmaydi, agar bu aloqa video chat orqali bo'lmasa, bu sherikning qiyofasini to'ldirishga olib keladi. Internet aloqalari optik-kinetik belgilar tizimini o'z ichiga olmaydi (imo-ishoralar, yuz ifodalari, pantomimikalar). Ijtimoiy tarmoqlarda kommunikatorlar turli xil rasmlar, kulgichlardan faol foydalanadilar, ular matnli xabarlarini emotsionallik (kompensator virtual emotsionallik) bilan to'ldiradi, lekin og'zaki bo'lmagan muloqotni almashtirmaydi, chunki kulgichlarni qo'shish boshqariladigan harakatdir va suhbatdoshning haqiqiy kayfiyatini yashirishi mumkin. Virtual muloqotda estetik yoqimsizlik, noto'g'ri talaffuz, maqomdagi farq, yosh yoki jinsdagi farqlar kabi ko'plab aloqa to'siqlari olib tashlanadi. Suhbatdosh haqida etarli ma'lumot yo'qligi sababli, stereotiplash, aniqlash, aks ettirish mexanizmlari ham o'zini faol ravishda namoyon qiladi; kerakli fazilatlar aloqa sherigiga beriladi, bu esa shaxsan uchrashganda ko'proq umidsizlikka olib kelishi mumkin.

3. Tartibga solinmagan xulq-atvorlar - Loyiha tarmog'i guruhlarini ofislar, ichki ierarxiya va byurokratiya, aniq qoidalar mavjud bo'lmagan tuzilmani qurdilar. Tarmoq matnining stilistik interaktivligi uning jamoatchilik sub'ektivligida namoyon bo'lib, qasddan o'zini-o'zi taqdim etishda, so'zlardan foydalanishda (tillar va uslublarni aralashtirish), jarangli frazeologiyada namoyon bo'ladi. Oshkoralik paroksizmi va sub'ektivlik portlashining uyg'unligi individual ongsiz instinktlar va kollektiv psixikaning arxetiplari o'rtasidagi yuqori hissiy aloqaga imkon beradi. Ijtimoiy sub'ektivlik, inson qonun-qoidalar, bo'ysunish va odob-axloqni hisobga olmasdan gapirganda va harakat qilganda, o'z niyatiga ergashganda, dunyoni shaxsiy manfaatlar nuqtai nazaridan ko'rib, vaziyatga bevosita ta'sirini his qilganda universal evristik uslubga aylanadi. U osongina aloqa o'rnatishi, ularni uzishi yoki izohsiz e'tiborsiz qoldirishi, haqiqiy hayotda o'zi uchun odatiy bo'lmagan g'ayritabiiy xatti-harakatlarni namoyon qilishi mumkin.

4. Muloqot jarayonida psixologik va ijtimoiy xavfni kamaytirish - Jazosizlik va anonimlik tufayli odam ijtimoiy tarmoqlarda so'z va bayonotlar erkinligiga ega bo'ladi. Foydalanuvchini shaxsiy salbiy baholash xavfi minimal bo'lib, bu qo'pol sharhlar, invektiv va qo'pol lug'at, trolling (mojarolarni qo'zg'atish uchun ijtimoiy tarmoqlarda provokatsiyalar va bezorilik) bilan namoyon bo'ladi. Internet maydoni bir qator qarama-qarshi xususiyatlarga ega: ommaviy xarakter, imkoniyatlar tengligi (masalan, ommaviy Wi-Fi), anonimlik, psixologik ozodlik bilan birga; raqobat bilan birga o'zaro ta'sir [6] Ijtimoiy kommunikatsiya - bu odamlarning o'zaro ta'siri belgisi sifatida bir-biriga murojaat qilish, sub'ektiv tajribani uzatish, axborot almashish jarayoni [7].

M.Kagan ijtimoiy muloqotni ta'lim, kasbiy va o'yin bilan bir qatorda asosiy faoliyat turlaridan biri sifatida belgilaydi. Ijtimoiy aloqalar insonning turli ehtiyojlarini qondiradi va unga butun hayoti davomida hamroh bo'ladi - xavfsizlikka bo'lgan ehtiyoj, guruhga mansublik va tan olinishi, muvaffaqiyatga erishish va o'zini o'zi anglash zarurati.

Axborot muhitidagi yoshlarning internet kommunikatsiyasida quyidagi maqsadlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

-instrumental maqsadlar - kommunikator qabul qiluvchining yordami bilan ma'lum bir narsa, xizmat va hokazolarni olishni xohlaydi. Uchrashuvga yozilish, xarid qilish, chipta sotib olish, davlat xizmatidan foydalanish va boshqalar shaxsiy ishtirokisiz internet aloqalari yordamida amalga oshirilishi mumkin.

- munosabatlar bilan bog'liq maqsadlar - kommunikatorlar o'rtasidagi munosabatlarni shakllantirish, saqlash yoki yo'q qilish. Ko'plab tanishuv saytlari va turli xil lahzali xabar almashish dasturlari (messenjerlar) mavjud bo'lib, ular yordamida hududiy va vaqt cheklovlarisiz shaxslararo munosabatlarni saqlab qolish oson.

- o'z-o'zini anglash bilan bog'liq maqsadlar (Men konsepsiyasi) - o'zlari haqida ma'lum bir g'oyani shakllantirish, o'z-o'zini hurmat qilishni o'zgartirish va saqlash. Internet muhiti orqali o'ziga xoslik va barqaror o'zini o'zi kontsepsiyasini topish muammosi [8].

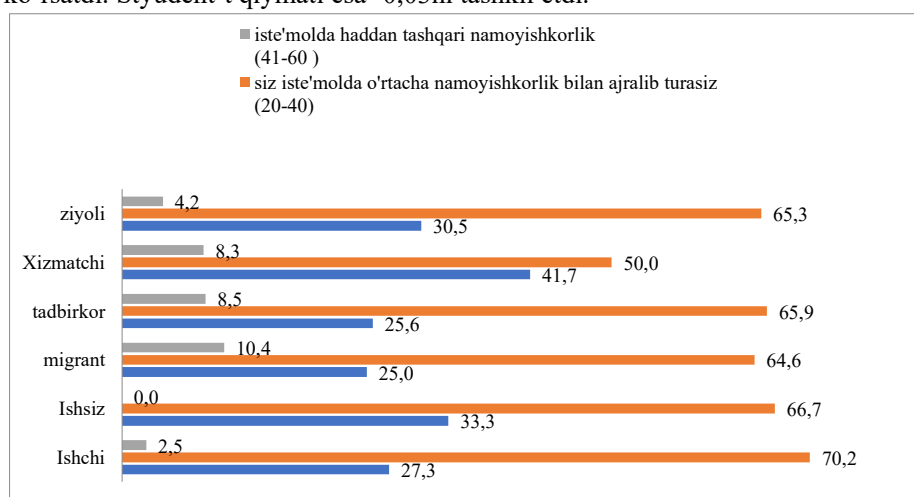
Axborot muhitida Internet-kommunikatsiyalar yordamida zamonaviy yoshlar, ayniqsa, texnologik jihatdan rivojlangan jamiyatda turli muammolar va maqsadlarni hal qilishi mumkin. Qoidaga ko'ra, ko'pchilik axborot muhitidagi aloqa harakatlari ko'p funktsiyali bo'lib, odam bir vaqtning o'zida bir nechta maqsadlarni ko'zlab, ular o'rtasida ierarxiya qurishi mumkin.

Natijalar. Qishloq hududida istiqomat qiluvchi yoshlar shahar hududida istiqomat qiluvchi yoshlardan "o'rtacha" (67,5>62,7) va "yuqori" (5,4>4,5) ko'rsatgichlarda ko'proq ballar yig'ishgan bo'lsa, "quyi" (27,1<32,7) toifada pastroq ballar yig'ishga muvaffaq bo'ldilar.

**Posipanova Olga Sergeyevnaning “Namoyishkorona e'tiborga moyillik”
sörovnomasi hudud toifasidagi natijalari.**

	n	O'rtacha	Dispersiya	t
Qishloq	158	23,40	106,66	-1,01
Shahar	440	24,29	84,97	

Natijalar tahlili shuni ko'rsatdiki qishloq hududidagi talabalarda demonstrativ ijtimoiy normalar shahar hududidagilari bilan o'rtacha arifmetik qiymatda sezilarli farqlar aniqlanmadi.(qishloq o'rtacha 24,8, shahar 24,9 $p \leq 0.05$). Har ikkila hudud vakillarida dispersiyalar ko'rsatkichi qishloq yoshlarida 79,9, shahar 96,6 qiymatni ko'rsatdi. Styudent-t qiymati esa -0,03ni tashkil etdi.

1-rasm. Respondentlarning ijtimoiy kelib chiqishi bo'yicha uch toifadagi ko'rsatkichlari natijalari.

Sinaluvchi talaba-yoshlarning oilaviy kelib chiqishi bo'yicha uch toifaga ajralib chiqish xususiyatlari foiz ko'rinishda o'rganilganda: Ziyolilar oilasida voyaga yetganlar ballari “yuqori”- 4,2. “o'rtacha”-65,3. “quyi”-30,5. Davlat xizmatchisi oilasida voyaga yetganlar ballari “yuqori”- 8,3. “o'rtacha”-50,0. “quyi”-41,7. Tadbirkorlar oilasida voyaga yetganlar ballari “yuqori”- 8,5. “o'rtacha”-65,9. “quyi”-25,6. Migrant oilasida voyaga yetganlar ballari “yuqori”- 10,4. “o'rtacha”-64,6. “quyi”-25,0. Ishsiz oilasida voyaga yetganlar ballari “yuqori”- 0,0. “o'rtacha”-66,7. “quyi”-33,3. Ishchi oilasida voyaga yetganlar ballari “yuqori”- 2,5. “o'rtacha”-70,2. “quyi”-27,3 ko'rsatkichlarda ifodalandi.

Uchinchi bosqichda talaba-yoshlarni ijtimoiy normalari shakllanishiga axborot muhitini ta'sirini aniqlash imkoniyatini ortirish maqsadida R. Lazarus va S.Folkmaning “Xulq-atvorning hayotiy qiyinchiliklarga bardoshlilik” metodikasi tanlab olindi. Metodika mualliflarining fikriga ko'ra, hayot qiyinchiliklariga dosh berish - bu shaxsning o'ziga xos tashqi va (yoki) ichki talablarini boshqarish uchun doimiy o'zgaruvchan bilim va xulq-atvor harakatlari, uning resurslarini sinovdan o'tkazish yoki undan chiqib ketish sifatida baholanadi. Salbiy hayotiy vaziyatlarni engish vazifasi - bu qiyinchiliklarni engish yoki ularning salbiy oqibatlarini kamaytirish yoki bu qiyinchiliklardan qochish yoki ularga chidashda namoyon bo'ladi. Bir vaziyatda samarali bo'lgan normalar boshqa vaziyatda samarasiz va hatto zararli bo'lishi mumkin.

Shu bilan birga, ushbu vaziyatlarning xususiyatlaridan qat'i nazar, nisbatan stressli vaziyatlarga moslashishga yordam beradigan bir qator psixo-ijtimoiy omillar mavjud. Bularga moslashuvchan individual-tipologik (asosan, kognitiv uslub) xususiyatlar to'plami (masalan, yengish qobiliyati, nekinlik, o'zini o'zi qadrlash, ichki nazorat markazi, chidamlilik va boshqalar), shuningdek, ijtimoiy munosabat xususiyatlari va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetarliligi.

Sinaluvchi-respondentlarga mualliflar tomonidan taklif etilgan qiyin hayotiy vaziyatdagi shaxs hulq-atvor normasiga oid 50 ta hukmlar taklif etiladi. Ishtirokchi o'zida taklif etilayotgan hulq-atvor normasining qanchalik tez-tez namoyon bo'lishini baholanishi kerak. Tasdiqlar to'rt ko'rinishda bo'lib: hech qachon – 0 ball, kam hollarda – 1 ball, ba'zida – 2 ball, tez-tez – 3 ball bilan baholanadi.

R.Lazarus va S.Folkmaning "Xulq-atvorning hayotiy qiyinchiliklarga bardoshlilik" so'rovnoma natijalari (Pirson-r korrelyasiya)

	Qarama-qarshilik bilan kurashish	Masofa saqlash	O'z-o'zini nazorat qilish	Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni so'rash	Mas'uliyatni qabul qilish	Munosabatlardan qochish	Muammoni hal qilishni rejalashtirish
Qarama-qarshilik bilan kurashish	1						
Masofa saqlash	0,34***	1					
O'z-o'zini nazorat qilish	0,17**	0,45***	1				
Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni so'rash	0,27***	0,33***	0,36***	1			
Mas'uliyatni qabul qilish	0,19***	0,29***	0,28***	0,36***	1		
Munosabatlardan qochish	0,32***	0,22***	0,15**	0,2***	0,29***	1	
Muammoni hal qilishni rejalashtirish	0,18***	0,23***	0,38***	0,2***	0,32***	0,18***	1
Ijibiy qayta baholash	0,31***	0,31***	0,42***	0,25***	0,3***	0,22***	0,4***

Yuqoridagi jadvaldan ko'rishimiz mumkin, xulq-atvorda hosil bo'lgan ijtimoiy normalar sakkizta shkala bo'yicha tahlili ko'zdan kechirilganda, shunday natijalar olindi. Yoshlarda "qarama-qarshiliklar bilan kurashish" normasi boshqa normalarga ijobiy korrelyasiya kuzatilmadi.

"Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni so'rash" shkalasi qolgan shkaladagi tasdiqlar bilan ijobiy ma'noda bog'liq ekanligini kuzatish mumkin bo'ldi.

"O'z-o'zini nazorat qilish", "Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni so'rash", "Masofa saqlash", "Mas'uliyatni qabul qilish" shkalalari ham o'zaro ijobiy korrelyasiyani kuzatish imkonini berdi.

3-jadval

R.Lazarus va S.Folkmaning "Xulq-atvorning hayotiy qiyinchiliklarga bardoshlilik" so'rovnoma natijalari jins ko'rsatkichlari bo'yicha

	Jins	N	O'rtacha	Dispersiya	t
Qarama-qarshilik bilan kurashish	Erkak	52	9,52	8,88	-1,72
	Ayol	390	10,35	10,87	
Masofa saqlash	Erkak	52	10,90	9,89	-1,92
	Ayol	390	11,75	8,85	
O'z-o'zini nazorat qilish	Erkak	52	14,13	17,14	-0,8
	Ayol	390	14,54	12,36	
Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni so'rash	Erkak	52	11,10	10,68	-0,71
	Ayol	390	11,43	9,61	
Mas'uliyatni qabul qilish	Erkak	52	8,19	8,24	-2,06*
	Ayol	390	9,13	9,60	
Munosabatlardan qochish	Erkak	52	11,42	17,27	-2,44*
	Ayol	390	12,84	15,24	
Muammoni hal qilishni rejalashtirish	Erkak	52	12,42	11,97	-0,53
	Ayol	390	12,66	9,02	
Ijibiy qayta baholash	Erkak	52	13,15	21,00	-2,24*
	Ayol	390	14,43	14,00	

"Qarama-qarshilik bilan kurashish" erkaklarda o'rtacha 9,52, dispersiya 8,88, ayollarda o'rtacha 10,35, dispersiya 10,87 statistik ahamiyatli farqlarni hosil qildi.

"Masofa saqlash" erkaklarda o'rtacha 10,90, dispersiya 9,89, ayollarda o'rtacha 11,75, dispersiya 8,85 statistik ahamiyatli farqlarni hosil qildi. Bu esa o'z navbatida ayollar masofa saqlashga nisbatan erkaklardan ko'proq intilishlarini ko'rsatib berdi.

"O'z-o'zini nazorat qilish" erkaklarda o'rtacha 14,13, dispersiya 17,14, ayollarda o'rtacha 14,54, dispersiya 12,36 sezilarli statistik ahamiyatli farqlar kuzatilmadi.

"Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni so'rash" erkaklarda o'rtacha 11,10, dispersiya 10,68, ayollarda o'rtacha

11,43, dispersiya 9,61 sezilarli statistik ahamiyatli farqlar kuzatilmadi.

“Munosabatlardan qochish” erkaklarda o'rtacha 11,42, dispersiya 17,27, ayollarda o'rtacha 12,84, dispersiya 15,24 sezilarli statistik ahamiyatli farqlar kuzatildi. Erkaklar ayollarga nisbatan munosabatlardan qochishga moyilligi ifodalandi.

“Mas'uliyatni qabul qilish” erkaklarda o'rtacha 8,19, dispersiya 8,24, ayollarda o'rtacha 9,13, dispersiya 9,60 sezilarli statistik ahamiyatli farqlar kuzatildi. “muammoni hal qilishni rejalashtirish” erkaklarda o'rtacha 12,84, dispersiya 11,97, ayollarda o'rtacha 12,66, dispersiya 9,02 sezilarli statistik ahamiyatli farqlar kuzatilmadi. “Ijobiy qayta baholash” erkaklarda o'rtacha 13,15, dispersiya 21,00, ayollarda o'rtacha 14,43, dispersiya 14,00 sezilarli statistik ahamiyatli farqlar kuzatildi.

Xulosa va tavsiyalar. Talaba-yoshlarning axborot muhitida ijtimoiy normalari shakllanishi faktorlarini tadqiq etish orqali quyidagi xulosalargakelindi.

1. Bugungi kunda jamiyatda internet kommunikasiyalarining tezkor ravishda tarqalishi barcha darajalarda faol muhokama qilinmoqda. Bu soha psixologlar, shifokorlar, filologlar, sotsiologlar, harbiylar, faylasuflar, siyosatshunoslar, dasturchilar va boshqa axborot texnologiyalari mutaxassislarini qiziqitirmoqda. Internet kommunikasiyasi deyarli barcha zamonaviy davlatlarda ijtimoiy reallikka aylandi va amaliy ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarning yangi yo'nalishlarini belgilab bermoqda.

2. Axborot muhiti yoshlarning bo'sh vaqtlarini tobora ko'proq to'ldirib, ko'pincha jonli muloqot vaqtini siqib tashlamoqda. Hozirgi vaqtda ijtimoiy xulq-atvorning yangi modellarini targ'ib qila oladigan va real o'zaro ta'sir doirasiga integratsiyalashuvi mumkin bo'lgan juda ko'p turli xil internet tarmoqlari mavjud.

3. Axborot muhitida virtual dunyo onlayn muloqot qilish uchun ko'plab imkoniyatlar va dasturlarni taqdim etadi. Muayyan vosita va aloqa turiga bo'lgan afzallik foydalanuvchi tomonidan ularning xohish va imkoniyatlariga qarab belgilanadi. Insonlar turli xil media kanallaridan tobora ko'proq foydalanmoqda va ulardan foydalanish vaqti oshib bormoqda.

4. Shaxsning ijtimoiy xulq-atvori ob'ektning ko'p sifatli tufayli murakkab jarayondir. Shaxsning o'ziga xos uslubi va xulq-atvorining ijtimoiy xususiyatlari, shu bilan birga, uning tarkibida ijtimoiy sharoit va munosabatlarning umumiyligi tufayli uni boshqalarga o'xshash qiladigan narsa mavjud. Shaxsning ijtimoiy xulq-atvori jarayonini o'rganish uning faoliyatining tipik ko'rinishlarini - turmush tarzi, xulq-atvor strategiyasi, normadan chetga chiqish va boshqalarni tahlil qilishga yo'naltiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Кон И.С. Психология ранней юности / И.С. Кон. - М., 2017.
2. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание. - Москва.: Политиздат. 1994. -335 с.
3. Z.Nishanova, Z.Qurbonova, S.Abdiev. Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. TAFAKKUR BO'STONI, 2011. -8b
4. Жохова Н.Н. Влияние социальных сетей на современное общество / Н.Н.Жохова, Л.А.Жохова
5. Rotter J. Some problems and misconceptions related to the construct of internal versus external control of reinforcement. Journal of Consulting and Clinical Psychology, 1975. 43, 56-67
6. Белинская Е.П. Современные исследования виртуальной коммуникации: проблемы, гипотезы, результаты / Е.П. Белинская, А.Е. Жичкина // Образование и информационная культура. - М., 2000. - С. 395-428
7. Болотова А.К., Жуков Ю.М. Психология коммуникаций [Текст] : моногр. А.К. Болотова, Ю.М. Жуков; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». - М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. - 495 с
8. Жичкина А.Е. Взаимосвязь идентичности и поведения в Интернете пользователей юношеского возраста: дис. Канд. психол. наук: 19.00.05 / А.Е. Жичкина. - М., 2001. - 199 с.

SHARQ MUTAFAKKIRLARI ASARLARIDA OILAVIY MUNOSABATLAR VA NIKOH MASALALARINING PSIXOLOGIK TALQINI

Xudoyqulova Nazokat Rajab qizi

Yoshlar muammolarini o'rganish va istiqbolli kadrlar tayyorlash instituti «Ijtimoiy psixologiya. Etnopsixologiya» yonalishi 1-bosqich tayanch doktoranti

Annotasiya. Mazkur maqolada sharq mutafakkirlari asarlaridagi nikoh, oila masalalari va undagi shaxslararo munosabatlar madaniyati, erkak bilan ayol munosabati, insoniy fazilatlarining shakllanishi haqidagi fikrlar yoritilgan. Shuningdek, oilaning iqtisodiy jihatdan to'kisligini ta'minlovchi omillar, oila boshining ayoliga va farzandlariga munosabati, ya'ni, xushmuomalali, to'g'ri so'z bo'lishi uning farovonligi va barqarorligini ta'minlovchi muhim omillar ekanligi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: oila, nikoh, tenglik, oilaviy munosabatlar, mehr-muruvvat, oila g'ururi, sabr, hayo, qadr-qimmat, iffat, pokizalik, sobitqadamlik

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ И ВОПРОСОВ БРАКА В ТРУДАХ ВОСТОЧНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

Худайкулова Назокат Раджаб кизи

Докторант I-курса Института изучения проблем молодежи и подготовки перспективных кадров
«Социальная психология. Этнопсихология»

Аннотация. В данной статье освещены представления о браке, вопросах семьи и культуры межличностных отношений, взаимоотношений мужчины и женщины, формирования человеческих качеств в произведениях восточных мыслителей. Также констатируется, что факторы, обеспечивающие экономическую стабильность семьи, отношение главы семьи к жене и детям, т. е. вежливость и правильные слова, являются важными факторами, обеспечивающими его благополучие и стабильность.

Ключевые слова: семья, брак, равенство, семейные отношения, доброта, семейная гордость, терпение, скромность, достоинство, целомудрие, чистота, постоянство

PSYCHOLOGICAL INTERPRETATION OF FAMILY RELATIONS AND MARRIAGE ISSUES IN THE WORKS OF EASTERN THINKERS

Xudaykhulova Nazokat Rajab qizi

First-stage doctoral student of the Institute for the Study of Youth Problems and Prospective Personnel Training «Social Psychology. Ethnopsychology»

Abstract. In this article, the ideas about marriage, family issues and the culture of interpersonal relations, male-female relationship, and the formation of human qualities in the works of Eastern thinkers are highlighted. It is also stated that the factors that ensure the economic stability of the family, the attitude of the head of the family towards his wife and children, i.e., politeness and the right words, are important factors that ensure his well-being and stability.

Keywords: family, marriage, equality, family relations, kindness, family pride, patience, modesty, dignity, chastity, purity, constancy

Kirish. Ma'lumki, oila va nikoh muammosi azaldan insoniyatning diqqat markazida bo'lib kelgan. Chunki oila mustahkamligi jamiyat faravonligining asosiy negizlaridan biridir. Nikoh – oila munosabatlari taraqqiyotining hozirgi bosqichida er va xotinning o'zaro munosabatlari, bu munosabatlarning ijobiyligi, er-xotinning bir-birini tushunishi, bir-birlariga nisbatan hissiy intilishlari, o'zaro hurmati, ularning o'z nikohlaridan qoniqqanliklari va qator shu kabilar oila mustahkamligini ta'minlovchi muhim psixologik omillar hisoblanadi. Oila jamiyatning iqtisodiy va madaniy taraqqiyotini, uning tsivilizatsiyalashuvi darajasini o'ziga xos tarzda aks ettiruvchi ko'zgudir. Oila "Inson-Jamiyat" tizimida asosiy o'rinni egallovchi ijtimoiy-madaniy muassasa sifatida insonga iste'dodlarining ro'yobga chiqarishga imkoniyat yaratadi.

Adabiyotlar tahlili. Sharqning buyuk allomalari va ma'rifatparvarlari hisoblangan Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Kaykovus, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy, Rizouddin ibn Faxruddin, Ahmad Donish va boshqalarning asarlarida Markaziy osiyoda yashab kelayotgan xalqlar, jumladan, o'zbek xalqining oilaviy hayoti, undagi o'zaro munosabatlarning (ayniqsa er-xotin) milliy psixologik xususiyatlari, er-xotinning burch va vazifalari, oilaning turmush tarzi va tarbiyaviy muhiti va boshqalar haqida qimmatli fikrlar mavjud.

Sharq mutafakkirlarining ilmiy-madaniy merosini o'rganar ekanmiz, ularda bayon qilingan oilaviy turmush qoidalari, undagi shaxslararo munosabatlar madaniyati, farzand kamoloti, erkak bilan ayol munosabati, insoniy fazilatlarning shakllanishi haqidagi qimmatli fikrlar sharq xalqlari, xususan, o'zbek xalqining og'zaki ijodi, eposining (o'zbek xalq maqollari, ertaklari, dostonlari, afsonalari, rivoyatlari) uzviyligi asosida tarkib topgan ilmiy-madaniy meros ekanligini ko'ramiz.

Chunonchi, o'zbek xalqining og'zaki ijodi va eposlarida mardlik, halollik, kamtarlik, ishonch, sevgiga sadoqat, do'stlik, adolatlilik, mehnatsevarlik, hamfikrlilik, orastalik, go'zallik, oqillik, e'tiqod, hurmat-ehtiro, oila sha'ni va g'ururini himoya qilish, tug'ilgan joyiga muhabbat, ezgulikka intilish, halol va pok yashash ulug'langan. Bu voqelikni biz Alpomish, Kuntug'mish, Go'ro'g'li, Oysuluv, Layli va Majnun, Yusuf va Zulayho kabi qator o'zbek xalq dostonlarining qahramonlari misolida ko'rishimiz mumkin.

«Qadimiy eposlarda ayollar bilan erkaklar teng ijtimoiy mavqega ega shaxslar sifatida g'aydalanadi, ayollar erlaridan qolishmaydigan jasoratli qilib tasvirlangan».

Sevib turmush qurish, sevgida vafodorlik, oilaviy totuvlik kabi insoniy xislatlar o'rta Osiyo xalqlari, xususan, o'zbek urug'lari va elatlarining xarakterli xususiyati sifatida saqlanib qolgan.

Ma'lumki, hikmatnomalar og'zaki tarzda avloddan-avlodga ko'chib sayqallashgan holda saqlanib kelgan bo'lsa, xalqimiz orasidan Yetishib chiqqan donishmand va allomalar esa ana shunday qimmatli ma'lumotlarni

xalq an'analari va qadriyatlariga tayangan holda o'z asarlarida yoritgan holda ilmiy-madaniy meros sifatida kelgusi avlodlar uchun qoldirganlar. Ulardan biri - jahon ilm-fani hazinasiga munosib hissa qo'shgan mutafakkir olim Abu Nasr Farobiydir.

Abu Nasr Farobiy (873-950) jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlarini va inson kamoloti bosqichlarini, insonlar yashash jarayonida baxt-saodatga erishuv yo'llarini o'zining mashhur asari «Fozil odamlar shahri»da bayon etadi. Farobiy keraksiz urf-odatlar (hozir ham oilaviy hayotda, er-xotin munosabatlarida uchraydi) voz kechish, baxt saodatga erishish yo'llari haqida gapirib shunday deydi: Rahbarlar (er yoki xotin) «yomon odatlarni o'zida ifodalovchi o'tmishni ham o'zgartirmog'i kerak. Aks holda o'tmishni talablariga rioya etib, uning kayfiyati saqlansa, turmushda hech qanday Yengillik, o'zgarish va o'sish ham bo'lmaydi». Yoki «Baxt saodatga erishuv yo'lida nimaiki (bilim, axloq, kasb-hunar) yordam bersa, uni saqlamoq, mustahkamlamoq nimaiki zararli bo'lsa, uni foydali narsaga aylantirishga harakat qilmoq zarur».

Bundan ko'rinadiki, Farobiyning inson kamoloti, uning jamiyatdagi, oiladagi o'rni, yoshlarning voyaga yetishiga ta'siri to'g'risidagi fikrlari, insonlar jamoasidagi o'zaro hamjihatlik, yordam haqidagi hikmatlari hozirgi oilaviy turmush masalalarini yechishda, undagi munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'yishda farovon turmush kechirish uchun dasturilamal bo'lib xizmat qiladi.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048) o'z ijtimoiy qarashlarini aks ettirgan yaxlit ijtimoiy ta'limot yaratmagan bo'lsa-da, lekin u ijtimoiy masalalar bo'yicha o'zining nuqtai nazarini ko'pgina qomusiy asarlarida izhor etishga yoki ular yuzasidan tanqidiy fikrlar aytishga harakat qilgan. Abu Rayhon Beruniyning muayyan qarashlari oilaviy turmush, oila va nikoh, oilaviy qadriyatlar va uning a'zolari o'rtasidagi munosabatlariga xosdir. Bunday ishoralarni Beruniy hikmatlarida ham uchratamiz. «Buzuq niyatli va yomon axloqli kishilar o'rta kirib olishi bilan ish to'g'ri bo'lmaydi». «Tenglik hukm surgan joyda sotqin, aldamchi ehtiros, g'am-g'ussa bo'lmaydi oilaviy munosabatlarda ana shunday hikmatlarga amal qilishimiz maqsadga muvofiqdir. Beruniy o'rta Osiyo, Qadimgi Yunon va Hind xalqlari hayotini yaxshi bilgani uchun ular amal qiladigan urf-odatlar, qadriyatlar va milliy madaniyatlarining o'ziga xos tomonlarini taqqoslab tahlil qiladi. Ushbu tahlillar oila-nikoh, oiladagi o'zaro munosabatlarga ham xosdir. Jumladan, u oilalarning «poligamiya» (erkak yoki ayol bir paytning o'zida bittadan ortiq er yoki xotinga ega bo'lishiga yo'l qo'yiladigan nikoh shaklini bildiradi) turi haqida ham qimmatli ma'lumotlarni keltiradi. Masalan, Janubiy Hindiston madaniyatida tud erkaklari biologik nuqtai nazardan otalikni o'rnatish bilan qiziqmaganlar. Ularda bolaga otalik rasmini amalga oshirish chog'ida o'qli kamonni homilador ayolga tantanali suratda bergan erkak bolaning otasi hisoblangan. Agar keyinchalik boshqa bir erkak bolaga otalik qilishni xohlab qolsa, bu rasm ayolning navbatdagi homiladorligida takrorlangan. Bu ma'lumotlar izlanuvchilarda ijtimoiy tarixiy taraqqiyot davomida oilaviy turmushning takomillashuvi, oila-nikoh munosabatlarining barqarorlashuvi va monogamiya oila turining kelib chiqishi tarixi haqida ilmiy tasavvurlar shakllanishiga yordam beradi.

Beruniy qarashlarida oilaviy munosabatlar barqarorligining Yetakchi omillari oqillik va mehnatsevarlikning ahamiyati haqida ham qimmatli fikrlar mavjud. «Muayyan vazifalarni bajarish zaruriyati inson faoliyatining bir umrga yashash qoidasidir. Insonning qadr-qimmati o'z vazifasini a'lo darajada bajarishidan, shuning uchun ham insonning eng asosiy vazifasi va o'rni mehnat bilan belgilanadi. Zero, inson o'z hohishiga mehnat tufayli erishgan».

Ushbu muammoga oid mulohazalar Abu Ali Ibn Sinoning (980-1037) «Donishnoma», «Risoi ishqi», «Tib qonunlari», «Uy xo'jaligi» kabi qator asarlari Markaziy Osiyo xalqlari axloq-odobi, tarbiya psixologiyasi, falsafa va tabobat olamida alohida o'rin tutadi. Ibn Sino oilaviy munosabatlarning turli va muhim tomonlarini yoritgan ekan, avvalo oila boshlig'i erning oldidagi mas'uliyatli vazifalarga e'tiborini qaratadi. Uning fikricha, birinchi navbatda er oiladagi tarbiyaviy ishlarga doir ham nazariy, ham amaliy ma'lumotlarga ega bo'lishi shart. Shundagina, u haqiqiy oila boshlig'i bo'la oladi. Er-xotin munosabati tenglik hamjihatlik va o'zaro hurmat asosida qurilishi haqida to'xtalib, «Erkak kishi oila boshlig'idir, u oilaning barcha ehtiyojlarini qondirmog'i lozim, chunki bu uning birlamchi vazifasidir. Ayol esa erkakni yaxshi, munosib yo'ldoshi va bola tarbiyasi borasida eng yaxshi voris va yordamchisidir» deb yozadi Ibn Sino.

Ibn Sino oilaviy munosabatlar maromi oiladagi tinch totuvlik, mehr-muruvvat, oila g'ururi va sha'ni ko'p jihatdan ayollarga ham bog'liq ekanligi haqida ko'p yozgan. Jumladan, «Oila xo'jaligi» asarida ayollar axloqan eng maqbul, yuqori insoniy fazilatlariga ega bo'lmoqlari lozim, deb yozadi. Mazkur asarning «Ayollarning yaxshi fazilatlariga haqida» nomli bo'limida ularning quyidagi fazilatlarini bayon qilindi; ayol aqlan dono, uyatchan, iboli, iffatli bo'lib, ko'p gapirmasligi lozim; u eriga bo'ysunmog'i, uni sevmog'i, farzandlar tug'ib, doimo halol, pok, to'g'ri so'z, kamtar bo'lishi kerak; injiq bo'lmasligi, o'z iffat va obro'sini to'kmasligi lozim; u hech qachon eriga nisbatan dimog'dorlik, viqor hissini ko'rsatmasligi, o'z ishlarini yaxshi, o'z vaqtida bajarib, oilaning moddiy boyliklarini tejamkorlik bilan ishlatmog'i lozim; o'z xulq-atvori bilan o'z erining qalbida hadiksirash hissiga o'rin qoldirmasligi kerak («Ibn Sino va tadbiri manzil»). Shuningdek, Ibn Sino «Kitob ush-shifo» asarida oila inqirozi va buzilishiga sabab bo'ladigan omillarni ham ko'rsatib o'tgan. Bularga:

1. Agarda er va xotinlikdan dunyoga farzand kelmagan bo'lsa.

2. Agarda xotin eriga hiyonat qilib, uning e'tiborini pasaytirsas.

3. Xotin kishi tarbiyasiz bo'lsa-yu, tarbiya olishni istamasa.

4. Er va xotin bir-birlariga yoqmaydigan xarakterli bo'lsa.

Ko'rinib turibdiki, Ibn Sino asarlarida oila-nikoh va oilaviy turmushda er-xotin munosabatlarini ibratli misollar asosida yoritgan hamda ayollar mavqei undagi munosabatlarda muhim o'rin tutishini asoslab bergan.

Kaykovus qalamiga mansub Qobusnoma asari (1082-1083 yillarda yozilgan) Sharq xalqlari orasida ma'lum va mashhurdir. Qobusnomada qator ibratli va hayotiy pand nasihatlar bilan birgalikda «ishq va uning odatlari zikrida», «xotin olmoq zikrida» ham qimmatli ma'lumotlar berilgan. «Ey farzand, to kishining ta'bi latif bo'lmaguncha oshiq bo'lmag'usidir, nedinkim ishq beshak ta'bi latiflikdan paydo bo'lur. Har narsaki ta'bi latiflikdan paydo bo'lsa, ul beshak latif bo'lur». Bu Yerdan insonning qalbi toza, pok va axloqan yuksak bo'lsa, uning ko'ngli, sifat va fazilatlar ham, hissiy kechinmalari ham sof va chiroyli bo'lishiga ishora qilingan. «Bas, agar oshiq bo'lsang shundoq kishiga bo'lgilki, ul ma'shuqalikka loyiq bo'lsin». Bunda bo'lg'usi er-xotinning nikohigacha davrda bir-birini ko'rib-bilib, sinab ma'shuqaning oqila, orasta, tejamkor, saranjom-sarishta, bola tarbiyasini, uy-ro'zg'or ishlarini o'rniga qo'yadigan kamtarin va eriga sadoqatli bo'lishi nazarda tutiladi.

Ey farzand, agar xotin olmoq tilasang, o'z hurmatingni yaxshi saqlagil. Garchi mol aziz bo'lsa ham xotin va farzandingdan darig' tutma. Ammo xotinni pok dil, farzandni farmonbardor va mehribon tutgil bu ish sening qo'lingdadir. Bu o'rinda xotinga xos munosabatda bo'lish erning ixtiyorida ekanligi ogohlantirilgan.

Xotin talab qilsang, xotinni molini talab qilmagil, xotin pok nixod (toza tabiat va pok dil) bo'lsin. Kadbonu (uy bekasi va ishchan xotin) eriga do'st bo'lgay. Hayolig', taqvador, tili qisqa, molni yaxshi saqlaguvchi bo'lsin. Debdurlarki, yaxshi xotin erning va umrning rohati bo'lur. Bunda esa bo'lg'usi turmush o'rtog'ini tanlashda erning oldidagi mas'uliyat va latif xotin bo'lishga xos fazilatlar bayon qilingan.

Agar sen xotiningga rashk qilmasang, u senga samimiyat bilan munosabatda bo'lur. U senga ota-onang va farzandlaringdin ham mushfiqroq bo'lur va senga undin do'stroq kishi topilmas. Agar unga g'ayroq (rashk, qizg'anish) ko'rguzsang, senga ming dushmandin dushmanroq bo'lur va begona dushmandin hazar qilsa bo'lur, lekin undin hazar qilib bo'lmas. Bunda er-xotinning o'zaro munosabatlarini ziddiyatlarning shakllanishiga olib keluvchi sabablar va omillar haqida gap boradi.

Yusuf xos Hojibning mashhur asari «Qutadg'u bilig» (baxt saodatga yo'llovchi bilim)da er yoki xotin tanlashda uning qaysi sifat va fazilatlariga e'tibor berish zarurligi, inson shaxsiga xos sifat va fazilatlarining oilaviy hayotni boshqarishdagi roli, o'rni va ahamiyati, er-xotin o'zaro munosabatlarining me'yorlari, farovon turmush kechirishning muhim shartlari haqida qimmatli fikrlar aytilganki, ular hozirgi oila turmushi va er-xotin munosabatlari uchun ham ahamiyatlidir. Asarda «Sen xotin olsang, o'zingdan quyisini ol, zoti oliysiga boqma, sen qul bo'lib qolasan». Asli, urug'i hamda zoti yaxshi bo'lsin, uyatli, andishali, pokizasini istagin.

Yuzy chiroyini istama, xulqi yaxshisini ista, fe'l-atvori yaxshi bo'lsa, sening yuzingni yoritadi. Fe'lu-atvori yaxshi bo'lsa, u to'kis bo'ladi. Fe'lu-atvori to'g'ri bo'lsa, juda munosib bo'ladi, xotin chiroyi xulqdir, buni bilgan biladi.

Agar yaxshi andishali ayol topishga muyassar bo'lsang, boy berma (darhol olgin) ey ezgu kishi andishali, pokiza bo'lsa, unday kishi asl bo'ladi. Sen xotinning andishali-aqlisini ista, ey dono, andishali aqlli xotin topilsa - farosat, andisha, boylik, chiroy, nasl-nasab jam bo'ladi. «Sen xotinni qadrlit tut, nima so'rasa muhayyo et».

Asarda xotin bilan bir qatorda er ham bilimdon, farosatli, aql-idrokli, zukko bo'lishi, oila tartibini saqlash va uni yuritishda intizomli (intizom o'rnatuvchi), uni kuzatib borishi kerakligi, oilaning iqtisodiy jihatdan to'kisligini ta'minlovchi, xotiniga va farzandlariga mehribon, xushmuomalali, to'g'ri so'z bo'lishi uning farovonligi va barqarorligini ta'minlovchi muhim omillar ekanligi alohida ta'kidlab o'tilgan.

Alisher Navoiy (1441-1501) «Mahbub ul qulub» va «Vaqqiya» asarlarida oilaviy turmushi bilan bog'liq er va xotinning vazifalari, burchlari, o'zaro munosabat-muloqot madaniyati, ularning muvofiqligi va nomuvofiqligi, uning oqibatlar haqida qimmatli nasihat va ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Jumladan, Alisher Navoiy «Mahbub ul qulub» asarining 37 fasl «uylanganlik va xotinlar to'g'risida» ayolning fazilatlar va uning oiladagi o'rni haqida quyidagilarni yozadi; «er bilan xotin bir-biriga mos tushsa, o'rtada boylik va saranjomlik bo'lur, uy bezagi undan va uylanganing (erning) tinchligi undan.

Husni bo'lsa, ko'ngilga yoqimli bo'lur, yaxshiligi bo'lsa, jon ozig'idir. Aqlli bo'lsa, turmush intizomli va ro'zg'or kerak yarog'i tartibli va saranjomli bo'ladi. Ana shunday turmush o'rtog'i bo'lsa - g'am kulfatda sirdosh va hamdaming bo'lur, maxfiy va yashirin dard va mashaqqatda hamnafas va hamrohing bo'lur. Turmushdan har jafu Yetsa, hasratdoshing ul va osmondan har bir balo kelsa, ko'makdoshing ul. Ko'ngling g'amidan ul g'am chekadi.

Nosoz juft uy uchun ham ochiq va ham yashirin qo'rqinchli kasallikdir. Uyatsiz bo'lsa, ko'ngil undan ozorlanadi, yaramas bo'lsa, ruh undan azob tortadi. Tili yomon bo'lsa kuyovning ko'ngli yaralanadi, yomon ishlik bo'lsa, erga yuz qarolik keladi. Mayxo'r bo'lsa, uy obodonligi yo'qoladi va buzuqi bo'lsa uy ichi rasvogarlikka aylanadi».

Alisher Navoiyning fikrlarini psixologik nuqtai nazardan tahlil qiladigan bo'lsak, o'sha zamonlarda ham,

hozir ham yigit va qizlarning o'zlariga har tomonlama mos turmush o'rtoq tanlashi, ularda zarur sifat va fazilatlar mujassamligi oilaning baxti va farovonligidir. Bir-biriga nomunosib er yoki xotin oilaning tanazzulidir.

Husayn Voiz Koshifiy (1440-1505) o'zining hayotdan olgan saboqlari, tajribalari asosida insonparvarlik, ijtimoiy hayot, oilaviy odob, adolat, halollik, sofdillik, to'g'rilik, rostgo'ylik haqidagi fikrlarini qiziqarli hikoyalar, rivoyatlar, pandu-nasihatlar yordamida bayon etgan. U salbiy axloqiy xislatlarni qoralaydi va ularning inson hayoti va jamiyat uchun katta zarar olib kelishini qator ibratli rivoyatlar bilan ko'rsatadi. Koshi-fiy jamiyatda, odamlar o'rtasida va oiladagi o'zaro munosabatlarda axloq me'yorlari bo'lib, bu me'yorlar insonlarning xulq, fe'l-atvorlarini tartibga solib turadigan axloqiy talablardir, deb baholaydi. U ijobiy xislatlarning kishilarda bo'lishi shart bo'lgan insoniy fazilat deb tushunadi. Insoniy fazilatlar; sabr, hayo, iffat, pokizalik, sobitqadamlik, saxiylik, rostgo'ylik, shijoat, kamtarlik, xushyorlik, oliyhimmatlilik, diyonatlilik, ahdiga vafolik, andishalilik, izzat-hurmatni bilish, sir yashira olish kabi fazilatlarini birma-bir ta'riflab, ularning ahamiyati va oqibatlarini aytib o'tadi.

O'z davrining Yetuk ulamosi Rizouddin ibn Faxruddin er-xotin munosabatlarining sofligi naqadar muhim ahamiyat kasb etishini e'tirof etgan holda bu masalaga shunday yondashadi. «Go'zal muomalali bo'lmoq islom shariatining birinchi qoidalaridandir. Go'zal muomalaning eng lozim qismi xotin bilan bo'lajak muomaladir.

Xotinga go'zal muomala qiluvchi oliy tabiatli erlar shariatu aql tarafidan man etilgan narsalarga xotinlarini yo'llamaydilar va eng aziz bolasiga bo'lgan mehru-shafqati darajasida oqibat ko'rsatib, xotinlarini barcha mashaqqatdan saqlaydilar, qurbilari Yetmagan xizmatga buyurmaydilar».

Oilaviy hayot va undagi munosabatlar bobida Ahmad Donishning qarashlari alohida e'tiborga loyiqdir. U o'zining «Nodir voQealar» asarida oilaviy hayotning turli jabhalari nikoh odoblari, uylanish shartlari, ishq-muhabbat va sevishtanlarning odobi, qaynona-kelin nizolari, farzandlarga vasiyat, kasb-hunarlarining foydasi haqida qimmatli fikrlarni bayon etgan. Uning fikricha, har bir inson muayyan yoshga Yetgandan keyingina unda uylanish va oila qurishga zarurat hosil bo'ladi. Bu davrga kelib inson oila nikoh munosabatlari, oilaviy hayot quvonchlari va tashvishlaridan boxabar, oilaviy baxt, farzand tarbiyasi, er-xotinlik va ota-onalik burchlarini tushunib Yetgandirlar. Ahmad Donish uylanish shartlariga o'sha davr uchun xos bo'lgan xislatli turmush quruvchilarning biron-bir kasb sohibi ekanligini, uy-joy sohibi bo'lishini, oila va oilaviy hayot masalalarini egallab olganliklarini nazarda tutadi. O'sha davrga xos uylanish shartlari (qiz tomonidan qo'yilgan) yangi oilaning farovonligi, to'kisligini ta'minlaydigan omillardan hisoblangan.

Muhokama va xulosalar. Sharq mutafakkirlarining ma'naviy merosidan bunday misollarni adoqsiz davom ettirish mumkin. Ko'rinib turibdiki, oila barqarorligiga shaxslararo munosabatlar ta'siri masalasiga Sharq mutafakkirlari va ma'rifatparvar ziyolilari alohida e'tibor bilan qaraganlar. Ularning asarlarida oilaning muqaddasligi, uning jamiyat hayotida tutgan o'rni, oila muqaddasligini belgilovchi muhim milliy-madaniy va milliy-psixologik omillar ko'rsatib o'tilgan.

Yuqoridagi fikrlardan shuni xulosa qilishimiz mumkinki, oilaning asosini tashkil etuvchi er va xotinga xos sifat va fazilatlarining shakllangan bo'lishi, ular oilaviy burch va vazifalarini sadoqat bilan ado etishlari, bir-biriga mehribon va kechirimlilik eng muhim qadriyat sifatida e'zozlanadi. Oila barqarorligini belgilovchi shaxslararo munosabatlar ta'siriga xos qimmatli ma'lumotlar hozirgi oilaviy turmush va uning barqarorligini ta'minlashda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- Abdurauf Fitrat. Oila. – Toshkent: “Ma'naviyat”, 2000. – 112 b.
Abu Rayhon Beruniy. Hikmatlar. – Toshkent, 1973. – 174 b.
Buyuk siymolar, allomalar. II kitob / Nashrga tayyorlovchi M.Xayrullayev. – T., 1996. – 120 b.
Davletshin M.G. Oiladagi nizolar psixologiyasi va uning bartaraf etish yo'llari. // O'zbek oilasining etnopsixologik muammolari: Res.ilm. amal. anj.ma'ruz. qisqacha bayoni. – T., 1993. – 33-35 b.
To'rayeva. O. Oilaviy hayot etikasi va psixologiyasi. – Toshkent: “O'qituvchi”, 1999 y.

AMALIY PSIXOLOGIYA YO'NALISHI TALABALARINING KASBIY SHAKLLANISHI SAMARADORLIGIGA ERISHISHDA TRENING DASTURI SAMARADORLIGI

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРОГРАММЫ ОБУЧЕНИЯ В ДОСТИЖЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ФОРМИРОВАНИЯ СТУДЕНТОВ ПРИКЛАДНОЙ ПСИХОЛОГИИ

THE EFFECTIVENESS OF THE TRAINING PROGRAM IN ACHIEVING THE EFFICIENCY OF PROFESSIONAL FORMATION OF APPLIED PSYCHOLOGY STUDENTS

Yusupjonova Iroda Abdirayimjonovna

Andijon davlat universiteti Umumiy psixologiya kafedrası katta o'qituvchisi, PhD

Юсупжонова Ирода Абдираимжоновна

Старший преподаватель кафедры общей психологии Андижанского государственного университета, кандидат психологических наук

Yusupjonova Iroda Abdirayimjonovna

Senior lecturer of the General Psychology Department of Andijan State University, PhD

<https://orcid.org/0009-0002-6162-0732>

Annotatsiya: Maqolada amaliy psixologiya yo'nalishi talabalari kasbiy shakllanishida ijtimoiy-psixologik treninglar mutaxassislar tayyorlashning ajralmas qismi ekanligi, uning keng imkoniyatlari shaxsga samarali ta'sir ko'rsatishi, bu esa yaxlitlikni tartibga solish uchun optimal sharoit yaratish yoritib berilgan. Kasbiy shakllanish xususiyatlarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik omillar ifodalangan.

Аннотация: В статье поясняется, что социально-психологическая подготовка является неотъемлемой частью подготовки специалистов профессионального становления студентов прикладной психологии, что ее широкие возможности оказывают эффективное воздействие на личность, и это создает оптимальные условия для регулирования целостности. Выражены психологические факторы, влияющие на развитие особенностей профессионального становления.

Abstract: The article explains that socio-psychological training is an integral part of the training of specialists in the professional development of students of applied psychology, that its wide possibilities have an effective impact on the individual, and this creates optimal conditions to regulate integrity. Psychological factors influencing the development of characteristics of professional development are expressed.

Kalit so'zlar: Pedagogik mutaxassisliklar talabalarining kasbiy rivojlanish jarayoni, pedagogik muloqotning o'ziga xos xususiyatlari, bo'lajak o'qituvchining kasbiy ongi, o'qitish sub'ekti, shaxslararo munosabat, o'quv motivi.

Ключевые слова: процесс профессионального развития студентов педагогических специальностей, особенности педагогического общения, профессиональное сознание будущего учителя, предмет обучения, межличностные отношения, мотивы обучения.

Key words: the process of professional development of students of pedagogical specialties, features of pedagogical communication, professional consciousness of a future teacher, subject of study, interpersonal relations, educational motives.

Kirish. Tadqiqot muammolari bo'yicha ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, psixologik trening ijodiy tayyorgarlikning faol usullaridan biri sifatida bo'lajak psixologlarni o'qitish jarayonida keng qo'llaniladi, chunki u zamonaviy kadrlar uchun zarur bo'lgan professional va shaxsiy fazilatlarni yanada samarali rivojlantirishga yordam beradi. Tadqiqotchilar L.N. Ilin, O.I. Krushelnitskayalarning fikriga ko'ra, ijtimoiy-psixologik trening ko'plab sohalarda mutaxassislar tayyorlashning ajralmas qismi hisoblanadi. Uning keng imkoniyatlari shaxsga samarali ta'sir ko'rsatishni qamrab oladi, bu esa yaxlitlikni tartibga solish uchun optimal sharoit yaratadi hamda oliy o'quv yurtlari bitiruvchilarining emotsional barqarorligiga yordam beradi [3,4].

T.V. Arxireyev, M.S. Yurkinlarning fikricha, bo'lajak pedagoglarni tayyorlashda treningdan foydalanish talabalarining muloqot, guruhlararo o'zaro muloqot, boshqalarga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatish ehtiyojini amalga oshirish imkonini beradi [1,5]. Yu.V. YEpimaxin boshqa psixologik usullar bilan birga o'qitish o'quvchining kasbiy va shaxsiy o'z-o'zini anglashini rivojlantirish uchun zarur psixologik shart-sharoitlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish, uning resurslarini yangilash, xulq-atvorini, dunyoga va boshqa odamlarga munosabatini o'zgartirish imkonini beradi, deb hisoblaydi [2].

Ko'pchilik olimlarning fikriga ko'ra, ijtimoiy-psixologik treningni amalga oshirish jarayonida o'quvchilar o'z xulq-atvorida refleksiya va o'z-o'zini takomillashtirishga asoslangan o'zgarishlarni amalga oshirish uchun real imkoniyatga ega. Tegishli mashqlarni bajarish bo'lajak pedagoglarga o'z ko'rsatmalarini tahlil qilish va qayta ko'rib chiqish imkonini beradi. Insonning o'z ichki dunyosini anglashi ularning hayot yo'lini, kelajakdagi kasbiy istiqbollari anglashdan iboratdir. Shu bilan birga, bo'lajak pedagoglar uchun eng muhim qadriyatlar, avvalo, ularning hayotiy pozitsiyasini belgilab beradi va shuning uchun ularning kasbiy faoliyatida yetakchi rol o'ynaydi [1,3,5].

Ijtimoiy-psixologik trening orqali bo'lajak pedagoglarning amaliy so'rovlari, ehtiyojlari, manfaatlari, shaxsiy ma'nolari hisobga olinadi, egallangan va egallanadigan bilimlar hayot rejalari, ustanovkalari, oriyentatsiyalari, qadriyatlari va kasbiy faoliyati bilan bog'liq bo'lib, ular, odatda an'anaviy reproduktiv ta'lim natijasida yuzaga kelmaydi. Bundan tashqari, bu psixologik ish shaklining yuqori samaradorligi o'qitish ko'pincha guruhiiy o'zaro ta'sir jarayonida amalga oshishi bilan bog'liq bo'lib, har bir tarbiyalanuvchining kognitiv, hissiy va xulq-atvor jarayonlarini rag'batlantiradi [1,2].

Ushbu dasturning asosiy maqsadi amaliy psixologiya yo'nalishi talabalarining muayyan xususiyatlarini shakllantirish va rivojlantirish uchun tegishli shart-sharoitlarni yaratish, ularning kasbiy rivojlanishini optimallashtirishga yordam beradi. Dasturning asosiy maqsadiga muvofiq quyidagi asosiy vazifalar shakllantirilgan: bo'lajak pedagoglarda kasbiy shakllanish jarayoni, tarkibiy qismlari haqida tasavvurlarni shakllantirish;

o'zini qabul qilish, shaxsiy "Men"ga ishonishni rivojlantirish;

konstruktiv shaxslararo o'zaro munosabatlar, samarali pedagogik muloqot, boshqa odamlarni bilish va qabul qilish ko'nikmalarini ishlab chiqish;

vaqtni samarali rejalashtirish usullarini o'rgatish, maqsadlarni shakllantirish, shuningdek ularning adekvatligi va amaliyligini baholash;

muvaffaqiyatga erishish istagini rag'batlantirish, muammoli vaziyatlarni konstruktiv hal qilish;

hayot tanlovini amalga oshirish qobiliyatini shakllantirish, o'z shaxsiyatini shakllantirishda mas'uliyat hissi; shaxsning ijodiy salohiyatini rivojlantirish.

Tayyorlangan dasturning ijtimoiy-psixologik mazmuni o'z shaxsiy psixologik xususiyatlarini, o'zini va hozirgi holatini yanada aniq va chuqur tushunish, kasbiy va hayot rejalari, maqsadlarini yetarlicha shakllantirish, ularni to'g'rilash qobiliyatini rivojlantirish uchun sharoit yaratishni nazarda tutadi. Dasturning psixologik mazmunini amalga oshirish o'zini kashf etish va topish, mas'uliyat va erkinlik, samimiylik va ochiqlik, muvaffaqiyat va ijodkorlikka yo'naltirilgan holda ta'minlanadi. Shuning uchun bo'lajak pedagog shaxsiyati kasbiy o'z-o'zini anglash, mazmunli va samarali yashashga qodir bo'ladi. Tayyorlangan dasturni amalga oshirishda ishonch muhitini yaratishga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq, bu esa fikr-mulohazalarning eng yuqori intensivligini namoyish etish imkonini beradi. Bu bo'lajak pedagoglarga o'zlarini boshqalarning ko'zlari bilan ko'rish, o'z ichki dunyosi va o'z imkoniyatlarini namoyon etish tajribasini, muammoli vaziyatlarni hal qilish, belgilangan maqsadlarni amalga oshirish imkonini beradi. Ishonchli ish muhitini yaratish – bu boshlovchining roli bo'lib, u guruhga qarshi emas, balki u bilan integratsiyalashishga qaratilgan bo'lishi kerak, ya'ni u o'zini guruh a'zolaridan biri sifatida ko'rsatishi kerak, garchi u dastlabki bosqichlarda guruh normalari va xatti-harakatlarini belgilashi kerak [6, 7 va boshqalar].

Maqsadga erishish va qo'yilgan vazifalarni amalga oshirish uchun psixologik trening boshlovchisi yuqori darajadagi rivojlanish guruhini shakllantirish uchun tegishli shart-sharoitlar yaratishi zarur. Shunga muvofiq, u taqdim etilgan psixologik treninglar tashkil etish chog'ida quyidagi bir qator tamoyillarga amal qilishi lozim:

boshqa shaxsning qadr-qimmatini, uning fikr-mulohazalarini, manfaatlarini tan olish, shuningdek, bo'lajak barcha pedagoglarning fikr-mulohazalarini maksimal hisobga olgan holda qaror qabul qilishni o'z ichiga olgan sherikchilik hamkorligi tamoyili [8, 9, 10].

Bundan tashqari, ijtimoiy-psixologik treningni o'tkazishda quyidagi omillarga tayanish maqsadga muvofiqdir: ta'lim oluvchilar emotsional jalb qilingan, ishdan manfaatdor;

ta'lim oluvchilar eng yangi tematik yo'naltirilgan axborot bilan ta'minlanadi;

pedagogik-psixologik ish nafaqat shaxsiy o'zgarishlarga, balki ko'nikma va malakalarni qayta ishlab chiqishga qaratilgan;

pedagogik-psixologik ishlarning asosini ta'lim oluvchilarning shaxsiy qiziqishlari tashkil etadi;

ta'lim oluvchilar samarali bo'lishiga to'sqinlik qiluvchi o'zlarining kuchli va zaif tomonlari, ustanovkalarini ko'rishlari mumkin;

mashg'ulotlar davomida, birinchi navbatda, ta'lim oluvchilarning faoliyati rag'batlantiriladi.

Ijtimoiy-psixologik trening davomida quyidagi asosiy metodlar qo'llaniladi:

razminka uchun mashqlar (psixogimnastika);

qaytarma aloqaning o'z-o'zini tashxislashi va tashkil etish;

mini-ma'ruzalar;

seminarlar;
guruh muhokamasi;
rol o'yinlari, aqliy hujum;
muammoli vaziyatlarni tahlil qilish,
psixosintez texnikasi, ijobiy psixoterapiya va boshqalar.

Trening dasturini amalga oshirish quyidagi umume'tirof etilgan ketma-ketlikni nazarda tutadi:
guruhdagi individual va umumiy ish maqsadlarini aniqlash;
guruhning ish qoidalarini ishlab chiqish, guruh a'zolarining integratsiyasi;
psixologik trening jarayonida olingan tajribani tahlil qilish;
shaxsiy natijalar asosida o'z hayotining istiqbolli yo'nalishlarini yaratish;
oddiy hayotga qo'shilish uchun ijtimoiy-psixologik tayyorgarlik;
guruhdagi o'zaro ta'sir.

Psixologik trening dasturi o'rtacha ikki o'quv soatidan (90 daqiqa) 10 ta mashg'ulot uchun mo'ljallangan. Mashg'ulotlarning tavsiya etilgan davriyligi haftasiga kamida bir marta. Dastur talabalar guruhlari (7 tadan 12 tagacha kishi) bilan mashg'ulotlar o'tkazish uchun mo'ljallangan bo'lib, ular faqat ixtiyoriy prinsipga muvofiq bajarilishi kerak.

Psixologik trening dasturining quyidagi metodik imkoniyatlarini ajratish maqsadga muvofiqdir:

tashkiliy holatlar, bo'lajak o'qituvchilar rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda uni butunligicha va alohida ajratilgan bloklar ichida qo'llash imkoniyati;

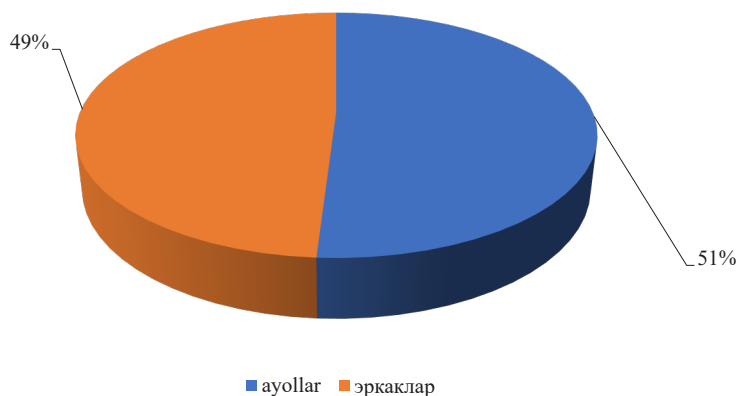
tayyorlangan dasturda ko'zda tutilgan xatti-harakatlar haqida mulohaza yuritish bo'lajak o'qituvchilarning o'z kasbiy salohiyatini ro'yobga chiqarishi uchun maqbul yo'llarni topish uchun sharoit yaratadi;

Psixologik treningning tayyorlangan dasturini amalga oshirishda bo'lajak o'qituvchi tomonidan anglangan obrazlar, qarashlar, motivlar, munosabat o'z g'oyalariga aylanadi;

salohiyatli ishtirokchilar xususiyatlarini rivojlantirishning aniqlangan xususiyatlarini hisobga olgan holda psixologik trening dasturining mazmuni o'ziga xos psixotexnika va mashqlar bilan o'zgartirilishi, to'ldirilishi, modifikatsiyalanishi mumkin.

Ushbu tadqiqotning maqsadi va vazifalariga muvofiq, trening mashg'ulotining yuqori dolzarbligini hisobga olgan holda, oliy ta'lim muassasasida kasbiy shakllanish bosqichida bo'lajak pedagoglarning kasbiy shakllanishini optimallashtirishga hissa qo'shadigan mezonlar guruhlarini shakllantirish va rivojlantirish uchun tegishli shart-sharoitlar yaratish maqsadida psixologik trening dasturi tayyorlandi. Tavsiya etilgan dastur 20 akademik soatga mo'ljallangan bo'lib, 52 ta maxsus mashq va 8 ta mini-ma'ruzadan iborat 10 ta mashg'ulotga mo'ljallangan. Dasturni tashkil etishni osonlashtirish, uni modulli qo'llash imkoniyatini ta'minlash maqsadida to'rtta shartli tematik o'zaro bog'langan bloklarga bo'lingan. Birinchi blok (1-dan 3-mashg'ulotgacha) ijtimoiy-psixologik treningning axborot-tahliliy asosi bo'lib, kasbiy rivojlanish, tahlil qilish, imkoniyatlarning to'liq namoyon bo'lishiga yordam beradigan shaxs xususiyatlarini baholash jarayonini ko'proq tushunishni o'z ichiga oladi. Ikkinchi blok (4- dan 5-mashg'ulotgacha) bo'lajak pedagoglarning o'zlari va boshqalarni qabul qilish qobiliyatini shakllantirish va rivojlantirishga, o'zaro hamkorlik, pedagogik muloqotga qaratilgan. Uchinchi blok (6-dan 8-mashg'ulotgacha) ish vaqtini rejalashtirish va maqsadni belgilash ko'nikmalarini rivojlantirish, kasbiy faoliyatda yuqori natijalarga va mahoratga erishishga intilishni kuchaytirishga qaratilgan. Yakuniy to'rtinchi blok (9-dan 10- mashg'ulotgacha) turli qiyin vaziyatlarda qiyinchiliklarni yengish ko'nikmalarini rivojlantirish, ijodiy munosabatni tarbiyalash, mukammallikka intilish, kasbiy o'zlikni anglash masalalariga bag'ishlangan.

Bo'lajak pedagogning kasbiy shakllanishini optimallashtirish psixologik trening dasturi samaradorligini o'rganish maqsadida empirik tadqiqot tashkil etilib, unda oliy o'quv yurtlarining pedagogika yo'nalishi bo'yicha 3- va 4-kurslarida tahsil olayotgan (ayol va erkak) 254 nafar talaba ishtirok etdi.

Tadqiqot tanlovining jinsiy belgisi bo'yicha miqdoriy xususiyatlari

Olingan psixodiagnostik ma'lumotlarning taqqoslanuvchanligini ta'minlash uchun empirik tadqiqot namunasi quyidagilarga bo'lindi:

bo'lajak pedagogning kasbiy shakllanishini optimallashtirish uchun psixologik trening dasturida ishtirok etgan 125 nafar (49,2 %) talabadan iborat tajriba guruhi;

nazorat guruhi kasbiy rivojlanishni optimallashtirish bo'yicha psixologik trening dasturida ishtirok etmagan 129 nafar (50,8 %) talabadan iborat bo'ldi.

Taqqoslash guruhlari respondentlarining kasbiy shakllanish dinamikasini psixodiagnostik o'rganish uchun ushbu jarayonning oldindan aniqlangan mezonlari asosida bo'lajak pedagoglarning kasbiy shakllanish jarayonini o'rganish uchun eksperimental so'rovnoma tayyorlandi. Instrumentariy o'rganilayotgan hodisaning asosiy jihatlarini ochib beruvchi 36 ta savolga asoslanadi, ya'ni har bir oldindan tanlangan mezon ikkita savol bilan ochib berilgan. Shu bilan birga, psixodiagnostik tekshiruv natijasini aniqlashtirish uchun kasbiy rivojlanish darajasini ta'kidlab, bo'lajak pedagoglarning kasbiy faoliyatiga bo'lgan munosabatlarining quyidagi xususiyatlari ularning kasbiy shakllanish bosqichlarida aniqlandi [1,2,3,4,5]:

agressiv-johil, befarq-samarasiz, ya'ni har qanday me'yoriy va tartibga solish omillarini rad etish, xatti-harakatlardagi buzg'unchilik, faoliyatning yetishmasligi, nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga ijobiy munosabat;

intuitiv-hissiy yoki havaskorlik, ya'ni harakatlar reproduktivligida bilim faoliyatiga qiziqishning mavjudligi; kognitiv-samarali, ya'ni nazariy bilimlarning me'yoriy hajmini o'zlashtirishda qobiliyatning impulsiv namoyon bo'lishi;

refleksiv-intension, ya'ni kasbiy fazilatlarini rivojlantirishga intilish, ilmiy-nazariy bilimlarni jadal to'plash va refleksiv namoyishlar fonida va o'z-o'zini takomillashtirish zarurati bo'yicha muayyan amaliy tajriba;

ijodiy-tahliliy, ya'ni asosiy ilmiy-metodik bilim va ish tajribasi, o'z-o'zini rivojlantirish va o'z-o'zini takomillashtirishning boshqaruvchi omili sifatida refleksiv harakatlar texnologiyasiga egalik asosida kasbiy faoliyatga ijodiy yondashuv.

Yuqoridagi umumlashgan xususiyatlar kasbiy shakllanish darajalarini aniqlashga yordam berdi. Shuningdek, o'z tabiatiga ko'ra ancha murakkab bo'lgan bo'lajak pedagogning kasbiy rivojlanishi ta'lim oluvchining kasbiy shakllanishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, u eng yuqori darajadan eng past darajagacha bo'lgan gradatsiyalarning vertikal o'lchamiga mos keladi. Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqot doirasida kasbiy shakllanishning bunday miqyosdagi ta'rifi eng maqbuldir. Tayyorlangan so'rovnomadan olingan natijalarni izohlash quyidagi gradatsiya bo'yicha amalga oshirildi:

- bo'lajak pedagogning yuqori darajadagi kasbiy shakllanishi;
- bo'lajak pedagogda kasbiy shakllanishining o'rtadan yuqori darajasi;
- bo'lajak pedagogda kasbiy shakllanishning o'rtacha darajasi;
- bo'lajak pedagogda kasbiy shakllanishning o'rtadan past darajasi;
- bo'lajak pedagogda kasbiy shakllanishning past darajasi.

Metodlar: O'rganilayotgan hodisaning ko'p o'lchovli xususiyatini hisobga olgan holda tadqiqotning psixodiagnostik asosini mustahkamlash maqsadida quyidagi instrumental majmuadan foydalanildi:

V.V. Sinyavskiy, V.A. Fedoroshinlarning Kommunikativ va tashkilotchilikka moyillik test-so'rovnomasi (KTM)

Yu.M. Orlov i Yu.N. YEmelyanovlarning Empatik qobiliyatlarni o'zi baholashi test-so'rovnomasi ;

M. Snayderning Muloqotda o'z-o'zini nazorat qilish test-so'rovnomasi.

A.A. Reanning Muvaffaqiyat motivatsiyasi va muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqish test-so'rovnomasi.

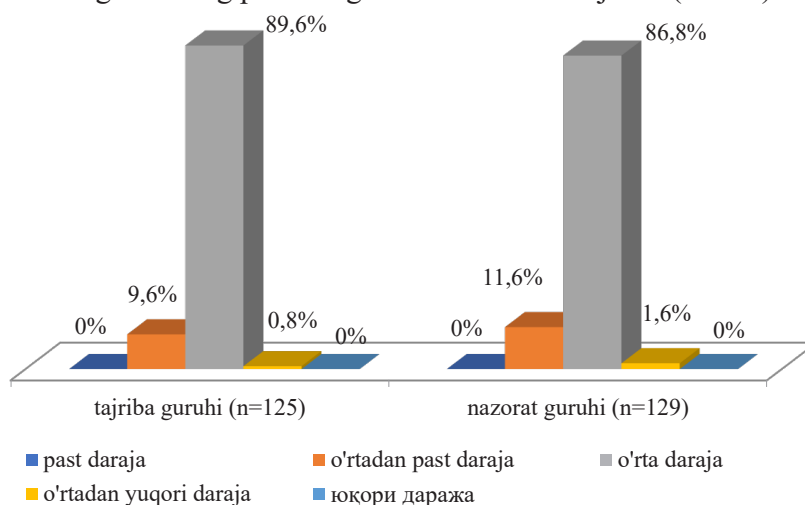
A.V. Zverkova va YE.V. Eydmanlarning Irodaviy o'z-o'zini boshqarishni o'rganish test-so'rovnomasi.;

R.S. Nemovning Pedagogik vaziyatlar metodikasi.

Bundan tashqari, yuqorida keltirilgan instrumentariy o'zining bevosita maqsadlariga ko'ra psixodiagnostik bo'lib, tegishli bilimlarni o'zlashtirishning muvaffaqiyatini o'rganish, shuningdek, malakalar va ko'nikmalarni rivojlantirish uchun bo'lajak o'qituvchilarning ilmiy natijalari reytingi o'rganildi, ya'ni ushbu ko'rsatkich sifatida ta'limning so'nggi uch oyi davomida o'rtacha ishlash darajasi qo'llanildi. Ushbu dissertatsiya ishi doirasida taqqoslash guruhlar respondentlarining kasbiy shakllanish dinamikasini o'rganish uchun psixodiagnostik kompleks qo'llanilib, u oliy ta'lim muassasasida ta'lim bosqichida o'rganilayotgan jarayonning rivojlanishini har tomonlama baholash imkonini beradi.

Psixologik trening dasturi oldida birinchi keng qamrovli psixodiagnostik tekshiruv tajriba va nazorat guruhlar respondentlarida sezilarli farqlar yo'qligini ko'rsatdi. Shunday qilib, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy shakllanish jarayonini o'rganish bo'yicha tajriba so'rovnomasiga ko'ra, respondentlarning asosiy qismi (taj.gur. 89.6 %, 112 kishi, naz.gur. 86,8 %, 112 kishi) guruhi o'rtacha kasbiy shakllanish darajasiga ega.

Natijalar. Psixologik trening o'tkazishdan oldin va so'ng Empirik so'rovnoma bo'yicha bo'lajak pedagoglarda kasbiy shakllanish jarayonini o'rganishning psixodiagnostik kuzatuv natijalari (n=254)

Bu kategoriya, odatda, hali o'zining kasbiy faoliyat uslubini ishlab chiqmagan, kasbiy va shaxsiy sifatlarning yetarli to'plamiga ega emas. Ularning faoliyati har doim ham tizimli va izchil emas. Bunday bo'lajak pedagoglar o'z faoliyatlarida, odatda, faol ijodiy izlanish olib bormaydi, ijodiy o'sishga ehtiyoj sezmaydi va shunga mos ravishda past natijaga ega bo'ladilar. Bu daraja odatda noprofessional-reproduktiv sifatida tavsiflanishi mumkin. Bu darajadagi bo'lajak pedagoglarni o'z-o'zini bilish, o'z-o'zini tahlil qilish va yanada o'z-o'zini rivojlantirishga undash lozim. Ular hamkasblarining tajribasini o'rganishi, o'z tajribasini to'plashi lozim. Ular o'z shaxsining kuchli va zaif tomonlarini yomon tasavvur qiladi, o'zlarining potensial imkoniyatlarini bilmaydi va foydalanmaydi. Ko'pincha ularning o'zlarini takomillashtirishga qaratilgan harakatlari kundalik o'quv faoliyati uchun zarur bo'lgan kasbiy sifatlarni rivojlantirishdan ko'ra, bilim to'plashga yo'naltiriladi. Ijobiy tomoni shundaki, bu darajadagi bo'lajak pedagoglar kasbiy faoliyat va muloqotning o'ziga xos individual-psixologik xususiyatlariga adekvat bo'lgan o'ziga xos uslubini ishlab chiqadilar. Keyinchalik u o'z mohiyatiga ko'ra o'zgarishsiz qolishi mumkin, lekin u sub'yekt tomonidan aniq shartlarga muvofiq keltiriladigan mazmunida o'zgarishi mumkin. Bu asosan kasbiy moslashuvning keyingi sharoitlariga bog'liq.

Butun psixodiagnostik majmua natijalarini ochib berib, ta'kidlash joizki, kuzatuvlarga muvofiq:

V.V. Sinyavskiy, V.A. Fedoroshinlarning Kommunikativ va tashkilotchilikka moyillik test-so'rovnomasiga (KTM) ko'ra tajriba (komm. qob. - 61,6 %, 77 kishi, tashk. qob. 65,1 %, 84 kishi) va nazorat (komm. qob. - 70,4 %, 88 kishi, tashk. qob. 69,8 %, 90 kishi) guruhi respondentlarining aksariyati aniqlanayotgan belgining o'rtacha rivojlanish darajasiga ega bo'lgan.

Yu.M. Orlov i Yu.N. YEmelyanovlarning Empatik qobiliyatlarni o'zi baholash test-so'rovnomasining ko'rsatishicha, ham tajriba (100 %, 125 kishi), ham nazorat (100 %, 129 kishi) guruhining aksariyat respondentlari aniqlanayotgan belgining o'rtacha rivojlanish darajasiga ega bo'lgan.

M. Snayderning Muloqotda o'z-o'zini nazorat qilish test-so'rovnomasiga ko'ra tajriba (90,4 %, 113 kishi) va nazorat (88 %, 114 kishi) guruhining aksariyat respondentlari aniqlanayotgan belgi ifodalanganligining o'rtacha rivojlanish darajasiga ega bo'lgan.

A.A. Reanning Muvaffaqiyat motivatsiyasi va muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqish so'rovnomasiga ko'ra tajriba (99,2 %, 124 kishi) va nazorat (100 %, 129 kishi) guruhining aksariyat respondentlarida motivatsion qutb yaqqol ifodalanmagan.

A.V. Zverkova va YE.V. Eydmanlarning Irodaviy o'z-o'zini tartibga solishni tadqiq etish test-so'rovnomasiga

ko'ra tajriba (100 %, 125 kishi) va nazorat (100 %, 129 kishi) guruhining aksariyat respondentlari aniqlanayotgan belgining o'rtacha rivojlanish darajasiga ega bo'lgan. R.S. Nemovning Pedagogik vaziyatlar metodikasiga ko'ra ta'lim oluvchilarning tajriba (100 %, 125 kishi) va nazorat (100 %, 129 kishi) guruhlarida pedagogik qobiliyatlar o'rta darajada rivojlangan.

Shunday qilib, psixologik treningdan oldin kompleks psixodiagnostik tekshiruv natijalari shuni ko'rsatdiki, kasbiy rivojlanish nuqtai nazaridan, tajriba va nazorat guruhlarining respondentlari deyarli bir xil edi.

Psixologik trening dasturining o'zi uch oy davomida dars vaqtidan tashqari tajriba guruhi (n=125)ning bo'lajak pedagoglari bilan tashkil etilgan va amalga oshirilgan. Shunga ko'ra, mashg'ulotlarga nazorat guruhi respondentlari jalb qilinmagan. Trening yakunida taqqoslash guruhlarida keng qamrovli psixodiagnostik tekshiruv o'tkazildi, bu esa faqat tajriba guruhining bo'lajak o'qituvchilari orasida kasbiy rivojlanishning ijobiy dinamikasini aniqlash imkonini berdi. Demak, empirik so'rovnoma ko'ra, bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy shakllantirish jarayonini o'rganish, tajriba guruhida (n=125), respondentlar:

kasbiy shakllanishning o'rtadan past darajasi 9,6 % (12 kishi)dan 0 % gacha kamaydi;

kasbiy shakllanishning o'rtacha darajasi 89,6 % (112 kishi) dan 0%gacha kamaydi;

kasbiy shakllanishning o'rtadan yuqori darajasi 0,8 % (1 kishi) dan 93,6 % (112 kishi) ga oshdi;

kasbiy rivojlanishning yuqori darajasi 0% dan 6,4 % (8 kishi) ga oshdi.

Shunday qilib, psixologik trening natijasida talabalarining asosiy tarkibi, odatda, nazariy bilim va shaxsiy fazilatlarining dastlabki-zaruriy asosiga ega bo'lib, nisbatan professional ishlaydi, yangi pedagogik vazifalarni hal qilishning ijodiy yo'llarini izlaydi, kasbiy o'zini rivojlantirish va o'z-o'zini takomillashtirish ehtiyojiga ega, ta'lim va tarbiya sohasida yaxshi natijalarga erishadi. Aytish mumkinki, ushbu toifadagi o'quvchilarning faoliyatida ijodkorlik, qoida tariqasida, pedagogik amaliyotning yangi namunalarini yaratishdan ko'ra, "yaxshilanish", "takomillashtirish" funksiyalariga to'g'ri keladi, ularda kasbiy rivojlanishning yosh xususiyatlariga ko'proq bog'liq bo'lgan metodologik refleksiya yetarli darajada rivojlanmagan. Shu bilan birga psixologik treningda ishtirok etgan bo'lajak pedagoglarda kasbiy shakllanishning o'ziga xos xususiyatlari, ya'ni yuqori darajada pedagogic muloqot, dialogik o'zaro ta'sirni o'rnatish qobiliyati, yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda ishlash va doimiy rivojlanish qobiliyati, kasbiy adaptive salohiyat kabilar ortganligini ko'rish mumkin.

Xulosa va tavsiyalar. Talabalarining kasbiy shakllanishini optimallashtirishning psixologik yo'llarini tadqiq etish quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi:

Bugungi kunda talabalar rivojlanishiga ko'plab yondashuvlar orasida psixologik trening pedagogik psixologik ishning eng samarali va qulay shakllaridan biri bo'lib qolmoqda. Zamonaviy sharoitlarda psixologik trening shaxsga samarali ta'sir ko'rsatish, uning yaxlitligini tartibga solish, o'z shaxsiy psixologik xususiyatlarini anglash, o'zlarini va hozirgi holatini aniqroq va chuqurroq tushunish uchun zarur shart sifatida namoyon bo'ladi. Bunday ishlarda faol ishtirok etib, har bir talaba optimal o'zaro ta'sirning sinergetik ta'siri orqali yo'lboshchi va axborot manbaiga aylanadi, natijada rivojlanish jarayonlari rag'batlantiriladi, psixik hodisalarni zaruriy korreksiyalash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati tanlangan psixodiagnostik majmuaning «Bo'lajak pedagogning kasbiy shakllanishini optimallashtirish» psixologik treningning tayyorlangan samarali dasturidan maqsadga muvofiq foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Архиреева Т.В. Тренинг «Знакомство как средство эффективной адаптации студентов первого курса к обучению в вузе» / Т.В. Архиреева // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы / ред. С.А. Беличева. - №4. - 2002. - С. 3-9.

Епимахина Ю.В. Тренинг развития личностной рефлексии у студентов / Ю.В. Епимахина // Психология в вузе: Ежеквартальный научно-методический журнал / А.Г. Лидерс. – №4 - 2007. – С. 104-126.

Ильина Л.Н. Социально-психологический тренинг: Учебное пособие / Л.Н. Ильина, Ю.Н. Татаркина. - Барнаул: АлтГТУ, 2004. - 142 с.

Крушельницкая О.И. Адаптационный социально-психологический тренинг и его роль в социализации студентов первокурсников / О.И. Крушельницкая, А.Н. Третьякова. // Социальная психология в образовательном пространстве, Международная научно-практическая конференция: - Москва: 2013. - С. 221-222.

Юркина М.С. Тренинг как средство профилактики состояний дезадаптации студентов в вузе // Психология психических состояний: актуальные теоретические и прикладные проблемы, материалы Второй Всероссийской научной конференции: - Казань: Отечество, 2013. - С. 265-269.

Бодалев А.А., Криволап Л.И. О воздействии стиля общения педагога с учащимися на их эмоциональный опыт // Проблемы общения и воспитания. Ч.1, Тарту: Изд-во Тарт. университета, 2000, с. 185-193.

Устюжанинова Е.Н. Формирование профессионально важных качеств будущего педагога-психолога в процессе заочного образования : Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07, Самара, 2006 - 159 с.

Вершловский С.Г. Педагог эпохи перемен, или как решаются сегодня проблемы профессиональной деятельности учителя / С.Г. Вершловский. – М.: Сентябрь, 2002. - 160 с.

Горбунова Т.В. Педагогические условия совершенствования подготовки будущих социальных педагогов к профессионально-творческой деятельности: Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 : Чебоксары, 2005. - 211 с.

Иванова Н.Л., Конева Е.В. Социальная идентичность и профессиональный опыт личности. - Ярославль: Текст, 2003. - 256 с.

**TA'LIM JARAYONIDA IJTIMOIIY-IQTISODIY QARAMLIKKA QARSHI VA MEHNAT
MOTIVATSIYASINI OSHIRISHGA QARATILGAN O'QUV MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISHNING
AHAMIYATLI JIHATLARI**

Sharapova Dildora Baxtiyarovna
"Oila va xotin-qizlar" ilmiy tadqiqot instituti doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqola ta'lim jarayonida o'quvchi yoshlarning ijtimoiy-iqtisodiy qaramlik masalasi, ya'ni boqimandalik hulq-atvorini bartaraf etish hamda o'quvchilarda mehnat motivatsiyasini oshirishning ahamiyatli jihatlarini o'rganishga qaratilgan bo'lib, ta'lim jarayoniga tadbqiq etish zarur bo'lgan tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Tayanch atamalar: ijtimoiy-iqtisodiy qaramlik, mehnat motivatsiyasi, kam daromad lekin stabil hayot tanlovidagi fikrlash, o'zgarishlardan qo'rqish, o'ziga past baho berish.

ВАЖНЫЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧАЮЩЕЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДЛЯ ПРОТИВ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЗАВИСИМОСТИ И ПОВЫШЕНИЯ ТРУДОВОЙ МОТИВАЦИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Шарапова Дилдора Бахтияровна.
Докторант НИИ «Семья и женщина»

Аннотация: Данная статья направлена на изучение вопроса социально-экономической зависимости школьников в образовательном процессе, т.е. устранения детского поведения и важных аспектов повышения трудовой мотивации у обучающихся, и ее применение к образовательному процессу содержит необходимые рекомендации.

Ключевые слова: социально-экономическая зависимость, трудовая мотивация, низкий доход, стабильное мышление жизненного выбора, страх перемен, низкая самооценка.

IMPORTANT ASPECTS OF ORGANIZING LEARNING ACTIVITIES FOR AGAINST SOCIO-ECONOMIC DEPENDENCE AND INCREASING LABOR MOTIVATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Sharapova Dildora Bakhtiyarovna
Doctoral student of the Research Institute «Family and Woman»

Annotation: This article is aimed at studying the issue of socio-economic dependence of younger students in the educational process, i.e. elimination of child behavior and important aspects of increasing work motivation among students, and its application to the educational process contains the necessary recommendations.

Key terms: socio-economic dependency, work motivation, low income but stable life choice mindset, fear of change, low self-esteem.

So'nggi yillarda Respublikamizda inson manfaatlari yo'lida amalga oshirilayotgan ishlar inson qadr-qimmati hamma narsadan ustun ekanligini isbotlamoqda. Mamlakatimizda ilk bor kambag'allik qatlami tan olindi va bu holatni bartaraf etish yuzasidan amaliy ishlarga kirishildi. Jumladan, davlatimiz rahbarining tashabbusi bilan «Temir daftar», «Ayollar daftari», «Yoshlar daftari» joriy etildi. Ularning tarkibiga ijtimoiy ahvoli og'ir bo'lgan hamyurtlarimiz kiritilib, moddiy sharoitini yaxshilash, doimiy daromad manbaiga ega qilish choralari ko'rila boshlandi. Maqsad esa yagona – har bir oila moddiy jihatdan qiynalmasin. Bizning libosimiz oriyat, amalimiz vijdon, e'tiqodimiz iymon butligidir! Biroq bu sa'y-harakatlar ba'zi insonlarning boqimandalik hulq-atvorini namoyon etishiga, shuningdek, farzandini ham ana shu ruhda tarbiyalashisa sabab bo'lib qolmoqda.

Aholi manfaatiga yo'naltirilgan har qanday amallar davlatimiz rahbari va hukumatimizning uzoqni ko'zlab tuzgan rejasini bog'liq. Bugungi e'tibor ertaga meva berishi uchun undan unumli foydalanishga burchlimiz. Birni ikki qiladigan, ikkini elga tatitadigan ham o'zimiz. Shunday ekan, ko'rsatilayotgan g'amxo'rlikni suiiste'mol qilishga haqqimiz yo'q. Aks holda teshik tog'oraga kunimiz qolishi hech gapmas...[4]

Bugungi kunda ijtimoiy-iqtisodiy qaramlikka moyil, boqimanda shaxs muammosi ko'plab olimlar tomonidan o'rganilib, muammoning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va psixologik xususiyatlari tahlil qilinmoqda. Biroq ijtimoiy-iqtisodiy qaramlikka moyil shaxsning psixologik xususiyatlarini to'liq ochib berishga qaratilgan nazariy hamda amaliy ma'lumotlar yetarli emas, shuningdek, boqimanda insonlar bilan olib borilish lozim bo'lgan mehnat motivatsiyasini oshirishga, boqimandalik tabiatini bartaraf etishga qaratilgan psixologik mashg'ulotlarni ishlab chiqish va amaliyotga tadbqiq etish zarurati ham bugungi kunning dolzarb masalasiga aylanib bormoqda.

Kambag'allik psixologiyasi negizida ko'pincha ishyoqmaslik, dangasalik, boqimandalik, mehnat qilishga ishtiyoqning, motivatsiyaning yo'qligi yotadi. Mazkur holatda ruhiyat o'ziga ba'zi cheklovlarini va programmalarni joylashtiradi, ya'ni, nafaqat hayot kambag'alligi, balki fikr kambag'alligi ham vujudga kelib, bu inson xatto-ki, lotoreyadan katta pul yutib olsa-da, bu pullarni faqat ehtiyoji uchun sarflab, yana o'sha eski holatiga qaytadi. Buning eng asosiy sabablari uning fikrlash tizimidadir. Shu sababdan shiddat bilan rivojlanib borayotgan sharoitimizning bugungi kun ta'lim tizimiga o'quvchilarni har qanday sharoitga moslashuvchan, mehnat motivatsiyasi yuqori, boqimandalikdan or qiluvchi, o'z mehnati bilan muvofaqiyatga erishuvchi qilib tarbiyalash dolzarb vazifaga aylandi. Avvallo o'quvchilarning fikrlash tizimidagi quyidagi jabhalarga e'tibor qaratish lozim:

Kam daromad lekin stabil hayot tanlovidagi fikrlash – bunda inson kam to'lanadigan, lekin stabil daromadni tanlaydi. Bunday inson o'z kuchiga ishonmaydi, tajriba va bilimiga talab bo'lishiga ko'zi yetmaydi.

O'zgarishlardan qo'rqish – bunda inson birovlariga kerak bo'lmay qolish sababli o'zgarishlardan qo'rqadi. Ularning shiori – tavakkal qilib barchasini yo'qotgandan ko'ra o'zginaga ega bo'lgan yaxshi streiotipidir.

O'ziga past baho berish – albatta qaerdan ham o'ziga yuqori baho bo'lishi mumkin, agar inson o'zi hohlaganday hayot kechirmasa zerikarli ishga borib kelsa, hayotida yorqin hodisalar yuz bermasa. Aynan shu omillar inson o'zini hurmat qilishiga, o'ziga bo'lgan ishonchini ortishiga olib keladi.

Psixologik adabiyotlarda "kambag'allik-boylik" dixotomiyasining qiyosiy tahlili [2] quyidagicha:

	Kambag'allar			Boylar		
	Kategoriya	Oqibatlari	Sabablari	Kategoriya	Oqibatlari	Sabablari
	Kognitiv aspektlar					
1	Ustanovka, cheklov va resurslarni yetishmasligi	Xasad, ochko'zlik, g'azab	O'ziga achinish, hayotidan doi-miy shikoyat qilish, ahami-yatsiz narsalarga e'tibor qaratish, bosh-qalarning muvofaqqiya-ti bilan o'z hayotini so-lishtirish, pulni o'ta tejash	Mo'l-ko'llikka munosabat	Mavjud narsalar uchun minnatdorlik va shukronalik hissi	Boshqalarning hayotini yengillashtirish istagi (boshqalar-ga yordam berish)
	Barchasiga birdan ega bo'lish yoki barchasidan birdan ayrilish istagi	Harakatlar-ni rad etish va rejalashtirish bosqichi	O'zgarishlar-dan qo'rqish va xavf, ko'p tizimli ravishda ishlashni istamaslik	Rivojlanish uchun vaqt zarurlini anglash	Malaka oshirish, Bilim, miqdoriy natija yuqori sifatga o'tadi	Faol pozitsiya [1, 396]
	Muvofaqqiyat naqd pul miqdorida o'ylaniladi	Naqd pul yetishmas-ligi sababli harakat-larning cheklanishi	Yo'qotishdan qo'rqish	Muvaffaqiyat orzu va g'oyalarni amalga oshirish, yangi biznesni boshlash kabi tasavvur qilinadi	Yangi tanishlar, qiziqarli tadbirlar, yangi narsalar-ni bilish	O'z-o'zini hurmat qilish, atrofdagi-larni qo'llab-quvvatlash
	Vaqt ne'matini qadrlamaydi	Kam foyda olish uchun ko'p kuch, vaqt va mablag' sarflaydi	"Surunkali ochko'zlik"	O'z vaqtining qadrini biladi	Yaqinlari bilan hissiy aloqani qadrlaydi	Narx-sifat o'lcovlari va kirim-chiqim hisobini oladi
	"Hamma men uchun majbur" ustanovkasi bilan ish yuritish	Atrofdagi-lar bilan ziddiyatli munosabat	O'ziga achinish, hayotidan doimiy nolish	O'zi va farovonligi uchun javobgar-likni o'z zimmasiga olish	Ular asossiz foyda izlamasdan, kerak bo'lganda to'lashga harakat qilishadi	Ularning odatlari ularning moliyaviy ahvoriga ta'sir qiladi deb ishonadi
Hissiy aspektlar						
	Shoshqaloqlik va salbiy motivatsiya	G'azab, xasad, ayblovlar	Bor narsani yo'qotishdan qo'rqish	Ishidan qonqish hissi	Dunyoning adolatini anglash	Farovon va mo'l-ko'l fikrlash
Hulq-atvor aspektlari						
	O'z sevmaydigan biznes bilan shug'ullanadi, o'ziga yoqmaydigan joyda ishlaydi	Hamkasblar-idan, boshliqlar-dan doim g'azablanadi	Barqaror daromadni yo'qotishdan qo'rqish, tavakkal va xavfdan qo'rqish	Sevimli ish bilan shug'ullanadi	Rivojlanish va o'z-o'zini rivojlantirish	Dunyoning xavfsizligi va mo'lligi
	Mayda narsalar uchun jamg'arma to'plash	"Boylar soxta yetarliligi" dagi turg'un hissiy holat	Mablag'larni kerakli vaqtlarda yo'qotishdan qo'rqish	Resurslardan faqat kerakli vaqtlardagina foydalanadi	Sotib olish, sotish, bepul xizmat, rad etishda mustaqillik	Sarflash va orttirishda kerakli vaqtni tanlay bilish
	Chegaralangan darajadagi daromad	Sotib olishda o'zini cheklash, arzon va sifatli mahsulotlar xarid qilish	Barqaror ishini yo'qotishdan qo'rqish va qo'shimcha ish qilmaslik	"Taklif chegaralari"ni kengaytirish	Talabga ko'ra taklif qilish va yuqori narx	O'z xoxishi bilan pul ishlash topish
0	Doimiy yordam so'rash va kutish	O'z xoxlaganini qilish, boshqalar fikrini tinglamaslik	"Hamma men uchun majbur" ustanovkasi	Hamkorlik sifatida yordam so'rash	O'zaro hamkorlik, yordam, o'zaro boyitish imkoniyat-lari	O'z-o'zini qadrlash va aktiv pozitsiya
Ijtimoiy-ma'muriy aspektlar						
1	Pul sarflashi qiyin (xasislik)	Hamma narsani imkon qadar arzon sotib olish	Maqsadi faqat tejash	Hayriya va homiylik bilan shug'ullanadi-lar	Odatlar moliyaviy imkoniyat-larga ta'sir ko'rsatishi-ni tan olish	Tuganmas imkoniyatlarga ishonish
2	Aloqalarning cheklanganligi	Qiyin vaqtlarda yolg'iz qolish	"Hamma majbur" ustanovkasining ustunligi	Yangi tanishlar orttirish va zavq bilan muloqot qilish	"Jangda yolg'iz emasman" ustanovkasining ustunligi	Yangilikka intilish xoxishi
3	Mehnat – zo'riqish, xordiq - mukofot	Mehnat qilish odatiy va majburiy	Dam olish istagi "Boylar ishlamaydi" ustanovkasi	Mehnat uzluksiz jarayon	Mehnat – bu ijod	O'zini rivojlantirish istagi

Bugungi globalashuv sharoitida shaxs ruhiy holati va jimoniy kamolotidagi muvozanat uning ichki zaxira

kuchlarini anglamaganligi, ishlata olmasligi natijasida ham ijtimoiy muhitdagi moslashuv hamda o'z o'rnini egallay olish ko'nikmasiga jiddiy ziyon yetkazayotganini kuzatish mumkin. Insonlar har tomonlama natijaga erishishida avvallo o'zining ichki zahira kuchini anglashi va mana shu kuchni ishlata bilishi lozim. Barcha muvofaqqiyatga erishishni istaydi, biroq aynan shu yo'lda harakat qilishni bilmaydi. Yoki harakat ham qilishi mumkin, lekin u o'zining maqsadi sari harakat yo'nalishini bilmaydi, ya'ni, huddi uzoq va bilmaydigan yo'lga haritasiz chiqqan kishiga o'xshaydi.

Shaxsning rivojlanishi va uning hayotida muvofaqqiyatga erishishi uchun o'zidagi ichki to'siqlarni yengib o'tish, o'zining ichki kuchlarini anglash va rivojlanishi uchun bollik davridanoq mehnat motivatsiyasin oshirishga qaratilgan kompleks choralarni qo'llash, tashkil etish maqsadga muvofiq deb hisobladik [5].

Bunda esa quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

Shaxsning bilish jarayonidagi sferalar (diqqat, xotira, tafakkur, idrok) va ijtimoiy muhitga munosabat (iroda va emotsilar)ni to'g'ri shakllantirishga qaratilgan mashg'ulotlar uyg'unligi;

Kamolotga yetishishda to'siq bo'luvchi ichki omillarni anglash va uni bartaraf etish;

O'zining hayotiy pozitsiyasi va missiyasini anglashga erishish;

Atrofida gilarining fikrlarini o'zining dunyoqarashi bilan solishtirish imkoniyati;

O'z ustida ishlashda e'tibor qaratishi lozim bo'lgan jihatlar, kitob mutolaasi, shaxsiy rivojlanish kabilar;

Bolalar bilan bu jarayonda turli treninglar tashkil etish lozim bo'lib, bunda mashg'ulotlarni olib boruvchi trenerdan quyidagi sifatlar talab etiladi:

Jamoa bilan ishlash va guruhni jipslashtira olish ko'nikmasi;

Psixologik va pedagogik ma'lumotga ega ekanligi;

O'z ustida tinmay izlanishi va klub a'zolarini ham izlanishga unday olishi zarur;

Hayotiy tajriba va ilmiy salohiyatga ega bo'lishi;

O'z-o'zini takomillashtirish yo'li murakkab va mashaqqatli. Ba'zida nafaqat tashqi omillar insonning yaxshilanishiga, balki uning ichki «men»iga ham to'sqinlik qiladi. Muammoni bilish uning muvaffaqiyatli hal yetilishini kafolatlamaydi: o'z-o'zini rivojlantirish, xuddi jumboq kabi, ko'plab turli xil va bir xil darajada muhim qismlardan iborat. Muvaffaqiyatning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardir:

to'g'ri yo'nalish;

istalgan natijaga qat'iy ishonch;

shaxsiy o'sish uchun motivatsiya;

iroda kuchi;

yangi, sog'lom turmush tarzi foydasiga o'rnatilgan odatlarni qurbon qilishga tayyorlik;

progressiv, ammo maqsadlar sari uzluksiz harakat.

Maqsadni amalga oshirishda olib boriladigan mashg'ulotlar asosiy yordamchi bo'ladi. Bu shaxsning kerakli natijalarni aniq belgilashga, mashaqqatli maqsad sari qiyin yo'lni individual yutuqlar bilan qisqa muddatli bosqichlarga ajratishga, yo'lning har bir bosqichida ruxsat etilgan chegaralarni belgilashga va muvofaqqiyatli usullar haqida o'ylashga yordam beradi, orzularga yaqinlashtiradi. O'z-o'zini takomillashtirishning asosiy nuqtasi to'g'ri tuzilgan maqsadlardir. Ular haqiqiy emas yoki osmon baland ko'rinmasligi kerak. Har bir inson yaxshi natija uchun bu yo'lga qadam qo'yadi:

o'zining «men»i bilan uyg'unlikka erishish;

salomatlikni saqlash va mustahkamlash - yagona qimmatli, ammo, afsuski, tugamaydigan manba;

o'z qo'rquvlaringiz, komplekslaringiz, zaif tomonlaringiz ustidan g'alaba qozonish.

Inson his-tuyg'ularini nazorat qilmasdan, fikr va his-tuyg'ularni tartibga solmasdan, ma'naviyatning materialdan ustunligisiz shaxsning uyg'un rivojlanishi mumkin emas. Salomatlikni saqlash yomon odatlardan voz kechish, oqilona muvozanatli ovqatlanish, faol hayot tarzi va o'ylangan kun tartibini anglatadi. O'zining zaif tomonlari ustidan g'alaba qozonish yuzlab ko'rinishga ega bo'lishi mumkin: kimdir uchun bu shunchaki dangasalik va passiv hayotiy pozitsiyaga qarshi kurash, boshqalari g'iybat va behuda gaplarni yo'q qilishlari kerak, boshqalari esa tijoratchilikdan xalos bo'lishni xohlamaydilar ... Siz nuanslarni cheksiz sanab o'tishingiz mumkin, chunki har bir insonning o'ziga xos ichki dunyosi va fazilatlar bor. Biroq, o'z-o'zini rivojlantirishning ushbu yo'nalishida rejalashtirish ancha sodda va qulayroq ko'rinishiga rozi bo'ladi. Ushbu buzilish yakuniy yemas, chunki yangi darajaga o'tish uchun bir oydan ko'proq vaqt ketishi mumkin. Bir kun yoki hatto bir hafta ichida tanani to'liq tiklash, zararli ovqatlardan voz kechish va faol sport o'ynashni boshlash qiyin va ba'zan xavfli. Har qanday jarayonda, shu jumladan o'z-o'zini rivojlantirishda, oqilonalik va izchillik kerak, shuning uchun yakuniy maqsadning har bir tarkibiy qismini mikrokomponentlarga bo'lish va ularga asoslanib, bir oy yoki bir hafta davomida o'zini o'zi rivojlantirish rejasini tuzish yaxshiroqdir. Bu taraqqiyotni kuzatish, dasturning rivojlanishi davomida uni sozlash va ba'zi jihatlar nima uchun haqiqatga aylantirilmasligini tahlil qilishga yordam beradi [3].

Yangi bilimlarni rivojlantirib, olganingizda, tanlangan yo'nalishda muvaffaqiyatga qanday tezda erishish mumkinligini tushunasiz. Farqni his qilyapsizmi? Haddan tashqari iste'mol degradatsiyaga va turg'unlikka olib keladi. Ta'limingizga sarmoya kiritish esa o'sish va muvaffaqiyatga olib keladi.

Mazkur mashg'ulotlarning asosiy va muhim vazifasi o'quvchilarda davr talabiga mos bo'lgan SOFT SKILLS ko'nikmalarini shakllantirish:

Muammoni tizimli hal qilish

Tanqidiy tahlil

Kreativlik

Liderlik

Harakatlarni muvofiqlashtirish

Hissiy aql

O'z fikrlarini shakllantirib, ularga asoslangan qarorlarni qabul qilish

Natijaga yo'naltirilganlik

Muzokaralar asosida o'zaro aloqalar

Kognitiv moslashuvchanlik

Xulosa o'rnida Forbes jurnali kelajakda zarur bo'gan SOFT SKILLSlar boshqaruvni hal qilishi haqida yozdi, unga: muammoni boshqarish, taym-menejment, stressni boshqarish, muloqot qobiliyati, kompaniya madaniyati, iste'molchiga yo'nalganlik, hissiyotni jilovlash, shaxsiy natijadorlik, fikrni yetkaza bilish, forsayt va o'zgarishlarni boshqarish kabilar kiritilgan. Zamonaviy ta'lim nafaqat bilim berishi balki zamonga mos kadrlarni ham tayyorlashi lozim. Mazkur vazifani amalga oshirishda yuqoridagilarni inobatga olish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar.

Кови С.Р. Семь навыков высокоэффективных людей: Мощные инструменты развития личности /Стивен Р. Кови ; Пер с англ. – 12 изд., доп. – М. : Альпина Паблишер. 2017.- 396 с

В.Сагитова. “БЕДНОСТЬ: СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ” Журнал “Вести научных достижений” (Проблемы педагогики и психологии) N 1. Май 2018 г

X.Abdusamatov, D.Sharapova. “Halovatli honadon sohibalari uchun”, Mahalla va oila, Toshkent-2022y.

X.Saminjon Husanov. “Xalq so'zi”, 22 Avgust 2021

P.Ergashev, X.Abdusamatov, D.Sharapova. “Uy bekalariga psixologik yordam berish bo'yicha metodik tavsiyalar”, Mahalla va oila, Toshkent-2022y.

TALABALARDA O'ZINI-O'ZI NAZORAT QILISH MUAMMOSINING O'RGANILISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Sharifova Mahliyo Zarif qizi
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarda o'z ustida mustaqil ishlash faoliyatini shakllantirishning psixologik xususiyatlari hamda talabalarda o'zini o'zi nazorat qilish tizimining xususiyatlarini rivojlanish mexanizmlarini o'rganilgan. Talaba shaxsida o'zini o'zi nazorat qilish xususiyatini rivojlantirish bo'yicha pedagogik-psixologik xulosa, tavsiyalar ishlab chiqish. O'zini o'zi nazorat qilish darajasining o'zaro ta'sir xususiyatlarini o'rganilgan. Bundan tashqari talabalarda o'zini-o'zi nazorat qilish muammosining o'rganilishining psixologik xususiyatlari haqida fikr boradi.

Kalit so'zlar. irodaviy sifatlar, mustaqil ta'lim, o'quv dasturi, ko'nikma darajasi, elektron konspekt, talaba, yosh xususiyatlari, kognitiv faoliyat, kuzatish, introspeksiya, bilish jarayonlari.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ САМОКОНТРОЛЯ У УЧАЩИХСЯ

Шарифова Махлиё Зариф қизи
Исследователь Бухарского государственного университета

Ключевые слова. волевые качества, самостоятельное обучение, учебная программа, уровень навыков, электронный конспект, ученик, возрастные особенности, познавательная деятельность, наблюдение, самоанализ, познавательные процессы.

Аннотация. В данной статье рассмотрены психологические особенности формирования у обучающихся самостоятельной трудовой деятельности над собой, а также механизмы развития у обучающихся особенностей системы самоконтроля. Разработка педагогико-психологического заключения, рекомендаций по развитию характера самоконтроля в личности учащегося. Изучены особенности взаимодействия уровня самоконтроля. Далее идет рассуждение о психологических особенностях изучения проблемы самоконтроля у учащихся.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE STUDY OF THE PROBLEM OF SELF-CONTROL IN STUDENTS

Sharifova Mahliyo Zarif qizi
Researcher at Bukhara State University

Annotation. This article explores the psychological features of the formation of independent work activity on oneself in students, as well as the mechanisms of development of the features of the self-control system in students. Development of pedagogical-psychological conclusions, recommendations on the development of the nature of self-control in the student's personality. The interaction properties of self-control levels have been studied. In addition, students will have an idea of the psychological characteristics of the study of the problem of self-control.

Key words: volitional qualities, independent education, curriculum, skill level, electronic synopsis, student, age characteristics, cognitive activity, observation, introspection, cognitive processes.

Dunyoning ibtidosidan to hozirgi kungacha bo'lgan barcha kategoriyadagi vaziyat, holat va jarayonlar qarama-qarshiliklarga uchrab kelgan, shunga mos ravishda har qanday intiho o'zini ijobiy yakun bilan aks ettirgan. Ushbu holat doimo yovuz kuchlarning ezgulik bilan yengilishini ifodalaydi.

O'zini nazorat qilish – inson tomonidan o'z emosiyalari, fikrlari va hulq-atvorini nazorat etish tushuniladi. O'zini nazorat etish oliy psixik funksiya - irodaga tayanib, inson tomonidan anglanilgan qarorlarni qabul etish va ularni amalga oshirish qobiliyatida aniqlanadi. O'zini nazorat etish yana o'zini boshqarish deb ham ataladi. O'zini nazorat etish darajasi tug'ma nasliy va psixologik ko'nikmalar orqali belgilanadi.

O'zini nazorat etishga javob beruvchi neyrofiziologik jarayonlar inson miya yarimsharlarining peshona qismida joylashgan. Bosh miya yarimsharlarining peshona qismini jarohatlanishi o'zini nazorat etishdagi patologiyani keltirib chiqarishi mumkin. Insondagi agressiv hulq-atvor ko'pincha peshona qismdagi jarohatlar bilan bog'liqdir.

O'zini o'zi nazorat qilish bu – o'zining hayotiy pozitsiyasini anglash va uni ijodiy qo'llash bilan bog'liq shaxs xususiyatidir.

O'zini o'zi nazorat qilish xususiyati o'smirlik vaqtida mahalliy muhitda tadqiq etilmaganligi bois bu davrda

o'zini o'zi nazorat qilishning namoyon bo'lishi aniqlanmagan holatlar bilan bog'liqligini o'rganish dolzarb muammo hisoblanadi. O'smirlik davri irodaviy sifatlar bilan bog'liq shaxs xususiyatlarining shakllanishi vaqtida qulay sharoitga ega bo'lishini hisobga olib, o'smirlardagi o'zini o'zi nazorat qilish komponentlariga kiruvchi irodaviy sifatning rivojlanishiga xos qonuniyatlarni o'rganish dolzarb muhim ekanligi ahamiyatga molik.

Adabiyotlar tahlili. Shaxsda o'zini o'zi nazorat qilishning shakllanishi muammosi xorij psixologlari va pedagoglari tomonidan keng ko'lamda tadqiq qilib kelingan. Jumladan, o'zini o'zi nazorat qilishning tuzilishi, rivojlanish darajasi, shaxs xususiyatlari va boshqa jarayonlar bilan o'zaro aloqasi (M.I.Borishevskiy, V.V.Davidov, L.B.Itelson, A.N.Leontyev, A.Ya.Savchenko, D.B.Elkonin va boshqalar), o'zini o'zi nazorat qilishning mazmuni (T.I.Gavakova, A.I.Lipkina, K.A.Malseva, G.A.Sobiyeva, A.K.Serdyuk va boshqalar), xulq-atvor va faoliyatning har xil turlarida o'zini o'zi nazorat qilishning o'rni va funksiyalari (P.Ya.Galperin, V.V.Davidov, A.K.Markova, A.V.Zaxarova V.G.Romanko, I.V.Straxov, B.A.Fedorishin,), o'zini o'zi nazorat qilishning yosh va individual-psixologik xususiyatlarga bog'liqligi (Ye.A.Bugrimenko, N.S.Leytes, A.I.Lipkina), o'zini nazorat etish shaxsning "o'zlik" xususiyatlari sifatida namoyon bo'lishi (S.L. Rubinshteyn, A.I.Lipkina, O.A.Konopkin, Yu.A.Mislavskiy, V.I. Morosanova); o'zini nazorat qilish o'zini boshqarishning qismi sifatida (M.I.Borishevskiy, N.M.Gnedova, S.A.Dudnikova, L.V.Dolinskaya, L.V. Kopes, A.K.Osniskiy), shaxs o'zidagi samaradorlikni, imkoniyatini oshirishi, ma'lum faoliyat turini aniq bajara olishi - o'zini nazorat etish sifatida (A.Bandura, Mishel; G. Davidson; F. Logan; D. Premark i B. Englin; Ye. Torenson i M. Maxoni, T.O.Gordeyeva, Dj. Kaprara, D. Servon, L. Pervin, O.Djon, V.G. Romek, B.Takman, L. X'yell, D. Zigler) o'rganilgan va ma'lumotlar to'plangan.

O'zini o'zi nazorat qilish muammosini psixologik jihatdan o'rgangan olimlardan biri Z.Freyd bo'lib, u shaxsning o'z xulq-atvorini boshqarish qobiliyatini tushuntirish uchun qaror qabul qilish, xulq-atvorni nazorat qilish bilan bog'liq bo'lgan bir qancha ichki psixik agentlarni sanab o'tadi. Z.Freyd o'zini o'zi nazorat qilishni "Men"ning o'zini o'zi himoyalash instinkti sifatida tahlil qiladi. Uning nazarida "Men"ning rivojlanishi avtomatik tarzda o'zini o'zi nazorat qilish kuchayishiga olib keladi. Keyinchalik xorij psixologlari o'zini o'zi nazorat qilish o'zlashtirilgan strategiya ekanligini uqtira boshladilar (A.Bandura, B.Mishel, G.Devirson, F.Logan, D.Premark, B.Englin, Ye.Torenson, M.Maxoni va boshqalar). Natijada o'zini o'zi nazorat qilish o'zini o'zi idora qilish bilan turlicha tushuncha ekanligi amalda o'z isbotini topdi.

Muhokama.

S.T.Suleymanovanning kuzatuvlariga ko'ra, jamoaviy hayotning negativ xususiyatlari aynan o'smirlik yoshida to'planadi. Oqibatda ushbu yosh guruhlarida deviant hulq ko'rinishlarining o'sishiga olib keladi.

Irodaviy faollikni I.M.Sechenov fiziologik va psixologik mexanizmlari mavjud ekanligini aytib o'tgan.

Erik Bern o'zining "Psixika harakatda" nomli kitobida shunday deb yozadi: "Inson tomonidan o'z muhabbati va nafratini o'zga insonga namoyon etishni agressivlik deyiladi.... eng asosiysi uni yo'nalganligida, o'zga odamga bo'lgan nafrat - qotillik, o'ziga bo'lgan nafrat - o'z joniga qasd etish bilan kifoyalanadi".

V. V. Chebsheva o'zini nazorat etishning quyidagi ko'rinishlarini texnologik jarayon bosqichlari bo'yicha ko'rib chiqadi:

- dastlabki o'zini nazorat etish: unga ko'ra bu bosqichda profilaktik ishlar olib borilishi maqsadga muvofiqligi qayd etiladi;

- joriy nazorat amalga oshiriladigan harakatlar va uning natijalarini ko'rib chiqadi: u davriy ko'rinishga ega bo'lib, joriy faoliyat, natijani bir maromda yo'naltirib turadi va boshqaradi:

- yakuniy o'zini nazorat etish hisob-kitob va korreksiyaning umumlashtirish usuli o'tkaziladi.

O'zini o'zi nazorat qilishning mohiyatiga bunday yondashuvda, yuqoridagilardan farqli ravishda, o'zini o'zi nazorat qilish shaxs xulq-atvorining o'ziga xosligi, emosional hissiy holatlar hamda uning insonlar jamoasi, shaxslararo munosabatlar, jamiyat haqidagi qarashlari, fikrlari bilan uzviy bog'liqligi ta'kidlanadi. Shu bilan birga, o'zini o'zi nazorat qilish xususiyatlari shaxsda o'zini o'zi anglash, idora qilish va o'zini o'zi boshqarish malakalari shakllanganligi bilan belgilanadi.

N.I.Kuvshinov psixologiyada o'zini o'zi nazorat qilish muammosini atroflicha o'rgangan olimlardan sanalib, uning izlanishlari predmetlar bilan bajariladigan mehnatdagi o'zgarishlarni tahlil qilish orqali qo'yilgan maqsadga erishishga asoslangan faoliyatni ongli idora qilish va rejalashtirish mexanizmlarini o'rganishga qaratilgan. Muallif nazarida shaxs o'zini o'zi nazorat qilishi, o'z oldiga maqsad qo'yishi va uni amalga oshirish jarayonida xatti-harakatlarini ongli ravishda tashkillashtirishi, rejalashtirishi va boshqarishini nazarda tutadi.

A.S.Linda o'zini o'zi nazorat qilishni insonning shaxsiy faoliyati va xulq-atvorini idora qilish bilan bog'liq o'zini o'zi anglash komponenti sifatida qayd etadi. Muallifning fikricha, o'zini o'zi boshqargan holda harakat qilish, ayniqsa, o'z o'ziga baho berish, shaxsiy faoliyat va xulq-atvorni korreksiyalash va takomillashtirish shaxs o'zini o'zi nazorat qilishining asosini tashkil etadi. A.S.Linda o'zini o'zi nazorat qilish jarayonida faoliyat hamda xulq-atvorni idora etish va to'g'rilashda insonning faol ishtirokini inkor etuvchi fikrlarga qarshidir.

Xulosa

O'smirlik davrida o'zini o'zi nazorat qilishning shakllanishi muammosini tadqiq etishga bag'ishlangan ilmiy va ma'naviy-ma'rifiy ishlar hisoboti hozirgi kunning asosiy muammosi bo'lmish axborot-psixologik xurujlardan

himoyalaniish va bu xurujlarga qarshi ma'rifat, sog'lom immunitetni shakllantirishni taqozo etadi.

Xorij psixologlari tomonidan o'zini o'zi nazorat qilishning mohiyat - mazmuni, tarkibi va tuzilishi, funksiyalari, tamoyili, turlari hamda shaxs xususiyatlari, bilish jarayonlari, emosional holatlar, shaxsning individual xususiyatlari bilan bog'liqligi masalalari atroflicha tahlil qilingan. Shuningdek, faoliyat turi o'quv jarayoni mazmuni hamda yosh davri xususiyatlariga muvofiq ravishda o'zini o'zi nazorat qilishning mexanizmlari atroflicha asoslab berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Psixologicheskiye testy dlya professionalov/ avt. Sost N.F. Greben. – Minsk: Sovrem. Shk., 2007. – 496s.

Mischel W., Cantor N, & Feldman S. Principles of self-regulation: The nature of willpower and self-control

// Social psychology: Handbook of basic principles /

E. T. Higgins, A.W. Kruglanski (Eds.). - N.Y.: Guilford, 1996. - P. 329-360.

Sneider, D. J. Social Psychology. — Mass, 1976.

Cherulnik P. D., Citrin M.M. Individual difference in psychological reactance: an interaction between locus of control and mode of elimination of freedom. //

J. Person. Soc. Psychol. — 1974. — V. 29.

MAQOMAT VA HOLAT PSIXOLOGIYASI

СУФИЗМ И СИТУАЦИОННАЯ ПСИХОЛОГИЯ

AUTHORITY AND SITUATION PSYCHOLOGY

Shukurova Nargiza Ikramovna
Qarshi xalqaro universiteti o'qituvchisi

Шукурова Наргиза Икратовна
Преподаватель Каршинского международного университета

Shukurova Nargiza Ikramovna
Teacher of Karshi International University

Annotatsiya: mazkur maqolada tariqatda maqomat tushunchasi, solikning ruhiy-ma'naviy kamoloti, so'fying manzilga yetishda bekatlarni bosib o'tish uchun moddiy va ma'naviy ehtiyojlardan voz kechishi, bu ehtiyojlarni psixologik tahlili haqida fikr yuritilgan. Amerikalik olim Abraham Maslouning ehtiyojlar piramidasi tariqatdagi har bir maqomatga solishtirish yordamida solikning ruhiy holatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: tasavvuf, maqomat, manzil, bekat, so'fiy, solik, futuvvat, ehtiyojlar iyerarxiyasi, kognitiv ehtiyojlar, o'z-o'zini anglash ehtiyojlari, xavfsizlik talablari, transandantal ehtiyojlar.

Аннотация: в данной статье рассматривается понятие макамата в тарикате, умственное и духовное совершенство налога, отказ суфия от материальных и духовных потребностей ради достижения пункта назначения, а также психологический анализ этих потребностей. Пирамида потребностей американского ученого Абрахама Маслоу была проанализирована путем сравнения каждой позиции в иерархии.

Ключевые слова: мистика, статус, предназначение, станция, суфий, налог, футувват, иерархия потребностей, познавательные потребности, потребности самореализации, потребности безопасности, трансцендентальные потребности.

Annotation: this article discusses the concept of maqamat in the tariqat, the mental and spiritual perfection of the tax, the relinquishment of material and spiritual needs of the Sufi in order to reach the destination, and the psychological analysis of these needs. American scientist Abraham Maslow's pyramid of needs has been analyzed by comparing each position in the hierarchy.

Key words: mysticism, status, destination, station, Sufi, tax, futuvvat, hierarchy of needs, cognitive needs, self-realization needs, security needs, transcendental needs.

Tasavvuf Islom olamida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan ta'limotdir. Tasavvuf inson ruhiyati, ma'naviy olami, insonning ruhiy va axloqiy kamolotiga yetaklovchi yo'ldir. Tasavvuf Alloh Taoloning jamoliga erishish uchun nafsni jilovlash va tarbiyalash, axloq va ma'naviyatni go'zallashtirish, jismoniy ehtiyojlardan voz kechib, faqat ruhiy kamolotga erishish yo'lidir. Tasavvufning asoslariga nazar tashlasak, so'fiylarning o'z-o'zini tarbiyalashlari, ruhiy-psixologik mashqlari, amaliy harakatlari kamolotga erishishda muhim omillardan hisoblanadi. Inson ikki asosdan, ya'ni moddiyat va ruhiyatdan iboratdir. Shu sababli unga ham moddiyat ham ruhiyat xususiyatlari mavjuddir. Agar insonga moddiyat g'alaba qozonsa unda hayvoniylik, ruhiyat g'alaba qozonsa ilohiylik rivojlanishi tasavvuf falsafasi ta'limotida ta'kidlab o'tilgan. So'fiy ruhiy taraqqiy etgan sari jismoniy ehtiyojlarni tark etib boradi va koinot bilan aloqa bog'lab mo'jiza ko'rsata boshlaydi. So'fiylar o'zligidan va foni dunyodan voz kechib, Haq yo'lida o'zligini qayta topgan kishilar bo'lib, ko'rinishida bandayu aslida ozod kishilardir. So'fiylar bu yo'lni bosib o'tishlarida mashaqqat va qiyinchiliklarga duch keladilar. Keling so'fiylarning mana shu mashaqqatli yo'lni bosib o'tishlarida, o'z moddiy va madaniy ehtiyojlardan qay tariqa voz kechishlarini psixologik nuqtai nazarda tahlil qilib ko'rsak.

Psixologiyada jonli mavjudot hayot kechirishning yaqqol shart-sharoitlariga qaramligini ifoda etuvchi va mazkur sharoitlarga nisbatan faolligini namoyon qiluvchi holat ehtiyoj deb ataladi. Ehtiyojlar insonning kun ko'rishi va yashashi uchun zarur narsalardir. Inson faolligining manbai ehtiyojlar hisoblanadi va ular insonda ma'lum turlarga bo'linadi. Psixologiyada olimlar ehtiyojlar haqida fikr yuritishar ekan, ularni tahlil qilishda turli xil yondashishadi. Inson xulq-atvoriga nima turtki bo'ladi? Amerikalik olim gumanistik yondashuv tarafdori Abraham Maslouning ehtiyojlar piramidasi motivatsiya mavzusidagi eng mashhur nazariyalardan biri hisoblanadi. Tariqatda maqol va hol tushunchalari muhim o'rin tutadi. "Maqomat" – maqom (manzil) so'zining ko'pligi bo'lib, solikning ruhiy-ma'naviy kamoloti bosqichlarini anglatadi. Tariqatda maqomlar qayd etilgan

va ayni damda har bir maqomga erishish uchun ma'lum bir ehtiyojlarni jilovlash yoki ulardan voz kechishligi ko'rsatilgan. Abraham Maslouning fikricha, bizning xatti-harakatlarimiz ma'lum bir ehtiyojlarni qondirishga yo'nalgan. Har bir bekat malum ehtiyojlar iyerarxiyasiga mos tushadi va ularni birma bir ko'rib chiqamiz. Ehtiyojlar iyerarxiyasi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Biologik va fiziologik ehtiyojlar - havo, oziq-ovqat, ichimlik, boshpana, issiqlik, jinsiy aloqa, uxlash va h.k. Tariqatda hafsni jilovlash, parhez tutmoq, bulg'anishlardan saqlanish tariqat maqomlaridan va'ra deb nomlanadi. Va'raning uch ko'rinishi bor: til va'rasi, ko'z va'rasi va qalb va'rasi. Bundan shuni anglaymizki tilga, ko'zga, quloqqa va oyoqqa band solish. Insonda fiziologik ehtiyojlar hayotni saqlab qolish va davom ettirishi uchun zarur bo'lgan sharoitlarga bog'liqligida ifodalanadi. Insonlar yeyish, ichish, jinsiy yashashga, uyquga, issiq va sovuqdan saqlanishga bo'lgan ehtiyojlar va solik o'z nafsini tiyishi, yeyish ichishini jilovlashi, kechalari uyqudan kechishi haqida aytilgan. Shu bilan birga bu ehtiyojlarni jilovlash uchun sabr va toqat muhim ahamiyat kasb etadi. Va'radan tashqari tariqatning zuhd bekati ham shu iyerarxiyaga mos tushadi. Zuhd – vara'ning davomi hisoblanadi, bu ham parhez qilishdir. Ammo bunda ichimlik va taomdan saqlanish, harom va halolni ajratishga alohida ahamiyat beriladi. Zuhd solik uchun dunyo va oxirat tarki, dunyo moliga ega bo'lmaslikdir. Hadis: Kimki dunyodan parhes etsa, uning qalbi tajalliyot nuri kiradigan joyga aylanadi. Junayd Bag'dodiy so'zi: «Zuhd – qo'lni mulkdan xoli tutish, dilni esa Haqdan o'zga har narsadan pok saqlash demak».

2. Xavfsizlik talablari - unsurlardan himoya qilish, xavfsizlik, tartib, qonun, barqarorlik, qo'rquvdan ozod bo'lish. Tariqat maqomlaridan aynan xavf maqomati bor, unga qalbning ishonchdan, imon aminidan chiqishi, ikkilanish, tahlika. Vaqtinchalik shayton nayranglari ham ko'ngilga havf, qo'rquv soladi. Solik azobdan emas, balki makrdan, nafs makridan qo'rqadi. Aslida shayton imoni mustahkam odamdan qo'rqishi kerak. Maslouning ehtiyojlar iyerarxiyasida xavfsizlik talablari - shaxsning fiziologik ehtiyojlari qondirilgach, xavfsizlik va xavfsizlikka bo'lgan talablar sezilarli bo'lib qoladi. Odamlar hayotlarida tartibni, bashorat qilishni va nazoratni boshdan kechirishni xohlashadi. Ushbu ehtiyojlarni oila va jamiyat amalga oshirishi mumkin. Bundan shunday xulosa keladiki, solik boylik orttirish, yaxshi yashashga bo'lgan qiziqish, uy-joy tashvishlaridan ozod kishidir. Ehtiyojlar iyerarxiyasidagi bu qismga tariqatning faqr manzili mos tushadi, ya'ni faqr bu benavolik, qashshoqlikdir. Soliklar uchun ulug'vor ilohiy mohiyat kasb etish bo'lib, Allohga bandalikni chin dildan yuqori darajada bajo keltirish, bandalikdan sharaf topish, niyozmandlik va talabgorlikda yo'ldagi tuproq misol nomu nishonasiz bo'lish, Yaratgan nazdida o'zini zarra, balki zarradan ham kam deb hisoblash va shu martabada komillik rutbasini qozonish ham. Barcha narsalar, olamu Allohga tegishli, insonning vujudi ham o'ziniki emas. Chunki u ham Yaratganning mulkidir. Faqrni ana shunday mazmunda anglagan odam tasavvuf mohiyatiga ham yetib boradi. Demak solik xavfsizlik ehtiyojlaridan kechishi uchun yanada Allohga yaqinlashtiradi.

3. Sevgi va tegishli bo'lish ehtiyojlari - do'stlik, yaqinlik, ishonch va qabul qilish, mehr va muhabbatni qabul qilish va berish. Hamkorlik, guruhning bir qismi bo'lish (oilal, do'stlar, ish). Do'stlik, mehr-muhabbat va yaqinlikka bo'lgan ehtiyoj ham birlamchi bosqichdagi ehtiyojning yangi darajasidagi zaruriyatdir. Ular ijtimoiy xarakterdagi ehtiyojlar sirasiga kiradi. Suhbat, xilvat, jamiyat. Xilvatdan maqsad yakka bo'lish, ya'ni Alloh Taolo bilan birga bo'lish demakdir. Ikki kishi bir joyda bo'lsa, bu xilvat emas, balki jamiyatdir. Shu bilan birga, suhbat kamida ikkita odam bo'lishini taqozo etadi. Agar suhbatdoshlar suhbatini irfon mavzuida bo'lsa, agar ularning bahs-munozarasi Haqning haqiqatiga yaqinlashtirsa, demak, bunday anjuman xilvat o'rnini bosa oladi. Chunki xilvatdan murod ma'rifatdir, suhbatdan murod ham ilohiy ma'rifatdir. Solik sevgi va tegishli bo'lish ehtiyojlaridan voz kechishni o'zida mukammal tarzda shakllantira olsa ruhiy kamolot sari qadam bosa oladi. Abraham Maslouning ehtiyojlar iyerarxiyasidagi bu qismda tasavvufdagi futuvvat tushunchasi ham mos keladi. Futuvvat bu - umrni do'stlar xizmatiga bag'ishlash, yaxshilik qilishdan charchamaslik, faqat yaxshilikni o'ylab, borini o'zgalar bilan baham ko'rib, ezgu xulq-atvorga ega bo'lish, piru ustozlar, do'st-birodarlar nomusi, sharafini himoya etish, zohiran va botinan pok yurib, halol-pokiza insonlar suhbatini qozonishdir. Demak bu tushunchalar ehtiyojlar iyerarxiyasining aynan shu bandiga mos tushadi. Futuvvat – mardlik tariqati, o'zaro yordam, muruvvat va mehribonlik ko'rsatish, fidoyilik va fidokorlik ilmidir. Ma'naviy va intellektual yolg'izlanish oddiy jismoniy tarkidunyochilikdan yuqori qo'yilgan. Ko'pchilik so'fiylar vaqti-vaqi bilan dunyodan doimiy yolg'izlikka ketishni afzal ko'rganlar. Yolg'izlik zarurati va jamoaviy hayot o'rtasidagi mo'rt muvozanatni saqlashga intilganlar. Ular xilvatning shubhasiz ustunligini e'tirof etib, o'z shogirdlarini kichikroq maslakdoshlar jamoasi bilan yashashga va jamiyatning manfaatlari bilan hisoblashishga chaqirganlar.

4. Hurmatga muhtoj - Maslou ikki toifaga ajratilgan: (1) o'zini qadrlash (qadr-qimmat, yutuq, mahorat, mustaqillik) va (2) boshqalar tomonidan qabul qilinishi va qadrlanishi zarurligi (masalan, mavqei, obro'si). Ehtiyojlar piramidasining bu qismida solik ruhiy-ma'naviy kamolot bosqichida bu dunyo lazozatlarida kechib, haq yo'lidagi harakatlari uchun maqomatning rizo bekatiga mos keladi. Rizo bu qalbdan qabohat - kirlarning ketishi, qazovu qadar hukmiga bo'ysunish, nafs roziligidan chiqib, Haq roziligiga kirishdir. Qazo amriga taslim bo'lgan qalbning sururi. Rizo - bandaning o'z rizosidan chiqib, Alloh rizosiga kirishi, ilohiy qismatga zarra e'tiroz qilmasligidir. Solikda ushbu maqomda hech narsadan hayajon, g'azab, xafalanish va gina-kudurat bo'lmaydi.

5. Kognitiv ehtiyojlar - bilim va tushunish, qiziqish, izlanish, ma'noga ehtiyoj va bashorat qilish. Ehtiyojlar

piramidasining keyingi pog'onasida hurmatga bo'lgan ehtiyoj yotadi. Bu ehtiyojlar kishining boshqalar tomonidan tan olinishiga bo'lgan ehtiyoj, ya'ni mavqe, nufuz, shon-shuhrat, muvaffaqiyat demakdir. Tasavvuf ta'limoti fikriy yangilanishlar, Haq va haqiqatga tashna ilmlilar jam bo'lgan maskan. Solik Alloh yo'lidagi barcha bilimlarni o'zlashtirishi, intilishlari pir tomonidan nazorat qilinadi, solikning ruhiy o'zgarishlarini anglagan zukko pirlar ularni yangi-yangi pog'onalarga ruhlantirardilar. Pir turli vositalar bilan muridni tarbiyalab, uning ichki botiniy olamini boyitish, ham zohiriy va ham so'fiyona ilmlarni o'rgatish barobarida, his va ruhini charxlab, noziklashtirib, qo'l tegsa, jaranglab ketadigan cholg'u asbobiday holga keltirar edi. Bunday to'xtovsiz izlanish, ruhiy iztiroblar zamirida kuchli muhabbat, maqsadga yetishish yo'lidagi bemisl insoniy sidqu vafo, fidoyilik yotardi. Xalq qalbidan joy olgan insonparvarlik g'oyalari, ulug' adiblarga ilhom bergan Soflik, Haqiqat, Go'zallik, Kamolot ideali, shu ideallarga bo'lgan cheksiz muhabbat tasavvufda mujassam. Hazrat Navoiy ta'riflaganday, tasavvuf xilofu ixtilofi bo'lmagan, riyo va manmanlik, da'vo-yu tamani inkor etadigan bir ulug' ta'limotkim, u inson ziynati, tiynatini poklovchi obihayotdir.

6. Estetik ehtiyojlar - go'zallikni, muvozanatni, shaklni va boshqalarni qadrlash va izlash. Solik tasavvuf ahlining bashariy sifatlardan mutlaq qutulishi va ilohiy faqr sifati bo'lmish pok ruh ko'rinishida istig'no olami - Alloh Taolo olamining zaruratlarini bepoyonligini qalban idrok etishni anglagan kishidir. Tasavvuf nafsoniy sifatlardan kechishdir. Bu sifatlarda moddiyat, tana bilan bog'liq sifatlardir. Bu yo'lda kurashgan inson takomillashib, kamol topib boradi. Uning aqli, hislari, xarakteri, didi takomillashib boradi. Bular komillik sari yo'ldir. Solik dunyo go'zalliklaridan kechib, qalb go'zalligiga intilgan, dunyoviy bilimlarni o'rgangan, shariat ilmini, ilohiy bilimlarni egallagan va unga amal qila olgan komil insondir.

Komillikka erishish - bir ideal, barcha dunyoviy va ilohiy bilimlarni egallagan, ruhi Mutlaq ruhga tutash, fayzu karomatdan serob, siyratu surati saranjom, qalbi ezgu tuyg'ularga limmo-lim pokiza zot. Komil inson - insonlarning eng mukammali, eng oqili, eng qalbi go'zali va eng donosi, komillik Alloh bilan odamlar orasidagi vositachi, ilohiy amr, g'ayb asrorini oddiy odamlarga yetkazuvchi ulug' homiydir.

7. O'z-o'zini anglash ehtiyojlari - shaxsiy salohiyatni ro'yobga chiqarish, o'zini o'zi bajarish, shaxsiy o'sish va eng yuqori tajribalarni izlash. «O'ziga qodir bo'lgan hamma narsaga aylanish» istagi (Maslow, 1987, 64-bet). Psixolog Abraxam Maslou inson motivatsiyasi shaxsiy o'sish orqali amalga oshirishga va o'zgarishga intilayotgan odamlarga asoslanganligini ta'kidlagan. O'z-o'zini anglaydigan insonlar - bu amalga oshirilgan va qo'lidan kelgan barcha ishni qila oladigan odamlar. O'z-o'zini anglashning o'sishi odamning butun hayoti davomida mavjud bo'lgan shaxsiy o'sish va kashfiyotga bo'lgan ehtiyojni anglatadi. Maslou uchun inson har doim o'sib boradi va hech qachon bu ma'noda turg'un bo'lib qolmaydi. O'zini realizatsiya qilishda, inson o'zi uchun muhim bo'lgan hayot mazmunini topishga keladi. Solik g'ayb ilmni egallagan, ma'naviy barkamollikka erishgan, ideal xislatlarni o'zida singdira olgan, o'zini kashf qilgan, paydo qilgan, shakllantirgan insondir.

8. Transandantal ehtiyojlar - Insonni shaxsiy o'ziga xoslikdan yuqori bo'lgan qadriyatlar (masalan, sirli tajribalar va tabiat bilan bog'liq ba'zi tajribalar, estetik tajribalar, jinsiy tajribalar, boshqalarga xizmat qilish, ilm-fanga intilish, diniy e'tiqod va hk). Zohidlar va taqvodor so'fiylar o'zlarining havas qilishga munosib xudojo'yliklari, doimiy ibodatlar, axloqiy pokliklari ularni oddiy dindorlardan yuqori martabaga ko'tarilishini to'liq anglayganlar. Solikning vazifasi o'z-o'zini tahlil qilish, o'z "Men"ini bostirish, yuzaga keladigan halokatli ehtirolarni bostirish uchun o'z ixtiyori bilan zimmasiga olgan zohidlik cheklovlariga qat'iy rioya etishdir. "Men" mavjud ekan, haqiqiy so'fiy, ya'ni o'zini Alloh irodasiga to'la bag'ishlash mumkin emasligini solik yaxshi anglagan. Shuning uchun solik butun faoliyatini faqat Alloh yo'lga bag'ishlagan.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, tasavvufning oddiy xudojo'ylikdan to tariqat sifatida tanilib, rasmiy va g'oyat iyerarxik tashkiliy strukturagacha aylanishi muhim hodisadir. Tasavvufga oid bilimlarni o'rganish islom tarixini yoritish, kalom ilmi, psixologiya va tasavvuf orasidagi munosabatlarni yoritishda katta ahamiyatga egadir. Solikda kechadigan ruhiy-ma'naviy o'zgarishlar uni ehtiyojlar iyerarxiyasini pog'onama pog'ona bosib o'tishini ko'rsatadi va ishq yo'lidagi maqomatdan o'tib, manzilga erishishga sabab bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Najmiddin Komilov "Tasavvuf" Toshkent 2009 yil.
2. Aleksandr Knish "Musulmon tasavvufi" Toshkent 2022 yil.
3. Abu Lays as-Samarqandiy "Tanbehul-g'ofiliyn" Toshkent 2003 yil.
4. Салаватулина, Л.Р. Общая психология: учебно-практическое пособие. Челябинск – 2021 г.
5. Ефимова Н.С. Основы общей психологии: учебник. Москва 2013 г.
6. A. Abdullayev "Tasavvuf va uning namoyondalari" Toshkent 2007 y.

